नैषधचरितम् ।

महाकवि श्रीहर्षविरचितम् ।

कोलाचल मल्लिनाथ सूरि विरचितया टीकयाऽन्वितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं परिवर्द्धितं सन्निवेशितं

प्रकाशितञ्च ।

प्रथमखण्डम् (प्रथमावधि त्रयोदशसर्गपर्य्यन्तम् ।)

कलिकातानगरे

सुचारुयन्त्रे मुद्रितम् ।

প্রিণ্টার শ্রীরামব্রহ্ম মুখোপাধ্যায় ।

ইং ১৮৭৫ ।

नैषधचरितम्

प्रथमः सर्गः ।

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकीर्त्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ १ ॥

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥

अथ तत्रभवान् श्रीहर्षकविः, "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनत्वात् "काव्यालापांश्च वर्जयेदिति" तन्निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् नैषधाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात्, "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च कथानायकस्य राज्ञो नलस्य भूतिलक्षणं परममङ्गलं वस्तु निर्दिशति । निपीयेति । क्षितिरक्षिणः क्ष्मापालस्य यस्य नलस्य कथाम् उपाख्यानम् निपीय नितरामास्वाद्य, पीङ् स्वादे क्त्वो ल्यबिति ल्यबादेशः, न तु पिबतेः न ल्यपीतिप्रतिषेधादीत्त्वासम्भवात् । बुधास्तज्ज्ञाः सुराश्च "स्मात्-चान्द्रिसुराबुधा" इति क्षीरस्वामी । सुधामपि तथा यथैतत्कथामित्यर्थः नाद्रियन्ते न रोचन्त इत्यर्थः अमृतादतिरिच्यते रसैस्तत्कथा इति भावः, सितच्छत्रं कृतं सितच्छत्रितं सितातपत्रीकृतमित्यर्थः, तत् करोतीति ण्यन्तात्

रसैः कथा यस्य सुधावधीरिणी नलः स भूजानिरभूद्गुणाद्भुतः।
सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्त्तिमण्डलः ॥ २॥
पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव तत्कथा।
कथं न सा मद्गिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥३

कर्म्मणि क्तः तत् कीर्त्तिमण्डलं यस्य सः महसां तेजसां राशिः रविरिव तेजस्वीत्यर्थः, महैरुत्सवैरुज्ज्वलः प्रकाशमानः नित्यमहोत्सवशालीत्यर्थः "मह उद्धव उत्सव" इत्यमरः । एतेन सम्बन्धिमहद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारो व्यज्यते,नलो नलाख्यः स राजा आसीदस्ति स्म । अत्र सुधायाः अनादरासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, महसां राशिरिति तेजस्तद्वतोरभेदोक्तेर्भेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तिः, कीर्त्तिमण्डले सितच्छत्रत्वरूपणात रूपकालङ्कार इति त्रयाणां संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तम् "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति"लक्षणात ॥ १ ॥

अथ तस्य गुणवर्णनायोपद्घातत्वेन सामान्यतो गुणाद्भुतत्वं तावदाह रसैरिति। यस्य नलस्य कथा रसैः स्वादैः "रसो गन्धः रसः स्वाद" इति विश्वः । सुधामवधीरयति तिरस्करोतीति सुधावधीरिणी, अमृतादतिरिच्यमानस्वादा इत्यतिशयोक्तिः । ताच्छील्ये णिनिः । भूर्जाया यस्य स भूजानिः भूमेरेकाधिराडित्यर्थः । जायाया निङिति बहुव्रीहौ जायाशब्दस्य निङादेशः । स नलः गुणैः पुण्यश्लोकत्वादिभिरद्भुतोऽभूत् । अत्र नलस्य पूर्व्वश्लोकोक्तसत्त्वानुवादेन गुणाढ्यत्वविधेर्न पौनरुक्त्यम् । कथम्भूतः, सुवर्णदण्डश्च एकसितातपत्रञ्च, ते कृते तथोक्ते, द्वन्द्वात् तत् करोतीति ण्यन्तात् कर्म्मणि क्तः, सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते ज्वलत्प्रतापावलिः कीर्त्तिमण्डलञ्च येन स तथोक्तः अप्रतिहतकीर्त्तिप्रताप इत्यर्थः । अत्रावलिमण्डलशब्दौ प्रतापकीर्त्त्योर्दण्डत्वातपत्रत्वयोरुपयोगार्थौ इह कीर्त्तेरातपत्रत्वरूपणं,पूर्वश्लोकोक्तमपि सुवर्णदण्डवैशिष्ट्यात् अस्याप्यपूर्व्वत्वात् वैचित्र्यविशेषः, प्रतापकीर्त्त्योर्यथासंख्यं सुवर्णदण्डत्वसितातपत्रत्वरूपणात् यथासंख्यरूपकातिशयोक्तीनां संसृष्टिः ॥ २ ॥

कविः काव्यवर्णनायकस्योत्कर्षमावहन् सम्प्रति स्वविनयमाविष्करोति पवित्रमिति । अत्रास्मिन् कलियुगे तस्य नलस्य कथा तत्कथा स्मृता सती जगल्लोकं

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥४॥

रसश्चाज्ञनेन अम्बु तज्जनेनेत्युत्प्रेक्षा, "देहधात्वम्बुपारदा" इति रसशब्दार्थोक्तौ विश्वः। पवित्रमातनुते शुभ्रं करोति, सा तत्कथा आविलां कलुषामपि स्वशैवलिनीमिव स्वंसेवमानां निरन्तरस्वकीर्त्तनपरामित्यर्थः, मद्गिरं न कथं पवित्रयिष्यति पवित्रं करिष्यत्येवेत्यर्थः "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनमिति" स्मरणादिति भावः, या स्तुतिमात्रेण शोधनी सा कीर्त्तनात् किमुतेति कैमुत्यन्यायेन शोधकत्वोक्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः । "एकस्य वस्तुनो भावात् यत्र वस्त्वन्यथा भवेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्क्रियेति" लक्षणात् ॥ ३ ॥

अथास्य गुणाद्भुतत्वं प्रपञ्चयति अधीतीति । अयं नलश्चतुर्दशसु विद्यासु वेदवेदाङ्गादिषु "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति" स्मरणादिति भावः । अधीतिरध्ययनं बोधोऽर्थावगतिः आचरणं तदर्थानुष्ठानं प्रचारणमध्यापनं तैश्चतुर्भिरुपाधिभिर्विशेषणैश्च "उपाधिर्धर्म्मचिन्तायां कैतवे च विशेषणे" इति विश्वः । चतस्रो दशा अवस्थाः प्रणयन् प्रापयन् अर्थात् विद्या एव कर्म । आधारत्वन्तु वक्ष्यमाणचतुर्द्दशत्वधर्म्मापेक्षयेति विवेकः, चतस्रो दशा अवस्था यासां तासां भावः चतुर्दशत्वम् त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावो वक्तव्य इति स्त्रियाः पुंवद्भावः संज्ञाजातिव्यतिरिक्ताश्च गुणवचना इति संप्रदायः । चतुर्द्दशसंख्याकत्वं गम्यते तदभेदाध्यवसायेन विरोधमाभासयति कुतः कथं वा स्वयङ्कृतवान् न वेद्मि तत्करणं दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । स्वतःसिद्धस्य स्वयङ्करणं कथं पिष्टपेषणादित्येको विरोधः चतुर्द्दशानां चतुराहत्तौ षट्पञ्चाशतः कथं चतुर्दशत्वमित्यपरः चतुरश्चस्यापरत्वेन तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते" इति लक्षणात् । फलवदर्थबोधपर्य्यन्तोऽस्य विद्यापरिश्रम इति भावः ॥४॥

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्त्तकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम्।
अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम्॥५॥
दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता दिशां स कामप्रसभावरोधिनीम्।
बभार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम्॥६॥

अमुष्येति। अमुष्य नलस्य रसनाग्रनर्त्तकी रसनाग्रसञ्चारिणीत्यर्थः। शिल्पिनि ष्वुन् षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्, सा विद्या सुदविद्येत्यर्थः अस्याश्च रसनेन्द्रियग्राह्यप्रतिपादकत्वात् रसनाग्रनर्त्तकीति व्यपदेशः त्रयी इव त्रिवेदीव "इति वेदास्त्रयस्त्रयीत्यमरः। अङ्गानां अङ्गभूतानां रसानां षण्णां गुणेन उल्बणानुल्बणसमतारूपेण त्रिविधेन धर्म्मेण। अन्यत्राङ्गानां षण्णां निरुक्तादीनां गुणेन आवृत्त्या विस्तरं प्रपञ्चं नीता सती नवानां द्वयं लक्षणया नवकद्वयम् अष्टादशेत्यर्थः। तेषां द्वीपानाम् अपृथक् पृथक्भूता जयश्रियस्तासां जिगीषया जेतुमिच्छयेवेत्यर्थः व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा. अष्टादशताम् अगाहत अभजत। सुदविद्यापक्षे षण्णां रसानाम् उक्तरीत्या त्रैगुण्यात् त्रयो पक्षे त्वेकैकवेद एकैकाङ्गवैशिष्ट्येन षाड्विध्याच्चाष्टादशत्वलाभः प्रागुक्ताश्चतुर्द्दश विद्या उक्ता"आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्थन्तु विद्या ह्यष्टादश स्मृताः"इति स्मरणात्। अङ्गविद्यागुणनेन त्रय्या अष्टादशत्वमित्युपाध्यायविश्वेश्वरभट्टारकव्याख्याने तु अङ्गानि वेदाश्चत्वार इत्याथर्व्वणस्य पृथग्वेदत्वे त्रयीत्वहानिः त्रय्यन्तर्भावे तु नाष्टादशत्वसिद्धिरिति चिन्त्यं, उपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः॥५॥

दिगीशेति। दिगीश इन्द्रस्य इन्द्रादिदिक्पालकसङ्घस्यांशा मात्रास्तेषां विभूतिर्महिमा "अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो नृपः" इति स्मरणादिति भावः। अत्र नलस्य विभूतिभेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः। अत्र दिशामीशिता दिशामिति बहुवचनादिन्द्रादीनामेकैकदिगीशितृत्वं नलस्य तु सर्वदिगीशितृत्वमिति व्यतिरेको व्यज्यते, सः नलः कामस्येच्छायाः प्रसभं बलात्कारेणावरोधिनीति तथोक्तं स्वेच्छाप्रवृत्तिनिवारकमित्यर्थः। अन्यत्र कन्दर्पदर्पघ्नीमित्यर्थः, निजमात्मीयं यत् त्रिनेत्रावतरत्वं दिगीशांशप्रभवत्वप्रयुक्तमीश्वरावतरत्वं तस्य बोधिकां ज्ञापिकां तृतीयदृश इ-

पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ?।
भुवं यदेकाङ्घ्रिकनिष्ठया स्पृशन् दधावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम्॥७॥
यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजःस्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥८॥

स्वरलक्षणम्। अत्र द्वजकाभ्यां करोतीति द्वयोगसमासस्यैव निषेधाच्छेष-षष्ठीसमासः तत्प्रयोजक इत्यादिसूत्रकारप्रयोगदर्शनादिति। शास्त्राणि श्रुतिस्मृत्यादीन्येव द्वयाधिकान्तरीयां दृशमिति रूपकम्। बभार अत एव ईश्वरांशत्वं सिद्धमिति भावः। विशालाक्षोऽपि शास्त्रेणैव चक्षुष्मानाभातीति भावः। अन्तरेत्यत्राप्प्रत्ययान्तेन तरशब्देन सुप्सुपेति समासः नतूपसृष्टात् प्रत्ययोत्पत्तिः अवेद् स्तोर्वञ् घञ् प्रसङ्गात्। अत्रोक्तयोः रूपकातिशयोक्त्योः संसृष्टिः ॥ ६ ॥

पदैरिति। अमुना नलेन कृते कृतयुगे सुकृते धर्मे वृषरूपत्वाच्चतुर्भिः पदैश्चरणैः चतुर्भागैश्च स्थिरीकृते सति के तपो न प्रपेदिरे ?। सर्वेऽपि प्रापुरेवेत्यर्थः। कुतः यद्यस्मादस्मादधर्मोऽपि कृशः सन् एकाङ्घ्रिरेकपादस्य एकनिष्ठाङ्गुलिना भुवं स्पृशन् कृतेऽप्यधर्मस्य लेशतः सम्भवादंशेन स्पृशतीत्यर्थः तपस्वितां तापसत्वं दीनत्वञ्च "मुनिदीनौ तपस्विनाविति" विश्वः, अस्य शासनादधर्मोऽपि धर्मध्यासक्तोऽभूत् किमुतान्य इति भावः। अतएवार्थापत्तिरलङ्कारः,"एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा भवेत्। कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्क्रियेति" लक्षणात्। तेनाधर्मोऽपि धार्मिक इति विरोधो व्यज्यते ॥ ७ ॥

यदस्येति। अस्य नलस्य यात्रासु जैत्रयात्रासु बलोद्धतं सैन्योद्धतं स्फुरतः प्रतापस्यैवानलस्य यो धूमः तस्येव मञ्जिमा मञ्जुत्वं यस्य तत् तथोक्तं सप्तम्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिः। मञ्जुशब्दादिमनिच्। यद्रजस्तदेव गत्वा सुधाम्बुधौ क्षीरसागरे पतितं सत् पङ्कीभवद्द्रवद्रव्यमेलनात् पङ्कीभूतं सत् विधौ चन्द्रे अङ्कतां अङ्कत्वं दधाति पङ्किलादुत्थितः पङ्किलो भवति पङ्किलत्वं चान्यथा न सम्भवतीति भावः रूपकसंसृष्टगस्योत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

स्फुरद्धनुर्निस्वनतद्घनाशुग प्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य सङ्गरे।
निजस्य तेजःशिखिनः परःशता वितेनुरङ्गारमिवायशः परे ॥९॥
अनल्पदग्धारिपुरानलोज्ज्वलैर्निजप्रतापैर्वलयं ज्वलद्भुवः।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजघः॥१०॥
निवारितास्तेन महीतलेऽखिले निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः।

स्फुरदिति। सङ्गरे युद्धे शतात्परे परःशताः अपरिमिता इत्यर्थः। पञ्चमीति योगविभागात्समासः राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुडागमः। परे शत्रवः स्फुरन्तौ धनुर्निस्वनौ निजचापतद्घोषावेव च इन्द्रचापगर्जिते यस्य स तथोक्तः स चासौ तद्घनः स नल एव घनः तस्याशुगानां बाणानां प्रगल्भवृष्टिर्महावृष्टिः सैव आशुगेन वायुना प्रगल्भवृष्टिः "आशुगौ वायुविशिखौ" इत्यमरः। तया व्ययितस्य निर्वापितस्य विपूर्वाद्यतेः कर्मणि क्तः। निजस्य तेजःशिखिनः प्रतापाग्नेर्निर्वाणम् अङ्गारमिवेत्युत्प्रेक्षावाचिशब्दोऽयम्। अयशोऽपकीर्त्तिं वितेनुः अयशश्च मलिनमिति कविप्रसिद्धम्। निःसपत्नोऽयमिति भावः। रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥९॥

अनल्पेति। राज्ञो हन्ति राजघः शत्रुघात इत्यर्थः। राजघ उपसंख्यानमिति निपातः। स नलः अनल्पं दग्धान्यरिपुराणि यैस्ते अनल्पदग्धारिपुराः अत एव अनला अनलायमाना उज्ज्वलाश्च इत्यर्थः। तैर्निजप्रतापैरिव जयाय सृष्टया जयार्थमित्यर्थः नीराजनया आरात्रिकयेत्यर्थः ज्वलद्दीप्यमानं भुवो वलयं भूचक्रं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणं परिभ्राम्य रराज। अत्र ज्वलत्प्रतापानलो नलो दिग्जैत्रयात्रायां प्राच्यादिप्रादक्षिण्येन भूमण्डलं परिभ्रमन् निजप्रतापनीराजनया भूदेवतां नीराजयन्निव रराजेत्युत्प्रेक्षा। व्यञ्जकाद्यप्रयोगाद्गम्या, किञ्च प्रतापैर्नीराजयति प्रतापानलस्य नीराजनत्वरूपणादरिपुराणां वर्त्तित्वरूपकमित्येकदेशिवर्त्ति तदुत्थापिता चेयमुत्प्रेक्षेति। अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥१०॥

निवारिता इति। तेन नलेन निरीतिभावं ईतिरहितत्वं गमिते

न तत्यजुर्नूनमनन्यसंश्रयाः प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः ॥ ११॥

सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणैर्महासिवेम्नः सहकृत्वरी बहुम्।
दिगङ्गनाङ्गाभरणं रणाङ्गणे यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

प्रतीपभूपैरिव किं ततोभिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता।
अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक् चारदृगप्यवर्त्तत॥१३

अखिले महीतले निवारिताः निष्कासिता अतिदृष्टयोऽनन्यसंश्रया आश्रयान्तरशून्याः सत्यः प्रतीपभूपालानां मृगीदृशाम् अरिवधूनां दृशः। क्षणमपि न तत्यजुः यथा निष्कासिता अपि शरणागताः स्त्रियः तवाज्ञया कुत्रचित् तिष्ठन्ति तद्वदित्यर्थः। नूनमित्युत्प्रेक्षायाम्. अरिवधास्तन्नार्यो निरन्तरं रुदन्तीति भावः। "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः खगाः। अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः" इति ॥ ११ ॥

सितांश्विति। महासिरेव वेमा वाय वापदण्डः "पुंसि वेमा वाय दण्ड" इत्यमरः। तस्य सहकृत्वरी सहकारिणी सहे चेति करोतेः क्वनिप्प्रत्ययः वनोर चेति ङीप्‌रश्च। सा तस्य नलस्य भटानां चातुरी चातुर्यं सैव तुरी वयनविशेषः सैव कर्त्री सितांशोश्चन्द्रस्येव वर्णो येषां तैः शुभ्रैरित्यर्थः अन्यत्र सिताःशुक्लाअंशूनामवयवानां वर्णाः कारणत्वेनैषां तैः कारणगुणपूर्वैरित्यर्थः तद्गुणैस्तस्य नलस्य गुणाः शौर्य्यौदार्य्यादयः तैरेव गुणैस्तन्तुभिः श्लिष्टरूपकम्। दिशामिवाङ्गनानामङ्गाभरणं गात्रसंवरणं बहुं महान्तं यश एव पटं रणाङ्गणे वयति स्म ततान। रूपकालङ्कारः॥ १२ ॥

प्रतीपेति। प्रतीपभूपैः शत्रुभूपैरिव विरुद्धधर्मैः सहाऽनवस्थायिधर्मैरिव ततो नलात् भिया भयेन भेत्तृता स्वाश्रयभेदकत्वमुज्झिता परित्यक्ता किं? कुतः यद्यस्मात् स नलः ओजसा तेजसा मित्रजित् सूर्यजित् मित्रजिच्च भवतीति विरुद्धएकोऽर्थः, शत्रुजिदित्यविरोधः चारदृक् "राजानश्चारचक्षुषः" इति नीतिशास्त्रात् गूढचारचक्षुरपि विचारदृक् चारदृग् न भवतीति विरोधः। विचारेण पश्यत्यविरोधः। अवर्त्तत अपिर्विरोधे। अतएवायं विरोधालङ्कारः। "आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मतेति" लक्षणात्।

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा।
तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि॥१४

अयन्दरिद्रो भवितेति वैधसीं लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम्।
मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः॥१५

विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात् कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः।
अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितम्॥१६

एतदुपजीवनेन विरुद्धधर्म्माध्यासस्य स्वाश्रयबाधकत्वाभावोत्प्रेक्षा सा च प्रतीपभूपैरित्युपमानुप्राणितेति तयोः सङ्करः॥ १३॥

तदोजस इति। तदोजसस्तत्प्रतापस्य तद्यशसश्च स्थितौ सत्यां तयोः स्थितयोरित्यर्थः। इमौ वक्ष्यमाणौ भानुविधुश्च वृथा व्यर्थाविति यदा यदा चित्ते कुरुते अनुसन्धत्ते तदा तदातदेत्यर्थः परिवेषस्य कादाचित्कत्वादिति भावः। विधिर्विधाता भानोर्विधोरपि परिवेषस्य परिधेः कैतवात् "परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्य्यकमण्डले" इत्यमरः। कुण्डलनां मण्डलरेखां करोति तनोति यथा लेखकोऽधिकाक्षरवर्जनायेति भावः। विजितचन्द्रार्कौ यस्य कीर्तिप्रतापाविति भावः। अत्र परिवेषमिषेण सूर्य्याचन्द्रमसोः कुण्डलनोत्प्रेक्षणात् सापह्नवोत्प्रेक्षा सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या॥ १४॥

अयमिति। अल्पितकल्पपादपः त्यागशीलतयाऽल्पीकृतकल्पवृक्षो नृपः अर्थिजनस्य ललाटे जाग्रतीं प्रकाशमानाम्। अयं दरिद्रो निस्वो भविता भविष्यतीत्येवं रूपां वैधसीं वैधात्रीं लिपिम् अक्षरविन्यासं दारिद्र्येण दरिद्रतां दारिद्र्यराहित्यं प्रणीय संपाद्य मृषा मिथ्या न चक्रे ब्रह्मशासनस्यान्यथा कर्तुमशक्यत्वात् कथञ्चिदस्याव्यर्थत्वं सम्पादितवानित्यर्थः ब्रह्मलिखितमन्यथा कर्तुं क्षमोऽयमिति भावः। एवंकरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः॥ १५॥

विभज्येति। मेरुर्हेमाद्रिः विभज्य भागीकृत्य अर्थिसादर्थिने देयमिति त्वा चेति सात्प्रत्ययः। न कृतः, सिन्धुरब्धिः उत्सर्गजलव्य येर्दानाम्बुवियोगैर्मरु

अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं मुदैव देवः कविना बुधेन च।
दधौ पटीयान् समयं नयन्नयं दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने ॥१७॥
अधोविधानात् कमलप्रवालयोः शिरःसु दानादखिलक्ष्माभुजाम्।
पुरेदमूर्द्ध्वम्भवतीति वेधसा पदं किमस्याङ्कितमूर्द्ध्वरेखया ॥ १८ ॥

निर्जगद्देशो न कृत इति यत् तेन नलेन तत् पूर्वोक्तं निजमयशोयुगम् अपकीर्त्तिद्वयं द्वयोः फालयोः शिरोभागयोर्वद्धाः संयताः 'फलतेरिशरणार्थेऽप्प्रत्ययः प्रायेण। पुंसामपि सीमन्तितशिरोरुहत्वाद्विफालबद्धा इत्युक्तम्। एवं द्विधा विभक्तास्तिकुराः शिरोरुहाः सन्तः शिरःस्थितम् अमानि द्विधाकृतकेशरूपेणाऽयशोयुगमेव स्वशिरसि तिष्ठतीत्यमन्यतेत्यर्थः मन्यतेः कर्मणि लुङ्। केशेषु कृष्णत्वसाम्येन अयशोरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

अजस्रमिति। दिनेश्वरस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स इति निदर्शनालङ्कारः। पटीयानयं देवो राजा सूर्य्यश्च "देवः सूर्ये यमे राज्ञीति" विश्वः। अजस्रमनिशं मुदा सम्मानेन कृतसन्तोषेणैव न तु निर्बन्धेनेति भावः। अभ्यासं समीपम् उपेयुषा प्राप्तवता उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति निपातः। कविना कविभिर्बुधेन बुधैश्च समं न तु दुष्टैरिति भावः। उभयत्र जात्या एकवचनम्,अन्यत्र बुधशुक्राभ्यां संहत इत्यर्थः। तत्साहचर्य्यं च सूर्यस्य ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यं समयं कालं नयन् गमयन्। दिने दिने उदयमभ्युदयमाविर्भावन्दधौ अत्र निदर्शनश्लेषयोः सङ्करः ॥ १७ ॥

अधइति। कमलप्रवालयोः कर्मणोरधोविधानादधःकरणाच्छिरस्करणादिति सौन्दर्य्यातिशयोक्तिः। अखिलक्ष्माभुजां सर्वेषामपि भूभुजामिति भावः। शिरःसु दानान्निधानादिति शौर्यातिशयोक्तिः। इदमस्य नलस्य पदं चरणमूर्द्ध्वम् उत्कृष्टमुपरिष्टाच्च पुरा भवतीति भविष्यतीति यावत् पुरानिपातयोर्लट् इति पुराशब्दयोगात् भविष्यदर्थे लट् इतीदमात्वेतिशेषःगम्यमानार्थत्वादप्रयोगः। वेधसा कर्त्रा ऊर्द्ध्वरेखया अङ्कितं सौन्दर्य

जगज्जयं तेन च कोषमक्षयं प्रणीतवान् शैशवशेषवानयम् ।
सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥१९॥
अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।
तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥२०॥
किमस्य रोम्णां कपटेन कोटिभिर्विधिर्न लेखाभिरजीगणद्गुणान् ।
न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता कृताश्च किं दूषणशून्यबिन्दवः ॥२१॥

शौर्य्याभ्यां सर्वोत्तरम्भविष्यतीति ज्ञापनार्थमङ्कितं किम् ? इत्युत्प्रेक्षा ऊर्द्ध्व-रेखाङ्कितपादः सर्वोत्तरः स्यादिति सामुद्रिकाः ॥ १८ ॥

अस्य गुणाङ्गुनत्वमभिधाय अधुना वक्ष्यमाणकाव्यकथोपयोगितयाऽस्य यौवनप्राप्तिमाह । जगदिति । अयं नलः शैशवशेषवान् ईषदवशिष्टशैशवावस्थ एव जगज्जयन्तेन जगज्जयेन अक्षयं कोषं धर्म्मं जातं च प्रणीतवान् सम्पादितवान् अथ रतीशस्य सखा मदनमित्रमृतुर्वसन्तोऽयं वनं यथा, तथा यौवनमस्य वपुरालिङ्गत् आश्लिक्षत संक्रान्तमित्यर्थः उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

अथ यौवनमेव वर्णयति । अधारीत्यादि । तदङ्घ्रिणा तच्चरणेन पद्मेषु विषये घृणा जुगुप्सा अवज्ञेति यावत् । "घृणा जुगुप्साकृपयोरिति" विश्वः । अधारि धृतेति नीचत्वादिति भावः । पल्लवे किसलये तच्छयस्य तत्पाणेः छाया तच्छयच्छायं "पञ्चशाखः शयः पाणिः" इत्यमरः । विभाषेत्यादिना समासे छायानपुंसकत्वम् । तस्य लवो लेशोऽपि क्व न क्वचिदित्यर्थः । शरदि भवः शारदः सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । पर्वणि भवः पार्विकः कालाट्ठञस्तद्धित इति टिलोपः । सचासौ शर्वरीश्वरश्चन्द्रः तदास्यदास्ये तन्मुखकैङ्कर्येऽप्यधिकारितां योग्यतान्न गतः एतस्य पादपाणिमुखमप्रतिममिति भावः । अत्राङ्घ्र्यादीनां पद्मादिषु घृणाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २० ॥ [वङ्गपुस्तके पार्वण इति पाठः] ।

किमिति । विधिर्वेधाः अस्य नलस्य गुणान् रोम्णां कपटेन मिषेण कोटिभिः कोटिसंख्यरेखाभिर्नाजीगणत् न गणितवान् इव

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता ।
उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत् कपाटदुर्द्धर्षतिरःप्रसारिता ॥२२॥
स्वकेलिलेशस्मितनिन्दितेन्दुनो निजांशदृक्तर्जितपद्मसम्पदः ।
अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥२३॥
सरोरुहं तस्य दृशैव तर्ज्जितं जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।

गण इति गणेयोंचाभ्यां तल्लेकारः । अनन्तकृता विधात्रा रोमकूपौघाणां मिषात् दूषणानां दोषाणां शून्यत्वात्यन्ताभावस्य बिन्द्वोऽज्ञापकवर्त्तुलरेखा न कृताः किम् ? अस्मिन् गुणा एव सन्ति न दोषा इति भावः । अत्र रोम्णां रोमकूपाणाञ्च कपटमिषशब्दाभ्यां तद्वाक्यत्वापह्नवे गुणगणनालेखत्वदूषणशून्यबिन्दुत्वयोरुत्प्रेक्षणात्सापह्नवोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ २१ ॥

अमुष्येति । अमुष्य नलस्य दोर्भ्यां कर्तृभ्यामरिदुर्गाणां लुण्ठने भञ्जने अर्गलानां कपाटविष्कम्भदारूणाम् "तद्विष्कम्भोऽर्गलं नना" इत्यमरः । दीर्घाणि च तानि पीनानि च तेषां भावो दीर्घपीनता आयतपीवरत्वं गृहीता ध्रुवम् ? किंचामुष्योरःश्रिया वक्षोलक्ष्म्या कर्त्र्या तत्रारिदुर्गलुण्ठने गोपुरेषु पुरद्वारेषु स्फुरतां कपाटानां दुर्धर्षाणि च तानि तिरःप्रसारीणि तेषां भावस्तत्ता अप्रधृष्यत्वं चेत्यर्थः सा गृहीता ध्रुवम् । अर्गलदीर्घबाहुरयं कपाटवक्षाश्चेति भावः ॥ २२ ॥

स्वकेलीति । स्वकेलिलेशेन स्वलीलाशकलेन स्मितेन निर्जितेन्दुनो निराकृतचन्द्रस्य निजांशेन स्वावयवेन दृशा दृष्ट्या तर्जितपद्मसम्पदो भर्त्सितकमलसौभाग्यस्य तन्मुखस्य तयोश्चन्द्रारविन्दयोर्द्वयी युग्मं तस्य जित्वरञ्जिष्णु ततोऽधिकं सुन्दरान्तरं यत्र नास्ति तस्मिन् चराचरे जगति "चराचरं स्याज्जगदिति" विश्वः । प्रतिमा उपमानं नास्तीत्यर्थः । अस्ति भवतिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिवचनात् अत्र चन्द्रारविन्दजयस्य विशेषणत्वात् नलमुखाप्रतिमानहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २३ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह । सरोरुहमिति । तस्य दृशैव सरोरुहं

कुतः परं भव्यमहो महीयसी तदाननस्योपमितौ दरिद्रता॥२४
स्ववालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समञ्चमर्य्यैव तुलाभिलाषिणः।
अनागसे शंसति बालचापलं पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात्॥२५
महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया
द्विधा नृपे तत्र जगत्त्रयीभुवां नतभ्रुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत्॥२६॥

निर्ज्जितं स्मितेन मन्दहासेनैव विधोरिन्दोः श्रियः कान्तयः जिता विनिर्जिता परमाभ्यामन्यत् भव्यं रम्यं वस्तु कुतः न कुत्रापीत्यर्थः तदाननस्योपमितौ उपमाने महीयसी महत्तरा दरिद्रता नास्तिता। अहोरात्रेऽपि चन्द्रारविन्दजयस्य वाक्यार्थस्य मुखोपमानदारिद्र्यहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ २४॥

स्वबालेति॥ चमरी मृगविशेषः स्वयमेव तदुत्तमाङ्गजैर्नलमूर्द्धजैः समं सह तुलाभिलाषिणः साम्याभिलाषलक्षणापराधिन इत्यर्थः। जघन्यस्योत्तमजन्मभिः सह साम्याभिमानोऽपि महानपराध इति भावः। स्वबालभारस्य निजलोमचयस्य अनागसे अनपराधाय क्वचित्तदभावे नञ् समास दृश्यते। पुनः पुनः पुच्छस्य विलोलनच्छलात् विचालनव्याजात् बालचापलं रोमचाञ्चल्यं बालयोरभेदाद्बालचाञ्चल्यं च शंसति कथयति बालचपलत्वं सोढव्यमिति समाधत्त इत्यर्थः। अत्र पुच्छविचालनशब्देन अपह्नुत्य बालबालयोरभेदाध्यवसायेन बालचापलत्वारोपादपह्नवभेदः॥२५॥

अथास्य यौवनप्रवेशफलं प्रस्तौति महीभृत इति। तस्य महीभृतो नलस्य मन्मथस्येव श्रिया सौन्दर्य्येण च निजस्यात्मीयस्य चित्तस्य तं नलं प्रतीच्छया रागेण च तत्र तस्मिन् नृपे विषये जगत्त्रयीभुवां लोकत्रयवर्त्तिनीनां नतभ्रुवां सुभ्रुवां द्विधा मन्मथविभ्रमोऽभवत् तत्सौन्दर्य्यान्मन्मथ इति भ्रान्तिः स्वानुरागानुमन्मथविकारश्चाभूदित्यर्थः। विश्वातिशयसौन्दर्य्यमस्येति भावः। अत्र नलश्रीर्विश्ववनितेच्छया श्लिष्टपदोपात्तविभ्रमद्वयेन च यथासंख्यासम्भवात् सेयसङ्कीर्णे यथासंख्यालङ्कारः॥२६॥

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्जितः ।
अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः ॥२७॥
अदस्तदाकर्णि फलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाफलम् ।
इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः॥२८॥
विलोकयन्तीभिरजस्रभावनाबलादमुं तत्र निमीलनेष्वपि ।
अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्मितः॥२९॥

निमीलनेति । त्रिदशीभिः सुराङ्गनाभिः निमीलनभ्रंशजुषा निमेषाभावभाजा निर्निमिषयेत्यर्थः । दृशा दृष्ट्या तं नलं भृशं निपीय गाढं दृष्ट्वेत्यर्थः । योऽभ्यासभरोऽर्जितः कृतः अमूस्त्रिदश्यस्तमभ्यासभरम् अद्यत्वेऽपि निमेषनिःस्वैर्निमेषरहितैर्लोचनैरधुनापि विवृण्वते प्रकटयन्तीत्यर्थः । तासां स्वाभाविकस्य निमेषाभावस्य तादृशनिरीक्षणाभ्यासवासनायतत्वमुत्प्रेक्ष्यते सा चेवाद्यप्रयोगात् गम्या॥ २७ ॥

अद इति ॥ चक्षुःश्रवसां प्रिया नागकान्ता अद इदं नोऽस्माकं दृशोश्चक्षुषोर्द्वयन्तं नलमाकर्णयतीति तदाकर्णि सत् तासां चक्षुषःश्रवस्त्वादिति भावः । फलाढ्यजीवितं सफलजीवितं, न वीक्षत इत्यावीक्षि अतापि ताच्छील्ये णिनिः, तस्यावीक्षि तदवीक्षि तदपश्यदफलं चेत्येवं नले विषये तदा नलकाले आत्मना स्वेन हृदा चित्तेन स्तुवन्ति स्म निन्दन्ति स्म उभयकारणसम्भवादुभयकार्योदयमिति भावः । ईदृङ्निन्दास्तुत्यत्यन्तासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥

विलोकयन्तीभिरिति ॥ अजस्रभावनाबलान्निरन्तरध्यानप्रभवाद्मुं नलं तत्र निमीलनेषु निमेषावस्थास्ववलोकयन्तीभिरन्मेषावस्थायामसाक्षात्कुर्वन्तीभिर्मानुषीभिरमुष्य नलस्य दर्शने निमेषनिर्मितो निमीलनकृतो विघ्नलेशोऽपि नालम्भि नालभि "विभाषा चिण्णमुलोविति विकल्पेन नुमागमः । अत्र मर्त्यानां पर्यायावस्थासम्बन्धेऽपि तदकथनादतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम्।
तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम्॥३०
श्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं करे तमालोक्य सुरूपया धृतः।
विहाय भैमीमपदर्पया कया न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः॥३१॥
यथोह्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम्।
विदर्भजाया मदनस्तथा मनो नलावरुद्धं वयसैव वेशितः॥३२॥

नेति। का स्त्री निशि स्वप्नगतं स्वप्नलब्धमित्यर्थः। तं नलं न ददर्श, गोत्रस्खलिते नामविपर्य्यासे च तं का न जगाद नाजुहावेत्यर्थः। रते च का वा तदात्मतया नलात्मकत्वेन ध्यातधवा भावितनिजप्रिया सती स्वस्य मनोभवोद्भवं मदनोद्रेकं न चकार। सर्वापि सर्वं चकारैवेत्यर्थः। कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः। अत्रापि दर्शनाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः॥ ३०॥

श्रियेति। तन्नलमालोक्य श्रिया कामनीयकेनाहमस्य योग्या अनुरूपेति स्वमात्मानमीक्षितुं परीक्षितुं करे धृतो दर्पणः सुरूपया रम्यया अहमस्य योग्येत्यभिमानेनेति यावत्। "प्राग्रूपे बुधे रम्ये चाभिरूपः सुरूपवदिति" विश्वः। अतएवापदर्पयाऽपगताहङ्कारया कया स्त्रिया भैमीं विहाय दमयन्तीं विना श्वासैर्दुःखनिःश्वासैर्मलीमसो मलिनो न कृतः ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना निपातः। सर्वाभिः कृत एवेत्यर्थः दर्पणे निजवैरूप्यदर्शनादिति सुन्दर्य्योऽपि तदनुरूपचापलाल्लज्जिता इति भावः। अत्र सर्वासामेवंविधव्यापारासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः॥ ३१॥

एवं नलस्य लोकोत्तरसौन्दर्य्यद्योतनाय स्त्रीमात्रस्य तं प्रत्यनुरागमुक्त्वा सम्प्रति दमयन्त्यास्तमाह अथेत्यादि। मदनः प्राक् प्रद्युम्नावतार इति भावः। भोगभोजिना सर्पकायखादिना वयसा खगेन गरुडेन उह्यमानः ऊढः सन्। वहेः कर्म्मणि यकि संप्रसारणे पूर्वरूपम्। अनलावरुद्धं अग्निपरिवेष्टितं विरोचनस्यापत्यं पुमान् वैरोचनिः बलिः तज्जस्य बाणा-

नृपेऽनुरूपे निजरूपसम्पदां दिदेश तस्मिन् बहुशः श्रुतिं गते।
विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः ॥३३॥

उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यति दिने दिने सावसरेषु वन्दिनाम्।
पठत्सु तेषु प्रति भूपतीनलं विनिद्ररोमाजनि शृण्वती नलम् ॥३४॥

हरथ पत्तनं प्रसह्य यथा वेशितः खलु "ततो गरुडमारुह्य क्षतमात्रमतं हरिः। बलभद्र समहितो वाणस्य प्रययौ पुरम्" इत्युपाहरणे विष्णुपुराणात्। तथा नलावरुद्धं नलाक्रान्तं विदर्भजाया दमयन्त्या मनो भोगभोजिना सुखभोजिना "भोगः सुखेऽस्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः। भुजेर्णिन्ता खुनिः। वयसा यौवनेन कर्त्रा खोनेवेति गम्यते "खगबाल्यादिनो यः" इत्यमरः। ऊह्यमानः परैस्तर्क्यमाणः भक्त्या व्यञ्जमाण इति भावः। ऊहेर्वितर्कार्थात् कर्मणि यक्। वेशितः प्रवेशितः। वियोगिनां चेतसि यौवनेन मदनरोह इति भावः। यथोह्यमानो नलेति चेति शब्दश्लेषः। श्लिष्टविशेषणा चेयमुपमा सा च वयसेति वयसोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति सङ्करः॥ ३२॥

इह विरहिणां चक्षुःप्रीत्यादयो दशावस्थाः सन्ति तत्र चक्षुःप्रीतिः श्रवणानुरागस्थापलक्षणमतस्तत्पूर्विकां मनःसङ्गाख्यां द्वितीयामवस्थामाह। नृप इत्यादि। सा भीमनरेन्द्रनन्दना दमयन्ती नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः। निजरूपसम्पदां स्वलावण्यसम्पत्तीनामनुरूपे बहुशः बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामित्यपादनार्थे शस्प्रत्ययः। श्रुतिं श्रवणं गते एतेन श्रवणानुराग उक्तः, तस्मिन् नृपे नले मनोभवाज्ञाया एकं वशंवदम् एकस्यैव विधेये शिवभागवत् समासः। प्रियवशे वदः खच् अरुर्द्विषदित्यादिना तस्य मुम्। मनो विशिष्य दिदेश असेदामिति निश्चित्यातिससर्जेत्यर्थः तद्गुणश्रवणात्तदासक्तचित्तासीदित्यर्थः॥ ३२॥

अथास्याः श्रवणानुरागमेव चतुर्भिर्वर्णयति। उपासनामित्यादि। सा भैमी दिने दिने प्रतदिनं नित्य वीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः। वन्दिनां स्तुतिपाठकानामवसरेषु पितुरुपासनां सेवामेत्य प्राप्य तेषु वन्दिषु

कथाप्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखात्तृणेऽपि तन्व्या, नलनामनि श्रुते।
द्रुतं विधूयान्यदभूयतानया मुदा तदाकर्णनसज्जकर्णया ॥ ३५॥
स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद्बिभेमि तद्भिन्नमुदाहरेति सा।
जनेन यूनः स्तुवता तदास्पदे निदर्शनं नैषधमभ्यषेचयत् ॥ ३६॥
नलस्य पृष्टा निषधागता गुणान्मिषेण दूतद्विजवन्दिचारणाः।
निपीय तत्कीर्त्तिकथामथानया चिराय तस्थे विमनायमानया ३७

भूपतीन् प्रति भूपतीनुद्दिश्य पठत्सु सत्स्विति शेषः। नलं शृण्वती अलं सृज्यते स्म रक्ताभूदित्यर्थः। सृजेर्दैवादिकाल्लट्। अतएव विनिद्ररोमा रोमाञ्चिता अजनीति सात्त्विकोक्तिः। जनेः कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चेश्चिणादेशः॥ नलगुणश्रवणजन्योरागस्तस्य रोमाञ्चेन व्यक्तोऽभूदिति भावः ॥३४॥

कथेति। मिथोऽन्योन्यं रहसि कथाप्रसङ्गेषु विस्रम्भगोष्ठीप्रसङ्गेषु सखीमुखान्नलनामनि नलाख्ये तृणे श्रुते सति "नलः पोटगले राज्ञीति" विश्वः। अनया तन्व्या दमयन्त्या द्रुतमन्यत् कार्य्यान्तरं विधूय निराकृत्य मुदा हर्षेण तदाकर्णने नलशब्दाकर्णने सज्जकर्णया दत्तकर्णया अभूयत अभावि। भुवो भावे लङ्। अर्थान्तरप्रयुक्तोऽपि नलशब्दो नृपस्मारकतया तदाकर्षकोऽभूदिति रागातिशयोक्तिः ॥ ३५ ॥

स्मरादिति। परासोर्मृतात् अतएवानिमेषलोचनाद्विस्मलाक्षाद्देवादिति च गम्यते उभयथापि भयहेतूक्तिः। तस्माद्बिभेमीति तद्भिन्नं ततोऽन्यमुदाहरेति तत्सदृशं निदर्शयेत्याह सा दमयन्ती यूनः स्तुवता जनेन प्रयोगकर्त्रा तदास्पदे स्मरस्थाने निदर्शनं दृष्टान्तं नैषधं निषधानां राजानं नलं जनपदशब्दात्क्षत्रियेभ्योऽञ्। अभ्यषेचयत् स्मरस्य स्थाने तत्सदृश एवाभिषेक्तुं युक्तः। स च नलादन्यो नास्तीति तस्मिन् नल उदाहृतेऽनुतर्षं शृणोतीति रागातिरेकोक्तिः उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना अड्व्यवायेऽपि षत्वम् ॥ ३६ ॥

नलस्येति। निषधेभ्य आगता दूताः सन्देशहरा द्विजा ब्राह्मणा वन्दिनः स्तावकाः चारणा देशभ्रमणजीविनः ते सर्वे मिषेण व्याजेन नल-

प्रियं प्रियाञ्च त्रिजगज्जयिश्रियौ लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि ।
इति स्म सा कारुतरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥ ३८ ॥
मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशि क्व सा न स्वपती स्म पश्यति ।
अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥
निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।

स्य गुणान् पृष्टाः पृच्छतेर्दुहादित्वात् प्रधाने कर्मणि क्तः । अथ प्रश्नानन्तरमनया भैम्या तत्कीर्त्तिकथां नलस्य यशःकथामृतं निपीय नितरां श्रुत्वेत्यर्थः । चिराय विमनायमानया विमनोभवन्त्या भृशादित्वात्क्यङि सलोपश्च अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ततो लटः शानजादेशः । तदा तस्थे स्थितं तिष्ठतेर्भावे लिट् । अयञ्च दूतादिव्यवधानेन गुणकीर्त्तन लक्षणः प्रलापाख्यो रत्यनुभवः ॥ ३७ ॥

प्रतिकृतिस्वप्नदर्शनादयो विरहिणां विनोदोपाया अथ तत्कथन मुखेन दर्शनानुरागञ्चास्या दर्शयन् प्रतिकृतिदर्शनं तावदाह प्रियमिति ॥ सा भैमी त्रीणि जगन्ति समाहृतानि त्रिजगत् । समाहारो द्विगुरेकवचनम् । तस्य जयिनी लोकत्रयजित्वरी श्रीः शोभा ययोस्तादृशौ कावपि प्रियं प्रियाञ्च तौ अधिलीलागृहभित्ति विलासवेश्मकुड्ये विभक्त्यर्थेऽव्ययी भावः । लिखेत्युक्तौ कारुतरेण शिल्पिकाग्रेण प्रयोज्येन लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यं रूपसाम्यापादनम् ईक्षते स्म ॥ ३८ ॥

मनोरथेनेति । मनोरथेन सङ्कल्पेन स्वपतीकृतं स्वभर्तृकृतं नलम् अभूत तद्भावे च्वौ दीर्घः । स्वपती निद्राती सा दमयन्ती क्व निशि कुत्र रात्रौ न पश्यति स्म सर्वस्यामपि रात्रौ दृष्टवती । तथा हि सुप्तिः स्वप्नः अदृष्टम् अत्यन्ताननुभूतमप्यर्थं किमुत दृष्टमिति भावः । अदृष्टवैभवात् प्राक्तनभाग्यबलात् जनदर्शनातिथिं लोकदृष्टिगोचरं करोति तदत्रापि निमित्तादृष्टात्तादृक् स्वप्नज्ञानमुत्पन्नमित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३९ ॥

निमीलितादिति । निद्रया प्रयोजिकया निमीलितान्मुकुलितादुभ-

अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ४०

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यति प्रपेदे प्रति तां स्मरार्दिताम्
तपर्त्तुपूर्त्तावपि मेदसां भरा विभावरीर्बिभराम्बभूविरे ॥ ४१ ॥

स्वकान्तिकीर्त्तिव्रजमौक्तिकस्रजः श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम्।
कदाचिदस्या युवधैर्य्यलोपिनं नलोऽपि लोकादशृणोद्गुणोत्करम्। ४२

रतव्यापारादित्यर्थः, अक्षिदृगाच्च तथा बाह्येन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मौनेन व्यापारराहित्येन मुद्रितात्प्रतिष्टब्धात् मनसो बहिरस्वातन्त्र्यादिति भावः। हृदो हृदयादपि सङ्गोप्य गोपयित्वेत्यर्थः, अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छतीत्यक्षियुगमनसोरपादानत्वम्। अदर्शनं चात्र मनसो बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितादिति विशेषणसामर्थ्यादिन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यज्ञानविरह एवेति ज्ञायते, स्वप्नज्ञानं तु मनोजन्यमेव। तदजन्यज्ञानमत्रेत्याह कदाप्यवीक्षितः इति। अत्यन्तादृष्टचर इत्यर्थः, महद्रहस्यमतिगोप्यं वस्तु स महीपतिर्नलः अस्या भैम्या अदर्शि दर्शयाञ्चक्रे दृशेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्। यथा काचिच्चेटी कस्यैचित्कामिन्यै कञ्चन कान्तं संगोप्य दर्शयति तद्वदिति ध्वनिः॥ ४०॥

अथास्याश्चिन्ताजागरावाह। अहो इति। हिमागमे हेमन्तेऽपि स्मरार्दितां तां दमयन्तीं प्रति अहोभिर्दिवसैः अतिमहिमा अतिवृद्धिः प्रपेदे तदा तपर्त्तुपूर्त्तावपि ग्रीष्मान्तेऽपि विभावरीभिर्निशाभिः मेदसां भरा मांसराशयोऽतिवृद्धिरिति यावत् बिभराम्बभूविरे बभ्रिरे भृञः कर्मणि लिट् आम्प्रत्ययः। अहो आश्चर्यं शास्त्रविरोधादनुभवविरोधाच्चेति भावः, विरहिणां तथा प्रतीयत इत्यविरोधः एतेनास्या निरन्तरचिन्ता जागरश्च गम्यते। अहोशब्दस्य ओदिति प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः ॥ ४१ ॥

स्वेत्यादि। अथ नलोऽपि स्वस्य कान्त्या सौन्दर्य्येण याः कीर्त्तयः तासां व्रजः पुञ्ज एव मौक्तिकस्रक् मुक्ताहारः तस्या अन्तः अभ्यन्तरे घटनागुणश्रियङ्ग्रथनसूत्रलक्ष्मीं श्रयन्तं भजन्तं युवधैर्यलोपिनं

तमेव लब्ध्वावसरं ततः स्मरः शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।
अमोघशक्त्या निजयेव मूर्त्तया तया विनिर्ज्जेतुमियेष नैषधम् ॥ ४३

अकारि तेन श्रवणातिथिर्गुणः क्षमाभुजा भीमनृपात्मजाश्रियः ।
तदुच्चधैर्य्यव्ययसंहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः ॥ ४४ ॥

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन्
निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्ज्जितान्यपि ४ ५

तस्याश्चित्तस्थैर्य्यं परिहारिणम् अस्या दमयन्त्या गुणोत्करं सौन्दर्य्यप्रसन्दोहं लोकादागन्तुकजनात् अशृणोत् अत्र कीर्त्तिस्रजगुणोत्करयोर्मुक्ताहार-गुम्फनसूत्रत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ ४२ ॥

अथास्य तस्यां रागोदयं वर्णयति । तमेवेति । ततो गुणश्रवणानन्तरं शरीरशोभाया देहसौन्दर्य्यस्य जयेन जातमत्सरः उत्पन्नवैरः स्मरः तमेवावसरमवकाशं लब्ध्वा मूर्त्तया मूर्त्तिमत्या निजया अमोघशक्त्येव अकुण्ठितसामर्थ्येनेवेत्युत्प्रेक्षा । तया दमयन्त्या नैषधं नलं विनिर्ज्जेतुमियेष इच्छति स्म स्वस्यान्वेषिणो हि विद्वेषिण इति भावः, तेन रागोदय उक्तः ॥ ४३ ॥

अकारीति ॥ तेन क्षमाभुजा नलेन भीमनृपात्मजायाः दमयन्त्याः श्रियः गुणः तदीयः गुणः सौन्दर्य्यादिः श्रवणातिथिः श्रोत्रविषयः अकारि कृतः श्रुत इत्यर्थः । करोतेः कर्मणि लुङ् । स तस्य नलस्य उच्चधैर्य्यव्ययाय उन्नतधैर्य्यनाशाय संहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मनः शरासनाश्रयः चापनिष्ठो गुणो मौर्वी श्रवणातिथिरकारि आकर्णं कृष्ट इत्यर्थः । दमयन्तीगुणश्रवणान्नलमनसि महान् मदनविकारः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अत्रोक्तवाक्यार्थस्य पूर्व्ववाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

अमुष्येति । स स्मरः साहसी साहसकरः "न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि

अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत्।
अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणैर्यदस्य पौष्पैरपि धैर्य्यकञ्चुकम् ॥४६॥
किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो।
स्मरन्तनुच्छायतया तमात्मनः शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः॥४७

पश्यतीति न्यायादविलम्बी सन्नित्यर्थः। अमुष्य धीरस्य अविचलितस्य नलस्य जयाय शरासनज्यां निजधनुर्मौर्वीं विशिखैः शरैः सनाथयन् सनाथं कुर्वन् संयोजयन्नित्यर्थः, त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी तद्धितार्थेत्यादिना समासः अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यत इति स्त्रीलिङ्गत्वाद्द्विगोरिति ङीप्। तस्य विजयेनार्ज्जितानि सम्पादितान्यपि यशांसि संशये निमज्जयामास किं पुनः सम्प्रति सम्पाद्यमित्यपिशब्दार्थः, इन्द्रप्रेक्षया अनुचितकर्मारम्भे मूलमपि नश्येदिति संशयितवानित्यर्थः, अत्र स्मरस्योत्साहस्य शयाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

दैवसहायात् पुष्पेषोरेव पुरुषकारः फलित इत्याह। अनेनेति। अनेन नलेन सह भैमीं घटयिष्यतः योजयिष्यतो विधेर्विधातुरवन्ध्येच्छतया अमोघसङ्कल्पत्वेन तत्तथा तेन प्रकारेण योऽप्येवच्छत इति भावः। व्यलासि विलसितं लसतेर्भावे लुङ्। यत् पौष्पैरपि न तु कठिनैरनङ्गस्य न तु देहवतः मार्गणैर्धैर्य्यमेवकञ्चुकमस्य नलस्य अभेदि भिन्नं कर्म्मणि लुङ्। दमयन्तीनलयोर्दाम्पत्यघटनाय अनङ्गमार्गणैर्नलधैर्यकञ्चुकभेदनाद्विधेरवन्ध्येच्छत्वं विज्ञायत इत्यर्थः, दैवानुकूल्ये किं दुष्करमिति भावः। तत्रानङ्गपौष्पयोः कञ्चुकं भिन्नमिति विरोधः तस्य विलासेनाभासीकरणाद्विरोधाभासः स च धैर्य्यं कञ्चुकमिति रूपकोत्थापित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४६ ॥

अथ विधिमपि जितवतः किं विध्यपेक्षयेत्याशयेनाह। किमिति। किमन्यत् अन्यत् किमुच्यते पितामहो विधिरपि तस्य स्मरस्यास्त्रैस्तापितः सन्तापितः अद्यापि वारिजमाश्रयति तस्य पद्मासनत्वादिति

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्?।
त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत्॥४८॥
अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामधीरतामस्य कृतं मनोभुवा।
अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला॥४९॥

भावः। सर्वनीतेरपचारश्च गम्यते, अहो विधेरपि स्मरं विधेयत्वमाश्चर्य्यम् पितामहतापिमं स्मरं स नलः आत्मनस्तनोः छायेव छाया कान्तिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया तनुच्छायतया तनोश्छाया अनातपः तनुच्छाया तत्तयेति च गम्यते, "छाया त्वनातपे कान्ताविति" वैजयन्ती। लङ्घितुं न शशाक इत्यहं शङ्के न हि स्वच्छाया लङ्घितुं शक्या इति भावः। अत्र स्मरलङ्घने पितामहोऽप्यशक्तः किमुत नल इत्यर्थापत्तिस्तावदेकोऽलङ्कारः। "एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा भवेत्। कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्क्रियेति" लक्षणात्। तनोश्छायेव च्छायेत्युपमा छाययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः। एतन्त्रितयोपजीवनेनालङ्घ्यत्वे तनुच्छायतायाः हेतुत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा सङ्कीर्णा सा च शङ्कइति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्येति॥ ४७॥

उरोभुवेति। सा तन्वी भैमी त्रपैव सरित् सैव दुर्गं नलसन्धिं तदपि प्रतीर्य्य नलस्य हृदयं विवेशेति यत् तत्प्रवेशनं यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् वयस्कृतेन नवोपहारेण नूतननिर्म्माणेन उरोभुवा तज्जन्येन कुम्भयुगेन कुचयुगाख्येनेति भावः। इत्यतिशयोक्तिः। नलोकेत्यादिना कर्तृयोगषष्ठीप्रतिषेधात्कर्त्तरि तृतीया, नपुंसके भाव उपसंख्यानमिति षष्ठी तु शेषविवक्षायाम्। जृम्भितं जृम्भणं किमुत्प्रेक्षा साचोक्तातिशयोक्तिमूलेति सङ्करः। दमयन्तीकुचकुम्भविभ्रमश्रवणान्नलः त्रपां विहाय तस्यामासक्तचित्तोऽभूदित्यर्थः तेन मनःसङ्ग उक्तः॥४८॥

अथास्य जागरावस्थामाह। अपह्नुवानस्येति। निजामधीरतां चपलत्वं जनायापह्नुवानस्यापलपतः श्लाघह्नुङ्स्थेत्यादिना स-

स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभु विदर्भराजन्तनयामयाचत ।
त्यजन्त्यसून् शर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥ ५० ॥
मृषाविषादाभिनयादयं क्वचित् जुगोप निःश्वासततिं वियोगजाम् ।
विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता-विभावनाच्चापललाप पाण्डुताम् ॥ ५१ ॥

र्म्यादानत्वाच्चतुर्थी । अस्य नलस्य मनोभुवा कामेन यज्जागरप्रलापादिकं कृतन्तत्सर्वं जागरदुःखस्य साक्षिणी । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्यये ङीप् । शशाङ्केन कोमला रम्या निशा चाबोधि । दीपजनेत्यादिना कर्त्तरि च्लेश्चिणादेशः । तथा शशाङ्कवत्कोमला मृदुला शय्या अबोधि निशायां शय्यायां जागरणयोस्तत्साक्षित्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

ननु किमनेन निबन्धनेन, याच्यतामस्मभूपतिर्दमयन्तीम् नेत्याह । स्मरेत्यादि । भृशमत्यर्थं स्मरोपतप्तः कामसन्तप्तोऽपि प्रभुः समर्थः स नलः विदर्भराजस्य भीमस्य तनयां दमयन्तीं न अयाचत न याचितवान् दुहियाचीत्यादिना याचेर्द्विकर्मकता । तथाहि मानिनो मनस्विनोऽसु-सुमनस्काः प्राणान् शर्म च सुखञ्च त्यजन्ति एतत्त्यागोऽपि वरं मनाक् वरमिति मनागुत्कर्षे इति महोपाध्यायवर्द्धमानः । किन्तु एकमद्वितीयमयाचितव्रतम् अयाचञानियमन्तु न त्यजन्ति मानिनां प्राणत्यागदुःखाद्दुःसहं याचञाया दुःखमित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

मृषेति । अयं नलो वियोगजां दमयन्तीवियोगजन्यां निःश्वासततिं निःश्वासपरम्परां क्वचित् कुत्रचिद्वस्त्वन्तरे विषये मृषाविषादस्य मिथ्यादुःखस्याभिनयात् छलेन जुगोप संववार । तथा पाण्डुतां विशदतां शरीरपाण्डिमानं च विलेपनस्य चन्दनादधिकः चन्द्रभागः कर्पूरांशो यस्मिन् विलेपने "घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका" इत्यमरः । तस्य भावस्तत्ता तस्या विभावनात् कर्पूरभागाधिकतोत्प्रेक्षणादपललाप निह्नुते स्म ॥ ५१ ॥

शशाक निह्नोतुमनेन तत्प्रियामयं बभाषे यदलीकवीक्षिताम् ।
समाजएवालपितासु वैणिकैर्मुमूर्च्छ यत्पञ्चममूर्छनासु च ॥५२॥
अवाप सापत्रपतां स भूपतिर्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्त्तितस्थितिः ।
असंवरे शम्बरवैरिविक्रमे क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥
अलं नलं रोद्धुममी किलाभवन् गुणा विवेकप्रभवा न चापलम् ।
स्मरः स रत्यामनिरुद्धमेव यत् सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥

शशाकेति । अयन्नलोऽलीकवीक्षितां मिथ्यादृष्टां प्रियां दमयन्तीं समाजे सभायामेव यत् बभाषे बभाण वीणा शिल्पमेषां तैर्वैणिकैः वीणावादैः शिल्पमिति ठञ् । आलपितासु सञ्चारितासु व्यक्तिं गतास्वित्यर्थः । "रागव्यञ्जक आलाप" इति लक्षणात् । पञ्चमस्य पञ्चमाख्यस्य स्वरस्य मूर्च्छनासु आरोहावरोहणेषु "क्रमात् स्वराणां सप्तानाम् आरोहादवरोहणम् मूर्च्छनेत्युच्यत इति" लक्षणात् । पञ्चमग्रहणन्तस्य कोकिलालापकोमलत्वेन उद्दीपकत्वातिशयविवक्षयेत्यनुसन्धेयम् । मुमूर्च्छेत्यपि यत्तदुभयम् अनेन प्रकारेण निह्नोतुमाच्छादयितुं न शशाक । अये इति पाठे विषादे इत्यर्थः । "अये क्रोधे विषादे चेति" विश्वः । एतेन हृत्तापोन्माद-मूर्च्छावस्थाः सूचिताः ॥ ५२ ॥

अवापेति । जितेन्द्रियाणां धुर्य्ये कीर्त्तितस्थितिः स्तुतमर्यादः स महीपतिः नलः तत्र समाजे असंवरे संवरितुमशक्ये संवरणं संवरः शमश्चेत्यपि न विद्यते संवरो यस्य तस्मिन् शम्बरवैरिविक्रमे मनसिजविकारे क्रमेण स्फुटतामुपेयुषि सति सापत्रपतां सलज्जताम् अवाप- धैर्यशालिनां तद्भङ्गस्त्रपाकर इति भावः ।। ५३ ।।

ननु विवेकिनः कुत इदं चापल्यम् इत्यत आह । अलमिति । युक्तायुक्तविचारो विवेकः तत्प्रभवा अमी गुणा धैर्यादयः नलमिदं स्त्रीलाभरूपं चापलं निरोद्धुम् दुह्यियाचीत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अलं समर्था नाभवन्

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो यदासितुं संसदि यत्नवानपि
क्षणान्तदाऽऽरामविहारकैतवान्निषेवितुं देशमियेष निर्जनम्॥५५॥
अथ श्रिया भर्त्सितमीनकेतनः समं वयस्यैः स्वरहस्यवेदिभिः।
पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता दिदेश यानाय निदेशकारिणः॥५६॥
अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्
उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः खुराञ्चलैः क्षोभितमन्दुरोदरम्॥५७॥

किल खलु, तथाहि स्मरः कामः जनमिति शेषः जनं रत्यां रागे अनिरुद्धं सृजति अनीश्वरमवशङ्करोति रत्यां रतिदेव्यां अनिरुद्धाख्यं कुमारं सृजतीति ध्वनिः। इति यत् अयं सर्गनिसर्गः सृष्टिस्वभाव ईदृशः। "रतिः स्मरप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि च" "अनिरुद्धः कामपुत्रेऽरुद्धचारे च रेऽपि चेति" विश्वः। अत्र स्मररागदुर्वारतायाः सर्वसृष्टिसाधारणेन चापलदुर्वारतासमर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥५४॥

अथास्य मनोरथसिद्धौ दायिकदिव्यहंससंवादनिदानभूतं वनविहारं प्रस्तौति। अनङ्गेति। स नैषधो नलो यत्नवानप्यनङ्गचिह्नं मूर्च्छाप्रलापादिस्मरविकारं विना संसदि क्षणमप्यासितुं यदा नो शशाक तदा आरामविहारकैतवादुपवनविहरणव्याजान्निर्जनं देशं निषेवितुम् इयेष देशान्तरं गन्तुमैच्छदित्यर्थः। एतेन चापलाख्ये सञ्चारिणि स्मरण लक्षणोऽनुभाव उक्तः॥५५॥

अथेति। अथानन्तरं श्रिया सौन्दर्येण भर्त्सितमत्स्यकेतनस्तिरस्कृतस्मरः स नलः स्वरहस्यवेदिभिः निजर्मरागमर्मज्ञैर्वयसा तुल्या वयस्याः स्निग्धाः "स्निग्धो वयस्यः सवयाः" इत्यमरः। तैः सह समं पुरोपकण्ठोपवनं पुरसमीपारामम् ईक्षिता द्रष्टा तच्चन्नमेवैतत् अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। किलेत्यलीके;निदेशकारिणः आज्ञाकरान् यानाय यानमानेतुमित्यर्थः क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी। दिदेश आज्ञापयामास ५६॥

अमी इति। तत आज्ञापनानन्तरं अमी निदेशकारिणः तस्य विभू-

अथान्तरेणावटुगामिनाध्वना निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः।
निगालगाद्देवमणेरिवोत्थितैर्विराजितं केशरकेशरश्मिभिः॥ ५८॥
अजस्रभूमीतटकुट्टनोद्गतैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः।
रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः॥५९॥
चलाचलप्रोथतया महीभृते स्ववेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम्।

षितमलङ्कृतञ्चवेऽपि वेगेऽपि माने प्रमाणेऽपि पौरुषात् पुरुषगतिवेगात् पुरुषप्रमाणात् चाधिकं जङ्घविस्तारो पाणि . न्तमाने पौरुषं त्रिषु त्यमरः। पुरुषहस्तिभ्यामण् चेत्यण्प्रत्यय। अजस्रमुत्सैः पटुलस्वभावैः खुराञ्चलैः शफाग्रैः चोदितं मन्दुरोदरं चूर्णीकृताश्वशालाभ्यन्तरं वाजिशाला तु मन्दुरेत्यमरः। एतेनोत्तमाश्वलक्षणयुक्तं सितं श्वेतमश्वमुपाहरन्नानिन्युरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ सप्तभिः कुलकमाह। अथेत्यादि। अथानयनानन्तरं स नलः हयमारुरोहेत्युत्तरेणान्वयः। कथं भूतमान्तरेणाभ्यन्तरेण अवटुगामिना कृकाटिकाख्य मस्तक पृष्ठभाजा अवटुर्घाटाकृकाटिकेत्यमरः अध्वना-मार्गेण निगालगाद्गलोद्देशात् निगालस्तु गलोद्देश इत्यमरः। देवमणिः आवर्त्तविशेषः निगालजो देवमणिरिति लक्षणात्। दिव्यमाणिक्यं च गम्यते तस्मादुत्थितै रिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा। निशीथिनीनाथमहःसहोदरैश्चन्द्रांशु सदृशैरित्युपमा। केशरकेश एव रश्मय इति रूपकं तैर्विराजितम् ॥ ५८ ॥

अजस्रेति। अजस्रेण भूमितट कुट्टनेन उद्गतैरुत्थितैरेणुभिः रयप्रकर्षस्य वेगातिशयस्याध्ययनार्थमभ्यासायागतैरणिमाङ्कितैरणुत्वपरिमाण विशिष्टैर्जनस्य लोकस्य चेतोभिरिवेत्युत्प्रेक्षा। चरणेषु पादेषु उपास्यमानं सेव्यमानं अणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः ॥ ५९ ॥

चलाचलेति। पुनः, चलाचलप्रोथतया स्वभावतः स्फुरमाणघोणतया

अलं गिरा वेद किलायमाशयं स्वयं हयस्येति च मौनमास्थितम् ॥ ६० ॥
महारथस्याध्वनि चक्रवर्त्तिनः परानपेक्ष्योद्वहनाद्यशः सितम् ।
रदावदातांशुमिषादनीदृशां हसन्तमन्तर्बलमर्वतां रवेः ॥ ६१ ॥
सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषी मिषेण पुच्छस्य च केशरस्य च ।

चरिचलिपदीनामुपसंख्यानाद्द्वित्वे द्विर्वचनम् । दीर्घश्च घोणा तु प्रोथमस्त्रियामित्यमरः । महीभृते नलाय स्ववेगदर्पान् वेगातिरेकान् वक्तुमुत्सुकमुद्युक्त मिवेत्युत्प्रेक्षा अथावचने हेतु मुत्प्रेक्षते अलमिति गिरा वचसा अलं कृतं, अयं नलः स्वयं हयस्याश्वस्य आशयमभिप्रायं वेद वेत्ति किल । विदोलटोवेत्ति णलादेशः इति हेतोरिवेत्यनुषङ्गः मौनं तुष्णीम्भावञ्च चास्थितं प्राप्तं अश्व हृदय वेदो नल इति प्रसिद्धिः ॥ ६० ॥

महारथस्येति । महान् रथो यस्य तस्य महारथस्य आत्मानं सारथिञ्चाश्वं रक्षनयुद्धेत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीति कोविदाः इत्युक्त लक्षणस्य रथिक विशेषस्येत्यर्थः । अन्यत्र महारथो नलः तस्य महारथस्य चक्रं राष्ट्रं वर्त्तयतीति चक्रवर्त्ती सार्वभौमः तस्य नलस्य, हरिश्चन्द्रो नलो राजा पुरुः कुत्सः पुरूरवाः । सगरः कार्त्तवीर्य्यश्च षडेते चक्रवर्त्तिन इत्यागमात् अन्यत्र चक्रेणैकेन वर्त्तनशीलस्येत्यर्थः । अध्वनि मार्गे नापेक्षत इत्यनपेक्ष्यं पश्चाद्यच् परेषामनपेक्ष्यं तस्मादुद्वहनादसहायोद्वहनाद्धेतोर्यशः सितं कीर्त्तिविशदं अतएवानीदृशां मीदृशयशो रहितानाम् । सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमिति सप्तानां सम्भूयोद्वहनश्रवणादिति भावः । रवेरर्वतामश्वानामन्तर्बल मन्तःसारं रदानान्दन्तानां ये अवदाताः सिताः अंशवः तेषां मिषाद्धसन्तं हसन्तमिवस्थित मित्यर्थः । अत्र मिषशब्देनांशूनां असत्यत्वमापाद्य हासत्वोत्प्रेक्षणात्सापह्नवोत्प्रेक्षेयं गम्या च व्यञ्जकाप्रयोगात्, रदना दशना दन्ता रदा इत्यमरः ॥ ६१ ॥

सितेति । पुनः कथम्भूतं सितत्विषः विशदप्रभस्य चञ्चलतामुपेयुषः

स्फुटं चलच्चामरयुग्मचिह्नकैरनिह्नुवानं निजवाजिराजताम्॥६२
अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे मुखानुषक्तायतवल्गुवल्गया।
उपेयिवांसं प्रतिमल्लतां रयस्मये जितस्य प्रसभं गरुत्मतः॥६३॥
स सिन्धुजं शीतमहःसहोदरं हरन्तमुच्चैःश्रवसः श्रियं हयम्।
जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचनस्तमारुरोह क्षितिपाकशासनः६४॥
निजा मयूखा इव तीक्ष्णदीधितिं स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम्।

चञ्चलस्येत्यर्थः। पुच्छस्य लाङ्गूलस्य केशरस्य ग्रीवास्थबालस्य च मिषेण च्छलेन चलतश्चामरयुग्मस्य चिह्नकैः लक्षणैः स्फुटां प्रसिद्धां निजां वाजिराजतां अश्वेश्वरत्वं अनिह्नुवानं प्रकाशयन्तं इव अराजः कथञ्चामरयुग्ममिति भावः। पूर्व्ववदलङ्कारः॥६२॥

अपीति। पुनः कथम्भूतं स्थितं रयस्मये वेगप्रयुक्ताहङ्कारे प्रसभं प्रसह्य जितस्य प्रागेव निर्जितस्य गरुत्मतः मुखानुषक्ता वक्त्रलग्ना आयता दीर्घा वल्गूरम्या च या वल्गा मुखरज्जुः तयातन्मिषेणेत्यर्थः; द्विजिह्वानामहीनामभ्यवहारे आहारे यत् पौरुषे सर्पभक्षणपुरुषकारेऽपि प्रतिमल्लतां प्रतिद्वन्द्वितामुपेयिवांसं प्राप्तं तथाच गम्योत्प्रेक्षेयं उपेयिवाननश्वाननूचानश्चेति क्वसु प्रत्ययान्तो निपातः॥६३॥

सइति। जिता अखिलाःक्ष्माभृतो भूपा भूधराश्च येन सः अनल्पलोचनो विशालाक्षः अन्यत्र बहुनेत्रः सहस्राक्षइति यावत् क्षितिपाकशासनः क्षितीन्द्रो नलः देवेन्द्रश्च सिन्धुजं सिन्धुदेशोद्भवं समुद्रोद्भवञ्च देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः। शीतमहःसहोदरं चन्द्रसवर्णमित्यर्थः, अन्यत्र चन्द्रभ्रातरमेकयोनित्वादिति भावः। उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वस्य श्रियं हरन्तं तत्स्वरूपमित्यर्थः, तं हयमारुरोह अतोच्चैःश्रवसः श्रियं हरन्तमिवेत्युपमा। साच श्लिष्टविशेषणात् सङ्कीर्णं क्षितिपाकशासन इत्यतिशयोक्तिः॥६४॥

निजा इति। निजा आत्मीयाः प्रकाशरूपा उज्ज्वलाकारा भा-

तमश्ववारा जवनाश्वयायिनं प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥ ६५ ॥
चलन्नलङ्कृत्य महारयं हयं स वाहवाहोचितवेशपेशलः ।
प्रमोदनिष्पन्दतराक्षिपक्ष्मभि र्व्यलोकि लोकैर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥
क्षणादथैष क्षणदापतिप्रभः प्रभञ्जनाध्येयजवेन वाजिना ।
सहैव ताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभि र्बहिः पुरोऽभूत्पुरुहूतपौरुषः ॥ ६७ ॥
ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशल्यपल्लवे ।

स्वरूपाश्च अश्वान् रयन्तीत्यश्ववाराः अश्वारोहाः स्फुटार विन्दाङ्कित पाणि पङ्कजं पद्मरेखाङ्कित हस्तं अन्यत्र पद्महस्तं जवनो जवशील: युच् क्रमेत्यादिना युच् । तेनाश्वेन अन्यत्र तैरश्वैर्यातीति तथोक्तं मनुजा मनोजाता मनुजा नरा तेषामीशं राजानञ्च तं नलं तिग्मदीधितिं सूर्यं मयूखा इव अन्वयुः । अन्वगच्छन् याते लिट् झेर्जुसादेशः ॥ ६५ ॥

चलन्निति । वाहवाहोचितवेशपेशलः अश्ववाहोचितनेपथ्य चारुः चारौ दक्षे च पेशल इत्यमरः । स नलो महारयं अतिजवं हयमलङ्कृत्य चलन् स्वयं हयस्य भूषणीभूय गच्छन्नित्यर्थः । प्रमोदेन निष्पन्दतराणि अत्यन्तनिश्चलानि अक्षिपक्ष्माणि येषान्तै रनिमेषदृष्टिभिरित्यर्थः । नगरालयैर्नगरनिवासिभिरित्यर्थः । लोकैर्जनैर्व्यलोकि विस्मय हर्षाभ्यां विलोकित इत्यर्थः इत्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

क्षणादिति । अथानन्तरं क्षणदापतिप्रभश्चन्द्रतुल्य त्वया पुरुहूत पौरुषः इन्द्रस्येव पौरुषं कर्म्म तेजो वा यस्य तादृश एष नलः । प्रभञ्जनेन वायुना अध्येयः शिक्षणीयः जवो वेगो यस्य तथाविधेन वाजिना अश्वेन क्षणादिति क्षणात्ताभिः पूर्वोक्ताभिः जनानां दृष्टिवृष्टिभिः दृक्पातैः सह जनैर्दृश्यमान इवेत्यर्थः । बहिः पुरः पुराद्बहिः बहिःस्थितोऽभूदिति बहिर्योगे पञ्चमी । पूर्वं पुरे दृष्टः क्षणादेव पुराद्बहिर्दृष्ट इति वेगातिशयोक्तिः ॥ ६७ ॥

मृषामृधं सादिबले कुतूहलान्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥६८॥
प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम् ।
इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः पयोधिरोधक्षममुत्थितं रजः ॥ ६९ ॥
हरेर्यदक्रामि पदैककेन खं पदैश्चतुर्भिः क्रमणेन तस्य नः ।
त्रपा हरीणामिति नम्रिताननैर्न्यवर्त्ति तैरर्द्धनभःकृतक्रमैः ॥७०

तत इति । ततः पुराद्बहिर्गमनानन्तरं प्रतीच्छ गृहाण प्रहर जहीति भाषिणि भाषमाणे इत्यर्थः । परस्परमन्योन्योपरि उल्लासितानि प्रसारितानि शल्यपल्लवानि तोमराग्राणि याभ्यान्ते तथोक्ते शल्यं तोमरमिति अमरः । नलस्य नासीरगते नासिकाग्रवर्त्तिनि सेनामुखन्तु नासीरमित्यमरः । सादिबले तुरङ्गसैन्ये कुतूहलात् मृषा मृधं मिथ्या युद्धं युद्धनाटकमित्यर्थः । वितेनतु चक्रतुः मृधमायोधनं संख्यमित्यमरः ॥६८॥

प्रयातुमिति । इयं धरा भूः समुद्रातिरिक्तेति भावः । अस्माकं प्रयातुं प्रस्थातुं कियत्पदं गन्तव्यं स्थानं न किञ्चित्पर्याप्तमित्यर्थः । तत् तस्मात् अम्भोधिरपि स्थलायतां स्थलवदाचरतु भूरेव भवत्वित्यर्थः । कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् प्रत्ययः । इतीवेति इतीव इतिमत्वेत्यर्थः इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः अन्यथा पौनरुक्त्यात् क्रिया निमित्तोत्प्रेक्षा । निजवेगेन दर्पितैः सञ्जातदर्पैः वाहैरश्वैः पयोधिरोधक्षमं समुद्रच्छादन पर्याप्तं रज उत्थितं उत्थापितं तथा सान्द्रमिति भावः॥६९॥

हरेरिति । यत् खमाकाशं हरे विष्णोरेककेन एकाकिना एकादाकिनश्चासहाये क इति चकारात् कन्प्रत्ययः । पदा पादेन पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः । पद्दन्नित्यादिना पदादेशः । अक्रामि अलङ्घि, तस्य खस्य चतुर्भिः पदैः क्रमणे लङ्घने कृते सत्यपीतिशेषः । हरीणां वाजिनां विष्णूनां चेति गम्यते, यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु, शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः । उभयत्रापि नोऽस्माकं

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो जिनोक्तिषु श्राद्धतयेव सैन्धवाः।
विहारदेशं तमवाप्य मण्डली मकारयन्भूरि तुरङ्गमानपि ॥७१॥
द्विषद्भिरेवास्य विलङ्घिता दिशो यशोभिरेवाब्धिरकारि गोष्पदम्।
इतीव धारामवधीर्य्य मण्डली क्रियाश्रियामण्डि तुरङ्गमैः स्थली ७२

त्यपेतिवेत्यर्थः। गम्यार्थत्वादिवशब्दस्य प्रयोगः अतएव गम्योत्प्रेक्षा, नम्रितानि निम्नीकृतानि आननानि यैः तैः हरिभिः अर्द्धं नर्मसि कृतक्रमैः कृतलङ्घनैः सद्भिर्न्यवर्त्ति निवर्त्तितम् भावे लुङ्। यदन्येन पुंसा लघूपायेन साधितं तस्य गुरूपायेन करणं समानस्य लाघवाय भवेदिति भावः। एतेनश्रुतगति रुक्ता तत्र गगन लङ्घनस्य सम्भवादिति भावः ॥ ७० ॥

चमूचरा इति। तस्य नृपस्य चमूचराः सेनाचराः चरेष्टच् सिन्धुदेशभवाः सैन्धवाः अश्वाः हयसैन्धवसप्तय इत्यमरः। तत्र भवेत्यण्प्रत्ययः तत्सम्बन्धिनोऽपि सैन्धवाः तस्येदमित्यण् ते सादिनः अश्वसादिन इत्यर्थः, जिनोक्तिषु श्राद्धतयेव जैनदर्शन श्रद्धालुतयैवेत्युत्प्रेक्षा श्रद्धाचीटसिम्योऽणितिमत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः। तं विहारदेशं सञ्चारभूमिं सुगतालयञ्च विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालय इति विश्वः। अवाप्यतुरङ्गमान् भूरि बहुलं मण्डलीमपि मण्डलाकारं च अकारयन् अपि शब्दोऽवाप्ति समुच्चयार्थः। अन्यत्र मण्डलीं मण्डलासनमित्यर्थः बौद्धाः स्वकर्मानुष्ठानेषु प्रायेण मण्डलानि कुर्व्वन्ति इति प्रसिद्धिः ॥ ७१ ॥

द्विषद्भिरिति। अस्य नलस्य द्विषद्भिरेव पलायमानैरिति भावः। दिशो लङ्घिता, अस्य यशोभिरेवाब्धिः गोःपदं गोष्पदमकारि गोष्पदमात्रः कृतः गोष्पदं सेविता सेवित प्रमाणार्थे सुडागमत्वयोर्निपातः। इतीव इति मत्वेवेत्युत्प्रेक्षा, अन्यसाधारणं कर्म नोत्कर्षाय भवेदिति भावः तरङ्गमैर्धाराकृतिं जातावेकवचनं पञ्चापि धारा इत्यर्थः। आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतं, गतयोऽमूः पञ्च धारा इत्यमरः।

अचीकरच्चारुहयेन या भ्रमी र्निजातपत्रस्य तलस्थले नलः ।
मरुत् किमद्यापि न तासु शिक्षते वितत्य वात्यामयचक्रचंक्रमान् ॥७३
विवेश गत्वा स विलासकाननं ततः क्षणात् क्षोणिपति र्धृतीच्छया ।
प्रवालरागच्छुरितं सुषुप्सया हरिर्घनच्छायमिवाम्भसां निधिम् ॥७४
वनान्तपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहं क्रमेण तस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे ।

अवधीर्य्य अनादृत्य मण्डलीक्रिया श्रिया मण्डलीकरणलक्ष्म्या मण्डलगतैरवेत्यर्थः । स्थली कृत्रिमा भूः जानपदेत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीप् अमण्डि अभूषि मडि भूषणमिति धातोर्ण्यन्तात् कर्म्मणि लुङ् इदित्वान्नुमागमः ॥ ७२ ॥

अचीकरदिति । नलश्चारु यथा भवति तथा हयेन प्रयोज्येन कर्त्रा निजातपत्रस्य तलस्थले अधःप्रदेशे अधः स्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः । या भ्रमीर्मण्डलगती रचीकरत् कारितवान् करोतेर्णौ चङ् । तासु भ्रमीषु विषये मरुत् अद्यापि वातानां समूहो वात्या वातादिभ्यो यः । अत्र तद्भ्रमयो लक्ष्यन्ते तन्मयान् तद्रूपान् चक्रचंक्रमान् मण्डलगतीर्वितत्य विस्तीर्य्य न शिक्षते किमाभ्यस्यते किमित्युत्प्रेक्षा शिक्षितश्चेत् तथा सोऽपि गतिं कुर्य्यादित्यर्थः वायोरप्य सम्भाविता गतो रचीकरदिति भावः ॥ ७३ ॥

विवेशेति । ततः स क्षोणीपतिः क्षणाद्गत्वा धृतीच्छया सन्तोषकाङ्क्षया प्रवालाः पल्लवाः अन्यत्र विद्रुमाः प्रवाला प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लव इति अमरः । तेषां रागेणारुण्येन छुरितं रूषितं घनच्छायं सान्द्रानातपं अन्यत्र मेघकान्तिं छायात्वनातपे कान्ताविति विश्वः । विलासकाननं क्रीड़ावनं अन्यत्र वयोरभेदात् विलासकानां बिलेशयानां सर्पाणां आननं प्राणनं सुषुप्सया स्वप्तुमिच्छया हरिर्विष्णुरम्भसान्निधिमब्धिमिव विवेश ॥ ७४ ॥

वनान्तेति । अनुव्रजद्बन्धुसमाजबन्धुभिः स्नेहादनुगच्छद्बन्धु-

न्यवर्त्ति दृष्टिप्रकरैः पुरौकसामनुव्रजद्बन्धुसमाजबन्धुभिः ॥७५॥
ततः प्रसूने च फले च मञ्जुले स सम्मुखस्थाङ्गुलिना जनाधिपः ।
निवेद्यमानं वनपालपाणिना व्यलोकयत्काननरामणीयकम् ॥७६॥
फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे वयोऽतिपातोद्गतवातवेपिते ।
स्थितैः समाधाय महर्षिवार्द्धका द्वने तदातिथ्यमशिक्षि शाखिभिः ॥७७॥

सङ्घसदृशैरित्यर्थः । अतएवोपमालङ्कारः । पुरौकसां दृष्टिप्रकरैर्दृष्टिसमूहैः कर्त्तृभिर्वनान्तपर्य्यन्तं काननोपान्तसीमां उदकप्रान्तपर्य्यन्तञ्चेति गम्यते, वने सलिलकानने इत्यमरः । सस्पृहं साभिलाषं यथा तथा उपेत्य गत्वा अथ अनन्तरं क्रमेण तस्मिन् नले अतीतोर्द्धरूपथे अतिक्रान्तदृष्टिविषये सति न्यवर्त्ति निवृत्तं भावे लुङ् । यथा बन्धुभिः उदकात् प्रियं पान्थं अनुव्रजेदित्यागमात्प्रवसन्तमनुव्रज्य निवर्त्त्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

तत इति । ततः वन प्रवेशानन्तरं स जनाधिपो नलः मञ्जुले मनोज्ञे प्रसूने कुसुमे फले च विषये सम्मुखीना सन्दर्शिनी संमुखावस्थितवस्तुप्रकाशिकेति यावत् । यथामुख सम्मुखस्य दर्शन इति खप्रत्ययान्तो निपातः । तादृशी अङ्गुली यस्य तेन वनपालपाणिना निवेद्यमानं इदमिदमित्यङ्गुल्यापुष्पफलादिनिर्देशेन प्रदर्श्यमानमित्यर्थः । काननरामणीयकं वनरामणीयकं योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् इति वुञ्प्रत्ययः । व्यलोकयत् अपश्यदिति स्वभावोक्तिः ॥ ७६ ॥

फलानीति । वयोऽतिपातेन पक्षिपातेन बाल्याद्यपगमेन चोद्गतेनोत्थितेन वातेन वायुना वातदोषेण च वेपिते कम्पिते खगबाल्यादिनोर्वय इत्यमरः । पल्लव एव कर इति व्यस्तरूपकं फलानि पुष्पाणि च समाधाय निधाय स्थितैस्तिष्ठद्भिः वने शाखिभिर्वृक्षैः वेदशाखाध्यायिभिश्च शाखाभेदे द्रुमे शाखा वेदेऽपीति वैजयन्ती । तदातिथ्यं तस्य नलस्यातिथ्यं अतिथ्यर्थं कर्म अतिथेर्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः । महर्षीणां वार्धकाद्वृद्धसमूहात् तत्रत्यवृद्धमहर्षि सङ्घादित्यर्थः । शिव भागवत्समासः । वृद्ध सङ्घे

विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्मृगाङ्कचूडामणिवर्जनार्जितम् ।
दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम् ॥ ७८ ॥
वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् ।
ततो दुराकर्षतया तदन्तकृद्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना ॥ ७९ ॥

तु बाईकमित्यमरः । षण्डाञ्चेति वक्तव्यमिति समूहार्थे वुञ् प्रत्ययः । अधिज्ञं शिक्षितमभ्यस्तं अन्यथा कथमिदमाचरितमिति भावः । कर्मणि लुङ् उत्प्रेक्षेयं सा च व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या पूर्व्वोक्तरूपकश्लेषाभ्यां उत्थापिता चेति सङ्करः ॥ ७७ ॥

विनिद्रेति । विनिद्रपत्राळिगतालिकैतवात् विकचदलावलिस्थित भृङ्गमिषात् मृगाङ्कचूडामणेरीश्वरस्य कर्त्तुर्वर्ज्जनेन परिहारेणार्जितं सम्पादितं न कैतक्या सदाशिवमिति निषेधादिति भावः । आशासु-चरिष्णु सञ्चरणशीलं अलङ्कृञित्यादिना चरेरिष्णुच्प्रत्ययः । दुर्यशोऽपकीर्त्तिं दधानं कैतकं केतकीकुसुमं तत्र वने स नलः कौतुकी सन् ददर्श अर्हस्य महापुरुषस्य बहिष्कारो दुष्कीर्त्तिकर इति भावः । अत्रालिकैतवादिशब्दैरलित्वापह्नवेन तेषु दुर्यशस्त्वारोपादपह्नुत्यालङ्कारः । निषेध्यविषयं साम्यादन्यारोपेऽपह्नुतिरिति लक्षणात् ॥ ७८ ॥

अथ त्रिभिः केतकोपालम्भमाह । वियोगेत्यादि । हे कैतक ! यद्यस्मात्त्वं स्मरेण वियोगभाजां हृदि कण्टकैः निजतीक्ष्णावयवैःकटुस्तीक्ष्णः कैतकविशेषणस्यापि कर्णिशरत्वं विशेषणविवक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः किन्तु उद्देश्य विशेषणस्य विधेयविशेषणत्वं क्लिष्टं । कर्णवत् कर्णी प्रतिलोमशल्यं तद्वान् शरः कर्णिशरः सन्निधीयसे कण्टककटोः कैतकस्य कर्णिशरत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । ततः कर्णिशरत्वादिव दुराकर्षतया दुरुद्धारतया तदन्तकृत्तेषां वियोगिनां मारकं मन्मथदेहदाहिना स्मरहरेण विगीयसे-विगर्ह्यसे द्वेष्य वत् द्वेष्योपकरणमप्यसह्यमेव तदपि हिंस्रं चेत् किमु वक्तव्यमिति भावः। अत्रेश्वरकर्तृकस्य केतकीविगर्हणस्य तद्गतवियोगिहिं-

त्वदग्रसूची सचिवः स कामिनो र्मनोभवः सीव्यति दुर्यशः पटौ ।
स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभि र्वियोगिहृद्दारुणि दारुणायते ॥८०

धनुर्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तव धूलिहस्तयन् ।
प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामितिक्रुधाक्रुश्यत तेन कैतकम् ॥८१

विदर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गताप्तये घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

स्तनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षयाङ्गेनतूत्प्रेक्षा व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या सा चोक्तरूपकोत्थापितेति शङ्करः॥ ७९ ॥

त्वदिति । तवाग्रस्यैव सूच्यः सचिवाः सहकारिणो यस्य स तथोक्तः स प्रसिद्धो मनोभवः कामिनी च कामी च कामिनौ तयोः, पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । दुर्यशांसि अपकीर्त्तयस्ताः पटाविति रूपकं तानि सीव्यति कण्टकस्यूतं करोतीत्यर्थः किञ्चेतिचार्थः । करपत्रमूर्त्तिभिः क्रकचाकारैः क्रकचोऽस्त्रीकरपत्रमित्यमरः । पत्रैस्तैर्वियोगिनां हृदयेव दारुणि दारयतीति दारुणोविदारको भेत्ता स इवाचरतीति दारुणायते कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेतिक्यङन्तात् लट् दारुणायत इत्युपमा सा च हृद्दारुणीति रूपकानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ८० ॥

धनुरिति । हे कैतक ! प्रसूनं धन्व धनुर्यस्येति प्रसूनधन्वा पुष्पचापः वा संज्ञाया मित्यनङादेशः। अतएव धनुषो मधुना मकरन्देन स्विन्नकरः आर्द्रपाणिः सन् अतएव परागैः रजोभिः धूलिहस्तयन् पुनःपुनः धूल्युद्गावितहस्त मात्मानं कुर्वन् अन्यथा धनुस्त्रंसनादिति भावः तत्करोति तदाचष्ट इति णिजन्ताल्लटः शत्रादेशः अतिभीमजा परं अतिमात्रद मयन्त्य सक्तं मां शरसात् शराधीनङ्करोति तदधीने च इति सातिप्रत्ययः अन्यथा स्रस्तचापः स मां किङ्कुर्यादिति भावः। इतीत्थं लोकत्रयोक्तिरिति तेन राज्ञा क्रुधा कैतकं आक्रुश्यत अपराधोद्घाटनेन अघोष्यतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

विदर्भेति । तरुगुल्मलतादीनां अकाले कुसुमैः कृतम् । पुष्पादुत्पा-

फलानि धूमस्य धयानधोमुखान् स दाड़िमे दोहदधूपिनि द्रुमे ८२

वियोगिनीमैक्षत दाड़िमीमसौ प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।
फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम् ॥ ८३

दिकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रियेति शब्दार्णवे दोहदश्चासौ धूपश्च तदुक्तं मेषामिषाम्बुसंसेकस्तक्षेशामिषधूपनं श्रेयानयं प्रयोगः स्यात् दाडिमीफलवृद्धये । मत्स्याज्यतिलफलालेपैर्मांसैराजाविकोद्भवैः लेपिता धूपिता सूते फलन्तालोव दाडिमी । आवि क्वाथेन संसिक्ता धूपिता तस्य रोमभिः । फलानि दाडिमी सूते सुबहूनि पृथूनि चेति तद्वति दाडिमीद्रुमे फलानि विदर्भसुभ्रुवो दमयन्त्याः स्तनयोर्या तुङ्गता तदाप्तये तादृगौन्नत्यलाभायेत्यर्थः । अलमत्यर्थन्तपस्यत स्तपश्चरतः, कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ् प्रत्यये तपसः परस्मैपदञ्च वक्तव्यं, धूमस्य दोहदधूमस्य धयन्तीति धयान् पातन् धेट्पाने अत्रातश्चोपसर्ग इति उपसर्गग्रहणान्नानुवर्त्ति पञ्चत्वात् पाघ्रेत्यादिना नुप सूत्रादपि धेटः शप्रत्यय इति गतिः अतएव कारकां केचिदुपसर्ग इति नानुवर्त्तयन्तीति अधोमुखान् घटानिव अपश्यदित्युत्प्रेक्षा महाफलार्थिन इत्थं उग्रं तपस्यन्तीति भावः ॥ ८२ ॥

वियोगिनीमिति । असौ नलः प्रियास्मृतेर्दमयन्तीस्मरणादिव स्पष्टं व्यक्तमुदीतेति ईण्गताविति धातोः कर्त्तरि क्तः। उदिताः उद्गताः कण्टकाः स्वावयवस्तूचय एव कण्टका रोमाञ्चा यस्यास्तामिति श्लिष्टरूपकम् । वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टक इति वैजयन्ती । फलान्येव स्तनौ तावेव स्थानं तत्र विदीर्णः रागो यस्यास्तीति रागि रक्तवर्णं मनुरक्तञ्च यत्तस्मिन् हृदि विशत् वीजभक्षणान्तः प्रविशच्छुकास्य रूपं शुकतुण्डमेव स्मरस्य किंशुकं फलाग्रकुड्मलमेवाशुगो बाणो यस्या स्तां दाड़िमी मेव वियोगिनीं विरहिणी मैक्षत अपश्यत् रूपकालङ्कारः। विः पक्षी तद्योगिनीमिति च गम्यते ॥ ८३ ॥

स्मरार्द्धचन्द्रेषु निभे क्रशीयसां स्फुटं पलाशेऽध्वजुषाम्पलाशनात्।
स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम्॥ ८४॥
नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः।
दृशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला दरादराभ्यान्दरकम्पिनी पपे॥ ८५॥
विचिन्वतोः पान्थपतङ्गहिंसनैरपुण्यकर्म्माण्यलिकज्वलच्छलात्।

स्मरार्द्धेति। नलः स्मरस्य योऽर्द्धचन्द्रः अर्द्धचन्द्राकार इषुस्तन्निभे तत्सदृशे नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः, यत आहामरः, स्युरुत्तरपदे-त्वमी निभसङ्काशनीकाशप्रतिकाशोपमादय इति। वियोगिनां हृत्खण्डिनि हृदयभेदिनि क्रशीयसां क्रशतराणां अध्वजुषां अध्वगामिनाम् पलाशनात् मांसभक्षणात् पलाशे पलमश्नातीति व्युत्पत्त्या पलाशसंज्ञा-भाजि किंशुकेऽपि किंशुकत्वरविक्रयासिरित्यर्थः। अन्वितं सम्बद्धं वृन्तं प्रसवबन्धनं यदेव कालखण्डजं खण्डं यकृत्खण्डमिति व्यस्तरूपकं आलोकत आलोकितवान् कालखण्डं यकृत्समे इत्यमरः। तच्च दक्षिणपार्श्वस्थः कृष्णवर्णो मांसपिण्डविशेषः॥ ८४॥

नवेति। गन्धवहेन वायुना चुम्बिता स्पृष्टा अन्यत्रानुलिप्तेन पुंसा चीरितता मकरन्दशीकरैः पुष्परसकणैः करम्बिताङ्गी व्यामिश्रित-रूपा अन्यत्र खिन्नाङ्गीति च गम्यते स्मितशोभिनः विकासरम्या कुड्मला मुकुला रदनाश्च यस्यास्तां मन्दहासमधुरदन्तमुकुला च गम्यते दरकम्पिनी वायुः स्पर्शादीषत्कम्पिनी सात्विकवेपथुमती च नवा लता वल्ली तत्सदृशी कान्ता च गम्यते नृपेण कर्त्रा दृशा करणेन दरादराभ्यां भयतृष्णाभ्यां उपलक्षितेन सतापवेपिता गाढं दृष्टा इत्यर्थः। उद्दीपकत्वात् दरः भियाशा इत्याददरस्त्र दरोऽस्त्री शङ्कुभिगर्त्तेष्वल्पार्थेत्वव्ययं इति वैजयन्ती। अत्र प्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्ति-रलङ्कारः। विशेषणस्तैरेवान यत्र प्रस्तुतवर्णनात्। अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे सा समासोक्तिरिष्यत इति लक्षणात्॥ ८५॥

व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः स शम्बरारेर्बलिदीपिका इव ॥८६॥
अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजं परागमन्धङ्करणं वियोगिनाम् ।
स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये तदङ्गभस्मेव शरेषु सङ्गतम् ॥ ८७ ॥
पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहुङ्कृतैर्दशामुदञ्चत्करुणं वियोगिनाम् ।
अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः ॥८८॥

विचिन्वतीरिति । पन्थानं गच्छन्ति नित्यमिति पान्थाः नित्यपथिकाः पथोऽण् नित्यमित्यण्प्रत्ययः पन्थादेशश्च । तएव पतङ्गाः पक्षिणः पतङ्गः पक्षिसूर्य्ययोः इत्यमरः । तेषां हिंसनैः बधैः अपुण्यकर्माण्येव कज्जलानीत्युपमित समासः । तेषां कलादित्यपह्नवालङ्कारः । विचिन्वतीः संग्टह्णतीः हिंसापापकारिणीरित्यर्थः । चम्पककोरकावलीः शम्बरारेर्मनसिजस्य बलिदीपिकाः पूजादीपिका इवेत्युत्प्रेक्षा स नलो व्यलोकयत् ॥ ८६ ॥

अमन्यतेति । असौ नलः कुसुमान्येव इषवः कामबाणास्तेषां गर्भजं गर्भजातं बियोगिनामिति कर्मणि षष्ठी । अन्धाः क्रियन्तेऽनेनेत्यन्धङ्करणं आढ्यसुभगेत्यादिना च्व्यर्थे ख्युन्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः । तं परागं पुरा पूर्वं पुरारये पुरहराय स्मरेण मुक्तेषु शरेषु सङ्गतं संसक्तं तस्य पुरारेरङ्गे यद्भस्म तदिवामन्यत इति उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । पुरा-पुरारये ये मुक्ताः तएवैते पुरोवर्त्तिनः कुसुमेषव इत्यभिमानः, अन्यथैषां तदङ्गभस्म सङ्गोत्प्रेक्षानुत्थानादिति ॥ ८७ ॥

पिकादिति । वने उपवने श्रोतरि पिकात् सकाशात् भृङ्गहुङ्कृतैर्वियोगिनां दशां अलिहुङ्कारकृतां दुःखावस्थामित्यर्थः उदञ्चत्करुणं विकसद्वृक्षविशेषं उद्यत्कृपञ्च यथा तथा शृण्वति सति करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मतेति विश्वः । अनास्थया श्रोतुमनिच्छया सूनं प्रसूनमेव करं प्रसारयतीति प्रसारिणीं पुष्परूपहस्त विस्तारिणीं तयोक्तां अनिष्टकथां करे वारयन्तीमिव स्थितामित्यर्थः । सूनकरेति प्रसारिणीमितिरूपकानुप्राणिता गम्योत्प्रेक्षेयं । स्थलपद्मिनीं नलो दूनः परितप्तः सन् दूङः कर्त्तरि क्तः स्वादिभ्यश्चेति निष्टानत्वं, ददर्श ॥ ८८ ॥

रसालसालः समदृश्यतामुना स्फुरद्द्विरेफारवरोषहूङ्कृतिः।
समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने जनाय दित्सन्निव तर्ज्जनाभियम्॥८९॥
दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं पुनः पुनर्मूर्च्छ च तापमृच्छ च।
इतीव पान्थं शपतः पिकान् द्विजान्सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान्॥
अलिस्रजा कुट्मलमुच्चशेखरं निपीय चाम्पेयमधीरया दृशा।
स धूमकेतुं विपदे वियोगिना मुदीतमातङ्कितवानशङ्कत॥९१॥

रसालेति। अमुना नलेन स्फुरन्तो द्विरेफास्तेषामारवो भ्रमरझङ्कार एव रोषस्य या हूङ्कृतिर्हूङ्कारो यस्य सः समीरलोले र्वायुचलैर्मुकुलै रङ्गुलिभिरिति भावः। वियोगिने जनाय तर्जनाभियन्दित्सन् दातुमिच्छन्निव स्थितः ददातेः सन् प्रत्ययः सनि मीमेत्यादिना इसादेशः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः साम्यर्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः। रसालसालश्चूतवृक्षः समदृश्यत सम्यग्दृष्टः द्विरेफेत्यादि रूपकोत्थापितेयन्तर्जनाभयजननोत्प्रेक्षेति सङ्करः॥ ८९॥

दिनेदिने इति। रे इति हीनसम्बोधने रे! त्वं दिने दिने अधिकं तनुः एधि अधिकं कृशो भव आस्तेर्लोट् सिप् इभल्भ्योर्हेरिति हित्वम् घ्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च इति एत्वं, पुनःपुनः मूर्च्छ च मृत्युं मरणं मृच्छ च इति पान्थं नित्यपथिकं शपतः शपमानानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा, लोहितेक्षणान् रक्तदृष्टीन् एकत्र स्वभावतोऽन्यत्र रोषाच्चेति द्रष्टव्यं, पिकान् कोकिलान् द्विजान् पक्षिणो ब्राह्मणांश्च स नलः सखेदमैक्षिष्ट स्वस्यापि उक्तशङ्कयेतिभावः॥ ९०॥

अलिस्रजेति। अलिस्रजा भ्रमरपङ्क्त्या उच्चशेखरमुन्नतशिरोभूषणं अलिमलिनाङ्कमित्यर्थः। शिखास्वापीडशेखरावित्यमरः। चाम्पेयं चम्पकविकारं कुड्मलं अथचाम्पेयः चम्पको हेमपुष्पक इत्यमरः। नन्वयुक्तमिदं न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रदित्यादावलीनां चम्पकसम्बन्धाभाव प्रसिद्धेरिति चेत् नैवं किन्तु स्पृश्यन्तावतैवास्यशौक्तिः क्वचित् केषाञ्चित् इति परिहारः अथवा चाम्पेयं नागकेसरं चाम्पेयः केसरो नागकेसरः

गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत् प्रसक्तभृङ्गावलि नागकेशरम्।
स मारनाराचनिघर्षणस्खलज्ज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत् ८२
तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः शिलीमुखालीः कुसुमाद्गुणस्पृशः।
स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमात् स्मरः स्खलन्तीरवलोक्य लज्जितः ८३
मरुल्ललत्पल्लवकण्टकैः क्षतं समुच्चरच्चन्दनसारसौरभम्।

काञ्चनाह्वय इत्यमरः। अधीरया दृशा निपीय विक्लवदृष्ट्या गाढं दृष्ट्वा आशङ्कितवान् किञ्चिदनिष्टमुत्प्रेक्षितवान् स नलः अनिष्टाप्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधा इति लक्षणात्। वियोगिनां विपदे उदीतमुत्थितं धूमकेतुमशङ्कत अतर्कयदित्युत्प्रेक्षालङ्कारः॥ ८१॥

गलदिति। स नलो गलत्परागं निर्यद्रजस्कं भ्रमिभङ्गिभिः भ्रमणप्रकारैः उपलक्षितं पतद्भ्रश्यत् प्रसक्तभृङ्गावलि सक्तालिकुलं नागकेशरं कुसुमविशेषं मारनाराचनिघर्षणैः स्मरशरकर्षणैः स्खलन्तः लुठन्तः ज्वलन्तश्च कणाः स्फुलिङ्गा यस्य तं शाणं निकषोपलमिवेत्युत्प्रेक्षा व्यलोकयत् शाणस्तु निकषः कष इत्यमरः॥ ८२॥

तदङ्गमिति। सुगन्धि शोभनगन्धं गन्धस्येत्यादिना समासान्त इकारः तदङ्गं तस्य नलस्याङ्गमुद्दिश्य लक्षीकृत्य गुणो गन्धादिः मौर्वी च, गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति वैजयन्ती। तत्स्पृशस्तद्युक्ताः स्पृशोऽनुदके क्विन्, कुसुमादुपादानात् पातुकाः धावन्तीः लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः। स्खलन्ती र्ध्वंसन्तीः शिलीमुखालीः अलिपङ्क्तीः बाणपङ्क्तीश्चावलोक्य स्मरः स्वचापात् पौष्पात्दुर्निर्गताः विषमनिर्गता ये मार्गणा बाणास्तद्भ्रमाद्धेतोर्लज्जितोऽभवत् न्यूनमिति शेषः। दुर्निर्गतेषवो ह्यधिकं स्खलन्तीति प्रसिद्धेः। अत्र स्खलच्छिलीमुखेषु दुर्निर्गतमार्गणभ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः स च शीलमुखेति श्लेषानुप्राणितादुत्थापिता चेयं स्मरस्य लज्जितत्वोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥ ८३॥

मरुदिति। मरुता वायुना ललत्पल्लवानाञ्चलत्किसलयानां कण्टकैस्तीक्ष्णाग्रैरवयवैः क्षतं अन्यत्र विलासिविटनखैः क्षतमिति गम्यते समुच्चरत् परितः प्रसर्पत् चन्दनासारस्येव सौरभं यस्य तत् अतएव वारनारीकुचेन वेश्या-

स वारनारीकुचसञ्चितोपमं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥९४॥
युवद्वयीचित्तनिमज्जनोचितप्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम्।
स्मरेषुधीकृत्य धिया भियान्धया स पाटलायाः स्तवकं प्रकम्पितः॥९५॥
मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युति र्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः।
तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितः कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥९६॥
पुरोहठाक्षिप्ततुषारपाण्डरच्छदावृतेर्वीरुधि बद्धविभ्रमाः।

अनेन सञ्चितोपमं सम्पादितसादृश्यमित्युपमालङ्कारः वारस्त्री गणिकावेश्ये-त्यमरः। कुचाङ्गनानखक्षतातद्यनौचित्याद्वारविशेषणं, पचेलिमं स्वतः पक्वं कर्मकर्त्तरि केलिमच् उपसंख्यानमिति पचेः केलिमच् प्रत्ययः। मालूरफलं बिल्वफलं बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरः श्रीफलावपीत्यमरः। स नलो ददर्श॥ ९४॥

युवेति। युवा च युवती च तयोर्यूनोर्द्वयी मिथुनं तस्याश्चित्तयोःकर्मणो-र्निमज्जने यत्नाद्गुट् उचितैः क्षमैः प्रसूनैः पुष्पबाणैः शून्येतरदशून्यं पूर्णं गर्भगह्वरं गर्भकुहरं यस्य तत् पाटलायाः पाटल वृक्षस्य स्तवकं कुसुमगुच्छमियान्धया भयमूढया धिया भयजन्यभ्रान्त्येत्यर्थः स्मरेषुधीकृत्य कामतूणीकृत्य तथा विभाव्य इत्यर्थः, अतएव भयात् प्रकम्पितश्चकम्पे अत्र पाटलस्तबके मदनतूणीरभ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारः कविसंमतसादृश्याद्विषये विहितात्मनि। आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मत इति लक्षणात् ॥ ९५॥

मुनीति। अमुना नलेन वने कोरकितः सञ्जातकोरकः शितिद्युतिः पत्रेषु कृष्णच्छविः मुनिद्रुमोऽगस्त्यवृक्षः तमिस्रपक्षे त्रुटिकूटेन क्षय व्याजेन भक्षितं अभक्षितत्वं कुतः क्षय इति भावः। अत्र कूटशब्देन क्षयापह्नवेन भक्षणारोपादपह्नव भेदः। वैधवं चन्द्रसम्बन्धि विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरित्यमरः। कलाकलापङ्कलासमूहं वमन् क्षिरन् सिंहिका सुतोराहुरमन्यत-किल खलु? अत्र कोरकितशितद्युतित्वाभ्यां मुनिद्रुमस्येन्दु कलाकलाप वमनविशिष्टराहुत्वोत्प्रेक्षा साचोक्तापह्नवोत्थापितेति सङ्करः॥ ९६॥

मिलन्निमीलं विदधुर्विलोकिता नभस्वतस्तं कुसुमेषुकेलयः ॥९७॥
गता यदुत्सङ्गतले विशालतां द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम्।
कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः स वन्दमानानभिनन्दति स्म तान्॥९८॥
नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः सुधीकृतं पुष्परसैरहर्महः।
विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं वियोगिनेऽधत्त न कौमुदी मुदः॥९९॥

पुर इति। पुरोऽग्रे हठात् झटित्याक्षिप्ता आकृष्टा तुषारेण हिमेन पाण्डुराणां छदानां पत्राणां तुषारवत् पाण्डुरस्य छदस्याच्छादकस्य वस्त्रस्य च या इति रावरणं येन तस्य नभस्वतो वायोः विरुधि लतायां नद्धाः अनुबद्धा विभ्रमा भ्रमणानि विलासाश्च यासान्ताः कुसुमेषु विषये केलयः क्रीडाः कुसुमेषु केलयः कामक्रीडाश्च विलोकिताः सत्यस्तं न नवं मिलन्निमीलो- मिलनं यस्य तं विदधुः निमीलिताक्षमकुरित्यर्थः विरहिणा सन्दीपक दर्शनस्य दुःसहदुःखहेतुत्वात् अन्यत्र नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनामिति निषेधादिति भावः। अत्र प्रस्तुतनभस्वद्विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतकामुकविरह प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥९७॥

गता इति। द्रुमा यस्या धात्र्या उत्सङ्गतले उपरि देशे च विशालतां विटङ्किताः तां धात्रीम्भुवञ्च उपमातरं वा धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृष्विति विश्वः, धः कर्मणि ष्ट्रन्निति दधातेष्ट्रन् प्रत्ययः। फलगौरवेण फलभरेण गुरुतातिशयेन च हेतुना अतिमात्रं नामितैः प्रह्वीकृतैः नमेर्मित्वविकल्पाद्ध्रस्वभावः शिरोभि रग्रैः उत्तमाङ्गैश्च वन्दमानान् स्पृशतोऽभिवादयमानांश्च तान् प्रकारान् द्रुमान् अतएव यच्छब्दानपेक्षा स नलः कथं नाभिनन्दन्ति स्म अभिननन्दैवेत्यर्थः, वृक्षाणां चेतानुरूपफलस्य सम्पत्तिं अपत्यानां च मातृभक्तिञ्च को नाम नाभिनन्दतीति भावः। अत्रापि विशेषणसामर्थ्यात्पुत्र प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥९८॥

अथातपस्य चन्द्रिकात्व निरूपणाय तद्धर्मान् सम्पादयति। नृपायेति। वनानिलैः उद्यानवातैः हिमं शीतलं कृतं हिमितं तत्करोति णयन्तात् कर्मणि क्तः। पुष्परसैर्वनवातानीतैः मकरन्दैः सुधीकृतममृतीकृतं

वियोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता तदेव साक्षादमृतांशुमाननम्।
पिकेन रोषारुणचक्षुषा मुहुः कुहूरुताहूयत चन्द्रवैरिणी॥१००॥
अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान्
अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम्॥१०१॥

तथा केतकरेणुभिः सितं विनिर्मितं शुभ्रीकृतं अङ्गोमह्स्तेजः अह्र्मह आतपः रोः सुपीति रेफादेशः। तदेव कौमुदीति व्यस्तरूपकं वियोगिने ब्रह्मं क्षपाय मुदः प्रमोदान् नाधत्त न कृतवती प्रत्युतोद्दीपकैवाभूदिति भावः॥ ९९॥

वियोगेति। वियोगभाजोऽपि वियोगिनोऽपि नृपस्य तदाननमेव साक्षादमृतांशुं प्रत्यक्षचन्द्रं पश्यता अतएव रोषादद्यापि चन्द्रतां न जहातीति क्रोधादिवारुणचक्षुषा पिकेन चन्द्रवैरिणी कुहूर्निजालाप एवकुहूर्नष्टचन्द्रम आवास्येति श्लिष्टरूपकं, कुहूः स्यात् कोकिलालाप नष्टेन्दु कलयोरपीति विश्वः। मुहुराहूयत आहूता किमित्युत्प्रेक्षा पूर्व्वोक्तरूपकसापेक्षेति सङ्करः। अस्य चन्द्रस्येयमेव कुहूराह्वानीया स्यात् तत्कान्तिराहित्यसम्भवादिति भावः॥ १००॥

अशोकमिति। एष नलः पल्लवैः प्रतीष्टानि प्रतिगृहीतानि संक्रान्तानि कामस्य ज्वलदस्त्राणि तद्रूपकाणि जालकानि क्षारकानि बालमुकुलयुक्ता येन तं पल्लवसंक्रान्तजालरूपकामास्त्रमित्यर्थः। अन्यथा तद्दर्शनादेव ते म्रियेरन्निति भावः। अशोकमत एवार्थान्वितनामता नास्ति शोकोऽस्मिन्निति अन्वर्थसंज्ञा तद्युक्ततया आशया अस्मानप्यशोकान् करिष्यतीत्यभिलाषेण शरणे रक्षणे साधुं समर्थं शरण्यं मत्वेति शेषः। शरणं रक्षणे गृह इति विश्वः तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः। आगतान् शरणागतानित्यर्थः। गृहान् दारान् शोचन्तीति गृहशोचिनः गृहानुद्दिश्य शोचन्त इत्यर्थः। गृहः पत्न्यां गृहे स्मृत इति विश्वः। अध्वगान् प्रोषितान् अवन्तमिव शरणागत रक्षणे महाफलस्मरणादन्यथा महादोष स्मरणाच्च रक्षन्तमिवेत्यर्थः। अमन्यत ज्ञातवान् अस्मभोक्तृणां तल्लोपनमेव रक्षणाय इति भावः॥ १०१॥

विलासवापीतटवीचिवादनात् पिकालिगीतेः शिखिलास्यलाघवात् ।
वनेऽपि तौर्य्यत्रिकमारराध तं क्व भोगमाप्नोति न भाग्यभाग्जनः ॥१०२॥
तदर्थमध्याप्य जनेन तद्वने शुका विमुक्ताः पटवस्तमस्तुवन् ।
स्वरामृतेनोपजगुश्च शारिकास्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥१०३॥
इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौ वनं पिकोपगीतोऽपि शुकस्तुतोऽपि च ।
अविन्दतामोदभरं बहिश्चरं विदर्भसुभ्रूविरहेण नान्तरम् ॥१०४॥
करेण मीनं निजकेतनं दधत् द्रुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया ।

विलासेति । विलासवापी विहारदीर्घिका तस्यास्तटे वीचीनां वादनात्मिकानां अलीनाञ्च गीतेर्गानात् शिखिनां मयूराणां लास्यलाघवात् नृत्यनैपुण्यात् च वनेऽपि तं नलं तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यत्रयं कर्त्तृ आरराध आराधयामास तथा हि, भाग्यभाक् भाग्यवान् जनः क्व भुज्यत इति भोगः सुखं तं नाप्नोति सर्व्वत्रैवाप्नोतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०२ ॥

तदर्थमिति । जनेन सेवकजनेन तदर्थं नलप्रीत्यर्थमध्याप्य स्तुतिं पाठयित्वा तस्मिन् वने विमुक्ताः विसृष्टाः पटवः स्फुटगिरः शुकास्तं नलमस्तुवन् तथैव शुकवदेव तदर्थमध्याप्य मुक्ताः तत्पौरुषस्य नलपराक्रमस्य गायिन्यो गायकाः कृता गायनीकृताः शारिकाः शुकवध्वः स्वरामृतेन मधुरस्वरेणेत्यर्थः उपजगुश्च ॥ १०३ ॥

इतीति । इतीत्थमिष्टगन्धाढ्यं इष्टसौगन्ध्यसम्पन्नं वनं अटन् देशकालाध्वगन्तव्याः कर्म्मसंज्ञा ह्यकर्म्मणामिति वनस्य देशत्वात् कर्म्मत्वं, असौ नलः पिकैः कोकिलैरुपगीतोऽपि शुकैःस्तुतोऽपि च परं केवलं परं स्वाद्वसमानाग्रवैरिदूरेषु केवल इति विश्वः । बहिरामोदभरं सौरभ्यातिरेकमेवाविन्दत विदर्भसुभ्रू विरहेण हेतुना आन्तरमामोदभरमानन्दातिरेकरूपमनाविन्दत न लब्धवान् प्रत्युत दुःखमेवान्वभूदिति भावः । आमोदो गन्धहर्षयो रिति विश्वः ॥ १०४ ॥

करेणेति । स नलः निजकेतनं निजलाञ्छनं मीनं द्रुमालवालाम्बु

व्यतर्कि सर्वर्त्तुघने वने मधुं स मित्रमत्रानुसरन्निव स्मरः ॥१०५॥
लताबलालास्यकलागुरुस्तरुप्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।
असेवतामुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीलाप्लवनो वनानिलः ॥१०६॥
अथ स्वमादाय भयेन मन्थनाच्चिरत्नरत्नाधिकमुच्चितं चिरात् ।
निलीय तस्मिन्निवसन्नपांनिधिर्वने तडागो ददृशेऽवनीभुजा ॥१०७॥
पयोनिलीनाभ्रमुकामुकावली रदाननन्तोरगपुच्छसच्छवीन् ।

निवेशशङ्कया प्रवेशभिया करेण दधत् तादृक्शुभरेखाव्याजेन दधान इत्यर्थः सर्वर्त्तुघने सर्वर्त्तुरुद्धे अत्र अस्मिन् वने मित्रं सखायं मधुं वसन्तमनुसरन् अन्विष्यन् स्मरः इव व्यतर्कि इत्युत्प्रेक्षा ॥ १०५ ॥

लतेति । लता एवाबलास्तासां लास्यकलासु मधुरनृत्तविद्यासु गुरुरुपदेष्टेति सान्द्रोक्तिः, तरुप्रसूनगन्धोत्कराणां द्रुमकुसुमसौरभसम्पदां पश्यतो हरः । पश्यन्तमनादृत्य हरः प्रसह्यापहर्त्तेत्यर्थः । पश्यतो यो हरत्यर्थं स चोरः पश्यतोहर इति हलायुधः, पचाद्यच् षष्ठी चानादरे इति षष्ठी । वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेष्विति वक्तव्यादलुक् । सौरभ्यमुक्तं, मधु मकरन्द एव गन्धवारि गन्धोदकं तत्र प्रणीतलीलाप्लवनः एतेनकृत लीलावगाहन इति शैत्योक्तिः, ईदृग्वनानिलोऽमुं नलमसेवत गुणवान् सेवकः सेव्यप्रियो भवतीति भावः ॥ १०६ ॥

अथेति । अथ वनालोकनानन्तरं मन्थनाद्भयेन धनार्थं पुनर्मथिष्यतीति भयादित्यर्थः । चिरादुच्चितं सञ्चितं चिरत्नं चिरन्तनं चिरप्रत्नवादिभ्यस्त्नो वक्तव्य इति त्नप्रत्ययः । तच्च तद्रत्नाधिकं श्रेष्ठवस्तु भूयिष्ठं चेति चिरत्नरत्नाधिकं रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपीत्यमरः । स्वं धनमादाय तस्मिन् वने निलीयान्तर्धाय निवसन् वर्त्तमानोऽपांनिधिरिवेत्युत्प्रेक्षा तेन नलेन तडागः सरोविशेषोऽवनीभुजा राज्ञा ददृशे दृष्टः ॥ १०७ ॥

यदुक्तं धनमादायेति तदेवात्र सम्पादयति नवभिः श्लोकैः पय इत्यादिभिः । यस्तडागः जलेनार्द्धरुद्धस्य अर्द्धच्छन्नस्य तटान्तभूमिदृस्तटप्रान्तनिर्गतस्येत्यर्थः मृणालजालस्य विषवृन्दस्य निभाद्व्याजादित्यपह्नवालङ्कारः, निभो-

जलार्द्धरुद्धस्य तटान्तभूभिदो मृणालजालस्य निभाद्बभार यः ॥१०८॥
तटान्तविश्रान्ततुरङ्गमच्छटा स्फुटानुबिम्बोदयचुम्बनेन यः ।
बभौ चलद्वीचिकशान्तशातनैः सहस्रमुच्चैःश्रवसामिव श्रयन् ॥१०९॥
सिताम्बुजानां निवहस्य यश्छला द्बभावलिश्यामलितोदरश्रियाम् ।
तमःसमच्छायकलङ्कसङ्कुलं कुलं सुधांशोर्बहुलं वहन् बहु ॥११०॥
रथाङ्गभाजा कमलानुषङ्गिणा शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिणा ।

व्याजसदृक्षयोरिति विश्वः । अनन्तोरगस्य शेषाहेः पुच्छेन सच्छवीन् सवर्णान् तद्वद्धवलानित्यर्थः पयोनिलीनानामभ्रमुकामुकावलीनामैरावतश्रेणीनां रदान् दन्तान् बभार तत्रैक एवैरावतः अत्र त्वसंख्या इति व्यतिरेकः, अभ्रमुकामुका इति द्वितीयासमासो मधुपिपासुवत् नलोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधात् लषपतेत्यादिना कमेरुकञ्प्रत्ययः ॥ १०८ ॥

तटान्तेति । यस्तडागस्तटान्ते तीरप्रान्ते विश्रान्ता या तुरङ्गमच्छटा नलानीताश्वश्रेणी तस्याः स्फुटानुबिम्बोदयचुम्बनेन प्रकट प्रतिबिम्बाविर्भावप्रीत्या निमित्तेन च एकैकशस्तासां वीचीनामन्तःशातनैरुपताडनैः-अश्वादेस्ताडनी कशेत्यमरः, चलदुच्चलदुच्चैःश्रवसां सहस्रं श्रयन् प्राप्नुवन्निव बभावित्युत्प्रेक्षा व्यतिरेकस्तु पूर्ववत् एतेन नलाश्वानामुच्चैःश्रवः साम्यं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०९ ॥

सितेति । यस्तडागः अलिभिः श्यामलितोदरश्रियां श्यामीकृतमध्यशोभानां सिताम्बुजानां पुण्डरीकाणां निवहस्य छलात् तमःसमच्छायैः तिमिरवर्णैः यः कलङ्कः तेन सङ्कुलं बहुलं संपूर्णस्वरूपमनेकं सुधांशोश्चन्द्रस्य कुलं वंशं वहन् सन् बभौ अत्र छलशब्देन पुण्डरीकेषु विषयापह्नवेन चन्द्रत्वाभेदादपह्नवभेदः व्यतिरेकस्तु पूर्ववत् ॥ ११० ॥

रथाङ्गेति । यस्तडागो रथाङ्गं चक्रवाकः चक्रायुधश्च यद्यपि चक्रवाके रथाङ्गनामेति च प्रयोगो रूढः तथापि प्रायेणास्य चक्रशब्द पर्यायत्व प्रयोगदर्शनात् पदस्याप्यभयत्र प्रयोगमन्वते कविः, तद्भाजा भजोण्विः, कमलैः कमलया चानुषङ्गिणा संसर्गवता शिलीमुखस्तोमसखेन अलिकुलसहचरेण

सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवान्मृणालशेषाहिभुवान्वयायि यः ॥१११॥
तरङ्गिणीरङ्कजुषः स्ववल्लभा स्तरङ्गलेखा विभराम्बभूव यः ।
दरोद्गतैः कोकनदौघकोरकै र्धृतप्रवालाङ्कुरसञ्चयश्च यः ॥११२॥
महीयसः पङ्कजमण्डलस्य य श्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।
नलेन मेने सलिले निलीनयो स्त्विषं विमुञ्चन् विधुकालकूटयोः ॥११३॥
चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणै रबालशैवाललतापरम्पराः ।
ध्रुवन्दधुर्व्वाडवहव्यवाडव स्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम् ॥ ११४

अन्यत्र सखिशब्दः सादृश्यवचनः तस्य वर्णनेत्यर्थः, मृणालं शेषाहिरिवेत्युप- मित समासः तद्भुवा तदाकारेण अन्यत्र मृणालमिव शेषाहिः तद्भुवा तदाधारेण शार्ङ्गिणा विष्णुना सरोजिनीनां स्तम्बा गुल्माः अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्म मित्यमरः, तेषां कदम्बस्य कैतवान्मिषात् अन्वयायि अनुयातो- ऽनुसृतोऽधिष्ठित इति यावत् अत्रापि कैतवशब्देन स्तम्बत्वमपह्नुत्य शार्ङ्गि- त्वारोपादपह्नवभेदः ॥ १११ ॥

तरङ्गिणीरिति । यस्तडागोऽङ्कजुषोऽन्तिकभाजः उत्सङ्गसङ्गिन्यश्च वा तरङ्ग- रेखास्तरङ्गराजिरेव स्ववल्लभास्तरङ्गिणीरिति व्यस्तरूपकम्बिभराम्बभूव बभार भीह्रीभृहुवां श्लुवच्चेति भृञोविकल्पादाम् प्रत्ययः । किञ्च यस्तडागो दरोद्गतै रीषदुद्गतैः कोकनदौघकोरकैः रक्तोत्पलखण्डकलिकाभिः धृतप्रवलाङ्कुर सञ्चयश्च धृतविद्रुमाङ्कुर निकरश्चेति अत्रापि कोकनद कोरकाणां विद्रुमत्वे रूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ ११२ ॥

महीयसश्चेति । यस्तडागः महीयसो महत्तरस्य गौरस्य च मेचकस्य च पङ्कज मण्डलस्य सितासितसरोजयोः छलेन सलिले निलीनयोः विधुकाल कूटयोः सितासितयोरिति भावः । त्विषं विमुञ्चन् विसृजन्निव नलेन मेने अत- श्छलेन विमुञ्चन्निवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ११३ ॥

चलीकृता इति । यत्र यस्मिन् तडागे तरङ्गरिङ्गणैस्तरङ्गकम्पनैश्चलीकृताः चञ्चलीकृताः अबालानां कठोराणां शैवाललतानां परम्पराः पङ्क्तयः हव्यं वहतीति हव्यवाडग्निः वहेश्चेति ञ्प्रत्ययः । तस्य छन्दोमात्र विषयत्वात् अना-

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।
धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा सरोजिनीयत्प्रभवाप्सरायिता ११५
यदम्बुपूरप्रतिबिम्बितायति मरुत्तरङ्गैस्तरलस्तटद्रुमः ।
निमज्ज्य मैनाकमहीभृतः सत स्ततान पक्षान् धुवतः सपक्षताम्
पयोधिलक्ष्मीमुषि केलिपल्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।
स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः ११७

दरेव भावार्थप्रयोगः बाडव इव्यवाहो बाडवाग्नेरेव स्थित्यान्तरस्थाने-न प्ररोहस्तमोवह्निःप्रादुर्भवत्तमोभूमाग्रेषान्ते च ते धूमाश्च तेषां भावस्तत्ता तां दधः वह्निरुत्थित धूमपटलवद् भुरित्यर्थः । भ्रु व स्थित्युप चायाम्॥ ११४ ॥

प्रकाममिति । आदित्यं सूर्य्यमवाप्य प्रकामं कण्टकैः नालगतैः तीक्ष्णाग्रै-रवयवैः करम्बिता दन्तुरिता अन्यत्रादित्यमदितिपुत्रमिन्द्रमवाप्य कण्टकैः पुलकैः करम्बिता अतएवामोदभरं परिमल सम्पदमानन्दसम्पदं विवृण्वती । प्रकटयन्ती दिवा दिवसे धृतानि स्फुट श्रीगृहाणि पद्मानि यस्य स विग्रहः स्वरूपं यस्याः सा अन्यत्र दिवा स्वर्गे धृतस्फुट श्रीगृहमुज्ज्वलशोभास्पदं विग्रहो देहो यस्याः सा स्वर्गलोकवासिनीत्यर्थः । यत्तडागः प्रभवः कारणं यस्याः सा तज्जन्या सरोजिनी पद्मिनी अप्सरायिता अप्सर इवाचरिता उपमानात् कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति कर्त्तरिक्ङः ओजसोऽप्सरसोरित्यप्सरसः सकार-लोपः श्लिष्टविशेषणेयमुपमा ॥ ११५ ॥

यदिति । यस्य तडागस्याम्बुपूरे प्रतिबिम्बितायतिः प्रतिफलितायामः मरुत्तरङ्गैः वातवीजनैस्तरलश्चञ्चलः तटद्रुमः निमज्ज्य सतो वर्त्तमानस्य पक्षान् धुवतः कम्पयतो मैनाक महीभृतस्तदाख्यस्य पर्व्वतस्य सपक्षतां साम्यं ततानेत्युपमा ॥ ११६ ॥

पयोधीति । अथ स नैषधो निषधानां राजा नलः जनपदशब्दात् क्षत्रिया-देरित्यन्, पयोधि लक्ष्मीमुषि तत्सदृश इत्यर्थः । अत्र केलिपल्वले क्रीड़ा सरसि रिरंसूनां रन्तु मिच्छूनां हंसीनां कलनादेषु सादरं तस्य हन्तुरान्तिके तत्समीपे विचरन्तं चित्रमद्भुतं हिरण्मयं सुवर्णमयं दाण्डिनायनादिना निपातनात्

प्रियासु बालासु रतिक्षमासु च द्विपत्रितं पल्लवितञ्च बिभ्रतम्।
स्मराज्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य च ११८
महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम्।

साधुः हंसमबोधि ददर्शेत्यर्थः। दीपजनेत्यादिना कर्त्तरि चिण् ॥ ११७॥

पुनस्तमेव विशिनष्टि प्रियास्विति। बालासु अरतिक्षमासु किन्त्वासन्न यौवनास्वित्यर्थः। अन्यथा रागाङ्कुरासम्भवात् रतिक्षमासु युवतीषु द्विविधासु प्रियासु विषये क्रमाच्चञ्च्वोः त्रोट्योः चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियामित्यमरः। चरणद्वयस्य च मिषेणद्विपत्रितं सञ्जात द्विपत्रितं पल्लवितं सञ्जातपल्लवञ्च चञ्च्वोर्द्वयोः सम्पुटितत्वे साम्यात् द्विपत्रित्वं चरणयोस्तु विभ्रमरागमत्वेन पल्लवसाम्यात्पल्लवत्वं राजहंसानां लोहितञ्च चरणत्वात् तस्मिन् मिषेणेत्युक्तं स्मराज्जितं स्मरेणैव द्युचरोपणेनोत्पादितमित्यर्थः। राग एव महीरुहस्तस्याङ्कुरं रागमहीरुहाङ्कुरं बिभ्रतं चञ्चुपुटमिषेण द्विपत्रितं बालिकागोचररागं चरणमिषेण पल्लवितं युवतीविषये रागञ्च बिभ्रतमित्यर्थः। ईदृशं हंसमबोधीति पूर्वेणान्वयः। नाभ्यस्ताच्छतुरिति प्रतिषेधः वृक्षाङ्कुरो हि प्रथमं द्विपत्रितो भवति, पश्चात् पल्लवित इति प्रसिद्धम्। तत्र रागं बिभ्रत इति हंसविशेषणात्, तद्रागस्य हंसाधिकरणत्वोक्तिः, प्रियास्वधिकरणभूतास्वित्युपाध्याय विश्वेश्वरव्याख्यानं प्रत्याख्येयं, अन्यनिष्ठस्य रागस्यान्याधिकरणत्वायोगात् नचायमेक एवोभयनिष्ठ इति भ्रमितव्यम्, तस्यैकस्यापरतरपर्य्यायस्य तथात्वायोगात् बुद्ध्यादीनामपि तथात्वापत्तौ सर्वसिद्धान्त विरोधात्, विषमानुरागाभाव प्रसङ्गाच्च उभयोरपि रागत्व साम्यादुभयनिष्ठ भ्रमः केषाञ्चित् कस्मात्कामिनोरन्योन्याधिकरण रागयोरन्योन्यविषयत्वमेव नाधिकरत्वमेवमिति सिद्धान्तः, प्रियास्वितिविषय सप्तमी नत्वाधार सप्तमीति सर्वं रमणीयं; अत्र राग महीरुहाङ्कुरमिति रूपकं चञ्चुचरणमिषेणेत्यपह्नवानुप्राणितमिति सङ्करः। तेन च वाह्याभ्यन्तर रागयोर्भेदे अभेदलक्षणातिशयोक्त्यापिता चञ्चुचरणव्याजेनान्तरस्यैव वहिरङ्कुरितत्वोत्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यालङ्कारेणालङ्कार ध्वनिः ॥११८॥

महीति। महीमहेन्द्रो भूदेवेन्द्रः स नलः एकान्तं नितान्तं मनो

प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्॥११९॥
अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना॥१२०॥
अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां तदा निदद्रावुपपल्वलं खगः।
स तिर्य्यगावर्जितकन्धरः शिरः पिधाय पक्षेण रतिक्लमालसः॥१२१॥

विनोदयतीति तथोक्तं तं शकुन्तं पक्षिणं क्षणमवेक्ष्य प्रियावियोगान्नि-र्भरमति मात्रं विधुरो दुःस्थोऽपि मनागीषत्कुतूहलाक्रान्तमनाः कौतुकि तचित्तोऽभूत् ग्रहीतकामोऽभूदीत्यर्थः॥ ११९॥

कथमीदृशे चापल्ये प्रवृत्तिरस्य धीरोदात्तस्येत्याशङ्क्य नात्र जन्तोः स्वातन्त्र्यं किन्तु भाव्यर्थानुसारिणी विधातुरिच्छैव तथा प्रेरयतीत्याह। अवश्येति। अवश्यभव्येष्ववश्यं भाव्यर्थेषु विषये भव्यगेयादिना कर्त्तरि यदयान्तो निपातः लुम्पेदवश्यमः कृत्ये इत्यवश्यमो मकारलोपः अनवग्रह ग्रहा अप्रतिबन्धनिर्बन्धा निरङ्कुशाभिनिवेशेति यावत् ग्रहोऽनुग्रहनि-र्बन्धग्रहणेषु रणोद्यम इति विश्वः। वेधसः स्पृहा विधातुरिच्छा यया दि-शा धावति येनाध्वना प्रवर्त्तते तयैव दिशा भृशावशात्मना त्यन्तपरतन्त्र-स्वभावेन जनस्य चित्तेन तृणेन वात्या वातसमूह इव पांशादिभ्यो यः अनुगम्यते वेधसः स्पृहा कर्म॥ १२०॥

चिकीर्षितार्थे दैवानुकूल्यं कार्य्यतो दर्शयति। अथेति। अथ नल-दृष्टि प्राप्त्यनन्तरं रतिक्लमालसः सः खगो हंसः तदा नलकुतूहलकाल-क्षणमेकपादो यस्यां क्रियाया मित्येकपादिका एकपादेनावस्थानं मत्व-र्थीयष्ठन् प्रत्ययः तद्धितार्थेत्यादिना सङ्ख्या समासः यस्येति लोपस्य स्थानि-वद्भावेन तादृरूपाभावापादेदः पदादेशः तामेकपादिकामवलम्ब्य तिर्य्यगा-वर्जितकन्धरः आवर्त्तितग्रीवः सन् पक्षशिरः पिधाय उपपल्वलं पल्वले निदद्रौ सुष्वाप स्वभावोक्तिरलङ्कारः स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथाहस्तुवर्णन मिति लक्षणात्॥ १२१॥

सनालमात्माननिर्ज्जितप्रभं ह्रिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम्?
अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं स पीतमम्भःप्रभुचामरञ्च किम्?॥१२२॥
कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती।
तयोः प्रवालैर्व्वनयोस्तथाम्बुजैर्न्नियोक्तुकामे किमु बद्धवर्म्मणी? १२३
विधाय मूर्त्तिं कपटेन वामनीं स्वयंबलिध्वंसिविडम्बिनीमयम्।
उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना॥१२४

सनालमिति। स नलः तं निद्राणं हंसम् आत्माननेन निर्जितप्रभं निजमुखनिराकृतशोभम् अतएव ह्रियानतं सनालं नालसहितं काञ्चनं सौवर्णमम्बुजन्माम्बुजं किं? तथा विद्रुमदण्डेन मण्डितं भूषितं पीतवर्णमम्भःप्रभोरपाम्पत्युः वरुणस्य चामरं किम्? इतिशब्दोऽत्राहार्य्यः इति अबुद्ध बुद्धवानुत्प्रेक्षितवानित्यर्थः बुध्यते र्लुङि तङ झषस्तथोर्द्धोऽध इति तकारस्य धकारः॥ १२२॥

कृतेति। ततस्तन्निदर्शनानन्तरं हयादश्वात्कृतावरोहस्य कृतावतरणस्यास्य नलस्योपानहौ वर्म्मणि पादत्राणे पादरुणत्। स्त्रीत्यमरः पदे चरणे तयो र्वनयोः सलिलकाननयो वने सलिलकानने इत्यमरः प्रवालैः पल्लवैः तथाम्बुजैः पद्मैः सेत्यर्थः सहार्थे तृतीया नियोक्तुं कामोऽभिलाषो ययोस्ते नियोक्तुकामे युद्धकाम इत्यर्थः तुं काममनसोरपीति तुमुनो मकारलोपः अतो बद्धवर्म्मणी किमु बद्धकवचे इव ते रेजतुः किमित्युत्प्रेक्षा॥ १२३॥

विधायेति। अयं नृपः स्वयमेव कपटेन छद्मना वामनीं ह्रस्वां गौरादित्वात् ङीप् बलिध्वंसि विडम्बिनीं कपटवामनविष्णुमूर्त्त्यनुकारिणीमित्यर्थः मूर्त्तिं विधाय कायं सङ्कुच्येत्यर्थः मौनिना निःशब्देन चरणेनोपेतपार्श्वः प्राप्तहंसान्तिकः पाणिना पतङ्गं पक्षिणं समधत्त सन्धृतवान् जग्राहेत्यर्थः स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ १२४॥

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमात् पुनः पुनः प्रायसदुत्प्लवाय सः।
गतो विरुत्योड्डयने निराशतां करौ निरोद्धुर्दशतिस्म केवलम् १२५

ससम्भ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं सरः प्रपद्योत्कतयानुकम्पिताम्।
तमूर्मिलोलैः पतगग्रहान्नृपं न्यवारयद्वारिरुहैः करैरिव॥१२६॥

पतत्त्रिणा तद्रुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्वलम्।
चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली॥१२७॥

तदिति। स हंसः आत्मानं तदा तु तेन नलेनात्तं गृहीतमवेत्य ज्ञात्वा संभ्रमादुत्प्लवायोत्पतनाय पुनः पुनः प्रायसदायस्तवान् यसु प्रयत्न इति धातोर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः उड्डयने उत्पतने निराशतां गतो विरुत्य विक्रुश्य निरोद्धुः गृहीतुः करौ केवलं करावेव दशति स्म दष्टवान् अत्रापि स्वभावोक्तिरेव॥ १२५॥

स इति। ससम्भ्रमं सत्वरमुत्पातिना उड्डीयमानेन पतत्कुलेन पक्षिसङ्घेनाकुलं सङ्कुलं सरः कर्त्तृ उत्कतया उन्मनस्तया उत्क उन्मना इति निपातनादिविधानात्स्य साधुः अनुकम्पितां प्रपद्य कृपाविष्टतां प्राप्य तं नृप मूर्मिलोलैस्तलै वारिरुहैः करैरिति व्यस्तरूपकं पतगग्रहात्पक्षिग्रहात् न्यवारयदिवेत्युत्प्रेक्षा वास्तव निवारणासम्भवा दुत्प्रेक्षा। निवारणस्य करसाध्यत्वात् तत्र रूपकाश्रयणम् अतएवैवं शब्दस्य उपमाबाधेनार्थानुसाराद्व्यवहितान्वयेनाप्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकत्वमिति रूपकोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥१२६॥

पतत्त्रिणेति। रुचिरेण पतत्त्रिणा हंसेन वञ्चितं विरहितं तत्पल्वलं सरः विहाय प्रयान्त्या गच्छन्त्या श्रियो लक्ष्म्याः सम्बन्धिभ्यां पदाम्भोरुह नूपुराभ्याम् उपमा साम्यं यस्याः सा कल हंसमण्डली कुले चुकूज पूर्वश्लोके कूजनमेषां स्वभावस्तत्र हंसेनैव सह गच्छन्त्या सरः शोभायाः श्रीदेव्या सहाभेदाध्यवसायेन कूजत्कलहंसमण्डल्यां तन्नूपुरत्वमुत्प्रेक्ष्यते उपमाशब्दोऽपि मुख्यार्थानुपपत्तेः सम्भावना लक्षक इत्यवधेयम्॥ १२७॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशस्त्वमङ्ग! यस्याः पतिरुज्झितस्थितिः।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः खगास्तमाचुक्रुशुरारवैः खलु॥१२८
न जातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः।
अवादि तेनाथ स मानसौकसा जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा॥१२९
धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः।
तवार्णवस्येव तुषारशीकरैर्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्॥१३०

नेति। इयं वसुधा वासयोग्या निवासार्हा न कुतः अङ्ग भो! यस्या वसुधायाः उज्झितस्थितिः त्यक्तमर्यादः ईदृशः अनपराधपक्षिधारकः त्वं पतिः पालकः इत्थं खगाः क्षितिं प्रहाय नभ आश्रितास्तं नलमारवैरुच्चध्वनिभिराचुक्रुशुः खलु उक्तरीत्या सनिन्दोपालम्भनं चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा गम्या॥१२८॥

नेति। इयमीदृग्जातरूपच्छदैः सुवर्णपक्षैः जातरूपता उत्पन्नसौन्दर्यत्वं द्विजस्य पक्षिणो न दृष्टा हिरण्मयः पक्षी न कुत्रापि दृष्ट इत्यर्थः इति मुहुः स्तुवन् स जनाधिनाथः तथास्मिन्नन्तरे करपञ्जरस्पृशा तद्गतेन मानसं सरः ओकः स्थानं यस्येति सः तेन मानसौकसा हंसेन हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकस इत्यमरः। अवादि उक्तः वदेः कर्मणि लुङ्॥१२९॥

तदेव चतुर्भिराह। धिगित्यादि। हेम्नो जन्म येषान्तान् हेमजन्मनो हैमान् मम पक्षान् पतत्राणि समीक्ष्य तृष्णातरलम् आशावशगं भवन्मनो धिगस्त्विति निन्दा धिङ्निर्भत्सन निन्दयोरित्यमरः। धिगुपर्य्यादिषु त्रिष्विति धिग्योगात् मन इति द्वितीया तुषारशीकरैः हिमकिरणैरर्णवस्येव तव एभिः पक्षैः कियान् कमलाया लक्ष्म्याः कमलस्य जलस्य जलजस्य चोदयो वृद्धिर्भवेत् न कियानित्यर्थः॥१३०॥

नेति। हे नृप! त्वदीक्षणात् त्वन्मूर्त्तिदर्शनादेव विश्वसितान्तरात्मनो विस्रब्धचित्तस्य विश्वस्तस्येत्यर्थः मम वधः केवलं प्राणिमात्रवधो न किन्तु विश्वासघातपातकमित्यर्थः ततः किमत आह विश्वासजुषां विस्रम्भ-

न केवलं प्राणिवधो वधो मम त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।
विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥१३१॥
पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा न तेषु हिंसारस एष पूर्य्यते ?
धिगीदृशन्ते नृपतेः कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि ॥१३२॥
फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्थं मम यस्य वृत्तयः ।
त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा कथं न पत्या धरणी हृणीयते ॥१३३॥
इतीदृशैस्तं विरचय्य वाङ्मयैः सचित्रवैलक्ष्यकृपं नृपं खगः ।

भाजां द्विषामपि निबर्हणं हिंसनं धर्म्मधनैर्धर्मपरैः मन्वादिभि र्विशि-ष्यातिरिच्य विगर्हितं मत्यन्तनिन्दितमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

पदे पद इति । रणेद्भटाः रणेषु प्रचण्डाः भटायोधाः पदे पदे सन्ति सर्व्वत्र सन्तीत्यर्थः वीप्सायां द्विर्भावः एष हिंसारसो हिंसाराग-स्तेषु भटेषु न पूर्यते अत्र काकुः न पूर्य्यते किं इत्यर्थः नृपतेर्भूरा-राजस्य ते तव ईदृशमवध्य वधरूपकुविक्रमं धिक् यः कुविक्रमः कृपाश्रये कृपाविषये अनुकम्पनीये कृपणे दीने पतत्रिणि क्रियत इति विशेषः॥१३२

फलेति । यस्य मम मुनेरिव वारि भूरुहां जलरुहां पद्मा-दीनाम् अन्यत्र वारिरुहां भूरुहाञ्च फलेन मूलेन चेत्यमनेन दृश्यमान-प्रकारेण वृत्तयो जीविकाः तस्मिन् अपि अनपराधेऽपीति भावः दण्ड-धारिणा दण्डकारिणा अदण्ड्यदण्डकेनेत्यर्थः । पत्या त्वया हेतुना अद्य धरणी कथं न हृणीयते जुगुप्सत एवेत्यर्थः हृणा जुगुप्सा कृपयो-रिति विश्वः। हृणीयते कण्ड्वादियगन्ताल्लट् तत्र पति इणिङिति ङित्करणादात्मने पदम् अकार्य्यकारिणं भर्त्तारमपि गर्हन्ते स्त्रिय इति भावः ॥ १३३ ॥

इतीति । इतीत्थं खगो हंसस्तं नृपम् ईदृशैर्दोषाजम्भैरित्यर्थः वाङ्मयै-र्वाग्विकारैः एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति विकारार्थे मयट्प्रत्ययः पक्षिकथनात् चित्रं परैः स्वाकार्य्योद्घटनाद्पत्रपावैलक्ष्यं परार्त्तिदर्शने

दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥१३४
मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे! त्वां करुणा रुणद्धि न॥१३५
मुहूर्त्तमात्रं भवनिन्दया दयासखाः सखायः स्रवदश्रवो मम ।
निवृत्तिमेष्यन्ति परं दुरुत्तरस्त्वयैव मातः! सुतशोकसागरः१३६
मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।

तन्निवर्त्तनेच्छा या कृपा ताभिः सहवर्त्तत इति सचित्रवैलक्षण्य कृपं विरचय्य विधाय ल्यपि लघुपूर्व्वादि समादेशः दया समुद्रे तदाशये तच्चित्ते कारुण्यरसापगाः करुणारस नद्यीः गिरः अतिथीचकार प्रवेशयामासेत्यर्थः समुद्रे नद्यो प्रवेशो युक्त इति भावः ॥ १३४ ॥

तावद्गिरः प्रपञ्चयति । मदित्यादिना । तत्र तावद्दैव मुपालभते हे विधे ! जननी अहमेवैकः पुत्त्रो यस्याः सा मदेकपुत्रा मम नाशे तस्यागत्यन्तरं नास्तीत्यर्थः जरातुरा स्वयमप्यसमर्थेत्यर्थः वरटा स्वभार्य्या हंसस्य योषिद्वरटेत्यमरः । नवप्रसूतिरचिरप्रसवा तपस्विनी शोच्या एषजनः स्वयमित्यर्थः तयोर्जायाजनन्योर्गतिः शरणं तं जनं मामित्यर्थः अर्दयन् पीड़यन् हे विधे ! विधातः ! त्वां करुणा न रुणद्धि मत्पीड़नान्न निवारयतीति काकुः न रुणद्धि किमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अथ मातरं शोचयति । मुहूर्त्तेति । हे मातः ! सखायः सुहृदो दया सखाः सदयाः संसारगर्हणेन क्षणमात्रं गलिता एव सन्तो निवृत्तिं शोकोपरतिमेष्यन्ति किन्तु त्वयैव सुतशोक एव सागरः परमत्यन्तः दुःखेनोत्तीर्य्यत इति दुरुत्तरो दुस्तरः तरतेः कृच्छ्रार्थे खल्प्रत्ययः ॥ १३६ ॥

अथ भार्य्यां मुद्दिश्य विलपति । मदर्थेत्यादिना । हे प्रिय ! मह्यमिमे मदर्थे अर्थेन सह नित्य समासः सर्व्वलिङ्गता च वक्तव्या तयोः सन्देशमृणालयोः वाचिकविसयोः मन्थरस्तत्प्रेषणे विलम्बित प्रवृत्तिः प्रियः कियद्दूरे देशे वर्त्तत इति त्वया उदिते उक्ते पृष्टे सतीत्यर्थः अथ प्रश्नानन्तरं

विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये! स कीदृग्भविता तव क्षणः॥१२७॥
कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजात्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः।
वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठुराक्षरा॥१२८॥
अपि स्वयूथ्यैरशनिक्षतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं वतोदिता।
मुखानि लोलाक्षि! दिशामसंशयं दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि॥
ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा त्वयापि चित्राङ्गि! विपद्यते यदि।

रुदतः अनिष्टोच्चारणाशक्त्या अश्रूणि विसृजतः पक्षिणः इतो गच्छतो गतान्विलोकयन्त्यास्तव स क्षणः स कालः कीदृग्भविता भविष्यति वज्रपात प्राय इति भावः कर्त्तरि लुट्॥ १२७॥

कथमिति। हे विधातः! प्रियायाः वरटायाः शैत्यमृदुत्व शिल्पिनस्तादृक् तदङ्गशैत्यमार्दव निर्म्माणकात्तव पाणि पङ्कजात्पङ्कज मृदुशिशिरात् पाणेरित्यर्थः मयि विषये वल्लभया सह वियोक्ष्यसे इत्येवं रूपाम् अतएव ललाटं तपन्ति दहन्तीति ललाटन्तपानि सूर्य्ये ललाटयोर्दृशितयोरिति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः तानि निष्ठुराणि कर्णकठोराणि चाक्षराणि यस्याः सा लिपिरक्षरविन्यासः कथं निर्गता निःसृता अत्र कारणात् विरुद्धकार्य्योत्पत्ति कथनाद्विषमालङ्कारभेदः विरुद्धकार्य्यस्योत्पत्ति र्यत्रानर्थस्य भावयेत्। विरूपघटना वा स्याद्विषमालङ्कृतिर्मतेति॥१२८॥

अपीति। अपि चेत्यपरेत्यर्थः अद्यास्मिन् दिने सद्यः परुदित्यादिना निपातः स्वयूथ्यैः स्वसङ्घचरैर्हंसैः कर्त्तृभिरशनि क्षतोपमं वज्र प्रहार प्रायं ममेमं वृत्तान्तम् अनर्थवार्त्ता उदिता उक्ता सती सतिवुधेस्यदुहादित्वादप्रधाने कर्म्मणि क्तः बचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणं हे लोलाक्षि! दश दिशां मुखानि शून्यान्या लक्ष्य लक्ष्याकाराणि विलोकयिष्यसि असंशयं सन्देहो नास्तीत्यर्थः अर्थाभावेऽव्ययी भावः वतेति खेदे॥ १२९॥

हे चित्राङ्गि! लोहितचञ्चु चरणत्व द्विचित्र गात्रा मम शोकेनैव

तदस्मि दैवेन हतोऽपि हा हतः स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥१४०॥
तवापि हाहा विरहात् क्षुधाकुलाः कुलायकूलेषु विलुठ्य तेषु ते।
चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैर्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥१४१॥
सुताः कमाहूय चिराय चूङ्कृतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति
कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स स्रुतस्य सेकाद्बुबुधे नृपाश्रुणः ॥१४२॥
इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयावनिपालः ।

मद्विरहे दुःखेनैव विदीर्णवक्षसा विदलितहृदा त्वया विपद्यते म्रियते यदि तस्तर्हि दैवेन हतः स्फुटं व्यक्तं पुनर्हतोऽस्मि हेति विषादे हा विस्मय विषादयोरिति विश्वः । कुतः यतः ते शिशवः परासवो मातुरभावे पोषकाभावान्मृताः अतः शिशुमरणभावनया द्विगुणितं मे मरणदुःखं प्राप्तमित्यर्थः ॥ १४० ॥

ननु मन्मृतौ कथं तेषां मृतिरत आह । तवापीति । हे प्रिये ! बहुभिर्मनोरथैश्चिरेण लब्धाः कृच्छ्रलब्धा इत्यर्थः अस्फुटितेक्षणाः अद्याप्यनुन्मीलितेक्षणा मम ते पूर्व्वकाः शिशवः तवापि न केवलं ममैवेति भावः विरहात् विपत्तेः क्षुधाकुलाः क्षुत्पीड़िताः तेषु स्वसम्पादितेष्वित्यर्थः कुलायकूलेषु नीडान्तिकेषु कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः । विलुठ्य परिवृत्य क्षणेन गताः मृतप्रायाः हाहेति खेदे ॥ १४१ ॥

सुता इति। हे सुता ! चूङ्कृतैश्चूङ्कारैश्चिराय कं प्रति कमपि प्रति मुखानि कम्प्राणि चञ्चलानि विधाय कथासु शिष्यध्वं कथामात्रशेषाभावतः कुत्रापि पित्रोरदर्शनान्म्रियध्वं प्राप्तकाले लोट् मरणकालः प्राप्त इत्यर्थः इतीति इत्युक्त्वेत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः प्रमील्य मूर्च्छां प्राप्य स हंसः स्रुतस्य दयार्द्रभावप्रवाहितो नृपस्याश्रुणः सेकाद्बुबुधे संज्ञां लेभिरे प्रायेणात्र स्वभावोक्तिरूह्या ॥ १४२ ॥

अत्र सर्व्वत्र भिन्नसर्गान्तैरिति काव्यलक्षणाद्वृत्तान्तरेण श्लोकद्वय-

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥१४३॥

आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्
प्राक्शोकनिर्गलितनेत्रपयःप्रवाहान् ।
चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन
नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम् ॥ १४४ ॥

माह । इत्यमित्यादिना इत्थं विलपन्तं परिदेवमानमेनं हंसं अवनीपाल नलो दीनेष्वार्त्तेषु दयालुतया कारुणिकतया रूपमाकृतिरदर्शि अपूर्व्वत्वादवलोकितं यस्मै यदर्थं रूपदर्शनार्थमेव धृतो गृहीतोऽसि अथ यथेच्छं गच्छेत्यभिधाय अमुञ्चत् मुक्तवान् दोधक वृत्तमिदम्भभ भाद्गाविति लक्षणात् ॥ १४३ ॥

आनन्देति । हंसः चक्रनिभ चंक्रमणस्य मण्डलाकार भ्रमणस्य छलेन नीराजनाञ्जनयतां कुर्व्वतां निजबान्धवानां बन्धुसुक्तं बान्धवा नीराजयन्तीति समाचारः प्राक्शोचनात्पूर्व्वं शोके निर्गलिता निःसरितानेत्र पयःप्रवाहाः बाष्पपूरास्तानानन्दजाश्रुभिरानन्दवाष्पैरनुस्रियमाणमार्गान् अनुगम्यमानमार्गांश्चक्रे कृतवान् अत्र पक्षिणां स्वभावसिद्धबन्धत्वमुक्तं युध्य भ्रमणं छलशब्देनापह्नुत्य तत्र नीराजनासारोपादपह्नवभेदः अत्र चमत्कारित्वान् मङ्गलाचाररूपत्वाच्च सर्व्वत्र सर्गान्त श्लोकेष्वानन्द शब्दप्रयोगः यथाह भगवान् भाष्यकारः मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि विहितानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि चाभवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्तीति, वसन्ततिलकावृत्तम् उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौग इति लक्षणात् सर्गान्तत्वादवृत्तभेदः यथाह दण्डो सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः, सुसन्धिभिः सर्व्वत्र भिन्नसर्गान्तैरुपेतं लोकरञ्जनमिति ॥ १४४ ॥

अथ कविः काव्यवर्णनमाख्यातपूर्व्वकं सर्गसमाप्तिं श्लोकबन्धेनाह । श्रीहर्षमिति । कविराज राजि मुकुटानां विद्वच्छ्रेष्ठश्रेणी मुकुटानां

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः॥ १४५॥

अलङ्कारभूतो हीरो वज्रमणिः हीरोनाम विद्वान् श्रीहर्षनामानं यं सुतं सुषुवे जनयामास मामल्लदेवी नाम स्वमाता सा च यं सुतं सुषुवे तस्य श्रीहर्षस्य यश्चिन्तामणिमन्त्रः तस्य चिन्तनमुपासना तस्य फले फलभूते शृङ्गारभङ्ग्या शृङ्गाररस· चारुणि निषधानां राजा नैषधो नलः तदीय चरिते नलचरित नामके महाकाव्ये अयमादिः प्रथमः सर्गो गतः समाप्त इत्यर्थः एवमुत्तर त्रापि द्रष्टव्यम्॥ १४५॥

इति पद वाक्य प्रमाण पारावारपारीण महोपाध्यायकोलाचल मल्लिनाथ सूरिविरचितायां नैषधटीकायां प्रथमः सर्गः समाप्तः।

द्वितीयः सर्गः ।

अधिगत्य जगत्यधीश्वराद् अथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।
वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ १ ॥
अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूरुहीकृताम् ।
करयन्त्रणदन्तुरान्तरे व्यलिखच्चञ्चुपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अधिगत्येति । अथ मोचनानन्तरं स द्विजः पक्षी विप्रश्च दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । जगत्यधीश्वरात् क्ष्मापतेः भुवनपतेश्च जगती भुवने क्ष्मायामिति विश्वः । पुरुषोत्तमात् पुरुषश्रेष्ठात् विष्णोश्च ततः तस्मात् प्रकृतात्तस्मात् अन्यत्र प्रसिद्धाच्च मुक्तिं मोचनं निर्व्वाणञ्च अधिगत्य प्राप्य य आनन्दो वचसामपि न गोचरः वक्तुमशक्यः यतोवाचो निवर्त्तन्त इत्यादेरवाङ्मानसगोचरश्च तमानन्दं परमानन्दञ्च अविन्दतालभत विदेर्लाभार्थात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यात्मनेपदं शेमुदादीनामिति नुमागमः अत्राभिधायाः प्रकृतार्थमात्र नियन्त्रणादुभय श्लेषानुपपत्ते र्भेदान्तरानवकाशाल्लक्षणायाश्च मुख्यार्थवाधमन्तरेण सम्भवात् ध्वनिरेवायं ब्राह्मणस्य विष्णोर्मोक्षानन्द प्राप्ति लक्षणार्थान्तर प्रतीतेर्न्न श्लेषः प्रकृताप्रकृतोभयगतः, अस्मिन् सर्गे एकशत श्लोकपर्य्यन्तं वियोगिनीवृत्तं विषमे ससजागुरुः समसभरालोऽथ गुरु र्वियोगिनीति लक्षणादिति सङ्क्षेपः ॥ १ ॥

अधुनीतेति । स खगो हंसः उत्फुल्लतनूरुहीकृतां न्टपकरपीड़नादुद्बुद्ध पतत्रीकृतां पतत्रञ्च तनूरुहमित्यमरः । तनुं शरीरं नैकधा अनेकधा नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः नञ् समासेन लोपप्रसङ्गः अधुनीत धूतवान् धूञः क्र्यादेर्ल्लङिति तङ् प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः

अयमेकतमेन पक्षते रधिमध्योर्द्ध्वगजङ्घमङ्घ्रिणा ।
स्खलनक्षण एव शिश्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम् ॥ ३ ॥
स गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान् कटु कीटान् दशतः सतः क्वचित् ।
नुनुदे तनुकण्डुपण्डितः पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः ॥ ४ ॥
अयमेत्य तडागनीडजैर्लघु पर्य्यव्रियतात्र शङ्कितैः ।
उदडीयत वैकृतात् करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥

किञ्च करयन्त्रणेन नृपकरपीड़नेन दन्तुरे निम्नोन्नतमध्यप्रदेशे पक्षती पक्षमूले स्त्रीपक्षतिः पक्षमूलमित्यमरः, चञ्चुपुटेन कोटि सम्पुटेन व्यलिखत् विलेखनेन ऋजूचकारेत्यर्थः एतदादेः श्लोकचतुष्टयेषु स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २ ॥

अयमिति । अयं हंसः स्खलनक्षणएव मोचनानन्तरमेवेत्यर्थः एकतमेनाङ्घ्रिणा पक्षतेः पक्षमूलस्याधिमध्यं मध्ये ऊर्द्ध्वगामिनी जङ्घा यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथातथा कण्डूयनेन तत्तथा द्रुतं कण्डूयितमौलिः सत्वरङ्घर्षित चूड़ः सन् आलयं निजावासं शिश्रिये श्रितवान् ॥ ३ ॥

स इति । पण्डितः निपुणः स हंसः गरुतः पक्षा एव वनदुर्गं तत्र दुर्ग्रहान् ग्रहीतु मशक्यान् कटु तीक्ष्णन्दशतः दन्तैस्तुदतः क्वचित् कुत्रचिदेव सतः वर्त्तमानान् कीटान् क्षुद्रजन्तून् पटुचञ्चूपुटस्य समर्थ कोटेः कोण्योः अग्रेण कुट्टनैः घट्टनैस्तनुरल्पा कण्डूर्यस्मिन् तनु कण्डु यथा तथा गो स्त्रियो रुपसर्ज्जन स्येति ह्रस्वः नुनुदे निवारितवान् स्वरितञित इत्यात्मने पदम् ॥ ४ ॥

अयमिति । अयं हंसस्तड़ागनीड़जैः सरः पक्षिभिस्तत्रत्य हंसैः नीडोद्भवा गरुत्मन्त इत्यमरः । लघु क्षिप्रमेत्यागत्य पर्य्यव्रियत परिवृतः वृणोतेः कर्म्मणि लङ् अथ परिवेष्टनानन्तरमस्य हंसस्य करग्रहजातेन करपीड़नजन्याद्विकृतादेव वैकृताद्विलुण्ठित पक्षत्व रूपाद्विकार दर्शनादित्यर्थः स्वार्थेऽण् प्रत्ययः, शङ्कितैश्चकितैः अतएव विकस्वर स्वरैरुच्चैर्घोषैस्तैरुदडीयतोड्डीनं डीङोभावे लङ् ॥ ५ ॥

वहती बहुशैवलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः ।
स नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥ ६ ॥
पतगश्चिरकाललालनादतिविस्रम्भमवापितो नु सः ।
अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥
नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत्कुतुकामृतोर्मिषु ।
अवलम्बितकर्णशष्कुली कलसीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

दधत इति । अथ स खगो हंसः बहुशैवला भूरिशैवला क्ष्माभूर्यस्य तद्बहुशैवलक्ष्म तस्य भावः तत्ता तान्दधती दधानात् सरसः पल्वलात् बहूनि शैव लक्ष्माणि शिवभक्तचिह्नानि यस्य स बहुशैवलक्ष्मा तस्य भावः तत्ता तान्दधतो दधानस्य नलस्य रुद्राक्षाणि मधुव्रता इवेत्युपमित समासः ते धृता येन तद्धृतरुद्राक्षमधुव्रतं करं कोकनदभ्रमाद्रक्तोत्पल भ्रान्तेरिव पुनर्ययौ कोकनदन्तु रुद्राक्ष सदृश मधुव्रतं खलु अत्र बहुशैवलेत्यादौ शब्दश्लेषस्तदनुप्राणिता रुद्राक्ष मधुव्रतमित्युपमा नतापेक्षाचेयं कोकनद भ्रमादिवेत्युत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ६ ॥

अथास्य स्वयमागमनादुत्प्रेक्षते पतग इति । पतगो हंसश्चिरकाल लालनादुपलालनादति विस्रम्भं अति विश्वासं समौ विस्रम्भ विश्वासावित्यमरः । अवापितः प्रापितो नु किमित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथं पुनः स्वयमागच्छेदिति भावः । किन्तु एतस्य महीभुजो भुजम्भजन् स्वयमाश्रयन् अतुलं कुतूहलं विदधे कौतुकमकारेत्यर्थः अत्रोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोः शब्दार्थालङ्कारयोस्तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः एक द्वित्र्यादि वर्णानां पुनरुक्तिर्भवेद्यदि । सङ्ख्या नियमसंत्यक्ता वृत्त्यनुप्रास ईरित इति ॥ ७ ॥

नृपमानस इति । इष्टमानसः प्रियमानसः स राजहंसः कुतुकं हर्षस्तदेव अमृतं सुधा तस्योर्मिषु निमज्जदन्तर्गतं नृपमानसं नलमनः कर्णौ शष्कुल्या विव कर्णशष्कुल्यौ ते कलस्यौ ते अवलम्बिते अवधी कृते धृते च येन तत्तथोक्तं नद्युतश्चेति कप्, रचयन् कुर्वन्नवोचत उक्तवान् जले मज्ज-

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः।
स्मरसुन्दर! मां यदत्यजस्तव धर्मः स दयोदयोज्ज्वलः॥ ६॥
अबलस्वकुलाशिनोझषान्निजनीड़द्रुमपीडिनः खगान्।
अनवद्यतृणार्दिनो मृगान् मृगयाघाय न भूभृतां घ्नताम्॥१०॥
यदवादिषमप्रियन्तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरस्मि तत्।
कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवृष्यामृतमंशुमानिव॥ ११॥

अपि तदर्थं कलसमवलम्बते तद्वत्कार्थे यश्चाली कलस्याविव्युपमा रूप-
कयोः संसृष्टिः॥ ८॥

मृगयेति। धर्मागम मर्म्मपारगैः धर्म्मशास्त्रतत्व पारदर्शिभिरपि अन्ता-
त्यन्ताध्वरदूरपार सर्व्वानन्तेषु ड इति गमेर्ड प्रत्ययः। नृपैर्मृगया आ-
खेटो नावगीयते न गर्ह्यते तथापि हे स्मरसुन्दर! मामत्यज इति यत्
स त्यागस्तव दयोदयेनोज्ज्वलो विमलो निरुपाधिक इति यावत् धर्मः
सुकृतं न केवलमाकारा देव सुन्दरोऽसि किन्तु धर्मतोऽपीति भावः॥ ६॥

ननु प्राणिहिंसा कथं नावगीयते तत आह अबलेति। अबल स्वकुला-
शिनो झषा दुर्ब्बल स्वकुलघातिनो मत्स्या इति प्रसिद्धिः निजनीड़द्रुम-
पीड़िनो विस्रोत्फल भक्षणादिना स्वाश्रयवृक्षपीड़ाकरान् खगान्
अनवद्य तृणार्दिनः अनपराधि तृणहिंसकान् मृगान् अन्तः संज्ञा भ-
वन्त्येते सुख दुःख समन्विता इति मनु स्मृत्या तरु तृणादीनामपि
प्राणित्वात्तद्धिंसा पीड़ वेति भावः, सर्व्वत्रापि ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः
घ्नतां हिंसतां भूभृतां मृगया अघाय पापाय न भवति तद्वधस्य दण्डरूप-
त्वात् प्रत्युताकरणे दोष इति भावः॥ १०॥

तथापि किमर्थं पुनरागतन्त्वयेत्यत आह यदिति, तव यदप्रियमवा-
दिषमवोचम्। प्रियमाधाय प्रियं कृत्वा तदप्रियन्तरोः कृतं स्वकृतमातप-
सन्तापम् अमृतमुदकमभिवृष्य पयः कीलालममृतमित्यमरः। अंशुमा-

उपनम्रमयाचितं हितं परिहर्त्तुं न तवापि साम्प्रतम्।
करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥
पतगेन मया जगत्पते रुपकृत्यै तव किं प्रभूयते।
इति वेद्मि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्त्तुमर्त्तयः ॥ १३ ॥
अचिरादुपकर्त्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम्।

निव तुनुत्सुर्नोदितम् प्रमार्ष्टुमिच्छुः तुदप्रेरण इत्यस्माद्धातोः सन्नन्तादु-प्रत्ययः ॥ ११ ॥

तर्हि भवन्मोचनं कृतमेव मम पर्य्याप्तम् किं इष्टोपकारणेति न वाच्यमित्याह। उपनम्रमिति अयाचितमप्रार्थितमुपनम्रं सुपनतं हितम् इष्टं चासुत्र चोपकारकं तवापि परिहर्त्तुं न साम्प्रतं न युक्तम् अया-चितं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणि इति स्मरणादिति भावः तदपि माट्टशात् कथं पृथग्जनात् ग्राह्यमत आह करेति हि यस्मात्कारणात् स प्रतिग्रहः करकल्पकरस्थानीयमित्यर्थः ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः जनान्तरं स्वयं यस्य तस्माच्छुचेः शुद्धाद्विधेः ब्रह्मणः प्रापि प्राप्तः न तु मत्त इति भावः आप्नोतेः कर्म्मणि लुङ् विधिरेव ते दाता अहं तस्योपकरणमात्रम् अतो न शाङ्का त्वाषवन्तवेति भावः ॥ १२ ॥

ननु सार्वभौमस्य मे तिरश्चा त्वया किमुपकरिष्यते तत्राह पतगेनेति। पतगेन पक्षिमात्रेण मया जगत्पतेः सार्वभौमस्य तवोपकृत्यै उपकाराय प्रभूयते शक्यते किं न भूयत एवेत्यर्थः भावे लट् इति वेद्मि अहमलं जा-नामि तदपि तथाप्यर्त्तयः यास्तु त्वया विनिवर्त्तिता इति भावः मां प्रत्युपकर्त्तुं न त्यजन्ति प्रत्युपकरणाय प्रेरयन्तीत्यर्थः अत पतगोऽप्यहं महोपकारिणस्ते महोपकारं करवाणीति भावः ॥ १३ ॥

अथ वा यथाशक्ति यत्नोऽस्त्वित्याह अचिरादिति। अथवा उपकर्त्तु-रचिरादविलम्बा दुपाय एवौपयिकः विनयादित्वात् स्वार्थेठक् उपधाया ह्रस्वश्चेति ह्रस्वः तत आगता औपयिकीतामात्मौपयिकीं स्वोपाय साध्या मित्यर्थः तत आगत इत्यण् प्रत्यये टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् उप-

पृथुरित्थमथाणुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः ॥ १४ ॥
भविता न विचारचारु चेत्तदपि श्रव्यमिदं मदीरितम्।
खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदन्दास्यति कीरगीरिव ॥ १५ ॥
स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति द्यामपि शक्रभर्तृकाम् ॥ १६ ॥

क्रियामाचरेत् प्रत्युपकारं कुर्य्यात् चरधातो र्विधि लिङ् इत्यमेवं सति सोपक्रिया पृथुरधिकास्तु अथ अथवा अणुरल्पास्तु विदुषां विवेकिनामिहास्मिन् विषये विशेषे ग्रह आग्रहो न गुणग्राहिणो विवेकिनः कृतज्ञतामेव अस्य पश्यन्ति न दोषमन्विष्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ स्ववाक्ये आदरं याचते भवितेति। हे नृप! इदं वक्ष्यमाणं मदीरितं मद्वचः न विचारे विमर्शे चारु युक्तं न भविता न भविष्यति चेत्तदपि अविचारित रमणीयमपि श्रव्यम् श्रोतव्यम् इयं खगवागित्यतोऽपि हेतोः कीरगीः शुकवागिव मुदं न दास्यत्येव प्रयोजनान्तराभावेऽपि कौतुकादपि श्रोतव्यमित्यर्थः ददातेः लृट् ॥ १५ ॥

अथ यद्वक्तव्यं तदाह स इति अर्थेन अभिधेयेन सह वर्त्तत इति सार्थकम् तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः वोपसर्ज्जनस्येति सहशब्दस्य विकल्पात् सभावः शेषाद्विभाषेति कप् समासान्तः ततस्त्विरभूततद्भावे अरिसार्थेषु शत्रुसङ्घेषु सार्थकी कृतं नाम भीम इत्याख्या येन स तथोक्तः स प्रसिद्धः बिभ्यत्यस्मादिति भीमः भियोम इत्यपादानार्थे निपातनान्मप्रत्यय औणादिकः भीम इति भूपतिः नृपः जयति किल सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते खलु विदर्भ भूर्विदर्भदेशः यं भूपतिं प्रभुं भर्त्तारमवाप्य शक्रो भर्त्ता यस्यास्तां शक्रभर्तृकां नद्यृतश्चेति कपि द्यामिन्द्रनगरमपि हसति किमुतान्यभर्तृकदेशमित्यर्थः स्त्रियो हि भर्त्तुरुत्कर्षाद्धासङ्कुर्व्वन्तीति भावः अत्र विदर्भभुवोऽपि द्युहासासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ १६ ॥

दमनाद्दमनाक् प्रसेदुषस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।
वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम् ॥ १७ ॥
भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ ॥ १८ ॥
श्रियमेव परं धराधिपाद्गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।

दमनादिति। स भीमभूपतिरमनागल्पं प्रसेदुषो निजोपासनया प्रसन्नात् भाषायां सदवसश्रुव इति सदेर्लिटः क्वसादेशः दमनाद्दमनाख्यात् तथ्यगिरः अमोघवचनात् तपोधनादृषेः दिष्टानां कालानां विष्टपानां लोकानाञ्च त्रितययोरनन्यसदृशीं गुणोदयां कालत्रये लोकत्रये चानन्यसाधारण गुणप्रकर्षां तनयां दुहितरं वरमाप वरत्वेन लब्धवानित्यर्थः देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक्प्रिय इत्यमरः ॥ १७ ॥

अथास्या नामधेयं व्युत्पादयन्नेवाह भुवनत्रयेति, असौ वरप्रसादलब्धा तनया कर्त्री तनुश्रिया निजशरीरसौन्दर्य्येण करणेन भुवनत्रयसुभ्रुवां त्रैलोक्यसुन्दरीणां कमनीयतामदं सौन्दर्य्यगर्वं दमयन्ती अस्तं गमयन्ती दमेर्ण्यन्तान्न पाठमित्यादिना कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदापवादः परस्मैपदप्रतिषेधेऽप्य कर्त्रभिप्राय विवक्षायां परस्मैपदे लटः शत्रादेशः उदियाय उदिता इणो लिट् ततस्तस्मादेव निमित्ताद्दमयन्तीत्यभिधामाख्यां दधे दधातेर्लिट् ॥ १८ ॥

अथैकविंशति श्लोकैश्चिकुरादारभ्य दमयन्तीं वर्णयति श्रियमिति। हे नृप! ताम् दमयन्तीं गुणसिन्धोः गुणसागराद्धराधिपाद्भीमनरेन्द्रादुदितामुत्पन्नां श्रियं साक्षाल्लक्ष्मीमेव परं ध्रुवमवेहि जानीहि अवपूर्व्वादिणो लोटि सेर्हिरिति ह्यादेशे ङित्वान्न सार्वधातुक गुणः संहितायामाद्गुणः अत्र केवलावपूर्व्वस्य इणो ज्ञानार्थत्वादाङि प्रश्लेषे तदलाभात्प्रश्लेषेऽप्योमाङोश्चेति पररूपमिति केषाञ्चित्प्रक्रियोपन्यासो वृथा प्रक्षाल्य त्यागः अवैहीति इण्वद्वेति नाम सूत्रमप्यनाङ् प्रश्लेष एव भ्रान्ति प्राप्तश्च

व्यवधावपि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥१९॥
चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्द्धनि सा बिभर्त्ति यान्।
पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ २० ॥
स्वदृशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः।
जितयोरुदयत्प्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात् ॥ २१ ॥

प्रतिषेधपरं गुण एव युक्तः इति व्याख्यानादन्यथा ओमाङोश्चेति पररूपमेव युक्तमित्युच्यत इति न च देशव्यवधानान्न श्रीरेवेति वाच्यमित्याह व्यवधौ व्यवधाने सत्यपि उपसर्गेऽधोः किरिति किप्रत्ययः मृगचूड़ानिलयां हरशिखाश्रयां कलां विधोरिन्दोरेव कलां को वा न वेद सर्वोऽपि वेदैवेत्यर्थः विदोलटो वेति वैकल्पिकोणलादेशः यथा हरशिरोगतापि कला चन्द्रकलेव तथा भीम भवनोदितायेषा श्रीरेवेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः, अत्र श्रीकलयोः मृपमृडौ वाक्यद्वये विम्ब प्रतिविम्बभावेन सामान्यधर्म्मावस्तया निर्दिष्टाविति दृष्टान्तालङ्कारः यत्र वाक्यद्वये विम्ब प्रतिविम्बतयोच्यते, सामान्यधर्म्मः काव्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यत इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

चिकुरप्रकरा इतीति। चिकुरप्रकराः केशसमूहाः जयन्ति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते यान् वेत्तीति विदुषी विशेषज्ञा विदेःशतु र्वसुः उगितश्चेति ङीप् वसोः सम्प्रसारणं सा दमयन्ती मूर्द्धनि बिभर्त्ति विद्याद्भ्यटह एव सर्वस्याप्युत्कर्षे हेतुरिति भावः अतएव पशुना तिरश्चा चमरी मृगेणाप्य पुरस्कृतेना नादृतेन चामरेण चमरीपुच्छेन सह तत्तुलनान्तेषां चिकुराणां समीकरणञ्च इच्छतु न कोऽपीत्यर्थः सम्भावनायां लोट् अत्र तुलना निषेधस्यापुरस्कृतपदार्थ हेतुकत्वात् हेतोर्व्वाक्य पदार्थत्वेकाव्य लिङ्ग मुदाहृतमिति लक्षणात् ॥ २० ॥

स्वदृशोरिति। मृगाः हरिणास्तस्या दमयन्त्या अखर्व्वयोः रायतयोर्वीक्षणयोरक्ष्णोः शोभया कान्त्या जितयोरतएव भयादुदयत्प्रमीलयोरुत्पद्यमाननिमीलनयोः स्वदृशोर्निज नयनयोः खुरैः शफैः शफं क्लीवे खुरः

अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।
श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ! ॥ २२ ॥
नलिनं मलिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे ।
अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम् ॥ २३ ॥

पुमानित्यमरः, कण्डूयनस्य कर्षणस्य कैतवाच्छलात्सान्त्वनां जनयन्ति ला-लनां कुर्व्वन्ति यथा लोके परं पराजिता निमीलिताक्षाः स्वजनैर्भयनिवृत्तये करतलास्फालनादिना परिसान्त्वयन्ते तद्वदिति भावः अत्र कैतव-शब्देन कण्डूयनमपह्नुत्य सान्त्वनारोपादपह्नवभेदः ॥ २१ ॥

अपीति। हे धरापते! दमो नाम भीमस्यैवात्मजस्तस्य स्वसुर्दमयन्त्याः लोकयुगं मातापितृकुलयुगं श्रुतिगामितया वेदप्रसिद्धतया सुतरां व्यतिभाते परस्परोत्कर्षेण भाति तथा दृशौ नेत्रे अपि श्रुतिगामितया कर्णान्तविश्रान्ततया व्यतिभाते परस्परोत्कर्षेण भातः तथा श्रुताः श्रुतिप्रसिद्धाः ते च ते दृष्टाः लोकप्रसिद्धाश्च विशेषणयोरपि विशेषणविशेष्यभावविवक्षायां विशेषणसमासः ते रमणीगुणाः स्त्रीधर्म्मा अपि श्रुतिगामितया जनैः श्रूयमाणतया श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्त्तायां श्रोत्रकर्म्मणोरिति विश्वः। सुतरां व्यतिभाते व्यतिहारेण भान्ति आत्मने पदेष्वनत इति झस्यादादेशः सर्व्वत्र कर्त्तरि कर्म्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदम् अदादित्वाच्छपो लुक् सर्व्वत्र टेरेत्वम् अत्र लोकयुगादीनान्त्रयाणामपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतिविषयतुल्ययोगिता भेदः प्रस्तुतानां प्रस्तुतानाञ्च केवलं तुल्यधर्मतः। औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति लक्षणात् ॥ २२ ॥

नलिनमिति। नलिनं पद्मं मलिनमचारु विवृण्वती कुर्वाणे पृषतीं मृगीमस्पृशती असमानत्वात् दूरादेव परिहार इत्यर्थः तदीक्षणे तल्लोचने अञ्जनाञ्चिते कज्जलपरिष्कृते सती खञ्जनं खञ्जरीटाख्यं खञ्जननामकः पक्षिविशेषः खञ्जरीटस्तु खञ्जन इत्यमरः। तमपि रुचिगर्वदुर्व्विधं

अधरं खलु बिम्बनामकं फलमाभ्यामिति भव्यमन्वयम्।
लभतेऽधरबिम्ब इत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वदत्॥ २४॥
हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम॥ २५॥

चारुत्वगर्वं निःस्वं विदधाते कुर्वाते सर्वदाप्यनुपमेये इत्यर्थः निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स इत्यमरः। ईदृशयो र्नलिनादिमलिनीकरणाद्य सम्बन्धे सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तया चा समा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः॥ २३॥

अधरमिति। अधरं बिम्बमित्यदः पदम् अधरं बिम्बमिवेत्युपमित समासाश्रयणेन लोकाम धरेषु यत्पदं प्रयुज्यते तदित्यर्थः अस्याः दमयन्त्याः रदनच्छदम् ओष्ठमभिदधत् तदभिधानाय प्रयुक्तं सदित्यर्थः बिम्बनामकं फलं बिम्बमस्माद्दमयन्तीरदनच्छदादधरं किलापकृष्टं खल्विति अधरशब्दस्यापकृष्टार्थत्वे अधरं बिम्बं यस्मात्तदिति बहुव्रीहिसमासे च सति भव्यमबाधितमन्वयं वृत्तिपदार्थसंसर्गलक्षणं लभते अन्यथा समर्थ समासाश्रयणे समर्थः पदविधिरिति ससमर्थ परिभाषा भज्येत तर्हि नोपमा स्यादिति भावः अत्र दमयन्तीदन्तच्छदस्य बिम्बाधरीकरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः पूर्ववत् ध्वनिश्च॥ २४॥

हृतसारमिति। इन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय तन्निर्माणायेत्यर्थः क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी वेधसा हृतसारमुद्धृतमध्याङ्गमिव कुतः कृतमध्यबिल विच्छिन्नमध्यरन्ध्रमतएव धृतो गम्भीरखनीखस्य निम्न मध्यरन्ध्राकाशस्य नीलिमा नैल्यन्तथा विलोक्यते खनिः, स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः कृदिकारादक्तिनो वा ङीप् वक्तव्य इति ङीप् अत्र कलङ्कापह्नवेन खनीलिमारोपादपह्नवभेदः स च कृतमध्यबिलमित्येतत्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गानुप्राणितः तदपेक्षा चेयं हृत सारमित्युत्प्रेक्षेति सङ्करः तया चोपमा व्यज्यत इति पूर्ववत् ध्वनिः॥२५॥

धृतलाञ्छनगोमयाञ्चनं विधुमालेपनपाण्डरं विधिः ।
भ्रमयत्युचितं विदर्भजाननीराजनवर्द्धमानकम् ॥ २६ ॥
सुषुमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजि तन्मुखात् ।
अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम् ॥ २७॥
धनुषी रतिपञ्चबाणयो रुदिते विश्वजयाय तद्भ्रुवौ ।
नलिकेन तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः ॥ २८ ॥

धृतेति। विधि र्ब्रह्मा धृतं लाञ्छनमङ्क एव गोमयाञ्चनं मध्यस्थित गोमय संश्लेषणम् एनम् आलेपन पाण्डरं निजकान्ति सुधाधवलित-मित्यर्थः विधुं चन्द्रमेव विदर्भजाननस्य वैदर्भीमुखस्य नीराजन वर्द्धमा-नकं नीराजन शरावम् शरावो वर्द्धमानक इत्यमरः। किरण दीपकलि-कायुक्तमिति भावः भ्रमयत्युचितं लोकोत्तरत्वात् इति भावः एवं नीरा-जयन्तीति देशाचारः अत्र विधुतल्लाञ्छनादेर्नीराजन शराव गोमया-दित्वेन रूपणात्सावयव रूपम् ॥ २६ ॥

सुषुमेति। सुषमा परमा शोभा सैव विषयः यस्मिन् परीक्षणे जल दिव्य शोधने सति निखिलं पद्मं पद्मजातं तन्मुखादपादानात् भङ्गावधि-त्वादभाजि अभञ्जि स्वयमेव भग्नमभूदित्यर्थः स्फुटं कर्त्तरि लुङ् भञ्जेश्च चिणीति वैभाषिको नकारलोपः अतएवाधुनापि भङ्गलक्षणम्पराजयचिह्नं सलिलादुन्मज्जनं क्षणमपि नोज्झति न जहाति जलदिव्योन्मज्जनस्य परा-जयलिङ्गत्व स्मरणादिति भावः उन्मज्जनक्रियानिमित्तेयं भङ्गोत्-प्रेक्षा ॥ २७ ॥

धनुषी इति। तद्भ्रुवौ विश्वजयायोदिते उद्यते रतिपञ्चबाण-योर्धनुषी नूनमित्यादि व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा, किञ्च तस्याः दम-यन्त्याः उच्चनासिके उन्नत नासापुटे त्वयि नालिकानान्द्रोणिचापशराणां विमुक्तिं कामयेते इति तयोर्कामयोः तयोः शिलिकामिभिञ्च चरेश्चोऽण् इति अण् प्रत्ययः नालिकं पद्मखण्डे स्त्री नालिकः शरशल्ययोरिति विश्वः नलिकेन द्रोणि चापेन किमिति काकुः पूर्ववदुत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

सदृशी तव शूर! सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा।
अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृहयालुः करलीलया श्रियः॥ २९॥
वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी।
विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्नि प्रविभज्य रज्यतः॥ ३०॥
अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिझरैरगाधताम्।

सदृशीति। हे शूर! जलदुर्गस्थानि मृणालानि जयत इति तज्जितौ भुजौ यस्याः सा मित्रजुषामर्कसेविनां सुहृत्सखिलानाञ्च सहायसम्पन्नानामपीत्यर्थः मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्क इति विश्वः। सरोरुहं श्रियः शोभा सम्पदश्च न लोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधः करलीलया भुजविलासेन भुजव्यापारेण बलिग्रहणेन च बलिहस्तांशवः कराः लीलाविलासक्रिययोरिति चामरः, गृहयालुः गृहिता गृहगृहण इति धातोश्चौरादिकात् स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः अयामन्तेत्यादिनाणेरयादेशः सा दमयन्ती तव परमत्यन्तं सदृशी अनुरूपेत्युपमालङ्कारः शूरस्य शूरैव भार्य्या भवितुमर्हतीति भावः॥२९॥

वयसी इति। सुदृशि दमयन्त्यां स्वाभिविधिं स्वव्याप्तिं विधित्सुनी विधातुमिच्छती अहमिकया स्वयमेवाक्रमितुमिच्छती इत्यर्थः शिशुतातदुत्तरे बाल्ययौवने वयसी विधिना सीमाभिज्ञेन रोमरेखया सीमाचिह्नेन प्रविभज्य रोमराजेः प्रागेव अत्र शैशवेन स्थातव्यन्ततःपरं यौवनेनेति कालतो विभागं कृत्वा कृतसीम्नि कृतमर्य्यादे अपि विभाषा ङिश्योरित्य लोपः न रज्यतः न सन्तुष्यतः रम्यवस्तु दुस्त्यजमिति भावः एतेन वयःसन्धिरुक्तः अत्र प्रस्तुतवयो विशेषसाम्याद प्रस्तुत विवाद-प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः॥ ३०॥

सम्प्रति मौनमेवाश्रित्याह। अपीति कान्तिझरैर्लावण्यप्रवाहैरगाधतां दुरवगाहतां गमिते तद्वपुषि दमयन्तीशरीरे प्रसर्पतोस्तरतोः स्मरयौवनयोर्द्वयोरपि उभौ कुचौ प्लवस्योन्मज्जनस्य कुम्भौ प्लवनार्थं कुम्भा-

स्मरयौवनयोः खलु द्वयोः प्लवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥ ३१ ॥
कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥ ३२ ॥
भजते खलु षण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितबर्हगर्हणः।

विल्यर्थः प्रकृति विकारभावादश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठी समासः लोके तरद्भिः अभिमज्जनाय कुम्भादिकमवलम्ब्यत इति प्रसिद्धम् भवतः खलु, अत्र कुचयोः स्मरयौवन प्लवन कुम्भत्वोत्प्रेक्षया तयोरौन्नत्यं कुचयोश्चाति दृढ्विर्व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः॥ ३१ ॥

कलस इति। निज हेतुदण्डजः स्वनिमित्तकारणजन्यः चक्रभ्रमकारिता कुलालभाण्ड भ्रमणजनकत्वं सैव गुणो धर्मो रूपादिश्च गुणः प्रधाने रूपादाविल्यमरः। सः कलसे किमु दण्डकार्ये कलसे संक्रान्तः किमु इत्यर्थः, कुतः यद्यस्मात् स कलसः तस्या दमयन्त्याः उच्चकुचौ भवन् तत् कुचात्मना परिणतः सन् प्रभाभरे लावण्यप्रवाहे चक्रभ्रमं चक्रवाक भ्रान्तिं कुलालदण्डभ्रमणं चातनोति चक्रोगणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः, ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्राब्जयोरपि इत्युभयत्रापि विश्वः। अत्र समवायि कारणगुणा रूपादयः कार्ये संक्रामन्ति न निमित्तगुणा इति तार्किकाणां समये स्थिते गुण इति चक्रभ्रम इति चोभयत्रापि वाच्य प्रतीयमानयोरभेदाध्यवसाय एव स तदुच्चकुचौ भवन्नीति कुच कलशभ्रमयोरभेदातिशयोक्त्युत्थापितभ्रम चक्रभ्रमात्मकक्रिया निमित्ता कुचात्मनि कलशे कार्ये चक्रभ्रमकारितालक्षण निमित्त कारणगुणसंक्रमलक्षणेनोत्प्रेक्षेति सङ्क्षेपः तार्किकसमये विरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कार इति केचिदुक्तम् तदेतदस्मन्नाभ्युतचरमलङ्कारपारदृश्वानः द्रष्टव्यन्तु ॥ ३२ ॥

भजत इति। दमसख दमयन्त्याश्चिकुरैर्निर्म्मित बर्ह गर्हणः कृतपिच्छनिन्दः जितबर्ह इत्यर्थः शिखी मयूरः षण्मुखं कार्त्तिकेयं भजते खलु तथा कुचशोभया जितकुम्भ इभराडैरावतोऽपि जम्भरिपुमिन्द्रं भजते षर

अपि जम्भरिपुं दमस्वसुर्जितकुम्भः कुचशोभयेभराट् ॥ ३३ ॥
उदरं नतमध्यपृष्ठता स्फुरदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना ।
चतुरङ्गुलिमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥ ३४ ॥
उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।
धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः ॥ ३५ ॥

परिभूताः प्राणत्राणाय प्रबलमाश्रयन्त इति प्रसिद्धम् अत्र शिल्पैरावतयोः पक्षसु च जम्भारिभजनस्य जितवत्त्वजित कुम्भत्व पदार्थहेतुकत्वात् तद्धेतुके काव्यलिङ्गे तदसम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिश्च ॥ ३३ ॥

उदरमिति। दमस्वसुरुदरं नतमध्यं निम्नमध्यप्रदेशं पृष्ठं यस्योदरस्य तस्य भावस्तत्ता तया स्फुरत् दृश्यमानं पृष्ठफलके स्फुटीभवदङ्गुष्ठपदमङ्गुष्ठन्यासस्थानं यस्य तेन मुष्टिना करणेन चतसृणामङ्गुलीनां समाहारश्चतुरङ्गुलि तद्धितेत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचननपुंसकत्वे तस्य मध्येभ्योऽन्तरालेभ्यो निर्गतं यत्त्रिवलि पूर्ववत् समासादिः कार्यः यत्तूक्तं वामनेन त्रिवलिशब्दः संज्ञा चेदिति सूत्रेण सप्तर्षय इत्यादिवद्दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायां द्विगुरिति तदपि चेत्करणसामर्थ्यात्त्रिवलय इति बहुवचन प्रयोग दर्शने स्थितं गतिमात्रं न सार्वत्रिकमिति प्रदीपः तेन भ्राजत इति तद्भ्राजि वलित्रय शोभि कृतमित्युत्प्रेक्षा कौतुकिनेति शेषः मुष्टिग्राह्यमध्येयमित्यर्थः मुष्टिग्रहणादङ्गुष्ठनोदनात्पृष्ठमध्ये नम्रता उदरे च चतुरङ्गुलिनोदनाद्वलित्रयाविर्भावश्चेत्युत्प्रेक्ष्यते ॥ ३४ ॥

उदरमिति। कोऽपि कुतुकी दमस्वसुरुदरं मुष्टिना परिमाति किमु परिच्छिनत्ति किमित्युत्प्रेक्षा कुतः यद्यस्मात् सहेमकान्तिभिर्वलिभिः हेमकान्त्या सह चतसृभिस्त्रिवलिभिरित्यर्थः एतस्याः कनकसावर्ण्यं सूचितं धृतं तस्य मातुश्चतुरङ्गुली अङ्गुलीचतुष्टयं येन तदिव भातीत्युत्प्रेक्षा अनयोरुत्प्रेक्षयोर्हेतु हेतुमद्भूतयो रङ्गाङ्गिभावेन सजातीयः सङ्करः

पृथुवर्त्तुलतन्नितम्बकृत्
मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।
विधिरेककचक्रचारिणं
किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥ २६ ॥
तरुमूरुयुगेण सुन्दरी
किमु रम्भां परिणाहिना परं ।
तरुणीमपि जिष्णुरेव तां
धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ॥ २७ ॥

पूर्वश्लोके वलीनां तिसृणां चतुरङ्गुलिमध्यनिर्गतत्वमुत्प्रेक्षितम् । इह तु तासामेव काञ्चीसहितानां चतुरङ्गुलित्वमुत्प्रेक्षत इति भेदः प्रेक्षितुरितिभावः ॥ २५ ॥

पृथ्विति । पृथुवर्त्तुलं च तस्याः नितम्बं करोतीति नितम्बकृन्नितम्बं कृतवान्विधिः ब्रह्मा मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया रविरथनिर्माणाभ्यासपाटवेन एककं एकाकि एकादाकिसहायश्च य इति चकारात् कप्रत्ययः । तेन चक्रेण चरतीति तच्चारिणं मान्मथं रथं निर्मित्सति किम् ? सूर्यस्येव मन्मथस्यापि एकचक्रं रथं निर्मातुमिच्छति किम् इत्युत्प्रेक्षा अन्यथा किमर्थमिदं नितम्बनिर्माणमिति भावः मातेःसन्नन्तात्लट् । सनि मीमेत्यादिना इसादेशः सस्यार्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः । अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यास लोपः ॥ २६ ॥

तरुमिति । सुन्दरी दमयन्ती परिणाहिना विपुलेन ऊरुयुगेन रम्भां रम्भां नाम तरुं परन्तु इमेव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । जिष्णुः किमु किन्तु धनदापत्यस्य नलकूबरस्य तपसः फलस्तनीं फलभूतकुचां तां रम्भानाम तरुणीमपि जिष्णुरेव । रम्भाकदल्यप्सरसोरिति विश्वः । रम्भे इव रम्भाया इव चोरू यस्याः सा इत्युभयथा रम्भोरुरित्यर्थः ॥२७ ॥

जलजे रविसेवयेव ये
पदमेतत्पदतामवापतुः ।
ध्रुवमेत्य रुतः सहंसकौ
कुरुतस्ते विधिपत्नदम्पती ॥ २८ ॥

श्रितपुण्यसरःसरित्कथं
न समाधिक्षपिताखिलक्षणं ।
जलजं गतिमेतु मञ्जुलां
दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि ॥ २९ ॥

सरसीः परिशीलितुं मया
गमिकर्मीकृतनैकनीवृता ।

जलजे इति ये जलजे द्विपद्मे रविसेवया सूर्योपासनयेव एतस्याः पदतां चरणत्वमेव पदं स्थितिं स्थानमवापतुः ते जलजे कर्मभूते विधिपत्नदम्पती ब्रह्मचारिणौ ब्रह्मवाहन हंसौ एत्यागत्य रुतः रवात्कूजनादित्यर्थः । रौतेःसम्पदादित्वात् क्विपि तुगागमः । सहंसकौ सकटकौ सहंसकौ च कुरुतः अभूत तद्भावे च्विः । हंसकः पादकटक इत्यमरः । हंसपक्षे वैभाषिकः कप्रत्ययः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायां पद्महंसयो रविनाभावात् कयोश्चि-द्विव्यपद्मयोस्तत्पदत्वसुत्प्रेक्ष्य दिव्यहंसयोरेव हंसकत्वञ्चोत्प्रेक्ष्यते ॥२८॥

श्रितेति । श्रिताःसेविताः पुण्याःसरःसरितः मानसादीनि सरांसि गङ्गाद्याःसरितश्च ये तत्समाधिना ध्यानेन निमीलनेन क्षपिताखिलक्षपं मञ्जुलाङ्गतिं रम्यगतिं उत्तमदशाञ्च । गतिर्मार्गे दशायां चेति विश्वः । कथं नैतु एत्वेवेत्यर्थः । पद्मस्य गतिसाधनत्वात्तत्रापि दमयन्ती सम्बन्धाच्चोभयग-तिलाभः । तथापि जन्मान्तरेऽपि सर्वथा तपः फलितमितिभावः सम्भाव-नायां लोट् ॥ २९ ॥

अथ कथं त्वमेनां वेत्सीत्यत आह । सरसीरिति ॥ सरसीःसरांसि परिशीलितुं परिचेतुं तत्र विहर्तुमित्यर्थः । तुमादिषेरनित्यत्वादत्र

अतिथित्वमनायि सा दृशोः
सदसत्संशयगोचरोदरी ॥ ४० ॥
अवधृत्य दिवोऽपि यौवतै-
र्न सहाधीतवतीमिमामहं ।
कतमस्तु विधातुराशये
पतिरस्या वसतीत्यचिन्तयम् ॥४१ ॥
अनुरूपमिमं निरूपय-
न्नथ सर्व्वेष्वपि पूर्व्वपक्षतां ।

न्प्रयोगः । गमिर्गमनं शब्दपरशब्देनार्थो गम्यते तस्य कर्म्मी कृताः कर्म्मकारकीकृताः नैके अनेके नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नितरां वर्त्तन्ते जना येष्विति नीवृतः जनपदाः येन तेन क्रान्तानेकदेशेनेत्यर्थः । न हि व्रतीत्यादिना दीर्घः । मया सदसदिति संशयगोचरः सन्देहास्पदं उदरं यस्याःसा कृशोदरीत्यर्थः । वाहिकोदरेत्यादिना ङीप् । सा दमयन्ती दृशोरतिथित्वमनायि स्वविषयतां नीता दृष्टेत्यर्थः । नयतेः कर्म्मणि लुङ् ॥ ४० ॥

अवधृत्येति । अहमिमान्दमयन्तीं दिवः स्वर्गस्य सम्बन्धिभिर्यौवतैर्युवतिसमूहैरपि । गार्भिणं यौवतञ्च इत्यमरः । भिक्षादित्वात्समूहार्थे अण्प्रत्ययः तत्राप्यस्य युवतीति स्त्रीप्रत्ययान्तस्यैव प्रकृतित्वेन तद्ग्रहणात् तत्सामर्थ्यादेवभस्याढे तद्धित इव पुंवद्भाव इति हरिकारः न सहाधीतवतीमसदृशीं ततोऽप्यधिकसुन्दरीमित्यर्थः ॥ नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समास इति वामनः । अवधृत्य निश्चित्य विधातुः ब्रह्मणः आशये हृदि अस्याः पतिः कतमो नु कतमो वा वसतीत्यचिन्तयम् तदेवेति शेषः ॥ ४१ ॥

अनुरूपमिति । अथेदानी मनुरूपं योग्यन्त्वां निरूपयन् तस्याः पतित्वेनालोचनयन् सर्व्वेष्वपि युवसु पूर्व्वपक्षतां दूष्यकोटित्वं व्यपनेतुमपास्यन् त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् । त्वमेवास्याः पतिरिति निरवद्यमि-

शृणु व्यपनेतुमक्षम
त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम्॥ ४२॥
अनया तव रूपसीमया
कृतसंस्कारविबोधनस्य मे।
चिरमप्यवलोकिताद्य सा
स्मृतिमारूढवती शुचिस्मिता॥ ४३॥
त्वयि वीर! विराजते परं
दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल।
तरुणीस्तन एव दीप्यते
मणिहारावलिरामणीयकम्॥ ४४॥

त्यर्थः। अयमेव विधातुरभ्याशय इति भावः॥४२॥

अथ त्वद्रूपदर्शनमेव सम्प्रति तत्स्मारकमित्याह। अनयेति। चिरमवलोकितापि सा शुचिस्मिता सुन्दरी कन्याधुना हस्तेन निर्दिशन्नाह अनया तवरूपसीमया सौन्दर्यकाष्ठया कृतसंस्कारविबोधनस्य उद्बुद्ध संस्कारस्य मे स्मृतिमारूढवती स्मृति पथङ्गता सदृशदर्शनं स्मारकमित्यर्थः॥४३॥

ततः किमत आह॥ त्वयीत्यादि। हे वीर! दमयन्त्याः किलकिञ्चितम्। क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चितमित्युक्तलक्षणं रुचितशृङ्गार चेष्टितं त्वयि परन्त्वय्येव विराजते किल शोभते खलु। तथाहि मणिहारावलेर्मुक्ताहार पङ्क्तेः रामणीयकं रमणीयत्वं योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। तरुणी स्तन एव दीप्यते नान्यत्रेत्यर्थः। स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेणेति प्रायग्रहणादेकवचन प्रयोगः। अत्र हारकिलकिञ्चितयो रुपमानोपमेय योर्वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतया स्तनत्वद्रूपयोःसमानधर्मत्वोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः लक्षणन्तूक्तम्॥ ४४॥

तव रूपमिदं तया विना
विफलं पुष्पमिवावकेशिनः।
इयमृद्धधनापि थावनी
रवनी सम्भवदत्यिकापि का ॥ ४५ ॥

अनयामरकाम्यमानया
सह योगः सुलभस्तु न त्वया।
घनसंवृतयाम्बुदागमे
कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

तदहं विदधे तथा तथा
दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम्।

तवेति। हे वीर! तवेदं रूपं सौन्दर्यं तया दमयन्त्या विना अवकेशिनो वन्ध्यवृक्षस्य वन्ध्योऽफलोऽवकेशी चेत्यमरः। पुष्पमिव विफलं निरर्थकं ऋद्धधना सम्पूर्णवित्ता इयमवनी वृथा निरर्थिका। सम्भवदत्यिका कूजत्कोकिला रवनी निजोद्यानमपि। ङीप्। का तुच्छा निरर्थिकेत्यर्थः। तद्योगे तु सर्वं सफलमिति भावः। किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे निन्दापराधयोरिति विश्वः। अत्र नलरूपावनीनां दमयन्त्या विना रम्यता निषेधाद्विनोक्तिरलङ्कारः। विना सम्बन्धि यत्किञ्चिद्यत्रान्यत्र परं भवेत्। रम्यतारम्यता वा स्यात् सा विनोक्तिरनुक्तेति लक्षणात्। तस्याश्च पुष्पमिवेत्युपमया संसृष्टिः ॥४५॥

अत्रान्यापेक्षां दर्शयितुं तस्याः दौर्लभ्यमाह। अनयेति अमरैरिन्द्रादिभिः काम्यमानयाभिलष्यमाणया दमयन्त्या सह योगः अम्बुदागमे घन संवृतया मेघावृतया निशाकरत्विषा सह योगः कुमुदेनेव त्वया न सुलभो दुर्लभ इत्यर्थः। अत्र तस्य योग दौर्लभ्यस्य अमरकामनापदार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्ग भेदः तस्यापेक्षा चेयमुपमेति सङ्करः ॥ ४६ ॥

अत्र कागतिरिति आह। तदिति। तत्तस्मात्कार्यस्य सप्रतिबन्धत्वादहं

हृदये निहितस्तया भवा-
नपि नेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥
तव सम्मतिमेव केवला-
मधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम्।
ब्रुवते हि फलेन साधवो
न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ ४८ ॥
तदिदं विशदं वचोऽमृतं
परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपात्।
अतितृप्ततया विनिर्ममे
स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥

दमयन्त्याः सविधे समीपे तथा तथा तव स्तवं स्तोत्रं विदधे विधास्य इत्यर्थः सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः। यथा तया हृदये विहितो भवानिन्द्रेणापि नापनीयते नेतुमशक्य इत्यर्थः। यथेन्द्रादिप्रलोभितापि त्वय्येव गाढानुरागा स्यात्तथा करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तर्हि तथैव क्रियतां किं निवेदनेनेत्यत आह। तवेति। अत्रास्मिन् कार्य्ये केवलामेकान्तत्र सम्मतिमङ्गीकारमधिगन्तुमिदं निवेदितं निवेदनं धिक्। तथा हि साधवो निजोपयोगितां स्वोपकारित्वं फलेन कार्य्येण ब्रुवते बोधयन्ति किन्तु कण्ठेन वाग्वृत्त्या न ब्रुवते सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४८ ॥

तदिति। स नलो द्विजाधिपाद्धंसाच्चन्द्राच्चाभ्युदितमाविर्भूतं विशदं प्रसन्नमवदातञ्च तत् पूर्व्वोक्तमिदमनुभूयमानं वच एवामृतमिति रूपकं तत्परिपीय अतएव अतितृप्ततया अति सौहित्येन तस्य वचोऽमृतस्य उद्गारमिव सितं स्मितं विनिर्ममे निर्मितवान्। माङः कर्त्तरि लिट्

परिमृज्य भुजाग्रजन्मना
पतगङ्कोकनदेन नैषधः।
मृदु तस्य मुदेऽगिरद्गिरः
प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः॥ ५० ॥
न तुलाविषये तवाकृति
र्न वचो वर्त्मनि ते सुशीलता।

अतितृप्तस्य किञ्चिन्निःसार उद्गारः स्तितत्वसाम्यात् स्मितस्य वागन्तोद्गारोत्प्रेक्षा॥ ४९॥

परिमृज्येति। निषधानां राजा नैषधः नलः जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्। भुजाग्रजन्मना कोकनदेन पाणिशोणपङ्कजेनेत्यर्थः। पतगं हंसं परिमृज्य तस्य हंसस्य तथा मुदे हर्षाय प्रियवादानामेवामृतानां कूपः निधिः कण्ठो वागिन्द्रियं तज्जन्याः गिरः मृदु यथातथा अगिरत् प्रियवाक्यामृतैरसिञ्चदित्यर्थः। अत्र भुजाग्र जन्मना कोकनदेनेति विषयस्यानिगरणेन विषयिणः कोकनदस्यैवोपनिबन्धनात् अतिशयोक्तिः विषयस्यानपादानाद्विषय्युपनिबध्यते यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कवि प्रौढोक्तिसम्मतेति लक्षणात् सा च पाणि कोकनदयोरभेदोक्तिः अभेदरूपा तस्याः प्रियवादामृत कूपकण्ठेति रूपक संसृष्टिः॥५०॥

न तुलेति। हे हंस! तव आकृतिः आकारः तुला विषये सादृश्यभूमौ न वर्त्तते असदृशीत्यर्थः। ते तव सुशीलता सौशील्यं वचो वर्त्मनि न वर्त्तते वक्तुमशक्येत्यर्थः। अतएवाकृतौ गुणाः यत्राकृतिस्तत्र गुणा इति सामुद्रिकाणां सारमुद्रया सिद्धान्तप्रतिपादनं सा त्वमेवोदाहरणं यस्याः सा तथोक्ता आकृति सौशील्ययोः त्वय्येव सामानाधिकरण्य दर्शनादित्यर्थः। अतएवोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः हेतोर्वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्षणात्॥५१॥

त्वदुदाहरणाकृती गुणा
इति सामुद्रकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥

न सुवर्णमयी तनुः परं
ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातिता
ऽनवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा ॥ ५२ ॥

भृशतापभृता मया भवा
न्मरुदासादि तुषारसारवान् ।
धनिनामितरः सतां पुन
र्गुणवत्सन्निधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥

न सुवर्णेति । ननु हे हंस ! तवेयं तावकी युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् चेति चकारादण् प्रत्यये ङीप् तवकममकावेकवचन इति तवकादेशः तनुः परं मूर्त्तिरेव सुवर्णमयी हिरण्मयी न किन्तु वागपि तथा सुवर्णमयी शोभनाक्षरमयीत्यर्थः । अनवलम्बे निरवलम्बे पथि परमाकाशे एव पक्षपातिता पक्षपातित्वं किमु किं वेत्यर्थः ॥ निपातानामनेकार्थत्वात् । अनवलम्बे निराधारे मादृशेऽपि सा पक्षपातिता स्नेहवत्त्वेत्यर्थः । अत्र तनुवाचोः प्रकृताप्रकृतयोः सुवर्णमयीति शब्दश्लेषः एवं पथि मादृशेऽपि पक्षपातितेति सजातीय संसृष्टिः तया चोपमा व्यज्यते ॥ ५२ ॥

भृशेति । भृशतापभृता अतिसन्तापभाजा मया भवांस्तुषारैः शीकरैः सारवानुत्कृष्टो मरुत् मारुतः सन् आसादि सन्तापहरत्वादितिभावः । तथा हि धनिनां धनिकानां कुबेरादीनां इतरः पद्मशङ्खादिः संख्यासौ निधिश्चेति सन्निधिः सतां विदुषां पुनः गुणाढ्यानां सन्निधिः सान्निध्यमेव सन्निधिः महानिधिः सन्तापहारित्वात्त्वमेव शिशिरमारुतः अन्यस्तु दहन एवेति भावः दृष्टान्तालङ्कारः स्वच्छं तक्तम् ॥ ५२ ॥

यतशः श्रुतिमागतैव सा
त्रिजगन्मोहमहौषधिर्मम ।
अधुना तव शंसितेन तु
स्वदृशैवाधिगतामवैमि ताम् ॥५४॥
अखिलं विदुषामनाविलं
सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम् ।
सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणी
वदनालङ्कृतिमात्रलक्षिणी ॥ ५५ ॥
अमितं मधु तत्कथा मम
श्रवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।

यतश इति । त्रिजगतः त्रैलोक्यस्य मोहे सम्मोहने महौषधिः महौषधमिति रूपकं सा दमयन्ती यतशो मम श्रुतिं श्रोत्रमागतैव अधुना तव शंसितेन कथनेन तु स्वदृशा मम दृष्ट्यैवाधिगतां दृष्टामवैमि साक्षाद्दृष्टां मन्ये । आप्तोक्तिप्रामाण्यादिति भावः ॥५४ ॥

अथ स्वदृष्टेरप्याप्तदृष्टिरेव गरीयसीत्याह । अखिलमिति । सुहृदा आप्तमुखेन स्वहृदा स्वान्तःकरणेन च सुहृत् पदग्रहणं तद्वत्सुहृद श्रद्धेयत्वज्ञापनार्थं अखिलं कृत्स्नं अर्थमनाविलमसन्दिग्धं अविपर्यस्तं यथा तथा पश्यतामवधारयतां विदुषां विवेकिनां सविधे पुरोऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणी असूक्ष्मार्थदर्शिनी सुप्सुपेति समासः । अक्षिणी वदनालङ्कृतिमात्रं न तु दूरसूक्ष्मार्थदर्शनोपयोगिनीत्यर्थः ॥५५॥

अमितमिति । हे खग ! जनैः विदर्भागतजनैः मम श्रवणप्राघुणिकीकृता कर्णातिथीकृता तद्विषयीकृतेत्यर्थः । आवेशिकः प्राघुणिक आगन्तुरतिथिस्तथेति हलायुधः । अमितमपरिमितं मधु क्षौद्रं तद्वदति मधुरेत्यर्थः ॥ तत्कथा तद्गुणवर्णना अधैर्यधारिणोऽत्यन्ताधीरस्य मम मदनानलबोधने मदनाग्नि प्रज्वलने धाय्या सामिधेनी भवेत् कक्

मदनानलबोधनेऽभवत्
खगधाय्या धिगधैर्य्यधारिणः ॥ ५६ ॥

विषमो मलयाहिमण्डली
विषफूत्कारमयो मयोहितः ।
बत कालकलत्रदिग्भवः
पवनस्तद्विरहानलैधसा ॥ ५७ ॥

प्रतिमासमसौ निशापतिः
खग ! सङ्गच्छति यद्दिनाधिपम् ।

सामि धेनी धाय्या च या स्यादग्नि समिन्धनेत्यमरः । पाय्यसान्नाय्येत्यादिना निपातः । धिक्‌वाक्यार्थो निन्दा; अत्र तत्कथायाः धाय्यात्मना प्रकृतमदनाग्निबोधनोपयोगात् परिणामालङ्कारः आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ ५६ ॥

विषम इति विषमः प्रतिकूलः कालकलत्र दिक् भवः यमदिग्भवः प्राणहर इति भावः पवनो दक्षिणमारुतः तद्विरहानलैधसा दमयन्तीविरहाग्नि समिधा तद्दाहायेत्यर्थः । मया मलये मलयाचले या अहिमण्डली सर्पसङ्घः तस्याः विषफूत्कारमयः ऊहितस्तद्रूप इति तर्कितेत्यर्थः । लोके च अग्निरेधांसि फूत्कारवातैर्ध्मायत इति भावः । बतेति खेदे विरहानलैधसेति रूपकोत्थापितेयं दक्षिण पवनस्य मलयाहीमण्डलीफूत्कारकोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥५७॥

प्रतिमासमिति । असौ निशाकरो मासि मासि प्रतिमासम्प्रति दर्शमित्यर्थः । वीप्सायामव्ययीभावः दिनाधिपं सूर्य्यं संगच्छति प्राप्नोतीति यत्ततः प्राप्तेः स निशाकरः तीव्रतरै रत एव धैर्य्यतस्करै मम धैर्य्यहारिभिः करैः धौरैः तत् अग्निसमैः मम दाहाय संगच्छतीत्यनुषङ्गः किंशब्द उत्प्रेक्षायां अत्र सङ्गमनस्य दाहार्थत्वोत्प्रेक्षणात् फलोत्प्रेक्षा ॥५८॥

किमु तीव्रतरैस्ततः करै-
र्मम दाहाय स धैर्य्यतस्करैः॥ ५८॥
कुसुमानि यदि स्मरेषवो
न तु वज्रं विषवल्लिजानि तत्।
हृदयं यदमूमुहन्नमू
र्मम यच्चातितमामतीतपन्॥ ५९॥
तदिहानवधौ निमज्जता
मम कन्दर्पशराधिनीरधौ।
भव पोत इवावलम्बनं
विधिनाकस्मिकसृष्टसन्निधिः॥ ६०॥
अथ वा भवतः प्रवर्त्तना
न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः।

कुसुमानीति। स्मरेषवः कुसुमान्येव यदि न तु वज्रमशनिः सद्योमरणाभावादिति भावः। तत्तथा अस्तु किन्तु विषवल्लिजानि विषलतोत्पन्नानि। यद्यस्मादमूः स्मरेषवः पत्नीरोपदृषुवोरिति स्त्रीलिङ्गता मम हृदयममूमुहन् अमूर्च्छयन् मूहयतेर्णौ चङ् यद्यस्माद्वितरां अतिमात्रं अव्ययादामुप्रत्ययः। अतीतपन् तापयतिस्म तपतेर्णौ चङ् मोहतापलक्षण विषमकार्य्यदर्शनाद्विषवल्लित्वोत्प्रेक्षा॥ ५९॥

तदिति। तत्तस्मादिहास्मिन्ननवधौ अपारैः कन्दर्पशरैर्य आधिर्मनोव्यथा पुंस्याधिर्मानसीव्यथेत्यमरः। तस्मिन्नेव नीरधौ समुद्रे निमज्जतो अन्तर्गतस्य मम विधिना दैवेन कस्मादकाण्डे भवं आकस्मिकं अध्यात्मादित्वात्ठञ् अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपः तद्यथा तथा सृष्टसन्निधिः सन्निधानं भाग्यादागत इत्यर्थः। त्वं पोतो यानपात्रमिव यानपात्रन्तु पोतो इत्यमरः आलम्बनं भव॥ ६०॥

स्वत एव सतां परार्थता
ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ ६१ ॥
तव वर्त्मनि वर्त्ततां शिवं
पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।
अपि साधय साधयेप्सितं
स्मरणीयाः समये वयं वयः ॥ ६२ ॥
इति तं स विसृज्य धैर्य्यवान्
नृपतिः सूनृतवाग्बृहस्पतिः ।
अविशद्वनवेश्म विस्मितः
श्रुतिलग्नैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

अथवेति । अथवा इयं नोऽस्माकं सम्बन्धिनी उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् कर्त्तरि कृद्योगे षष्ठी निषेधेऽपि शेषे षष्ठी पर्य्यवसानात् कर्त्रर्थलाभः भवतः उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी प्रवर्त्तना प्रेरणा न्यास अन्यो युष्मत् कथं पिष्टं न पिनष्टि स्वतः प्रवृत्तिविषयत्वात् पिष्टपेषणं कल्पेत्यर्थः । हि यस्मात् ग्रहणानां ज्ञानानां यथार्थता याथार्थ्यं यथा प्रामाण्यमिव स्वतःसर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिव स्वतःप्रवृत्तं जाता मनीषा स्वत एव मानमिति मीमांसकाः सतां परार्थता परार्थं प्रवृत्तिः स्वत एव न तु परतः उपमासंसृष्टोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

तवेति । हे ! वयः ! तव वर्त्मनि शिवं मङ्गलं वर्त्ततां त्वरितं क्षिप्रमिव पुनः समागमोऽस्तु अपिसाधय गच्छ ईप्सितमिष्टं साधय सम्पादय समये कार्य्यकाले वयं स्मरणीयाः अनन्यगामि कार्य्यं कुर्या इत्यर्थः ॥ ६२॥

इतीति धैर्य्यवानुपायलाभात् सधैर्य्यः सूनृतवाक् सत्यप्रियवादेषु बृहस्पतिः तथा प्रगल्भ इत्यर्थः । सूनृतं चप्रिये सत्यमितप्रमरः । स नृपतिरितीत्थं हंसं विसृज्य श्रुतिलग्नैः श्रोत्रप्रविष्टैः

अथ भीमसुतावलोकनैः
सफलं कर्त्तुमहस्तदेव सः।
क्षितिमण्डलमण्डनायितं
नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ॥ ६४॥

प्रथमं पथि लोचनातिथिं
पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम्।
कलसं जलसंभृतं पुरः
कलहंसः कलयाम्बभूव सः॥ ६५॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्बरे
क्षणमाश्चर्यरसालसं मतम्।
स विलासवनेऽवनीभृतः
फलमैक्षिष्ट रसालसंगतम्॥ ६६॥

कलहंसस्य शंसितैर्निश्चितः सन् वनवेश्म भोगभृहमविशत्॥६३॥

अथेति। अथ सोऽण्डजो हंसः तदहरेव भीमसुतायाः भैम्या अवलोकनैः सफलं कर्त्तुं तस्मिन्नेव दिने तां द्रष्टुमित्यर्थः। क्षितिमण्डलस्य मण्डनायितं अलङ्कारभूतं कुण्डिनं कुण्डिनाख्यनगरं ययौ॥६४॥

अथ श्लोकत्रयेण शुभनिमित्तान्याह प्रथममित्यादिना। स कलहंसः प्रथममादौ पथि मार्गे लोचनातिथिं दृष्टिप्रियं पथिकानां प्रस्थातॄणां प्रार्थितस्येष्टार्थस्य सिद्धिशंसिनं सिद्धिसूचकं जलसम्भृतं जलपूर्णं कलशं पूर्णकुम्भं पुरोऽग्रे कलयां बभूव ददर्श॥६५॥

अवलम्ब्येति। स हंसो दिदृक्षया स्वगन्तव्यमार्गालोकनेच्छया अम्बरे क्षणमाश्चर्यरसेन तद्वस्तु दर्शननिमित्तेन अद्भुतरसेन अलसं मन्दङ्गतं गतिमवलम्ब्य अवनीभुजो नलस्य विलासवने विहारवने रसालेन चूतवृक्षेण सङ्गतं सम्बद्धं आम्रचूतोरसालोऽसा वित्यमरः। फलमैक्षिष्ट दृष्टवान्॥६६॥

नभसः कलभैरुपासितं
जलदैर्भूरितरक्षुपन्नगम् ।
स ददर्श पतङ्गपुङ्गवो
विटपच्छन्नतरक्षुपन्नगम् ॥ ६७ ॥
स ययौ धुतपक्षतिः क्षणं
क्षणमूर्द्ध्वायनदुर्विभावनः ।
विततीकृतनिश्चलच्छदः
क्षणमालोककदत्तकौतुकः ॥ ६८ ॥
तनुदीधितिधारया रया
कृतया लोकविलोकनामसौ ।

नभस इति । पुमान् गौः वृषभः विशेषण समासः गोरतद्धितलुगिति समासान्तष्टच् स इव पतङ्गपुङ्गवः पक्षिश्रेष्ठः उपमितसमासः नभसः कलभैः खेचरकरिकल्पैरित्यर्थः । जलदैरुपासितं व्याप्तं भूरयः बहवस्तरक्षवो मृगादनाः पन्नगा यस्य तं विटपैः शाखाविस्तारैर्विस्तारो विटपोऽस्त्रियामित्यमरः । छन्नतराः अतिशयेन छादिताः क्षुपा ह्रस्वशाखाः ह्रस्वशाखाशिफः क्षुप इत्यमरः । नगं पर्वतं ददर्श पूर्णकुम्भादिदर्शनं पान्थस्य मङ्गलमिति निमित्तज्ञाः ॥ ६७ ॥

स इति । स हंसः क्षणं धुतपक्षतिः कम्पितपक्षमूलः क्षणं ऊर्द्ध्वायनेन ऊर्द्ध्वगमनेन दुर्विभावनो दुष्करावधारणो दुर्लक्ष्य इत्यर्थः । विततीकृतौ विस्तारीकृतौ निश्चलौ छदौ पक्षौ यस्य सः तथा क्षणं आलोककानां द्रष्टॄणां दत्तकौतुकः सन् ययौ । स्वभावोक्तिः ॥ ६८ ॥

तन्विति । असौ हंसो रयाद्वेगात् उत्पतनयेति शेषः । लोकस्य आलोकिजनस्य परीक्षकजनस्य च विलोकनां दर्शनं कृतया कौतुकाद्वर्णपरीक्षार्थं विलोक्यमानयेत्यर्थः । तनोः शरीरस्य तन्व्या सूक्ष्मया च दीधिति धार-

छुरद्धेम कषन्निवालसत्
कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥ ६९ ॥
विनमद्भिरधःस्थितैः खगै
र्झटिति श्येननिपातशङ्किभिः ।
स निरैक्षि दृशैकयोपरि
स्वदसांकारिपतत्रपद्धतिः ॥ ७० ॥
ददृशे न जनेन यन्नसौ
भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात्
दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा
पृथुवेगद्रुतमुक्तदृक्पथः ॥ ७१ ॥
न वनं पथि शिश्रियेऽमुना
क्वचिदप्युच्चतरद्रुचारुतम् ।

रया रश्मिरेखया निमित्तेन कषपाषाणनिभे निकषोपलसन्निभे नभस्तले छुरद्धेम निजपक्षसुवर्णं कषन् घर्षन्निवालसत् अशोभतेत्युत्प्रेक्षा ॥६९॥

विनमद्भिरिति । स्वदेन वेगेन सां कारिणी सामिति शब्दं कुर्वाणा पतत्रिपद्धतिः पक्षिसरणिर्यस्य स हंसः श्येननिपातं शङ्कत इति तच्छङ्किभिः अतएव विनमद्भिर्विलीयमानैरधःस्थितैः खगैः झटिति द्राक् एकया दृशा उपरि निरैक्षि निरीक्षितः कर्मणि लुङ् । स्वभावोक्तिः॥७०॥

ददृश इति । यन् गच्छन् इणो लटः शत्रादेशः असौ हंसः भुवि तच्छायं तस्य हंसस्य छायां विभाषासेनेत्यादिना नपुंसकत्वम् । अवेक्ष्य तत् क्षणात् प्रथमं दिवि पश्चात् दिक्षु च वितीर्णचक्षुषा दत्तदृष्टिना— जनेन पृथुवेगेन द्रुतं शीघ्रं मुक्तदृक्पथः सन् न ददृशे न दृष्टः क्षण- मात्रेण दृष्टिपथमतिक्रान्त इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

नेति । गतिवेगेन प्रसरद्रुचा प्रसर्पत्तेजसा अमुना हंसेन क्वचिदपि उच्चतराणां अत्युन्नतानां द्रूणां द्रुमाणां चारुता रम्यता यस्मिन्तत् वनं न

न स गोत्रजमन्ववादि वा
गतिवेगप्रसरन्रुचा रुतम्॥ ७२ ॥
अथ भीमभुजेन पालिता
नगरी मञ्जुरसौ धराजिता।
पतगस्य जगाम दृक्पथं
हिमशैलोपमसौधराजिता॥ ७३ ॥
दयितं प्रति यत्र सन्तता
रतिहासा इव रेजिरे भुवः।
स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः
शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः॥ ७४ ॥

शिश्रिये। स्वगोत्रजं बन्धुजन्यं रुतं कूजितं वा नान्ववादि नानूदितं म-ध्यमार्गे अध्वश्रमापनोदनं बन्धुसम्भाषणादिकमपि न कृतमिति सुहृत्का-र्यानुसन्धानपरोक्तिः पलाशिद्रुद्रुमागमा इत्यमरः॥ ७२ ॥

अथेति। धराजिता भूमिजयिना सङ्ग्रहिषेत्यादिना क्विपि तुग् भीमस्य भीमभूपस्य भुजेन पालिता हिमशैलोपमैः सौधैः राजिता मञ्जुर्मनोज्ञा असौ पूर्वोक्ता नगरी कुण्डिनपुरी पतगस्य हंसस्य दृक्पथं जगाम स तां ददर्शेत्यर्थः। अत्र यमकाख्यानुप्रासस्य हिमशैलोपमेति उपमायाश्च संसृष्टिः॥ ७३ ॥

तां वर्णयति। दयितमिति। यत्र नगर्यां स्फटिकोपलविग्रहाः स्फटिकमय शरीरा इत्यर्थः। अतएव शशभृद्भित्त निरङ्कभित्तयः शशाङ्क-शकलनिष्कलङ्कानि कुड्यानि येषान्ते। भित्तं शकल खण्डे चेत्यमरः। भिदेः क्विप्प्रत्ययः। भित्तंशकलमित्यादि निपातना इदाभ्यामित्यादिना निष्ठानत्वभावः गृहाः दयितं भीमं प्रति सन्ततं भुवः भूमेर्नायिकायाः रतिहासा इव केलि हासा इव रेजिरे इत्युत्प्रेक्षा॥७४॥

नृपनीलमणीगृहत्विषा
मुपधेर्यत्र भयेन भास्वतः।
शरणार्थमुवास वासरेऽ
प्यसदाहत्युदयत्तमं तमः॥ ७५॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते
यदगारे हसदङ्करोदसि।
निखिलान्निशि पूर्णिमा तिथी
नुपतस्थेऽतिथिरेकिकाथ तिथिः॥ ७६॥

सुदतीजनमज्जनार्पितै
र्घुसृणैर्यत्र कषायिताशया।

नृपेति। यत्र नगर्यां तमोऽन्धकारः भास्वतो भास्करात् भयेन नृपस्य ये नीलमणीनां गृहाः तेषां त्विषः तासां उपधेः छलादित्यर्थः। उपधिश्छद्मभेदः। रत्नं मणिर्द्वयोरित्यमरः। कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष् वक्तव्यः। शरणार्थं शरणं गृहं रक्षितारं अन्वागतं शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः। वासरे दिवसेऽप्यसदाहत्ति अपुनराहत्ति चिह्नोदयत्तमं उद्यत्तमं सदुवास॥ ७५॥

सितेति। सितैः दीप्रैश्च मणिभिः प्रकल्पिते उज्ज्वल स्फटिकनिर्मिते हसदङ्करोदसि विलसदङ्करोदस्के द्यावापृथिवी व्यापिनीत्यर्थः। यदगारे यस्या नगर्या गृहेष्वित्यर्थः। जातावेकवचनं निशि निखिलान् तिथीनेकिका एकाकिनी एकैवेत्यर्थः। एकादाकिनिच्चासहाय इति चकारात् कप्रत्ययः। प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्येतीकारः। पूर्णिमा तिथिरेकातिथिः। तदाद्यास्तिथयोरित्यमरः। अतिथिःसन् उपतस्थे अतिथिर्भूय सङ्गतेत्यर्थः। उपाद्देव पूजेत्यादिना सङ्गतिकरणे आत्मनेपदं स्फटिकभवन कान्तिमित्यकौमुदी योगात् सर्वा अपि रात्रयो राकारात्रय इवासन्नित्यभेदोक्तौ रतिशयोक्ति भेदः॥ ७६॥

सुदतीति। यत्र नगर्यां शोभना दन्ता यासान्ताः सुदत्यः स्त्रियः

न निशाखिलयापि वापिका
प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी ॥ ७७ ॥
क्षणनीरवया यया निशि
श्रितवप्रावलियोगपट्टया।
मणिवेश्ममयं स्म निर्म्मलं
किमपि ज्योतिरबाह्यमीक्ष्यते ॥ ७८ ॥
विललास जलाशयोदरे

अत्रापि विधानाभावाद्ग्रहत्वादेश्चिन्त्य इति केचित् अयान्त शुद्ध शुभ्र वृष-वराहेभ्यश्चेति चकारात् सिद्धिरित्यन्ये सुदत्यादयः स्त्रीषु योग रूढ़ाः स्त्रियां संज्ञायामिति दत्रादेशात् साधव इत्यपरे तदेतत्सर्वमभिसन्धाया-ह वामनः सुदत्यादयः प्रतिविधेया इति। ता एव जना लोकाः तेषां मज्जनादवगाहना दर्पितैः क्षालितैः घुसृणैः कुङ्कुमैः कषायिताशया सुरभिताभ्यन्तरा भोगचिह्नैः कलुषित हृदया च वाप्येव वापिका दीर्घिका ग्रहिला ग्रहोऽस्यास्तीति पिच्छादित्वादिलच्। मानिनिस्त्री याभीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये इत्युक्त लक्षणोमानः तद्वती नायिकेव अखिलया निशा निशया सर्वरात्रि प्रसादनेनेत्यर्थः। न प्रससाद प्रसन्नहृदया नाभूत् तादृक् क्षोभादिति भावः॥७७॥

क्षणेति। निशि निशीथे क्षणं नीरवया एकत्र सुप्तजनत्वादन्यत्र ध्यानस्तिमितत्वाच्चिः शब्दयाश्रितः प्राप्तः वप्रावलिः योगपट्ट इव अन्यत्र वप्रावलिरिव योगपट्टो यया सा तयोक्ता यया नगर्या मणिवेश्ममयं तद्रूपं निर्म्मलं अबाह्यमन्तर्वर्ति किमपि अवाङ् मनसगोचरं ज्योतिः प्रभा आत्मज्योतिश्च ईक्ष्यते सेव्यतेच। अत्र प्रस्तुतनगरी विशेषसाम्यादप्रस्तुत योगिनी प्रतीतेःसमासोक्तिः ॥७८ ॥

विललासेति। या नगरी परिखायाः कपटेन व्याजेन स्फुटं परितो व्यक्तं तथा स्फुरता प्रतिबिम्बेनावलम्बितं मध्ये चारुहृमाणां

क्वचन द्यौरनुबिम्बितेव या।
परिखाकपटस्फुटस्फुरत्
प्रतिबिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥ ७९ ॥
व्रजते दिवि यद्गृहावली
चलचेलाञ्चलदण्डताडनाः।
व्यतरन्नरुणाय विभ्रमं
सृजते हेलिहयालिकालनाम् ॥ ८० ॥
क्षितिगर्भधराम्बरालयै
स्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक्।

चाम्बु यस्मिन् तस्मिन् प्रतिबिम्बाक्रान्तमम्बु परितः स्फुरति प्रतिबिम्ब-देशे न स्फुरति तेनैव प्रतिबिम्बादिति भावः। क्वचन कुत्रचिज्जलाशयो-दरे ह्रदमध्ये कस्यचित् ह्रदस्य मध्य इत्यर्थः। अनुबिम्बिता प्रतिबिम्बिता द्यौरमरावतीव विललासेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

व्रजत इति। यस्यां नगर्यां गृहावलीषु चलाः चञ्चलाः चेलाञ्चलाः पताकाग्राणि ता एव दण्डास्तैः ताडनाः कशाघाता इत्यर्थः। ताः कर्त्र्यो दिवि व्रजते खे गच्छते हेलिहयालेः सूर्याश्वपङ्क्तेः हेलिरालिङ्गने रवाविति वैजयन्ती। कालनां चोदनां सृजते कुर्वते अरुणाय सूर्यसारथये विभ्रमं स्वयं तत्कार्यकरणाद्विश्रान्तिं नोदनोपदेशनादिना घञ्। वृत्ति प्रतिषेधः। व्यतरन् ददुः अत्र हेलिहयालेश्चेलाञ्चलदण्डताडना सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः रतिशयोक्ति भेदः तेन च छायामर्कमण्डल-पर्यन्तमौन्नत्यं व्यज्यत इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥८०॥

क्षितीति॥ तलमध्योपरि अधोमध्योर्द्धदेशान् पूरयन्तीति तत्पू-रिणां जगतां पातालभूमि स्वर्गाणां पृथग सङ्कीर्णानि यानि निजानि प्रतिनीतानि निजचिह्नानि निध्यन्नपान स्रक् चन्दनादि लिङ्गानि धारय-न्तीति तद्धारिभिः तथोक्तैः सारैरुत्कृष्टैः क्षितिकुहरे धरायां भूपृष्ठे

जगतां खलु याखिलाद्भुता
जनि सारैर्निजचिह्नधारिभिः ॥८१॥
दधदम्बुदनीलकण्ठतां
वहदच्छसुधोज्ज्वलं वपुः ।
कथमृच्छतु यत्र नाम न
क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम् ॥ ८२ ॥
बहुरूपकशालभञ्जिका
मुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः ।

अम्बरे आकाशे च ये आलया गृहाः तैः भूम्यन्तर्वर्त्तिभिः शिरोगृहैरित्यर्थः। या नगरी अखिला कृत्स्ना अद्भुता चित्रा अजनि जाता । दीप जनेत्यादिना जनेः कर्त्तरि लुङ् च्लेश्चिणादेशः अत्र अचिगर्भादीनां तलमध्योपरि जगत् सतां तच्चिह्नानाञ्च यथा सङ्ख्यं सम्बन्धात् यथा संख्यालङ्कारः । एतेन त्रैलोक्यवैभवं गम्यते ॥८१॥

दधदिति । यत्र नगर्यां अम्बुदैरम्बुदवन्नीलः कण्ठः शिखरोपकण्ठः गलश्च यस्य तस्य भावः तत्तां कण्ठो गले सन्निधान इति विश्वः । दधत् अच्छया सुधया लेपनद्रव्येण च सुधायदमृतवच्चोज्ज्वलं वपुर्व्वहत् सुधालेपोऽमृतं सुधेत्यमरः । क्षितिभृतन्मन्दिरं राजभवनं इन्दुमौलितां इन्दुमण्डलपर्यन्तशिखरत्वं कथं नाम न ऋच्छतु गच्छत्वेवेत्यर्थः । राजभवनस्य तादृगौन्नत्यं युक्तमिति भावः । अन्यत्र नीलकण्ठस्य इन्दुमौलित्वमीश्वरत्वं च युक्तमिति भावः । अत्र विशेषणविशेष्यायां श्लिष्टानामभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणात् प्रकृतेश्वरप्रतीतेः ध्वनिरेव ॥ ८२ ॥

बह्विति । बहुरूपकाः भूयिष्ठसौन्दर्याः शेषिकः कप्रत्ययः । तेषु शालभञ्जिकानां कृत्रिमपुत्तलिकानां मुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः चन्द्रत्वात् सम्भाविताः कलङ्कमृगाः ते यस्यां नगर्यां अनेकेषां बहूनां सम्बन्धानां

यदनेककसौधकन्धरा
हरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥
बलिसद्म दिवं स तथ्यवा
गुपरि स्माह दिवोऽपि नारदः ।
अधराथ कृता ययेव सा
विपरीताजनि भूमिभूषया ॥ ८४ ॥
प्रतिहट्टपथे घरट्टजात्
पथिकाह्वानदसक्तुसौरभैः ।

कन्धरासु कण्ठप्रदेशेषु ये हरयः सिंहाः तैः कुक्षिगतीकृता इव यस्याः किमित्युत्प्रेक्षा सुखचन्द्राणां निष्कलङ्कत्वनिमित्तात् अन्यथा कथं चन्द्रो निष्कलङ्कतेति भावः ॥ ८३ ॥

बलीति । स प्रसिद्धः तथ्यवाक् सत्यवचनः नारदः बलिसद्म दिवं पातालस्वर्गं दिवोमेरु स्वर्गादप्युपरिस्थितामुत्कृष्टामाह स्म उक्तवान् । अथेदानीं भूमिभूषया यया नगर्या अधरानूना अधस्तात् कृतेवेत्युत्प्रेक्षा सा बलिसद्मद्यौर्विपरीता नारदोक्तविपरीता अजनि सर्वोपरिस्थितायाः पुनरधस्थितिः वैपरीत्यम् ॥ ८४ ॥

प्रतीति । पन्थानं गच्छतीति । पथिकाः तेषामाह्वानं ददातीति तथोक्तं आह्वयिकं अध्वानं गच्छतामाकर्षकमित्यर्थः । सक्तूनां सौरभं सुगन्धो यस्मिन् प्रतिघट्टपथे पण्यापणपथे । अत्र विभक्तीत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः । तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्या अभावः । घरट्टाः गोधूमचूर्णयन्त्राणि तज्जात् यस्या नगर्याः उत्थितात् कलहात् घर्घरस्वनः निर्झरस्वरः कण्ठध्वनिः घनान् मेघानद्यापि नोज्झति न त्यजति सर्वदा सर्वहट्टेषु घरट्टा मेघध्वानं ध्वनन्तीति भावः अत्र घनानां घरट्टकलहासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा च घर्घरस्वनस्य तद्धेतुकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षेति स-

कलहान् घनान् यदुत्थिता
दधुनाप्युज्झति घर्घरस्वरः ॥ ८५॥

वरणः कनकस्य मानिनीं
दिवमङ्कादमराद्रिरागताम्।
घनरत्नकवाटपक्षतिः
परिरभ्यानुनयन्नुवास याम् ॥ ८६॥

अनलैः परिवेशमेत्य या
ज्वलदर्कोपलवप्रजन्मभिः।
उदयं लयमन्तरा रवे-
रवहद्बाणपुरीपरार्द्ध्यताम् ॥ ८७॥

ङ्कारः ॥ ८५ ॥

वरण इति। कनकस्य सम्बन्धी वरणः तद्विकारः प्राकारः स एवामराद्रिर्मेरुः यां नगरीं सैव मानिनीं कोपसम्पन्ना अत एव अङ्कान्निजोत्सङ्गादागतां भूलोकं प्राप्तां दिवममरावतीं घने निबिड़े रत्नानां कवाटे रत्नमय कवाटे एव पक्षतीपक्षमूले यस्य स सन् परिरभ्य उपगूह्य मेरोः पक्षवत्वात्पक्षतिरूपत्वं अनुसरन् अनुवर्त्तमानः उवास। कामिनः प्रणयकुपितां प्रेयसीं साप्रसादमनुगच्छन्तीति भावः। रूपकालङ्कारः स्फुट एव तेन चेयं नगरी कुतश्चित् कारणादागता द्यौरेव वरणश्च स्वर्णाद्रिरेवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८६ ॥

अनलैरिति। या नगरी रवेरुदयं लयमस्तमयं चान्तरा तयोर्मध्यकाल इत्यर्थः। अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया। ज्वलतामर्कांशुसम्पर्कात् प्रज्वलतां अर्करत्नानाम्वप्राज्जन्मयेषान्तैः सूर्यकान्तैः प्राकारजन्यैः अनलैः परिवेशमेत्य परिवेष्टनं प्राप्य बाण पूर्याः बाणासुर नगर्याः शोणित पुरस्य परार्द्ध्यतां श्रेष्ठतामवहत् अत्र अन्यधर्मस्यान्येन सम्बन्धासम्भवात् तादृशीं परार्द्ध्यतामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ८७ ॥

बहुकम्बुमणिर्वराटिका
गणनाटत्करकर्कटोत्करः ।
हिमवालुकयाच्छवालुकः
पटु दध्वान यदापणार्णवः ॥ ८८ ॥
यदगारघटाट्टकुट्टिम
स्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।

बह्विति । बहवः कम्बवः शङ्खा मणयश्च यस्मिन् सः वराटिकागणनाय कपर्दिकासंख्यानाय अटन्तः तिर्यक् प्रचरन्तः कराः पाणय एव कर्कटोत्कराः कुलीरसङ्घा यस्मिन् सः हिमवालुकया कर्पूरेण अच्छवालुकः स्वच्छसिकतः यस्याः पुरः आपणः विपणिरेवार्णवः पटु धीरं दध्वान ननाद कपर्दो वराटिकेति हलायुधः । शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियामित्यमरः । सिताभ्रो हिमवालुका स्यात्कुलीरः कर्कटक इति चामरः ॥ ८८ ॥

यदीति । यस्याः नगर्याः अगारघटासु गृहपङ्क्तिषु अट्टानामट्टालिकानां कुट्टिमेषु निबद्धभूमिषु कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धाभूरित्यमरः । स्रवद्भिरिन्दुसम्पर्कात् स्यन्दमानैरिन्दूपलैश्चन्द्रकान्तैः हेतुभिः तुन्दिला प्रवृद्धा आपो यस्याः तया तुन्दादिभ्य इलच् ऋक् पूरीत्यादिना समासान्तः । अभ्रगङ्गाया मन्दाकिन्या मन्दाकिनी वियद्गङ्गेत्यमरः । चन्द्रोदये चन्द्रोदये प्रतिचन्द्रोदयं वीप्सायामव्ययीभावः । पतिव्रतानामौचिती औचित्यं ब्राह्मणादित्वाद्गुणवचनेत्यादिना ष्यङ् प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । स च मातरि षिच्चेति षित्वादेव सिद्धे मातामहशब्दस्य गौरादिपाठेऽनित्यत्वज्ञापनाद्वैकल्पिकः अतएव वामनः ष्यञ् । षित्काद्य बहुलमिति स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् औचित्यं औचिती मैत्रं मैत्री वुञ् प्रागुदाहृतमित्यमरश्च । न मुमुचे न तत्याज भर्तुः समुद्रस्य चन्द्रोदये वृद्धिदर्शनात्तस्या अपि तथा वृद्धिरुचिता आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा मृते हि म्रियते या स्त्री सा स्त्री

मुमुचे न पतिव्रतौचिती
प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गया ॥ ८६ ॥
रुचयोऽस्तमितस्य भास्वतः
स्खलिता यत्र निरालयाः खलु।
अभिसायमभुर्विलेपना
पणकाश्मीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥
विततं वणिजापणेऽखिलं
पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते।

ज्ञेया पतिव्रतेतिस्मरणादितिभावः। अत्राभ्रगङ्गायाः यद्गारेत्यादिना विशेषणार्थात् सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिः तथा च यद्गाराणामतीन्दुमण्डलसौन्दर्यं गम्यते तदुत्थापिता चेयमस्याः पातिव्रत्यधर्मोपरितत्यागोत्प्रेक्षेति सङ्करः सा च व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ ८६ ॥

रुचय इति। यत्र नगर्यां अनुसायं प्रतिसायं वीप्सायामव्ययीभावः। विलेपनापणेषु सुगन्धद्रव्यनिषद्यासु काश्मीरजानि कुङ्कुमान्येव पण्यानि पणनीयद्रव्याणि तेषां वीथयः श्रेणयः अस्तमितस्यास्तङ्गतस्य भास्वतः सम्बन्धिन्यः स्खलिताः अस्तमयक्षोभात् च्युताः अत एव निरालया निराश्रया रुचयः प्रभाः अभुः खलु कथञ्चित्प्रच्युताः सायन्तनार्कत्विष इव भान्तीत्यर्थः। कुङ्कुमराशीनां तदा तत् सावर्ण्यादियमुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या भातेर्लुङि झेर्जुसादेशः ॥ ९० ॥

विततमिति ॥ यत्र नगर्यां वणिजा वणिक् जनेन पणितुं व्यवहर्तुं आपणे पण्यवीथ्यां विततं प्रसारितं अखिलं जगत्यां लोके स्थितं वस्तु पदार्थं जातं पुरा पूर्वं हरेर्विष्णोरुदरे मृकण्डुसूनुना मुनिना मार्कण्डेयेनेव जनेन लोकेन वीक्ष्यते विष्णूदरमिव समस्तवस्त्वाकरोऽयमत्र भासत इत्यर्थः। पुरा किल मार्कण्डेयो हरेरुदरं प्रविश्य विश्वं तत्राद्राक्षीदिति कथयन्ति ॥ ९१ ॥

मुनिनेव मृकण्डुसूनुना
जगतां वस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ८१ ॥
सममेणमदैर्यदापणे
तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणिता न जनारवैरवै-
दपि कूजन्तमलिं मलीमसम् ॥ ८२ ॥
रविकान्तमयेन सेतुना
सकलाहर्ज्वलनाहितोष्मणा ।

सममिति । यस्यां नगर्यां आपणे सौरभलोभनिश्चलं गन्धग्रहणनिष्पन्दं अतः क्रियया दुर्बोधमित्यर्थः । मलीमसं मलिनं सर्वाङ्गनीलमित्यर्थः । अन्यथा पीतमध्यस्यालेः पीतिम्नैव व्यवच्छेदात् अतो गुणतोऽपि दुर्ग्रहमित्यर्थः । ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना निपातः । अलिं भृङ्गं एणमदैः समं कस्तूरीभिः सह तुलयन् तोलयन् पणिता विक्रेता कूजन्तमपि जनानामारावैः कलकलैः नावैत् शब्दतोऽपि नाज्ञातवान् इत्यर्थः । इह निश्चलस्यालेः गुञ्जनं कविना प्रौढवादेनोक्तमित्यनुसन्धेयं अत्रालेर्नैल्याद्येणमदोक्तेः सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसामान्ये यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् । तेन भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥८२॥

रविकान्तेति । यत्र नगर्यां सकलाहः कृत्स्नमहः राजाहः सखिभ्यष्टच् । राजाहः साहाः पुंसीति पुंलिङ्गता अत्यन्तसंयोगे द्वितीया योगविभागात्समासः । ज्वलनेन तपनकराभिपातात्प्रज्वलनेन आहितोष्मणा जनितोष्मणा जनितोष्णेन रविकान्तमयेन सेतुना सेतुसदृशेनाध्वना सूर्यकान्तकुट्टिमाध्वनेत्यर्थः । गच्छतां सञ्चरतां चरणौ चरणावित्यर्थः । स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेणेति जातौ द्विवचनम् । शिशिरे शिशिरर्तौ तत्रापि निशि हिमं पुरा नो दुनोति नापीडयत् यावत्पुरा निपातयोर्लट् ॥ अत्र सेतो दृष्टा सम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेः रतिशयोक्तिः

शिशिरे निशि गच्छतां पुरा
चरणौ यत्र दुनोति नो हिमम् ॥ ९३ ॥

विधुदीधितिजेन यत्पथं
पयसा नैषधशीलशीतलम् ।
शशिकान्तमयं तपागमे
कलितीव्रस्तपति स्म नातपः ॥ ९४ ॥

परिखावलयच्छलेन या
न परेषां ग्रहणस्य गोचरा ।
फणिभाषितभाष्यफक्किका
विषमा कुण्डलनामवापिता ॥ ९५ ॥

तत्रोत्तरस्याः पूर्वसापेक्षत्वात् सङ्करः ॥९३॥

विध्विति। विधुदीधितिजेन इन्दुकरसम्पर्कजनेन पयसा सलिलेन नैषधस्य नलस्य शीलं वृत्तं स्वभावो वा तद्वच्छीतलं शशिकान्तमयं यत्पथं यस्या नगर्याः पन्थानं तपागमे ग्रीष्मप्रवेशे कलितीव्रः कलिकालवत्प्रचण्डः आतपः न तपतिस्म । नलकथायाः कलिनाशकत्वादिति भावः । अत्र नगरपथस्य इन्दूपलपय: सम्बन्धोक्तेः रतिशयोक्तिः तत्सापेक्षत्वादुपमयोः सङ्करः ॥ ९४ ॥

परिखेति । परिखावलयच्छलेन परिखावेष्टनव्याजेन कुण्डलनां मण्डलाकाररेखां अवापिता परेषां शत्रूणां ग्रहणस्याक्रमणस्य अन्यत्र अन्येषां ग्रहणस्य ज्ञानस्य न गोचरा अविषया या नगरी विषमा दुर्बोधा फणिभाषित भाष्यफक्किका पतञ्जलिप्रणीत महाभाष्यस्य कुण्डलि ग्रन्थः तद्वदिति शेषः । अत्र नगर्याः कुण्डलिग्रन्थत्वेनोत्प्रेक्षा सा च परिखावलयच्छलेनेति अपह्नवोत्थापितत्वात् । सापह्नवा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ९५ ॥

मुखपाणिपदाक्ष्णि पङ्कजैः
रचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः।
स्वयमादित यत्र भीमजा
स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम्॥ ९६॥

जघनस्तनभारगौरवा-
द्वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः।
ध्रुवमप्सरसोऽवतीर्य यां
शतमध्यासत तत्र खीजनः॥ ९७॥

स्थितिशालिसमस्तवर्णतां
न कथं चित्रमयी बिभर्तु या।

मुखेति। यत्र नगर्यां मुखञ्च पाणी च पदे च अक्षिणी च तस्मिन् तस्मिन् प्राण्यङ्गत्वाद्द्वन्द्वैकवत् भावः पङ्कजैः रचिता कृता अपरेषु मुखादिव्यतिरिक्तेष्वङ्गेषु चम्पकैश्चम्पकपुष्पैः रचिता सर्वत्र साहश्याद्व्यपदेशः भीमजा भैमी स्वयं स्मरपूजा कुसुमस्रजः श्रिय शोभामादित आत्त-वती। ददातेर्लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं ह्रस्वादङ्गादिति सलोपः। अत्र अ-न्यश्रियोऽन्यथा सम्भवात् श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शना भेदः तथा तदङ्गानां पङ्कजाद्यभेदोक्ते रतिशयोक्तिः तदुत्थापिता चेयं निद-र्शनेति सङ्करः॥ ९६॥

जघनेति। जघनानि च स्तनौ च जघनस्तनं प्राण्यङ्गत्वाद्द्वन्द्वैक वद्भावः तदेव भारः तस्य गौरवात् गुरुत्वाद्वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः शतं शतसंख्याकाः विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येय संख्ययोरित्यमरः। अप्सरसोऽवतीर्य स्वर्गादागत्य तत्र खीजनः सत्यः जातावेकवचनं यां नगरीमध्यासत अध्यतिष्ठन् अधिशीङ् स्थासां कर्मेति कर्मत्वं ध्रुव-मित्युत्प्रेक्षा। अप्सर कल्पाःशतसंख्या एनामुपासत इत्यर्थः॥९७॥

स्थितीति॥ चित्रमयी आश्चर्यप्रचुरा आलेख्यप्रचुरा च आलेख्या-

स्वरभेदमुपैतु या कथं
कलितानल्पमुखारवा न वा ॥ ९८ ॥
स्वरुचारुणया पताकया
दिनमर्केण समीयुषोत्तृषः ।
लिलिहुर्बहुधा सुधाकरं
निशि माणिक्यमया यदालयाः ॥ ९९ ॥
लिलिहे स्वरुचा पताकया
निशि जिह्वानिभया सुधाकरम् ।

वर्णयोस्त्रित्यमरः । या नगरी स्थित्या मर्यादया स्थायित्वेन च शालते ये ते समस्ता वर्णा ब्राह्मणादयः शुक्लादयश्च यस्याः तस्या भाव स्तत्तां वर्णौ द्विजादौ शुक्लादावित्यमरः । कथं न बिभर्तु बिभर्त्वेवेत्यर्थः । कलितः प्राप्तः अनल्पानां बहूनां सुखानां आरवो बहुसुखानां ब्रह्मसुख पशुसुखानां च आरवः शब्दो यस्याः सा या पुरी स्वरस्य ध्वनेर्भेदं नानात्वं स्वः स्वर्गादभेदं च कथं वा नोपैतु उपैत्वेवेत्यर्थः । उभयत्रापि सति कारणे कार्यं भवेदेवेति भावः । अत्र केवलप्रकृत श्लेषालङ्कारः । उभयोरप्यर्थयोः प्रकृतत्वात् किन्तु एकनाले फलद्वयवदेकस्मिन्नेव शब्दे अर्थद्वयप्रतीतेरर्थ श्लेषः प्रथमार्धे । द्वितीयेतु जतुकाष्ठवदेकवद्भूता शब्दद्वयादर्थद्वय प्रतीतेः शब्दश्लेषः ॥ ९८ ॥

स्वरुचेति । माणिक्यमयाः पद्मरागमयाः यदालयाः यस्यां नगर्यां हर्म्याः दिनं दिने अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समीयुषा सङ्गतेन अर्केण हेतुना उत्तृषः अर्कसम्पर्कादुत्पन्नपिपासाः सन्तः स्वरुचा स्वप्रभया अरुणया आरुण्यं प्राप्तयेति तद्गुणालङ्कारः तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिरिति लक्षणात् पताकया रसनायमानयेति भावः सुधाकरं बहुधा लिलिहुः आस्वादयामासुरित्यर्थः अह्नि सन्तप्ता निशि शीतोपचारं कुर्वन्तीति भावः । अत्र हर्म्याणां सन्तापनिमित्तः सुधाकरलेहनात्मकशीतोपचारः उत्प्रेक्ष्यते साचोक्ता तद्गुणोत्थेति सङ्करः व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ९९ ॥

श्रितमर्ककरैः पिपासु य
न्नृपसद्मामलपद्मरागजम् ॥ १०० ॥

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया
मिलितं यद्वलभीपताकया ।
वलयायितशेषशायिनः
सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा
जिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।

अथानयैव भङ्ग्या राजभवनं वर्णयति । लिलिह इति । अमलं पद्मरागजं यस्यां नगर्यां नृपसद्म राजभवनं अर्ककरैः श्रितं अतिसामीप्यादभिव्याप्तं श्रयतेः कर्मणिक्तः श्रिणातेः पक्कार्थादिति केचित् । तदा ह्रस्वश्चिन्त्यः प्रकृत्यन्तरं मृग्यमित्यास्तां तत् । अतएव पिपासु तृषितं सत् पिबतेः सन्नन्तादु प्रत्ययः । स्वकीया रम्यस्यान्तया स्वरुचा तद्रूपितयेत्यर्थः । अत एव जिह्वानिभया पताकया सुधाकरं लिलिहे आस्वादयामास । लिहेः कर्त्तरि लिट् । स्वरितत्वादात्मनेपदं अलङ्कारस्य पूर्ववत् जिह्वानिभयेत्युपमासङ्करस्य विशेषः ॥१००॥

अमृतेति । पीतया पीतवर्णया यस्या नगर्याः वलभ्यां कूटागारन्तु वलभिरित्यमरः । पताकया मिलितं सामीप्यात्सङ्गतं अमृतद्युतिलक्ष्म चन्द्रलाञ्छनं वलयायिते वलयीभूते शेषे शेत इति तच्छायिनः पीतवाससः पीताम्बरस्य विष्णोः सखितां सदृशतामादित अग्रहीदित्युपमालङ्कारः ॥ १०१ ॥

अश्रान्तेति। यस्याः नगर्याः प्रासादे दुकूलं वल्लिरिव दुकूलवल्लिः दुकूलमयी पताकेत्यर्थः । अश्रान्तेन श्रुतिपाठेन नित्यवेदपाठेन पूताभ्यः पवित्राभ्यः रसनाभ्यो जिह्वाभ्यः आविर्भूतेषु भूरिस्तवेषु अनेकस्तोत्रेषु अजिह्मेन अकुण्ठेन ब्रह्मणो मुखानां मोघेन हेतुना विघ्निता सञ्जातविघ्ना नवस्वर्गक्रिया नूतनस्वर्गसृष्टिरेव केलिः लीला यस्य तेन गाधि-

पूर्व्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी
यत्प्रासादडुकूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलद्दिवि ॥ १०२ ॥

यदतिविमलनीलवेश्मरश्मि
भ्रमरितभाः शुचिसौधवस्त्रवल्लिः ।
अलभत शमनस्वसुः शिशुत्वं
दिवसकराङ्कतले चला लुठन्ती ॥ १०३ ॥

स्वप्राणेश्वरनर्म्महर्म्यकटकातिथ्यग्रहायोत्सुकं
पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी ।

सुतेन विश्वामित्रेण पूर्वं ब्रह्मप्रार्थनात्पूर्वं सामिघटिता अर्धसृष्टा सामित्वञ्च जुगुप्सन इत्यमरः। मुक्तापश्चात्मुक्ता मन्दाकिनी नु आकाशगङ्गा किं अनिलस्य कर्तुरान्दोलनैश्चलनैर्दिवि आकाशे अखेलत् विजहारेत्युत्प्रेक्षा एषा कथा त्रिशङ्कूपाख्याने द्रष्टव्या शार्दूलविक्रीडितवृत्तं सूर्याश्वैर्मसजास्तताः स गुरवः शार्दूलविक्रीडितं इति लक्षणात् ॥१०२॥

यदिति। यस्या नगर्याः अतिविमलैर्नीलवेश्मनः इन्द्रनीलनिकेतनस्य रश्मिभिः भ्रमरिता भ्रमरीकृता भ्रमरशब्दात्तत्करोतीति णयन्तात् कर्मणि क्तः वस्त्राग्रे भ्रमरैर्भाव्यमिति भावः। तथा भूता भाः छाया यस्याः सा श्यामीकृत प्रभेत्यर्थः। अतएव तद्गुणालङ्कारः शुचिः स्वभावतः शुभ्रा सौधस्य वस्त्रमेव वल्लिः वस्त्रवल्लिः पताकेत्यर्थः। रूपक समासः। भ्रमरितभा इति रूपका देव साधकात् दिवसकरस्य सूर्यस्य अङ्कतले समीपदेशे उत्सङ्गप्रदेशे च चला चपला लुठन्ती परिवर्त्तमाना सती शमनस्वसुर्यमुनायाः शिशुत्वं शैशवमलभत बालयमुनेव बभाषित्यर्थः। बालिकाश्च पितुरङ्के लुठन्तीति भावः। अत्रान्यस्य शैशवेनान्यसम्बन्धासम्भवेऽपि तत्सदृशमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शना पूर्व्वोक्त तद्गुणारूपकाभ्यां सङ्कीर्णा ॥ १०३ ॥

स्वेति। यत्कामिनी यन्नगराङ्गना विमानेन कलितं क्रान्तं व्योम याभिस्ताः साक्षादप्सरसो दिव्याङ्गनेवा भवत्। स्त्रियां बहुष्वप्सरस इत्यभिधाना-

साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवाभव
द्यत्र प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि ॥ १०४ ॥
वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भै
र्ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यदजमदतया ह्रीधृतावाङ्मुखत्वैः।
कस्यानोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशागताग्रै
र्यद्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स्म ॥ १०५ ॥
विधुकरपरिरम्भादात्मनिष्यन्दपूर्णैः
शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणाम्।

देकत्वेऽपि बहुवचनप्रयोगः कृतः यद्वा भ्राजिजकेलिशैलशिखरादपादानात् स्वप्रासादस्य नर्महर्म्यं क्रीडासौधं तस्य कटकाञ्चितम्बाटातित्यस्य पञ्चाय स्वीकाराय तत्र विश्रमार्थमित्यर्थः। तत्कुचाग्रं गच्छन्तमित्यर्थः। पायोदं मेघमारुह्य रसाद्रागात् यान्ती गच्छन्ती अध्वनि अभ्रतरसा मेघवेगेन हेतुना निमेषं न प्राप अत्र नगरामराङ्गनयोर्भेदेऽपि अनिमेषमेघारोहणव्योमयानैः सैव इत्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिर्भेदः शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १०४ ॥

वैदर्भीति। उत्तानात्वे देव गवावहन्तीति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह। वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैः अथ ब्रह्माण्डाघातेन भग्नो स्यदजमदो वेगगर्वो येषां तत्तया ह्रिया धृतं अवाङ्मुखत्वं यैस्तैरधोमुखैः अतएव दिवि उत्तानगाया ऊर्ध्वमुखाया इत्यर्थः। कस्याः सुरसुरभेः देवगव्या आस्यदेशं गताग्रैरंशुभिरेव दर्भैर्यस्या नगर्याः सम्बन्धि गोग्रासप्रदानव्रतसुकृत मविश्रान्तमोज्जृम्भतेस्म किन्तु सर्वस्य अपि ग्रासदानाद्युत्तसुकृतमेवोज्जृम्भितमित्यर्थः। अत्रोत्तमालङ्कारोऽयमिति केचित् अंशुदर्भाणां ब्रह्माण्डाघाताद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः भेदः। स्रग्धरावृत्तं अभ्रैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धराकीर्तितेयमिति लक्षणात् ॥ १०५ ॥

विध्विति। तत्र तस्यां नगर्यां शशिदृषदुपक्लृप्तैः चन्द्रकान्तशिलाबद्धैः

विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण
व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥ १०६ ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं
सदसि सदृशभासां विस्फुरन्तीं सखीनाम्।
उडुपरिषदि मध्यस्थायिशीतांशुरेखा-
नुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्षीचकार ॥ १०७ ॥

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन
क्वचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताधः।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः

अतएव विधुकरपरिरम्भात् चन्द्रकिरणसम्पर्कात् हेतोः आत्तनिष्यन्दैः जलप्रस्रवणैरेव पूर्णैस्तरूणामालवालैर्विफलितं व्यर्थीकृतं जलसेकस्य प्रक्रियायां प्रकारे गौरवं भारो यस्य तेन भैमीवनेन स हंसो हृतचित्तो-व्यरचि कर्मणि लुङ्। अत्रालवालानां चन्द्रकान्तनिष्यन्दासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः। एतदारभ्य चतुःश्लोकपर्यन्तं मालिनी वृत्तं ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥१०६॥

अथेति। अथ दर्शनानन्तरं कनकपतत्रः स्वर्णपक्षी तत्र वने सदृशभासां आत्मतुल्यलावण्यानां सखीनां सदसि विस्फुरन्तीं स्फुरति-स्खलत्योः परिनिविभ्यस्येति षत्वं उडुपरिषदि तारकासमाजे मध्ये-स्थायिन्याः शीतांशुलेखायाश्चन्द्रकलायाः अनुकरणे पटुः समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्याः सा इत्युपमालङ्कारः। तां राजपुत्रीं अक्षिलक्षीचकार अ-द्राक्षीदित्यर्थः ॥ १०७ ॥

भ्रमणेति। अधो भूतले क्वचन कुत्रचित्पतनयोग्यं देशं स्थानं अ-न्विष्यता गवेषमाणेन अतएव भ्रमणरयेण विकीर्णा स्वर्णस्य भा दीप्ति-र्यस्य तेन खगेन अमुष्या अयं अदसीयं वृद्धाच्छः त्यदादीनि चेति वृद्धिसंज्ञा मुखविधुं मुखेन्दुं सेवितुं लम्बमानः स्रंसमानः शशिपरिधिः

शशिपरिधिरिवोच्चैर्मण्डलस्तेन तेने ॥ १०८ ॥

अनुभवति शचीत्थं सा घृताचीमुखाभि-
र्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः।
इति मतिरुदयासीत्पक्षिणः प्रेक्ष्य भैमीम्
विपिनभुवि सखीभिः सार्द्धमाबद्धखेलाम् ॥ १०९ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा

चन्द्रपरिवेषइव उच्चैरुपरिमण्डलो वलयः तेने वितेने तनोतेः कर्मणि लिट् उत्प्रेक्षा स्वभावोक्तिः सङ्करः ॥ १०८ ॥

अनुभवतीति। विपिनभुवि वनप्रदेशे सखीभिः सहचरीभिः सख्यशिश्वीति भाषायामिति निपातनात् ङीप्। सार्द्धं आबद्धखेलां अरब्धक्रीडां क्रीडा खेला च कूर्दनमित्यमरः। भैमीं प्रेक्ष्य पक्षिणः सा प्रसिद्धा शची इन्द्राणी घृताचीमुखाभिः सहचरीभिः सह इत्थमुच्चैरुत्कृष्टं नन्दनानन्दं नन्दनसुखं नानुभवतीति मतिः बुद्धिरुदयासीदुत्थिता। अत्र प्रेक्ष्य मतिरिति मननक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात् पूर्वकालत्वाच्च प्रेक्ष्येतिक्त्वा निर्देशोपपत्तिः तावन्मात्रस्यैव तत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् प्राधान्यन्त्वप्रयोजकमिति। न कश्चिद्विरोधः अत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः भेदप्रधानसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः आधिक्यादल्पकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यत इति लक्षणात् ॥१०९॥

श्रीहर्षमित्यादि। व्याख्यातम्। द्वितीय एव द्वैतीयीकः द्वितीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्य इति कक् द्वैतीयीकतया मितो द्वितीयत्वेन गणितः द्वितीय इत्यर्थः अगमत् ॥ ११० ॥

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥११०

इति पदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहोपाध्याय
कोलाचल मल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्या-
ख्यायां जीवातु समाख्यायां
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयसर्गः ॥ ३ ॥

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य्य ।
निवेशदेशाततधूतपक्षः
पपात भूमावुपभैमि हंसः ॥ १ ॥
आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः
क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार ।

आकुञ्चिताभ्यामिति । अथ मण्डलीकरणानन्तरं हंसः । आकु-ञ्चिताभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां नभोविभागादाकाशदेशात्तरसा वेगे-नावतीर्य निवेशदेशे उपनिवेशस्थाने आततौ विस्तारितौ धूतौ कम्पितौ च पक्षौ येन सः तथा सन् उपभैमि भैम्याः समीपे सामीप्येऽव्ययीभावः नपुंसके ह्रस्वत्वं भूमौ पपात । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥१॥

आकस्मिक इति । तदा पतनसमये पक्षपुटाहतायाः क्षितेः । अकस्माद्भवः आकस्मिकः अदृष्टहेतुको निर्हेतुक इत्यर्थः । यः स्वनो ध्व-निरुच्चचार उत्थितः स स्वनो अन्यविन्यस्तदृशः । विषयान्तरनिविष्ट दृष्टेस्तस्याः भैम्याः अन्तःकरणं द्राक्झटिति सम्भ्रान्तं ससंभ्रमं चकार

द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः
सम्भ्रान्तमन्तःकरणं चकार ॥ २ ॥

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां
विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि
प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं
ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम् ॥ ३ ॥

हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं
मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम् ।
ग्रहीतुकामादरिणाशयेन
यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥

अकाण्डे सम्भावित शब्दश्रवणाचमत्कृतचित्ताभूदित्यर्थः स्वभावोक्तिः ॥२॥

नेत्राणीति । विदर्भाणां राजा वैदर्भः । तस्य सुतायाः भैम्याः सखीनां नेत्राणि विमुक्तास्तत्तद्विषयग्रहाः तदर्थग्रहणानि अन्यत्र तत्तद्विषयासङ्गो यैस्तानि सन्ति एकमेकचरम् । अद्वितीयञ्च नोपाख्यायत इति निरुपाख्यमवाच्यं उपमालङ्कारः । स्वरूपं च यस्य तं पुरोवर्त्तिनं हंसं तत्पदार्थभूतञ्च यत् यतव्रतानां योगिनां चेतांसि ब्रह्म परात्मानमिव प्रापुः अत्यादरेण ददृशुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

हंसमिति । असौ दमयन्ती मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायां स्वकीयायां प्रत्ययस्थात्कात् पूर्वस्येतीकारः । तनौ शरीरान्तिके अन्यत्र अभ्यन्तरे सन्निहितमाविर्भूतं चरन्तं सञ्चरन्तं वर्त्तमानं च हंसं मरालं परमात्मानं च हंसो विहङ्गभेदे च परमात्मनि मत्सरे इति विश्वः । आदरिणा निर्भीकेण शयेन पाणिना दरो स्त्रियां भयेश्वभ्रे पञ्चशाखः शयः पाणिरित्यमरः । अन्यत्र आदरिणा आदरवता आशयेन चित्तेन ग्रहीतुकामा साक्षात् कर्त्तुकामा च यत्नात् निश्चलतां निश्चलाङ्गत्वं जगाहे जगाम ॥ ४ ॥

तामिङ्गितैरप्यनुमाय मायां
मयं न भैम्या वियदुत्पपात ।
तत्पाणिमात्मोपरिपातुकन्तु
मोघं वितेने प्लुतिलाघवेन ॥ ५ ॥
व्यर्थीकृतं पत्त्ररथेन तेन
तथावसाय व्यवसायमस्याः ।
परस्परामर्पितहस्ततालं
तत्कालमालीभिरहस्यतालम् ॥ ६ ॥
उच्चाटनीयः करतालिकानां
दानादिदानीं भवतीभिरेषः ।

तामिति । अयं हंसस्तां पूर्व्वोक्तां मायां कपटं इङ्गितैश्चेष्टितैरनुमाय निश्चित्यापि धैर्यात् स्थैर्यमास्थाय ल्यब्लोपे पञ्चमी । वियदाकाशं प्रति नोत्पपात नोत्पतितवान् आत्मनः उपरिपातुकमुपतयालुं लषपतेत्यादिना उकञ् प्रत्ययः । तस्याः पाणिं तु प्लुतिलाघवेन उत्पतनकौशलेन मोघं वितेने विफलयत्नं करोति आशाञ्च जनयति न तु पाणौ लगतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

व्यर्थीकृतमिति । अस्याः भैम्याः व्यवसायं हंसग्रहणोद्योगं तेन पत्त्ररथेन पक्षिणा व्यर्थीकृतं तथावसाय ज्ञात्वा तत्कालं तस्मिन्काले अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स एव कालो यस्येति बहुव्रीहौ क्रियाविशेषणं परस्परां परस्परस्यामित्यर्थः । कर्मव्यतीहारे सर्व्वनाम्नो द्विर्भावः समासवच्च बहुलमिति बहुलग्रहणात् समासवद्भावे पूर्व्वपदस्य प्रथमैकवचनं कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वं उत्तरपदस्य यथायोगं द्वितीयाद्येकवचनं स्त्रीपुंसकयोरुत्तरपदस्याया विभक्तेरामुभावो वक्तव्य इति विकल्पादामादेशः । अर्पितहस्ततालं दत्त हस्तताडनं यथा तथा आलीभिः सखीभिरलं अत्यर्थं अहस्यत हसितं भावे लङ् ॥ ६ ॥

उच्चाटनीय इति । हे सख्यः ! भवतीभि रेष हंसः करतालिकानां

यान्वेति मां द्रुह्यति मह्यमेव
सात्रेत्युपालम्भि तयालिवर्गः ॥ ७ ॥
धृताल्पकोपा हसिते सखीनां
छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।
श्यामाथ हंसस्य करानवाप्तेर्
मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥
शस्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते
यात्रेति ताभिश्छलहास्यमाना ।

स्थानादन्योन्य हस्तताडन करणादुच्चाटनीयः निष्कासनीयः किमिति काकुः उच्चाटनीय एवेत्यर्थः । अत्र आसु मध्ये या मा मन्वेति सा मह्यमेव द्रुह्यति मां जिघांसतीत्यर्थः । क्रुध द्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । इतीयं तया भैम्या आलिवर्गः सखीसङ्घः । उपालम्भि अशापि शापेनैव निवारित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

धृतेति । अथ सखी निवारणानन्तरं सखीनां हसिते हास निमित्ते धृताल्पकोपा तासु ईषत्कोपा इत्यर्थः । भास्वन्तमभिप्रयातुः सूर्याभिमुखं गच्छतः छाया अनातपरेखेव श्यामा यौवनमध्यस्था श्यामा यौवनमध्यस्था इत्युत्पलमालायां । अन्यत्र श्यामा नीला हंसस्य कर्मणि षष्ठी । करेण हस्तेन अनवाप्तेरग्रहणाद्धेतोर्मन्दाक्षं ह्रीस्तेन लक्ष्या उपलक्ष्या ह्रीणा सतीत्यर्थः । अन्यत्र हंसस्य सूर्यस्य करानवाप्तेः । अंशु संस्पर्शाभावात् मन्दाक्षैरपटुदृष्टिभिर्लक्ष्या ग्राह्या तैः छाया लक्ष्यते न प्रकाश इति भावः । पश्चाल्लगति स्म पृष्ठे लग्नाभूत् प्राप्त्याशया तमन्वगात् रविश्वेतच्छदौ हंसौ बलिहस्तांशवः करा इति चामरः ॥ ८ ॥

शस्तेति । तवेयं हंसस्य श्वेतच्छदस्य सूर्यस्य चाभिमुखी यात्रा गमनं न शस्ता न प्रशस्ता श्रेयस्करी न शास्त्रविरोधात् । अप्रशस्तापि दृष्टदोषाश्चेति भावः । इतीत्यन्ताभिः छलेन व्याजोक्त्या हास्यमाना सती भाविप्रियावेदको मङ्गलमूर्त्तित्वादागामि शुभ सूचकः एष हंसो मे मम-

साह स्म नैवाशकुनीभवेन्मे
भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः
पुरः पुरश्चारु चलन् बभासे ।
वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीया
मग्रेऽनुकृत्योपहसन्निवोच्चैः ॥ १० ॥

पदेपदे भाविनि भाविनी तं
यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।
तथा सखेलं चलता लतासु
प्रतार्य तेनाचकृषे कृशाङ्गी ॥ ११ ॥

नाशकुनी भवेदेव किन्तु शकुनमेव भवत्वित्यर्थः । अपक्षी न भवेदिति च गम्यते शकुनन्तु शुभाशंसा निमित्ते शकुनिः पुमानित्यमरः । अभूततद्भावे च्विः विध्यादिसूत्रेण प्रार्थने लिङ् । इत्याह स्म अवोचत् ब्रुवः पञ्चानामादित आहादेशः एतेन तदीय यात्रानिषेधः श्रवणदोषः परिहृतो वेदितव्यः ॥ ९ ॥

एवं दमयन्ती व्यापारमुक्त्वा सम्प्रति हंसस्य व्यापारमाह । हंसोऽप्यसौति । असौ हंसोऽपि हंसस्य गतिरिव गतिर्यस्यास्तस्याः सुदत्याः शोभनदन्तायाः भैम्याः सुदती व्याख्याता । पुरःपुरः वीप्सायां द्विर्भावः । अग्रे समन्ताद्वा चारु चलन् रम्यं गच्छन् सन् वैलक्ष्यमेव हेतुस्तस्य वैलक्ष्य हेतोः अहो मामयं मतिविडम्बयतीति तस्या अपि विस्मयजननार्थमित्यर्थः । विलक्षो विस्मयान्वित इत्यमरः । षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी । एतदीयाकृतिमनुकृत्य अभिनीय उच्चैरुप हंसन्निवेत्युत्प्रेक्षा बभासे बभौ । लोके परिहासकाः तच्चेष्टाद्यनुकरणेन परान् विलक्षयन्ति ॥ १० ॥

पदेपद इति । भावयन्तीति भाविनी हंसग्रहणमेव मनसा भावयन्ती कृशाङ्गी भैमी भाविनि भविष्यत्यनन्तर इत्यर्थः । भविष्यति गम्यादय इति

रुषा निषिद्धालिजनां यदैनां
छायाद्वितीयां कलयाञ्चकार।
तदा श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गीं
स कीरवन्मानुषवागवादीत्॥ १२॥

अये! कियद्यावदुपैषि दूरं?
व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमर्थम्?।
उदेति ते भीरपि किन्नु? बाले!
विलोकयन्त्या न घनावनालीः॥ १३॥

इथार्पयन्तीमपथे पदं त्वां
मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः।

साधु। पदे पदे तं हंसं यथा करप्राप्यं करग्राह्यं नूनं निश्चितमवैति प्रत्येति तथा सखेलं चलता गच्छता तेन हंसेन प्रतार्य वञ्चयित्वा लतासु आवरणे आकृष्य एकान्तं नीतेत्यर्थः॥ ११॥

रुषेति। रुषा निषिद्धालिजनां निवारितसखीजनां एनां यदा छाया एव द्वितीया यस्यास्तामेकाकिनीं कलयां चकार विवेद तदा श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गीं खेदाम्बुलवपरिष्कृतशरीरां खिन्नगात्रान्तां स हंसः कीरवत्शुकवन्मनुष्यस्येव वाग्यस्य स अवादीत्॥ १२।

अयेति। अये बाले! व्यर्थं कियद्दूरं यावदुपैषि उपैष्यसि? यावत्पुरानिपातयोर्लट्। किमर्थं परिश्राम्यसि वा? घनाः सान्द्राः वनालीर्वनपङ्क्तीर्विलोकयन्त्यास्ते भीरपि नोदेति किन्नु?॥ १३॥

इथेति। इथा व्यर्थमेव न पन्था अपथं ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः अपथं नपुंसकं तस्मिन्नपथे दुर्मार्गे अकार्ये च पदं पादं व्यवसायं च अर्पयन्तीं पदं व्यवसितत्राणस्थान लक्ष्माङ्घ्रि वस्तुष्वित्यमरः। मरुता ललन् चलन् पल्लव एव पाणिस्तस्य कम्पैः कपोतहुङ्कारगिरा च वनालिः आलीव सखीव प्रतिषेधति निवारयति पश्य इतिवाक्यार्थः कर्म। यथा लोके

आलीव पश्य प्रतिषेधतीयं
कपोतहुङ्कारगिरा वनालिः ॥ १४ ॥

धार्य्यः कथंकारमहंभवत्या
वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।
अहो ! शिशुत्वं तव खण्डितं न
स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन ॥ १५ ॥

सहस्रपत्रासनपत्रहंस-
वंशस्य पत्राणि पतत्रिणः स्मः ।

अमार्गप्रवृत्तं सुहृज्जनः पाणिना वाचा च वारयति तद्वदित्यर्थः । अतएव पल्लव पाणीत्यादौ रूपकाश्रयणं तत्सङ्कीर्णा च वनमालीवेत्युपमा ॥ १४ ॥

धार्येति । एकत्रैव गतिर्यस्यास्तया एकगत्या वसुधायामेकगत्या भूमात्रचारिण्येत्यर्थः । शिव भागवतवत्समासः । भवत्या वियद्विहारी खेचरोऽहं कथङ्कारं कथमित्यर्थः । अन्यथैवं कथमित्थं सुसिद्धाप्रयोगश्चेदिति कथं शब्दोपपदात्करोतेर्णमुल् । धार्यो धर्त्तुं ग्रहीतुं शक्य इत्यर्थः । शकि लिङ् चेति चकाराच्छक्यार्थे कृत्यप्रत्ययः । अनेन स्मरस्य सख्या सखिना तदुद्दीपकेन वयसा यौवनेन शखिशब्दस्य भाषित पुंस्कत्वात् पुंवद्भावः । न खण्डितं न निःर्त्तितं अहो विरुद्धवयसोरेकत्र समावेशादाश्चर्य्यमित्यर्थः । अत्राधार्यत्वस्य वसुधागतिवियद्विहारपदार्थहेतुकत्वादेकः काव्यलिङ्गभेदः । तथा शैशवा खण्डनस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वादपर इति सजातीय सङ्कर: ॥ १५ ॥

अथ प्रस्तुतोपयोगितया निजान्वयं निवेदयति । सहस्रेति । सहस्रपत्रासनस्य कमलासनस्य पत्रहंसाः वाहनहंसाः तेषां वंशस्य कुलस्य वेणोश्च पत्राणि वाहनानि पर्णानि च वंशो वेणुकुले वर्गे पत्रं स्याद्वाहने पर्णे इति विश्वः । पतत्रिणः स्मः ब्रह्मवाहनहंस वंश्याः स्वयमित्यर्थः । अस्मानिव पश्यन्तीति अस्मादृशामस्मद्विधानान्त्यदादिष्वित्यादिना दृशेः

अस्मादृशां चाटुरसामृतानि
स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥
स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां
नालामृणालाग्रभुजो भजामः ।
अन्नानुरूपां तनुरूपऋद्धिं
कार्य्यं निदानाद्धि गुणानधीते ॥ १७ ॥
धातुर्नियोगादिह नैषधीयं
लीलासरः सेवितुमागतेषु ।

किन्तु चाटुषु सुभाषितेषु ये रसाः शृङ्गारादयः त एव अमृतानि स्वर्लोके लोका जनाः लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः । तेभ्यः इतरैर्मनुष्यैर्दुर्लभानि लब्धुमशक्यानीत्यर्थः ॥१६॥

अथ स्वाकारस्य कनकमयत्वे कारणमाह । स्वर्गेति । स्वर्गापगा स्वर्दी तस्या हेममृणालिन्यः । तासां या नालाः काण्डाः । यानि मृणालानि कन्दाश्च अत्र नालामृणालशब्दस्य शब्दानुशासनं केषां शब्दानामिति वक्ष्यमाणे गुणभूतेन सम्बन्धः बोद्धव्यः नालानालमथास्त्रियामित्यमर वचनान्नालेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः न च तत्रापि सन्देहः । तट्टीकाव्याख्यानेषु देशान्तरकोशेषु च स्त्रीलिङ्गपाठस्यैव दर्शनात् तथा च दशमे सर्गे प्रयोक्ष्यते मृदुत्वमप्रौढ मृणालमालया इति नाला स्याद्विसकन्द इति विश्वः तेषामग्राणि भुञ्जत इति तद्भुजः वयमिति शेषः । अन्ना-नुरूपा माहारसदृशीमात्मनः शरीरस्य रूपऋद्धिं वर्णसम्पत्तिं मत्यक इति प्रकृतिभावः भजामः प्राप्ताः स्म इत्यर्थः । तथा हि कार्य्यं जन्य द्रव्यं निदानादुपादानात् आख्यातोपयोग इत्यपादानतागुणान् रूपादिविशेष गुणान् अधीते प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्तिविशेष वाचिन स्तत्सामान्य-लक्षणात् प्रायेण आहारपरिणति विशेष पूर्विकाः प्राणिनां कायकान्तय इति भावः सामान्येन विशेष समर्थनरूपोऽर्थान्तर न्यासः ॥१७॥

अथात्मनः स्वालोक सञ्चरणे कारणमाह । धातुरिति । धातुर्ब-

हैमेषु हंसेष्वहमेक एव
भ्रमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥
विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे
श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।
स्कन्धस्य विश्रान्तिमदान्तदादि
श्राम्यामि नाविश्रमविश्वगोऽपि ॥ १९ ॥
बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित्
पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ।

ब्रह्मणो नियोगादादेशादिह भूलोके नैषधीयं नलीयं लीलासरः सेवितुं क्रीड़ासरसि विहर्तुमित्यर्थः । आगतेषु हैमेषु हेमविकारेषु । विकारार्थेऽण् प्रत्ययः । न साङ्गित इति टिलोपः । हंसेषु मध्ये अहमेक एव भूलोक विलोकने उत्कः उत्सुकः सन् प्रमना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मना इत्यमरः । उत्कशब्दात्कन्प्रत्ययान्तो निपातः भ्रमामि पर्यटामि ॥ १८ ॥

अनवरत भ्रमणेऽपि श्रमजये कारणमाह । विधेरिति । कदाचिद्विधेः ब्रह्मणो भ्रमणौ विलासे भुवनभ्रमणविनोदे श्रमातुरेभ्यः अवसन्नेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः स्वकुलवृद्धेभ्यः स्कन्धस्यांसस्य स्कन्धो भुजशिरोंऽसो स्त्रीत्यमरः । विश्रान्तिं अदां प्रादां स्वयमेक एवाहमित्यर्थः । ददातेर्लुङि गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । तदादि तत्प्रभृति अविश्रममनवरतं नोदात्तोपदेशेत्यादिना अमेर्घञि वृद्धि प्रतिषेधः । विश्वगो विश्वं गच्छन्नपि अन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डप्रत्ययः । न श्राम्यामि न खिद्ये ॥१९॥

अथ व्याधादिबन्धनमपि न मेऽस्तीत्याह । बन्धायेति । मादृशि दिव्ये तिरश्चि विषये विरलोदयस्य दुर्लभजन्मनो नरस्य मर्त्यस्य प्रायेणैव-ंविधो नास्तीत्यर्थः । अत्र विरो विगतरेफः स चासौ लोदयो लोदयगंश्च मत्वर्थीयोऽकारः । तस्य रेफस्थानाधिष्ठितलकारस्य नलस्येत्यर्थः । शब्दधर्मोऽर्थे उपचर्यते भुज्यत इति भोगः सुखं स्वर्गभोगस्य स्वर्गसुखस्य

एकं विना मादृशि तन्नरस्य
स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥
इष्टेन पूर्त्तेन नलस्य वश्याः
स्वर्भोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः ।
महीरुहा दोहदसेकशक्ते-
राकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥
सुवर्णशैलादवतीर्य्य तूर्णं
स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः ।

भाग्यं तत्प्रापकादृष्टमित्यर्थः स्वप्राप्तेस्तत्प्रापकत्वादिति भावः । तदेकं विना कश्चित् पाशादिः पाशाद्युपायः । बन्धाय बन्धनार्थं मासादितपौरुषः प्राप्ति व्यापारो न स्यात् स्वर्भोग भाग्यैक सुलभा वयं नोपायान्तर साध्या इत्यर्थः । अस्मादृक् संसर्गादन्यः को नाम स्वर्गपदार्थ इति भावः ॥ २० ॥

तच्च भाग्यं नलस्यैवास्तीत्याह इष्टेनेति । इष्टेन यागेन पूर्त्तेन खातादि कर्म्मणा च । त्रिष्वथ क्रतु कर्म्मेष्टं पूर्त्तं खातादिकर्म्मणीत्यमरः । वश्याः वशङ्गता इति प्राग्दीव्यतीयो यत्प्रत्ययः । अमर्त्या देवा नलस्यात्रापि भूलोके स्वर्भोगं सृजन्ति स्वर्गसुखं सम्पादयन्तीत्यर्थः । नुन देवास्त्र, कथं लोकान्तर कायान्तर भोग्यं स्वर्गमिदानीं सृजन्तीत्याशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति । महीरुहो वृक्षाः दोहदस्य अकाल प्रसवोत्पादन द्रव्यस्य सेकस्य जलसेकस्य शक्तेः सामर्थ्यात्समानकाला वाद्यन्तौ उत्पत्तिविनाशावस्येत्याकालिकः उत्पत्त्यनन्तरविनाशीत्यर्थः । आकालिक डाद्यन्त वचन इति समानकाल शब्दस्याकाल शब्दादेशे ठञ् प्रत्ययान्तो निपातः । प्रकृते त्वकालभवं कोरकमुद्गिरन्तीत्यर्थः । तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतं पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रियेति शब्दार्णवे दोहदलक्षणाद्यथा इव देवता अपि उत्कटपुण्यवशाद्देशकालेऽपि फलं प्रयच्छन्तीत्यर्थः दृष्टान्तालङ्कारः ॥२१॥

तं वीजयामः स्मरकेलिकाले
पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः॥ २२॥

क्रियेत चेत्साधु विभक्तिचिन्ता
व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया।
या स्वौजसां साधयितुं विलासै-
स्तावत् क्षमा नामपदं बहु स्यात्॥ २३॥

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा
कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम्।

स्वर्भोगमेवाह सुवर्णेति। सुवर्णा ये शैलास्तेभ्य उत्तीर्य्य अवरुह्य स्वर्धुनीवारिकणावकीर्णैः मन्दाकिनीजलबिन्दुसम्पृक्तैः चामरेषु बद्धसख्यैस्तत्सदृशैः पक्षैः पतत्रैः स्मरकेलिकाले तं नृपं वीजयामः तादृक् पक्षवीजनैः सुरतश्रान्तिमपनुदाम इत्यर्थः॥ २२॥

क्रियेतेति। साधु विभक्तिचिन्ता सज्जनविभागविचारः क्रियेत चेत्तानलाभिधाना व्यक्तिः मूर्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमं परिगणनीया कुतः या व्यक्तिः स्वौजसां विलासैर्व्याप्तिभिः तावद्बहु तथा प्रभूतं नास्ति नामो नतिर्यस्येति अनामं अनम्रं पदं पराङ्गं साधयितुं स्वायत्तीकर्तुं क्षमा समर्था स्यात्। अन्यत्र साधुविभक्तिचिन्ता सत्यविभक्तिविचारः क्रियेत चेत् तदा सा प्रथमाव्यक्तिः प्रथमा विभक्तिः अभिधेया विचार्य्यायां स्वौजसां सु औजस् इत्येतेषां प्रत्ययानां विलासैः विस्तारैस्तावद्बहु अनेकं नामपदं सुबन्तपदं वृक्ष इत्यादिकं पदं साधयितुं निष्पादयितुं क्षमा अत्राभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रितत्वात्तच्छायायास्त्वनुपपत्त्यभावेना-भावादप्रकृतार्थे प्रतीतिर्ध्वनिरेव॥ २३

राजेति। यज्वा तु विधिनेष्टवान् सुयजोर्ङ्वनिप् श्रिताः आश्रिताः ये श्रोत्रियाः छान्दसा अधीतवेदा इत्यर्थः। श्रोत्रियच्छान्दसौ समाविति अमरः। श्रोत्रियःछन्दोऽधीत इति निपातः। तत्सात्कृता दानेन तदधीना-कृता श्रीः सम्पद्येन सः राजा नलः अध्वरेषु यद्राज्य तदुपमया तत्सा-

भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः
पूर्व्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम् ॥ २४ ॥

दारिद्र्यदारिद्र्यविशौघवर्षै-
रमोघमेघव्रतमर्थिसार्थे ।
सन्तुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं
नाथन्ति के नाम नलोकनाथम् ॥ २५ ॥

अस्मत् किल श्रोत्रसुधां विधाय
रम्भा चिरम्भामतुलां नलस्य ।
तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे
तन्नामगन्धान्नलकूवरं सा ॥ २६ ॥

इज्ययैव तद्देवेत्यर्थः । राज्यं विबुधा देवा विद्वांसश्च तद्ब्रजत्वादानेन तत्सङ्गाधीनं कृत्वा देयेत्रा चेति चकारादित्तरत्र सातिप्रत्ययश्च तद्धितश्चा सर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वं पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टमर्ध्वराज्यं शेषं हुतशेषं भुङ्क्ते अन्त्यं पश्चान्निर्दिष्टं राज्यन्त्व शेषं कृत्स्नमखण्डं भुङ्क्ते अहो उपयुक्ता-दन्यः शेषः पूर्वस्या शेषस्य तथात्वं अन्त्यस्य अशेषत्वं कथं विरोधादि-त्याश्चर्यं अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः अखण्डमिति परिहारः ॥ २४ ॥

दारिद्र्येति । दारिद्र्यं दारयति निवर्तयतीति दारिद्र्य दारिण्यो द्रविणौघस्य धनराशेर्वर्षैरर्थिसार्थे विषये अमोघं मेघव्रतं वर्षुकत्व लक्षणं यस्य तं सन्तुष्टं दानहृष्टं इष्टदेवं यज्ञाराधितसुरलोक नाथं तं नलं के नाम इष्टानि न नाथन्ति न याचन्ते सर्वेऽपि नाथन्त्येवेत्यर्थः । नाथ-तेर्याच्ञार्थस्य दुहादित्वात्द्विकर्मकत्वम् ॥ २५ ॥

अस्मदिति । सा प्रसिद्धा रम्भा नलस्यातुलां अनुपमां भां सौन्दर्यमस्मत् मत्तः श्रोत्रसुधां विधाय कर्णे अमृतं कृत्वा रसादा कर्ण्येत्यर्थः । तत्र तस्मिन्नले अनुरक्ता सती तं नलमनाप्य अप्राप्य आङ्पूर्वादाप्नोतेः क्त्वो ल्य-बादेशः नञ् समासः । अन्यथात्वसमासे ल्यबादेशो न स्यात् तन्नामगन्धा-

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः
केलीषु तद्गानगुणान्निपीय ।
हा हेति गायन् यदशोचि तेन
नाम्नैव हाहा हरिगायनोऽभूत् ॥ २७ ॥

शृण्वन् सदारस्तदुदारभावं
हृष्यन्मुहुर्लोम पुलोमजायाः ।
पुण्येन नालोकत लोकपालः
प्रमोदबाष्पावृतनेत्रमालः ॥ २८ ॥

तस्य नलस्य नामाक्षरसंस्पर्शाद्धेतोर्नलकूबरं कुबेरात्मजं भेजे किल तादृक्षस्य सौन्दर्यमिति भावः ॥ २६ ॥

स्वर्लोकमिति । केलीषु विनोदगोष्ठीषु तस्य नलस्य कर्तुर्गाने गुणान्निपीय इतः अस्माल्लोकात् स्वर्लोकं प्रयातैरस्माभिर्हरिगायनः इन्द्रगायको गन्धर्वः ण्युट् चेति गायतेः शिल्पिनि ण्युट्प्रत्ययः । गायन् यद्यस्मात् हाहेत्यशोचि तत स्तेनैव कारणेन नाम्ना हाहा अभूत् आलापाक्षरानुकारादिति भावः । हाहाहूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसामित्यमरः । आलापाक्षरानुकारनिमित्तोऽयमाकारान्तः पुंसि चेति केचित् । हाहा खेदे हुहु हर्षे गन्धर्वेऽस्मू अनव्ययेऽपीति विश्वः । अव्ययमेवेति भोजः । अत्र शोकनिमित्ताऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धादतिशयोक्तिः तया च गन्धर्वातिशायि गानमस्येति वस्तु व्यज्यते ॥ २७ ॥

शृण्वन्निति । नाकपाल इन्द्रः सदारः सवधूकः तस्य नलस्य उदारभावमौदार्यं शृण्वन्नत एव प्रमोदबाष्पैरानन्दाश्रुभिरावृत नेत्रमालस्तिरोहितदृष्टिव्रजः सन् पुलोमजायाः शच्याः मुहुर्हृष्यन्नलानुरागादुल्लसल्लोमरोमाञ्चं पुण्येन शच्या भाग्येन नालोकत नापश्यत् अन्यथा मानसव्यभिचारापराधात् [illegible]वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

सापीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघान्
प्रसह्य चेतोहरतोऽर्द्धशम्भुः ।
अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा
कदा न कण्डूयनकैतवेन ॥ २९ ॥

अलं सजन् धर्म्मविधौ विधाता
रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।
तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां
न वेद तां वेदजडः सवक्राम् ॥ ३० ॥

श्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता
व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः ।

सेति । ईश्वरे हरे प्रसह्यचेतो हरतो बलान्मनोहारिणस्तस्य नलस्य गुणौघान् शृण्वति सति सा प्रसिद्धा अर्द्धं शम्भोरर्धशम्भुः शम्भोरर्धाङ्गभूतेत्यर्थः । तस्याचापसरणमशक्यमिति भावः । अपर्णा पार्वत्यपि कदा कण्डूयनकैतवेन कण्डूनोदनव्याजेन अङ्गुल्या रुद्धः पिहितः कर्णौ यया सा नाभूत् अभूदेवेत्यर्थः । अन्यथा चित्तचलनादिति भावः ॥ २९ ॥

अलमिति । विधाता ब्रह्मा अलमत्यन्तं धर्म्मविधौ सुकृताचरणे सजन् धर्म्मासक्तः सन्नित्यर्थः । वाणीं स्वभार्य्यां वाग्देवीं वर्णात्मिकाञ्च मौनस्य वाग्यमन व्रतस्य मिषेण रुणद्धि नलकथा प्रसङ्गान्निरुद्धे तस्या उभय्या अपि तदासङ्गभयादिति भावः । किन्तु वेदजडः छान्दसः विधाता तां उभयीमपि वाणीं तस्य नलस्य कण्ठं ग्रीवामालिङ्ग्य सुखनाश्रित्य च रसस्य तृप्तां तद्रागसन्तुष्टा मन्यत्र शृङ्गारादि रसप्रदाञ्च सम्बन्ध सामान्ये षष्ठीपूरणगुणेत्यादिना षष्ठीनिषेधादेव ज्ञापकादिति केचित् । वक्रां प्रतिकूलकारिणीं वक्रोक्त्यलङ्कारयुक्ताञ्च न वेद न वेत्ति विदो लटोवेति णलादेशः अशक्यरक्षाःस्त्रियइतिभावः । अत्र प्रस्तुत वाग्देवीकथनादप्रस्तुत वर्णात्मक वाणीवृत्तान्तप्रतीतेः प्रागुक्तरीत्या ध्वनिरेवेत्यनुसन्धेयम् ॥ ३० ॥

समस्तभूतात्मतया न भूतं
तद्भर्त्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि ॥ ३१ ॥
धिक् तं विधेः पाणिमजातलज्जं
निर्म्माति यः पर्व्वणि पूर्णमिन्दुम्।
मन्ये सविज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः
कृतार्द्धमौज्झद्भवमूर्द्ध्नि यस्तम् ॥ ३२ ॥
निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं
श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः।

श्रियइति। पतिव्रतायाः श्रियः श्रीदेव्याः तद्भर्त्तुर्विष्णोः समस्त भूतात्मतया सर्व्वभूतात्मकत्वेन नलस्यापि विष्णुरूपत्वेनेत्यर्थः तदा लिङ्गनभूर्नलाश्लेषभवा कापि व्रतक्षतिः पातिव्रत्यभङ्गो न भूता नाभूत् अत-एव तद्भर्त्तुर्विष्णोश्च ईर्ष्यया नलालिङ्गनभूया असूयया यत्कलुषं कालुष्यं मनः-क्षोभः दुःखादित्वेन अस्य धर्मधर्मिवचनत्वादतएव क्षीरस्वामी प्रस्तं चाय-त्रिषु द्रव्ये पापपुण्य सुखादिचेत्यत्र आदिशब्दाज्ज्ञेयः कलुष शिवभद्रा-द्य इति उभय वचनेषु संजग्राह तस्याणुना लेशेनापि न भूतं नाभावि नपुंसके भावे क्तः अत्र शच्यादि चित्तचाञ्चल्योक्तेर्नलसौन्दर्ये तात्पर्यान्ना-नौचित्यदोषः ॥ ३१ ॥

धिगिति। तमजातलज्जन्निस्त्रपं विधेः पाणिं धिक् यः पाणिः स्मृत तन्मुखश्रीरपि पर्व्वणि जातावेक वचनं पर्व्वस्वित्यर्थः। पूर्णमिन्दुं निर्म्माति अद्यापीति भावः सविज्ञ अभिज्ञ इति मन्ये यः पाणिःस्मृत तन्मुखश्रीः सन् तमिन्दुं कृत अर्द्धो एकदेशो यस्य तं कृतार्द्धमर्द्धनिर्म्मितमेव भव-मूर्द्ध्नि हरशिरसि औज्झत् अतिसौन्दर्यमस्यास्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

निलीयतइति। विधुश्चन्द्रः स्वस्य जैत्रं टन्नन्तात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्र-त्ययः। तस्य नलस्य मुखं नोऽस्माकं मुखाच्छ्रुत्वा ह्रीविधुरः लज्जा विधुरः सन् कदापि सुरे सूर्ये दर्शेष्वित्यर्थः। कदापि समुद्रस्य पूरे प्रवाहे तद्-

सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे
कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ २३ ॥
संस्नाप्य नः स्वध्वजभृत्यवर्गान्
दैत्यारिरत्यञ्जनलास्यनुत्यै ।
तत्संकुचन्नाभिसरोजपीता
ध्रातुर्व्विलज्जं रमते रमायाम् ॥ २४ ॥
रेखाभिरास्ये गणनादिवास्य
द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः ।

नदुत्पन्नत्वात् कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रस्य गर्भे आकाशे सञ्चरमाणमेघोदरे निलीयते अन्तर्धत्ते न कदाचिदप्यतः स्यात्सुलभ इत इति भावः। अत्र विधोः स्वाभाविके सूर्यादिप्रवेशे पराजयप्रयुक्तं सुनिलीनत्वोत्प्रेक्षा-व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या ॥२३ ॥

संस्नाप्येति। दैत्यारिः विष्णुः स्वध्वजस्य गरुडस्य पक्षिराजस्य भृत्यवर्गान् अस्मान् अतिक्रान्तमञ्जनं अत्यञ्जनमञ्जनविजयीत्यर्थः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः। तस्य नलास्यस्य नुत्यै स्तोत्राय स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिरित्यमरः। संस्नाप्य तत्संकुचता तया स्तुत्या निमीलता नाभिसरोजेन पीतात्तिरोहिताद्धातुर्ब्रह्मणो विलज्जं यथा तथा रमायां रमते अत्र विष्णोरुक्तव्यापारासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः रतिशयोक्तिः ॥ २४ ॥

रेखाभिरिति। अस्य नलस्य आस्ये दन्तमयीभिर्दन्तरूपाभिर्द्वात्रिंशता रेखाभिर्गणनात् स्थानाच्चतुर्दशचाष्टादशच विद्या द्वेधा अपि अत्र आस्ये सन्ति सम्भवन् न्यायेनेति वेधाः शशंसेवेत्युत्प्रेक्षा अङ्गानि वेदाश्चत्वारः मीमांसा न्यायविस्तरः पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्याह्येताश्चतुर्दश आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात्। अर्थशास्त्रं परं तस्माद्विद्याह्यष्टादशस्मृताइति ॥ ३५ ॥

चतुर्दशाष्टादश चात्र विद्या
द्विधापि सन्तीति शशंस वेधाः ॥२५॥

श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य
स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः ।
वासेन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन्
बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ ॥ २६ ॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः
समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।
मनोभिरासीदनणुप्रमाणै
र्न निर्जिता दिक्कतमा तदश्वैः ॥ २७ ॥

श्रियाविति । तस्य नरेन्द्रस्य श्रियौ सौन्दर्यसम्पदौ निरीक्ष्य शोभासम्पत्ति पद्मासु श्रीरिति शाश्वतः । स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः किं च तस्मिन्नरेन्द्रे क्षमयोः क्षितिक्षान्त्योः क्षिति क्षान्त्योः क्षमेत्यमरः । सम्यग्वासेन निर्बाधास्थित्या शेषबुद्धौ फणिपति बुद्धदेवौ चित्ते न दध्मः न धारयामः खलु अत्र द्वयोरपि श्रियोः द्वयोरपि क्षमयोः प्रकृतत्वात् केवल प्रकृतश्लेषः । एतेन सौन्दर्य्यादिगुणैः स्मरादिभ्योऽप्यधिक इति व्यतिरेको व्यज्यते । श्लेष यथा संख्ययोः सङ्करः ॥ २६ ॥

विनेति । पतत्रं विना स्थितैरिति शेषः विनतातनूजैः वैनतेयैः अपक्षताक्ष्यैरित्यर्थः ईक्षण लक्षणीयैः समीरणैश्चाक्षुष वायुभिः अनणुप्रमाणैः अणुप्रमाणं मन इति तार्किकाः तद्विपरीतैर्महापरिमाणैर्मनोभिर्वैनतेयादि समानवेगैरित्यर्थः । एवम्विधैः तदश्वैः कतमा दिक् न लङ्घितासीत् सर्वापि लङ्घितैवासीदित्यर्थः अत्राश्वानां विशिष्टवैनतेयादित्वेन निरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ २७ ॥

संग्रामेति । अरीणामस्रैरसृग्भिर्नद्येव माता यासां तास्ता नदीमातृकता नद्यम्बुसम्पन्नसस्याढ्यता देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बु सम्पन्न

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणा
मस्त्रैर्नदीमातृकतां गतासु ।
तद्बाणधारापवनाशनानां
राजव्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम् ॥ ३८ ॥

यशो यदस्याजनि संयुगेषु
कण्डूलभावं भजता भुजेन ।
हेतोर्गुणादेव दिगापगाली
कूलङ्कषत्वं व्यसनं तदीयं ॥३९ ॥

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या
त्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।

व्रीहि पालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथा क्रममित्यमरः । नद्यृतश्चेति कप् त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावः । तां गतासु संग्रामभूमीषु तस्य नलस्य बाणधारा बाणपरम्परास्ता एव पवनाशनास्तेषां राजव्रजीयैः राजसङ्घ सम्बन्धिभिः वृद्धाच्छः । असुभिः प्राणवायुभिः सुभिक्षम् । भिक्षाणां समृद्धिर्भवति समृद्धावव्ययीभावः । नदी मातृकदेशेषु सुभिक्षं भवतीति भावः रूपकालङ्कारः ॥ ३८ ॥

यश इति । संयुगेषु समरेषु कण्डूलभावं कण्डूलत्वं सिध्मादिभ्यश्चेति मत्वर्थीयो लच् । भजता अस्य भुजेन यद्यश अजनि जनितं जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । तदीयं तस्य यशः सम्बन्धि दिशः एव आपगाः नद्यः तासां आलिः राजिः तस्याः कूलङ्कषतीति कूलङ्कषं खिचभागन्तत्वस्य भावः सर्वकूलेत्यादिना खचि मुमागमः तस्य । भावस्तत्वं तत्र व्यसनमासक्तिः हेतोः कारणस्य भुजस्य गुणादेव कण्डूलत्वादागतमिति शेषः यशसो दिक्कूलं कषणानुमितायाः कण्डूलतायाः तत्कारणं कण्डूलभुजगुणः पूर्व्वत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३९ ॥

यदीति । किं बहुना त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी तद्वि-

पारेपरार्द्ध गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥
अवारितद्वारतया तिरश्चा
मन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेष
मध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥
पीयूषधारानधराभिरन्त
स्तासां रसोदन्वति मज्जयामः ।

तार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते द्विगोरिति ङीप् । गणनापरा नलगुणसंख्यान तत्परा स्याद्यदि तस्याः त्रिलोक्याः आयुषः समाप्तिर्न स्याद्यदि अमरत्वं यदि स्यादित्यर्थः । परार्द्धस्य चरमसंख्यायाः पारे पारेपरार्द्धं पारे मध्ये षष्ठ्यावेति अव्ययीभावः । गणितं स्यात्परार्द्धात्परतोऽपि यदि संख्या स्यादित्यर्थः । तदा स नलोऽपि गणेया गणितुं शक्याः निःशेषा निखिला गुणा यस्य स स्यात् गणेय इति औणादिक एयप्रत्ययः । अत्र गुणानां गणेयत्वसम्बन्धेऽपि असम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥४०॥

एवं नलगुणाननुवर्ण्य गूढाभिसन्धिरात्मनः स्वदन्तः पुरेऽपि परिचयं दर्शयति । अवारितेत्यादि । तिरश्चां पक्षिणां अवारित द्वारतया अप्रतिषिद्धप्रवेशतयेत्यर्थः । तस्य राज्ञो नलस्यान्तःपुरे । निविश्य अवस्थाय परमाणुमध्यास्तदङ्गनाः रम्येषु गतेषु अधिकमपूर्व्वं विशेषम् । भेद मध्यापयामः । अध्यापयामः दुहादित्वात्द्विकर्मकत्वम् ॥४१॥

पीयूषेति । किं च पीयूषधाराभ्य अनधराभि रन्यूनाभि रन्नतसमानाभिः काव्यं सृजता स्वयं प्रबन्धकर्त्ता कवेरपत्यं पुमान् काव्यः तेन शुक्रोदैत्य गुरुः काव्य इत्यमरः । कुर्वादिभ्योण्य इति ण्य प्रत्ययः । आद्दताभिस्तस्यापि विस्मयकरीभिरित्यर्थः । रम्भादीनां दिव्यस्त्रीणां सौ-

रम्भादिसौभाग्यरहः कथाभिः
काव्येन काव्यं सृजताहृताभिः ॥४२॥
काभिर्न तत्राभिनवस्मराज्ञा
विश्वासनिक्षेपवणिक्क्रियेऽहम् ।
जिह्रेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यक्
कश्चित्तिरश्चस्त्रपते न तेन ॥ ४३ ॥
वार्त्ता च सा सत्यपि नान्यमेति
योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।

भाग्यं पतिवाल्लभ्यं तत्प्रयुक्ताभिः रहः कथाभि रहस्य वृत्तान्तवर्णना-भि स्तासां नलान्तःपुर स्त्रीणामन्तरन्तःकरणं रसोदन्वति शृङ्गार सागरे मज्जयामः अवगाहयामः ॥ ४२ ॥

काभिरिति । किञ्च यद्यस्मात् तिर्यक् पक्षी कुतोऽपि जनान्न जिह्रेति न लज्जत एव ह्रीलज्जायामिति धातो र्लट् श्लाविति द्विर्भावः । तिरश्चो-ऽपि कश्चिज्जनो न त्रपते न लज्जते तेन कारणेन तत्रान्तःपुरे काभिः स्त्रीभि रह नभिनवा अपूर्वा स्मराज्ञा रतिरहस्य वृत्तान्तः सैव विश्वास-निक्षेपो विश्वासेन गोप्यार्थः । तस्य वणिक् गोप्ता न क्रिये न कृतोऽस्मि सर्वासा मप्यहमेव विस्रम्भकथा पात्रमस्मीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथ स्वस्य एवंविध विश्वासहेतुत्वमाह । वार्त्तेति । विरिञ्चेर्ब्रह्मणः नानाननै र्बहुमुखैर्यादेन व्याख्यानेन धौतस्य शोधितस्य समाधि शास्त्रस्य संयमविद्यायाः श्रुत्या श्रवणेन पूर्णकर्णः चतुर्मुखाभ्यस्तवाङ्नियमन-विद्य इत्यर्थः । अहमिति शेषः योगात् अरन्ध्रे निरवकाशे पूर्णे हृदि हृदये यां वार्त्तां निरुन्धे सा वार्त्ता लोकवार्त्ता किमुतारहस्य-वार्त्तेति भावः असत्यपि विनोदार्थं कथितापि किमुत सतीति भावः । असत्यपि अन्यपुरुषान्तरं नैति । न गच्छति । यथा सती दुश्चरी नीर-न्ध्रस्थाने निरुद्धा नान्यमेति तद्वदिति भावः । अतोऽहं मासां विश्वास्यइति

विरिञ्चिनानाननवादधौत
समाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः॥ ४४ ॥
नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं
तवानवाप्यं लभते बतान्या।
कुमुद्वतीवेन्दुपरिग्रहेण
ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या:॥ ४५ ॥
तन्नैषधानूढतया दुरापं
शर्म्म त्वयास्मत्कृतचाटुजन्म।

पूर्व्ववदन्वयः। अत्र वार्त्तानिरोधस्य विरिञ्चीत्यादि पदार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्ग भेदः॥ ४४

अथ श्लोकद्वयेन अस्या नलानुरागमुद्दीपयति नलेत्यादि तवा न वाप्यं नलपरिग्रहाभावात्त्वयादुराप कृत्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठी तृतीया। द्यौस्त्रिदिवः स्वर्गः पृषोदरादित्वात् साधुः। तस्य उपभोगं तादृक् भोगमित्यर्थः। तस्येन्द्र सदृशैश्वर्यत्वादिति भावः। अम्बुजिन्या दुर्लभं इन्दु परिग्रहाभावा त्तया दुरापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाभोगं इन्दोः कर्त्तुःपरिग्रहेण कुमुदान्यस्यां सन्तीति कुमुद्वती कुमुदिनीव कुमुदनडवे- तसेभ्योड्मतुप् मादुपधायाश्चेत्यादिना मकारस्य वकारः। नलस्य कर्त्तु- राश्रयेण नलस्वीकरणेन अन्या लभते बतेति खेदे ईदृग्भोगोपेक्षणीयात् त्वं बुद्धिमान्द्यात् नःशोच्यासि इति भावः॥ ४५॥

तदिति। किञ्च तत्तस्मिद्धस्माभिः कृतेभ्यः प्रयुक्तेभ्यश्चाटुभ्यः प्रिय- वाक्येभ्यो जन्म यस्य तज्जन्म इत्यर्थः। चाटुग्रहणं पूर्व्वोक्त निजपक्षवी- जनाद्युपलक्षणं शर्म सुखं त्वया अप्राप्तो दृष्टो यया तया वक्तानधि[illegible]- तत्वेत्यर्थः। रसाल वल्लया सहकारश्रेण्या मधु[illegible]डवित्तं सौभाग्यं राम- णीयकमिव नैषधेन नलेन अनूढतया अपरि[illegible]त्वेन हेतुना दुरापन्नमात्ते

रसालवल्ल्या मधुपानुविद्धं
सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

तस्यैव वा यास्यसि किन्न हस्तं
दृष्टं मनः केन विधेः प्रविश्य।
अजातपाणिग्रहणासि तावद्
रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ॥ ४७ ॥

निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं
श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः।
विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः
परस्परं योग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

नलपरिग्रहाय यत्नः कार्य्य इति भावः ॥ ४६ ॥

अथ पुनरस्या नलप्राप्त्याशां जनयन्नाह। तस्येत्यादि। यद्वा तस्य नलस्यैव हस्तं किं न यास्यसि यास्यस्येवेत्यर्थः। केन विधेर्मनएव प्रविश्य दृष्टं विध्यानुकूल्यमपि सम्भावितमिति भावः। कुतस्तावदद्यापि अजात पाणिग्रहणा अकृत विवाहा असि तथायं विवाहयितव्योऽपि नलपरिग्रहणार्थमेव किं न स्यादिति भावः। रूपं सौन्दर्यं स्वरूपं स्वभावः शीलमिति यावत्। तयोरतिशयः प्रकर्षस्तस्याश्रयश्चासि योग्यगुणाश्रयत्वाच्च तद्धस्तमेव गमिष्यसीति भावः ॥ ४७ ॥

सत्यं विधिसङ्कल्पस्तु दुर्ज्ञेयइत्यत आह। निशेति। निशा निशया पद्दन्नित्यादिना निशादेशः। शशाङ्कं, शिवया गौर्या गिरीशं शिवं श्रिया लक्ष्म्या हरिं च योजयतो विधेः प्रयासो यत्नोऽपि परस्परं योग्यसमागमाय योग्यसङ्घटनायैव स्वारसिकः प्रयासः स्वरसप्रवृत्तः प्रतीतः प्रसिद्धः ज्ञातः निशाशशाङ्कादि दृष्टान्ताद्विधिसङ्कल्पोऽपि सुगमः इति भावः ॥ ४८ ॥

वेलातिगस्त्रैणगुणाब्धिवेणी
न योगयोग्यासि नलेतरेण।
संदर्भ्यते दर्भगुणेन मल्ली-
माला न मृद्वी भृशकर्कशेन॥ ४९॥
विधिं वधूसृष्टिमपृच्छमेव
तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम्।
त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता
मयास्य संक्रीडति चक्रचक्रे॥ ५०॥
अन्येन पत्या त्वयि योजितायां
विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा।

नलान्यसम्बन्धं स्वयोग्यमित्याह। वेलातिगेति। वेलामतिगच्छन्तीति वेलातिगा निःसीमाः स्त्रीणामिमे स्त्रैणाः गुणाः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञाविति वचनात् नञ्प्रत्ययः त एवाब्धिस्तस्य वेणीप्रवाह भूता त्वमिति शेषः वेलाब्धिजलवल्लने काले सीम्नीच वेणीतु केशबन्धे जलस्रुतौ इति वैजयन्ती। नलादितरेण योगयोग्या योगार्हा नासि तथाहि मृद्वी मल्लीमाला भृशकर्कशेन दर्भगुणेन न संदर्भ्यते न सङ्गुम्फ्यते दृभ ग्रन्थ इति धातोः कर्मणि लट्। व्यतिरेकेण दृष्टान्तालङ्कारः॥ ४९॥

विधिमिति। किं च विधिं ब्रह्माणं नलस्य केलेः क्रीड़ायाः योग्यामर्हां वधूसृष्टिं स्त्रीनिर्माणं तस्य विधेर्यानस्य रथस्य युग्यो रथवोढा तत्र परिचित इत्यर्थः। तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति यत्प्रत्ययः। अहमपृच्छमेव दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वं मया अस्य तद्यानस्य चक्र चक्रे रथाङ्गव्रजे संक्रीड़ति कूजति सति समो कूजन इति वक्तव्येऽति कूजतेरात्मने पदं त्वन्नामवर्णा इव मया कर्णैः पीताः गृहीताः न केवलं लिङ्गात् किन्त्वागमादपि जातोऽयमर्थ इत्यर्थः॥ ५०॥

जनापवादार्णवमुत्तरीतुं
विधा विधातुः कतमा तरी स्यात् ॥ ५१ ॥
आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं
मयासि तन्वि ! श्रमितातिवेलम् ।
सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकाम
स्तवेप्सितं किं विदधेऽभिधेहि ॥ ५२ ॥
इतीरयित्वा विरराम पत्री
स राजपुत्रीहृदयं बुभुत्सुः ।

अन्येनेति । किं च अन्येन नलेतरेण पत्या त्वयि योजितायां घटितायां सत्यां विगलत्कीर्त्तेर्गतजन्मनः अभिज्ञत्वख्यात्यैव नीतायुषो विधातुर्वा जनापवादार्णवमुत्तरीतुं निस्तरीतुं इतो वेति दीर्घः कतमा विधा कः प्रकारः तरी तरणिः स्यात् न कापीत्यर्थः स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः इत्यमरः । अतो दैवगत्यापि सएवते भर्तेत भावः ॥ ५१ ॥

इत्यमाधा मुत्पाद्य अस्या श्चित्त वृत्तिपरिज्ञानाय प्रसङ्गान्तरेण निगमयति । आस्तामिति । तत्पूर्वोक्तमास्तां तिष्ठतु अप्रस्तुत चिन्तया अलं तया साध्यं नास्तीत्यर्थः । गम्यमान साधनक्रिया पेक्षया करणत्वात्तृतीया अतएवाह न केवलं श्रूयमाणक्रिया पेक्षया कारकोत्पत्तिः किन्तु गम्यमानक्रिया पेक्षयापि इतिन्यासकारः । किन्तु हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! मया अतिवेलं अत्यर्थं श्रमिता खेदितासि श्रमेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । तत् श्रमणरूपमागोऽपराधं परिमार्ष्टुकामो परिहर्तुकामः । तुं काममनसो रपीतिमकार लोपः । सोऽहं किं त्वदीप्सितं तव मनोरथं विदधे कुर्वे अभिधेहि ब्रूहि ॥ ५२ ॥

इतीति । सः पत्री हंसः इति ईरयित्वा राज पुत्र्याः भैम्याः हृदयं बुभुत्सुः जिज्ञासुर्विरराम तूष्णीं बभूव व्याङ्परिभ्यो रमइति परस्मैपदं तथाहि सन्तः कार्यज्ञाः गभीरे अगाधे हृदि हृदे च अवगाढे

ह्रदे गभीरे हृदि चावगाढे
शंसन्ति कार्य्यावतरं हि सन्तः ॥ ५३ ॥
किञ्चित्तिरश्चीनविलोलमौलि
र्विचिन्त्य वाच्यं मनसा मुहूर्त्तम् ।
पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री
जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥
धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्ग्या
मयातटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

प्रविश्य दृष्टे सति कार्यस्य स्नानादे रहस्योक्तेश्च अवतरं तीर्थं प्रस्तावं च शंसन्ति कथयन्ति अन्यथा अनर्थःस्यादिति भावः । अवतरो व्याख्यातः अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥५३॥

किञ्चिदिति । किञ्चित्तिरश्चीना स्वभावादीषत्प्राचीभूता विलोला आया साङ्गिलुलिता मौलिः केशबन्धो यस्याः सा मौलयः संयताः कचाइत्य-मरः । वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः रथः कृत चन्द्रा सा पृथिवीन्द्र पुत्री भैमी मुहूर्तमल्पकालं मनसा वाच्यं वचनीयं विचिन्त्य पर्यालोच्य पतत्रिणं जगाद ॥ ५४ ॥

धिगिति । चापले चपलकर्मणि युवादित्वादण् वत्सस्य भावः वत्सिमाभिमुत्वं पृथ्वादित्वादिमनिच् तेन निमित्तेन वत्सलत्वं वात्सल्यं बाल्यत्वप्रयुक्तं चापलमित्यर्थः । तद्धिक् कुतः यस्य चापलवात्सल्यस्य प्रेरणा दुत्तरली भवन्त्या चपलायमानया समीरसङ्गाद्वाताहते उत्त-रली भवन्त्या नीरभङ्ग्या जलवीच्येव तटस्थः उदासीनः कुलं गतश्च त्वमुपद्रुतः पीडितोऽसि अतः अधर्महेतुत्वाद्बाल चापलं सोढव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि
सतां स तावत्खलु दर्शनीयः।
आगः पुरस्कुर्वति सागसं मां
यस्यात्मनीदं प्रतिबिम्बितं ते ॥ ५६ ॥

अनार्य्यमप्याचरितं कुमार्य्यां
भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य ! तावत्।
हंसोऽपि देवांशतयाभिवन्द्यः
श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्त्तिः ॥ ५७ ॥

मत्प्रीतिमाधित्ससि कां त्वदीक्षा
मुदं मदक्ष्णोरपि यातिशेतां।

आदर्शतामिति। स्वच्छतया नैर्मल्यगुणेन आदृश्यते पुरोगत वस्तुरूपमस्मिन्निति आदर्शो दर्पणस्तत्तां प्रयासि कुतः यस्य स्वच्छस्य ते तव सम्बन्धिनि सागसं सापराधां मां पुरस्कुर्वति पूजयति अग्रे कुर्वाणे च आत्मनि बुद्धौ स्वरूपे च पुरस्कृतः पूजिते स्यादभियुक्तेऽग्रतः कृते आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्मणीति चामरः। इदं मदीयमागोऽपराधः प्रतिबिम्बितं प्रतिफलितं पुरोवर्त्ति धर्म्माणामात्मनिसंक्रमणादादर्शोऽसीत्यर्थः। ततः किमत आह सः आदर्शः सतां साधूनां तावत्प्रथमं दर्शनीयः अथ वा पूज्यश्चेति तावच्छब्दार्थः खलु रोचनं चन्दनं हेमम्मृदङ्गं दर्पणं मणिं गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुध इति शास्त्रादिति भावः ॥ ५६ ॥

अनार्यमिति। हे सौम्य ! भवान् कुमार्याः शिशोर्मम सम्बन्धि अनार्यमप्याचरितं त्वदुपद्रवरूपं दुश्चेष्टितं क्षाम्यतु सहतां हंसोऽपि तिर्यगपीत्यर्थः। त्वमिति शेषः भवानित्यनुषङ्गे असीति मध्यम पुरुष योगात् देवांशतया मत्स्यमूर्तिः श्रीवत्सलक्ष्म विष्णुरिव वन्द्योऽसि ॥ ५७ ॥

निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा
पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥
मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु
मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।
का नाम बाला द्विजराजपाणि
ग्रहाभिलाषं कथयेदभिज्ञा ॥ ५९ ॥
वाचन्तदीयां परिपीय मृद्वीं
मृद्वीकया तुल्यरसां स हंसः ।

अथ यदुक्तं त्वदीप्सितं किं विदधे । अभिधेहीति तत्रोत्तरमाह । मत्प्रीतिमिति । कां मत्प्रीतिं किं वा मदीप्सितमित्यर्थः । आधित्ससि आधातुं कर्त्तुमिच्छसि दधातेः सनन्ताल्लट् । याप्रीतिर्मदक्ष्णोः त्वदीक्षामुदं त्वदीक्षण प्रीतिमतिशेतान्त्वद्दर्शनोत्सवादन्यत्किं ममेप्सितमित्यर्थः । तथाहि इन्दुः प्रजानां जनानां निजामृतैः लोचन सेचनात् पृथक् अन्यत् पृथग्विने-त्यादिना पञ्चमी । किं वा सृजति करोति न किञ्चित् करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५८ ॥

अथ सर्वथा मनोरथः कथनीयः इत्यभिप्रेत्य तं न शक्यमित्याह । मनस्त्विति । मनो मच्चित्तं कर्त्तृ यं मनोरथं जातु कदापि नोज्झति न जहाति स मनोरथः कण्ठपथं वाग्विषयं उपकण्ठदेशं च कथं यातु सम्भावनायां लोट् सम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । केनापि प्रतिबद्धस्य मनोरथस्य कथमन्तिकेऽपि सञ्चार इति भावः कुतः अभिज्ञा विवेकिनी का नाम बाला का वा स्त्री द्विजराजस्य इन्दोः पाणिना ग्रहे ग्रहणे अभिलाषं कथयेत् । तथापि द्विज ! पक्षिन् ! राजपाणिग्रहाभिलाषं नलपाणिग्रहणेच्छामिति च गम्यते तथा च दुर्लभजनप्रार्थना द्विजराजपाणिग्रहणकल्पा परिहासास्पदीभूता कथं लज्जावत्या वक्तुं शक्या इत्यर्थः । पूर्व्व एवालङ्कारः ॥ ५९ ॥

तत्याज तोषं परपुष्टघुष्टे
घृणाञ्च वीणाक्वणिते वितेने ॥ ६० ॥

मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्का
तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।
तच्छंसिते किञ्चन संशयालु
र्गिरा मुखाम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥

करेण वाञ्छेव विधुं विधर्त्तुं
यमित्थमात्थादरिणी तमर्थम् ।
पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्व्वे
वर्णं श्रुतेर्व्वर्ण इवान्तिमः किं ॥ ६२ ॥

वाचमिति । स हंसः मृद्वीकया द्राक्षया मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षेत्यमरः । तुल्यरसां समानस्वादां मधुरार्थामित्यर्थः । मृद्वीं मधुराक्षरां तदीयां वाचं परिपीय अत्यादरादाकर्ण्य परपुष्टघुष्टे कोकिल कूजिते तोषं प्रीतिं तत्याज वीणाक्वणिते च घृणां जुगुप्सां घृणा जुगुप्साकृपयो रिति विश्वः । वितेने ॥ ६० ॥

मन्दाक्षमिति । तस्यां भैम्यां मन्दाक्षेण ह्रिया मन्दा सन्धिग्धार्था अक्षरमुद्रा द्विजराजपाणिग्रहेत्याद्यक्षरविन्यासो यस्मिन् तत्तयोक्ता मुक्ता समाकुञ्चितवाचि नियमितवचनायां सत्यामयं हंसस्तच्छंसिते भैमीभाषिते किञ्चन किञ्चित्संशयालुः सन्दिहानः सन् स्पृहि गृहीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः । मुखाम्भोजं गिरा युयोज मुखेन गिरमुवाचेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

करेणेति । हे भैमि ! करेण विधुं चन्द्रं विधर्त्तुं गृहीतुं वाञ्छेव यमर्थमित्थं द्विजराज पाणिग्रहेत्याद्युक्त प्रकारेण आदरिणी आदरवती सती आत्थ ब्रवीषि ब्रुवः पञ्चानामिति ब्रुवो लटिसिपिथलादेशः ब्रुवस्थाहा देशः आहस्थ इति हकारस्य थकारः तमर्थमन्तेभवोऽन्तिमो वर्णः

अर्थाप्यते वा किमियद्भवत्या
चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः।
यत्रान्धकारः खलु चेतसोऽपि
जिह्मेतरैर्ब्रह्म तदप्यवाप्यम्॥ ६३॥
ईशाणिमैश्वर्य्यविवर्त्तमध्ये
लोकेशलोकेशयलोकमध्ये।

सूद्ः अन्ताच्चेति वक्तव्यमिति इमच्। श्रुतेर्वर्त्म वेदाक्षरमिव श्रुतिभ्यां पातुं श्रोतुमपीतार्थः। नाधि कुर्वे नाधिकार्य्यस्मि किं? अस्मेवेतार्थः। अतः सोऽर्थो वक्तव्य इति तात्पर्यम्॥६२॥

ननु तमर्थमत्यन्तदुर्लभत्वादक्तुं जिह्मेमीत्याशङ्क्याह। अर्थाप्यत इति हे भैमि! भवत्या किंवा इयदेतावद्यथा तथा अर्थाप्यते किमर्थमयमर्थो द्विजराजप्रार्थिपत्त्वदति दुर्लभत्वं नाख्यातत इत्यर्थः। अर्थशब्दात्तदाचष्ट इत्यर्थे णिच् अर्थं वेदसत्यानामापुग्वक्तव्य इत्यापुगागमः। कुतस्तथा नाख्येय इत्यत आह योऽर्थ एकः पादो यस्यामित्येकपदी एकपाद सञ्चारयोग्यमार्गः। वर्त्तन्येकपदीति चेत्यमरः। कुम्भपदीषु चेति निपातनात् साधुः। चित्तैकपद्यां मनोमार्गेऽपि वर्त्तते चक्षुराद्यविषयत्वेऽपीत्यपि शब्दार्थः स कथं दुर्लभ इति भावः। तथाहि यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि विषये चेतसोऽप्यन्धकारः प्रतिबन्धः तद्ब्रह्म जिह्मेतरैरकुटिलैः कुशलधीभिरिति यावत् अवाप्यं सुप्रापं अमनोगम्यं ब्रह्मापि कैश्चिल्लभ्यते किमुत मनोगतोऽयमर्थः। अतएवार्थापत्तिरलङ्कारः। कैमुत्यन्यायान्तरापतनमर्थापत्तिरिति वचनात्॥ ६३॥

अथ मयि मृषावादित्वशङ्कया वक्तुं सङ्कोचस्तत्र न शङ्कितव्यमित्याह ईशेत्यादिना श्लोकेन। ईशस्य यदणिमैश्वर्य्यं तस्य विवर्त्तो रूपान्तरं मध्यो यस्याः सा तथोक्ता हे कृशोदरीत्यर्थः। लोकेशलोके शेरत इति लोके-शलोकेशयाः ब्रह्मलोकवासिनः अधिकरणे शेतेरित्यच् प्रत्ययः।

तिर्य्यञ्चमप्यञ्च मृषानभिज्ञ
रसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४ ॥
मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां
सरस्वती वासवती मुखे नः ।
ह्रियेव ताभ्यश्चलतीयमद्धा
पथोऽन्न संसर्गगुणेन बद्धा ॥ ६५ ॥
पर्य्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्कां
लङ्कापुरीमप्यभिलाषि चित्तम् ।

अथवाऽथवाऽस्मिन्कालादित्युक् तेषां लोकानां जनानां मध्ये अञ्च मूढं तिर्य्यं च पक्षिणमपि मामिति शेषः । मृषा अनृतं तस्य अनभिज्ञा रसज्ञा रसना यस्य तस्य भावस्तत्ता सत्यवादितेत्यर्थः । उपज्ञायत इति उपज्ञा आदावुपज्ञाता उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः । आतश्चोपसर्गे इत्यङ्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् कर्मार्थत्वं तथात्वेन ज्ञातं तदुपज्ञं उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति नपुंसकत्वं समं साधारणं सर्वैर्ज्ञायत इति समज्ञा कीर्त्तिः पूर्ववदङ्प्रत्ययः तदुपज्ञं तथात्वेनादौ ज्ञाता समज्ञा कीर्त्तिर्येन तं तथोक्तं मां अञ्च सत्यवादिनं विद्धीत्यर्थः । अञ्चतेर्गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वम् ॥ ६४

मध्य इति । किं च प्रतिवेशिनीनां प्रवेशमानां श्रुतीनां वेदानां ब्रह्ममुखस्थानां श्रुतीनां मध्ये वासवती निवसन्ती इयं नोऽस्माकं मुखे सरस्वती वाग् संसर्ग एव गुणः श्लाघ्यधर्मः तन्तुश्च तेन बद्धा सती ताभ्यः श्रुतिभ्यो ह्रिये लज्जयेव अज्ञापथात्सत्यमार्गान्न चलति संसर्गजा दोषा गुणा भवन्तीति भावः । सत्ये त्वद्धाञ्जसाद्वयमित्यमरः ॥ ६५ ॥

ततः किमित्यत आह पर्य्यङ्केति । कुत्रापि वस्तुनि द्वीपान्तरस्थेऽपीति भावः । अभिलाषि साभिलाषं ते तव चित्तं कर्त्तृ पर्यङ्कतां वासशय्यिकात्वमापन्नः सरस्वान् सागरोऽङ्कश्चिह्नं यस्या तामपि दुर्गमामित्यर्थः ।

कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति
तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥
इतीरिता पत्त्ररथेन तेन
ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी।
चेतो नलङ्कामयते मदीयं
नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥ ६७ ॥
विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं
लज्जानदीमज्जदनङ्गनागम्।
आचष्ट विस्पष्टमभाषमाणा
मेनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥
नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति
नलं मनः कामयते ममेति।

तां लङ्कापुरीमपि प्रयाति चेत्तदपि तद्दुर्गस्थमपि स्वशये स्वहस्ते शयालु स्थितमवेहि पर्यस्थमपि पर्यङ्कस्थमिव जानीहि ॥ ६६ ॥

इतीति। तेन पत्त्ररथेन पक्षिणा हंसेन इतीत्थमीरिता उक्ता भैमी ह्रीणा स्वयमेव स्वाकूतकथनसङ्कोचात् लज्जिता तुदन्निदेत्यादिना विकल्पान्निष्ठात्वं। हृष्टा उपायलाभान्मुदिता च सती बभाण। किमिति मदीयं चेतो लङ्कां नायते किन्तु नलं राजानं कामयत इति श्लेषभङ्ग्या बभाणेत्यर्थः। अन्यत्र कुत्रापि वस्तुनि साभिलाषं न ॥ ६७॥

विचिन्त्येति। विस्पष्टमभाषमाणां श्लेषोक्तिवशात् क्लिष्टमेव भाषमाणामित्यर्थः। एनां दमयन्तीं सः चक्राङ्गपतङ्गशक्रः हंसपक्षिश्रेष्ठः बालाजनस्य मुग्धाङ्गनाजनस्य शीलं स्वभावमेव शैलं लज्जायामेव नद्यां मज्जदनङ्गनागो यस्य तं विचिन्त्य विचार्य आचष्ट तस्य लज्जाविजितमन्मथत्वं ज्ञात्वा लज्जाविसर्जनार्थं वाक्यमुवाचेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

नृपेणेति। श्लेषकवेः श्लेषभङ्ग्या कयाचित्त्वया: श्लिष्टशब्दप्रयोक्त्र-

अस्लेषि न स्लेषकवेर्भवत्याः
स्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किं ?। ६९ ॥
त्वच्चेतसः स्थैर्य्यविपर्य्ययन्तु
सम्भाव्य भाव्यस्मि तदज्ञ एव।
लच्ये हि बाला हृदि लोलशीले
दरापराद्धेषुरपि स्मरः स्यात् ॥ ७० ॥
महीमहेन्द्रः खलु नैषधेन्दु
स्तद्वोधनीयः कथमित्थमेव।

रित्यर्थः कविवर्णन इति धातो रौणादिक इकार प्रत्ययः। भवत्यास्तव सम्बन्धि न्टपेण कर्त्रा पाणिग्रहणं पाणिपीड़नं उभयप्राप्तौ कर्म्मणीति विहितायाः षष्ठ्याः कर्म्मणि चेति समास निषेधेऽपि शेषे षष्ठी-समासः तत्र स्पृहेति मम मनो द्विजराज पाणिग्रहेति चेतो नलं कामयत इति स्लोकद्वयार्थः सुधिया मया विदुषा नास्लेषि नाग्राहि किं? गृहीत एवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

तर्हि किमर्थं करेण वाञ्छेत्यादिकं अज्ञवदुक्तमित्यत आह। त्वच्चेतस इति। किन्तु त्वच्चेतसः स्थैर्यविपर्य्ययमस्थिरत्वं संभाव्य आशङ्क्य तदज्ञः तस्य स्लोकद्वयार्थस्य अज्ञः अनभिज्ञः भावी भविष्यन् भविष्यति गम्यादय इति साधुः। अस्मि। स्वचित्तनिश्चय पर्यन्तमित्यर्थः। धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति भविष्यत्ताया गुणत्वाद्वर्तमानतानुरोधः नन्वेवमनुरक्तायां मयि कुत इयं शङ्केत्याशङ्क्य स्त्रीणां चित्तचाञ्चल्य सम्भवादित्याह। लच्यइति लोल शीले चञ्चलस्वभावेबालाहृदि चित्त एव स्मरोऽपि दरापराद्धेषु रीषच्च्युतसायकः स्यात् कुशलोऽपि धन्वी चललच्या-त्कदाचिदपराध्यत इति भावः। अपराद्ध पृषत्कोऽसौ लच्याद्यश्च्युत सायकः अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ७० ॥

महीति। नैषधः इन्दुरिव नैषधेन्दु र्नल चन्द्रः मही महेन्द्रो भूदेवेन्द्रः खलु तस्मात् स नलपृथग्ः जनेन प्राकृतजनेनेव मद्विधेन मादृशा

प्रयोजनं सांशयिकम्प्रतीदृक्
पृथग्जनेनेव स मद्विधेन ॥ ७१ ॥
पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा
युवानमन्यं यदि वा वृणीषे।
त्वदर्थमर्थित्वकृति प्रतीतिः
कीदृङ्मयि स्यान्निषधेश्वरस्य ॥ ७२॥
त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मि
न्नधिक्रिये वा विषये विधातुम्।
इतः पृथक्प्रार्थयसे तु यद्यत्
कुर्व्वे तदुर्व्वीपतिपुत्त्रि! सर्व्वम् ॥ ७३ ॥

विदुषा ईदृक् सांशयिकं सन्देहदुःस्थं अस्थिरं प्रयोजनं प्रति इत्थमेकं मुग्धाकारेणैव कथं बोधनीयः अनर्हमित्यर्थः गति बुद्धीत्यादिना अणिकर्त्तुर्नलस्य कर्मत्वं ण्यन्तेकर्तुश्च कर्मण इति अभिधानाच्च ॥७१॥

अथेत्थमेव बोधने को दोषस्तत्राह। पितुरिति। पितुर्नियोगेन आज्ञया निजेच्छया स्वेच्छया वा अन्यं नलादन्यं युवानं यदि वृणीषे वृणोषि यदि तदा निषधेश्वरस्य नलस्य मयि विषये त्वदर्थं तुभ्यं चतुर्थी तदर्थेत्यादिना चतुर्थी समासः अर्थेन सह नित्य समासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। तद्यत्तथा अर्थित्वकृतिः अर्थित्वभजनं तत्र प्रतीतिर्विश्वासः कीदृक् स्यान्नस्यादित्यर्थः तस्मादसन्दिग्धं वाच्यमिति भावः ॥७२॥

अन्यथा तथा वक्तुं न शक्यते तर्हि ततोऽन्यदीप्सितं करिष्ये प्रतिज्ञाभङ्गपरिहारायेत्याह। त्वयेति। हे उर्व्वीपति पुत्त्रि! भैमि! त्वयापि वा किं विधातुं किं कर्त्तुं शङ्कितविक्रिये सम्भावितविपर्य्यये अस्मिन् विषये राजपाणिग्रहणसङ्घटनकार्य्ये अहं अधिक्रिये विनियुज्ये अनियोज्य इत्यर्थः करोतेः कर्म्मणि लट् किन्तु इतः पृथगस्मादन्यत् यद्यत्प्रार्थयसे तत्सर्वं कुर्व्वे करोमीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

अथ:प्रविष्टा इव तद्गिरस्ता
विधूय वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना ।
ऊचे ह्रियाविश्लथितानुरोधा
पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

मदन्यदानं प्रति कल्पनाया
वेदस्त्वदीये हृदि तावदेषा ।
निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्का
मोङ्कारमग्रेसरमस्य कुर्य्याः ॥ ७५ ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्ते
रनर्कसम्पर्कमतर्कयित्वा ।

अथ इति। धरित्री पुरुहूतपुत्री भूमीन्द्रसुता भैमी अथःप्रविष्टा इव न तु सम्यक् प्रविष्टा तद्गिरो हंस वाचः। वैमत्येन असम्मत्या धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना विधूय प्रतिषिध्य ह्रिया कत्री विश्लथितानुरोधा शिथिलित इच्छिस्वकलज्जा सती पुनरप्यूचे उवाच ॥ ७४ ॥

मदिति। मम अन्यदानं अन्यस्मै दानं प्रतिदानमुद्दिश्य या कल्पना पितुर्नियोगेनेत्यादि श्लोकस्तर्कः। एषा कल्पना त्वदीये हृदि वेदस्तावत्तस्य एवेत्यर्थः। निशो निशाया अपि पद्दन्नित्यादिना निशाया निशादेशः। सोमाचन्द्रादितरकान्तशङ्कां पुरुषान्तरकल्पनामेव ओङ्कारं प्रणवं अस्य वेदस्याग्रेसरं आद्यं कुर्याः कुरु सर्वस्यापि वेदस्य प्रणव पूर्व्वकत्वादिति भावः। यथा निशायाः निशाकरेतर प्रतिग्रहो न शङ्कनीयः। तथा ममापि नलेतर प्रतिग्रहो न शङ्कनीय इत्यर्थः रूपकालङ्कारः ॥७५॥

सरोजिनीति। सरोजिन्याः मानसरागवृत्तेर्मनोऽनुरागस्थितेः रभ्यन्तराख्यप्रवृत्तेश्च अनर्कसम्पर्कमर्केतरकान्त संक्रान्तिमतर्कयित्वा अनूहित्वा भवेयं मम अन्यस्य नलेतरस्य पाणिग्रहं शङ्कसे इति तच्छङ्कितस्य

मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेय
महो ! महीयस्तव साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥
साधु त्वया तर्कि तदेकमेव
स्वेनानलं यत्किल संश्रयिष्ये ।
विनामुना स्वात्मनि तु प्रहर्त्तुं
मृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्त्तुम् ॥ ७७ ॥
मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां
तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।
अशक्यशङ्कव्यभिचारहेतु
र्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

भावस्तस्मा महीयो महत्तरं साहसिक्यं साहसिकत्वं अहो असम्भावित सम्भावनादाश्चर्यम् ॥ ७६ ॥

साध्विति । किन्तु स्वेन स्वेच्छया अनलं नलादन्यं अग्निं च संश्रयिष्ये प्राप्स्यामीति यत् त्वया अतर्कि ऊहितं तदेकमेव साधु अतर्कि किन्तु अमुना नलेन विना तदलाभ इत्यर्थः । स्वात्मनि प्रहर्तुं स्वात्मानं हिंसितुं कर्मणो अधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी । अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः सर्वदा सर्वताभावात् कश्चित् किञ्चिद्विवक्ष्यत इति वचनाद् नलं संश्रयिष्ये इत्यनुषङ्गः नृपतौ नले विषये त्वां मृषागिरं असत्यवाचं कर्तुं अनल एव शरणं अन्यथा मरणमेव शरणमिति भावः ॥७७॥

मदिति । किञ्च यस्तर्क ऊहः मद्विप्रलभ्यं मया विप्रलम्भनीयं पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । आह बोधयतीत्यर्थः स तर्कः तस्य विप्रलम्भस्य फलवाचि प्रयोजनाभिधाने मूकःअशक्तः किं अतो मय्यसत्यवादित्व शङ्का न कार्येत्यर्थः । कथमेतावता सत्यवाक्त्वनिश्चय अत आह अशक्या शङ्का यस्य सः अशक्य शङ्कः शङ्कितुमशक्यः व्यभिचार हेतुर्विप्रलिप्सा लक्षणो यस्याः सावाणी न वेदा यदि न प्रमाणं चेत्तर्हि केतु वेदाः सन्तु

अनैषधायैव जुहोति तातः
किं मां कृशानौ न शरीरशेषाम् ।
ईष्टे तनूजन्मतनोः स नूनं
मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि ॥ ७६ ॥
तदेकदासीत्वपदादुदग्रे
मदीप्सिते साधु विधित्सुता ते ।
अहेलिना किं नलिनीं विधत्ते
सुधाकरेणापि सुधाकरेण ॥ ८० ॥

न कीपीतर्थः सम्भावनायां लोट् वेद वाचामसतग्ने मद्वाचोऽप्य सतत्वं नान्यथेति भावः ॥ ७८ ॥

एवं निजेच्छया नलान्यशङ्कां निरस्य पित्राज्ञयापि तां निरस्यति । अनैषधायेति । तातो मम जनकः । तातस्तु जनकः पिता इत्यमरः । मामनैषधाय नैषधान्नलादन्यस्मै एव जुहोति ददातीति काकुः तदा शरीरशेषां मृतां तत्रापि कृशानौ न किं न तु जीवन्तीं नाग्नेरन्यस्य जुहोतीत्यर्थः । तदङ्गी कर्त्तव्यमेवेति भावः कुतः स जनकः तनूजन्मतनोः आत्मज शरीरस्य ईष्टे स्वामी भवतीत्यर्थः । अधी गर्थदयेशां कर्मणीति शेषे षष्ठी तथापि शरीरस्य पितृस्वामिकत्वेऽपीतर्थः । मत्प्राणनाथस्तु नल एव प्राणानामतज्जन्यत्वादिति भावः । अतो मय्य विश्वासं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

फलितमाह । तदेकेति । तस्य नलस्यैकस्यैव दासीत्वं तदेव पदमधिकार स्तस्मादुदग्रे अधिके मदीप्सिते पत्नीत्वरूपे विषये तव विधित्सुता चिकीर्षुतैव साधु साध्वी अविचारेण मन्मनोरथपूरणमेव ते युक्तमिति भावः । साध्विति सामान्योपक्रमात् नपुंसकत्वं शक्यं अमांसेनापि सुब्विवर्त्तयितुमिति भाष्यकारप्रयोगात् । ननु किमत्राभिनिवेशेन गुणवत्तरं चेद्यवान्तरस्वीकारे कोदोषस्तत्राह । अहेलिनेति नलिनी सुधाकरेण अमृतदीधितिनापि अहेलिना असूर्येण सुधाकरेण चन्द्रेन किं

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं
चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घ्यम् ।
चित्ते ममैकः सनलस्त्रिलोकी
सारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥
श्रुतश्च दृष्टश्च हरित्सु मोहा
द्ध्यातश्च नीरन्ध्रितबुद्धिधारम् ।
ममाद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा
हस्ते तवास्ते द्वयमेव शेषः ॥ ८२ ॥
सञ्जीयतामाश्रुतपालनोत्थं

विधत्ते किं तेन तस्या इत्यर्थः । तद्वन्ममापि किं युवान्तरेणेति विषमः दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८० ॥

तदिति । तस्मिन्नेवैकस्मिन् लुब्धे लोलुपे मे हृदि अनर्घ्यं चिन्तामणिमपि लब्धुं चिन्ता विचारो नास्ति तथा चित्ते धनविषयेऽपि मम स नलस्त्रिलोकीसारस्त्रैलोक्यश्रेष्ठः पद्ममुखः पद्माननः एकः स नल एव त्रैलोक्यसारः पद्मनिधिश्च । नलादन्यत्र कुत्रापि मे स्पृहा नास्ति । किमुत युवान्तर इति भावः ॥ ८१ ॥

श्रुतश्चेति । किं बहुना स नलः श्रुतः । दूतद्विजवन्द्यादि मुखादाकर्णितश्च मोहात् भ्रान्तिवशात् हरित्सु दृष्टः साक्षात्कृतश्च तथापि नीरन्ध्रितबुद्धिधारं निरन्तरीकृततदेकविषयबुद्धिप्रवाहं यथा तथा ध्यातश्च । अथाद्य मम तत्प्राप्तिर्नलप्राप्तिरसुव्ययः प्राणत्यागो वा द्वयमेव द्वयोरन्यतर एवेत्यर्थः । शेषः कार्यशेषः स च तव हस्ते आस्ते त्वदायत्तः तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र तत्पदार्थश्रवणमननिदिध्यासनसम्पन्नस्य ब्रह्मप्राप्तिः दुःखोच्छेदलक्षणमोक्षो गुर्वायत्त एवेत्यर्थान्तरप्रतीतिध्वनिरेव अभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणादि सङ्क्षेपः ॥ ८२ ॥

सञ्जीयतामिति । हे हंस ! आश्रुतपालनोत्थं प्रतिज्ञातार्थनिर्वाह-

मत्प्राणविश्राणनजञ्च पुण्यम् ।
निवार्य्यतामार्य्य ! वृथा विशङ्का
भद्रेऽपि मुद्रेयमये ! भृशं का ॥ ८३ ॥
अलं विलङ्घ्य प्रियविज्ञ ! याच्ञां
कृत्वापि वाक्यं विविधं विधेये ।
यशःपथादाश्रवतापदोत्थात्
खलु स्खलित्वाऽस्तखलोक्तिखेलात् ॥ ८४ ॥
स्वजीवमप्यात्तमुदे ददद्भ्य-
स्तव त्वपा नेदृशबद्धमुष्टेः ।

धोत्यन्तं अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातमित्यमरः । मत्प्राणानां विश्राणनं दानं तज्जञ्च पुण्यं सुकृतं सञ्चीयतां संस्क्रियतां हे आर्य्य ! वृथा विशङ्का सन्देहो निवार्य्यतां । अये ! अङ्ग ! भद्रे पूर्वोक्तपुण्यरूपे श्रेयसि विषये भृशमेवं मुद्रा औदासीन्यं श्रेयसि नौदासितव्यमिति भावः ॥ ८३ ॥

अलमिति । हे प्रिय ! प्रियङ्करविज्ञ ! विशेषज्ञ ! उभयत्र इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययः । याच्ञां प्रार्थनां विलङ्घ्य अलं याच्ञाभङ्गो न कार्य्य इत्यर्थः । विधेये विनीतजने विविधं वाक्यं वक्तृतां कृत्वापि अलं तच्च न कार्य्यमित्यर्थः । आश्रवो यथोक्तकारी वचने स्थित आश्रव इत्यमरः । तस्य भाव स्तत्ता सैव पदं पदक्षेपः तदुत्थात् अस्ता निरस्ता खलोक्तिखेला मिथ्यावादविनोदो येन तस्माद्यशः पथात् स्खलित्वा चलित्वा खलु न स्खलितव्यमित्यर्थः । अन्यथा हानिः स्यात् निषेध वाक्यालङ्कार जिज्ञासानुनये खलु इत्यमरः । अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति उभयत्रापि क्त्वाप्रत्ययः इह न पादादौ खल्वादय इति निषेधस्योद्वेजकत्वाभिप्रायत्वान्न अर्थस्य खलुशब्दस्यानुद्वेजकत्वान्न् देवपादादौ प्रयोगो न दूष्यत इति अनुसन्धेयम् ॥ ८४ ॥

स्वेति । ईदृशबद्धमुष्टेरीदृक् कृपणस्य तव आत्तानां मुदे प्रीत्यै-

मह्यं मदीयान् यदसून् दित्सो
धर्मः कराद्भ्रंश्यति कीर्त्तिधौतः ॥ ८५ ॥

दत्त्वा स्वजीवं त्वयि जीवदेऽपि
शुध्यामि जीवाधिकदे तु केन ।
विधेहि तन्मां त्वदृणेष्व शोद्धृ,
मसुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्नाम् ॥ ८६ ॥

क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्य
मन्यन्न चेदस्ति तदस्तु पुण्यम् ।
जीवेशदातर्यदि ते न दातुं
यशोऽपि तावत्प्रभवामि गातुम् ॥ ८७ ॥

स्वजीवं ददद्भ्यः स्वप्राणव्ययेन परत्राणं कुर्वद्भ्यो जीमूतवाहनादिभ्य इत्यर्थः जीवज्जीमूतवाहन इति प्रसिद्धं त्वपा नेति काञ्चः त्वपाया भनः प्रत्याहत्तिरूपत्वात्तदपेक्षया तेषामपादानत्वात् पञ्चमी यद्यस्मान्मदीयानेवा स्वन् प्राणान्मह्यं मदित्सोः तव कीर्त्या धौतः शुद्धो धर्मः कराद्धस्तात्-भ्रश्यति नचैतत्तवार्हमिति भावः ॥ ८५ ॥

दत्त्वेति । किं च जीवदे प्राणदे त्वयि विषये आत्मजीवं मत्प्राणं दत्त्वापि शुध्यामि आनृण्यं गमिष्यामीत्यर्थः । किन्तु जीवादधिकः प्रियः तद्दे त्वयि केन शुध्यामि न केनापि तत्तुल्यदेय वस्त्वभावा-दित्यर्थः । सम्प्रति प्राणैः समं तु न किञ्चिदस्तीति भावः । तत्तस्मादभावादेव मां त्वदृणेषु विषये अशोद्धुं अनृणग्रस्तां भवितुमेव असुद्रे अपरिमिते दारिद्र्यं त्वद्देयवस्त्वभावरूपं तस्मिन्नेव समुद्रे । मग्नां विधेहि नजसङ्कटनेन मामृणग्रस्तां कुर्वित्यर्थः । अशोद्धुं मग्नामिति मग्नत्वानुवादेन अशुद्धिर्विधीयते दरिद्राणामृणमुक्तिर्नास्तीति भावः ॥ ८६ ॥

क्रीणीष्वेति । हे जीवेशदातः प्राणेश्वरद ! मज्जीवितमेव पण्यं क्रेयं वस्तु क्रीणीष्व जीवेशरूपमूल्यदानेन स्वीकुरुष्वेत्यर्थः । अन्यदेत-

वराटिकोपक्रिययापि लभ्या-
न्नेभ्याः कृतज्ञानथवाद्रियन्ते ।
प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भणन्तः
क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥ ८८ ॥

स भूभृदष्टावपि लोकपाला-
स्तैर्मे तदेकाग्रधियः प्रसेदे ।
न हीतरस्माद्घटते यदेत्य
स्वयं तदाप्तिप्रतिभूर्ममाभूः ॥ ८९ ॥

मूल्यानुरूपं वस्त्वन्तरं नास्ति चेत्तर्हि पुण्यं सुकृतमस्तु किञ्चिद्यदि ते तुभ्यं दातुं न प्रभवामि न शक्नोमि तावत्तर्हि यशोऽपि कीर्त्तिं गातुं प्रभवामि ख्याति सुकृतार्थमेवोपकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अथवा साधुस्वभावेनापि परोपकारं कुर्व्वीत्याह । वराटिकेति । वराटिकोपक्रियया कपर्दिकादानेनापि लभ्यान् कृतज्ञान् तावदेव बहुमन्यमानान् उपकारज्ञान् इभ्याः धनिकाः इभ्य आढ्यो धनी स्वामीत्यमरः । नाद्रियन्ते धनलोभान्नोपकुर्वन्तीत्यर्थः सन्तो विवेकिनस्तु स्वमात्मानं निपुणं भणन्तः सन्त एते वयं त्वदधीना इति साधु वदन्त इत्यर्थः । तानेव कृतज्ञान् प्राणैरेव पणैः क्रीणन्ति आत्मसात् कुर्वन्ति किमुत धनैरित्यर्थः अतस्त्वयापि सताकृतज्ञाहमुपकर्तव्येति भावः । हन्त हर्षे ॥ ८८ ॥

सेति । किञ्च स भूभृन्नलः अष्टावपि लोकपालाः तदात्मक इत्यर्थः । अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो नृप इति स्मरणात् । अतएव तदेकाग्रधियो नलैकतान बुद्धेः मे मम तैर्लोकपालैः प्रसेदे प्रसन्नं भावे लिट् देवताध्यायन्तः प्रसीदन्तीति भावः कुत इतरस्मात् प्रसादादन्यथेत्यर्थः । स्वयं स्वयमेवागत्य मम तदाप्ति प्रतिभूः नलप्राप्ति लग्नको भूरिति यत् तन्न घटते हि । तत्प्रसादाभावे कुतो ममेदं श्रेयइत्यर्थः ॥ ८९ ॥

अकाण्डमेवात्मभुवार्ज्जितस्य
भूत्वापि मूलं मयि वीरणस्य ।
भवाम्म मे किं नलदत्वमेत्य
कर्त्ता हृद्यन्दनलेपकृत्यम् ॥ ९० ॥
अलं विलम्बाय त्वरितुं हि वेला
कार्य्ये किल स्थैर्य्यसहे विचारः ।

अकाण्डेति । हे हंस ! विः पक्षी वि विष्किरपतत्रिणः इत्यमरः । रोरीति रेफलोपे ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घो णः भवान् अकाण्डमनवसर एव अत्यन्त संयोगे द्वितीया आत्मभुवा कामेन मयि विषये आर्जितस्य कृतस्य रणस्य गाढ़प्रहार लक्षणस्य मूलं हंसानामुद्दीपकत्वेन निदानं भूत्वापि अन्यत्र काण्डो दण्डः तद्वर्जितमकाण्डं यथा तथा आत्मभुवा ब्रह्मणा आर्जितस्य सृष्टस्य वीरणस्य तृणविशेषस्य मूलं मूलावयवो भूत्वा अत-एव नलदत्वं नैषधदातृत्वं अन्यत्र उशीरत्वं चेत्यर्थः । हृदः चन्दनलेप कृत्यं शैत्योत्पादनं न कर्त्ता करिष्यत्येव परोपकार शीलत्वादिति भावः । काण्डोऽस्त्रीदण्डवाणार्वर्गावसरवारिषु । स्याद्वीरणं वीर तरुर्मूलस्योशीर-मस्त्रियां अभयं नलदं सेव्यमिति चामरः । वीरणस्येति शब्दस्य श्लेषः । अन्यत्रार्थ श्लेषः । तथा च नलदत्वमेत्य देति प्रकृता प्रकृतयोरभेदा-ध्यवसायेन हंसे आरोप्यमाणस्योशीरस्य प्रकृत्या तादात्म्येन चन्दनकृत्य लक्षण प्रकृतकार्य्योपयोगात् परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतो-पयोगित्वे परिणाम इति लक्षणात् स, चोक्त श्लेष प्रतिबिम्बोत्थापित इति सङ्करः ॥ ९० ॥

अलमिति । हे हंस ! विलम्बायालं न विलम्बितव्यमित्यर्थः । अल-ङ्खल्वोरित्यादिनाक्त्वा प्रत्यये ल्यबादेशः । त्वरितुं वेलाहि त्वराकालः खल्वयमित्यर्थः कालसमये वेलासु तुमुन् कुतः स्थैर्यसहे विलम्बसहे कार्य्ये विचारो विमर्शः किलेति प्रसिद्धौ अन्यथा विपत्स्यत इति भावः ।

गुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा
प्रतीक्षते जातु न कालमार्त्तिः ॥ ८१ ॥
अभ्यर्थनीयः स गतेन राजा
त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थं ।
प्रियाह्रदाक्षिण्यवलात्कृतो हि
तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ८२ ॥
शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम् ।

यथाहि तीक्ष्णा शीघ्रग्राहिणी प्रतिभा प्रज्ञा गुरूपदेशमिव आर्त्तिं रा-धि जातु कदापि कालं न प्रतीक्षते कालक्षेपं न सहत इत्यर्थः। उपमा-र्थान्तरन्यासयोः संसृष्टिः ॥ ८१ ॥

अथानन्तरकृत्यं स विशेषमुपदिशति। अभ्यर्थनीय इत्यादि श्लोक-पञ्चकेन। गतेन इतो यातेन त्वया स राजा नलः शुद्धान्तगतः। अन्तः-पुरःस्थो मदर्थं मत्प्रयोजनं नाभ्यर्थनीयो न याच्यः दुहादित्वात्द्वि-कर्मकत्वं अप्रधाने दुहादीनामिति राज्ञोऽभिहित कर्म्मत्वं कुतः हि यस्मात्तदा तस्मिन् काले प्रियाणामास्य दाक्षिण्यं सुखावलोकनोत्था-पित छन्दानुवृत्ति बुद्धिरित्यर्थः। तेन बलात्कृतो बलात्प्रतिवर्त्तितो अन्याधूनिषेधः उदयेत् उत्पद्येत ॥८२॥

शुद्धान्तेति। किञ्च शुद्धान्त सम्भोगेन अन्तःपुर स्त्रीसम्भोगेन निता-न्तहृष्टे अतएव सन्तुष्टे नैषधे नलविषये इदं कार्य्यं न निगाद्यं न निग-दितव्यं ऋहलोर्ण्यत् गदमदेत्यादिना सोपसर्गाद्यतो निषेधात्। तथाहि अपां तृप्ताय अद्भिस्तृप्तायेत्यर्थः। पूरणगुणेत्यादिना षष्ठी समास प्रति-षेधा देव ज्ञापकात् षष्ठी इत्यर्थानां प्रीयमाण इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी स्वादुर्मधुरा सुगन्धिः। कर्पूरादि वासनया शोभनगन्धा अत्र कवीनां निर-ङ्कुशत्वाद्गन्धस्येत्येकां तत्नियमानादरः। तुषारा शीतला वारिधारा

अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥ ८३ ॥
विज्ञापनीया न गिरो मदर्थाः
क्रुधा कदुष्णे हृदि नैषधस्य ।
पित्तेन दूने रसने सितापि
तिक्तायते हंसकुलावतंस ! ॥ ८४ ॥
धरातुरासाहि मदर्थयाच्ञा
कार्य्या न कार्य्यान्तरचुम्बिचित्ते ।
तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा
बिभर्त्यवज्ञाचरणस्य मुद्राम् ॥ ८५ ॥

न स्वदते न रोचते हि । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८३ ॥

विज्ञापनीया इति । हे हंस कुलावतंस ! नैषधस्य नलस्य हृदि हृदये क्रुधा क्रोधेन कदुष्णे ईषदुष्णे चकारात्के: कदादेशः । मह्यमिमाः मदर्थाः अर्थेन सह नित्य समासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या गिरो वाचो न विज्ञापनीया न विधेयाः न विज्ञाप्या इत्यर्थः । तथाहि पित्तेन पित्तदोषेण दूने दूषिते रसने रसनेन्द्रिये सिता शर्करापि तिक्तायते तिक्तीभवति लोहितादित्वात्-क्यषे वाक्यष इति आत्मनेपदं अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः ॥८४॥

धरेति । तुरं त्वरितं सहयत्यभिभवत्यरीनिति तुराषाडिन्द्रः सहते र्णौरादिकत्वात् क्विप् न हि वृतितृषादिना पूर्वपदस्य दीर्घः प्रकृतिग्र-हणेऽयं तस्यापि ग्रहणात् मुग्धभोजस्तु तुराशब्दं टाबन्तमाह । तस्मिन् धरा तुरासाहि भूदेवेन्द्रे नले अजादिषु असाडुपत्वात् सहेःसातः स इति षत्वं नास्ति । कार्यान्तर चुम्बिचित्ते व्यासक्त चित्ते मदर्थयाच्ञा मत्प्र-योजन प्रार्थना न कार्या तथाहि तदा व्यासङ्गकाले अर्थितस्य अनवबोध अबोधः स एव निद्रा सा अवज्ञा चरणस्य अनादर करणस्य मुद्रां अभिज्ञानं बिभर्त्ति अनादर प्रतीतिं करोतीत्यर्थः । तस्यातिकष्टमिति भावः ॥८५॥

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे
तस्मात्त्वयास्मिन् समयं समीक्ष्य ।
आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्ध्योः
कार्य्यस्य कार्य्यस्य शुभा विभाति ॥ ९६ ॥

इत्युक्तवत्या यदलोपि लज्जा
सानौचिती चेतसि नश्चकास्तु ।
स्मरस्तु साक्षी तददोषतायाः
सुन्माद्य यस्तत्तदवीवदत्ताम् ॥ ९७ ॥

उन्मत्तमासाद्य हरः स्मरश्च
द्वावप्यसीमां मुदमुद्वहेते ।

विज्ञेनेति । तस्मात्कारणाद्विज्ञेन विवेकिना त्वया समयं समीक्ष्य इदं कार्यमस्मिन् नले विषये विज्ञाप्यं विलम्बः स्यादित्याशङ्क्याह आत्यन्तिकेति । हे हंस ! कार्यस्य आत्यन्तिका सिद्धि विलम्बिसिद्ध्योर्मध्ये आर्यस्य विदुष स्ते का कतरा शुभा समीचीना विभाति अनवसर विज्ञापने कार्य-विघाताद्वरं विलम्बनेनापि कार्यसाधनमिति भावः ॥ ९६ ॥

इतीति । इत्युक्तवत्या तया लज्जा अलोपि त्यक्तेति यत् सा विधेय प्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता अनौचिती अनौचित्यकृत मेतत् नोऽस्माकं शृण्वतां चेतसि चकास्तु किन्तु लज्जात्यागस्य अदोषतायां स्मरः साक्षी प्रमाणं यः स्मरः तां भैमी सुन्माद्य उन्मादावस्थां प्राप्य तत्तदनुचितं वचनमवीवदत् वादयतिस्म वदतेर्णौ चङि णौ चङि उपधाया ह्रस्वः इति ह्रस्वः सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इत्यादिना वदेर्णि कर्तुः कर्म्मत्वम् प्रकृतिस्थस्यायं दोषो न कामोपहत चेतस इति भावः॥९७॥

कामो वा किमर्थमेवं कारयतीत्याशङ्क्य तस्यायं निसर्गो यदुन्मत्तेन क्रीडतीति सदृष्टान्तमाह । उन्मत्तमिति । हरःस्मरश्च द्वावपि उन्मत्तमासाद्य असीमां दुरन्तां सुदमुद्वहेते दधतुः । वहे स्वरितेत्त्वा-दात्मनेपदं किन्तु तत्र निर्देशक्रमात् पूर्वो हरः स्मरस्त्वितया स्मरद्वे

पूर्व्वः स्मरस्सङ्गितया प्रसूनं
नूनं द्वितीयो विरहाधिदूनं ॥ ९८ ॥

तथाभिधात्रीमथ राजपुत्रीं
निर्णीय तां नैषधबद्धरागाम्।
अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा
विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ ९९ ॥

इदं यदि क्ष्मापतिपुत्रि! तत्त्वं
पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन्।
त्वामुच्चकैस्तापयता नृपञ्च
पञ्चेषुणैवाजनि योजनेयम् ॥१००॥

ङ्गितया प्रसूनं धुस्तूरकुसुमं तस्यायुध तयेति भावः। अन्यस्तु द्वितीयः स्मरस्तु विरहाधि दूनं विरहव्यथादुस्य सुन्मादावस्थापन्नमित्यर्थः। अन्यत्र विनोदलाभादित्यर्थः। उन्मत्त उन्मादवति धुस्तूर मुचुकुन्दयोरिति विश्वः। उभयोरभेदाध्यवसायात् समान धर्म्मत्व विशेषण मात्र स्लेषात्मकता प्रकृत गोचरत्वाच्च उभय स्लेषः। तेन हरवत् स्मरोऽप्युन्मत्त प्रिय इति उपमा गम्यते ॥ ९८ ॥

तथेति। तथाभिधात्रीं तां राजपुत्रीं भैमीं नैषधे नले बद्धरागां निर्णीय तेन विहायसा विहगेन विहस्य भूयः चञ्चूपुटस्य मौन मुद्रा निर्वचनत्वममोचि अवादीदित्यर्थः ॥९९॥

इदमिति। हे क्ष्मापतिपुत्रि! इदं त्वदुक्तं तत्त्वं यदि सत्यं यदि तर्हि अस्मिन् विषये स्वविधेयं मत्कृत्यं न पश्यामि किन्तु त्वां नृपं च उच्चकैरत्यन्तं तापयता पञ्चेषुणैव इयं योजना युवयोः सङ्घटना अजनि जाता जनेः कर्मणि चिणो लुक् ॥ १०० ॥

त्वद्बद्धबुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां
तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः ।
त्वामद्य लब्ध्वामृततृप्तिभाजां
स्वं देवभूयं चरितार्थमस्तु ॥ १०१ ॥

तुल्यावयोर्मूर्त्तिरभून्मदीया
दग्धा परं सास्य न ताप्यतेऽति ॥
इत्यभ्यसूयन्निव देहतापं
तस्यातनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते ॥ १०२ ॥

त्वदिति । किन्तु त्वद्बद्धबुद्धेः त्वदायत्तचित्तस्य त्वामेव ध्यायत इत्यर्थः । अतएव तस्योपवासव्रतिनां त्वदा सक्ताद्विषयान्तरव्यावृत्तानां तपोभिरुक्तोपवासव्रतरूपैरद्य त्वां लब्ध्वा सम्मुखेन लब्धप्रायां निश्चित्य साक्षात्कृत्येति च गम्यते अतएव अमृतेन या तृप्तिस्तद्भाजांबहिरिन्द्रियाणां स्वं स्वकीयं देवभूयं देवत्वमिन्द्रियत्वं सुरत्वञ्च देवः सुरे राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियमिति विश्वः । चरितार्थं सफलमस्तु अमृतपानैकफलत्वाद्दैवत्वं स्यादिति भावः । अर्थान्तरप्रतीतेर्ध्वनिरेवेत्यनुसन्धेयम् ॥ १०१

यदुक्तं स्वपं पञ्चेषु स्तापयतीति तदाह । तुल्येति । आवयोर्नलस्य मम चेत्यर्थः । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति सर्वग्रहणात्त्यदादिना नलेन सह त्यदाद्येकशेषः । मूर्तिस्तनुस्तुल्या तुल्यरूपाभूत् तत्र मदीया सा मूर्त्तिः परं निःशेषं दग्धा भस्मीकृता अस्य मूर्तिस्तनुर्न ताप्यते तापमपि न प्राप्यते इति हेतोरभ्यसूयन् ईर्ष्यन्निवेत्युत्प्रेक्षा अतनुरनङ्गस्त्वद्विरहात्त्वद्विरहमेव रन्ध्रमन्विष्येत्यर्थः । तस्य नलस्य देहतापं विधत्ते तस्मात्त्वद्विपदमुपतिष्ठते ते मनोरथ इति भावः ॥ १०२ ॥

लिपिं दृशा भित्तिविभूषणं त्वां
नृपः पिबन्नादरनिर्निमेषम्।
चक्षुर्भरैरर्पितमात्मचक्षु
रागं स धत्ते रचितं त्वया नु ॥ १०३ ॥

पातुर्दृशालेख्यमयीं नृपस्य
त्वामादरादस्तनिमीलयास्ति।
ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः
प्रीतेर्निमेषच्छिदया विवादः ॥ १०४ ॥

त्वं हृद्गता भैमि! बहिर्गतापि
प्राणायिता नासिकयास्यगत्या।

अथास्य दशान्तरस्यावर्णयन् चक्षुःप्रीतिं तावत् श्लोकद्वयेनाह। लिपिमित्यादि। हे भैमि! स नृपो भित्तिविभूषणां कुड्यालङ्कारभूतां लिपिं चित्रमयीं त्वां दृशा आदरेणास्थयानिर्निमेषं पिबन् चक्षुर्भरैरश्रुभिरर्पितं त्वयानु त्वया वा रचितमात्मचक्षुषो रागं आरुण्यं अनुरागञ्च धत्ते अत्रो भयकारणसम्भवादुभयस्मिन्नपि रागे जाते सं-शयमहिम्नैकतराभिधानात्कारणविशेष सन्देहः ॥ १०३ ॥

इममेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह। पातुरिति। अस्तनिमीलया निर्निमेष-या दृशा आलेख्यमयीं चित्रगतां त्वां आदरात्पातुर्द्रष्टुरित्यर्थः पिबते-स्तृन् प्रत्ययः। अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्त्वामिति द्वितीया नृपस्य नेत्रवृत्तेः प्रीतेश्च प्रीतेर्निमेषस्य च्छिदया च्छेदेन सह नेत्रवृत्त्येति शेषः। भिदादित्वा दङ् प्रत्ययः। अश्रुणि विषये इदमश्रु ममेति मत्कृतमेवेति विवादः कलहो अस्ति भवतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथ मनःसङ्गमाह। त्वमिति हे भैमि! त्वं बहिर्गतापि हृद्गता अन्तर्गता अपि विरोधे तेन चाभासाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः। कया गत्या केन प्रकारेण अस्य नलस्य प्राणायिता प्राणवदाचरिता प्राणसमा

न चित्तमाक्रामति तत्र चित्र-
मेतन्मनोयद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥
अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां
सङ्कल्पसोपानततिं तदीयाम् ।
श्वासान् स वर्षत्यधिकं पुनर्यत्
ध्यानात्तव त्वन्मयतामवाप्य ॥ १०६ ॥
हृत्तस्य यां मन्त्रयतेरहस्त्वां
तां व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।

उपमानादाचारे कर्तुः क्यङ् प्रत्ययः नासि असि वेत्यर्थः । यतः प्राणोऽपि नासिकया नासाद्वारेण आस्यगत्या मुखद्वारेण उच्छ्वासनिश्वासरूपेण बहिर्गतोऽप्यन्तर्गतो भवतीति शब्द श्लेषः । अतएव प्राणायितेति श्लिष्टविशेषणेयमुपमा पूर्वोक्तविरोधेन सङ्कीर्णा किन्तु तव प्राणायितत्वे चित्रमाश्चर्यं रसः चित्तन्नाक्रामति न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः ।

यतः कुत्यस्माद्धेतन्मनो नलचित्तं भवति त्वमेवैकाऽतिजीविका यस्य तद्भवदेक वृत्ति भवच्छब्दस्य सर्वनामत्वाद् वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः जीवितभूतस्य प्राणायितत्वे किं चित्रं जीवितस्य प्राणधारणात्मकत्वादिति भावः ॥ १०५ ॥

अथ द्वाभ्यां सङ्कल्पावस्थामाह । अजस्रमिति । दूरदीर्घां अत्यन्तायतां तदीयां सङ्कल्पा मनोरथा एव सोपानानि तेषाम् । ततिं पङ्क्तिमजस्रं त्वं आरोहसि श्वासान् पुनः स नलो अधिकं वर्षति मुञ्चतीति यत् तच्छ्वासवर्षणं तव ध्यानात् त्वन्मयतां त्वदात्मकत्वमाप्य प्राप्य अवीतेराङ् समासेक्त्वो ल्यबादेशः अन्यथा कथमन्यायासादन्यस्य श्वासमोच इति भावः । अत्र श्वास सोपानारोहणयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्योक्ते रसङ्गत्यलङ्कारः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिरितिलक्षणात् तन्मूला चेयं नलस्य दमयन्ती । तादात्म्योत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १०६ ॥

तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्र
सख्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७ ॥
स्थितस्य रात्रावधिशय्य शय्यां
मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती
आलिङ्ग्य या चुम्बति लोचने सा
निद्राधुना न त्वदृतेऽङ्गना वा ॥ १०८ ॥
स्मरेण निस्तप्य दृथैव बाणै

हृदिति। तस्य नलस्य हृत् हृदयं कर्तृ यां त्वां रहः उपांशु रहश्चोपांशु चालिङ्ग इत्यमरः। मन्त्रयते सम्भाषते तां त्वां तन्मुखं कर्तृ व्यक्तं प्रकाशमामन्त्रयते हे प्रिये! क यासि मामनुयाहि पश्य इत्येवं सम्बोधयतीति यत् सा तद्रहस्य प्रकाशनं विधेय प्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता तन्मुखस्य तद्वैरिणो नलद्वेषिणः पुष्पायुधस्य मित्रं सखा शरच्चन्द्रः। तेन यत् सख्यं मैत्रीसादृश्यञ्च तस्य औचिती औचित्यं खलु अरि मित्रस्यापरित्वादुचितमेत द्रहस्यभेदनमित्यर्थः। अत्र मुखकर्तृक रहस्योद्भेदनस्य उक्तैरनिमित्तत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ १०७ ॥

अथ एकेन जागरमरतिञ्चाह। स्थितस्येति रात्रौ शय्यामधिशय्य शय्यायां शयित्वा अधिशीङ्स्थासामिति अधिकरणस्य कर्मत्वम्। स्थितस्य तस्य मनो मोहे सुखपारवश्ये निमज्जयन्ती सती या आलिङ्ग्य लोचने चुम्बति सा निद्रा त्वदृते त्वत्तो विना अन्यारादितरर्ते इत्यादिना पञ्चमी त्वद्विरहादृतेऽस्त्वदन्या चेति द्रष्टव्यं अङ्गना वा अधुना नास्ति निद्रानिषेधाज्जागरः अङ्गनान्तरनिषेधाद्विषयद्वेषलक्षणा अरतिश्चोक्ता अत्र निद्राङ्गनयोः प्रस्तुतयोरेवालिङ्गनादि चुम्बनादिधर्मसाम्यादौपम्यप्रतीतेः केवल प्रकृतगोचरातुल्ययोगितालङ्कारः प्रस्तुताप्रस्तुतानाञ्च केवलं तुल्य धर्मतः औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता इति लक्षणात् ॥ १०८ ॥

लावण्यशेषां कृशतामनायि ।
अनङ्गतामप्ययमाप्यमानः
स्पर्द्धां न साद्धं विजहाति तेन ॥ १०९ ॥
त्वत्तापकात्त्रस्यति नैनसोऽपि
त्वय्येव दास्येऽपि न लज्जते यत् ।
स्मरेण बाणैरतितक्ष्य तीक्ष्णै
लूनः स्वभावोऽपि कियान् किमस्य ॥ ११० ॥
स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिष्णोः
- सिद्धागदङ्कारचये चिकित्सौ ।

अथ कार्श्यावस्थामाह । स्मरेणेति । अयं नलः स्मरेण बाणैर्निशातस्य निशात इत्यैव लावण्यं कान्ति विशेषः मुक्ताफलेषु छायाया स्तरलत्वमिवान्तरा प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते इति भूपालः । तदेव शेषो यस्या स्तांतनुतां कार्श्यमनायि नीतः नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लुङ् प्रधान कर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति वचनात् । इत्यात्वं व्यनक्ति अनङ्गतां कशाङ्गतां अनुदरेति वदीषदर्थे नञ् समासः आप्यमानो अनीयमानोऽपि अत्र पूर्ववत्प्रधाने शानच् तेन स्मरेण साद्धं स्पर्धां न विजहाति तथापि तं जिगीषत्येवेत्यर्थः । अङ्गकार्श्येऽपि स्पर्द्धा बीज लावण्यस्याकार्श्यादङ्गकथनं इत्थैवेति भावः । अतएव विशेषोक्तिरलङ्कारः तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरलङ्कृतिरिति लक्षणात् ॥१०९॥

अथ द्वाभ्यां लज्जात्यागमाह । त्वदित्यादि । स्मरेण तीक्ष्णैर्बाणैरतितक्ष्य शरीरमिति शेषः । अस्य नलस्य स्वभावोऽपि पापभीरुत्वनीचत्वगर्हिताक्लैव्यमपि कियानल्पोऽपि लूनः किमित्युत्प्रेक्षा यद्यस्मात्त्वत्तापकात्त्वत्प्राप्ति साधनादेनसः पापादपि न त्रस्यति भीत्रार्थानां भयहेतुरिति अपादानत्वात् पञ्चमी त्वय्येव दास्येऽपि त्वदधिगतदास्य विषये न लज्जते ॥ ११० ॥

निदानमौनादविशद्विशाला
सांक्रामिकी तस्य रुजेव लज्जा ॥१११
बिभेति रुष्टासि किलेत्यकस्मात्
स त्वां किलोपैति हसत्यकाण्डे।
यान्तीमिव त्वामनुयात्यहेतो
रुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥
भवद्वियोगाच्छिदुरार्त्तिधारा
यमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः।
मूर्च्छामयद्वीपमहान्धपङ्के
हाहा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥

स्मरमिति। घोरं दारुणं स्मरं ज्वरं कामसन्तापं चिकित्सौ प्रतिकर्त्तरि कित्तनिवास इति धातोः गुप्तिजिकिद्भ्यः सनिति निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु इष्यत इति रोग प्रतीकारे सन् प्रत्ययः सनाशंस भिक्ष्यः नलोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधः सिद्धागदङ्कार चये सिद्धवैद्यसङ्घे कर्मण्यणधिकारे मत्यागदस्येति मुमागमः निदान मौनाद्रोग निदानानभिधानाद्धेतोरपत्रपिष्णोर्लज्जाशीलस्य अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच् तस्य नलस्य विशाला महती लज्जा संक्रमादागता सांक्रामिकी रुजेव अक्षिरोगो ह्यपस्मारः क्षयः कुष्ठमसूरिका दर्शनात् स्पर्शनाद्दानात् संक्रमन्ति नराम्नरं इति उक्ताक्ष्यादिरोगा इवेत्यर्थः भिदादित्वा दङ् प्रत्ययः अविशत्॥१११॥

अथ उन्मादावस्थामाह। बिभेतीति। स नलः अकस्माद काण्डे रुष्टा कुपितासीति बिभेति अकाण्डे अनवसरे उपेत्य किल प्राप्येव हसति अहेतोरकस्माद्यान्तीं गच्छन्तीं किल त्वा त्वामनु याति त्वया युक्त इव मोघं निर्विषयं प्रतिवक्ति सर्व्वोऽप्ययमुन्मादानुभावः। उन्मादश्चित्त विभ्रमः ॥ ११२ ॥

अथ मूर्च्छावस्थामाह। भवदिति। भवत्या वियोगो भवद्वियोगः सद्-

सव्यापसव्यव्यसनाद्द्विरुक्तैः
पञ्चेषुवाणैः पृथगर्जितासु ।
दशासु शेषा खलु तद्दशा या
तया नभः पुष्यतु कोरकेण ॥ ११४ ॥
त्वयि स्मराधेः सततास्मितेन
प्रस्थापितो भूमिभृतास्मि तेन ।
आगत्य भूतः सफलो भवत्या
भावप्रतीत्या गुणलोभवत्याः ॥ ११५ ॥

नाम्नो वृत्तिं मात्रे पुंवद्भावः । तस्मिन्नच्छिद्रा अविच्छिन्ना विदिभिर्दिक्छिदेः कुरच् । आर्तिधारा दुःखपरम्परा तस्या एव यमस्वसुर्यमुनाया मूर्च्छामयं मूर्च्छावस्थारूपं यद्दीपं तत्र यन्मज्जनं महामोहस्तस्मिन्नेव पङ्के मग्नो भट्टटो राजवीरः स एव कुञ्जरः निःशरण्यो निरालम्बः सन् मज्जतिहाहेति खेदे रूपकालङ्कारः । आर्तिधारायास्तमो विकारत्वेन रूपसाम्यात्यमुना रूपणम् ॥ ११३ ॥

दशमावस्था तु तस्य कदापि माभूदित्यत आह । सव्येति । सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणाभ्यां व्यसनान्मोचनात् द्विरुक्तैर्द्विगुणीकृतैर्दशभिरित्यर्थः । पञ्चेषु बाणैः पृथगर्जितासु प्रत्येकमुत्पादितासु दशसु दृङ्मनः सङ्गसङ्कल्पो जागरः कृशतारतिः ह्रीत्यागोन्माद मूर्च्छान्त इत्यनङ्गदशादश इत्युक्तासु चक्षुः प्रीत्यादि दशावस्थासु शेषा अवशिष्टा या तद्दशा दशमावस्थेत्यर्थः । तयैव कोरकेण कलिकयेति रूपकं । नभः पुष्यतु पुष्पितमस्तु अस्य सा दशा ख पुष्पकल्पास्तु कदापि माभूदित्यर्थः । तच्च त्वत्प्राप्तिलाभादिति भावः । पुष्पविकसन इति धातोर्लोट् ॥ ११४ ॥

त्वयीति । त्वयि विषये स्मराधेः स्मरपीडा दुःखाद्धेतोः सततमस्मितेन स्मितरहितेन खिन्नेन तेन भूमिभृता प्रस्थापितोऽस्मि । अथ आगत्य गुणलोभवत्याः भवत्यास्तव भावप्रतीत्या अभिप्रायज्ञानेन सफलो भूतः सिद्धार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ ११५ ॥

धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारै
र्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया
यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥ ११६ ॥
नलेन भायाः शशिना निशेव
त्वया स भायान्निशया शशीव ।

धन्येति । हे वैदर्भि ! भैमि ! वैदर्भीरीतिरपि गम्यते । धनं लब्धा धन्यः असि कृतार्था भीत्यर्थः । धनगणं लब्धेति यत्प्रयः कुतः यया त्वया उदारैः उत्कृष्टैर्गुणैः शीलविनयादिभिरन्यत्र श्लेषैः प्रसादादिभिः पाशैश्चेति गम्यते नैषधो नलोऽपि तादृक् धीरोऽपीति भावः । समाकृष्यत सम्यगाकृष्टो वशीकृत इति भावः । एतेन वैदर्भीत्यादिविशेषणाद्गुणैर्भाविकं इवेत्युपमालङ्कारो युज्यते तथाहि । चन्द्रिकाया अब्धिमपि गभीरमपीति भावः । उत्तरलीकरोति क्षोभयतीति यत् इतोऽपि अभ्यधिका स्तुतिर्वर्णना का खलु न कापीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः । एतेन नलस्य समुद्रगाम्भीर्यं दमयन्त्याश्चन्द्रिकाया इव सौन्दर्यं व्यज्यते ॥११६॥

फलितमाह । नलेति । शशिना निशेव त्वं नलेन भायाः । भातेराशिषि लिङ् । सोऽपि निशया शशीव त्वया भायात् भातेः पूर्ववदाशिषि लिङ् । किं च अत्र दैवानुकूल्यमपि सुभाव्यमित्याह पुनः पुनस्तयोर्निशाशशिनोर्युगं युनक्ति योजयतीति तद्युगयुक् विधाता युवां नलन्त्वाञ्च त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति एकशेषः योक्तुमिच्छतीति युयुक्षुर्युजेः सनन्ताद् प्रत्ययः स्वभ्यासं अभ्यासस्य समृद्धौ निरन्तराभ्यास इत्यर्थः । समृद्ध्यर्थेऽव्ययीभावः । ततः परस्याः सप्तम्या वैकल्पिकत्वाद् भावः । आस्ते नु तथाभ्यस्यति किमित्यर्थः । अत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्या अभाव इति व्याख्याने अभ्यासार्थमभ्यस्यतीत्यर्थः स्यात् तदात्माश्रयत्वादित्युपेक्षणीयं अत्र दमयन्ती नलयोरन्योन्य शोभाजननोक्तेरन्योन्यालङ्कारः । पर-

पुनःपुनस्त्वद्युगयुग्विधाता
स्वभ्यासमास्ते नु युवां युयुक्षुः ॥ ११७ ॥

स्तनद्वये तन्वि! परं तवैव
पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य।
अनल्पवैदग्ध्यविवर्द्धिनीनां
पत्रावलीनां रचना समाप्तिम् ॥ ११८ ॥

एकः सुधांशुर्न कथञ्चन स्या-
त्तृप्तिक्षमस्त्वन्नयनद्वयस्य।
त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु
नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

स्वरक्रियाजननमभ्यासमिति लक्षणात्। उपमाद्वयानुप्राणित इति सङ्करः तन्मूलाचेयं विधातुः पुनर्निशा शशियोजनायां दमयन्ती नल-योजनाभ्यासत्वोत्प्रेक्षेति ॥ ११७ ॥

स्तनेति। हे तन्वि! किञ्च नैषधस्य नलस्य अनल्पेन महता वैद-ग्ध्येन नैपुण्येन विवर्द्धिनीनामुज्जृम्भमाणानां पत्रावलीनां रचनासमाप्तिं सम्पूर्णतां प्राप्स्यति यदि तर्हि पृथौ पृथुनि भाषित पुंस्कत्वाद्विकल्पेन पुंवद्भावः। तव स्तनद्वये परं प्राप्स्यति नान्यस्या इत्यर्थः। अन्यस्या अयोग्यत्वादिति भावः ॥ ११८ ॥

एक इति। एकः सुधांशु स्त्वन्नयनद्वयस्य कथञ्चन कथञ्चिदपि तृप्तौ प्रीणने क्षमो न स्यात्तस्मान्नलास्य शीतद्युतिना नलमुखचन्द्रेण सद्वितीयः सन् त्वल्लोचनयोरासेचनक स्तृप्तिकरोऽस्तु तदा सेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनादित्यमरः। आसिच्यते अनेनेत्या सेचनकं करणे ल्युट् स्वार्थे कः ॥ ११९॥

अहो तपःकल्पतरुर्नलीय
स्त्वत्पाणिजाग्रस्फुरदङ्कुरश्रीः ।
तद्भ्रूयुगं यस्य खलु द्विपत्री
तवाधरो रज्यति यत्कलम्बः ॥ १२० ॥

यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां
स्मितेन यः कोरकितस्तवास्ते
अङ्गम्रदिम्ना तव पुष्पितो यः
स्तनश्रिया यः फलितस्तवैव ॥ १२१ ॥

अथ द्वाभ्यां नलतपः साफल्यमाह । अहो इत्यादिना नलस्यायं नलीयः वा नामधेयस्येति वृद्धसंज्ञायां वृद्धात्छः । अतएव कल्पतरुः अभिनवः प्रसिद्ध कल्पतरु विलक्षण इत्यर्थः । अतएव अहो इत्याश्चर्यं वैलक्षण्यमेवाह त्वदित्यादि । अत्रापि यच्छब्दो द्रष्टव्यः यः कल्पतरुः तव पाणिजाग्रैः कररुहाग्रैः नित्यं स्फुरन्ती अङ्कुरश्रीर्यस्य सः अङ्कुरवानित्यर्थः यस्य तव भ्रू युगमेव द्वयोः पत्रयोः समाहारो द्विपत्री प्रथमोत्पन्न पत्रद्वयं खलु तवाधरो यत्कलम्बो यस्य नासिकाकिसलय-काण्ड इत्यर्थः अस्य तु नासिका कलम्बश्चेत्यमरः । रज्यति स्वयमेव रक्तो भवति कुषिरञ्जोः प्राचां सनुपरस्मै पदञ्चेति कर्मकर्तरि रूपम् ॥ १२० ॥

यद्दति । यस्ते तव कराभ्यां पल्लवितः सञ्जात पल्लवः यस्तव स्मितेन कोरकितः सञ्जात कोरकः सन् आस्ते यस्तवाङ्गानां म्रदिम्ना-मार्दवेन पुष्पितः सञ्जात पुष्पः यस्तवैव स्तन श्रिया स्तनसौन्दर्य्येण फलितः सञ्जात फलः सर्वत्र तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । अत्र श्लो-कद्वयेन तपसि दमयन्ती नखादिषु च कल्पतरुता वयवत्वरूपणात्मा वय-यवरूपकं तथा अवयविनि कल्पतरोरवयवानां नखाङ्कुरादीनाञ्च मिथः कार्य्यकारणभूतानां भिन्नदेशत्वादसङ्गत्या स्मितमिति सङ्करः कार्य-कारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गति रिति लक्षणात् ॥ १२१ ॥

कंसीकृतासीत् खलु मण्डलीन्दोः
संसक्तरश्मिप्रकरा स्मरेण ।
तुला च नाराचलता निजैव
मिथोऽनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥ १२२ ॥

सत्त्वस्तुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे
तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु ।
लग्नोत्थितास्त्वत्कुचपत्ररेखा
स्तन्निर्गतास्तत् प्रविशन्तु भूयः ॥ १२३ ॥

किञ्च समानुरागत्वाच्च युवयोः समागमः श्लाघ्य इत्याशयेनाह । कंसीति । स्मरेण कर्त्रा वां युवयोर्मिथोऽनुरागस्य अन्योन्यरागस्य यस्तव तस्मिन् यश्च तस्य त्वयि तयोरनुरागयोरित्यर्थः । समीकृतौ समीकरणे निमित्ते तदर्थमित्यर्थः संसक्तः संयोजितः रश्मीनामंशूनां सूत्राणाञ्च प्रकरःसमूहो यस्यां सा किरणप्रग्रहौ रश्मीत्यमरः । इन्दोर्मण्डलीबिम्बं कंसीकृता लोहपात्रीकृता आसीत् । कंसोऽस्त्री लोहभाजनमिति शाब्दिकः । मण्डले निजा नाराचलता वाणवल्ली सैव तुला तुलादण्डकृतेति शेषः । तत्रेन्दु मण्डलादौ कंसादिरूपणादेव स्मरस्य कार्यकारणरूपसिद्धेरेकदेश विवर्तिरूपकम् ॥ १२२ ॥

सत्त्वेति । किं च मदनोत्सवेषु रतिकेलिषु सत्त्वेन मनोविकारेण स्रुतो यः स्वेदःसात्त्विक विकार विशेषः तेनैव मधूत्थेन मधूच्छिष्टेन सान्द्रे निरन्तरे अतएव तस्य नलस्य पाणिपद्मे लग्नाः संक्रान्ताः । अतएव उत्थिताः त्वत्कुचतटाद्विश्लिष्टाः । मधूच्छिष्टे निकषस्य कनक रेखावदिति भावः । स्नातानु लिप्तवत्पूर्वकाल समासः तन्निर्गताः । तत्पाणिपद्मोत्पन्ना स्त्वत्कुच पत्र रेखाः भूयः तत् पाणिपद्मं वा पुंसि पद्मं नलिनमित्यमरः । प्रविशन्तु कार्यस्य कारणे लयनियमादिति भावः । युवयोः समागमोऽस्तु इति तात्पर्यम् ॥ १२३ ॥

बन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्ध
प्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।
प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां
प्रतीच्छतं भैमि ! युवां युवानौ ॥ १२४ ॥

अन्योऽन्यसङ्गमवशादधुना विभातां
तस्यापि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे ।
स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्त
मादाविव द्व्यणुककृत्परमाणुयुग्मम् ॥ १२५ ॥

कामः कौसुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनु
र्वल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माद्यत्यसौ ।

बन्धेति । किं च हे भैमि ! बन्धैरुत्तानादि करणैः । काम तन्त्र-प्रसिद्धैराढ्यं समग्रं नानारतं उत्तानकादि विविध सुरतं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः सन्तोषितैः केलिवने मरुद्भिः वायुभिर्देवैश्च मरुतौ पवनामरौ इत्यमरः । पुनरुक्तं सान्द्रं यथा तथा मुक्तां प्रसून वृष्टिं युवतिश्च युवा च युवानौ पुमां स्त्रियेत्येक शेषः । युवां प्रतीच्छतं स्वीकुरुतं युद्धविक्रान्ता हि देवैः पुष्पवृष्ट्या सम्भाव्यत इति भावः ॥ १२४ ॥

अन्योन्येति । किं च अधुना अन्योन्य सङ्गमवशाद्विकसद्विलासे वर्धमानोल्लासे तस्यापि तेऽपि नलस्य तवच मनसी मनसिजस्य कामस्य तनुं शरीरं पुनः स्रष्टुमारब्धुं प्रवृत्तं अतएवादौ द्वाभ्यामारब्धं कार्यं द्व्यणुकं तत्करोतीति तत्कृत् तदारम्भकं करोतेः क्विप् । तत्परमाणु युग्ममिवेत्युत्प्रेक्षा तार्किकमते मनसोऽणुत्वादिति भावः । विभातां कार्या-रम्भकपरमाणु युगलवदविश्लेषेण विराजतामित्यर्थः । भातेर्लोटि तस्येति तसः तामादेशः ॥ १२५ ॥

कामइति । असौ यो नलजिगीषुरिति भावः । कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जितेन्द्रियत्वादिति भावः । अमुं नृपं नलं जेतुमव्रणवंश-

ग्रीवालङ्कृतिपट्टसूत्रलतया पृष्ठे कियल्लम्बया
भ्राजिष्णुं कषलेखयेव विलसत्सिन्दूरसौन्दर्य्यया॥ १२६॥
त्वत्गुच्छावलिमौक्तिकानि गुटिकास्तं राजहंसं विभो
वेध्यं विद्धि मनोभुवः स्वमपि तां मञ्जुं धनुर्मञ्जरीम्।
यन्नित्याङ्कनिवासलालिततमज्याभुज्यमानं लस
न्नाभीमध्यबिला विलासमखिलं रोमालिरालम्बते॥१२७॥

जां सत्कुलप्रसूतां दृढवेणुजन्यात्र द्वौ वंशौ कुलमस्करावितिं अमरः।
अधिगुणारूधिकलावरणादि गुणामधिज्यात्र मिश्रसदनुवर्तमानं सिन्दूर-
स्याङ्करावस्थायां नालान्तराले चिप्तस्य सौन्दर्यं शोभा यस्यां तया कषरे-
खया कालान्तरे सिन्दूरसंक्रान्ति परीक्षार्थं कृत घर्षणरेखये वेत्युत्प्रे-
क्षा। पृष्ठे ग्रीवा पश्चाद्भागे कियत्किञ्चिल्लम्बया तया लम्बया स्रस्तया
ग्रीवालङ्कृतिः ग्रीवालङ्कार भूता या पट्टसूत्रलता तया भ्राजिष्णुं
ताच्छील्येभुव श्चेति चकारादिष्णुच् भ्राजमानां त्वामेव धनुर्वल्लीं चापलता
मासाद्य माद्यति हृष्यति स्मरोत्प्रेक्षासङ्कीर्णोरूपकालङ्कारः॥ १२६॥
त्वदिति। विभोर्मनोभुवः कामस्य पत्रिवेद्धुरिति शेषः। तत्र गुच्छा-
वलेर्मुक्ताहार विशेषस्य मुक्ता एव मौक्तिकानि विनयादित्वात् स्वार्थे ठ-
गिति वामनः। घुटिकाः गुलिकाः विद्धि जानीहि तं राजहंसं राजश्रेष्ठ
तमेव राजहंसं कहहंसं श्लिष्टरूपकम्। राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्ब कलहंसयो
रिति विश्वः। वेधितुं प्रहर्त्तुमर्हं वेध्यं लक्ष्यं विधविधाने क्रहलोपर्यत् अ-
नेकार्था धातवः एव माह वेधितच्छिद्रिताविल्यत स्वामी। अन्के त्वाहुः स्व-
प्नेऽपि विधानार्थ एव प्रयोगाच्च विधवे धन इत्येवाकरस्यः पाठः पाठा-
न्तरं तु प्रामादिकमन्य परम्परायातमिति विद्धि स्वमात्मानमपि स्वो ज्ञाता-
वात्मनि स्वमित्यमरः। तां वक्ष्यमाणप्रकारां मञ्जुं मञ्जुलां धनुर्मञ्जरीं
चापवल्लरीं विद्धि यस्याः धनुर्मञ्जर्याः नित्यमङ्कवासेन समीपस्थित्या ला-
लिततमया अत्यादृतया ज्यया मौर्व्या भुज्यमानमनुभूयमानं मखिलं

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते शरचयं लङ्घालमूले धनू
रौद्रे चक्षुषि यज्जितस्तनुमनुभ्राष्ट्रञ्च यश्चिक्षिपे ।
निर्विद्याश्रयदाश्रमं स वितनुस्त्वां तज्जयायाधुना
पत्रालिस्तदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते ॥ १२८ ॥

त्रिवलिं शोभां व्यारूपतामित्यर्थः । नाभ्येव मध्यविलङ्घुलिकास्थानं यस्याः सा रोमालि स्त्वद्रोमराजिरालम्बते भजति अत्र मौक्तिकादौ घुटिकाद्यवयव रूपणादवयविनि कामे वेद्य स्वरूपणस्य गम्यमानत्वादेकदेश विवर्त्ति सावयव-रूपकमलङ्कारः ॥ १२७ ॥

पुष्पेषुरिति । यः पुष्पेषुः कामो यज्जितो येन नलेन सौन्दर्यात्प-राभूतः अतएव निर्विद्य ईर्ष्यया जीवनवैयर्थ्यं मत्वेत्यर्थः । तत्त्वज्ञानो-दितेर्ष्यादेर्निर्विदो निष्फलत्वधीरिति लक्षणात् ते तव चिकुरेषु केशेषु स्वं स्वकीयं शरचयन्त्वङ्कृत कुसुमव्याजादिति भावः । भालमूले ललाटभागे धनुः भ्रूव्याजादिति भावः । तथा रौद्रे रुद्र सम्बन्धिनि चक्षुषेत्र व अनुभ्राष्ट्रं भ्राष्ट्रे इत्यर्थे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रोना इत्यमरः । तनुं शरीरं च चिक्षिपे क्षिप्तवान् पूर्व्वमेव दग्ध तनुव्या-जादिति भावः । स्वरितेत्वात्तङ् स पुष्पेषुर्वितनुरनङ्गः सन् अधुना तज्जयाय नलविजयार्थन्त्वामेवाश्रमं तपोवनमाश्रयन् आश्रितवान् तप-श्चर्य्यार्थमिति शेषः । अन्यथा कथं तं जेष्यतीति भावः । अतएव त्वदु-रोज एव शैलो निलयो यस्याः सा तन्निलयेत्यर्थः । पत्रालिः पत्ररचना-पर्णचयश्च तस्य कामस्य पर्णशालायते सेवाचरति उपमानात् कर्त्तुः क्यङ् । अत्र पूर्वार्द्धे शर चापादीनां पूर्वोक्त पुष्पादिविषयनिगरणेन तदभेदाध्यवसायाद्भेदे अभेद लक्षणातिशयोक्तिः तत्पर्णशालायत इत्युप-मया चोत्थापितेन त्वामाश्रममिति रूपकेण सङ्कीर्णा व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या कामस्याश्रमाश्रयणोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १२८॥

इत्थालपत्यथ पतत्त्रिणि तत्र भैमीं
सख्यश्चिरात्तदनुसन्धिपराः परीयुः ।
शर्म्मास्तु ते विसृज मामिति सोऽप्युदीर्य्य
वेगाज्जगाम निषधाधिपराजधानीम् ॥ १२९ ॥

चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्
प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवीहैय्यङ्गवीनं रसात् ।
स्वादं स्वादमसीममृष्टसुरभि प्राश्यापि तृप्तिं न सा
तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलामानर्च्छ मूर्च्छामपि ॥ १३० ॥

इतीति । तत्र तस्मिन् पतत्त्रिणि हंसे भैमीं इति इत्थमालपति भाषमाणे सति अथास्मिन्नवसरे चिरात्प्रभृति तस्या भैम्याः अनुसन्धिरन्वेषणं उपसर्गे घोः किरिति किः । तत्पराः सख्यः परीयुः परिवव्रुः । इणो लिट् । हंसोऽपि ते तव शर्मास्तु सुखमस्तु मां विसृज इत्युदीर्य उक्त्वा वेगान्निषधाधिप राजधानीं जगाम ॥ १२९ ॥

चेत इति । सा भैमी चेतोजन्मनः कामस्य शरप्रसूनानां शरभूतपुष्पाणां मधुभिस्तद्रसैः क्षौद्रैश्च मधुमद्ये पुष्परसे क्षौद्र इत्यमरः ॥ व्यामिश्रतामाश्रयत् तथा मिश्रं सदित्यर्थः । असीमं निःसीमं अपरिमितमित्यर्थः । नकारान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । मृष्टं शुद्धं अन्यत्वामलं तच्च तत् सुरभि सुगन्धि च खञ्जकुब्जवद्विशेषण समासः । प्रेयसो नलस्य दूतः सन्देशहरो यः पतङ्गःपुङ्गव इव पतङ्गपुङ्गवो हंसश्रेष्ठः पुमान् गौः पुङ्गवः । गोरतद्धितलुकीति टच् तस्य गौर्गवी तद्गवी पूर्ववत् टच्टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । सैव हैय्यङ्गवीनं ह्योगोदोहोद्भवं घृतमिति रूपकम् । हैय्यङ्गवीनं संज्ञायामिति निपातः । तद्गवी तद्धेनुः तस्या इति च गम्यते रसाद्रागात् स्वादं स्वादं पुनः पुनरास्वाद्य आभीक्ष्ण्ये णमुल्प्रत्ययः । पौनः पुन्यमाभीक्ष्ण्यं आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति उपसं-

तस्या दृशौ नृपतिबन्धुमनुव्रजन्त्या
स्तद्बाष्पवारि न चिरादवधिर्बभूव ।
पार्श्वेऽपि विप्रचकृषे यदनेन दृष्टे
रारादपि व्यवदधे न तु चित्तदृष्टेः ॥ १३१ ॥

अस्तित्वं कार्य्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन् पक्षयोः कम्पभेदै
राख्यातुं वृत्तमेतन्निषधनरपतौ सर्व्वमेकः प्रतस्थे ।

ख्यानात्ह्रिक्तिः । रश्मिं प्राप्तापि अपिर्विरोधे अन्तः नितान्तं तापं न प्राप अतुला मूर्च्छामपि नानर्च्छ न प्राप रूढत्यतामिति गुणः अत आदेरितत्र्याधाकारस्य दीर्घः तस्मान्नुट् । ह्रिङ्गः मधुमिश्र इतस्य विषत्वात्त्याने तापाभावादिति विरोधः सः पूर्व्वोक्त रूपकोत्थापित इति सङ्करः । भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशो मधुसर्पिषी इति वाग्भटः ॥१३०॥

तस्या इति । वियत्याकाशे नृपतिबन्धुमनुव्रजन्त्यास्तस्या दृशौ भैमीदृष्टेः तद्बाष्पवारि बन्धुजन विप्रयोगजन्यं तद्दृग्जलं न चिरादचिरादवधिर्बभूव नोदकान्तं प्रियं यान्यमनु व्रजेदिति शास्त्रात्तद्दृक् सीमाभूदित्यर्थः । ततः तस्माद्बाष्पोपगमादेव हेतोरनेन हंसेन दृष्टेः पार्श्व समीपे विप्रचकृषे विप्रकृष्टेनाभावि । बाष्पावरणात् समीपस्थोऽपि नालक्ष्यतेत्यर्थः चित्तदृष्टेस्तु आराद्दूरेऽपि न व्यवदधे व्यवहितेन नाभावि स्नेह बन्धान्मनसो नापैत इत्यर्थः । उभयत्रापि भावे लिट् समीपस्थस्य विप्रकृष्टत्वं दूरस्थस्य सन्निकृष्टत्वं चेति विरोधाभासः ॥१३१॥

अस्तित्वमिति । अथ एको अनयोरेकतरो हंसः पक्षयोः कम्पभेदैः कम्पविशेषैः कार्यसिद्धेरस्तित्वं सत्तां अस्तीत्यव्ययं विद्यमानपर्यायं तस्मात्त्व प्रत्ययः। स्फुटं कथयन् इत्तं निखिलमेतत्सर्वं निषधनरपतौ नले विषये आख्यातुं तस्मै निवेदयितुमित्यर्थः प्रतस्थे अन्यां दमयन्तीं वयसा तुल्या वयस्याः सख्यः नौवय इति यत्प्रत्ययः । हे प्रिय सखि! मुग्धे कान्तारे विषमे निर्गतासि सङ्कटं प्रविष्टासि पदवी विस्मृता किं ?

कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि! पदवीविस्मृता किन्नु मुग्धे!
मारोदीरेहि यामित्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः ॥१३२॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः
स्मरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम्।
किसलयदलतल्पग्लापिनं प्राप तं स
ज्वलदसमशरेषुस्पर्द्धिपुष्पर्द्धिमौलेः ॥ १३३ ॥

परवति! दमयन्ति! त्वां न किञ्चिद्वदामि
द्रुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस।
इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्र
प्रियमनु सुकृतां हि स्वस्य हाया विलम्बः ॥१३४॥

मा रोदीः एहि यामः गच्छामः इत्युपहृतवचसो दत्तवचनाः सत्यः एनां निन्युः ॥ १३२ ॥

सर इति। हंसो यत्र सरसि नृपमपश्यत् दृष्टवान् तस्य सरसस्तीरभाजस्तटरुहस्य। ज्वलद्भिरसमशरस्य पञ्चेषोरिषुभिः स्पर्द्धत इति तत्स्पर्धिनी तत्सदृशी। पुष्पर्द्धिः पुष्पसमृद्धिः मौलिः शिखरं यस्य तस्याशोकानोकहस्य अशोकवृक्षस्य उपमूलं मूले विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। स्मरेण तरलं चञ्चलं किसलयदलतल्पं पल्लवपत्रशयनं ग्लापयति स्वाङ्गदाहेन ग्लापयतीति तथोक्तं तं नृपं प्राप ॥ १३३ ॥

परवतीति। परवति! पराधीने दमयन्ति! त्वां न किञ्चिद्वदामि नोपालभे किन्तु हे हंस! द्रुतं शीघ्रमुपनम आगच्छ सा दमयन्ती मां किमाह शंस कथयेति नले वदति भ्रान्त्या पुरोवर्तिनं इव सम्बोध्य आलपति सति। असौ हंसः उपनम्रः पुरोगतः सन् कार्यतत्त्वः शशंस कथयामास तथाहि सुकृतां साधुकारिणां सुकर्मपापपुण्येषु कृञ इति क्विप्। प्रियमनु इष्टार्थं प्रति स्वस्य हायाः स्वेच्छाया एव विलम्बः। नत्विच्छा-

कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन् भाषितं स प्रियायाः।
अधिगतमथ सान्द्रानन्दमाध्वीकमत्तः
स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥१३५॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तार्त्तीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१३६॥

नन्तरन्तश्चिह्ने विलम्ब इति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३४ ॥

कथितमिति। स नरेन्द्रः नलः कथितमपि प्रियायाः दमयन्त्याः भाषितं वचनं किमिति किमिति पृच्छन् हंसं शंसयामास पुनराख्यापयामास किं च अतिवेलो अतिमात्रो यः आनन्दः स एव माध्वीकं मध्वीकाविकारो द्राक्षामद्यं मध्वीका गोस्तनी द्राक्षेत्यमरः। तेन मत्तः सन् अधिगतं सम्यक् गृहीतं तदुक्तं स्वयमपि शतकृत्वः शतवारं संख्यायाः क्रियाभ्या वृत्तिगणने कृत्वसुच् तथा तदुक्तप्रकारेण अन्वाचचक्षे अनूदितवान् मत्तोऽप्युक्तमेव पुनः पुनर्ब्रवीति भावः ॥ १३५ ॥

श्रीहर्षमित्यादि। तृतीय एव तार्तीयीकः। द्वितीय तृतीयाभ्यामीकक्स्वार्थे वक्तव्यः तस्य भावस्तत्ता तया मितस्तृतीय इत्यर्थः। शेषं सुगमम्। इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्री महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातु समाख्याने तृतीयः सर्गः ॥ १३६ ॥

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः
सुरभि तस्य यशः कुसुमं धनुः ।
श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया
तमिषुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥ १ ॥

यदतनुज्वरभाक् तनुते स्म सा
प्रियकथासरसीरसमज्जनम् ।
सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी
परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

अथ राज्ञः स्वयम्बरं प्रत्युपोद्घातत्वेनास्मिन् सर्गे भैम्या मदनावस्थां वर्णयितुमारभते अथेत्यादि । अथ भैम्याः प्रियसन्देशश्रवणानन्तरं आत्मभूः कामः नलस्य गुणः आत्मोत्कर्षहेतुः शौर्यसौन्दर्यादिको धर्मः तमेव गुणां मौर्वीं विधाय सुरभि सुगन्धि मनोज्ञं च सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभिः स्मृत इति विश्वः । तस्य नलस्य यद्यशः तदेव कुसुमं धनुर्विधाय तया सुमनस्तया सुमनस्कत्वेन पुष्पत्वेन च श्रुतिपथोपगतं कर्णपथङ्गतं पुनःपुनर्भैम्या श्रुतमित्यर्थः । आकर्णं आकृष्टमिति तं नलमेवेषुं विधाय तां भैमीं जिगाय तदेकासक्तचित्तां चकारेत्यर्थः । सविटोऽजिरति श्रुत्वं रूपकालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तं द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात् ॥ १ ॥

यदिति । सा भैमी अतनुज्वरं अनङ्गज्वरं अधिकं ज्वरं च भजतीति भाक् सती भजोण्विः । प्रियकथैव सरसी सरः तस्यां रसो रागः जलं च तत्र मज्जनमासक्तिं अवगाहं च तनुते स्म चकारेति यत् लट् स्म इति भूते लट् । तस्य मज्जनस्य सपदि चिरं दीर्घकालं अन्तमभ्यन्तरं तापयतीति तत्तापिनी विषमा उद्दीपनात्मिका परिणतिः परिपाकः समपद्यत जाता अतएव ज्वरयाक्षर्यात्स मज्जनात्तदुद्रेक रूपानर्थोत्पत्तेः विषमालङ्कारभेदः । विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्

भुवमधीतवतीयमधीरतां
दयितदूतपतङ्गतवेगतः।
स्थितिविरोधकरीं द्यणुकोदरी
तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ३ ॥
अतितमां समपादि जडाशयं
स्मितलवस्मरणेऽपि तदाननम्।

विरूपघटना वा व्याधिरमालङ्कृति स्त्रिभेति लक्षणात्। एतेन द्वादशावस्था-पक्षे नवमी संज्वरावस्थोक्ता तदुक्तं—

चक्षुप्रीतिर्मनः सङ्गः सङ्कल्पोऽथ प्रलापिता।
जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जात्यागोऽथ संज्वर
उन्मादो मूर्छनं चैव मरणञ्चरमं विदुरिति ॥ २ ॥

भुवमिति। द्यणुकोदरी सूक्ष्ममध्या इयं दमयन्ती स्थितिर्मर्यादा गति निवृत्तिश्च तद्विरोधकरीं तद्विरोध हेतुमित्यर्थः। गत्युत्पत्तेः स्वत्सा-गभाव विरोधित्वादिति भावः। कञ्ज्रो हेत्वित्यादिना हेत्वर्थेऽचि ङीष्। अधीरतां चपलतां एकत्वा नवस्थान लक्षणां दयित दूतो यः पतङ् पतत्री हंसः पतत्पत्ररथाण्डजा इत्यमरः। तस्य गतिवेगतः गमनवेगादधीत वती गृहीतवती प्राप्तवतीत्यर्थः। एतेन चापलाख्य सञ्चारी भाव उक्तः चापलं त्वनवस्थानं राग द्वेषादि सम्भवमिति लक्षणात्। तस्य हंस पक्षवेग जन्यत्वमुत्प्रेक्षते भुवमिति। ननु कथमन्यवेगादन्यत्र क्रियो-त्पत्तिरित्याशङ्क्य यदनन्तरन्यायेन समर्थयति योऽर्थो यस्मानन्तरः सन्निहितः स तस्मा दुदित उत्पन्न इत्यत्र कार्यान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गि भावेन सङ्करः ॥ ३ ॥

अतितमामिति। तस्या भैम्या आननं स्मितलवस्य हास्यलेशस्य स्म-रणेऽपि किमुत करण इति भावः। अतितमां अतिमात्रं किमेत्तिङ-त्यादिना अव्ययादाम् प्रत्ययः। जडाशयं मूढचित्तं समपादि सम्पन्नं

अजनि पङ्गुरपाङ्गनिजाङ्गन-
भ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥
किमु तदन्तरुभौ भिषजौ दिवः
स्मरनलौ विशतः स्म विगाहितुम् ।
तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां
मखभुजामधिपेन नियोजितौ ॥ ५ ॥
कुसुमचापजतापसमाकुलं
कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।

तद्दृशं जातमित्यर्थः। चिण् ते पद इति कर्त्तरि चिण्। तस्या ईक्षणमेव नयनमेव खञ्जनः खञ्जरीटः अपाङ्ग एव निजाङ्गनं तत्र भ्रमणं तस्याः कणे लेशेऽपि पङ्गुरसमर्थः अजनि जातः दीपजनेत्यादिना जनेः कर्म्मणि चिण्। ज्वरवेगात् स्तिमितवीक्षणे लग्ने इति भावः ॥ ४ ॥

अथास्याः स्मरनलयोरन्तरन्तः प्रवेशमालक्ष्योत्प्रेक्ष्यते किम्विति। तदभिकेन भैमीकामुकेन अनुकोऽभीकः कं इति निपातितः। मखभुजामधिपेन देवेन्द्रेण तां भैमीं आशु चिकित्सितुं अगदीकर्तुं नियोजितौ प्रेषितौ उभौ दिवो भिषजौ स्वर्वैद्यावश्विनौ स्मरनलौ सन्तौ विगाहितुं रोगनिदानं निश्चेतुं तस्याः दमयन्त्याः अन्तरन्तःशरीरं प्रविशतः स्म किमु? प्रविश्य स्थितावश्विनावेव तौ किमित्युत्प्रेक्षा। तेनास्य मदनाश्विनसमानसौन्दर्यं व्यज्यते अत्र चिन्ताख्यः सञ्चारी भावः सूचितः। ध्यानं चिन्तेप्सितानाप्तेः शून्यत्वादिकृदिति लक्षणात् ॥ ५ ॥

अथ चिन्तानुभावं सन्तापं वर्णयति कुसुमेत्यादि। कुसुमचापजेन स्मरसमुत्थेन तापेन समाकुलं विह्वलं अतएवाहरहः अहन्यहनि अत्यन्तसंयोगे वीप्सायां द्विर्वचनं रोऽसुपीत्यह्नो नकारस्य रेफादेशः अभ्यधिकाधिकामत्यन्ताधिकां आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः रविरुचिग्लपितस्यार्कांशुक्लिष्टस्य विधोरिन्दोर्विधां प्रकारं तादृशीमवस्थामित्यर्थः। अतएव सादृश्या-

अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां
रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

तरुणतातरणिद्युतिनिर्म्मित
दृढिम तत्कुचकुम्भयुगं तथा ।
अनलसङ्गतितापमुपैतु नो
कुसुमचापकुलालविलासजम् ॥ ७ ॥

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं
मनसिजेन तदूरुयुगं तदा ।

क्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाभिदर्शनालङ्कारः । वहतु प्राप्नुवतु कमलकोमलं तन्मुखमेव तत इदं सखीजनेनेति शेषः सकरुणमिति भावः ॥ ६ ॥

तरुणेति । तस्याः कुचावेव कुम्भौ तयोर्युगं कर्तृ तरुणता तारुण्यमेव तरणिद्युतिरातपस्तया निर्म्मितः कृतो दृढिमा काठिन्यं यस्य तत् तथा कुसुमचापो एव कुलालः कुम्भकारः तस्य विलासेन व्यापारेण जातं तज्जं अनलसङ्गतिः अलसङ्गस्य भावः क्वचिदसत्त्व प्रतिषेधे नञ् समास इष्यते । अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तदूरुयुगं स्पृशति तत्कदन-कदलि तरुर्यदि मरुज्वल दूषरदूषितः अर्थाभावेऽव्ययीभावे वा नपुंसकत्वं नैव अनलसङ्गतिरग्निसंयोग इति श्लिष्टरूपकं तथा तापमुपैतु नो काकुः उपेया एवेत्यर्थः । प्राप्तकाले लोट् तथा हि आमो घटः कुलालेन दार्ढ्याय प्रथममातपेन पक्वा पश्चादग्निना पच्यते रूपकालङ्कारः ॥ ७ ॥

अधृतेति । तदा यस्या ऊरुयुगं मनसिजेन विरहोष्मणि विरहदाहे मज्जितं अधृत अवस्थितं धृङ् अवस्थाने इति धातोर्लुङि तङ् ह्रस्वादङ्गादिति सलोपः कदली तरुः मरौ मरुदेशे ज्वलता तप्यमानेन ऊषरेण ऊषरक्षेत्रेण दूषिता यदि दूषितश्चेत् तत्कदनं तेनोरुयुग्मेन कदनं कलहं साम्यमित्यर्थः । स्पृशति अत्रोपमानस्य कदली तरोरुपमे-

स्पृशति तत्कदनं कदलीतरु-
र्यदि मरुज्वलदूषरदूषितः ॥ ८ ॥
स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं
करयुगं हसति स्म दमस्वसुः ।
अनपिधानपतत्तपनातपं
तपनिपीतसरःसरसीरुहम् ॥ ९ ॥
मदनतापभरेण विदीर्य्य नो
यदुदपादि हृदा दमनस्वसुः ।
निविड़पीनकुचद्वययन्त्रणा
तमपराधमधात् प्रतिबध्नती ॥ १० ॥

त्वकल्पनात्प्रतीपालङ्कार भेदः । उपमानस्याक्षेपे उपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमिति लक्षणात् ऊषर प्ररूढ कदली काण्डकल्पं तदासीदित्यर्थः ॥८ ॥

स्मरेति । स्मर शराहत्या निर्मित संज्वरं जनिततापं दमस्वसुः करयुगं कर्तृ अनपिधानादनावरणाद्धेतोः पतन् प्रविशन् तपनातपः सूर्यातपः यस्मिन् तत्तथा तपेन ग्रीष्मेण निपीते शोषिते सरसि यत् सरसीरुहं पद्मं तद्धसति स्म तत्सदृश मभूदित्यर्थः हसतीर्ष्यति असूयतीति दण्डिना सदृशपर्य्याय पठितत्वात् अतएव उपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

मदनेति । दमनस्वसुः हृदा हृदयेन कर्त्रा मदनतापस्य भरेण औत्कट्येन हेतुना विदीर्य नो उदपादि नोत्पतितमिति यत् भावे लुङ् तमनुत्पन्नरूपमपराधं प्रतिबध्नती निरुन्धती निबिड़ पीन कुचद्वयेन यन्त्रणा बन्धः कर्त्री अधात् हृदयकृतापराधं स्वयमेवाहेत्यर्थः । अत्रातिदाहेऽप्यस्फुटनं हृदयस्यायुः शेषः निबन्धनं तस्य कुच यन्त्रणानिमित्तत्वमुत्प्रेक्ष्यते सा च व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या ॥१० ॥

निविशते यदि शूकशिखा पदे
सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम्।
मृदुतनोर्वितनोतु कथं न ता-
मवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः॥११॥

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं
नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययो-
रपि न सम्मुखवास्तुनि वस्तुनि॥१२॥

हृदि दमस्वसुरश्रुझरप्लुत-
प्रतिफलद्विरहात्तमुखानतेः।

निविशत इति। शूकशिखा कण्टकाग्रं पदे चरणे निविशते प्रविशति यदि नेर्विश इत्यात्मनेपदं। सा प्रविष्टा शूकशिखा कियतीमिव व्यथां पीडां इवशब्दो वाक्यालङ्कारे कीदृशीं व्यथामित्यर्थः। न सृजति नोत्पादयति महतीमेव सृजतीत्यर्थः। अवनिभृद्राजा नलः पर्वतश्च स तु हृदि निविश्य स्थितः सन् मृदुतनोः कोमलाङ्ग्याः तां तथाविधां व्यथां न वितनोतु वितनोत्वेवेत्यर्थः। सम्भावनायां लोट्। अत्र पादे सूक्ष्मकण्टकप्रवेशे दुःसहा व्यथा किमुत मृद्वङ्ग्या हृदि महत्प्रवेशेनेति कैमुत्यन्यायेनार्थान्तरापत्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः॥११॥

मनसीति। मनसि सन्तं हृदि वर्त्तमानं प्रियमीक्षितुं स्पृहया अन्तरुपेतयोरन्तः प्रविष्टयोरिव इदमीययोरस्याः सम्बन्धिनोः इदं शब्दात् त्यदादेश्छः। नयनयोः सम्मुखं पुरो देशो वास्तु स्थानं तस्य तस्मिन्नपि पुरोवर्त्तिन्यपि वस्तुनि ग्रहणशक्तिः साक्षात्करणसामर्थ्यं नाभूत् नलव्यासङ्गान्न किञ्चिदन्यद्द्राक्षीदित्यर्थः। तद्व्यासङ्गनिमित्तस्य बाह्यादर्शनस्य चक्षुषोरन्तःप्रवेशनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षते चिन्तैव सञ्चारी भावः॥१२॥

हृदीति। विरहेणात्ता प्राप्ता मुखानतिर्यया सा तस्या नतमुखाया

हृदयभाजमराजत चुम्बितु-
मलमुपेत्य किलागमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं
मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।
अकलि निश्वसितेन विनिर्गमा-
दुमितनिह्नुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमषी-
शितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः ।

दमस्वसुः मुखं अश्रुभरेण अश्रुप्रवाहेण प्लुते सिक्ते हृदि हृदये प्रतिफलत् प्रतिबिम्बितं सत् हृदयभाजं हृदयस्थितं नलं चुम्बितुमुपेत्य गत्वा अगमितं सञ्जातागमनं किल प्रत्यागतमित्युत्प्रेक्षा तारकादित्वादितच् । किलेति सम्भावनायां वार्त्ता सम्भाव्ययोः किलेत्यमरः । अराजत राज सम्भावनमुत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सुहृदमिति । गन्धवहेन वाह्यवायुना सुहृदं सखायं रोहिताश्वो वायुसख इत्यग्नेः वायुसखत्वाभिधानात् मृगीदृशः दमयन्त्याः मनसि स्मर मेवाग्निं उदञ्चयितुं उद्दीपयितुं निश्वसितेन निश्वासवातव्याजेन विनिर्गमेण बहिर्निःसारणेन अनुमितं निह्नुतं प्रागज्ञातं यद्वेशनमन्तः प्रवेशः तत्र मायिता मायावित्वं तत्कल्पना पाटवं व्रीह्यादित्वादिनिः अकलितं प्राप्तं नूनमिति शेषः । अग्निर्हि गूढं प्रविश्य प्रकाशं निर्गच्छति तद्वद्वायुरपि तादृङ् निश्वास व्याजेन तथा कृत्वा निर्गत इत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

विरहेति । तस्या दमयन्त्याः दृक् दृष्टिरेव लिपि करी चित्रकरी विरहेण पाण्डिमा शरीरश्वैत्यं रागोऽनुरागः स एव रागो रक्तिमा हिङ्गु-लकं तमो मोहः तदेव मषी तस्याः शितिमा नीलिमा तस्या भैम्याः निजो नैसर्गिकः पीतिमा कनकवर्णः चतुर्णां द्वन्द्वः तैरेव वर्णकैः चित्रसा—

दश दिशः खलु तद्दृगकल्पय
ल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥
स्मरकृतां हृदयस्य दशां मुहु
र्बहु वदन्निव निश्वसितानिलः।
व्यधित वाससि कम्पमदःश्रिते
वसति कः सति नाश्रयबाधने ॥ १६ ॥
करपदाननलोचननामभिः
शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे।
रविमहोबहु पीतचिरं चिरा
दनिशतापमिषादुदसृज्यत ॥ १७ ॥

धनै दशदिशस्त एव भित्तिरिति शेषः। नलस्य रूपकैः प्रतिकृतिभिः चित्रिताः सञ्जातचित्राः तारकादित्वादितच्, अकल्पयदसृजत् खलु निरन्तर चिन्ता जनितया भ्रान्त्या प्रतिदिशं मिथ्या नलमद्राक्षीदित्यर्थः ॥१५॥

स्मरकृतामिति। निश्वसितानिलः स्मरकृतां मदनकर्तृक सृष्टिरूपां हृदयस्य हृत्पिण्डस्य दशामवस्थां बहु बहुवारं क्रियाविशेषणं वदन्निव एवम्बद इति कथयन्निवेत्युत्प्रेक्षा। अदो हृदयं श्रिते वाससि कम्पञ्चलनं तत्कारणं त्रासं च मुहुः व्यधित विहितवान् दधातेर्लुङि तङ् स्याध्वोरिच्चेतीकारः ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः। तथाहि आश्रयबाधने सति कोनाम न त्रसति सर्वोऽपि त्रस्यत्येवेत्यर्थः। तद्बाधे तदाश्रितस्य स्वस्यापि बाधादिति भावः अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥१६॥

करेति। करौ पदे आननं लोचने इति नामानि येषान्तैः तदाकारपरिणामात्तन्नामधारिभिः शतदलैः कुशेशयैः कर्तृभिः चिराच्चिरात्प्रभृति पीतचिरं स वशात् पूर्वं पीतं भूतपूर्वे चरट् प्रत्ययः। बहु भूरि रविमहः सूर्यतेजः सुतनोर्दमयन्त्याः विरहज्वरे ज्वरावस्थायां अनिशतापमिषान्निरन्तरोष्मव्याजात् उद सृज्यत उत्सृष्टं नूनमिति शेषः। अत्र

उदयति स्म तदद्भुतमालिभि

र्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।

अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणा

द्व्यभिचचार न तापकरोऽनलः ॥ १८ ॥

हृदि विदर्भभुवं प्रहरञ्शरै

रतिपतिर्निषधाधिपतेः कृते ।

पक्षे मां भैमी करचरणादिभ्यो नामनाम्नभेदः न रूपभेद इत्यभेदोक्तेः रति-शयोक्तिः तदुत्थापितेयं पूर्वपीततेजोवमनोत्प्रेक्षा सा च तापव्याजादित्य-पह्नवानुप्राणितेति सङ्करः ॥ १७ ॥

उदयतीति । अलिभिः सखिभिः तत्र तस्यां धरणिभृतो भीमभूपाद्भ-वतीति तद्भूः भैमी तस्यां पर्वतभूमौ च विमृश्य व्याप्तिमनुसन्धाय बाष्प-निरीक्षणात् अश्रुलिङ्गदर्शनात् अन्यत्र धूमदर्शनात् बाष्पोऽश्रुण्यूष्मणि धूमे चेति वैजयन्ती अनुमितः अभ्यूहितः अन्यत्र लिङ्गभावात् पर्यवसितोऽपि तापकरः सन्तापजनकः नलो नैषधः अन्यत्र अनलोऽग्निः न व्यभिचचार । नान्यथा बभूवेति तदद्भुत उदयति स्म उत्पन्न इत्यर्थः । अयगताविति-धातोर्भूते लट् नलचिन्तानुभावोऽयं सन्ताप इत्यनुदर्शनात् सखीभिरू-हितं अहह अनलो इति परमार्थे अथ बाष्पलिङ्गदर्शनात् नलस्यानं तथा-व्यभिचारीति स्फुरतो विरोधस्यानुसन्धानात् सन्तापकरो नलो निश्चित इत्याभासि करणाद्विरोधाभासः स च श्लेषानुप्राणितः सन्तापकरो नल इति शब्दश्लेषः अन्यस्यार्थे श्लेषः अपि विरोधे ॥१८॥

हृदीति । निषधाधिपतेः कृते नलस्यार्थे तत्प्रहारार्थमित्यर्थः । अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्यय संज्ञिताविति वचनात् । विदर्भभुवं दमयन्तीं शरैर्हृदि प्रहरन् तस्य सदा तद्गतत्वादिति भावः । रतिपतिः कामः सता तदन्तरगस्य भैमी हृद्गतस्य स्वस्य हृद्व्यथा येन सः स्वयमपि तद्ग-तत्वात् प्रहृतः सन्नित्यर्थः । फलतो अनीतिर्दुर्नीतिर्यस्य सोऽनमनत्वम-

कृततदन्तरगस्वदृढव्यधः
फलदमीतिरमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥
विधुरमानि तया यदि भानुमान्
कथमहो स तु तद्धृदयं तथा ।
अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटी
कृतदृषत्त्वमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥
हृदयदत्तसरोरुहया तया
क सदृगस्तु वियोगनिमग्नया ।

मूर्च्छतु चेतश्चेत खलु अमूर्च्छदिति च मन्यते मूर्च्छामोहसमुच्छ्राययो रित्यनुशासनात् तत्र भेदेन मूर्च्छा तस्य कार्यदर्शनादुत्प्रेक्ष्यते तस्यापि प्रहार उत्प्रेक्ष्यते सा च सम्पमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या परप्रहारोद्यतस्य स्वप्रहाररूपावयोरत्यन्तविषमभेदश्च व्यज्यते ॥ १९ ॥

विधुरिति । तया दमयन्त्या विधुः चन्द्रः भानुमान् सूर्यः अमानि मेने पतिविरहिणासन्तापचित्रं किन्तु सः सूर्यत्वाभिमतो विधुः वियोग एव भरो भारस्तेनापि यदस्फुटनमविदारणं तेन स्फुटतं स्फुटीकृतं दृषत्त्वं यस्य तत् अन्यथातिभाराक्रान्तोऽपलः स्फुटेदिति भावः । तद्धृदयमपि भैमी हृदयरूपं सूर्यकान्तमपीत्यर्थः । कथं तथा सूर्यवत् अंशुभिः रश्मिभिः अजिज्वलत् ज्वलयति स्म ज्वलतेर्णौ चङ् अहो विधुर्विरहिणामुद्दीपकत्वात् सूर्यवत्तपतु नाम तद्धृदयोपलज्वलयितृत्वं तु चित्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

हृदयेति । वियोगनिमग्नया विरहाग्निमग्नया अतएव हृदयदत्तसरोरुहया सन्तापशान्तये वक्षो निहितपद्मया तया समाना दृश्यत इति सदृक् सदृशी स्त्रीसमानान्ययोश्चेत्युपसङ्ख्यानात् समानोपपदाद्दृशेः क्विप्प्रत्ययः दृग्दृशवतुष्विति समानशब्दस्य सभावः । कास्तु न कापो-

प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः
किमनुमर्तुमशेत चितार्चिषि ॥ २१ ॥

अनलभावमियं स्वनिवासिनो
न विरहस्य रहस्यमबुध्यत ।
प्रशमनाय विधाय तृणान्यसून्
ज्वलति तत्र यदुज्झितुमैहत ॥ २२ ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां
कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ।
तदिषुभिः कुसुमैरपि धुन्वता
सुचिरतं विधुरं मनोभुवा ॥ २३ ॥

त्यर्थः । यद्वा रतिः कामपत्नी हृदा वक्षसा प्रियस्य स्वभर्तुः धनुः पौष्प्र–]मित्यर्थः । परिरभ्य अनुमर्तुं अनुगमनं कर्तुं चितार्चिषि अशेत शयिता किं ? प्रियमनुमर्तुं अनुगमनं कर्तुं चितार्चिषि शयाना साक्षाद्रतिरेवेयमितुरलं चा तस्या ज्वराग्निः तथा प्रज्वलतीति भावः ॥ २१ ॥

अनलभावमिति । इयं दमयन्ती स्वनिवासिनः स्वनिष्ठस्य विरहस्य नलवियोगजस्य रहस्यं शमोपक्रिमनिगूढं अनलभावमग्नित्वं नलरहितत्वं च गम्यते । नाबुध्यत नाजानादित्यर्थः । कुतः यदग्न्यात्तत्र तस्मिन् विरहे ज्वलति सति प्रशमनाय प्रज्वलन प्रतीकारार्थं असून् प्राणान् तृणानि विधाय तृणप्रायं कृत्वा तृणात्मकानीति च गम्यते उज्झितुन्त्यक्तुं प्रक्षिप्तुं च ऐहत ऐच्छत् अग्नित्वज्ञाने कथं तच्छान्तये तत्र तृणप्रक्षेप इत्यर्थः । विरहदुःखान्मर्तुमैच्छदिति तात्पर्यार्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिरिति । योषितां हृदयं मृदुनामेति यत् नामेति प्रसिद्धौ स इति विधेय प्राधान्यात्पुंल्लिङ्गता प्रकृतिः सिद्धो गुणः मार्दवो गुणः इमां दमयन्तीं कथं नैतु प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । कुतस्तन्मृदुत्वं कुसुमैरपि इषुभिः धुन्व-

रिपुतरा भवनाद्विनिर्यती
विधुरुचिर्गृहजालविलैर्नु ताम्।
इतरथात्मनिवारणशङ्कया
ज्वलयितुं बिसवेशधराविशत्॥ २४॥

हृदि विदर्भभुवोऽम्बुभृति स्फुटं
विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम्।
मुखदृगोष्ठमरोपि मनोभुवा
तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः॥ २५॥

....

ता विबुधेन देवेन विदुषा च मनोभुवा सुविद्धं सम्यगवज्ञातं विद्धविकार-त्वात्सन्दिग्धानिर्णयस्येत्यर्थः। कुसुमादपि सुकुमारमस्या हृदयमित्यर्थः॥२३॥

रिपुतरेति। रिपुतरा अतिद्वेषिणी विधुरुचिश्चन्द्रप्रभा भवनाद्विनिर्यतीं अनिर्गच्छन्तीं इणः शतरि ङीप्। तां भैमीं ज्वलयितुं सन्तापयितुं इतरथा निजरूपेण प्रवेशे आत्मनिवारणशङ्कया स्वप्रवेशप्रतिषेधभिया बिस-वेषस्य धरा सती गृहस्य जालविलैर्गवाक्षरन्ध्रैः अविशत् प्रविष्टा किं? शिरो पचार बिसानि निरन्तरान्तःस्थित भैमी बाधनाय प्रच्छन्नप्रविष्टेन्द-करा इव प्रतिभान्ति स्मेत्युत्प्रेक्षा॥ २४॥

हृदीति। विदर्भभुवो वैदर्भ्याः विनमदास्यतया निम्नाननत्वेन हेतुना अम्बुनि बिभर्तीत्यम्बुभृत् क्विप् तस्मिन्नम्बुसिक्त इत्यर्थः। हृदि वक्षसि वैमल्यात् स्फुटं यथा यथा प्रतिबिम्बितं मुखं च दृशौ च ओष्ठं च मुखदृ-गोष्ठं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः मनो भुवा मन्मथेन अस्य मुखादेः उपमा कुसु-मानि पद्मे उत्पले बन्धूके च पञ्चधा स्थितान्युपमान पुष्पाणि अन्ये च अ-खिलाः परिचायिशराः समारोपितं तस्याः तथा त्रिधे वक्षसि प्रतिफलितं मुखादयवयव मङ्गशरनिखातं तदुपमान कुसुम शर पञ्चकमिव लक्ष्यतेत्युत्-प्रेक्षार्थः॥ २५॥

विरहेति। विधुः भीमभुवः भैम्याः विरहेण पाण्डुनि कपोलतले गण्डस्थले प्रतिबिम्बितः सन् अनुपलक्ष्य सितांशुतया वर्ण्योद्दुर्लक्ष्य शुभ्र-

विरहपाण्डुकपोलतले विधु
र्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः ।
अनुपलक्ष्यसितांशतया मुखं
निजसखं सुखमङ्कमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

विरहतापिनि चन्दनपांशुभि
र्वपुषि सार्पितपाण्डिममण्डना ।
विषधराभविसाभरणा दधे
रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं
हृदि तया धृतबुद्बुदमाबभौ ।

किरणतया सुखमनायासेन अङ्कमृगार्पणादर्पितकलङ्कमृगसमर्पणात् मुखं भैमीमुखं निजसखं स्वसदृशं व्यधित विहितवान् दोषिणो हि स्वदोषं निर्दोषेऽपि स्वसंसर्गिणि संक्रमय्य संकुर्वन्तीति भावः केचित् किञ्चिद्दानेनामित्रं कुर्वन्तीति भावं वर्णयन्ति अत्र चन्द्रस्य कपोलसावर्ण्येन तदेकत्वकथनात्सामान्यालङ्कारः सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् ॥ २६ ॥

विरहेति । सा दमयन्ती विरहतापिनि वपुषि चन्दनपांशुभिः भस्मधवलैरिति भावः । अर्पितः सम्पादितः पाण्डिमैव मण्डनं यस्याः सा विषधराभं शेषाहिकल्पं विसमेवाभरणं यस्याः सा सती रतिपतिं स्मरम्प्रति शम्भुरेवेयमिति विभीषिकां विशेषेण भयोत्पादनं भीषयते-र्धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् सुप्सुपेति समासः ननु शम्भोर्विभीषिकेति कर्तृषष्ठी समासः तृजकाभ्यां कर्तरीतिनिषेधात् दधे दधार नूनमिति शेषः गम्योत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

विनिहितमिति । तया भैम्या परितापिनि हृदये वक्षसि विनि-

उपनमन् सुहृदं हृदये शयं
विधुरिवाङ्कगतोडुपरिग्रहः॥ २८॥

स्मरहुताशनदीपितया तया
बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम्।
श्रयितुमर्द्धपथे कृतमन्तरा
श्वसितनिर्म्मितमर्म्मरमुज्झितम्॥ २९॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति
स्तनयुगं तव ताम्यति किंन्विति।
जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे
दवथुकुड्मलनेन पृथुस्तनीम्॥ ३०॥

हितं घृतबुद्बुदं अतिक्षायकपीटकं चन्दनं सुहृदं सखायं हृदये शेत इति हृदयेशयं मन्मथं अधिकरणे शेतेरिति अच् प्रत्ययः शयवासवासिष्वकालादित्यलुक् उपनमन्नुपसर्पन् अङ्कगतोडुपरिग्रहः अन्तिकस्थतारकापरिजनः विधुरिवाभाविति उत्प्रेक्षा॥ २८॥

स्मरेति। स्मरहुताशनदीपितया कामाग्नितप्तया तया बहु भूरि सरसं सार्द्रं सरसीरुहं सरोजं मुहुः श्रयितुं शैत्याय सेवितुं अर्द्धे पथि अर्धपथे कृतं तत्पर्यन्तमानीतं सत् अन्तरा मध्ये श्वसितेन भैमीनिश्वासेन निर्म्मितं मर्म्मरं रूक्षः शोषात् कृतमर्म्मरशब्दं सत् उज्झितं वैरस्यात्त्यक्तं तथोष्णः तन्निश्वास इति भावः। अथ मर्म्मरः स्वनिते वस्त्रपर्णानामित्यमरः। इहासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति भेदोऽलङ्कारः॥ २९॥

प्रियेति। हृदि वक्षसि निहिते न्यस्ते नीरजे पद्मे दवथुः परितापः टुदुः द्वितोऽथुच् प्रत्ययः तेन यत्कुड्मलनं मुकुलनं निपीड्य ग्रहणमिति यावत्। तेन पृथुस्तनीं दमयन्तीं तव स्तनयुगं कर्तृ एवमनेन प्रकारेण प्रियकरेण ग्रहं निपीड्य ग्रहणं अवाप्स्यति किंनु किमर्थं

त्वदितरो न हृदापि मया धृतः
पतिरितीव नलं हृदयेशयम्।
स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म सा
विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम्॥ ३१॥
विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता
कमलिनी निमिषद्दलमुष्टिभिः।
किमपनेतुमचेष्टत किं परा
भवितुमैहत तद्दवथुं पृथुम्॥ ३२॥
इयमनङ्गशरावलिपन्नग
क्षतविसारिवियोगविषावशा।

तास्यति इति जगदतुरुच्चतुःनूनमिति शेषः॥ ३०॥

त्वदिति। सा भैमी हृदये शयं हृदये स्थितं नलं त्वदितरस्त्वत्तोऽन्यः समानो वान्योऽवा पतिः मया हृदापि न धृतः मनसापि न चिन्तितः इति निजशुद्धतां आत्मनिर्दोषतां पाण्डुत्वञ्च विरहपाण्डुतया तद्व्याजेनेत्यर्थः स्मरहविर्भुजि बोधयतिस्मेव मदनाग्निमग्ना सा अग्निदिव्येन स्वशुद्धिं सीता राममिव नलं बोधयामासेवेत्युत्प्रेक्षा गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुर्नलस्य णौ कर्मत्वम्॥ २१॥

विरहेति। विरहतप्ते तदङ्गे भैमीशरीरे निवेशिता निहिता कमलिनी पद्मलता निमिषद्भिर्निमीलद्भिर्दलैः पत्रैरेव मुष्टिभिः मुष्टिबन्धैः करणैः पृथुं तद्दवथुं तस्यास्तापमपनेतुं दूरीकर्त्तुमचेष्टत व्याप्रियत किं? पराभवितुं तिरस्कर्तुमैहत किं? अचेष्टतकिमित्युत्प्रेक्षा वस्तुतस्तु न किञ्चित् कर्तुं शशाक प्रत्युत स्वयमेव दग्धेत्यर्थः अतएवानर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारः तदुत्थापिता चेयमुत्प्रेक्षेति सङ्करः॥ ३२॥

इयमिति। इयं भैमी अनङ्गशरावलिरेव पन्नगाः तैः क्षतं क्षतिः

शशिकलेव खरांशुकरार्दिता
करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ ३३ ॥
ज्वलति मन्मथवेदनया निजे
हृदि तयार्द्रमृणाललतार्पिता ।
स्वजयिनोस्तपया सविधस्थयो-
र्मलिनतामभजद्भुजयोर्भृशम् ॥ ३४ ॥
पिकरुतश्रुतिकम्पिनि शैवलं
हृदि तया निहितं विचलद्बभौ ।
सततत्द्गतहृच्छयकेतुना
हृतमिव स्वतनूघनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

नपुंसके भावे क्तः तेन विसारिणा व्यापिना वियोगेनैव विशेष अवशा विवशा सती खरांशो स्तिग्मांशोः करैरर्दिता पीड़िता शशिकलेव कं जनं करुणनीरनिधौ करुणरसाब्धौ करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मतेति विश्वः । निनिदधौ न दधावेव निमज्जयामासेवेत्यर्थः अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गि भावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

ज्वलतीति । तया भैम्या मन्मथवेदनया मदनज्वरदुःखेन ज्वलति प्रज्वलिते निजे वक्षसि अर्पिता आर्द्रा सरसा मृणाललता बिसवल्ली स्वजयिनोः स्व-जेत्रोः जिदृक्षेत्यादिना इनि प्रत्ययः भुजयोस्तदीययोरेव सविधस्थयोः स-मीपस्थयोः सतोः त्रपया लपयेवेत्यर्थः तस्योत्प्रेक्षा भृशं मलिनता वैवर्ण्यं अभजत् जितो जेतुरग्रे लज्जया वैवर्ण्यं भजतीति भावः ॥ ३४ ॥

पिकेति । तया भैम्या पिकरुतश्रुत्या कोकिलकूजितश्रवणेन कम्पिनि वेपमाने हृदि वक्षसि निहितं शैत्यार्थं न्यस्तं विचलत् आधारचलनादिति-भावः । शैवलं स्वतन्वा शैवलशरीरेण सह घनघर्षिणा भृशसङ्घर्षिणा हृदये रपि जलचरत्वादिति भावः सततन्तद्गतस्य भैमीहृद्गतस्य हृच्छयस्य कामस्य केतुना चिह्नेन हृतन्ताडितमिव बभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

न खलु मोहवशेन तदाननं
नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।
इतरथाऽस्य् दये शशिन स्नुतः
कथमसुस्रुवदस्नुमयं पयः ॥ ३६ ॥

रतिपतेर्विजयास्त्रमिषुर्यथा
जयति भीमसुतापि तथैव सा ।
स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो
नियतमैहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७ ॥

शशिमयं दहनास्त्रमुदित्वरं
मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।

नेति । नलमनः कर्तृ मोहवशेन हृदय प्रयुक्ताज्ञानबलेन तदाननं भैमीमुखं कर्म शशिकान्तमिन्दुसुन्दरं इन्दूपलञ्च नाबोधि खलु नाबुद्ध- किमिति काकुः बुद्धत एवेत्यर्थः तच्च सत्यमिति भावः दीपजनेत्यादिना कर्तरि चिङ् इतरथा तदसत्यत्वे शशिनोऽभ्युदये ततो भैमीमुखादस्नुम यमस्नुरूपस्पय: असुस्रुवत् स्नुतञ्चन्द्रोदये पयस्रावात् चन्द्र कान्तत्वसत्यमित्यर्थः चन्द्रोदये दार्ढोद्रेकात् क्वरोदेति भावः । स्रवतेर्लुङि नि श्रीत्यादिनाच्चे स्रुधातोरुवङादेशः ॥ ३६ ॥

रतिपते रिति । रतिपतेः कामस्य यथेषुः विजयस्यास्त्रं विजयास्त्रं विजयसाधनमायुधं जयति तथैव सा भीमसुतापि विजयास्त्रं सति जयति तास्तस्मात् हेतोः स कामः स्वस्य विशिखानिषूनिव तां भैमीं पञ्चतया पञ्चसं- ख्याकत्वेन मरणेन च "पञ्चता पञ्चभावे स्यात् पञ्चता मरणेऽपि चेति विश्वः" योजयितुमैहत स्वेषुधर्मं विजयास्त्रत्वेन पञ्चत्वेनापि योजयितुमैच्छत् नियत सत्यमित्युत्प्रेक्षार्थः अन्यथा किमर्थं मेन.मित्यस्मीडये दिति भावः उपमोत्प्रेक्षयोःसङ्करः ॥ ३७ ॥

झटिति वारुणमस्तुमिषादसौ
तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥
अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं
सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा।
उचितमायतनिश्वसितच्छलात्
श्वसनमस्त्रमसुश्वदमुं प्रति ॥ ३९ ॥
रतिपतिप्रहितानिलहेतितां
प्रतियती सुदती मलयानिले।
तदुरुतापभयात्तु मृणालिका
मयमियं भुजगास्त्रमिवादित ॥ ४० ॥

शशिमयमिति। वियोगिन्यसौ भैमी उदेति इति उदित्वर सुद्यत् इणश्च शिङ्ःसर्तिभ्यः क्वरप् शशिमयं मनसिजस्य दहनास्त्रं आग्नेयास्त्रं विमृश्यालोच्य झटिति द्राक् अस्तुमिषात् वारुणं वरुणदेवताकं सास्य देवतेत्यणप्रत्ययः तस्याग्नेयस्योचितं प्रतीकारक्षमं प्रतिशस्त्रमुपाददे प्रयुक्तवतीत्यर्थः चन्द्रातपासहिष्णुरश्ररणा केवलमरोदीदित्यर्थः सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥३८॥

अतनुनेति। सा सुतनुः भैमी नवं नूतनमम्बुदं मेघमेव अतनुना अनङ्गेन उदस्तं उत्क्षिप्तं आम्बुदमम्बुदस्वभ्यास्त्रं पर्जन्यास्त्रं अवेक्ष्य आयतनिश्वसितच्छलाद्दीर्घनिश्वासमिषादमुमम्बुदम्प्रति उचितप्रतीकारक्षमं श्वासं श्वसनात्मकमस्त्रं वायव्यास्त्रं समसृजत् प्रायुङ्क्त मेघदर्शनाद्दीप्तमदनज्वरा दीर्घमुष्णञ्च निशश्वासेत्यर्थः अत्रापि सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ३९॥

रतिपतीति। सुदतीयं भैमी मलयानिले विषये रतिपति प्रहितानिलहेतितां कामप्रयुक्तवायव्यास्त्रतां हेतिःशस्त्रं प्रहरणं हलायुधंचास्त्रमेवचेतिहलायुधः। प्रतियती जानती इणःशतरि ङीप् तेनास्त्रेण य उरुतापः ततो भयात् मृणालिकामयं विषरूपं भुजगास्त्रं अदितेव

व्यधित तद्धृदि शल्यमिव द्वयं
विरहिताञ्च तथापि च जीवितम् ।
किमथ तत्र निहत्य निखातवान्
रतिपतिः स्तनबिल्वयुगेन तत् ॥ ४१ ॥
अतिशरव्ययता मदनेन तां
निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् ।
स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता
तदुरसि स्तनतालयुगार्पणा ॥ ४२ ॥

आस्तवती किमित्युत्प्रेक्षा भुजगानां वाताहारत्वादिति भावः स्याच्योरि-त्तीकारः हस्वादङ्गादिति सलोपः ॥४० ॥

व्यधितेति । रतिपतिः तद्धृदि भैमीहृदये विरहितां विरहित्वञ्च तथापि विरहित्वेऽपि जीवितञ्चेति द्वयं शल्यं शङ्कुमिव व्यधित निखातवानि-त्यर्थः । जीविनो विरहः विरहिणो जीवनञ्च द्वे अपि शल्यप्राये इत्यर्थः दधातेर्लुङि तङ् स्याच्योरित्तीकारः हस्वादङ्गादिति सलोपः । अथ निखननानन्तरन्तच्छल्यद्वयं स्तनावेव बिल्वे परिणतबिल्वफले तयोर्युगेन तत्र हृदि निहत्य आहत्य निखातवान् किं ? यथा लोके निखातं शङ्कुं दार्ढ्याय पाषाणेन घ्नन्ति तद्वदिति भावः पूर्वार्द्धे शल्यनिखननोत्प्रेक्षा उत्तरार्धे निहत्य निहननोत्प्रेक्षा निखातवानित्यनुवादः ॥ ४१॥

अतीति । तां दमयन्तीं अतितरां शरव्ययता शरव्यं लक्ष्यं कुर्वता शरव्यशब्दात् तत्करोतीति णन्ता छटःशतरि पित् । अतएव निःखिला ये पु-ष्पमयाः स्वशराः तेषां व्ययात् क्षयात् फलान्यपि मुञ्चता क्षिपता मदनेन तदुरसि भैमीवक्षसि स्तनावेव ताले तालफले तयोर्युगस्यार्पणा क्षेपः अकारि स्फुटमित्युत्प्रेक्षा शरक्षये पाषाणादिनापि प्रहरन्तीति भावः ॥ ४२ ॥

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया
स्तुतविधुन्तुदया च तया बहु ।
पतितया स्मरतापमये गदे
निजगदेऽश्रुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥

नरसुराब्जभुवामिव यावता
भवति यस्य युगं यदनेहसा ।
विरहिणामपि तद्रतवर्त्त्मव
क्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥

अथेति । अथानन्तरं स्मरतापमये कामज्वररूपे गदे रोगे रोग-व्याधि गदा मया इत्यमरः । पतितया मग्नया अतएव मुहुः बहु बहुधा निन्दित चन्द्रया तस्योद्दीपकत्वादिति भावः। मुहुः स्तुतो विधुन्तु-तदतीति विधुन्तुदः राहुः यया तया विधुन्तुदत्वादेवेति भावः तमस्तु राहुः स्वर्भानु सैंहिकेयो विधुन्तुद इतमरः । विध्वरुषोस्तुद इति खच्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदज न्तस्य मुमिति मुमागमः । तया दमयन्त्या अश्रुविमिश्रं मुखं यस्याः सा अनिष्टाशङ्कया रुदती सखी निजगदे निगदिता विप्रकृतोऽप्यपकर्तारं निन्दति तदपकर्तारञ्च स्तौतीति भावः॥ ४३॥

नरेति । नरसुराब्जभुवां मनुष्यदेव ब्रह्मणामिव यावता अनेहसा कालेन यस्य जन्तोर्युगं भवति गणितागमे ज्योतिःशास्त्रे तत्सर्वं वक्तव्यमेवेति शेषः । यथा ब्रह्मणो दिनं देवादीनां युगादिकमित्युक्तं तद्व-दन्यस्यापि गणितशास्त्रे वक्तव्यमिति भावः ततः किमित्याशङ्क्याह तर्हि विरहिणां तद्युगं कथं किमिति रतवतामवियुक्तानां यूनां क्षणेन मितं गणितं न अवियुक्तानां क्षणो वियुक्तानां युगमिति किमिति नोक्तं इत्यर्थः तया तस्या एकैक क्षणः एकैक-युगकल्पोऽभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

जनुरधत्त सती स्मरतापिता
हिमवतो न तु तन्महिमादृता।
ज्वलति भालतले लिखितः सती
विरह एव हरस्य न लोचनम्॥ ४५ ॥

दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा
विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम्।
दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः
प्रियमपासुमुपासितुमुद्धुराः॥ ४६ ॥

हृदि लुठन्ति कला नितराममू
र्विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः।

जनुरिति। सती भवपूर्वपत्नी दक्षकन्या स्मरतापिता विरहाग्नितप्ता सती हिमवतो जनुः जन्माधत्त तस्य हिमवतो महिमा आदृतो यया सा तन्महिमादृता आदृत तन्महिमा सती न तु आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः। विरहतापशान्त्यर्थं हिमाद्रे जाता न तु तत्तपःसामर्थ्यानुरोधादित्यर्थः। या हरस्य भालतले लिखितो ब्रह्मणा लिखितः सतीविरह एव ज्वलति लोचनं न इत्यारोप्यापह्नवालङ्कारः॥४५॥

दहनेति। दहनजा अग्निदाहजन्या दवथुव्यथा तापदुःखं पृथुः अधिका न किन्तु विरहजैव पृथुः ईदृशं न यदि इदमित्थं न चेत् स्त्रियः अपासुमपगतप्राणं मृतं प्रियमुपासितुं प्राप्तुमुत्कण्ठया धूर्भारोयातान्ता उद्धुराः अनर्गलाःसत्य इत्यर्थः ऋक्पुरित्यादिना समासान्तोकारः। कथमाशु दहनं विशन्ति अग्निदाहाद्विरहदाह एवाधिक इत्यर्थः; तस्य तत्परिहारार्थेन स्त्रीणामग्निप्रवेशकार्येण समर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ४६ ॥

हृदीति। विरहिणी वधाद् यः पङ्कः कलङ्कः पाप्मा असौ पङ्कं

कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः
सखि! विलोकय दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

अयि! विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः
स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता।
ग्लपितशम्भुगलाद्गरलात्त्वया
किमुदधौ जड! वा वडवानलात् ॥४८॥

अयमयोगिवधूवधपातकै-
र्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते।
शितिनिशादृषदि स्फुटमुत्पतत्
कणगणाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

पुमान् पाप्मेत्यमरः। तेन कलङ्किताः सञ्जात कलङ्का अमूः कलाः हृदि अभ्यन्तरे नितरां लुठन्ति वर्त्तन्ते कुमुदैः सख्यं कुर्वन्ति तत्कृतः विशुद्धा इत्यर्थः तास्तु कलाः बहिष्कृताः हे सखि! विधोर्दुर्विनयं दौर्जन्यं विलोकय दुर्जनाः पापिष्ठानन्तः कुर्वन्ति विशुद्धान् बहिष्कुर्वन्तीति भावः ॥ ४७ ॥

अयीति। अयि सखि! विधुं परिपृच्छ हे जड़! मूढ! त्वया दाहवदान्यता दाहदातृत्वं दाहकत्वमित्यर्थः किं ग्लपितशम्भुगलात्क्षोभितशम्भुकण्ठात् गरलात् कालकूटात् उदधौ बड़वानलाद्वा कुतः कस्माद्गुरोः स्फुटमशिक्ष्यत शिक्षिता अभ्यस्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अयमिति। अयं विधुः अयोगिवधूवधपातकैः वियोगि स्त्रीहिंसापातकैः करणैः भ्रमिं भ्रमणं अवाप्य प्राप्य आप्नोतेर्ण्यन्तात् त्तवोर्ल्यबादेशः विभाषायद्भूत विकल्पादयादेशाभावः; शितिनिशा कृष्णपत्थरा वसस्सामेव दृषदि शिलायां स्फुटन्तः पातनवेगाद्विदलन्तः तत उत्पतन्तश्च ये कणाः खण्डा तेषाङ्गणैरधिकं तारकिताम्बरः भूम्ना-

त्वमभिधेहि विधुं सखि! मद्गिरा
किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया।
न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ॥ ५० ॥

निपततापि न मन्दरभूभृता
त्वमुदधौ शशलाञ्छन! चूर्णितः।
अपि मुनेर्जठरार्चिषि जीर्णतां
बत गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥

किमसुभिर्गलितैर्जड! मन्यसे
मयि निमज्जतु भीमसुतामनः।

तारकवत्कृताकाशःसन् अतएव क्रूरा एते तारकवाकुल्यमिति भावः तारकवच्छब्दात्तत्करोतीति णच् तात्कर्मणि क्तः विष्णमतोर्लुगिति मतुपो लुक् द्विषोऽन्नीरजान्निपात्यन्ते खलु उत्कटपापकारिणः पुरे परिभ्राम्य शिलायां निपात्य हन्यन्त इति भावः ॥ ४९ ॥

त्वमिति। हे सखि! त्वं मद्गिरा विधुमभिधेहि उपालभस्व तत्प्रकारमेवाह त्वया महात्मनेति भावः। किं किमर्थमिदमीदृक् स्त्रीवधात्मकं कर्म अधिक्रियते आचर्यते पयोनिधौ जन्म न गणितं यदि मास्तु हरशिर एव स्थितिर्निवास भूमिःसापि विस्मृता महाकुलप्रसूतस्य शम्भु शिरोधृतस्य तवेदमनुचितमित्यर्थः ॥ ५० ॥

निपततेति। हे शशलाञ्छन! सकलङ्केत्यर्थः। त्वं उदधौ निपतता मथन समय इति शेषः। मन्दरभूभृता मन्दराद्रिणापि न चूर्णितः पीतपयोनिधेराचमित समुद्रस्य मुनेरगस्त्यस्य जठरार्चिषि जठरानलेऽपि जीर्णतां न गतोऽसि वातापिवदिति भाव:। बतेति खेदे मद्भाग्य विपर्यय एवायमिति भावः ॥ ५१॥

किमिति। हे जड! मूढ! गलितैर्निष्क्रामितैः असुभिः प्राणैः स-

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां
नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥ ५२ ॥
मुखरयस्व यशोनवडिण्डिमं
जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना ।
अपि गृहाण वधूवधपौरुषं
हरिणलाञ्छन ! मुञ्च कदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

मारणेनेत्यर्थः भीमसुता मनो मयि चन्द्रे निमज्जतु निमज्जेत् सम्भावनायां लोट् इति मन्यसे किं । यत्रास्य पुरुषस्याग्नि वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधी र्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयत इति श्रुतिप्रामाण्यादिति भावः। सोऽपि वृथाभिमान इत्याह । सः स्मरः मनश्चन्द्रमेतीत्येवं रूपोऽर्थोऽभिधा यस्याः तां तदर्थिकां शेषाद्विभाषेति कप्समासान्तः प्रत्ययस्थात्कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुप इतीकारः श्रुतिं पूर्वोक्तवेदवाक्यं विबुधो देवो विद्वांश्च स्मरः नलस्य मुखेन्दुः मुखचन्द्रः परो मुख्यार्थो यस्याः तां तत्परां परं दूरान्यमुख्येष्विति वैजयन्ती । मम आह किल ब्रूते खलु विद्वदुक्त एवार्थो ग्राह्य इत्यर्थः परतोऽपि मे भर्ता नल एव नान्य इति भावः ॥ ५२ ॥

मुखरस्येति । हे हरिणलाञ्छन ! शशाङ्क ! यशसः नवडिण्डिमं कीर्तिप्रकाशकं नूतनवाद्यविशेषं मुखरयस्व मुखरं रवयुक्तं कुरु अधुना जलनिधेस्त्वज्जनकस्य कुलमुज्ज्वलय प्रकाशय वधूवधपौरुषमपि स्त्रीवधशौर्यं च गृहाण स्वीकुरु किन्तु कुत्सितोऽर्थः कदर्थः पीडाकरः कोः कत्तत्पुरुषे चेति कुशब्दस्य कदादेशः कदर्थीकरणं कदर्थना कदर्थशब्दात्तत्करोतीति णिजन्ताद्युच् तां मुञ्च शीघ्रं मारय न तु पीडयेत्यर्थः । अत्र वधूवधस्यानिष्टत्वेनाविधेयस्य विधानात् विषम्भुङ्क्ष्वेतिवन्निषेधपरो विध्याभासः इष्टनिषेधाभावपराक्षेपालङ्कारभेदः तथा चालङ्कारसूत्रं अनिष्टविध्याभासश्चेति ॥ ५३ ॥

निशि शशिन्! भज कैतवभानुता
मसति भास्वति तापय पाप! माम्।
अहमहन्यवलोकयितास्मि ते
पुनरहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

शशकलङ्क! भयङ्कर! मादृशां
ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः।
तदमृतस्य तवेदृशभूतता
द्भुतकरी परमूर्द्धविधूननी ॥ ५५ ॥

श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं
शशिकुरङ्गमुखि सखि! निक्षिप।

निशीति। हे शशिन्! पाप! क्रूर! नृशंसो घातुकः क्रूर पाप इत्यमरः। निशि भास्वति असति कैतवभानुतां कपटसूर्यत्वं भज मां तापय किंत्वहमह्नि अहनि अहर्पतिना सूर्येण अहरादीनां पत्यादिष्विति रेफादेशः। ते तव निर्धुतदर्पतां निरहङ्कारतां अवलोकयितास्मि द्रक्ष्यामीत्यर्थः लुटि तासिप्रत्ययः पापिष्ठाः स्वनाशमासन्नमपश्यन्तः परान् हिंसन्तीति भावः ॥ ५४ ॥

शशकलङ्केति। हे शशकलङ्क! शशाङ्क! मादृशां वियोगिनामित्यर्थः। भयङ्करोतीति भयङ्कर! उद्वेजक! मेघर्तिभयेषु कृञः इति खच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः यद्यस्मात् भूतपतिं शिवं पिशाचपतिञ्च श्रितः सन् निशि ज्वलसि प्रदीप्यसे तत्तस्मादमृतस्य अमृतमयस्य मृतेतरस्य च तव परेषां द्रष्टॄणां स्वाविष्टानाञ्च मूर्धविधूननी एकत्र विस्मयादन्यत्रावेशाच्च शिरःकम्पकरी हरशिरोमणेरमृतस्य तव इत्थं प्रज्वलनात्मकमद्भुतमिति वाक्यार्थः। जीवत ईदृगत्नातपिशाचत्वमद्भुतमिति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ५५ ॥

किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्वमुं
स यदि तेन समुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥ ५६

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं
करगतैव गता यदियं कुहूः ।
पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते
सखि ! मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥ ५७ ॥

अयि ! ममैष चकोरशिशुर्मुने
र्व्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ।

अवणेति । हे सखि ! श्रवणपूरः कर्णावतंसः यः तमालदला-ङ्कुरस्तमालपल्लवस्तं शशिकुरङ्गस्य मुखे वक्त्रे निक्षिप तेन दलाङ्कुरेण स यदि किमपि कियदपि तुन्दिलितस्तुन्दिलीकृतः स्थूलीकृतः सन् अमुं शशिनं स्थगयतु छादयतु तत्तस्माद्धेतोः क्षणमुच्छ्वसिमि प्राणिमि रुदादिभ्यःसार्वधातुक इतीडागमः ॥ ५६ ॥

असमयइति । हे ! सखि ! असमये मतिः कार्यधीः उन्मिषति उदेति ध्रुवं नतु योग्यकाल इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादियं कुहूः नष्टचन्द्रा-मावस्या करगता स्वायत्तैव हस्तन्वत्वगताच गता तदास्यां पुनरुपैति पुनरा गच्छति चेदित्यर्थःनिरुध्य निवास्यते स्थाप्यते तस्य फलमाह विधोर्मुखं पुनर्नेक्ष्य-ते तस्यास्तन्नाशकत्वादितिभावः पापिष्ठस्य तस्यादर्शन मेव फलमित्यर्थः॥५७॥

अयीति । अयि सखि ! एष मम चकोरशिशुः विषपरीक्षार्थं मद्गृहसंवर्धितो बालचकोरः यथाह कामन्दः चकोरस्य विरज्यते नयने विषदर्शनात् इति । पिबतीति पिबः पाघ्रेत्यादिना शप्रत्यये पिबादेशः । सिन्धोः पिबस्य समुद्र-पायिनो मुनेरगस्त्यस्य शिष्यतां न व्रजतीति काकुः व्रजतीत्यर्थः । तथाच अयं चकोरः चन्द्रं निःशेषं पास्यतीत्याशयः नचैतदशक्यमित्याह अ-भ्यिमपि मातुमधीतवतः अभ्यस्तवतः अतएव पिबतः अब्धिपानप्रवृत्तस्यास्य चकोरस्य शशिकराः कति वा शीकराः कतिचित्कणा इत्यर्थः अत्र समुद्रपा-

अमितुमब्धिमधीतवतोऽस्य वा
शशिकराः पिबतः कतिशीकराः ॥ ५८ ॥

कुरु करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे ।
विशति तत्र यदैव विधुस्तदा
सखि ! सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥ ५९ ॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता
न विषमो वडवानलवद्विधुः ।
विषवदुज्झितमप्यमुना न स
स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः ॥ ६० ॥

यिनो दण्डापूपिकया शशिकरपानसिद्धेरर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ५८ ॥

कुर्विति । हेसखि ! एकं गुरुं महान्तं अयोघनं लौहमयः पिण्डघनं अयोमुद्गरं करे कुरु विभृहीत्यर्थः इतोऽस्मात्स्थानात् वहिः मे मम मुकुरं दर्पणञ्च कुरुष्व विधेहि तत्र मुकुरे यदा विधुर्विशति प्रतिफलति तदैव सुखादनायासादहितं शत्रुं तं विधुन्तु तज्जहि मारय हन्तेर्लोटि सिपि हि-रादेशः हन्तेर्जइति जादेशस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वान्न हेर्लुक् अत्रचन्द्र प्रहारादिप्रलापा मेघसन्देशादिवन्मदनोन्माद विकार इत्यनु-सन्धेयम् ॥ ५९॥

उदर इति । विषमः क्रूरकर्मा विधुः उदन्वता उदधिना उदन्वानुदधौ-चेतिनिपातः । वडवानलवत् वडवाग्निना तुल्यं तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः। उदरे कुक्षावेव किं न धृतः ? अथवा अमुना उदन्वता उज्झितमप्यमुं विधुं विभुः समर्थः स्मरहरः विषवद्विषेण कालकूटेन तुल्यं पूर्ववद्वतिः किं न भुजे ? न ग्रसतेस्म उभयथापि स्वयं जीवेम इति भावः ॥६०॥

असितमेकसुराशितमप्ययं
न पुनरेष पुनर्विशदं विषम् ।
अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं
स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥
विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं
कलय पापमशेषकलं विधुम् ॥
सुरनिपीतसुधाकमपापकं
ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥
विरहिभिर्बहुमानमवापि यः
स बहुलः खलु पक्ष इहाजनि ।

असितमिति । आर्णवमर्णवे जातं तत्रजात इत्यनुप्रत्ययः । असितं मेचकं विषं कालकूटाख्यमेकेनैव सुरेण महादेवेन अशितं गिलितमपि पुनर्नाभूत् न जनि एष चन्द्रो नामार्णवं विशदं विषं पुनः सितविषन्तु सुरैर्बहुभिः देवैः प्रथमां पिबते वह्निरित्याद्युक्त क्रमेण निपीय जनितक्षयं कृतनाशमपि स्वयं नवनवरूपेणैव पुनरुदेत्यागच्छतीति व्यतिरेकः ॥ ६१ ॥

विरहीति । हे सखि ! विरहिवर्गवधे व्यसनेनासक्त्या आकुलं सङ्कुलं सशब्दं अशेषकलं पूर्णकलं विधुं पापं कलय क्रूरं विद्धि सुरैर्निपीता सुधा यस्य तं क्षीणमित्यर्थः शैषिकः कप्समासान्तः आपोऽन्यतरस्यामिति कल्पार्थस्याभावः अपाप एवापापकस्तं सौम्यं कलय तथा कार्यदर्शनादिति भावः किन्तु ग्रहविदो दैवज्ञास्तु कथं विपरीतकथाः क्षीणेन्द्वर्किभूपुत्राः पापास्तत्संयुतो बुधः । पूर्णचन्द्रबुधाचार्य्यशुक्रास्ते स्युः शुभग्रहा इत्येवं विरुद्धवाचः अनुभवविरोधादश्रद्धेयादिवाक्यवक्तृत्वात्तद्वाक्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

विरहिभिरिति । यः पक्षो विरहिभिः बहुमानं सत्कारं अवापि प्रापितः क्षीयमाणचन्द्रत्वादिति भावः अवपूर्वादाप्नोतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्

तदमितिः सकलैरपि यत्र तै-
र्व्यरचि साच तिथिः किममीकृता ॥ ६३ ॥
स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्
किमु विधुं ग्रसते स विधुन्तुदः ।
निपतितं वदने कथमन्यथा
बलिकरम्भनिभं निजमुज्झति ॥ ६४ ॥
वदनगर्भगतं न निजेच्छया
शशिनमुज्झति राहुरसंशयम् ।

गति बुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं ण्यन्तकर्तुश्च कर्मणा इत्यभिधानं स्व विरहिभिर्बहुलतः पक्षः इहाखिललोके बहु बहुवारं लाति आदत्त इति व्युत्पत्त्या बहुलः आतोऽनुपसर्गे कः नतु बहोर्लडिति भावः अजनि जातः खल्वित्युत्प्रेक्षा । किन्तु तत्रापि यत्र यस्यां तिथौ सकलैरपि तैर्विरहिभिस्तदमितिस्तस्य बहुमानस्यामितिः रपरिमितिः व्यरचि अकारि नष्टचन्द्रत्वादिति भावः । साच तिथिः अमा अमिति बहुमानस्यास्यामि-तिव्युत्पत्त्या अमा अमानामका कृता किं? मातेर्भावार्थे संपदादित्वात् क्विपि नञ् समासे मत्वर्थीये चाकार प्रत्यये यस्येति लोपे अजाद्यतष्टाप् नत्वमा सह भावोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसो रितिव्युत्पत्तेरुत्प्रेक्षा अमेति सहार्थे अव्ययं ततो भावप्रधानान्मत्वर्थीयाकाराट्टाप् ॥ ६३ ॥

स्वेति । विधुन्तुदो राहुः विधुश्चन्द्रं स्वरिपोर्विष्णोस्तीक्ष्णं निशितं यत्सुद-र्शनं तदिति विभ्रमात् साहश्य मूलभ्रमात् ग्रसते किमु तालुच्छेदभयादितिभावः अन्यथा भयाभावे वदने निपतितं वक्त्रान्तर्गतं अतएव निजं स्वायत्तं बलिकरम्भनिभं उपहृतदध्युपसिक्त सक्तुसदृशं स्वाधिष्ठितमित्यर्थः करम्भा-दधिसक्तव इत्यमरः । एवमितिशेषः कथमुज्झति उज्झिरतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

वदनेति । हे सखि ! यद्वा राहुः वदनगर्भगत मास्यान्तः प्रविष्टं शशि-

अशितएव गलत्ययमत्ययं
सखि ! विना गलनालविलाध्वना ॥ ६५ ॥
ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदो
मधुभिदं किल राहुशिरश्छिदम् ।
विरहिमूर्द्धभिदं निगदन्ति न
क नु शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥
स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा
मखमृगस्य यथा दलितं शिरः ।

न निजेच्छया स्वेच्छया नोज्झति असंशयं संशयो नास्ति अर्थाभावेऽव्ययी-भावः किन्त्वयं शशी अशितो गिलित एव अत्ययं विना अकृच्छ्रमित्यर्थः अतय्योऽतिक्रमे कृच्छ्रे इति वैजयन्ती। गलनाल बिलाध्वना कण्ठनालान्तः शुषिर मार्गेण गलति निःसरति राहोःशिरोमात्रत्वेन कण्ठनाल निःसृतस्याशितस्य जठराग्नि संयोगविरहादस्य पापिष्ठस्येन्दोः पुनरुदय इत्यत्रश्चार्थः ॥ ६५ ॥

ऋजुदृश इति । ऋजुदृशः तादात्विककार्यमात्र दर्शिनः न त्वा-गामि कार्यदर्शिन इत्यर्थः पुराविदः पुराणज्ञाः पूर्वपुरुषाः मधुभिदं विष्णुं राहुशिरश्छिदं कथयन्ति किल । किलेति वार्तायां विरहिमूर्द्ध-भिदं वियोगिशिरश्छिदं न निगदन्तीति·काकुः तथैव कथनीयमित्यर्थः । कुत स्तस्य राहोर्जठरानलो यदि अस्तीति शेषः शशी क नु न क्वापि-स्यादित्यर्थः राहु शिरश्छेदेन तदीय जठराग्निविच्छेदकत्वाद्विरहिमा-रकं शशिन मुज्जीवयन्नयं विष्णुर्विरहिशिरश्छेदीत्येवं व्यपदेश्यो न राहुशिरश्छेदीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्मरसखेति । रुचिभिः कायकान्तिभिः स्मरसखौ स्मरसदृशौ तन्मित्रे च दिवो भिषजौ स्व र्वैद्यौ स्मरवैरिणा हरेण दलितं भिन्नं

सपदि संदधतुर्भिषजौ दिवः
सखि ! तथा तमसोऽपि करोतु कः ॥ ६७ ॥

नलविमस्तकितस्य रणे रिपो
र्मिलति किन्न कबन्धगलेन वा ।
मृतिभिया भृशमुत्पततस्तमो
ग्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

सखि ! जरां परिपृच्छ तमःशिरः
सममसौ दधतापि कबन्धताम् ।
मगधराजवपुर्दलयुग्मवत्
किमिति न व्यतिसीव्यति केतुना ॥ ६६ ॥

कुरुएव मृगः तस्य मृगरूपधारिणो मुखस्येत्यर्थः शिरो यथा सपदि सं दधतुः संयोजयामासतुः यो यस्य मित्रं स तस्य वैरं निर्वाहयतीति युक्तं किन्तु हे सखि ! कस्तमसो राहोरपि तथा शिरःसन्धानं करोतु न कोऽपीत्यर्थः रुद्रस्य मखमृगशिरश्छेदे पुराणं प्रमाणं अश्विनोः तत्तु पुनःसन्धाने ततो वैतौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तामिति श्रुतिः ॥ ६७ ॥

नलेति । अथवा रणे नलेन विमस्तकितस्य तथापि मृतिभिया मरणभयेन भृशमुत्पतत उद्गच्छतो रिपोः कबन्धगलेन अपमूर्द्धकलेवरकण्ठेन सह तमोग्रहस्य शिरः तस्य गलस्यासृजा रक्तेन दृढबन्धनं निबिड़संयोगं सत्किं न मिलति न सङ्गच्छते तथा च तज्जठराग्निना चन्द्रो जीर्येदिति भावः ॥ ६८ ॥

सखीति । अथवा हे सखि ! जरां जराख्यां निशाचरीं परिपृच्छ असौ जरा कबन्धतां अशिरस्कतां दधतापि केतुना समं केतुग्रहेण सह तमसो राहोः शिरः मगधराजस्य जरासन्धस्य वपुर्दलयोः शरीरार्द्धभागयोः युग्मवद्युगलमिव किमिति न प्रतिसीव्यति न सन्धत्ते शिरोमात्रं

वद विधुन्तुदमालि ! मदीरितै
स्त्यजसि किं द्विजराजधिया विधुम् ।
किमुदितं पुनरेति यदीदृशः
पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ॥ ७० ॥

दहति कण्ठमयं खलु तेन किं
गरुडवद्द्विजवासनयोज्झितः ।
प्रकृतिरस्य विधुन्तुद ! दाहिका
मयि निरागसि का वद विप्रता ॥ ७१ ॥

राहुः शरीरमात्रं केतुस्तयोः सन्धाने पूर्ववत्तज्जठराग्निना चन्द्रो जीर्येदिति भावः जराकृताङ्गसन्धानो जरासन्ध इति भारती कथात्रानुसन्धेया ॥ ६८ ॥

वदेति । हे आलि ! सखि ! मदीरितैर्मद्वाक्यैः विधुन्तुदं राहुं वद रिपुं द्विजराजश्चन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठश्च तद्धिया त्यजसि किं ? तन्नास्तीत्याह यद्यस्मादेष चन्द्रः वारुणीं प्रतीचीं सुराञ्च वारुणी गन्धदूर्व्वायां प्रतीचां सुरयोरपीति विश्वः । निषेव्य गत्वा पीत्वा च पतितः पातकी च ईदृशः पतितोऽपि पुनर्दिवमन्तरिक्षं स्वर्गञ्च एति यदि किं द्वयोरपि पतितयोरधोगतिरेव नोर्द्ध्वगतिरित्यर्थः अतः पतितस्य कुतः श्रैष्ठ्यं कुतस्तरां तद्वधे दोषश्चेति भावः ॥ ७० ॥

दहतीति । हे विधुन्तुद ! अयं विधुः द्विजवासनया द्विजत्व सामान्येनेत्यर्थः पातित्येऽपि जातेरनपायादिति भावः । गरुडवद्गरुडस्येव तत्र तस्येति वति प्रत्ययः । ते तव कण्ठं दहति खलु तेन दाहेनोज्झितः किं विप्रता का वद न कापीत्यर्थः तथाहि अस्य विधोः प्रकृतिः निरागसि निरपराधायां मयि दाहिका दग्ध्री अनपराधस्त्री घातकस्य कुतो ब्राह्मण्यमित्यर्थः आगोऽपराधो मन्तु श्चेत्यमरः। पुरा किल क्षुधितेन गरुत्मता पित्रादेशेन म्लेच्छान् भक्षयता तन्मिलित भ्रष्टद्विजः तद्गल-

सकलया कलया किल दंष्ट्रया
समवधाय यमाय विनिर्म्मितः ।
विरहिणीगणचर्व्वणसाधनं
विधुरितो द्विजराज इति स्मृतः ॥ ७२ ॥

स्मरमुखं हरनेत्रहुताशना
ज्वलदिदं चक्षुषे विधिना विधुः ।
बहुविधेन वियोगिवधागसा
शशमिषादथ कालिकयाङ्कितः ॥ ७३ ॥

इति विधोर्व्विविधोक्तिविगर्हणं
व्यवहितस्य वृथेति विमृश्य सा ।

गलेन सहस्रोऽक्षीर्ण इति पौराणिकी कथा तथा मायस्याङ्ग विषं पुरा-पगतराडिव निर्जगामेति ॥ ७१ ॥

सकलयेति । विधुः सकलया कलया सकलाभिः कलाभिरेव दंष्ट्रया दंष्ट्राभिः दन्तविशेषैः प्रकृति इत्यत्र उभयत्र जात्येकवचनं यमाय अन्तकार्थं समवधाय सम्यगवहितीभूय विरहिणीगणस्य चर्व्वणसाधनं किञ्चिद्भक्षणसाधनं विनिर्मितः किल ब्रह्मणेति शेषः अतोऽस्माद्दंष्ट्राविशेषत्वात् द्विजराज इति स्मृतः न तु विप्रविशेषत्वादित्यर्थः दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः अतो नायमुपेक्ष्य इति भावः ॥ ७२ ॥

स्मरमुखमिति । अथ विधुश्चन्द्रो नामेदं स्मरमुखं ज्वलत् प्रज्वलदेव विधिना दैवेन हरनेत्रहुताशनात्त्वक्षुषे मध्ये आःकृष्टः अथवा बहुविधेन वियोगिवधेन यदेनः पापं तेनैव कालिकया श्यामिकया शशिमिषादङ्कितः दाहकालिमा वा पापकालिमा वा शशमिषाद्दृश्यत इति सापह्नवोत्प्रेक्षाद्वयम् ॥ ७३ ॥

इतीति । अतितरां अतिमात्रं अव्ययादाम् प्रत्ययः विरहज्वरं-

अतितरां दधती विरहज्वरं
हृदयभाजमुपालभत स्मरम्॥ ७४॥

हृदयमाश्रयसे वत मामकं
ज्वलयसीत्थमनङ्ग! तदेव किम्।
स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः
क्व भवितासि हुताश! हुताशवत्॥ ७५॥

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां
त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया।

दधती सा दमयन्ती इतीत्थं व्यवहितस्य विप्रकृष्टस्य विधोर्विविधोक्तिभिः विगर्हणं निन्दा वृथेति विमृश्य स्मरस्यैव दितं प्रायमिति विचार्य हृदयभाजं सन्निहितं स्मरं उपालभत निनिन्द पार्श्विक फलसम्भावनयेति भावः॥७४

हृदय मिति। हे अनङ्ग! ममेदं मामकं तवकममकावेकवचने इत्यस्मि ममकादेश: हृदयमाश्रयसे तदेवेत्थं किं, ज्वलयसि दहसि वत हे हुताश! दुर्बुद्धे! स्वयं त्वमपि हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः कर्मण्यण् प्रत्ययः तद्वत् क्षणदग्धनिजेन्धनो दग्धाश्रयः सन्नित्यर्थः क्व भवितासि क्व भविष्यसि न क्वापीत्यर्थः अनद्यतने लुट् परहिंसाव्यसनेनात्मनाशं न पश्यसीत्याशयेन हुताशेत्यामन्त्रणम्॥७५॥

पुरभिदेति। हे स्मर! त्वं अचिगत इति शेषः अचि सन्निकृष्टस्यात्मा दग्धुमशक्यत्वादद्रष्टव्यस्य च दाहायोगा दिति भावः। पुरभिदा हरेण त्रिनयनत्वं त्र्यक्षत्व चुम्बादित्वात्स्वा भावः। तस्य परिप्लुतिशङ्कया तृतीयाक्षि वैयर्थ्यभयेनेत्यर्थ: अदृश्यतां गमितो नाशं प्रापितो गतिबुद्धीत्यादिना अणि-कर्त्तु: कर्मत्वे तत्रैव क्त: ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मण इति वचनात् किन्तु कस्य चना-पि यस्य कस्यचिदपि जनस्याक्षिगते दृग्गोचरे द्वेष्ये च द्वेष्ये त्वक्षिगतो बध्य इत्यमरः। त्वयि त्रिभिर्नयनैः किं?न निरैक्षत किमिति न निरीक्षितं अतोऽस्य

स्मर निरैक्ष्यत कस्यचनापि न
त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥ ७६ ॥

सहचरोऽसि रतेरिति विश्रुति
स्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ।
अथ न संप्रति सङ्गतिरस्ति वा
मनुमृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

रतिवियुक्तमनात्मपरज्ञ ! किं
स्वमपि मामिव तापितवानसि ।
कथमतापभृतस्तव सङ्गमा
दितरथा हृदयं मम दह्यते ॥ ७८ ॥

त्रिनयनत्वं व्यर्थमेवेत्यर्थः स्वाक्षिगत इव माडशाक्षि गतेऽपि त्वयि तृतीयाक्षि निरीक्षणाभावाद् परोपकारित्वस्तस्य वैयर्थ्यं निरीक्षणं च देवस्य जितकामत्वादन्येषान्तु कामजितत्वादुत्प्रेक्ष्यत इति त्वयि निरैक्ष्यतेत्यत्र कर्मणोऽपि स्मरस्य अनेकशक्तियुक्तस्येति न्यायेन मातरि प्रहृत मित्यादिवदाधारविवक्षाया मविवक्षितकर्मकादीक्षते र्भावेऽलङ्कारः प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति वचनात् ॥ ७६ ॥

सहचर इति । हे स्मर ! रतेः रति देव्याः सन्तुष्टेश्च सहचरोऽसीति विश्रुतिः प्रसिद्धिः त्वयि वसति हृदयस्थे सत्यपि मे कुतो रतिर्न अथवा सम्प्रति वां युवयोः सङ्गतिर्नास्ति कुतः इयं रतिः भवन्तं नानुमृता किल क्लिष्टेति वार्त्तायां अनुमरणाभवादसङ्गति र्युक्तेत्यर्थः अत्र प्रीतिलक्षणाया रतेर्देव्या सहाभेदाध्यवसायादयमुपालम्भः अत एवातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ७७ ॥

रतीति । आत्मानञ्च परञ्च न जानातीत्यनात्मपरज्ञ ! सर्वघातुक ! मार ! मामिव रति वियुक्तं स्वमात्मानमपि तापितवानसीत्युत्प्रेक्षा कुतः इतर-

अनुममार न मार ! कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीगणघातनपातकी
दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥ ७९ ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रिय
स्त्वदुरुकीर्त्तितनुं यदनाशयत् ।
तव तनूमवशिष्टवतीं ततः
समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥

फलमलभ्यत यत् कुसुमैस्त्वया

था स्वासन्तापने अतापश्च तस्तापरहितस्य तव सङ्गमात्सम्पर्कात्मम हृदयं कथं दह्यते तत्स्पर्शात्तापो नातत्स्पर्शादित्यर्थः सन्तापनादपि स्वयमतप्तेनापि परसन्तापः क्रियते तच्छीलैर्यथा तप्तसुखैः खिलीसुखै रिति भावः॥७८ ॥

अनुममारेति । हे मार ! मारक ! पतिव्रतेति प्रथितापि सा रतिः कथं नानुममार कथं नानुमृता । मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रतेत्यनुस्मरणा दितिभावः अथवा इयद्भिरेतावद्भिरसंख्यैरित्यर्थः अनाथवधूनां वियोगिस्त्रीणां वधैः पातकित्व तया दयितयापि विरहासहमानया पीति भावः । उज्झितः त्यक्तोऽसि किमितुत्रले चा अशुद्धैः सम्प्रतीच्योहि महापातक दूषित इति स्मरणादिति भावः ॥ ७९ ॥

सुगत इति । जितेन्द्रियो वशी सुगतो बुद्ध एव विजित्य तव उरु महतीं कीर्त्तिमेव तनुं शरीरं यद्यस्मादनाशयत् नाशितवान् ततः कारणादवशिष्टवतीमवशिष्टां भूतमयीं पाञ्चभौतिकीन्तव तनुं समिति युद्धे हरः शम्भुरहरत् भस्मीचकारेत्यर्थः तथापि निर्लज्जः कथमित्यमस्माद्दशानकरुणं व्यथयसीति विस्मिताः स्म इति भावः ॥८० ॥

फलमिति । हे अनङ्ग ! विषमनेत्रं त्र्यम्बकं कुसुमैर्निरुह्मता कुसुमै र्निरुन्धता प्रहरतेत्यर्थः त्वया यत्फलं मरणादूपमलभ्यत

विषमनेत्रमनङ्ग ! विरुद्धता ।
अहह ! नीतिरवाप्तभया ततो
न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

अपि धयन्नितरामरवत् सुधां
त्रिनयनात् कथमापिथ तां दशाम् ।
भण रतेरधरस्य रसादरा
दमृतमात्तघृणः खलु नापिवः ॥ ८२ ॥

भुवनमोहनजेन किमेनसा
तव परेत ! बभूव पिशाचता ।
यदधुना विरहाधिमलीमसा
मभिभवन् भ्रमसि स्मर ! मद्विधाम् ॥ ८३ ॥

अतस्तस्मात्फलादवाप्तभया प्राप्तभया नीतिः सर्वथा साधनान्तरेणापि व-र्ननियातनं कार्य मित्येवं रूपा कर्त्री कुसुमैरपि विग्रहं नेच्छति अहहेत्य-द्भुते किमुत साधनान्तरैः कुसुमैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैःशरैरिति नीत्या कुसुमान्यपि मोक्तुं बिभेषीति भावः ॥ ८१ ॥

अपीति । हे स्मर ! इतरामरवद्देवतान्तरवत् सुधां धयन् पिबन्नपि धेटःशतृप्रत्ययः त्रिनयनादीश्वरात् कथं तान्दशां मरणावस्थां आपिथ प्रा-प्तोऽभूः आप्नोतेर्लिटि क्रादिनियमादिडागमः। भण वद अथवा रतेर्देव्या-अधरस्योष्ठस्य रसे स्वादे आदरादास्वादवशात् आत्तघृणः प्राप्तामृतजुगुप्-सःस नु घृणा जुगुप्सा कृपयो रितिवैजयन्ती । अमृतं ना पिवः खलु अ-मृतपाने कथमन्येष्वमरेषु त्वमेको मृत इति भावः ॥ ८२ ॥

भुवनेति । परेत ! प्रेत ! तव भुवनानां मोहनमचेतनीकरणं तज्जेनैनसा पापेन पिशाचता बभूव किं ? कुतः स्मर ! यद्यस्मादधुना विरहाधिना वियो-ग व्यथया मलीमसां मलिनां मद्विधां मादृशीमबलामभिभवन् पीडयन् भ्रमसि

वत ददासि न मृत्युमपि स्मर !
स्खलति ते कृपया न धनुः करात् ।
अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते
न किल मुष्टिजरीकृतबन्धनः ॥ ८४ ॥

दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः
शमयतेऽपरनिर्ज्जरसेविता ।
अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः
स्मर ! भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥ ८५ ॥

पापिष्ठाः किल पिशाचताङ्गताः दुर्ब्बलस्तो बालादीन् पीड़यन्ति त्वञ्च तादृक् कोऽपि पिशाच इत्युत्प्रेक्षा ॥८३ ॥

वतेति । हे स्मर ! मृत्युमपि न ददासि तेन दुःखान्तो भवेदिति भावः। अथवा कृपया ते करात् धनुरपि न स्खलति न भ्रश्यति पूर्ववद्भावः अथ मृतोऽसि तथापिनस्खलतीत्याह मृतेन च मृतेनापि जरीकृतबन्धनः अङ्गीकृतबन्धनः दृढ़बद्ध इत्यर्थः जर्यङ्कूर्युररीभ्यश्च करोति कुरुते पर इति भट्टमल्लः। मुष्टिर्न मुच्यते खलु वतेति खेदे ततः कृतान्तादपि क्रूरोऽसीति भावः ॥ ८४ ॥

दृगिति । हे स्मर ! अपरनिर्जरसेविता त्वत्तोऽन्यदेवतासेवको जनः तृच् प्रत्ययः। दृशोरुपहतिः आन्ध्यं अपमृत्युरकालमरणं विरूपता अङ्गवैवर्ण्यञ्च ताः शमयते निवर्तयति णिचश्चेत्यात्मने पदं मित्वार्थह्रस्वत्वं । भवन्तमुपासितुः त्वत्सेविनो जनस्य तु ताच्छील्ये तृच् नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः अतिशयेनान्ध्यं दृष्ट्युपघातः वपुःक्षतिः शरीरविपत्तिः पाण्डुता वैवर्ण्यञ्च ता भवन्तीति देवतान्तरभक्तस्य उक्ता दोषशान्तिः फलं त्वद्भक्तस्य तदुद्रेक इत्यहो भक्तवात्सल्यं कामदेवस्येत्युपहासः अत्रानर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारभेदः ॥ ८५ ॥

स्मर ! नृशंसतमस्त्वमतो विधिः
सुमनसः कृतवान् भवदायुधम् ।
यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं
तव सृजेत् प्रलयन्त्रिजगद्भजेत् ॥ ८६ ॥

स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां
दहतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।
इति विधिस्त्वदिषून् कुसुमानि किं
मधुभिरन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥ ८७ ॥

विधिरनङ्गमभेद्यमवेक्ष्य ते
जनमनः खलु लक्ष्यमकल्पयत् ।

स्मरेति । हे स्मर ! नॄन् नृशंसति हिंसतीति नृशंसो घातुकः शंसहिंसायामिति धातोः पचाद्यच् । त्वमिति नृशंसः नृशंसतमः अतो हेतोः विधिः स्रष्टा सुमनसः पुष्पाणि भवतः आयुधं कृतवान् तव दृढं धनुरायसमयोमयं आशुगं शरञ्च सृजेद्यदि त्रयाणां जगतां समाहारः त्रिजगत् कर्तृ प्रलयं विनाशं भजेत् तव पापिष्ठतां दृष्ट्वा विदुषा परमेष्ठिना सम्यगनुष्ठितमिति भावः ॥ ८६ ॥

स्मरेति । स्मररिपोस्त्वदरेर्हरस्य रोपशिखी बाणाग्निः पत्त्री रोप इषुर्द्वयोरित्यमरः। पुरान्त्रयमिव ते तव रोपशिखी जगतान्त्रयं मा दहत्विति-मत्वेतिशेषः गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । विधिः स्रष्टा अनिर्वृतस्त्वां कुसुमेषुं कृत्वाप्यपरितुष्टः सन् त्वदिषून् कुसुमानि मधुभिर्मकरन्दैरन्तरसिञ्चत् अग्निशान्त्यर्थमौक्षत्किमित्युत्प्रेक्षा अन्यथा पापिष्ठस्य ते को वारयितेति भावः ॥ ८७ ॥

विधिरिति । विधिर्ब्रह्मा अनङ्गमनवयवं अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्यमरः। अतएवाभेद्यमवेक्ष्य निरवयवद्रव्यत्वादविनाश्यं निश्चित्य जनमनः ते तव लक्ष्यमकल्पयदित्युत्प्रेक्षा नावयव लक्ष्यदानपक्षे स विधिः यत्नमदाश्यत•

अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा
त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि ॥ ८८ ॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान्
स्मर! विधाय न निर्वृतिमाप्तवान्।
अदित पञ्च हि ते स नियम्य तां
स्तदपि तैर्व्यतजर्ज्जरितं जगत् ॥ ८९ ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्व्वणः
सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः।
तव तु हीनतया पृथगेकिकां
धिगियतापि न तेऽङ्गविदारणं ॥ ९० ॥

चेत् दद्याद्यदि तदा त्वदिषुभिः असौ वज्रोऽपि व्यदलिष्यद्विशीर्णो भवेत् अतो युक्तकारी स्रष्टेति भावः ॥ ८८ ॥

अपीति। हे स्मर! विधिः कुसुमान्येव तवाशुगान्विधायापि निर्वृतिं कृतकृत्योऽस्मीति परितोषं नाप्तवानित्युत्प्रेक्षा कुतः हि यस्मात्सोऽनिर्वृतो विधिस्तान् कुसुमाशुगानपि नियम्य इयन्त एवेति नियमं कृत्वा ते तव पञ्चैवादित दत्तवान् तदपि तथापि तैः पञ्चभिरेव जगत् जर्ज्जरितं जर्ज्जरीकृतं वतेति खेदे विश्वनियन्तापि एनं विफलयत्नः कोऽन्योऽस्ति नियन्तेति भावः ॥ ८९ ॥

उपहरन्तीति। हे स्मर! पञ्च सुरद्रुमाः मन्दारादयः कस्य सुपर्वणः कति सुमनसः कियन्ति कुसुमानि नोपहरन्ति नोपायनीकुर्वन्ति सर्वस्याप्यमित मुपहरन्तीत्यर्थः उपायन मुपग्राह्य मुपहारस्तथोपधेत्यमरः। तव तु हीनतया नीचतया पृथक् प्रत्येक मेकिकामेकाकिनीमेकैकां सुमनोव्यक्ति मुपहरन्तीत्यर्थः अतएव पञ्चवाणत्वं तवेतिभावः एकादाकिनी चासहाय इति चकारात् कन्प्रत्यये पूर्वस्येकारः इयता एतावद्वमानेनापि ते तवाङ्ग-

कुसुममप्यतिदुर्नयकारि ते
किमु वितीर्य विधिर्नु रग्रहीत् ।
किमकृतैष तवैकतदास्पदे
द्वयमभूदधुना हि नलभ्रुवौ ॥ ९१ ॥

षडृतवः कृपया स्वकमेककं
कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः ।
ददति यद्भवते कुरुते भवान्
धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः ॥ ९२ ॥

न्विदारणं शरीरविपत्तिर्नास्ति धिक् अवमतस्य जीवनान्मरणमेव वरमितिभावः ॥ ९० ॥

कुसुममिति । विधिः कुसुममपि दुर्बलमपीत्यर्थः अतिदुर्नयकारि अनर्थकारकं धनुः ते तव वितीर्य दत्वा अग्रहीत्किमु पुनर्जहार किमित्युत्प्रेक्षा पापीयसे दत्तं हर्तव्यमेवेति भावः । किं त्वेष विधिः किमकृत अकार्यमेव कृतवानित्यर्थः कुतः यद्यस्मादेकस्य धनुष आस्पदे स्थाने अधुनाम त्वद्भ्रुवोर्द्वयमभूद्धि तेनैकेन धनुषा नलभ्रुवौ द्वेनिर्मितवता तेन कण्टकमुद्धृत्य शल्यमारोपितं यदेकासहिष्णोर्द्वयमसह्यं सम्पादितमिति भावः ॥ ९१ ॥

षडिति । अक्रमेण यौगपद्येन नन्दितनन्दनाः प्रकाशितसुरोद्यानाः युगपन्निजकुसुमदानसमर्था इत्यर्थः षडृतवो वसन्तादयः कृपया नतु प्रीत्येति भावः स्वकं स्वसम्बन्धिनं एककं एकैकमेव असहाये कन्प्रत्ययः कुसुमं ददाना इति शेषः तथाचोक्तरीत्या प्रत्येकमेकैकदानान्मिलित्वा षट् भवते तुभ्यं ददति तैः षड्भिःकुसुमैः एकन्धनुरिव एकेनेति शेषः पञ्चेषून् पञ्चभि रितिशेषः भवान् कुरुते अहो अवमानेऽपि निर्लज्जस्य ते परहिंसाव्यसनमिति भावः ॥ ९२ ॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं
क्व स मुनिस्तव यः सहते हतीः।
विशिखमाश्रवणं परिपूर्य चे-
दविचलद्भुजमुज्झितुमीशिषे॥ ८३॥

सह तया स्मर! भस्म झगित्यभूः
पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः।
ध्रुवमभूदधुना वितनोः शर-
स्तव पिकस्वर एव स पञ्चमः॥ ८४॥

स्मर! स मद्दुरितैर्विफलीकृतो
भगवतोऽपि भवद्दहनश्रयः।

यदिति। हे मार! त्वमतनुरशरीरीति यत्तदिदं अतनुत्वं जगते हितं हितयोगे चेति चतुर्थी वक्तव्या। तथाहि विशिखं बाणमविचलद्भुजमकम्पहस्तं यथा तथा आश्रवणं परिपूर्य कर्णमाक्रम्य उज्झितुं मोक्तुं ईशिषे शक्नोषि चेद् यस्तव हतीः प्रहारान् सहते स मुनिः क्व न क्वापीत्यर्थः अनङ्गत्वेऽप्येवं जगद्द्रोहिणः साच धानुष्कान्तरवत्कामव्याहारे जगति जितेन्द्रियकथैवास्तमियादित्यनङ्गत्वमेव जगद्धितमित्यर्थः॥८३॥

सहेति। हे स्मर! पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीस्तया सह झटिति सहसा भस्माभूः अधुना वितनोरनङ्गस्य तव पिकस्वरः कोकिलालाप एव पिकः कूजति पञ्चममित्यादौ पिकस्वरे पञ्चमसंज्ञाप्रवृत्तिश्चेति भावः पञ्चमो रागभेदे स्यात्पञ्चानामपि पूरणे इति विश्वः। शरकार्यकारित्वात्पिकस्वरस्य शरत्वोत्प्रेक्षा॥८४॥

स्मरेति। हे स्मर! भगवतो हरस्यापि दुरितैः समं मत्पापैः सह भगवद्दृष्टिपातस्य पापहरत्वादिति भावः। भवद्दहनश्रमो विफलीकृतो निष्फलीकृतः सुरहिताय कृतात्मतनुहरकोपानले त्यक्तस्वदेहः सन् तत्तत्तणं तस्मि-

सुरहिताय हुतात्मतनुः पुन-
र्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥
विरहिणो विमुखस्य विधूदये
शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः।
सुमनसो नमयन्नटनी धनु-
स्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥
किमु भवन्तमुमापतिरेककं
मदमुदान्धमयोगिजनान्तकम्।

न्नेव क्षणे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया दिवि द्युलोके पुनर्जनुः पुनरुत्पत्तिं मा-पिथ नु प्राप्नोषि खलु सुरप्रार्थितात्तस्मादेवेति शेषः तन्नाश्यत्वापफल मिति भावः ॥ ९५ ॥

विरहिण इति। हे स्मर! तवासौ बाहुर्यदि विधूदये चन्द्रोदये सहायलाभे सतीत्यर्थः सुमनसः पुष्पं नाम धनुः अटनी कोटौ कोटिरस्या टनिर्नौ चेत्यमरः। नमयन् दक्षिणो विरहिजनप्रहारदक्षःस्यात् प्रहर्तुं प्रवृत्त श्चेदित्यर्थः सव्येतर श्चेतिध्वनिः तदा विमुखस्य विह्वलमुखस्य चन्द्रोदय-पराङ्मुखस्य विरहिणो वियोगिजनस्य स दक्षिणत्वेन प्रसिद्धः शमन-दिक्पवनो याम्यदिङ्मारुतः दक्षिणो दाक्षिण्यवान् सव्येतरश्च न किन्तु सोऽपि त्वत्सहकारित्वान्निर्दयं प्रहर्त्तैवेत्यर्थः अतः सर्वानर्थमूलत्वात्त्वमेव पापिष्ठ इत्यर्थः प्रत्यङ्मुखस्य दक्षिणोऽपि वाम इति ध्वनिः शमनदिक्प-वनोऽपि न दक्षिण इति स्फुरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९६ ॥

किमु इति। हे मदन! उमापतिः मदश्च मुच्च द्वन्द्वैकवद्भावः तेन मदमुदा मदानन्दाभ्यां अन्धयति व्यामोहयति कामिजनमित्यन्धं अ-न्धकं अन्ध दृष्टिप्रतिघात इति धातोश्चौरादिकात्पचाद्यच् अयोगिज-नान्तकं वियोगिजनहन्तारं एककमेकाकिनं भवन्तमिव अजयदिति यत्

यदजयत्ततएव न गीयते
स भगवान् मदनान्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥
त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती
न ददृशे न च मन्मथ ! शुश्रुवे ।
स्वमदहद्दहनाज्ज्वलतात्मना
ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥
त्वमुचितं नयनार्चिषि शम्भुना
भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।
तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं
हतवता हरिणावत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

ततएव भगवानुमापतिः मदनान्धकमृत्युजित् मदनजिदन्धकजिन्मृत्युजिदिति न गीयते किन्तु ? गीयत एवेत्यर्थः मदनवदन्धकमृत्युरपि त्वत्तोऽन्योनास्ति इति भावः अत्र मदनादीनां मिथो भेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९७ ॥

त्वमिति । हे मन्मथ ! त्वमिव परापकृतौ परापकारे कृती कुशलः कोऽपि न ददृशे न दृष्टः न शुश्रुवे न च श्रुतः योऽपकर्ता दहनादग्निसंयोगात् ज्वलता प्रज्वलता आत्मना स्वाङ्गेन जगन्ति परिरभ्याश्लिष्य ज्वलयितुं दग्धुं स्वमात्मानमदहत् परगात्रदूषणाय परिरब्धस्वगात्रे पङ्कलेपवत् परदाहव्यसनादेवात्मदाहाङ्गीकार स्तवेत्यहो दुर्व्यसनमिति भावः ॥ ९८ ॥

त्वमिति । हे मार !, शम्भुना नयनार्चिषि नेत्राग्निशिखायां त्वं भुवनानां शान्तिके शान्तिप्रयोजके प्रयोजनमिति ठक् होमहविराहुतिः कृतः उचितं बध्यस्य बधादिति भावः तव वयस्यं सखायं मधुं वसन्तं अपास्योपेक्ष्य मधुं मध्वाख्यं दैत्यं हतवता हरिणा किं कृतं

इति कियद्वचसैव भृशं प्रिया
धरपिपासु तदाननमाशु तत् ।
अजनि पांशुलमप्रियवाग्ज्वल
न्मदनशोषणबाणहतेरिव ॥ १०० ॥

प्रियसखीनिवहेन सहाथ सा
व्यरचयद्गिरमर्द्धसमस्यया ।
हृदयमर्म्मणि मन्मथसायकैः
क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

अकरुणादव सूनशरादसून्
सहजयापदि धीरतयात्मनः ।

वतेति खेदे बध्यबधाङ्करः साधुकारी हरि स्तदुपेक्षणादसाधुकारीत्यर्थः स मित्रं स्मरोबध्य इति भावः ॥ ९९ ॥

इतीति । प्रियस्य नलस्याधरमोष्ठं पिपासु पातुमिच्छु मधुपिपासु प्रभृतीनां गमिगाम्यादिपाठात्समास इति वामनः । तत्प्रसिद्धं तस्या भैम्या आननं इतीत्थं कियद्वचसैव अप्रियवाग्भिर्निष्ठुरोक्तिभिः ज्वलतः क्रुध्यतो मदनस्य यः शोषणो बाणः तस्य हतेः प्रहारादेवेति हेतूत्प्रेक्षा आशु भृशं पांशुलं पांशुम द्रव्यं अजनि जातम् ॥ १०० ॥

प्रियसखीति । अथ सा दमयन्ती मन्मथ सायकैः हृदयमर्म्मणि क्षततमा गाढ़ं प्रहृता अतएव बहु भाषितुं प्रपञ्चं वक्तुमक्षमा सती प्रिय-सखीनिवहेन सह आप्तसखीसङ्घेन सार्द्धं अर्द्धरूपया समस्यया संग्रहकारिकया समस्या तु समासार्थेत्यमरः। संज्ञायां समजनि षद्येत्यत्र संपूर्वेदस्यतेर्बहुलकः क्यङिति क्षीरस्वामी । गिरं व्यरचयत् पूर्व्वार्धं सखी-जनसमस्या तदुत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं स्वयमरचयदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

अकरुणादिति । हे भैमि ! आपदि सहजया धीरतया धैर्य्येण विपदि धैर्य्यमिति नीतेरिति भावः। अकरुणान्निर्दयात् सूनशरात् कुसुमेषोः आ

असवएव ममाद्य विरोधिनः
कथमरीन् सखि! रक्षितुमात्थ माम् ॥१०२॥
हितगिरं न शृणोषि किमाश्रवे!
प्रसभमप्यव जीवनमात्मनः।
सखि! हिता यदि मे भवसीदृशी
मदरिमिच्छसि या मम जीवितम्॥ १०३॥
अमृतदीधितिरेष विदर्भजे!
भजसि तापममुष्य किमंशुभिः।

त्मनः स्वस्याद्भुत प्राणानव रक्ष अद्येदानीं असवएव मम विरोधिनः शत्रवः तन्मूलत्वाद्दुःखसंवेदनस्येति भावः। हे सखि! मां कथमरीन् रक्षितुमात्थ ब्रवीषि ब्रुवः पञ्चानामिति साधुः। सम्प्रति मे प्राणरक्षणमाशीविषपोषणं पयोभिरिति भावः ॥१०२॥

हितगिरमिति। आशृणोति वाक्यमिति आश्रवा पचाद्यच् हे आश्रवे वाक्यकारिणि! वचनेस्थित आश्रव इत्यमरः। प्रसभं बलादप्यात्मनो जीवितं प्राणमव रक्ष, एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपीति न्यायादिति भावः। हितगिरमाप्तवाक्यं किन्न शृणोषि हे सखि! या त्वं मदरिं मम जीवितमिच्छसि अपेक्षसे ईदृशमित्थं शत्रुवृद्धिमीहमानापि मे हिता भवसि यदि न तु भवसि अतो न शृणोमीत्यर्थः ॥१०३॥

अमृतदीधितिरिति। हे विदर्भजे! दमयन्ति! एष इति पुरोवर्तिनो हस्तेन निर्देशः। अमृतदीधितिः सुधांशुः अमुष्य सुधांशोरंशुभिः किमिति तापं भजसि अत्रामृतशब्दस्यार्थान्तराश्रयेणोत्तरमाह यदिति हे सखि! यस्य अंशवः चन्द्रिका मृता भवन्ति यदि तदा का परिष्यते न कापीत्यर्थः। अस्यामृतदीधितित्वादेवेदं दुःखं मृतदीधिति सेव्यतां रिष्टशान्तिः स्यादिति भावः। अत्र अमृतेति सुधाविवक्षया प्रयुक्तस्य मृतेतरार्थत्वेन योजनाद्वक्रोक्तिरलङ्कारः। अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काका से-

यदि भवन्ति मृताः सखि ! चन्द्रिकाः
शशभृतः क्व तदा परितप्यते ॥ १०४ ॥
भज धृतिं त्यज भीतिमहेतुका
मयमचण्डमरीचिरुदञ्चति ।
ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुरै
रनुभवं वचसा सखि ! लुम्पसि ॥ १०५॥
अयि ! शपे हृदयाय तवैव त
द्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।
रुचिफलं सखि ! दृश्यतएव य
ज्ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यसून् ॥ १०६॥

शेषं वा भवेत् । अन्यथा योजनं यत्र सा वक्रोक्तिर्निगद्यत इति॥१०४॥

भजेति । हे मुग्धे ! धृतिं भज धैर्यं व्रज अहेतुकां भीतिं त्यज अयमचण्डमरीचिः शीतांशुः उदञ्चति उदेति न चण्डांशुरित्यर्थः आतपैरेव मुर्मुरैः तुषानलैः मुर्मुरस्तु तुषानल इति वैजयन्ती । स्फुटं प्रत्यक्षं वचसा आगमेन लुम्पसि बाधसे तदयुक्तं पावकवचनवाक्यवत्प्रत्यक्षेणैवास्य बाधादित्यर्थः । अत्राचण्डकरे चण्डकरभ्रान्त्यां भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १०५ ॥

यदुक्तमयमचण्डमरीचिरिति तद्विश्वासयति । अयीति । अयि ! मुग्धे ! भैमि ! विश्वसिहीति शेषः विधोश्चन्द्रस्य रुचेस्तेजसो गोचरो विषयो नासि यदि त्वदङ्गसङ्गीदं तेजश्चान्द्रं न चेदित्यर्थः तर्हि तवैव हृदयाय शपे त्वज्जीविताय कुद्धामित्यर्थः श्लाघह्नुङ्स्थाशपामित्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी तर्हि सखि ! रुचिफलमेव तेजोमात्रकार्यमेव दृश्यते न तु चन्द्रकार्यं मङ्गाम्य विपर्ययेणाभिभवन्निष्टत्तेरिति भावः । कुतः यद्यस्मात्त्वचं ज्वलयति दहति असून् प्राणानुल्ललयति उन्मूलयति सर्वं तेजः

विधुविरोधितिथेरभिधायिनी
मयि न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम्।
सखि! किमर्थगवेषणया गिरं
किरति सेयमनर्थमयीं मयि ॥ १०७ ॥

हृदय एव तवास्ति स वल्लभ
स्तदपि किं दमयन्ति! विषीदसि।
हृदि परं न बहिः खलु वर्त्तते
मम यतस्तत एव विषीद्यते ॥१०८ ॥

उष्णत्वाद्दाहकमेव अभिभवास्तु विपर्यय इति पदार्थतत्त्वा-
दिनः ॥ १०६ ॥

विध्विति। अयि! भैमि! विधुविरोधितिथेः कुह्वाख्याया नष्टेन्दु-
तिथेरभिधायिनीं तदभिधायक कुहूशब्दोच्चारिणीं कुहू कुहूति नाम-
ग्रहां तदाह्वयिनीमित्यर्थः कोकिलां पुनः किं नेच्छसि माभूच्चन्द्रस्त-
द्विरोधिनीमेनां तु किं नेच्छसीत्यर्थः। हे सखि! अर्थगवेषणया
कुहूशब्दस्य नष्टचन्द्रा तिथिरर्थ इति विचारेण किं तत्साध्यं किमपि
नास्तीत्यर्थः गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया कुतः सेयं
कोकिला मयि विषये गवादि शब्दमभिधेयवती न भवतीत्यनर्थमयी
रथघोषादिवदर्थशून्यत्वात् किं च अनर्थमयी अशनिघोषवदापद्रूपा च तां
अनर्थशब्दात्मयट् प्रत्ययः गिरं किरति निक्षिपति ॥ १०७ ॥

हृदय इति। हे दमयन्ति! स ते वल्लभः नलः तव हृदय ए-
वास्ति वर्त्तते तदपि तथापि किं विषीदसि खिद्यते हे सखि! यतो
हृदि परं हृदयेव वर्त्तते बहिर्न वर्त्तते खलु तत एव विषीद्यते खिद्यते
सदे भावे लुक् यतः स्मर्यत एव ननु दृश्यते अतो मे विषाद
इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा
हृदयमप्यनलङ्कृतमद्य ते।
सखि! हतास्मि तदा यदि हृद्यपि
प्रियतमः स मम व्यवधापितः॥ १०९॥

इदमुदीर्य्य तदैव मुमूर्च्छ सा
मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका।
क्व सहतामवलम्बलवच्छिदा
मनुपपत्तिमतीमतिदुःखिता॥ ११०॥

स्फुटतीति। हे सखि! मदनोष्मणा कामज्वरेण हारमणौ हृदयालङ्काररत्ने स्फुटति विदलति सति अद्य ते तव हृदयं वक्षोऽपि अलङ्कृतं न भवतीत्यनलङ्कृतं अपरिष्कृतं जातं। अथ हृदयमन्तरङ्गमपि अनलं नलरहितं कृतमित्यर्थान्तरं मत्वोत्तरमाह हे सखि! स प्रियतमः मम हृद्यपि व्यवधापितो यदि दूरीकृतश्चेत् दधातेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः आर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः तदा हतास्मि वक्रोक्तिरलङ्कारः लक्षणमुक्तम्॥ १०९॥

इदमिति। सा भैमी इदं पूर्व्वोक्तं सखि! हतास्मीति वाक्यमुदीर्य्य उच्चार्य्य तदैव मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका प्रवृद्धकामानला सती मुमूर्च्छ मुमोह मूर्च्छामोहनमूर्च्छयोरित्यर्थद्वयेऽपि धातोः स्मरणात् तथाहि अति दुःखिता सञ्जातदुःखा दुःखिनी सा अनुपपत्तिमतीमनलङ्कृतमिति श्लेषशब्दश्रवणजन्यभ्रान्तिविषयत्वादनुपपन्नामपीत्यर्थः अवलम्बलवस्य हृदयसङ्गतिमात्रलक्षणस्य प्राणाधारलेशस्यापि छिदामुच्छेदं क्व सहतां कथं सहेदित्यर्थः दुःखोद्विग्नस्य भ्रान्तमभ्रान्तं वानिष्टसंवेदनमतिदुःसहमतो युक्तमस्या मूर्च्छनमिति भावः अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ ११०॥

अधित कापि मुखे सलिलं सखी
प्यधित कापि सरोजदलैः स्तनौ ।
व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं
न्यधित कापि हिमं सुतनोस्तनौ ॥ १११ ॥
उपचचार चिरं मृदुशीतलै-
र्जलजजालमृणालदलादिभिः ।
प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमा-
दियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥ ११२ ॥
अथ कले ! कलय श्वसिति स्फुटं
चलति पक्ष्म चले ! परिभावय ।

अधितेति । कापि सखी सुतनोर्भैम्या मुखे सलिलं अधित आहितवतीत्यर्थः कापि स्तनौ सरोजदलैः प्यधित पिहितवती वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यपे रकार लोपः । कापि हृदि व्यजनानिलं व्यधित विहितवती तालवृन्तेन वीजयामासेत्यर्थः कापि तनौ शरीरे हिमं चन्दनं चन्दनेऽपि हिमं विदुरिति विश्वः । न्यधित निहितवती ॥ १११ ॥

उपचचारेति । स प्रियसखीनिवहः मृदुशीतलैर्जलजजालमृणालजलादिभिः जलजजालैः पद्मसमूहैः मृणालैर्जलैः आदिशब्दाद्व्यजनादि साधनविशेषैः क्रमाच्चिरं तथोपचचार यथेयं भैमी लघु क्षिप्रं चेतनां संज्ञामवाप ॥ ११२ ॥

अथ भैम्याः कलादयः सप्त सख्यस्तासां तद्दृष्ट्वा परीक्षाव्यग्राणां मिथः कलकलं श्लोकद्वयेनाह । अथेति । अथानन्तरं इति गिरः शुश्रुविर इति सम्बन्धः तान्येवाह हे कले ! स्फुटं व्यक्तं श्वसिति प्राणिति कलयाकलय हे चले ! पक्ष्म नेत्रलोम चलति चक्षुरुन्मिषती

अधरकम्पनमुन्नय मेनके !
किमपि जल्पति कल्पलते ! शृणु ॥ ११३ ॥
रचय चारुमति ! स्तनयोर्वृतिं
गणय केशिनि ! केश्यमसंयतम् ।
अवरुद्धाण तरङ्गिणि ! नेत्रयो
र्जलभराविति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥ युग्मकम् ॥
कलकलः स तदालिजनानना
दुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः
यमधिगम्य सुतालयमेतवान्
द्रुततरः स विदर्भपुरन्दरः ॥ ११५ ॥
कन्यान्तःपुरबोधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचतुः ।

त्यर्थः परिभावय परामृश हे मेनके ! अधरकम्पनमोष्ठचलनमुन्नय तर्कय हे कल्पलते ! किमपि जल्पति शृणु ॥ ११३ ॥

रचयेति । हे चारुमते ! स्तनयोर्वृतिमावरणं रचय हे केशिनि ! असंयतं विस्रस्तं केश्यं केशसमूहं केशाश्वाभ्यां यञ् चावन्यतरस्यामिति यञ् प्रत्ययः । गणय चिन्तय बधानेत्यर्थः हे तरङ्गिणि ! नेत्रयोर्जलभरावश्रुप्रवाहौ अवरुद्धाण प्रतिबधान इति गिरः शुश्रुविरे श्रुताः ॥ ११४ ॥

कलकल इति । तदा तस्मिन् सखीजनव्याकुलकाले आलिजनाननात् सखीमुखात्त्वरितेरितैः सम्भ्रमोक्तिभिः विपुलो महान् स कलकलः उदलसदुत्थितः यं कलकलमधिगम्याकर्ण्य स विदर्भपुरन्दरः भूपतिः द्रुततरोऽतित्वरितः सुतालयमेतवान् कन्यान्तःपुरं प्राप्तवान् ॥ ११५ ॥

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं
स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः॥११६॥
ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं
भेदव्यपाकृतिमिथःप्रतिघातमेव ।

कन्येति । कन्यान्तःपुरस्य बोधनाय योगानुक्लेससम्भाणाय यद्धीकारयोर्मन्त्रिवैद्ययोरधिकाराच्नियोगात् उपसर्गस्य घस्य बहुलमिति दोर्घः । दोषाः परपुरुषप्रवेशादयो वातादयश्च न सन्तीति शेषः अस्तिर्भवतिः पराप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वचनात् तौ मन्त्रिप्रवरश्च अगदमपरोगं करोतीत्यगदङ्कारो वैद्यश्च रोगहार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यश्चिकित्सक इत्यमरः। कर्मण्यण् कास्येत्यागदस्येति मुमागमः। द्वौ न्टपं तुल्यमेकवाक्यमूचतुः देव ! राजन्नाकर्णय सुश्रुतेन सम्यक् श्रुतेन चर इव चरको गूढचारः तस्योक्तेन वाक्येन अन्यत्र सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन चरकाचार्यप्रणीतग्रन्थेन अखिलं तापनिदानं जाने अस्यास्तापस्य दलने निवर्त्तने नलं राजानं ददातीति नलदं तत्सङ्घटकं विना आतोऽनुपसर्गे कः अन्यत्र नलदमुशीरं विना मूलेऽस्योशीरमस्त्रियां अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः। कोऽपि चमो न स्यात् अत्र द्वयोरपि नलदयोः प्रकृतत्वात्केवल प्रकृत श्लेषोऽलङ्कारः॥ ११६ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्यां मन्त्रिभिषग्भ्यां भेदव्ययोनानाभेदः सएवाकृतिर्यस्य तद्भेदव्ययाकृति अभिन्नाकारमेकरूपं यथा तथा युगपदेकदा अभिधीयमानं नलदादिवाक्यमिति शेषः मिथोऽन्योन्यं प्रतिघातो विरोधो यस्य तन्मिथःप्रतिघातं मिथोभिन्नमेवाभूत् अभिन्नानयोगपद्यादेकशब्दाच्च भिन्नार्थैकवाक्यप्रतीयमानमपि तद्भिन्नार्थं वाक्यद्वयमेवासीदित्यर्थः राज्ञस्तु न तत्र दृष्टिरित्याह । भैम्यां विषये अनिष्टशतशङ्कितया अनिष्टानेकशङ्कावत्त्वेन आकुलस्य विह्वलचित्तस्य प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपीति न्यायादिति भावः। तस्य न्टपतेः भीमस्य श्रोत्रे तु

श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्न्नृपतेर्न किञ्चित्
भैम्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ॥ ११७ ॥

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्ना
मपि तनयां नृपतिः पदप्रणम्राम् ।
अकलयदसमाशुगाधिमग्ना
ञ्झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥ ११८ ॥

व्यतरदथ पिताशिषं सुतायै
नतशिरसे सहसोन्नमय्य मौलिम् ।
दयितमभिमतं स्वयम्वरे त्वं
गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः ॥ ११९ ॥

किञ्चिन्न पपतुः न किञ्चिदर्थं जगृहतुः व्याकुलान्तःकरणतया तद्वा-क्यैनातीव कर्णं दत्तवानितार्थः ॥ ११७ ॥

द्रुतेति । नृपतिः द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नां द्रागपसारितशिशि-रोपचारचिह्नामपि पदप्रणम्रां पादपतितां उपसर्गादसमासेऽपि णोपदे-शस्येति णत्वं । तनयामसमाशुगाधिमग्नां मदनव्यथामग्नां अकलयन्नि-श्चिकाय तथाहि विज्ञाः प्रवीणाः प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णात शि-क्षिता इत्यमरः । झटित्यविलम्बेन पराशयवेदिनो हि प्रकाशकलिङ्ग-मन्तरेण आकारमात्रेण परेङ्गितं निश्चिन्वन्तीत्यर्थः सामान्येन वि-शेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ११८ ॥

व्यतरदिति । अथ पिता भीमः नतशिरसे लज्जावनतमुखायै सुतायै दमयन्त्यै मौलिं मुखमुन्नमय्य हे वत्से ! कियद्भिः कतिपयैरेव वासरैः स्वयम्बरे त्वं गुणमयं गुणाढ्यमभिमतं दयितमाप्नुहीत्याशिषं व्य-तरत् ॥ ११९ ॥

तदनु स तनुजासखीरवादी
त्तुहिनऋतौ गत एव हीदृशीनाम् ।
कुसुममपि शरायते शरीरे
तदुचितमाचरतोपचारमस्याम् ॥ १२० ॥

कतिपयदिवसैर्व्वयस्यया वः
स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।
कृशिमशमनयानया तदानु
रुचिरुचिताथ भवद्विधाभिधाभिः ॥ १२१ ॥

एवं यद्वदता नृपेण तनया नाप्रच्छि लज्जापदं
यन्मोहः स्मरमूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।

तदन्विति । तदनु आशीर्दानान्तरं अनुरक्षण इति कर्मप्रवचनीय संज्ञा । स नृप स्तनुजासखीः सुतावयस्याः अवादीदूचे किं तत्तदाह हि यस्मात् तुहिन ऋतौ शिशिरकाले ऋतावृक इति प्रकृति भावः । ईदृशीनां कोमलाङ्गीनां यौवनप्रविष्टानां शरीरे कुसुममपि शरायते शरवदाचरति तद्दुःखद भवति एकत्र गात्रसौकुमार्यादन्यत्र मदनबाणत्वाच्चेति भावः तत्तस्मादस्यां कोमलाङ्ग्यां युवत्यां च उचितं योग्यमुपचारं प्रतीकारमाचरत ॥ १२० ॥

कतीति । किञ्च कतिपयदिवसैः अल्पदिनैरेव वोयुष्माकं वयस्यया सख्या भैम्या वरीयान् श्रेष्ठः पुमान् स्वयमभिलष्य कामयित्वा वरिष्यते यं कामयते तं वरिष्यतीत्यर्थः तत्तस्मादथेदानीं अनया दमयन्त्या कर्त्र्या भवतीनां त्रिधेव विधा यासां भवद्विधानां सखीनां सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अभिधाभिः उक्तिभिः कृशिमशमना कार्श्यनिवर्त्तना तया उपायभूतया रुचिः कान्तिः प्रीतिश्च आनुरुचिता आप्तव्या स्वयम्बरपर्यन्तं भवदुपलालनावचनैः भेदं विहाय प्रसन्नया सन्तुष्टया च स्थातव्य मित्यर्थः इत्यादि श्लोकचतुष्टयम्पुष्पिताग्राछन्दः ॥ १२१ ॥

यच्चाशीःकपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना
तन्मत्वालिजनो मनोऽभिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥१२२॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
तूर्य्यः स्थैर्य्यविचारणप्रकरणभ्रातर्य्ययं तन्महाकाव्ये
चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१२३॥

एवमिति । एवं वदता नृपेण तनया दमयन्ती लज्जापदं लज्जाहेतु नापृच्छि नापृष्टेत्यर्थः ज्ञातांशे प्रश्नायोगादिति भावः पृच्छेर्दुहादित्वाद प्रधाने कर्मणि लुङ् । मोहोमूर्च्छा च वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः लिङ्गैः स्मरभूः कामजोऽकल्पि निश्चित इति यत् तत्र तस्यां पुत्र्यां सदृशी अनुरूपा या सान्त्वना लालनोक्तिः स्यात् साचाशीःकपटाहृयितमाप्नुहीत्याद्याशीर्वादव्याजादवादीति च यत् तत्सर्वं मत्वालोच्यालिवर्गः मनः स्वचित्तं आनन्दमन्दाक्षयोः अभिमतनोत् लज्जानन्दभागरोचकारेत्यर्थः स्वेष्टसिद्धेरानन्दः स्वरहस्य प्रकाशनात् लज्जा ॥१२२॥

श्रीहर्षमिति । श्रीहर्ष मित्यादि सुगमं तुर्यस्तुर्यश्चतुरस्य यनावाद्यचराद्यचरलोपश्चेति साधुः । स्थैर्यविचारणं नाम स्वप्रणीतं प्रकरणं तद्भ्रातरि तत्समानकर्तृक इत्यर्थः ॥

इति पदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथ सूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्
स स्वयम्बरमहाय महीन्द्रः ।
तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षु
र्नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्
पर्व्वतः स खलु तस्य सपक्षः ।
नारदस्तु जगतीगुरुरुच्चै
र्विस्मयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

अथ दमयन्तीस्वयम्बराय इन्द्राद्यागमनं वक्तुं तदुपयोगितया नारदस्येन्द्रलोकगमनमाह । यावदिति । अथ स महीन्द्रः भीमभूपतिः स्वयम्बरमहाय स्वयम्बरोत्सवाय नरेन्द्रान् यावदागमयते आगमनेनानयनेन अविलम्बत इत्यर्थः । आगमेः क्षमायां आत्मनेपदं वक्तव्यं क्षमापेक्षा कालहरणमिति काशिका । तावदेव ऋषिर्नारदः ऋत्यक इति प्रकृति भावः इन्द्रदिदृक्षुः सन् मधुपिपासुवत् गमिगाम्यादिति पाठात् द्वितीया समासः त्रिदशधाम स्वर्गं प्रति जगाम अत्रसर्गे स्वागतावृत्तं स्वागतेति रनभा-द्गुरुयुग्ममिति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ षड्भिस्तद्गमनप्रकारं वर्णयति नेत्यादि । पर्वतो नारदसखः मुनिः शैलस्य पर्वतौ शैलदेवर्षी इति विश्वः। तं नारदं अनु प्रययाविति-यत् अत्र चित्रमाश्चर्यं न कुतः सः पर्वतः तस्य नारदस्य सपक्षः सखा खलु पक्षवांश्चेति गम्यते उभयथाप्यनुयानं युक्तमेवेति न चित्रमित्यर्थः किन्तु जगतो लोकस्य गुरुराचार्यस्तस्मादलघुश्च स नारदस्तु विस्मयाय गगनमुच्चै

गच्छता पथि विनैव विमानं
व्योम तेन मुनिना विजगाहे।
साधने हि नियमोऽन्यजनानां
योगिनान्तु तपसाखिलसिद्धिः॥ ३॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमाना
लङ्घितस्म मुनिरेष विमानान्।
अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने
नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः॥ ४॥

तस्य तापनभिया तपनः स्वं
तावदेव समकोचयदर्चिः।

विललङ्घे लङ्घयामास तल्लङ्घनं विस्मयाय भवतीत्यर्थः गुरुद्रव्यस्य उत्पतना नर्हस्य उत्पतनं विरुद्धमिति श्लिष्टोत्थापितो विरोधाभासालङ्कारः॥ २॥

गच्छतेति। पथि विमानं व्योमयानं विनैव गच्छता तेन मुनिना व्योम विगजाहे प्रविष्टं तथाहि साधने उपाये नियमः अवश्यम्भावः क्रियासिद्धौ नियमेन साधनान्तरापेक्षेत्यर्थः सोऽन्यजनानामस्मदादीनां, योगिनान्तु तपसा योगज धर्मेणैव अखिल सिद्धिर्हि सर्वकार्यसिद्धिः तस्मान्महायोगिनोऽस्य किम्बिमानेनेति भावः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ३॥

खण्डितेति। खण्डितो निरस्तः इन्द्रभवनादीना मभिमानो येस्तान् ततोऽपि समृद्धानित्यर्थः विमानान् देवगृहान् लङ्घितस्म अतिचक्राम किं बहुना अङ्घ्रिविनम्रैः पाद पतितैः तत्पतिभिः विमानाध्युषितैः देवैः अर्थितः प्रार्थितोऽपि अतिथितां आतिथ्यं नानुमेने एव तन्मात्रविलम्बञ्च ना सहिष्टेत्यर्थः॥ ४॥

तस्येति। तपनोऽर्कस्तस्य मुनेः कर्मणः तापनाद्भिया सन्तापोऽस्य भविष्य

यावदेष दिवसेन शशीव
द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥
पर्य्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं
यत्करैरहह ! तेन तदा तम् ।
पर्य्यभूत् खलु करैर्द्विजराजः
कर्म्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥ ६ ॥
विष्टरं तटकुशालिभिरद्भिः
पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।

तीति भयात् स्वमात्मीयमर्चिस्तावदेव प्रागेव समकोचयत् सङ्कोचितवान् यावत् एषः तपनः दिवसेन दिवातपतेजसा शशीव तन्महसा मुनितेजसैव द्राक् झटिति स्वयमेव नातप्यत स्वतेजसा मुनितापनभिया आत्मसङ्कोच इति मत्वा मन्द प्रकाशस्थित इत्यर्थः तथाच सूर्य्यादपि अतितेजिष्ठो मुनिरिति भावः ॥ ५ ।

पर्य्यभूदिति । दिनमणिः सूर्य्यो द्विजराजञ्चन्द्रं ब्राह्मणोत्तमञ्च करैरंशुभिर्हस्तैश्च पर्य्यभूत् परिभूतवानिति यत् तेन परिभवेन हेतुना तदा गमनकाले नारदागमनकाले तन्दिनमणिन्द्विजराजः ब्राह्मणोत्तमश्चन्द्रश्च करैः अंशुभिः हस्तैश्च पर्य्यभूत् अहह अद्भुतं स्वकृतपरिभवदोषात् स्वयमप्यनेन परिभूत इत्यर्थः तथाहि अत्र जीवलोके कः स्वकृतं कर्म्म नभुङ्क्ते सर्वेणापि सर्वकर्मफलमनुभाव्यमेवेत्यर्थः अर्थान्तरन्यासः अहहेत्यद्भुते-खेदे इत्यमरः ॥ ६ ॥

विष्टरमिति । अथ स्वर्गसिन्धुर्मन्दाकिनी अतिथये अस्मै नारदाय तटकुशानामालिभिः आवलिभिर्विष्टरमासनं वृक्षासनयोर्विष्टर इति सत्वनिपातः अद्भिः पाद्यं पादार्घं जलं कच्छरुहाभिर्जलप्रायभूम्युत्पन्नाभिर्लताभिरर्घ्यं अर्घार्थं पुष्पफलादि पादार्घ्याभ्याञ्चेति तादर्थ्ये य-

पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं
स्वर्गसिन्धुरदिताऽतिथयेऽस्मै ॥ ७ ॥
स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं
नाकनायकनिकेतनमाप ।
सम्प्रतीर्य्य भवसिन्धुमनादिं
ब्रह्म शर्म्मभरचारु यतीव ॥ ८ ॥
अर्च्चनाभिरुचितोच्चतराभि-
श्चारु तं सदकृतातिथिमिन्द्रः ।
यावदर्हकरणं किल साधोः
प्रत्यवायधुतये न गुणाय ॥ ९ ॥
नामधेयसमतासखमङ्गे
रद्रिभिन्मुनिमथाद्रियत द्राक् ।

अन्वयः पद्मवृन्दानां मधुभिर्मकरन्दैर्मधुपर्कञ्च अदित दत्तवती ददाते र्लुङि तङ् ॥ ७ ॥

स इति । मुनिरगाधं वियदन्तः नभोऽभ्यन्तरं व्यतीत्य नाकनायकनिकेतनं यती योगी अनादिं भवसिन्धुं संसारार्णवं सम्प्रतीर्य्य शर्म्मभरचारु परमानन्दसुन्दरं ब्रह्म परमात्मानमिव आप प्राप ॥ ८ ॥

अर्च्चनाभिरिति । इन्द्रः अतिथिं तं नारदं उचितादुच्छ्रिताद् उच्चतराभिः अधिकाभिरर्चनाभिः पूजाभिः चारु यथा तथा सदकृत सत्कृतवान् आदृतवानित्यर्थः । आदरानादरयोः सदसदसतीति निपातनात् प्राक्प्रयोगः अधिकाचरणे हेतुमाह यावदर्हं यावद्युक्तं यावदवधारणे इत्यव्ययीभावः यावदर्हस्य करणमिति षष्ठीतत्पुरुषः साधोः सज्जनोः प्रत्यवायधुतये निवृत्तये अकरणे दोषनिवारणाय गुणायोत्कर्षाय न किल ? न खलु ? सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥९॥

पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चां
न द्विजः स विबुधप्रभुलम्भी ॥ १० ॥
तद्गृहादतिवितीर्णसपर्य्यात्
द्योद्रुमानपि विवेद मुनीन्द्रः ।
स्वः सहस्थितिसुशिक्षितया ता
न्दानपारमितयैव वदान्यान् ॥ ११ ॥
मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्
नारदं बलरिपुः समवादीत् ।

अथ नारदसत्कारानन्तरमद्रिभिदिन्द्रो अद्रेः पर्वतस्य नामधेयसाम्येन सखाय तत्सख मुनिं पर्वताख्यं मुनिं द्राक् द्रुतमाद्रियत सत्कृतवान् स पर्वतः पर्वतारेः स कथं सत्कारं लभेतेत्यत्राह पर्वतोऽपि स द्विजो विबुधप्रभुं देवेन्द्रं पण्डितोत्तमं च लभते प्राप्नोति इति तल्लम्भी विबुधः पण्डिते देव इति विश्वः। सः मुनिः कथमर्चां पूजां न लभतां लभत एवेत्यर्थः द्विजोऽभ्यागतो महतः प्रतिपक्षादपि विवेकिनः पूजां लभत इति भावः ॥ १० ॥

तदिति । स मुनीन्द्रो नारद स्तान् प्रसिद्धान् द्योद्रुमान् स्वर्गस्य द्रुमान् कल्पवृक्षानप्यति वितीर्णसपर्य्यादतिमात्रदत्तपूजात्तस्येन्द्रस्य भुजाद्धस्तादेव गुरोः स्वः स्वर्गे सहस्थित्या सहवासेन सुशिक्षितया सुभ्यस्तया दानपारमितानां दानकर्त्तव्यताप्रतिपादक ग्रन्थविशेषः तयैव कारणेन वदान्यान्विवेद इन्द्रहस्तएव कल्पवृक्षाणामपि दानविद्योपदेष्टेत्यमंस्तवानित्यर्थः कल्पवृक्षातिशायि अस्यौदार्यमिति भावः ॥ ११ ॥

मुद्रेतेति । बलरिपुरिन्द्रो मुद्रितान्यजनसङ्कथनो निवारितेतर जनालापः सन्नारदं समवादीत् तेन सह संलापमकार्षीदित्यर्थः । किं

आकरः स्वपरभूरिकथानां
प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥

तं कथानुकथनप्रसृतायां
दूरमालपनकौतुकितायाम्।
भूभृतश्चिरमनागमहेतुं
ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः
किन्नु? सम्प्रति न वीरकरीरान्।
ये परप्रहरणैः परिणामे
विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

सम्वादं तदाह प्रायशः सुहृदोर्मित्रयोः सहवासः सङ्गमः स्वे आत्मानः परे च स्वपरे तेषां या भूरयः कथाः प्रसङ्गास्तासामाकरः खनिर्हि दृष्टालापानामियत्ताभावात् सम्वादसिद्धिरित्यर्थान्तरन्यासाभिप्रायः खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः ॥ १२ ॥

तमिति। शतमन्युः शतक्रतुः मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः। आलपनकौतुकितायामाभाषणोत्कण्ठायां दूरं कथानुकथनप्रसृतायां उत्तरप्रत्युत्तराभ्यां दूरं गतायां सत्यां प्रसक्तानुप्रसक्तया सङ्गत्येत्यर्थः चिरं चिरात् प्रभृति भूभुजा मनागमहेतुं ज्ञातुमिच्छुः सं नारदं अवददपृच्छदित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रागिति। नृपवंशाः नृपकुलानि नृपा एव वंशाः वेणवश्च वंशो वेणौ कुले वर्गे इति विश्वः। प्राक्पूर्वमिव सम्प्रति वीरकरीरान्वीराने व करीरानङ्कुरान् वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्रीत्यमरः। न प्रसुवते न जनयन्ति किन्नु किं तैरतआह। ये वीरकरीराः परिणामे परिपक्वावस्थायां परेषां मरीणामन्येषां परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोरिति वैजयन्ती। प्रहरणैरायुधैर्दात्रादिभिश्च विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा
दूरमूर्द्धगमनस्य विरोधि ।
गौरवादपुरपास्य भजन्ते
मत्कृतामतिथिगौरवऋद्धिम् ॥ १५ ॥
साभिशापमिव नातिथयस्ते
मां यदद्य भगवन्नुपयन्ति ।
तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये
स्वोदरैकभृतिकार्य्यकदर्य्याम् ॥ १६ ॥
पूर्व्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः
श्रीभरा विपद एव विमृष्टाः ।

ततः किमत आह पार्थिवमिति । वीराः पूर्वोक्ताः रणपातिनः पार्थिवं पृथिवीविकारं अतएव गौरवात् गुरुत्वगुणयोगित्वादूर्ध्वगमनस्य उत्पतनकर्मणः पार्थिवत्वादूर्ध्वलोकप्राप्तेश्च दूरमत्यन्तविरोधि निजं वपुः आजिष्वपास्य मत्कृत मतिथिगौरवं आतिथ्यसत्कारः तस्य ऋद्धिं ऋत्यक इति प्रकृति भावः भजन्ते हि तादृग्वीरालाभे स्वस्य अतिथिलाभो न स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

ननु तदलाभे तेषामेव सत्कारहानिः तव तु न काचित् क्षतिरित्यत आह । साभिशापमिति । हे भगवन्मुने ! ते वीराः अतिथयः अभिशापेन सह वर्तन्त इति साभिशापं मिथ्याभिशस्तमिव अथ मिथ्याभिशंसनं अभिशापः इत्यमरः । मामद्य नोपयान्ति इति यत्तेन हेतुना स्वोदरस्यैकस्यैव भृतिकार्येण पोषणकृत्येन कदर्यां कृपणां कदर्यै कृपणः क्षुद्र इत्यमरः । आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीड़येत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृत इति । इमां श्रियं न बहु मन्ये अतिथिसत्कारशून्यस्य श्रीवैफल्यमेव क्षतिरिति भावः ॥ १६ ॥

पात्रपाणिकमलार्पणमेषां
तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि
स्फीतमत्र विषये बहु साघम् ।
भूयतां भगवतः श्रुतिसारै
रद्य वाग्भिरघमर्षणऋग्भिः ॥ १८ ॥

इत्युदीर्य मघवा विनयर्द्धिं
वर्द्धयन्नवहितत्वभरेण ।

पूर्वेति । पूर्वपुण्यविभवस्य व्ययेन लब्धाः प्राप्ताः सम्पदो विमृष्टाः विचारिताः विपदएव सद्यः श्वोदयेन पुरातनकृत सुकृतराशिनाशक-त्वादिति भावः । तासु विपत्सु आसां सम्पदां पात्राणां पाणिकमले अर्पणं दानमेव विधिदृष्टः शास्त्रदृष्टः शान्तिकर्मानुष्ठानं नष्टसुकृता-दप्यत्युत्कृष्ट सुकृतोत्पादनमिति भावः ॥ १७ ॥

तदिति । तत्तस्मादत्र विषये अस्मिन्नर्थे मम संशयशिल्पि तज्जनकं स्फीतं प्रभूतमघमेनः अर्थमूलत्वान्मिथ्याभिज्ञानस्येति भावः। यद्वा संशयः शिल्पी जनको यस्य तदघं दुःखं दुःखहेतुत्वात् संशयस्येति भावः दुःखै-नोव्यसनेष्वघमिति वैजयन्ती । सहसा विमृज्य निहत्य भगवतो वाग्भिः अद्य श्रुतिसारैर्वेदसारैः कर्णामृतैश्च अघमर्षणीभिः ऋग्भिः स्त्रियाः पुंवदित्यादीनां पुंवद्भावः ऋत्यक इति प्रकृति भावः । भूयतां भावे लोट् रागामनागमनकारणं असन्दिग्धं ब्रूहीत्यर्थः अत्र मुनिवाक्या-रोपणस्य अघमर्षणस्य प्रकृताघहरणोपयोगात्परिणामालङ्कारः आरो-प्यमाणस्य प्रकृतयोगित्वे परिणाम इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

इतीति । मघवा इन्द्रः इत्युदीर्य अवहितत्वभरेण एकाग्रतातिशयेन विनयर्द्धिं विनयातिशयं वर्द्धयन् अनिमेषां चक्षुषां दशशतीं

चक्षुषां दशशतीमनिमेषां
तस्थिवान् मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥
वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं
पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।
नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या
विस्मितः स्मितपुरःसरमाख्यत् ॥ २० ॥
भिक्षिता शतमखी सुकृतं य
त्तपरिश्रमविदः स्वविभूतौ ।

दशानां शतानां समाहारः दशशती सङ्ख्यं तद्धितार्थेत्यादिना समाहारद्विगावकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियान्द्विगोरिति टाप् सुनिमुखे प्रणिधाय स्थितवान् तस्थौ लिटः क्वसुरादेशः ॥ १९ ॥

वीक्ष्येति । नारदः पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि इन्द्रत्वे तिष्ठतोऽपि तस्य इन्द्रस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मितः सन् कर्तरि क्तः प्रमदगद्गदयोक्त्या हर्षविकृस्वरया वाचा स्मितपुरःसरं स्मितपूर्वकमाख्यत् आचचक्षे असतिवक्तिभ्योऽङादेशः ॥ २० ॥

भिक्षितेति । शतानां मखानां समाहारः शतमखी यत् सुकृतं भिक्षिता याचिता भिक्षेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । तत्फले तस्य सुकृतस्य फले स्वविभूतौ निजैश्वर्ये यदि हेला अवज्ञा अनास्थावज्ञेति वैजयन्ती । तत्परिश्रमविदः याच्ञाक्लेशाभिज्ञस्य तव परं तवैव केवलं नान्यस्येत्यर्थः परः स्यादुत्तमानात्मवैरि दूरेषु केवल इति विश्वः । याचकएव याचकदुःखं जानातीति भावः धनिनां दातृत्वं किं चित्रं तत्राह क्लेशेति । सत्यं क्लेशलब्धन्तु अधिका दरदमति लोभकारि दुस्त्यजन्त्वन्तु मखशतक्लेशलब्धं मैश्वर्यं अतिथिसात्करोषीति कथं न चित्रमित्यर्थः अत्र क्लेशवाक्यार्थं न हेलात्मसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं

तत्फले तव परं यदि हेला
क्व मलब्धमधिकादरदन्तु ॥ २१ ॥
सम्पदस्तव गिरामति दूरा
यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।
श्रद्दधाति क इवेह न साक्षा
दाह चेदनुभवः परमाप्तः ॥ २२ ॥
श्रीभरानतिथिसात्करवाणि
स्वोपभोगपरता न हितेति ।

काव्यलिङ्गमलङ्कारः हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्षणात् ॥ २१ ॥

सम्पद इति । किं बहुना तव सम्पदो गिरामतिदूराः अगोचराः कुतः यद्यस्माद्विनयं न विनयन्ते नाम ? न लुम्पन्ति खलु ? नयतेर्ङित्वात्त्वरित ङित इत्यात्मने पदं कर्त्रस्थेचाशरीरे कर्मणि यस्मादिति केचित् । तदसत् सम्पदादिकर्तृणां चेतनत्वेन कर्मणो विनयस्य इन्द्रियनिष्ठत्वेन चाकर्तृस्थत्वादिति अतः स्तोतु मशक्या इत्यर्थः किन्त्विह विनयोत्तरत्वे परमाप्तः प्रमाणभूतः साक्षादनुभवः प्रत्यक्षानुभवो नाह चेत् क इव श्रद्दधाति विश्वसिति इवेति वाक्यालङ्कारे न कश्चिदित्यर्थः त्वत्सम्पदां विनयोत्तरत्वे साक्षादनुभवतां मादृशामेव श्रद्धा जायते नान्येषां प्रायेण अन्यत्र सम्पदां विनयहारित्वात् किं बहुना वयमपि पूर्वं न श्रद्दध्म इति भावः अत्र सम्पदां वाचां गोचरत्वेऽपि तदगोचरत्वोक्त्या सम्बन्धे असम्बन्धादिरूपातिशयोक्तिः ॥ २२ ॥

श्रीति । श्रीभरान् सम्पदुच्चयानतिथिसाद्दानेन अतिथ्यधीनान् देये त्वा देति चकारात्सात् । करवाणि कुर्यां विध्यर्थे लोट् अदुत्तमस्यापि श्वमेर्निः। स्वोपभोगपरता आत्मम्भरित्वं न हिता न श्रेयस्करीति पश्यतो

पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं
दृष्टिसृष्टिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥
आः स्वभावमधुरैरनुभावै-
स्तावकैरतितरां तरलाः स्मः।
द्यां प्रशाधि गलितावधिकालं
साधु साधु विजयस्व विडौजः ! ॥ २४ ॥
सङ्गरविक्षततनुस्रवदस्र-
क्षालिताखिलनिजाघलघूनाम्।

जानतः प्रेक्षमाणस्य तव बहिरिव देहइव अन्तरमन्तरात्मन्यपि इयं कापि दृष्टिसृष्टिस्तु दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णिदर्शने इत्यमरः। अधिका असाधारणी द्वयानामपि दृष्टीनां श्लिष्टशब्दोपात्तानामभेदाध्यवसायेन बहिरिवेत्युपमा ॥ २३ ॥

आः इति। विडम्भेदकं विडभेदने इगुपधलक्षणः कः तदोजो यस्य तस्य सम्बुद्धिः हे विडौजः ! स्वभाव मधुरैर्निसर्गरमणीयैः तवेमे तावकाः तवक ममकावेकवचन इत्यणि तवकादेशः। तैरनुभावैरैश्वर्यैरतितरामत्यन्तं अव्ययभावादाम्प्रत्ययः तरलाः लोलाः आनन्दलहरीभग्नाः स्मः अत्यानन्दाः स्माध्यनुकारः गलितावधिकालमनन्तकालमत्यन्तसंयोगेद्वितीया। द्यां स्वर्गं साधु प्रशाधि परिपालय साधु विजयस्व सर्वोत्कृष्टोभव विपराभ्यां जेरित्यात्मने पदम् ॥ २४ ॥

एवमिन्द्रमभिनन्द्य तत्प्रश्नस्योत्तरमाह। संख्येति। समरे विक्षताभ्यः प्रहताभ्यः तनुभ्यो गात्रेभ्यः स्रवद्भिरस्रैरसृग्भिः क्षालितानि निर्णिक्तान्यखिलान्यघानि येषामत एव लघूनां निर्भराणां राज्ञां यद्यस्मात्कारणात् इह स्वर्गे अनुपगमो नागमस्तत्कारणभूतं जगत्सु ये युवानस्तेषां मुदं मुदः करणमसाधारण्यार्थे ममेदनव्यप्रदेशः तं प्रसिद्धं उदन्तं

यश्चिहानुपगमः शृणु राज्ञां
तज्जगद्युवमुदन्तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

सा भुवः किमपि रत्नमनर्घं
भूषणं जयति तत्र कुमारी।
भीमभूपतनया दमयन्ती
नाम या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥

संप्रति प्रतिमुहूर्त्तमपूर्व्वा
कापि यौवनभरेण भवन्ती।
आशिखं सुकृतसारभृते सा
क्वापि यूनि भजते किल भावम् ॥ २७ ॥

वृत्तान्तं शृणु वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तमुदन्त इत्यमरः। अत्र चालिता-र्थपदार्थविशेषणगत्या लघुत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमल-ङ्कारः ॥ २५ ॥

सेति। सा भुवो भूषणं किमप्यनर्घ्यममूल्यं रत्नमसाधारणं स्त्रीरत्नमित्यर्थः। कुमारी कन्या अनूढेत्यर्थः। सा दमयन्ती तत्र भीमनगरे जयति सर्वोत्कर्षेण जागर्ति भीमभूपतनया दमयन्ती नामामोघं मदनास्त्रम् ॥ २६ ॥

अथ। इन्द्रस्य मात्सर्योत्पादनाय तस्याः पुरुषान्तरासक्तिं च वदति। सम्प्रतीति। सा दमयन्ती सम्प्रति यौवनभरेण यौवनस्य जवेन उद्भेदवेगेन प्रतिमुहूर्तं काप्यपूर्वा लावण्यमयावयवपोषणविशेषादन्याभव-न्ती आशिखं शिखापर्यन्तमभिविधावव्ययीभावः। सुकृतसारभृते उत्कृष्ट-पुण्यभरिते ईदृग्भाग्यसम्पन्न इत्यर्थः क्वापि कस्मिन् यूनि भावमनुरागं भजते किलेत्यैतिह्ये ॥ २७ ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं
मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः।
अर्द्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां
निर्गमेण न परिश्रमयैनाम्॥ २८॥

यत्पथावधिरणुः परमः सा
योगिधीरपि न पश्यति यस्मात्।
बालया निजमनःपरमाणौ
ह्रीदरीशयहरीकृतमेतम्॥ २९॥

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं
सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः।

कथ्यतइति। किञ्च चलदोष्ठः त्वं युवा कतम इति मां विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरसि किं तर्ह्यर्द्धे वर्त्मनि अर्द्धोक्तौ पृच्छां प्रश्नं भिदादित्वादङ् न रुणत्सि इति काकुः एनां पृच्छां निर्गमेनोच्चारणेन न परिश्रमयस्व खेदय न कथ्यते, यतः पृष्टोऽपि न कथयामि न प्रष्टव्य इत्यर्थः॥२८॥

किं कपटादकथनं नेत्याह। यत्पथेति। परमाणुः यस्या योगिधियः पन्था यत्पथः तस्यावधिः सीमा सा योगिधीरपि बालया निजमन एव परमाणुः तद्भावादणुमन इति स्मरणात् तस्मिन् ह्रीरेव दरी गुहा तच्छयहरीकृतं सिंहीकृतमेनं युवानं यस्माच्च पश्यति तस्माच्च कथ्यत इति पूर्वेणान्वयः योगि बुद्धेरपि परमाणु स्वरूपग्राह्यत्वमेव नान्तःप्रवेश शक्तिरित्यज्ञानादकथनं न कपटादिति सा तु मन्दाक्षमन्थरतया न कस्यापि कथयतीत्यर्थः॥ २९॥

तर्हि कामुकत्वमात्रं वा कथमस्याः प्रतीतमत आह सेति। सा भैमी विरहवाचिभिः विरहव्यञ्जकैः अङ्गैः कार्श्यपाण्डिमादि प-

तातचित्तमपि धातुरधत्त
स्वस्वयम्वरमहाय सहायम् ॥ २० ॥
मन्मथाय यदथादित राज्ञां
ज्ञतिदूत्यविधये विधिराज्ञाम् ।
तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः
सङ्करं गरमिवाकलयन्ते ॥ २१ ॥
येषु येषु सरसा दमयन्ती
भूषणेषु यदिवापि गुणेषु ।

रिक्लिष्टैरिति भावः । कुसुमस्य शरस्य कामवाणस्य शरव्यं लक्ष्यं सूचिता कुत्रचिद्भूनि बहुभावेत्येतावन्मात्र मवगतमित्यर्थः तर्हि तत्पित्रा वरविशेषज्ञानं विना विवाहोपायः कश्चिन्तित स्तत्राह । तातस्य चित्तमपि कर्म स्वस्वयम्वर महाय धातुः सहायमधत्त अकरोत् सहकारी चकारेति यत् । तत्पित्रा विधातुः प्रेरणया स्वयम्वरोपाय श्चिन्तितः इत्यर्थः ॥ २० ॥

अस्तु राज्ञामनागमे किं कारणं तत्राह मन्मथायेति । अथ विधिर्विधाता राज्ञां ज्ञतिः स्वयम्वराहूतं तदेव दूत्यं दूतकर्म दूतस्य भावः कर्मणीति यत्प्रत्ययः । तस्य विषये करणाय आज्ञामादेशं मन्मथाय अदित दत्तवानिति यत् तेन आज्ञादानेन तत्परवशाः मन्मथपरतन्त्राः शिवभागवत्समासः । पृथिवीशाः सङ्करं गरमिव आकलयन्ते । विषमिव मन्यन्ते विषं स्याद्गरलङ्कर इति हलायुधः ॥ २१ ॥

येष्विति । किन्तु दमयन्ती भूषणेषु हारादिषु अथ यदि गुणेषु वा दयादाक्षिण्यादिषु येषु येषु सरसा साभिलाषा तत्र तत्र तेषु तेषु गुणभूषणेषु च कलया मात्रयापि यो विशेषः क्षितिभृतां सहि स एव हि

तत्र तत्र कलयापि विशेषो
यः स हि क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ ३२ ॥
शैशवव्ययदिनावधि तस्या
यौवनोदयिनि राजसमाजे।
आदरादहरहः कुसुमेषो
रुल्ललास मृगयाभिनिवेशः ॥ ३३ ॥
इत्यमी वसुमतीं कमितारः
सादरास्त्वदतिथीभवितुं न।

हेताववधारणे इत्यमरः। पुरुषार्थः प्रयोजनं यथा कथञ्चिद्भैमी मनोरञ्जनमेव पुरुषार्थो न तु चतुर्वर्गः सङ्गर इति भावः ॥ ३२ ॥

शैशवेति। कुसुमेषोः कामस्य यौवनोदयिनि यौवनप्रादुर्भाववति राजसमूहे विषये तस्याः भैम्याः शैशवव्ययदिनं बाल्यापगमतिथिरवधिः सीमा यस्मिन् तत्तथा तद्दिनमारभ्येत्यर्थः अहरहः प्रत्यहं वीप्सायां द्विर्भावः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया आदरात् मृगयाया अभिनिवेशः आग्रहः उल्ललास वृद्धे सर्वेषामपि राजयूनां भैमी यौवनोद्भेदात्प्रभृति स्मरव्यसनमेव वर्त्तते न समरव्यसनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इतीति। इतीत्थं अमी नृपाः वसुमत्यां कमितारः कामयितारः सन्तः तृच् वसुमतीं वा कमितारः ताच्छील्ये तृन् न लोकेत्यादिना षष्ठी निषेधः आर्धधातुके चेति विकल्पात् उभयत्रापि णिजभावः। त्वदतिथीभवितुं सादराः साकाङ्क्षा न तथाहि नृपतीनां भीमभूभैमी सुरभूर्द्यौः तयोरभिलाषे तद्विषयानुरागे दूरमन्तरं महत्तारतम्यं अहो स्वर्गेऽप्यरुचिरित्याश्चर्यं एतेन सुराङ्गनातिशयं सौन्दर्यं दमयन्त्या व्यज्यते भीमदेशसुरदेशयोः महानुविप्रकर्ष इत्यर्थान्तरप्रतीतिः। अत्रोत्तर वाक्यार्थेन स्वर्गारुच्यापूर्व वाक्यार्थस्यातिथ्यनादरस्य समर्थनाद्वाक्यार्थ-

भीमभूसुरभुवोरभिलाषे
दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥
तेन जाग्रदसूतिर्दिवमागां
सङ्गरसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम्।
यन्मृधं क्षितिभुजां न विलोके
तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥
वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं
हन्त हन्तकरणं विरुणद्धि।
पृच्छ्यसे तदपि येन विवेक-
प्रोञ्छनाय विषये रससेकः ॥ ३६ ॥

हेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥

एवं राज्ञां स्वर्गानागमे हेतुमुक्त्वा अथ स्वस्यागमनहेतुमाह तेनेति। यद्यस्माद्भुवि लोके भूलोके तस्यां दमयन्त्यां निमग्नमनसां आसक्तचेतसां क्षितिभृतां मृधं युद्धं न विलोके न पश्यामि तेन युद्धालाभेन जाग्रदसूतिः सन् मूर्च्छदसन्तोषः सन् संख्यसौख्यं युद्धसुखं मृधमास्कन्दनं संख्यमित्यमरः। अनुसर्तुमनुभवितुं त्वामनु त्वामुद्दिश्य दिवं स्वर्गमागाम् ॥ ३५ ॥

वेदेति। हन्तृत्वकरणं समूलघातं हन्तारं भवन्तं कोऽपि न विरुणद्धि न विरुणद्धीति हन्तेति हर्षे वेद यद्यपि एतावद्वेत्स्येव विदो लटोवेति विदो णलादेशः। यद्यपीत्यवधारणे तदपि तथापि पृच्छ्यसे अन्यः पृच्छति न विद्वान् अतआह येन कारणेन विषयभोग्ये रससेको रागानुबन्धो जलसेकस्य विवेकज्ञानस्य चिन्ताद्यङ्कुरस्य च प्रोञ्छनाय प्रमार्जनाय विषयतृष्णालुप्तविवेकः पृच्छामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमुक्तवति देवऋषीन्द्रे
द्रागभेदि मघवाननमुद्रा।
उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां
कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः॥ २७॥

कानुजे मम निजे दनुजारौ
जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा।
यद्भुजाङ्कमुपधाय जयाङ्कं
शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः॥ २८॥

एवमिति। देवऋषीन्द्रे नारदऋषौ ऋत्यक इति प्रकृति भावः। एव मुक्तवती सती मघोनः आनने मुद्रा मौनं मघवा बहुलमिति विकल्पादादेशा भावः द्राक् झटित्यभेदि स्वयमेव भिद्यतेस्म कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्तुः कर्मवद्भावात् कर्म कर्तरि लुङि तङादि कार्यं यगात्मनेपद-चिङ्का भावः प्रतीतमिति वचनात् क्रियमाणन्तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। स करैः स्वगुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तं विदुरिति। तथाहि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमो अतिहृद्यः क्रमवादः प्रश्नोत्तरक्रमोक्तिः उत्तरोत्तर शुभः उपर्युपरि शुभगो हि अर्थान्तरन्यासः॥ २७॥

केति। निजे स्वीये अनुजे दनुजारौ उपेन्द्रे स्वशरणे स्वरक्षके स्वगृहे वा शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः जाग्रति जागरूके सति मम रणचर्चा रणचिन्ता का न कापीत्यर्थः। जयोऽकं चिह्नं यस्य तं यद्भुजाङ्कं यस्यानुजस्य भुज उपधाय उपधानीकृत्य वीत विशङ्कः निरातङ्कः सन् शर्मणा सुखेन स्वपिमि शये यथा रक्षिजने जाग्रति राजा शय्यागारे सुखेन भुज उपधाय शेते तद्वदिति भावः इह निरातङ्कवृत्तिः सुप्तिः अस्वप्नत्वादमराणाम्॥ २८॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं
तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णु-
र्व्यर्थतां मदशनिं स निनाय॥ ३९॥

ईदृशानि मुनये विनयाब्धि-
स्तस्थिवान् स वचनान्युपहृत्य।
प्रांशुनिश्वसितपृष्ठचरी वाक्
नारदस्य निरियाय निरोजाः॥ ४०॥

स्वारसातलभवाहवशङ्की
निर्वृणोमि न वसन् वसुमत्याम्।

विश्वेति। तस्योपेन्द्रस्य विश्वरूपकलनात् सर्वार्थसाक्षात्करणादेकत्र मत्स्यकूर्माद्यनन्ततावधारणात् अन्यत्र विश्वार्थरूपणाद्विश्वरूपाणि सूत्राणि तत्प्रणयनाद्धेतोर्जैमिनिमुनित्वमुदीये उत्पन्नं इण् गतौ कर्तरि लिट्। उपपन्नं तत्तु युक्तमित्यर्थः। कुतः स उपेन्द्रः मखभुजां विग्रहं विरोधं अन्यत्र शरीरमसहिष्णुर्मदशनिं मम वज्रायुधं अन्यत्र वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिवाक्यजातं व्यर्थतां स्वायुधेनैव तत्कार्यकारणात् निष्प्रयोजनत्वमन्यत्र विग्रहवद्देवतानिरसनार्थवादत्वान्निरभिधेयत्वञ्च निनाय अतो जैमिनिमुनित्वं युक्तमित्यर्थः। प्रकृताप्रकृतश्लेषः॥ ३९॥

ईदृशानीति। विनयाब्धिः स इन्द्रो मुनये ईदृशानि युद्धनिराशानि वचनान्युपहृत्य समर्प्य तस्थिवान् तूष्णींस्थितः। अथ नारदस्य प्रांशुनिश्वसितस्य पृष्ठे चरतीति पृष्ठचरी पश्चाद्गामिनी दीर्घनिश्वासपूर्विकेत्यर्थः चरेष्टः निरोजा दीना वाक् निरियाय निर्जगाम॥ ४०॥

स्वरिति। वसुमत्यां भूलोके वसन् स्वश्च रसातलञ्च स्वारसातले

याङ्गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः
क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥
वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं
तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्व ।
किं भुवः परिवृढा न विवोढुं
तत्र तामुपनता विवदन्ते ॥ ४२ ॥
इत्युदीर्य्य स ययौ मुनिरुर्व्वीं
स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य बलेन ।

स्वर्गपाताले रोरिति रेफलोपे दीर्घः तयोर्भूवमाहवमाशङ्कत इति तच्छङ्की सन् किन्तु यामि न गन्तुमर्हामि द्यां स्वर्गं. गतस्य मे हृदि क्ष्मातले भूपाताले अधः स्वरूपयोरस्त्रीतलमित्यमरः । तयोर्द्वयोर्भटाना माजिवितर्कौ युद्धशङ्का दुरुदर्कः दुरन्तः उदर्कः फलमुत्तरमित्यमरः । एवं पातालगतस्य तस्येतरलोकाजिवितर्क इति शेषः ॥ ४१ ॥

वीक्षित इति । त्वं वीक्षितोऽसि एतदेवागमनफलमित्यर्थः । तत् तस्मात् अयातो मां मनुष्यजगते भूलोकाय गन्तुं अनुमनुष्व अनुजानीहि अनुज्ञार्थे लोट् इतो मर्त्यलोकगमने युद्धदर्शनं भविष्यत्याशयः. तत्रैव किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह । तत्र भूलोके विदर्भदेशे वा तां दमयन्तीं विवोढुं परिणेतुं उपनता भुवः परिवृढा भूमीश्वरा राजान इत्यर्थः । परिवृढोऽधिपइत्यनेनास्य निष्ठा प्रत्ययान्तस्य साधुत्वम् । किं न विवदन्ते कलहायन्ते अपि तु सर्व्वे-एवविवादं कुर्व्वन्तीत्यर्थः । वदेरकर्म्मकत्वादात्मने पदम् । भैमीं परिणेतुमागतानां राज्ञां तत् सौन्दर्य्यमुग्धाना मह-मेवास्यानुरूप इत्यादि विवादो युक्त इति ॥ ४२ ॥

इतीति । स मुनि रित्युदीर्य्य स्वर्पति मिन्द्रं अहरादीनां मत्यादिषु । वैकल्पिको रेफादेशः प्रतिनिवृत्य जवेन उर्व्वीं ययौ स इन्द्रो वारितोऽपि निवारितोऽपि यान्तं गच्छन्तं लटः शत्रादेशः तं

वारितोऽप्यनुजगाम सयान्तं
तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३ ॥
पर्व्वतेन परिपीय गभीरं
नारदीयमुदितं प्रतिनेदे ।
स्वस्य कश्चिदपि पर्व्वतपक्ष-
च्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥
पाणये बलरिपोरथ भैमी-
शीतकोमलकरग्रहमर्हम् ।

मुनिमपराण्य.प कियन्ति कतिचित् पदानि कतिपयपदन्यासा-मित्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया अनुजगाम ॥ ४३ ॥

पर्वतेनेति । पर्वतेन मुनिना गिरिणा च गभीरं गम्भीरं नारदीयमुदितं नारदवाक्यं परिपीय प्रतिनेदे प्रतिदध्वने तदेवानुक्तमित्यर्थः । पर्वते सन्निकृष्टे प्रतिनादो युक्त इति भावः नदेर्लिट् । अतएव अदेन्मध्ये नादेशादेर्लिटित्वाभ्यासलोपौ स्वयं तु न किञ्चिन्निवेदितवानित्याह पर्वतपक्षच्छेदिनि इन्द्रे स्वपक्षः साध्यः प्रयोजनं गरुच्च पक्षः-पार्श्वगरुत्साध्य सहाय बलभित्तिष्विति वैजयन्ती । स्वयन्नादर्शि न दर्शितः तत्साहचर्यमात्रलोभादागतस्य स्वस्य पृथक् साध्याभावात्तदुक्तमेवानुक्तं न तु पृथक्किञ्चिन्निवेदितमित्यर्थः पर्वतपक्षच्छेदित्वादिन्द्रस्याग्रे पर्वतेन स्वपक्षो न प्रकाशित इति ध्वनिः ॥ ४४ ॥

इन्द्रस्तु भैम्यामनुरक्तोऽभूदित्याह पाणय इति । अथ नारदनिर्गमनानन्तरं रतीशः कामः बलरिपोरिन्द्रस्य पाणये चिरचितानां चिराभ्यस्तानामशनिवासेन वज्रसम्पर्केण या व्यापदो विदाहास्तासां भैमीशीतकोमलकरस्य ग्रहः संग्रहणमेवार्हं योग्यं भेषजं औषधं उपदिदेश चिराभिभवेन शृङ्गारप्रवृद्ध इति भावः । अत्र कामनिबन्धनस्य भैमीपाणिग्र-

भेषजं चिरचिताग्निवास-
व्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

नाकलोकभिषजोः सुषमा या
पुष्पचापमपि चुम्बति सैव।
वेद्मि तादृगभिषज्यदसौ तं
हारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ
खर्वभावमवलम्ब्य मघोनी।
खण्डितं निजमसूचयदुच्चै-
र्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

हृणस्याग्नितापशमनोत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगादुक्ता ॥ ४५ ॥

ननु कामस्य कुतोवैद्यत्वमित्याह नाकेति। नाकलोकभिषजोः अश्विन्योर्या सुषमा सौन्दर्यं सैव पुष्पचापमपि चुम्बति स्पृशति तस्मादपि तावदेव सुषुमेति भावः। असौ कामः सुषमैव हारस्तेन सङ्क्रमितवैद्यकं वैद्यस्य कर्म भैषज्यं तदेव विद्या यस्मिन् सः अतएव तादृक् स्ववैद्यसदृशः सन् अभिषज्यत् चिकित्सितवान् भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्ताल्लङ् वैद्येतासेवायां वाक्यार्थः कर्म ॥ ४६ ॥

अथेन्द्राण्या ईर्ष्यानुभावमाह मानुषीमिति। अथेन्द्रस्य भैमीरागानन्तरं मघोनः स्त्री मघोनी पुंयोगादाख्यायामिति ङीप् श्वयुवमघोनामतद्धित इति सम्प्रसारणगुणः। पत्यौ प्रिये खर्वभावं नीचत्वं अवलम्ब्य मानुषीं मानुषस्त्रियं जातेरस्त्रीत्यादिना ङीष् अनुसरत्यनुवर्तमाने सति आननसरोरुहनत्या शिरोनमनेनोच्चैरुन्नतं निजं मानं सर्वोत्तरत्वाहङ्कारं खण्डितं भग्नमसूचयत् आकारेणैव निर्वेदमवेदयत् नतु वाचा किञ्चिदूचे गम्भीरनायिकात्वादिति भावः ॥ ४७ ॥

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे
रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।
वर्ण एव स खलूज्ज्वलमस्याः
शान्तमन्तरमभाषत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

जीवितेन कृतमप्सरसां नः
प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः ।
इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या
दीर्घनिश्वसितनिर्गमणेन ॥ ४९ ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्या
दित्यभण्यत तिलोत्तमयापि ।

अथान्यासामपि कासाञ्चिदप्सरसामीर्ष्यानुभावमाह । य इत्यादि । मघोनीन्द्रे श्वयुवेत्यादिना सम्प्रसारणे गुणः । दिवमाकाशमुच्चरमाणे उत्पतति सति उदश्चरः सकर्मकादित्यात्मनेपदं । रम्भया यो मलिनिमा मालिन्यं मलमत्यन्तमलम्भि अलाभि भाषाचिण्णमुलोरिति नुमागमः । स वर्णो मलिनिमा अस्या रम्भायाः अन्तरमन्तरङ्गमुज्ज्वलं रोषादत्युज्ज्वलं सत् भङ्ग्या भीत्या भवितव्यताप्राबल्यधियेत्यर्थः शान्तं शमितं निर्वापितमित्यर्थः वादान्तेत्यादिना निपातः । अभाषत खलु निर्वाणाजातमलिनमित्याख्यदित्यर्थः अन्तःकरण वैवर्ण्यमूलत्वात् बाह्यवैवर्ण्यस्येति भावः ॥ ४८ ॥

जीवितेति । अप्सरसां नोऽस्माकं जीवितेन कृतं कष्टत्वादिति भावः तत्तस्मादिहास्मिन् समये प्राणमुक्तिः प्राणत्याग एव युक्तिमती युक्तेति घृताच्या नाम देव्या दीर्घनिश्वसितस्य निर्गमनेन निष्क्रमणमुखेन अनक्षरमशब्दप्रयोगं यथा स्यात्तथा अवाचि वचो ब्रूञो वा कर्मणि लुङ् उक्तमित्यर्थः अतएव व्यञ्जकाप्रयोगाद्व्यङ्ग्या ॥ ४९ ॥

साध्विति । तिलोत्तमयापि देव्या तस्य चामरस्य विलोकनेन आ-

चामरस्य पतनेन कराब्जा
त्तद्विलोलनचलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥
मेनका मनसि तापमुदीतं
यत्पिधित्सुरकरोदवहित्थाम् ।
तत् स्फुटं निजहृदः पुटपाके
पङ्कलिप्तिमसृजद्वहिरुत्थाम् ॥ ५१ ॥
उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा
तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन ।

द्विलोलनेन चलं स्खलमानो भुजो बाहुरेव नालो यस्य तत्तस्मात् स्खलयते रात्मनेपदं नित्यं ज्ञापकादित्याह वामनः । कराब्जात् पाणिपद्मात् चामरस्य पतनेन अवयवपारवश्यादिति भावः। एवं चामरवदेव नोऽस्माकमपि इतः स्वर्गात्पतनमेव वरं साधु स्यादित्यसख्यत भणितमिवेत्युत्प्रेक्षा भुजनालात्कराब्जादिति सावयवरूपकेण संसृष्टिः ॥ ५० ॥

मेनकेति । मेनका नाम काचिद्देवी मनस्युदीतं उत्पन्नं तापमाधिं पिधित्सुः पिधातुमिच्छुः सती अवहित्थां आकारगुप्तिमकरोदिति यत् तदाकारगोपनमेव निजहृदः स्वमनसः पुटपाके गूढपाके वहिरुत्थां उत्थितां बाह्यामित्यर्थः आतश्चोपसर्गे इति कर्तरि कप्रत्ययः। पङ्कलिप्तिं कर्दमलेपं स्त्रियाक्तिन् स्फुटमसृजत् पुटपाके बाह्यपङ्कलेपोऽन्तः पच्यमानद्रव्यस्यैवाकारगोपनमेव बलात् क्रियमाणं गोप्यस्यान्तस्तापस्य व्यञ्जकोऽभूदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

उर्वशीति । गुणवशीकृतविश्वा गुणैः सौन्दर्यादिभिः वशीकृतविश्वा रञ्जिताखिलप्रपञ्चा उर्वशी नाम देवी तत्क्षणे तस्मिन् समये स्तिमितभावः स्तैमित्यं निश्चलाङ्गत्वलक्षणः स्तम्भननामसात्त्विकस्तस्य निभेन मिषेण मिषन्निभञ्च निर्दिष्टमिति हलायुधः । वपुषैव सुहृदयस्यो

शक्रसौहृदसमापनसीम-
स्तम्भकार्य्यमपुषद्वपुषैव ॥ ५२ ॥
कापि काममपि वमाण बुभुत्सुं
शृण्वति त्रिदशभर्त्तरि किञ्चित् ।
एष कश्यपसुतामभिगन्ता
पश्य कश्यपसुतः शतयज्वः ॥ ५३ ॥
आलिमात्मसुभगत्वसगर्व्वा
कापि शृण्वति मघोनि बभाषे ।

भावः सौहृदं प्रेम सुहृदयशब्दाद्युवादित्वादण्प्रत्यये हृद्भावाश्चोभयपद-वृद्धिः । अतएव सौहृदो हृदयशब्दात्वणि हृद्भावादिति वामनः । शक्रसौहृदस्य समापनसीम्नि समाप्तिस्थाने स्तम्भकार्यं जाड्यकृतमपुषत् स्तम्भः स्यूण जड़त्वयोरिति विश्वः। स्तम्भोत्थानावधिकमेव शक्रसौहृदमिति निर्णयमकरोदित्यर्थः पुषादित्यादिना च्लेरङादेशः ॥ ५२ ॥

कासाञ्चिद्देवीनां वागारम्भानाह कापीत्यादि । कापि देवी बुभुत्सुं इन्द्राभिलषितन्देशं जिज्ञासमानां काममपि देवीं त्रिदशभ-र्त्तरि इन्द्रे शृण्वत्येव तच्छ्रवणार्थमेवेति भावः किञ्चिद्बभाण किं त-दाह । कश्यपसुतः शतयज्वा वज्रयाजी एष इन्द्रः कश्यपसुतां का-श्यपीं चितिमभिगन्ता अभिगमिष्यति गमेर्लुट् । पश्य दिवं विहाय भुवं गच्छतीत्याश्चर्यं पश्येत्यर्थः स्वयं कश्यपसुतः तत्सुतां भगिनीमेव गच्छतीत्याश्चर्यमिति व्यज्यते ॥ ५३ ॥

आलिमिति । आत्मनः सुभगत्वेन सगर्वा सुभगमानिनीत्यर्थः कापि मघोनि शृण्वति सत्येव आलिं सखीं बभाषे तदेवाह त्वयां -मनु-ष्याणां वीक्षणे किमुत सङ्गतावित्यर्थः । सष्णासि सजगुत्साषि सा त्वमपि स्वार्थगुणेन सङ्गधर्मेण गतानुगतिकत्वरूपेण अविवेकेनेति यावत् न या

वीक्षणेऽपि सहृणासि नृणां किं
यासि न त्वमपि सार्थगुणेन ॥ ५४ ॥

अन्वयुर्द्युतिपयःपितृनाथा
स्तं मुदाथ हरिताङ्कमितारः ।
वर्त्म कर्षतु पुरः परमेक
स्तद्गतानुगतिको न महार्घः ॥ ५५ ॥

प्रेषिताः पृथगथो दमयन्त्यै
चित्तचौर्य्यचतुरा निजदूत्यः ।
तद्गुरुं प्रति च तैरुपहाराः
सङ्ख्यसौख्यकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

चित्र मत्र विबुधैरपि यत्तैः
स्वर्विहाय वत भूरनुसस्रे ।

सि किं ? यास्येव विवेकेनेति चेन्न यासीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्वयुरिति । अथेन्द्रयानानन्तरं हरितां कमितारो दिशां कामयितारः इन्द्रानुयानार्हा इत्यर्थः व्याख्यातमेतत् द्युतिपयःपितृणाम्नाथाः वह्निवरुणयमाः तमिन्द्रं मुदा औत्सुक्येन अन्वयुः अनुयाताः लङ् शाकटायनस्यैवेति सेर्जुसादेशः । तथाहि पुरो अग्रतः एकः परं वर्त्म कर्षतु मार्गं करोतु तस्य मार्गकर्तुः गतमनुगतिर्यस्य स महार्घः महामूल्यो दुर्लभ इति यावत् न भवति एष एव दुर्लभः । तत्पृष्ठानुधाविनस्तु सर्वत्र सुलभा इवेति न किञ्चिदत्र चित्रमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रेषिता इति । अथोऽनन्तरं तैरिन्द्रादिभिर्दमयन्त्यै चित्तचौर्य्ये चित्ताकर्षणे चतुराः निजदूत्यः पृथक् प्रेषिताः तद्गुरुं तत्पितरं भीमञ्च प्रति संख्यसौख्यकपटेन मैत्रीसुखव्याजेन निगूढाः गुप्ताः उपहाराः उपायनानि प्रेषिताः ॥ ५६ ॥

द्यौर्न काचिदथवास्ति निरूढा
सैव सा चलति यत्र हि चित्तम् ॥ ५७ ॥
शीघ्रलङ्घितपथैरथ वाहै-
र्लम्भिता भुवममी सुरसाराः।
वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः
शुश्रुवुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥
किं घनस्य जलधेरथवैवं
नैव संशयितुमप्यलभन्त।
स्यन्दनं परमदूरमपश्य-
न्निस्वनश्रुतिसहोपगतं ते ॥ ५९ ॥

चित्रमिति। विबुधैर्देवैर्विद्वद्भिश्चापि तैरिन्द्रादिभिः स्वः स्वर्गं विहाय यत् हन्त भूरनुसस्रे अनुसृतेति यत् अत्र चित्रं ? काकुः न चित्रमित्यर्थः। कुतः अथवा द्यौश्च स्वर्गश्च काचिदपि निरूढा प्रसिद्धा नास्ति किन्तु यत्र चित्तं चलति रमते सैव सा द्यौर्हि ॥५७॥

शीघ्रेति। शीघ्रलङ्घितपथैरतिक्रान्ताध्वभिः रथवाहैः रथाश्वैर्भुवं लम्भिताः अमी सुरसाराः सुरश्रेष्ठाः इन्द्रादयः वक्रिता वलिता उन्नमिताश्च कन्धराः ग्रीवाः यस्मिन् सः बन्धः कायसंस्थानविशेषो येषां ते सन्तः अध्वनि दूरं ध्वनितं शुश्रुवुः ॥ ५८ ॥

किमिति। देवाः एतत् किं घनस्य ध्वनितं अथवा जलधेरिति संशयितुमपि नालभन्तैव एतावन्मात्रविलम्बोऽपि नास्तीत्यर्थः शकधृषेत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः। किन्तु निस्वनस्य पूर्वोक्तध्वनितस्य श्रुत्या श्रवणेन सहोपगतं प्राप्तमदूरं आसन्नं स्यन्दनं परं रथमेवापश्यन्निति रथवेगोक्तिः अत्र सहोक्त्या संसृष्टिः स्पष्टा ॥ ५९ ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं
भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।
तत्र नेत्रजनुषः फलमेते
नैषधं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं
यत् बभार निविडं जडभूयम् ।
नौचिती जलपतेः किमु सास्य
प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथाति
ग्लानिमाप रविवंशवतंसः ।

सूतेति । एते विबुधेन्द्राः तत्र रथे सूतस्य सारथेः विश्रमदो विश्रान्तिप्रदः कौतुकिभावो विनोदित्वं यस्य तं विनोदार्थं स्वयं प्रतिपन्नसारथ्यमित्यर्थः अत्र हेतुः तुरङ्गाणां भावबोधचतुरं अश्वहृदयवेदिनं नेत्रजनुषो नेत्रसत्तायाः फलं लोचनासेचनकमित्यर्थः नैषधं निषधानां राजानं नलं जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् बुबुधिरे ज्ञातवन्तः ॥ ६० ॥

वीक्ष्येति । वरुणस्तस्य नलस्य तरुणत्वं तारुण्यभूषितरूपमित्यर्थः वीक्ष्य यत् निविड़ं जड़भूयं जड़त्वं स्तम्भाख्यं सात्त्विकमित्यर्थः भुवो भावे यक् बभार । प्राज्येन प्रभूतेन विस्मयरसेन अद्भुतरसेन जलेन च स्तिमितस्य निश्चलस्य जलपतेः स्तब्धपतेश्च डलयोरभेदः । तस्य वरुणस्य सा जडभूयं विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता औचिती उचितकर्म न किमु ? भवत्येवेत्यर्थः विस्मयरसाविष्टस्य स्तम्भसम्भवादिति भावः जलसिक्तस्य स्वयं जड़भावस्य जाड्यमुचितमिति व्यज्यते ॥ ६१ ॥

रूपमिति । रविवंशवतंसो यमोऽस्य नलस्य रूपं सौन्दर्यं विनिरूप्य

कीर्त्यते यदधुनापि स देवः
काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥
यत् बभार दहनः खलु तापं
रूपधेयभरमस्य विमृश्य।
तत्र भूदनलता जनिकर्त्री
सा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥
कामनीयकमधः कृतकामं
काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।

विभाव्य तथा तेन प्रकारेण अतिम्लानिं अत्यन्तवैवर्ण्यमतिकालिमानमित्यर्थः आप प्राप यत् यथा अधुनापि स देवः सकलेन जनेन कालएव कालइतेयव कीर्त्यते तथाम्लानि मापेति पूर्वेणान्वयः । नलेर्ष्यानुभाव कालिमायोगादयं कालः नतु प्राण्यायुःकलनादिति भावः । अत्र यच्छब्दस्य कारणपरत्वेन व्याख्यानेऽपेक्षितार्थः । अभिधान मनन्वयश्च स्यात् प्रकारार्थत्वेतु न कश्चिद्विरोधः प्रकारार्थत्वञ्च निपातानामनेकार्थत्वादविरुद्ध मत्यलम् ॥ ६२ ॥

यद्बभारेति । दहनोऽग्निरस्य नलस्य रूपमेव रूपधेयं सौन्दर्यं नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयो वक्तव्यः इति धेयप्रत्ययः । तस्य भरं समृद्धिं विमृश्य विभाव्य तापं बभार खल्विति यत् तत्र तापभरेण अनलता अग्नित्वं जनिकर्त्री जन्मकरी उत्पादिका माभूत् नल रूपदर्शनजन्यतापे तस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । किन्तु तदपि तथापि चित्रमनलतैव अग्नित्वमेव हेतुरिति विरोधः नलत्वाभाव एव हेतुरितिपरिहारः अतएव विरोधाभासालङ्कारः ॥ ६३ ॥

कामनीयकमिति । कौशिक इन्द्रः अधःकृतकामं तिरस्कृत मदनं तदीयं नलीयं कामनीयकं कमनीयत्वं सौन्दर्यं कपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । कामं प्रकाममक्षिभिः सहस्रेणेति भावः । अवेक्ष्य अथ समानान-

कौशिकः स्वमखिलं परिपश्य
न्मन्यते स्म खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

रामणीयकगुणाद्वयवादं
मूर्त्तमुत्थितममुं परिभाव्य ।
विस्मयाय हृदयानि वितेरुः
तेन तेषु न सुराः प्रबभूवुः ॥ ६५ ॥

प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः
सम्वदद्भिरमराः श्रुतपूर्वैः ।
एष एव स नलः किमितीदं
मन्दमन्दमितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

अखिलं यथा तथा साकल्येनेत्यर्थः परिपश्यन् कौशिकमुलूकमेव म-हेन्द्र गुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक इत्यमरः । मन्यतेस्म खलु नल-स्यात्मनस्तैतदन्तरमित्यमंस्तेत्यर्थः तथाचास्य भैमीनिराशं मनो बभू-वेति भावः ॥ ६४ ॥

रामणीयकेति । सुरा इन्द्रादयः अमुं नलं मूर्तं मूर्तिमन्तं उत्थितं उत्पन्नं रामणीयकं सौन्दर्यं कामनीयकवत्सिद्धं तदेव गुणः तस्याद्वयमेक-मेवेति वादं प्रवादं परिभाव्य जगदेकसुन्दरमवेतेत्यर्थः । हृदयानि स्व-चित्तानि विस्मयायाद्भुतरसाय वितेरुर्ददुः तेन दानेन तेषु हृदयेषु विषये न प्रबभूवुः तेषामीशिरे दत्तद्रव्ये स्वत्वनिवृत्तिरिति भावः विस्मयाक्रष्ट-चित्ता बभूवुरिति परमार्थः ॥ ६५ ॥

प्रैयरूपकमिति । अमरा इन्द्रादयः श्रुतपूर्वैः पूर्वं श्रुतैः सुप्सुपेति समासः । सम्प्रति सम्वदद्भिः प्रत्यक्षसम्वादं भजद्भिः प्रियरूपस्य भावः प्रैयरूपकं सौन्दर्यं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तस्य विशेषेषु तत्तदवयवेषु विशेषोऽवयवे इत्युत्पलमालायां । निवेशैः संस्थानैः लिङ्गैः सः श्रुतपूर्वो नलः एष एव किमिति हस्तनिर्देशः । इतीदं वाक्यं मन्दमन्दं मन्दप्रका

तेषु तद्द्विधवधूवरणार्हं
भूषणं स समयः स रथाध्वा ।
तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्
भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥

धर्मराजसलिलेशहुताशैः
प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।
प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैः
श्चेतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

र्वं गुणवचनस्येतिद्विर्भावः । इतरेतर मूचुः ॥ ६६ ॥

तेष्विति । तस्य भूपतेर्नलस्य सा प्रसिद्धा विधा प्रकारं सौन्दर्याद्य-साधारणधर्मो यस्याः तस्याः वध्वाः वरणे अर्हमुचितं भूषणं स समयः स्वयम्वरकालः कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पंस्तदभिमुखं स रथाध्वाच व्यवसितानि नलोद्योगान् तेषु तानधिकृत्य शशंसुस्तेभ्यः शशंसुरित्यर्थः । आधार-त्वविवक्षायां सप्तमी एतैर्लिङ्गैः स्वस्य स्वयम्वरयात्रेति निश्चिक्युरित्यर्थः॥६७॥

धर्मेति । जगतः प्राणानां प्राणत्वं जगज्जीवनत्वं तद्वत्प्रियत्वं वा श्रितममुं नलं प्राप्यासाद्य हृष्टाः जगत्प्राणभूत पुरुषदर्शनात् सन्तुष्टा-श्चलास्तल्लावण्यदर्शनादीर्ष्यया स्वयानुरागाः विस्तृततापाः रागशैथिल्या-देव विस्तृतविरहतापाश्च तैः स्तथोक्तैः प्रकृतैर्धर्मराजसलिलेशहुताशैश्चेतसा-निभृतं गूढमेतदनन्तरश्लोकत्रये वक्ष्यमाणमचिन्ति चिन्तितं । अत्र यमो हृष्टो वरुणश्चलोऽग्निर्विस्तृततापः क्रमात्तत्प्रतिपादनपरश्चोत्तरश्लोक-त्रयमिति केचिद्व्याख्यातं तदयुक्तं न ह्येतेषामेते धर्माः प्रतिनियताः किन्तु त्रयाणामप्येते साधारणाः अतएवोत्तर श्लोकत्रयमपि सर्वविषयमत एवानन्तरश्लोके त इति बहुवचनोपादानं यदपि तदनन्तरश्लोकद्वयै-

नैव नः प्रियतमोभयथासौ
यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा।
एकतस्तु धिगमूमगुणज्ञा-
मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥
मामुपैष्यति तदा यदि मत्तो
वेद नेयमिदमस्य महत्त्वम्।
ईदृशी च कथमाकलयित्री
मद्विशेषमपरान्नृपपुत्री ॥ ७० ॥
नैषधे बत वृते दमयन्त्या
व्रीडितो न हि बहिर्भवितास्मि।

कवचनोपादानं तदपि प्रत्येकाभिप्रायादविरुद्धं किन्तु इत्यवेत्य मनसेत्यादि उपसंहारश्लोकद्वये परस्परमुखदर्शनोक्त्या च त्रयाणामेकाभिप्रायावगमाच्च अस्मदुक्तमेव युक्तमुत्पश्यामः ॥ ६८ ॥

चिन्ताप्रकारमेवाह श्लोकत्रयेण नैवेति। असौ दमयन्ती अमुं नलं यदि वृणुते न वृणुते वा उभयथापि पक्षद्वयेऽपि नोऽस्माकं प्रियतमा न भवेत्येव। कुतः हि यस्मादेकतः प्रथमपक्षेऽगुणज्ञाममूं धिक् तत्सङ्गतेरसुखावहत्वादिति भावः अन्यतो नलवरणपक्षे कथमदःप्रतिलम्भो अमुष्याः परिग्रहः परदारत्वादिति भावः ॥ ६९ ॥

मामिति। इयं दमयन्ती इयदेतावदस्य नलस्य मत्तः मत्सकाशात् महत्त्वमाधिक्यं न वेद यदि तदा मामुपैष्यति तर्हि तद्गतदेयत्वादुत्कर्षज्ञानत्वमेव वरिष्यतीत्यत आह। ईदृशी सर्वा परोक्षनलगतविशेषानभिज्ञा नृपपुत्री अपरादपरस्मान्नलादित्यर्थः पूर्वादिभ्यो वेति विकल्पात्स्मादादेशः। मद्विशेषं मदीयोत्कर्षञ्च कथमाकलयित्री ज्ञात्री तृजन्तादिकारः न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ७० ॥

नैषध इति। किं च दमयन्त्या नैषधे नले वृते सति व्रीडितः

स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं
ह्रीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥
इत्यवेत्य मनसात्मविधेयं
किञ्चन त्रिविबुधी बुबुधे न ।
नाकनायकमपास्य तमेकं
सा स्म पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥
किं विधेयमधुनेति विमुग्धं
स्वामुगत्रयमवेक्ष्य ऋभुक्षाः ।

सन् बहिस्तावदहं भविताऽस्मि बहिः क्वापि जनसमक्षे स्थातुं न शक्नोमीत्यर्थः भवतेर्लुट् । बतेति खेदे गृहेऽपि स्वां वनितां स्वां भार्यां ह्रिया निमीलति सङ्कुचतीति ह्रीनिमीलि णिनिप्रत्ययः आस्यं कथं खलु दर्शयिताहे दर्शयिष्यामि । दृशेर्ण्यन्तात् कर्तरि लुट् एतीति हकारः अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानमिति अणिकर्तुः वनितायाः वैकल्पिकं कर्मत्वं अत्र णेरणादि सूत्रस्य यत्प्रहणसामर्थ्यबल श्रूयमाणकर्मत्वाभावेन तदविषयत्वात् णिचश्चेत्यात्मनेपदमिति केचित् । अणि कर्तुः कर्मत्वेऽपि तदतिरिक्तकर्मान्तरश्रवणादश्रूयमाणकर्मत्वमस्त्येवेति णेरणादि सूत्र विषयत्वमेवेति भाष्यकारः । तदेतत्सम्यग्विवेचितमस्माभिः किरातार्जुनीयव्याख्याने घण्टापथे स सन्ततं दर्शयते गतस्मय इत्यत्र ॥७१॥

इतीति । त्रयाणां विबुधानां समाहारः त्रिविबुधी यमादिदेवत्रयमिति पूर्वोक्तश्लोकत्रयेण प्रकारेण मनसा अवेत्यालोच्य किञ्चनात्मविधेयं स्वकर्तव्यं न बुबुधे न विवेद। किं च सा त्रिविबुधी तमेकन्नाकनायकमिन्द्रमपास्यापवार्य परस्परमास्यं पश्यतिस्म इतिकर्तव्यतामूढास्त्रयोऽपि केवलमन्योन्यं मुखान्यपश्यन्नित्यर्थः ॥ ७२ ॥

शंसति स्म कपटे पटुरुच्चै-
र्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

सर्वतः कुशलभागसि कच्चित्
त्वं स नैषध इति प्रतिभा नः।
शासनाङ्कसुहृदस्तव रेखां
वीरसेननृपतेरिव विद्मः ॥ ७४ ॥

क्व प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा
यात्रयात्र शुभयाजनि यन्नः।
तत्तयैव फलसत्वरया त्वं
नाध्वनोऽर्द्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥

किमिति। कपटे परवञ्चने उच्चैः पटुरत्यन्तसमर्थः सभुत्वादिन्द्रः अधुना किं विधेयमिति विमुग्धमितिकर्तव्यता मूढं स्वस्य अनुगानामनुयायिनां यमादीनां आननमवेक्ष्य तेषान्दैन्यं दृष्ट्वेत्यर्थः नलस्य वञ्चनमभिलष्याभिसन्धाय शंसतिस्म जगाद ॥ ७३ ॥

सर्वत इति। हे सौम्य! सर्वतः समस्ताङ्गेषु कुशलभागसि कच्चित् कच्चित्कामप्रवेदन इत्यमरः। त्वां न वेद्मीत्याह त्वं सः प्रसिद्धो नैषधो नल इति नोऽस्माकं प्रतिभा प्रतीतिः कुतः तव रेखामाकृतिं शासनाङ्कसुहृदः समाङ्कासनभाजः वीरसेननृपतेरिव तत्सदृशीं विद्मः तत्सादृश्यात् तत् पुत्रो नलस्त्वमिति प्रतीत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

क्वेति। हे नल! क्व प्रयास्यसि इत्युक्त्वा पृष्ट्वा अलं न प्रष्टव्यमित्यर्थः अलंखल्वोरित्यादिना क्त्वाप्रत्ययः। कुतो यद्यस्मान्नोऽस्माकं अत्र यात्रया इहागमनेन शुभया त्वद्दर्शनेन सफलया अजनि अभावि भावे लुङ्। तत्तस्मात् फलेन त्वरया फलार्थिन्या तया यात्रयैव कर्त्र्या त्वमिदमध्वनोऽर्द्धमर्द्धमार्गमागमितो न किं? अस्मदर्थमेव इदन्तवागमनमित्यर्थः॥ ७५॥

एष नैषध! स दण्डभृदेष
ज्वालजालजटिलः स हुताशः।
यादसां स पतिरेष च शेषं
शासितारमवगच्छ सुराणाम्॥ ७६॥

अर्थिनो वयममी समुपेम
त्वां किलेति फलितार्थमवेहि।
अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं
कुर्महे भवति कार्य्यनिवेदम्॥ ७७॥

ईदृशीं गिरमुदीर्य्य बिडौजा
जोषमाप न विशिष्य बभाषे।

के यूयमत आह एष इति। हे नैषध! नल! एष इति पुरोवर्त्तिनो हस्तनिर्देशः स प्रसिद्धो दण्डभृद्यम एष ज्वालजालैर्जटिलो जटावान् ज्वालामालाकुल इत्यर्थः वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावित्यमरः। पिच्छादित्वादिलच्। स हुताशोऽग्निः एष स यादसां पतिर्वरुणः शेषमवशिष्टं त्वमित्यर्थः सुराणां शासितारमवगच्छ देवेन्द्रं विद्धि॥ ७६॥

अर्थिन इति। हे नल! अमी वयं अर्थिनः सन्तः त्वां समुपेमः किल प्राप्नुमः खलु उपपूर्वादिणो लटोरूपं। इति फलितार्थं निष्कृष्टार्थं अवेहि विद्धि क्षणमध्वनः खेदमपास्याध्वनः श्रमं नीत्वा भवति त्वयि कार्य्यनिवेदं कार्यविशेषनिवेदनं विदेर्ण्यन्ताद्घञ्प्रत्ययः कुर्महे॥७७॥

ईदृशीमिति। बिडौजाः इन्द्रः ईदृशीं सामान्यनिष्ठां गिरमुदीर्य जोषं मौनं आप तूष्णीं जोषं भवेन्मौनं इत्यव्ययेषु हलायुधः। विशिष्य विविच्य न बभाषे विशेषं नाचष्ट इत्यर्थः अत्राभिधाकुशलत्वे उक्तिचातुर्यं चित्रं विस्मयो न। कुतः अस्येन्द्रस्य शैशवमवधिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथातथा तदारभ्येत्यर्थः गुरुराचार्यो गुरुर्बृहस्पतिः वाचस्पतिशिष्यस्य-

नात्र चित्रमभिधाकुशलत्वे
शैशवावधि गुरुर्गुरुरस्य ॥ ७८ ॥

अर्थिनामहृषिताखिलरोमा
स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम् ।
अर्चनार्थमिव तच्चरणानां
स प्रणामकरणादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

दुर्लभं दिगधिपैः किममीभि
स्तादृशं कथमहो मदधीनम् ।
ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं
नैषधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

जीवितावधि वनीयकमात्रै
र्याच्यमानमखिलैः सुलभं यत् ।

वागमित्वं किं चित्रमित्यर्थः गुरुर्गीष्पतिपित्राद्योरित्यमरः ॥ ७८ ॥

अर्थीति । अर्थिनाम्ना अर्थिनामश्रवणेन हृषिताखिलरोमा रोमाञ्चिततनुः हृषेर्लोमास्विति वैकल्पिक इडागमः । नृपः स्वमात्मानं तच्चरणानामर्चनाय अर्चनार्थं स्फुटकदम्बकदम्बं विकसितनीपकुसुमवृन्दमिवेत्युत्प्रेक्षा प्रणामकरणात्तद्राजादुपनिन्ये अर्पयामास ॥ ७९ ॥

दुर्लभमिति । दिगधिपैरमीभिरिन्द्रादिभिर्दुर्लभं किं तादृशं दुर्लभं वस्तु कथं मदधीनं मदायत्तमहो ईदृशं विरोधं मनसिकृत्य मनसि निधाय अनत्याधानं उरसि मनसि इति गतिसंज्ञापक्षे कुगतिप्रादय इति समासे ल्यबादेशः नैषधेन नलेन चिराय चिरं समशायि संशयितं विचारितमित्यर्थः भावे लुङ् ॥ ८० ॥

विचारप्रकारमाह द्वादशश्लोक्या जीवितेत्यादि । यद्वस्तु आदखिलैर्वनीयकमात्रैः यैः कैश्चिद्याचकैः वनीयको याचनक इत्यमरः । जीविता-

अर्थिने परिवृढाय सुराणां
किं वितीर्य्य मम तुष्यतु चेतः ॥ ८१ ॥
भीमजा च हृदि मे परमास्ते
जीवनादपि धनादपि गुर्वी।
न स्वमेव मम सार्हति यस्या
षोड़शीमपि कलां किल नोर्व्वी ॥ ८२ ॥
मीयतां कथमभीप्सितमेषां
दीयतां द्रुतमयाचितमेव।

वधि प्राणान्तं याच्यमानं सुलभं। सुराणां परिवृढाय प्रभवे अर्थिने किं वस्तु वितीर्य दत्त्वा चेतः परितुष्यतु सन्तुष्येत् प्राणान्तं वस्तु सर्वसाधारणं ततोऽधिकमिन्द्राय देयं किमस्तीति विचार्यत इत्यर्थः वितरणे चेतसः कर्त्तृत्वविवक्षाया वितरणपरितोषयोः समानकर्त्तृकत्वसिद्धिः ॥ ८१ ॥

नन्वस्ति लोकोत्तरवस्तु भैमी सा दीयतामत आह भीमजेति। उर्व्वी भूर्यस्याः भैम्याः षोड़शीमपि कलां नार्हति षोड़शांशमात्रमिति साम्यं न प्राप्नोति इत्यर्थः अतएव धनादपि किं बहुना जीवितादपि गुर्वी अधिका सा भीमजा भैमी च मे हृदि हृदये परमास्ते किल। किन्तु मम स्वमेव न भवति अद्याप्यस्वीकरणादस्वस्य अदेयत्वात् स्वत्वेऽपि देयं दारसुतादृते इति दाराणां दाननिषेधाच्च विचारस्तदवस्थ एवेति भावः ॥ ८२ ॥

मीयतामिति। एषामभीप्सितं वस्तु कथं मीयतां ज्ञायेत ज्ञानस्योपयोगमाह। अयाचितं यथा तथा द्रुतं दीयतां दातव्यमित्यर्थः तर्हि अर्थिवाचैव विज्ञाय दीयतामत आह यो दाता वाञ्छामर्थ्याकाङ्क्षां कलयन् जानन्नपि अर्थिवागवसरं सहते याच्ञाकालं प्रतीक्षते तं दातारं धिगस्तु स गर्ह्य इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छा-
मर्थिवागवसरं सहते यः॥ ८३ ॥

प्रापितेन चटुकाकुविडम्बं
लम्भितेन बहुयाचनलज्जाम्।
अर्थिना यदघमर्ज्जति दाता
तन्न लुम्पति विलम्ब्य ददानः॥ ८४ ॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यै-
र्दीयते सलिलमर्थिजनाय।
याचनोक्तिविफलत्वविशङ्का-
त्रासमूर्च्छनचिकित्सितमेतत्॥ ८५ ॥

अर्थिने न तृणवज्जनमात्रं
किन्तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम्।

शीघ्राप्रदाने दोषमाह प्रापितेनेति। चटुकाकुभ्यां चटूक्तिका-कुप्रयोगाभ्यां विडम्बं हास्यत्वं प्रापितेन दात्रेति शेषः। बह्वधिकं यथा तथा याचनेन देहीति वादनेन लज्जां लम्भितेनात्रापि दात्रेति शेषः अर्थिना करणभूतेन उत्कर्षेण अर्थिपीडनेनेत्यर्थः। दाता यदघं अर्जति सम्पादयति विलम्ब्य ददानो दाता तदघं न लुम्पति न निहन्ति तस्य पापस्य प्रायश्चित्तमपि नास्तीत्यर्थः॥ ८४ ॥

यदिति। वदान्यैर्दातृभिः प्रदेयं यत् द्रव्यं उपनीय अर्थिजनाय सलिलं दीयत इति यत् एतत् सलिलदानं याचनोक्तिविफलत्वशङ्कया देहीति वादवैफल्यशङ्कया त्रासो भयं तेन यन्मूर्च्छनं तस्य चिकित्सितमि-त्युत्प्रेक्षा अन्यथा किमर्थं तत्सलिलदानमिति भावः॥ ८५ ॥

अर्थिन इति। कुशवतो जलस्य दायो दानं ददातेर्घञ् युगागमः। सम्प्रति प्रतिपाद्यतया अस्मिन्विधावस्तीति कुशवज्जलदायी स कुशः

एवमाह कुशवज्जलदायी
द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥
पङ्कसङ्करविगर्हितमर्हं
न श्रियः कमलमाश्रयणाय।
अर्थिपाणिकमलं विमलन्त-
द्वासवेश्म विदधीत सुधीस्तत् ॥ ८७ ॥
याचमानजनमानसवृत्तेः
पूरणाय बत जन्म न यस्य।
तेन भूमिरतिभारवतीयं
न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥ ८८ ॥

जलदानप्रतिपादक इत्यर्थः। अतएवोक्तिविदग्धः अभिधाव्यापारमन्तरेण अर्थादेव अर्थान्तरप्रतिपादनचतुर इत्यर्थः द्रव्यदानविधिः द्रव्यदानविधायकशास्त्रमेवमाह किमिति अर्थिने धनमात्रं धनमेव मात्रं मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। तृणमेव प्रतिपाद्यं न देयं किन्तु जीवनं जीवितमपि तथा देयमिति सकुशं जलञ्च देयमिति गम्यते अर्थ्यनपेक्षित जलकुशदानं विदधतो द्रव्यदानविधेरयमेवाभिप्राय इति भावः ॥ ८६ ॥

पङ्केति। पङ्कः पापं कर्दमञ्च पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसोरिति वैजयन्ती। तत्सङ्करेण विगर्हितं कमलं श्रियः आश्रयणाय नार्हं तस्मात् सुधीः विमलं निर्मलं निष्पङ्कं अर्थिपाणिकमलं तद्वासवेश्म लक्ष्मीनिवासस्थानं विदधीत सर्वथा धनं पात्रपाणिष्वेव निक्षेप्तव्यं नतु भूमाविति भावः ॥ ८७ ॥

याचमानेति। यस्य धनिनो जन्म याचमानजनमानस वृत्तेरर्थिजनमनोरथस्य पूरणाय न भवति बतेति खेदे तेन केन पापीयसा इयं भूरति भारवती न द्रुमादिभिः बहुभिरित्यर्थः तेभ्यः प्रजानां बहूपकारलाभादिति भावः ॥ ८८ ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवन्
तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै ।
तत्र नैष कुरुते मम चित्रं
यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥
मामभीभिरिह याचितवद्भि-
र्दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।
यद्यशो मयि निवेशितमेत-
न्निष्क्रयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥
लोक एष परलोकमुपेता
हा विहाय निधने धनमेकः ।

मेति । कृपणः कष्टलुब्धो जीवन् प्राणन् तृष्णया अतिगर्द्धनेन जातु कदापि परस्मै याचमानाय धनानि मार्पयतु न प्रयच्छतु एष कृपणः तत्र अप्रदाने मम चित्तं विस्मयं न कुरुते किन्तु मृतोऽपि तानि धनानि नार्पयति न प्रतीच्छतीति यत् तत्र चित्तं कुरुते मार्पणानि कृपणस्याश्चर्यं कुरुते इति तदाभासीकरणाद्विरोधाभासालङ्कारः ॥ ८९ ॥

मामिति । इह जगत्यां भुवि भुवने जगती भुवने भुव्या मिति वैजयन्ती । दातृजातमवमत्य अवधीर्य मामभीभिर्याचितवद्भिः देवैः यद्यशो मयि निवेशितं स्थापितं एतन्निष्क्रयः एतस्य यशसः निष्क्रयः प्रतिनिधिभूतः कतमस्तु पदार्थः तदीयोऽस्तु इन्द्रादिसम्बन्धी स्यात् किं नितीर्य अनृणो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ९० ॥

लोक इति । लोको जनः हा कष्टं निधने अन्तकाले धनं विहाय एकः एकाकी परलोकमुपेता उपैष्यति इणो लुट् । इति हेतोः उदयहृदयं उदारकरणं चित्तं यस्य सः अर्थ्येव बन्धुः अस्य लोकस्य तद्धनं अमुं परलोकं निनीषति नेतुमिच्छति अन्ये तु बन्धवः स्वयमेव सर्वस्वं त्यक्त्वा न नं प्रापयन्तीत्ययमेवापद्बन्धुः संग्राह्य इति भावः ॥ ९१ ॥

इत्यमुं खलु तदस्य निनीष
त्यर्थिबन्धुरुदयद्दयचित्तः ॥ ९१ ॥

दानपात्रमधमर्णमिहैक
ग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्त्तुं
पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्त्तं
तानवोचत पतिर्निषधानाम्।
अर्थिदुर्लभमवाप्य च हर्षात्

दानेति। साधुः सज्जनो वार्धुषिकश्च साधुः स्त्रीषु हिते रम्ये सज्जने वार्धुषी पुमान् इति वैजयन्ती। इहास्मिन्लोके एकं ग्राहि दिवि परलोके कोटिगुणितं कोटिशः आदत्तं दायि दातृ वस्त्रधान्ये हिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणाः परे इति। लोके वृद्धेः परिमितिरस्ति इदंत्व परिमितदायीत्यर्थः अवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति अधमर्णे णिनिप्रत्ययः। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया। दानपात्रं नामाधमर्णं धनग्राहीतिरूपकं उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकावुभौ इत्यमरः। सुकृतैर्यदि तदानीमसीदद्विनश्वत्परलोकेभवं पारलौकिकं परलोकान्वेति वक्तव्यमिति भावार्थे ठञ्प्रत्ययः। कुसीदं वृद्धिजीवनं कर्तुमलं समर्थ इति शेषः कुसीदं वृद्धिजीविकेत्यमरः। नादत्तमुपतिष्ठतीतिन्यायाददातुर्न किञ्चिदामुष्मिकं सुखं दातुः पुनरनन्तमिति सर्वथार्थिने दातव्यमिति भावः॥ ९२॥

एवमिति। निषधानां पतिर्नलः एवमादि मुहूर्तं अल्पकालं विचिन्त्य अर्थिभिरर्थिनां वा दुर्लभं हर्षादुल्लसितश्रि वर्धमानश्रीकं प्रसन्नमित्यर्थः शैषिकस्य कपो वैभाषिकत्वान्नपुंसकह्रस्वत्वं। याच्यमानमुखं दातृमुखञ्चावाप्य प्रसन्नमुखो भूत्वेत्यर्थः तानिन्द्रादीनवोचत्॥ ९३॥

याच्यमानमुखमुल्लसितश्रि ॥ ९३ ॥

नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः
सत्यमन्नजनितो जनदेहः।
वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादां
दृङ्निमज्जनमुपैति सुधायाम् ॥ ९४ ॥

मत्तपः क्व नु तनु क्व फलं यत्
यूयमीक्षणपथं व्रजथेति।
ईदृशान्यपि दधन्ति पुनर्नः
पूर्व्वपूरुषतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिलां खलु देवीं
कर्म्म सर्व्वसहनव्रतजन्म।

नास्तीति। जन्यजनकयोः कार्यकारणयोर्व्यतिभेदो व्यतिक्रमो नास्ति न कार्यं स्वोपादानादभिन्नमित्यर्थः, जनदेहो अन्नजनितो भुक्ताहारपरिणामहेतुरभयं सत्यमित्यर्थः अमृत मदन्तीत्यमृतादः अदोऽनन्न इति यत्प्रत्ययः तेषाममृतादाममृतभुजां वो युष्माकं तनूं मूर्तिं वीक्ष्य मद्दृष्टिः सुधायां निमज्जनं उपैति खलु सुधामज्जन सुखमनुभवतीत्यर्थः जनदेहानामन्नाज्जन्यत्वं तद्वद्दे युष्मद्देहानामपि तथात्वे कथमेतत्सुधाकार्यकारित्वं स्यादित्यर्थः युष्मद्दर्शनादेव तावत् कृतार्थोऽस्मीति भावः ॥ ९४ ॥

मदिति। तनु स्वल्पं मत्तपः क्व यूयमीक्षणपथं व्रजथेति यत् एतत्फलं युष्मद्दर्शनरूपं महाफलं क्व वैरूप्यादिति भावः अतएव विरूपघटनारूपो विषमालङ्कारः। अथवा ईदृशानि ईदृङ्महाफलान्यपि दधन्ति पुनः शब्दो वाक्यालङ्कारे पुष्णन्ति वा नपुंसकस्येति नुमागमः। नोऽस्माकं पूर्वपुरुषतपांसि जयन्ति तानीदानीं फलन्तीत्यर्थः पुत्रपूतत्वादिवत्तेषामेवेदं फलमिति भावः ॥ ९५ ॥

यूयमप्यहह पूजनमस्या
यन्निजैः सृजथ पादपयोजैः ॥ ९६

जीविताबधि किमप्यधिकं वा
यन्मनीषितमितो नरडिम्भात्
तेन वस्वरणमर्चतु सोऽयं
ब्रूत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

एवमुक्तवति वीतविशङ्के
वीरसेनतनये विनयेन ।
वक्रभावविषमामथ शक्रः
कार्य्यकैतवगुरुर्गिरमूचे ॥ ९८

प्रतीति । इलां देवीं भूदेवतां सर्वसहनं विश्वावमाननसहनमेव व्रतं येन सा सर्वसहेत्याख्यायते तस्मात्जन्म यस्य तत्तज्जन्म तज्जन्म-मित्यर्थः । क्रियत इति कर्म सुकृतं कर्तृ प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास खलु तिष्ठतेरिदिति णौ चङ् उपधाया इकारः। यद्यस्माद्यूयं निजैः पादैरेव पयोजैरिति रूपकं अस्या इलाया पूजनं पूजां सृजथ कुरुध्व-मित्यर्थः अहह ! अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावधारणे इत्यमरः॥९६॥

जीवितेति । इतो नरडिम्भान्मानुषशिशोर्जीवितावधि प्राणान्तं ततोऽधिकं वा किमपि मनीषितमीप्सितं यद्वस्तु सोऽयं नरस्तेन वस्तुना वस्वरणमर्चतु पूजयतु ईदृक् मनुष्यं वस्तु पुनः किमस्तु किं स्यात् ब्रूत ॥ ९७ ॥

एवमिति । वीरसेनतनये नले विनयेन अकपटेन वीतविशङ्के मुक्तविशङ्के विस्रब्धे उक्तवति सति अथ कार्येषु कर्तव्यार्थेषु यानि कैतवानि कपटानि तेषां गुरुः उपदेष्टा शक्रः वक्रभावः प्रतिकूलाभिप्रायः तेन विषमां प्रतिकूलां गिरमूचे ॥ ९८ ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः
कामयेमहि महीमहिकांशो ! ।
दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं
निर्जितस्मर ! निरस्य चिरस्य ॥ ९९ ॥

आसते शतमधिक्षिति भूपा
स्तोयराशिरसि ते खलु कूपाः ।
किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते
भास्वतस्तु कतमस्तुलयास्ते ॥ १०० ॥

विश्वदृश्वनयना वयमेव
त्वद्गुणाम्बुधिमगाधमवेमः ।

पाणीति । हे महीमहिकांशो ! भूतलहिमांशो ! प्रालेयं मिहिका चार्थेत्यमरः । वयं दमयन्त्याः पाणिपीडनमहं विवाहमहोत्सवं कामयेमहि अभिलषामहे, निर्जितस्मर ! स्मरभीतिं चिरस्य निरस्य दूरतो निरस्येत्यर्थः चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका इत्यमरः । अत्रोद्वाहे दूतकर्म दूत्यं तस्य भावकर्मणीति यत्प्रत्ययः । अस्माकं कुरु ॥ ९९ ॥

आसत इति ! अधिक्षिति क्षितौ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । शतं भूपाः आसते अपरिमिताः सन्तीत्यर्थः तत्र त्वं तोयराशिरसि ते कूपाः खलु भूपत्वसाम्येऽपि तेषां तव च समुद्रकूपयोरिव महदन्तरमित्यर्थः । तथाहि दिव्याकाशे ते ते ग्रहाः चन्द्रादयः न जाग्रति न प्रकाशन्ते किं ? किन्तु कतमो ग्रहः भास्वत स्तुलया साम्येन आस्ते न कोऽपीत्यर्थः तद्वत्तवापि न कोऽपि भूपस्तुल्य इति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १०० ॥

विश्वेति । विश्वं पश्यन्तीति विश्वदृश्वानि सर्वदर्शीनि दृशेः क्वनिप् । तानि नयनानि येषां ते वयमेवागाधं गभीरं तव गुणा दानदयादा-

त्वामिहैवविनिवेश्य रहस्ये
निर्वृतिं न हि लभेमहि सर्व्वे ॥१०१॥
शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य
स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः।
क्षेप्तुमेनमृजुमाशु सपक्षं
सायकन्धनुरिवाजनि वक्रः॥ १०२॥
तेन तेन वचसैव मघोनः
स स्म वेद कपटं पटुरुच्चैः।

चिन्त्यत्वशिल्पसत्यसन्धत्वादयः तामेवाम्बुधिमवेम: अवगच्छाम: इत्यौत्प्रेक्षिकरूपं। यस्मादिह अस्मिन् रहस्ये कार्य्ये त्वामेव विनिवेश्य नियुज्य सर्व्वे वयं निर्वृतिं सुखं न लभेमहीति काकुः लभेमह्येव प्रागुक्तगुणाढ्यत्वमेवेति भावः॥ १०१

शुद्धेति। शक्र इन्द्रः शुद्धवंशजनितोऽपि काश्यप गोत्रोद्भवोऽपि गुणस्य शौर्य्यवीर्य्यवशित्व सत्यसन्धत्वादेः स्थानतां आश्रयतां अनुभवन् जानन्नपि नलगुणवत्त्वा मवगच्छन्नपि सपक्षं राज्ञां दिक्पालांश भूतत्वेन सतत सत्कृत हवि रादिसमर्पक त्वेनच सहाय भूतवान्तवं ऋजुं अकुटिलस्वभावं च एनं पुरोवर्त्तिनं नलं आशु झटिति क्षेप्तुं वञ्चयितुं धनुरिव यथा धनुः उक्तविशेषण विशिष्ट इत्यर्थः। सायकं वाणं क्षेप्तुं गुणस्य शिञ्जिन्याः मौर्व्वीज्या शिञ्जिनीगुण इत्यमरः स्थानतां अधिष्ठानत्वमनुभवति तद्वदिति योजना। वाणमपि सपक्षं पक्ष सहितम्। पक्षं वाहन पक्षयोरित्यमरः। धनुः शब्दस्यापि पुंलिङ्गत्व ममरेण प्रति पादितम् अत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषः स चोपमया संकीर्य्यत इति॥१०२॥

तेनेति। उच्चैःपटुरतिकुशलः स नलः तेन तेन वचसैव मघोनः कपटं वेद स्म विवेद। अथ वेदनानन्तरं तदुचितां तस्य कपटस्योचितामनुरूपां वाणीमाचरत् स्वयमपि कपटोक्तिमेवाकरोदित्यर्थः तथाहि

आचरत्तदुचितामथ वाणी
मार्ज्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

सेयमुच्चतरता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम्।
युष्मदीयमपि या महिमानं
जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

वित्त चित्तमखिलस्य न कुर्य्यां
धुर्य्यकार्य्यपरिपन्थि तु मौनम्।
ह्रीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्म्मा
स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां

कुटिलेषु विषये आर्जवमकौटिल्यं नीतिर्नहि। ततः कुटिलेन भवितव्यं अन्यथा महान्तमनर्थं स्पृच्छेदिति भावः ॥ १०३ ॥

सेयमिति। सेयमन्यजन्मनि जन्मान्तरे मयैव कृतानां दुरितानां उच्चतरता महत्ता तया किमपराद्धं तथाहि या पापमहत्ता कथापथस्य वागवृत्तेः पारं दूरमवाच्यमित्यर्थः युष्मदीयमपि महिमानं प्रभावमाहात्म्यं जेतुमुल्लङ्घयितुमिच्छति पापातिरेकाद्युष्मदाज्ञोल्लङ्घनेच्छा मे जायत इति विनयोक्तिः सर्वथा युष्मन्नियोगो न क्रियत इति परमार्थ इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

ननु कुटिलोक्तेर्वरं मौनमाह वित्तेति। हे देवाः! अखिलजनस्य चित्तं वित्त विदित्वा ब्रूतेत्यर्थः। तर्हि कीदृक् ते चित्तं तदाह धुर्यस्य इष्टसाधनसमर्थस्य कार्यस्य उपायप्रयोगस्य परिपन्थि विरोधि मौनं न कुर्यां गिरा परिहारोक्त्या ह्रीरस्तु वरं कार्यविरोधिनो मौनं लज्जावहमपि परिहारवचनमेव साध्वित्यर्थः। तर्हि मौनादेव परिहारे

संमुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम्।
तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां
या न यस्य सदृशी वितरीतुम्॥ १०६॥
यामि यामिह वरीतुमहो त
द्दूततान्तु करवाणि कथं वः॥
ईदृशां न महतां बत जाता
वञ्चने मम तृणस्य घृणापि॥ १०७॥
उद्भ्रमामि विरहान्मुहुरस्या
मोहमेमि च मुहूर्त्तमहं यः।

किं प्रतिषेधकार्यं तत्राह। परस्य वाक् प्रार्थनोक्तिरपरास्ता अप्रतिषि-द्धा सती स्वीकृतैव पुनः अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायादङ्गीकृतैव मास्तु॥ १०५॥

तत्र तानुपालभते यदिति। येषां वो मतावेव विमलदर्पणिकायां निर्मलादर्शे अखिलं तत्त्वं वस्तु सम्मुखस्थं प्रत्यक्षं खलु तेन सर्वज्ञा अपि यूयमीदृशं उक्तप्रकारं त्यदादिष्वित्यादिना दृशेः क्विन्प्रत्ययः। आज्ञां किं वितरथ कीदृशी अत आह। या यस्य मे वितरीतुं दातुं सदृशी योग्या न तस्माद्यूयं ममोपालभ्या इत्यर्थः॥ १०६॥

अथाष्टभिरयोग्यतामेवाह यामीत्यादिना। इहास्मिन् समये यां भैमीं वरीतुं वृतोवेति दीर्घः। यामि गच्छामि तद्दूततां तस्यामेव विषये दूत्यन्तु कथं वः करवाणि अहो ईदृशां महतां वः तृणस्य तृणकल्पस्य मम वञ्चने प्रतारणे घृणा करुणा जुगुप्सा वापि न जाता बतेति खेदे॥१०७॥

उद्भ्रमामीति। योऽहमस्याः भैम्याः विरहात् मुहुः उद्भ्रमामि उन्माद्यामि मुहूर्तमीषत्कालं मोहं मूर्च्छाञ्च एमि प्राप्नोमि ईदृगवस्थः सोऽहं वो युष्माकं रहस्यं रक्षितुं गोप्तुं कथं प्रभवितास्मि प्रभवि-

ब्रूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं
रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः ॥ १०८ ॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा
यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे ।
भावगुप्तिमवलम्बितुमीशे
दुर्जया हि विषया विदुषापि ॥ १०९ ॥

यामिकाननुपसृत्य च मादृक्
तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ।
रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे
पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥

आदधीचि किल दातृकृतार्घ्यं
प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।

ष्यामि शक्ष्यामीत्यर्थः भुवोक्लटिमिप् ब्रूत ॥ १०८ ॥

यामिति । योऽहं मनोरथमयीं सङ्कल्परूपां यां भैमीं हृदि कृत्वा-श्वसिमि प्राणिमि अथ कथं सोऽहं तदग्रे तस्याः भैम्याः पुरः भावगुप्तिं कामविकारगोपनमवलम्बितुं कथमीशे शक्नोमि तथाहि विदुषापि विवेकिनापि विषयाः शब्दादयः दुर्जया इत्यर्थान्तरन्यासः॥१०९॥

यामिकानिति । किञ्चेति मादृक् मद्विधः क्षत्रिय इत्यर्थः यामान् रक्षन्तीति यामिकाः प्रहररक्षकाः रक्षन्तीति ठक् ।ताननुपसृत्य अहत्वा तां भैमीं निरीक्षितुमपि कः क्षमते किं पुनराभाषितुमिति भावः तथैव क्रियतां तत्राह रक्षिणां लक्षाणि तेषां जयेन मर्दनेन चण्डचरित्रे क्रूरकर्मणि पुंसि कुमारी कन्या कुत्र विश्वसिति न कुत्रापीत्यर्थः को-द्वाहकथाप्रसङ्गः क्व चान्तःपुरजनमर्दनं इति भावः ॥ ११० ॥

आदधीचीति । [illegible] प्राणसीम मत्यावधिर्य-

आददे कथमहं प्रियया तत्
प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवास्यै
कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु।
भीमजार्थपरयाचनचाटौ
यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं
यूयमन्वहमुपास्य मया यत्।

स्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा पणो मूल्ये ग्लहे मान इति वैजयन्ती। आदधीचि दधीचिमारभ्य अभिविधावव्ययीभावः। क्रिखेति प्रसिद्धौ दाष्टभिर्द्दान्धैः क्रतार्घं निश्चितं मूल्यं मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः। यद्यप स्तद्यपः प्राणतः प्राणाच्छतगुणेन प्रिययैव पणेन मूल्येन वा कथमाददे क्रीणामि न्यूनक्रयस्य परावर्त्यत्वादिति भावः। अत्र परिवृत्तिरलङ्कारः समन्यूनाधिकानाञ्च यथा विनिमयो भवेत्। साकं समाधिकैर्न्यूनैः परिवृत्तिरसौ मतेति लक्षणात्। तत्र प्राणैर्यशसः न्यूनपरिवृत्तिः हीनमूल्यत्वात् प्रियया यशसो अधिकपरिवृत्तिरधिकमूल्यत्वादिति भावः॥ १११

अर्थनेति। अस्यै दमयन्त्यै तादर्थ्ये चतुर्थी मयि विषये भवद्भिरिव मयापि भवत्सु विषये अर्थना प्रार्थना कर्तुमर्हति कर्तव्येत्यर्थः। अथ कथं कामुकमुखात् कामिनीविषये ति चेत् यथा भवतां तथेत्याह भीमजार्थाय परयाचनचाटुः परप्रार्थनारूपा प्रियोक्तिः तस्यां यूयमेव नः गुरवः उपदेष्टारः करणीयाः करोमि चेति भावः॥ ११२॥

अथ चेत् प्रथमप्रार्थनाकर्तृत्वाभिमानस्तर्हि स्वयमेव प्रथम इत्याह अर्थिता इति। मया अन्वह मनुदिनमन्वहेत्यव्ययीभावः समासान्तष्टच्। यूयमुपास्य प्रथमतो दमयन्ती मर्थिता: अर्थयतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः। इति यत्तत्प्रथमप्रार्थनं व्यतियतां व्यतिक्रम्यतां इणो लटः

ह्रीर्न चेद्व्रतियतामपि तद्वः
सा ममापि सुतरां न तदस्तु ॥ ११३ ॥
कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्व्वं
मां वरीतुमुररीकृतमास्ते ।
व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे
स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥ ११४ ॥
तत्प्रसीदत विधत्त न खेदं
दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम् ।
ह्रास्यतैव सुलभा न तु साध्यं
तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥
ईदृशानि गदितानि तदानी-
माकलय्य स नलस्य बलारिः ।

छत्रादेशः । वोयुष्माकं ह्रीर्न चेत्तर्हि सा ह्रीर्ममापि सुतरां नास्तु माभूत् ॥ ११३ ॥

कुण्डिनेति । कुण्डिनेन्द्रसुतया दमयन्त्या न लोकेत्यादिना निष्ठायोगे षष्ठीप्रतिषेधात्कर्त्तरि तृतीया। मां वरीतुमुररीकृतमङ्गीकृतमास्ते तया महरणमङ्गीकृतं किलेति वार्तायां कर्मणि क्तः। अङ्गीकृतस्य कथञ्चिदिच्छार्थत्वमङ्गीकृत्य समानकर्तृकेषु तुमुनिति तुमुन्प्रत्ययः। ततो मयि दृष्टे परं व्रीडमेष्यति एवं च सा युष्मान् न स्वीकरिष्यति नेच्छति खलु॥ ११४ ॥

तदिति । तत्तस्मात्प्रसीदत प्रसन्ना भवत खेदं क्लेशं न विधत्त न कुरुत ममेदमेतद्दूतकृत्यं अत्यसदृशमत्यन्तायोग्यं हि । कुतः अनौपयिकेन अनुपायेन उपायं विनेत्यर्थः उपायाद्ध्रस्वत्वं चेति स्वार्थे ठक् ह्रस्वश्च । तद्दूत्यं विधित्सुभिः विधातुमिच्छुभि ह्रास्यतैव सुलभा साध्यं प्रयोजनन्तु न सुलभं अनुचितकर्मारम्भो ऽनर्थाय भवेन्न फलायेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

शंसति स्म किमपि स्मयमानः
स्वानुगाननविलोकनलोलः ॥ ११६ ॥

नाभ्यधायि नृपते ! भवतेदं
रोहिणीरमणवंशभवेन ।
लज्जते न रसना तव वाम्या
दर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ॥ ११७ ॥

भङ्गुरं न वितथं न कथं वा
जीवलोकमवलोकयसीमम् ।
येन धर्मयशसी परिहातुं
धीरहो चलति धीर ! तवापि ॥ ११८ ॥

ईडशानीति । स बलारिरिन्द्रस्तदानीं नलस्य ईडशानि गदितानि वाक्यान्याकलय्य आकर्ण्य स्मयमानो मन्दं हसन् स्वानुगानां यमादीनामाननविलोकने लोलः लोलुपः सन् स्ववाक्यानुमोदनार्थमिति भावः । किमपि किञ्चिद्वाक्यं शंसतिस्म शशंस ॥ ११६ ॥

नेति । हे नृपते ! भवता इदं सेयमुत्तरतेतिप्रतिषेधवाक्यं रोहिणीरमणवंशभवेन सोमवंश्येन नाभ्यधायि किंत्वसोमवंश्येनैवाभिहितमित्यर्थः । परिश्रुत परित्यागादिति भावः । कुतः अर्थिषु विषये स्वयमुरीकृतकाम्याङ्गीकृतमनोरथपूरणा तव रसना वाम्यात्प्रति कुलाच्च लज्जते अतो न सोमवंश्य इव प्रतिभासीत्यर्थः ॥ ११७ ॥

भङ्गुरमिति । हे धीर ! विद्वन् ! इमं जीवलोकं प्राणिजातं भङ्गुरं विनश्वरं मनुजभासमिदः स्वरच् । वितथं दुःखमयत्वाद्विफलञ्च कथं वा नावलोकयसि पश्यसि न जानासीत्यर्थः । येनाज्ञानेन तवापि धीः धर्मयशसी अभङ्गुरे अवितथे अपीति भावः परिहातुं चलति अहो अस्थिरविषये लौल्यात् स्थिरकीर्तिसुकृतपरित्यागो भवादृशामनुचित इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः
प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन ।
इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्की
कष्टमत्र स भवानपि माभूत् ॥ ११९ ॥

याऽपदृष्टिरपि या मुखमुद्रा
याचमानमनु या च न तुष्टिः ।
त्वादृशस्य सकलः स कलङ्कः
शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि
विस्मृतः किमथवा पठितोऽपि ।

क इति । जगन्मुकुटे जगद्भूषणे वः कुले येन प्रार्थकेप्सितमर्थिमनोरथो नापूरि न पूरितं स कोऽजनिष्ट जातः न कोऽपीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना कर्तरि लुङ् चिण्प्रत्ययः । आदिः युष्माकं कूटस्थः इन्दुः कलङ्की अजनिष्ट जातः कष्टं अत्र लोके भवानपि स कलङ्की माभूत् अपकीर्तिं मा कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अथ विचार्यमाणे त्वमेव कलङ्की न शशाङ्क इत्याह येति । त्वादृशस्य याचमानमनु अर्थिनं प्रति या अपदृष्टिः विकृतदर्शनं या च मुखमुद्रा मौनं या न तुष्टिः असन्तोषस्य सकलो विकारः स कलङ्कः शीतभासि चन्द्रे शशकः परं केवलमङ्कः श्रीवत्सादिव चिह्नं न तु कलङ्क इत्यर्थः ॥ १२० ॥

नेति किं च पूर्वोऽयमर्थिषु तेषां संवाद इत्याह । अक्षराणि पठता शैशवे मातृकाक्षराण्यभ्यस्यता त्वया नकारो निषेधवाची नशब्दो नापाठि किं ? पठितोऽपि विस्मृतः किं ? इत्यमर्थिजनस्य संशय एव दोला तया खेलनं क्रीड़ां नकारः शकारः खलु अत्रार्थिनामीदृक् संशयाश्रयत्वेऽपि

इत्थमर्थिजनसंशयदोला
खेलनं खलु चकार नकारः ॥ १२१ ॥

अब्रवीत्तमनलः क नलेदं
लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।
कल्पवृक्षपतिमर्थिनमेनं
नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः
स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।
तत्पदे त्वदभिषेककृतान्नः
स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः स चोक्तसंशयोत्थापित इति सङ्करः ॥ १२१ ॥

अब्रवीदिति । अथ अनलोऽग्निस्तं नलमब्रवीत् हे नल ! इदं वक्ष्यमाणं लब्धं हस्तप्राप्तं शशिकल्पं चन्द्रप्रतिमं यशः क उज्झसि कुत्र त्यजसि किं तद्यशस्तदाह इह लोके जनः त्वदतिरिक्तः कोऽपि कल्पवृक्षपतिमनन्यार्थिनमित्यर्थः एनं शतमन्युमिन्द्रमर्थिनन्नाप नाधत्त तद्धस्तगतमिन्द्रयाच्यत्वयशो वृथा मा विनाशीरित्यर्थः ॥ १२२ ॥

नेति । स्वःसदः स्वर्वासिनः सत्सूद्विषेति क्विप् । तेषां नः सम्बन्धी योऽभिलाषः मनोरथो मुदमुपनयन् स्वसिद्ध्या सन्तोषमावहन् कदापि न व्यहन्यत न विहितः अद्य तत्पदे तद्व्यवसिते तत्सम्पादनाधिकार इत्यर्थः । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु इत्यमरः । अभिषेककृतां त्वां प्रापयतान्नः सम्बन्धी सोऽभिलाषः असमता असाधारण्यं स्वसिद्धौ अनन्यापेक्षत्वमिति यावत् तन्मदन्त्यजतु अद्य प्रभृति स्वार्थसाधने स्वयमेव समर्थाः सुरा इत्यहङ्कार मुवाच इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्ट
वीरसेनकुलदीप! तमस्त्वाम्।
यत्किमप्यभिबुभूषति तत् किं
चन्द्रवंशवसतेः सदृशन्ते ॥ १२४ ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां
कामधेनुरपि या पशुरेव।
नैनयोरपि वृथाऽभवदर्थी
हा विधित्सुरसि वत्स! किमेतत् ॥ १२५ ॥

याचितश्चिरयति क नु धीरः
प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः।

अब्रवीदिति। अथ यमः अहृष्टमसन्तुष्टं तं नलमब्रवीत् हे वीरसेनकुलदीप! किमपि किञ्चिद्यत्तमो मोहोऽन्धकारश्च त्वामभिबुभूषति अभिभवितुमिच्छति तच्चन्द्रवंशो वसतिः प्रतिष्ठा यस्य तस्य ते सदृशं किं? चन्द्रतेजस स्तमसा अभिभवोऽयुक्त इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

रोहण इति। यो रोहणो मणीनामाकरो अद्रिः सोऽपि कठिनानां मध्ये किमपि कठिनः, या कामधेनुः सा पशुरेव, एनयोः पशुपाषाणयोरपि सम्बन्धी द्वितीयाटौस्स्वेन इति इदंशब्दस्यैतच्छब्दस्य वा अन्वादेशे एनादेशः। अर्थी वृथा विफलितो नाभवत् हे वत्स! किमेतद्विधित्सुर्विधातु मिच्छुरसि हेति विषादे हा कष्टं पशुपाषाणाभ्यामपि तुच्छवृत्तिरसि ॥ १२५ ॥

याचित इति। क नु कुत्र धीरः याचितः सन् चिरयति विलम्बते न कुत्रापि विलम्बत इत्यर्थः। कुतः क्षणमपि प्राणने जीवने प्रतिभूर्लग्नकः कः न कोऽपीत्यर्थः द्राघिम्नेषनिषेण शीघ्रपक्ष्मपातव्याजेन घूर्णनेन कनीनिकाभ्रमणेन पूर्णां द्विनयनी नयनद्वयमेव दृढनिद्रां मरणं शंसति

शंसति द्विनयनी दृढ़निद्रां
द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं
सार्थिना विमुखता यदभाजि ।
स्तोककस्य खलु चञ्चुपुटेन
म्लानिरुल्लसति तद्घनसंघे ॥ १२७ ॥

ऊचिवानुचितमक्षरमेनं
पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।
कीर्त्तिरेव भवतः प्रियदारा-
दाननीरझरमौक्तिकहारा ॥ १२८ ॥

नयनघूर्णनवत् क्षणिकं जीवनमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

अभ्रेति। शीतं शीतलं अभ्रपुष्पं उदकं मेघपुष्पं घनरस इत्यमरः। तत्पुष्पं दुर्लभं वस्त्विति च गम्यते दित्सत्यपि दातुमिच्छत्यपि परिजिहीर्षतीत्यर्थः। घनसङ्घे मेघवृन्दे अर्थिना याचकेन स्तोककस्य चातकस्य दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाह्वित्यमरः। चञ्चुपुटेन साप्रतिज्ञा विमुखता पश्चिमुखत्वं पराङ्मुखत्वं च अभाजीति यत् तत्तस्माद्वैमुख्यभजनात् म्लानिः जलधरमलिनत्वं वैवर्ण्यं च उल्लसति स्फुरति तत्र अर्थिन एव वैमुख्ये दातुरियं म्लानिः किम्? दातृवैमुख्ये तस्मात्तादृशस्य तव इदमर्थिवैमुख्य मनुचितमिति भावः ॥ १२७ ॥

ऊचिवानिति। अथ पाशपाणिर्वरुणः पाणिमुदस्य उद्यम्य एनं नलमुचितं युक्तमक्षरं वाक्यमूचिवानुवाच किमिति दाननीरझरा दानाम्बुधारा मौक्तिकहारा मुक्ताहारा यस्याः सा कीर्तिरेव भवतः प्रियदाराः प्रियकलत्रं पुंभूम्नि दारा इत्यमरः। अतो दमयन्तीलोभात् कीर्तिं जह्रीहीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

चर्म्म वर्म्म किल यस्य न भेद्यं
यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत्।
स्थायिनाविह न कर्णदधीचौ
तन्न धर्म्ममवधीरय धीर ! ॥ १२९ ॥
अद्य यावदपि येन निबद्धौ
न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ।
आस्थितावितथतागुणपाशः
स्वाद्दशा स विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥
प्रेयसी जितसुधांशुमुखश्री
यां न मुञ्चति दिगन्तगतापि।

चर्म्मेति। यस्य चर्म वर्म कवचवदिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। नभेद्यं दुष्करं तस्य छेदन मित्यर्थः। यस्य च अस्थि वज्रमयं वज्रावयवं किलेति प्रसिद्धौ। तौ महासत्वशालिनौ कर्णदधीचौ इह लोके चेद् यदि नस्थायिनौ अस्थितिशीलौ प्रत्युत मरणशीलावेतत्यर्थः। कर्णस्य दधीचेश्च उद्भविष्यन् काल उद्भूतस्य कालो नास्ति कायस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वादित्यर्थः। हेधीर! हेविद्वन्! तत् तस्मात् हेतो धर्मं यं कञ्चनापीति भावः। नावधीरय नावमन्यस्व, अस्मिन् प्रत्यक्षपरिदृश्यमाने नश्वरे जगति धर्मादन्यत् स्थायिवस्तु नास्तीति त्वयापि अस्माद्दौत्यकरणरूपोधर्मो मा परिहार्य इत्यर्थः। अत्र प्रकरणोत्थकर्णदधीचि शब्दश्रवणात् श्रुतस्यापि धर्मस्य प्रकृतस्य सम्बन्धोप देशात् केवला प्रकृत योगिता ॥ १२९ ॥

अद्येति। येन सत्यसम्बन्धपाशेन निबद्धौ बलिर्वैरोचनिः विन्ध्यश्च अद्य यावत् एतद्दिनपर्यन्तं विचलितुमपि प्रभू समर्थौ न विदुषा जानता त्वादृशेन आस्थितस्य प्रतिज्ञातार्थस्य अवितथता सैव गुणः उत्कृष्टधर्मः स एव पाशो बन्धः सः दुरपासः दुरुच्छेदः बलिविन्ध्ययोर्दृष्टान्तेन यावज्जीवं निर्बन्धेनापि प्रतिश्रुतार्थ कार्यनिर्वाहः कार्य इत्यर्थः ॥ १३० ॥

भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थं
कः कदर्थयति तामपि कीर्त्तिम् ॥ १२१ ॥

यान् परं प्रति परेऽर्थयितार
स्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वम्।
नैव नः खलु मनोरथमात्रं
शूर ! पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १२२ ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु
म्लानदानजनितोरुयशःश्रीः।

प्रेयसीति। प्रेयसी प्रियतमा जिता सुधांशुमुखानां चन्द्रादीनां श्रीर्यया सा अन्यत्र जितसुधांशुमुखश्रीर्यस्याः सा तथोक्ता या कीर्त्तिर्दिगन्तगता देशान्तरगतापि न मुञ्चति तामपि कीर्त्तिं भङ्गिसङ्गमोभङ्गुरसङ्गतिर्यस्याः तस्याः कुरङ्गदृशः एणाक्ष्याःअर्थे तदर्थन्तादर्थ्येऽव्ययीभावः कुत्सितोऽर्थः कदर्थः कोस्तत्पुरुषेऽचि कुशब्दस्य कदादेशः तं करोतीति कदर्थयति को नाम अस्थिरार्थे स्थिरत्यागादिति भावः ॥ १२१ ॥

यानिति। परे अन्यजनाः परं प्रतिष्ठालाभं प्रति उद्दिश्य यानस्मानर्थयितारः ताच्छीलेऽतृन् न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधाद्द्वितीया ते वयमपि यं त्वामर्थयितारःस्म अहो स त्वं पुनर्नोऽस्माकं मनोरथमात्रं मनोरथमेव नैव पूरय किन्तु हे शूर ! यशोभिर्दिशोऽपि पूरय खलु अस्मादस्मन्मनोरथपूरणेन ते दिगन्तविश्रान्ता कीर्त्तिर्भविष्यतीति भावः॥१२२

अर्थितामिति। सुरशाखी कल्पवृक्षः सुरेष्वसौ षु त्वयि विषये अर्थितां गतेषु सत्सु म्लाना अर्थ्यभावात् क्षीणा दानजनिता दानजन्याजरू-

अहती यशःश्रीः कीर्त्तिसम्पत्तिर्यस्य सः तथा सन् केवलेन कुसुमेन गगनं पाण्डुशुभ्रं विधत्तां ननु वितरणयशसां स्वार्थिनामन्यार्थित्वेन त-

अद्य पाण्डु, गगनं सुरशाखी
केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १२३ ॥

प्रवसते भरतार्ज्जुनवैण्यवत्
स्मृतिधृतोऽपि नल ! त्वमभीष्टदः ।
खगमनाफलतां यदि शङ्कसे
तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १२४ ॥

इष्टिं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याद्या सुराह्लादिनी
धर्म्मार्थां सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ।

च्छिदानकथासमयादिति भावः ॥ १२३ ॥

अत्र यात्रावैफल्यशङ्कया ते सङ्कोचसत्ताशङ्कनीयमेवेत्याह प्रवसत इति । हे नल ! प्रवसते प्रयाणं कुर्वते भरतः शाकुन्तलेयः अर्जुनः हैहयः वैण्यः पृथुः तैस्तुल्यं तद्वत् तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिः। स्मृत्या धृतः स्मृतिधृतः स्मर्यमाणोऽप्यभीष्टदः इष्टार्थप्रदः त्वं खगमनस्य स्वयात्रायाः अफलतां वैफल्यं शङ्कसे यदि तर्हि लोके निखिलं सर्वमपि मङ्गलं यात्राकालीनं त्वत्स्मरणलक्षणं मङ्गलाचरणमफलं खलु तथा च वैण्यं पृथुञ्चार्जुनं हैहयञ्च शाकुन्तलेयं भरतं नलञ्च। एतान् भुवं यः स्मरति प्रयाणे तस्यार्थसिद्धिः पुनरागमश्चेति शास्त्रं प्रमाणं स्यादित्यर्थः। तथा च यस्य स्मरणादन्येषामर्थसिद्धिस्तस्य तवार्थसिद्धौ कः सन्देह इति भावः ॥ १२४ ॥

इष्टिमिति । अद्य नोऽस्माकं इष्टिं इज्यां यागञ्च प्रति इष्टियागेच्छयोः इष्टिरित्यमरः। यजेरिष्टेश्च स्त्रियां क्तिन् वचिस्वपीत्यादिना यजेः सम्प्रसारणं श्वादिना षत्वं शेषंसमानं इच्छेति इष्टेः क्तिन् प्रत्ययापवाद इति काशिका तथापि प्रयोगवाहुल्यात् साधुत्वं द्रष्टव्यं। स्वः स्वर्गमन्यत्र स्वरैरुदात्तादिभिः आह्लादयति इति स्वराह्लादिनीधर्म्मोऽर्थः प्रयोजनमभिधेयञ्च यस्याः सा धर्म्मार्थां या प्रतिश्रुतिः जीवितावधि

त्वत्कीर्त्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशना
द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिन्नामान्वयं लुम्पतु ॥१२५॥
यं प्रासूत सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं
स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विष्यति।

किमप्यधर्थि वेति श्लोकोक्ता त्वन्मनोरथपूरणे प्रतिज्ञा अभूत् तां प्रतिश्रुतिं श्रुतिप्रतिभटीकृत्य वेदप्रतिनिधीकृत्य सत्यापयित्वेत्यर्थः अन्विताख्यापरां व्रज सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिनिधित्वात् प्रतिश्रुतिरित्यन्वर्थनामाक्षरां कुरु सत्यप्रतिज्ञो भवेत्यर्थः तस्य फलमाशीर्मुखेनाह त्वदिति। त्वत्कीर्तिः पुनः त्वद्यशस्तत् त्रिभुवनं भुवनत्रयं समाहार द्विगोरेकवचनं पात्रादित्वात् नपुंसकत्वं। पुनती पावयन्ती पुनातेः शतरि ङीप् द्रव्याणां नीलपीतादिद्रव्याणां शुभ्रः शुक्लगुणः शुभ्रे शुक्लादयः पुंसि इत्यमरः। तेनाद्वयादेशनादभेदापादनात् शितिपीतादिनामभिः वाचकशब्दैरन्वयं वाच्यत्वलक्षणं सम्बन्धं लुम्पतु निवर्तयतु अर्थिमनोरथपूर्त्या कीर्तिं सम्पादयेत्यर्थः अत्र नीलादिवस्तूनां स्वगुणत्यागेन तत् कीर्तिग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः। तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिरिति लक्षणात् ॥ १२५ ॥

यमिति। यं शनैश्चरं सहस्रं पादा रश्मयोऽङ्घ्रयश्च यस्य स सहस्रपात् पादा रश्म्यङ्घ्रि तुर्यांशा इत्यमरः। संख्या सु पूर्वस्येति समासान्तो अन्तलोपः प्रासूत प्रसूतवान् स च्छायातनयः शनैश्चरः मन्दः शनिः पङ्गुकालौ छाया पुत्रो सितश्च स इत्यमरः। कथं वा पादेन खञ्जः विकलः नन् येनाङ्गविकार इति तृतीया उद्भवदुत्पन्नः सुतः पितुः सादृश्यमन्विष्यति किल प्राप्नोति खलु एतस्य प्रश्नस्याद्य त्वत्तेजसा लङ्घने सादृश्यैः सहस्र-संख्यैरपि अश्वितिमत्वर्थीयोऽण् प्रत्ययः अङ्घ्रिभिः पङ्गुः खञ्जः पूर्ववत्तृ-तीया अभिव्यक्तीभवन् भानुमान् सूर्यो नोऽस्माकमुत्तरं समजनि सञ्जातः जनेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिणि इणो लुक्। अत्रार्कस्य पङ्गोः पङ्गुत्वोक्तिरतिशयोक्तिभेदः तद्वत्वस्य शनैश्चरे पङ्गुत्वस्योत्प्रेक्षण इति सङ्करः ॥ १२६ ॥

एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने
साहस्रैरपि पङ्क्तिभिरभिव्यक्तीभवन् भानुमान् ॥१३६॥

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिषदस्ता गिरश्चाटुगर्भा
वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दौत्यभारं बभार।
अङ्गीकारङ्गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढः सम्भृतानन्दमूचे
भूयादन्तर्द्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्तता यत्र कुत्र ॥१३७॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ॥१३८॥

इतीति। क्षितीशो नलः त्रिदशपरिषदः सुरसङ्घस्य एवं चाटुगर्भाः प्रियप्रायास्ता गिरः आकर्ण्य वैदर्भीकामुकः सन्नपि लषपतेत्यादिना कमेरुकञ्प्रत्ययः। अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधान्मध्यिपासुवत्‌ द्वितीया समासः। प्रसभविनिहितं बलादारोपितं दूत्यभारं बभार अस्मिन्नलेऽङ्गीकारं गते सति अमरपरिवृढो देवेन्द्रः हे नल! यत्र कुत्रान्तर्धिसिद्धेरन्तर्धानशक्तेः अनुविहितभवच्चित्तता अनुसृतत्वन्मनस्कता भूयात् भवच्चित्तानुसारेण सर्वत्र तवान्तर्धानाविर्भावशक्तिरस्त्विति संभृतानन्दं सहर्षमूचे तिरस्करणीं विद्यां प्रादादित्यर्थः ॥१३७॥

श्रीहर्षमित्यादि सुगतं, श्रीमयीभिः विजय प्रशस्तिभिः ग्रन्थविशेषस्य रचना तातस्य निर्माणकर्तुरित्यर्थः ॥१३८॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचल-मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने पञ्चमः सर्गः।

नैषधचरितम्।

षष्ठः सर्गः।

दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानः।
स भीमभूमीपतिराजधानीं लक्षीचकाराथ रयस्यदस्य ॥ १ ॥
भैम्या समं नाजगणद्वियोगं स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः।
पयोधिपाने मुनिरन्तरायं दुर्वारमप्यौर्वमिवौर्वशेयः ॥ २ ॥

दूत्यायेति। अथ दूत्याकारानन्तरं द्विषां निषेद्धा निवारयिता निषधानां जनपदानां प्रधानः मुख्यो ऽधिपतिरित्यर्थः। स नलो दैत्यारिपतेरिन्द्रस्य दूत्याय दूतस्य भावकर्मणीति यप्रत्ययः। भीमभूपतिराजधानीं कुण्डिननगरं रयस्य स्ववेगस्य लक्षीचकार लक्ष्यमकरोत् ॥ १ ॥

भैम्येति। अधीशो मनोनियमनसमर्थः। अतएव दूतधर्मे दूतकृत्ये स्थिरधीरक्षुब्धः सन्नविचलन् नलो भैम्या समं सह वियोगं साकंसत्रासमंसहेत्यमरः। और्वशेयः। उर्वशीपुत्रो मुनिरगस्त्य और्वशेयः कुम्भयोनिरगस्त्यो विन्ध्यकूट्टन इति हलायुधः। पयोधिपाने दुर्वारमपि उर्वश्याः अपत्य मौर्वशेयः वरुणभयान्मात्रागुप्त इति स्वनिहित मौर्वं वडवाग्निमिव अन्तरायं नाजगणत्। अन्तरायत्वेन नामन्यत। भैमीवियोगमपि विघ्नप्रतिज्ञाभङ्गभयात् दूत्यमेव दृढ़मवलम्बितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षी संवादपीयूषपिपासवस्ते।
तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषा देवस्य तस्याभरणीबभूवुः॥ ३॥
तां कुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्ता मिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं सः।
मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन रथस्तदीयः पुरमाससाद॥ ४॥
भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथ्या सेयं पुरीत्युत्कलिकाकुलस्ताम्।
नृपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां भृशं निशश्वास सुरैः क्षताशः॥ ५॥
स्विद्यत्प्रमोदाम्बुलवेन वामं रोमाञ्चभृत्पक्ष्मभिरस्य चक्षुः।

नलेति। ते देवाः नल एव प्रणाली जलनिर्गममार्गः। तया मिलत् प्रसरदम्बुजाक्षीसंवादपीयूषं भैमीसल्लापामृतं पिपासवः पातुमिच्छवः सन्तः मधुपिपासव इतिवत् द्वितीयासमासः। तदध्ववीक्षार्थं नलमार्गप्रतीक्षणार्थमिव अनिमेषाः सन्तः इत्युत्प्रेक्षा। तस्य देवस्य आभरणीबभूवुः। तदागमनपर्य्यन्तं तत्रैव तस्थुरित्यर्थः॥ ३॥

तामिति। तस्यायं तदीयो नलस्य स रथस्तां कुण्डिनमिति यदाख्यापदं नामपदं तन्मात्रेण गुप्तां छन्नाममरावतीं तत्कल्पामित्यर्थः। भूमेरिन्द्रस्य भीमभूपतेः पुरं मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन आससाद॥ ४॥

भैमीति। नृपो नलः इयं भैमीपदस्पर्शनकृतार्थरथ्या सफलमार्गा सा श्रूयमाणा पुरीत्युत्कलिकया उत्कण्ठया आकुलः क्षुभितः सन् क्षणमीक्षणाभ्यां तां पुरीं निपीय सतृष्णं दृष्ट्वा सुरैः क्षताशः छिन्नाशः सन् भृशं निशश्वास॥ ५॥

अथ एवं स्विद्यमानस्य तस्य इष्टसिद्धिसूचकं दक्षिणाक्षिस्पन्दनं जातमित्याह स्विद्यदिति। अस्य तत् वामं चक्षुः प्रमोदाम्बुलवेन आनन्दबाष्पकणेन स्विद्यत् स्विन्नं सत् पक्ष्मभिरक्षिमिषद्भिरिति शेषः। रोमाञ्चभृत् रोमाञ्चितं सत् तस्याः पुरो नगर्याः स्फुरत् स्फुरन्तं प्रकाशमानं नवोपभोगं अपूर्वदर्शनमन्यस्त्रीसङ्गमं च प्राप। अन्यत् पुनः दक्षिणन्तु कम्पं चलनं तत्राप। वामाक्ष्याः स्वेदरोमाञ्चाविव दक्षिणस्य तु वेपथुरप्यधिकः

अप्यत्मनः कम्पमपि स्फुरत् तत्तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम्॥६॥
रथादसौ सारथिना सनाथा द्राजा वतीर्य्याशु पुरं विवेश।
निर्गत्य बिम्बादिव भानवीयात् सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः॥७॥
चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्त्तिर्ववृते न दृश्या।
बभूव तच्चित्रतरन्तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्त्तिः॥ ८॥
जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम्।
विगाहमाना पुरमस्य दृष्टि रथादृदे राजकुलातिथित्वम्॥ ९॥

सात्त्विकः संवृत्त इति भावः। आनन्दाश्रुपक्ष्माणिस्पन्देषु स्वेदादिसात्त्विकरूपणाद्रूपकं तदुल्लासितभोगव्यवहारसमारोपात् पुरीचक्षुषोः स्त्रीपुंसत्वप्रतीतेः रूपकसङ्कीर्णसमासोक्ति रलङ्कारः॥ ६॥

रथादिति। अथानन्तरं राजा नलः सारथिना सनाथात् सहिता द्रथादवतीर्य्य अंशुसङ्घोऽकीशुसमूहो भानवीयाद्बिम्बान्निर्गत्य सौधाकरं चान्द्रमण्डलमिवाशु पुरं कुण्डिनं विवेश। सन्ध्यासमये शशिनि रवे र्दीधितयो मूर्च्छिता स्तमोनैशं क्षपयन्ति॥ ७॥

चित्रमिति। तदा कुण्डिनवेशिनः कुण्डिन नगरं प्रविष्टस्य नलस्य सा मूर्त्ति स्तनुर्यद्दृश्या चक्षुर्ग्राह्या न ववृते न संवृत्ता तत् चित्रं आश्चर्यम्। एतावत्कालपर्य्यन्तं या चक्षुर्ग्राह्या आसीत् सा अधुना प्रच्छन्ना भवति इति आश्चर्यम्। रमणीयत्वेन प्रसिद्धा सा नलस्य मूर्त्ति र्यद्दृश्या रमणीया न संवृत्ता इति आश्चर्य्यमेव। यद्यपि दृश्या न ववृते तथापि नलस्य मूर्त्ति र्यत्विश्वेषां सकलजनानां एका मुख्या दृश्यैव चक्षुर्ग्राह्यैव अथच रमणीयैव बभूव तच्चित्रतरम्। अदृश्याया मूर्त्तेः सकलजनदृश्यत्वमाश्चर्य्याय भवति॥ ८॥

राजभवनदर्शनमाह। अथ अनन्तरं विदग्धै रभिज्ञै र्जनैः। मुग्धैः सुन्दरै र्भवनैः प्रासादैश्च पदे पदे विस्मयस्य आश्चर्य्यस्य कल्पवल्लीं कल्पलतां

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्वसज्जे लीनश्चरामीति ह्रिदा ललज्जे।
द्रक्ष्यामि भैमीमिति सन्तुतोष दूत्यं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच॥१०

अथोपकार्य्यामसरेन्द्रकार्य्यां कक्षासु रक्षाधिकृतैरदृष्टः।
भैमीन्दिदृक्षुर्बहु दिक्षु चक्षुर्दिशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः॥ ११॥

अयंक इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम्।
दृशन्दधौ विस्मयनिस्तरङ्गां स लङ्घितायामपि राजसिंहः॥ १२॥

आश्चर्य्यवहामितियावत्। पुरं कुण्डिननगरीम् विगाहमाना अस्य नलस्य दृष्टिः राजकुलातिथित्वं आददे। राजसदनं ददर्शेत्यर्थः॥ ९॥

हेलामिति। असौ नलः अस्वसज्जे सन्नद्धे रक्षिजने राजकुलरक्षकवीरवर्गे सत्यपि हेलामवज्ञां दधौ इति गर्वोक्तिः। लीनः कष्टं चरामीति शूरोऽपि गूढ़श्चरामीति हेतो ह्रिदा ललज्जे। भैमीं द्रक्ष्यामीति सन्तुतोष। स्वं स्वकीयं दूत्यं विचिन्त्य शुशोचेति निर्वेदोक्तिः। अत्र गर्व्वलज्जाहर्षनिर्वेदानां बहूनां भावानां परस्परोपमर्द्देन समावेशाद्भावशबलतोक्ता॥ १०॥

अथेति। असौ नलः कक्षासु स्हप्रकोष्ठेषु कक्षा प्रकोष्ठे हर्म्यादेरित्यमरः। रक्षायामधिकृतैः रक्षिजनैरदृष्टः सन् भैमीं दिदृक्षुः। द्रष्टुमिच्छुरतएव दिक्षु चक्षुर्भूयिष्टं दिशन् प्रेरयन् विशङ्को निर्भयः स तां पूर्वनिर्द्दिष्टामुपकार्य्यां राजसद्म उपकार्य्या राजसद्म इति विश्वः। असरेन्द्रकार्य्यामितो रविशत्॥ ११॥

अयमिति। विभुः समर्थः राजा सिंह इव राजश्रेष्ठः उपमितसमासः। स नलः अयं क इति अन्यस्य जनान्तरस्य निवारकाणां रक्षिणाङ्गिरा वाक्येनैव हेतुना कण्ठं विभुज्य किं दृष्टोऽस्मीति शङ्कया ग्रीवां त्रिकलय्य वक्रीकृत्वेत्यर्थः विलङ्घितायां अतीतायामपि द्वारि द्वारे विस्मयेन किमेते मामद्राक्षुरित्याश्चर्य्येण निस्तरङ्गां निर्निमेषां दृशन्दधौ सिं-

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य बालां काञ्चित्समालब्धुमसंहतोरम्।
निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या सङ्घट्टमासाद्य चमच्चकार॥ १३॥
अनादिसर्गस्रजि वानुभूता चित्रेषु वा भीमसुता नलेन।
जातैव किम्वा जितशम्बरस्य सा शाम्बरीशिल्पमलक्षि दिक्षु॥१४॥
अलीकभैमीशतदर्शनान्न तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय।
भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद्भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्भि॥ १५॥

ऋस्य ग्रीवाभङ्गेन लङ्घिताध्वदर्शनं युक्तमितिभावः। स्वभावोक्तिरल-ङ्कारः॥१२॥

अन्तरिति। स नलो ऽन्तःपुरस्यान्तः अभ्यन्तरे अव्ययमेतत्। समा-लब्धुमुद्वर्तयितुं असंहतोरमन्योन्यासक्तोरुदेशां काञ्चिद्बालां विलोक्य निमीलि-ताक्षः सन् पराङ्गनादर्शनपापभीत्येतिभावः। भ्रमन्त्या तत्र सञ्चरन्त्या-परया स्त्र्यन्तरेण सङ्घट्टमभिघातमासाद्य द्वयोरपि दृष्टेः प्रतिबन्धादिति भावः। चमच्चकार चमदित्यनुकार शब्दोऽयम्॥ १३॥

अनादीति। अनादौ सर्गस्रजि सृष्टिपरम्परायां वा क्वचिज्जन्मान्तर इत्यर्थः। चित्रेष्वालेख्येषु वा अनुभूता अत्यन्तानुभूते भ्रमासम्भवादिति-भावः। किम्वा जितशम्बरस्य मायिनो मायाविनः कामस्य शाम्बरीशिल्पं मायासृष्टिः। स्यान्माया शाम्बरीत्यमरः। जातैव सा भीमसुता नलेन दिक्षु अलक्षि प्रतिदिशं मलक्ष्यत लक्षेः कर्मणि लुङ्। अत्रालीकभैमीसाक्षात्कारो जन्मान्तरानुभवाद्वा चित्रानुभवाद्वा केवलं मदनमायावलाद्वेति हेतू-त्प्रेक्षा॥ १४॥

अलीकेति। अन्याः कन्याप्सरसः कन्याः अप्सरस इव उपमित समासः। कन्या अप्यन्या स्तत्रत्याः स्त्रियः। अलीकभैम्या सह दर्शनाद्धेतो स्तस्य नलस्य रसाय रागाय नाभवत्। ततोऽपि तासामपकृष्टत्वादिति भावः। किं सादृश्यात् तासु अपि तस्य भैमीभ्रमो न बभूवेत्यत आह भैमी-ति। तत इति। सार्वविभक्तिकस्तसिः। तस्य भैमीभ्रमस्यैव प्रसादात् साम-र्थ्यात्तेन नलेन तास्वन्तःपुरस्त्रीषु भैमीभ्रमोनालम्भि न प्राप्तः। अत्यन्त वैसादृश्यादिति भावः॥१५॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्तादिरहादिहस्तः ।
स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन् व्यषदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥
प्रियां विकल्पोपहृतां स याव द्दिगीशसन्देशमजल्पदल्पम् ।
अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरुभवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥
पश्यन् स तस्मिन् मरुतापि तन्व्याः स्तनौ परिस्प्रष्टुमिवात्तवस्त्रौ ।
अत्यान्तपश्चान्तमृगाङ्कमास्यं दधार तिर्य्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥
अन्तःपुरे विस्तृतवागुरेऽपि बालावलीनां वलितैर्गुणौघैः ।
न कालसारं हरिणान्तरस्थितयं प्रभुर्बद्धुमभून्मनोभूः ॥ १९ ॥

भैमीति । भैम्यां निराशे सुरैः कृताशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ता हृत्तस्वहस्तावलम्बाज्जीवितादित्यर्थः । विरहाद्विहस्तो विह्वलः स नलः । अलीकां तां मिथ्याभैमीमवलोक्य क्षणाद्विबुद्धो निवृत्तभ्रमस्तत्र तामपश्यन् व्यषदत् । विषण्णोऽभूत् । सदेर्लुङि च्लित्वाल्लेरङादेशः ॥ १६ ॥

प्रियामिति । स नलो विकल्पोपहृतां विभ्रमोपमितां प्रियां याव-द्दिगीशसन्देशं इन्द्रादिवाचिकमल्पमजल्पत् अकथयत् । तावददृश्यया अलक्ष्यवक्त्रया वाचा हेतुकत्र्या भीषितास्त्रासिताः शङ्किताः भूरयो ऽनेका भीरवो भयशीलास्त्रियः ताभ्यो भवति तद्भवो रवः कलकलस्तं नल-मचेतयत् । अबोधयत् । चेतनेर्भावादिकाद्धेतुमण्णिच् ॥ १७ ॥

पश्यन्निति । स नल स्तदान्तःपुरे मरुताऽप्यचेतनेनापीति भावः । परिस्प्रष्टुं स्प्रष्टुमिव आत्तवस्त्रौ अपनीतांशुकौ तन्व्यास्तनौ पश्यन्विलक्षो-लज्जितः सन् अत्यान्तपश्चान्मृगाङ्कमसोढपूर्णिमाचन्द्रमास्यन्तिर्य्यग्वलितं साचीकृतं बभार । यत्र अचेतनस्य वायोरपि चपलता तत्रायं निर्विकार इवेत्यहो जितेन्द्रियत्वमस्येति भावः ॥ १८ ॥

अन्तरिति । अन्तःपुरे बालावलीनां स्त्रीसमूहानां ववयो रभेदात् समूहानां स्त्रलाणाञ्च । वलितैः सविलासैः गुणौघैः विस्तृतवागुरः प्रसारित-मृगबन्धनिकेऽपि वागुरोमृगबन्धनीत्यमरः मनोभूरेव मृगयुरिति शेषः ।

दोर्मूलमालोक्य कचं रुरुत्सो स्ततः कुचौ तावनुलेपयन्त्याः ।
नाभीमथैष श्लथवाससोऽनु मिमील दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥
मीलन्न येकेऽभिमुखागताभ्यां धर्तुं निपीड्य स्तनसान्तराभ्याम् ।
स्वाङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्यन् पुमङ्गसङ्गोत्पुलके ततस्ते ॥२१॥
निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताः कलयन् कटाक्षैः ।
स रागदर्शीव भृशं ललज्जे स्वतः सतां ह्रीः परतोऽपि गुर्वी॥२२

तस्य नलस्य अच्छिद्रयमेव कालसारं कृष्णसारम् अच्छिद्रयं तु कालेन कनीनिकाङ्गेन सारं श्रेष्ठं हरिणं बद्धुमाक्रष्टुं संयन्तुं च प्रभुः शक्तो नाभूत् । जितेन्द्रियत्वादस्येति भावः । अत्र अक्ष्यादिषु हरिणत्वादिरूपणाम्मनोभुवो मृगयुत्वं गम्यत इत्येकदेशविवर्त्तिरूपकम् ॥ १९ ॥

दोरिति । एष नलः । कचं केशपाशं रुरुत्सोः रोद्धुं बन्धुमिच्छोः कस्याश्चिद्दोर्मूलमालोक्य ततोऽनन्तरं कुचावनुलेपयन्त्या स्तौ कुचावालोक्य अथ श्लथवाससः स्रस्तांशुकाया नाभीमालोक्य अनु अनन्तरं दिक्षु पुरःपार्श्वभागेषु क्रमेण कृष्टचक्षुः सन् मिमील मीलिताक्षोऽभूत् । तत्र तदास्त्रीमण्डलं तस्याः पापभीरोर्नेत्रनिमीलनमेव प्राप्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

मीलन्निति । मीलन्निमीलिताक्षः स नलः । अभिमुखमन्योन्याभिमुखमागताभ्यां तथापि स्तनाभ्यां निमित्तेन सान्तराभ्यां काभ्याञ्चित् स्त्रीभ्यां मध्ये निपीड्य निरुध्य धर्तुं ग्रहीतुं न येके शक्यो नाभूत् । स नलः पश्चादपेतोऽपसृतः स्वाङ्गानि विजगौ अन्तःपुरस्त्रीसंस्पर्शदोषाद्विजगर्हेति । स्त्रियौ पुनः पुंसः अङ्गसङ्गेन उत्पुलके जाते ॥ २१ ॥

निमीलनेति । निमीलनं च स्पष्टविलोकनं च ताभ्यां कदर्थितः विरक्तीकृतः । निषिद्धस्पर्शनदोषोद्वेजितः स नलस्ताः स्त्रियः कटाक्षैः कलयन् निर्व्विकल्पेन पश्यन् रागेन पश्यतीति रागदर्शीस इव भृशं ललज्जे कष्टं कामुकवच्छ्या पश्यामीति भृशंपरितप्तोऽभूदित्यर्थः । नन्वप्रकाशेऽर्थे का लज्जा तत्राह । सतां परतोऽपि स्वतो ह्रीर्गुर्वी अकामादप्यकार्य्यकरणे परस्मादपि स्वस्मादेव लज्जते सज्जन इत्यर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्विसृष्टः।
मोघः शरौघः कुसुमानि नाभूत्तद्धैर्य्यपूजां प्रतिपर्य्यवस्यन् ॥२३॥
छित्वैकवर्त्मैव स्मिह भ्रमन्त्याः स्पर्शः स्त्रियाः सुत्यज इत्यवेत्य।
चतुष्पथस्याभरणं बभूव लोकावलोकाय सतां स दीपः ॥ २४ ॥
उद्वर्त्तयन्त्या हृदये निपत्य नृपस्य दृष्टिर्न्यहृतद्द्रुतैव।
वियोगिवैरात् कुचयोर्नखाङ्कैरर्द्धेन्दुलीलैर्गलहस्तितेव ॥ २५ ॥

रोमाञ्चितेति। रोमाञ्चिताङ्गी मनु पुमङ्गात् पुलकितगात्री मुद्दिश्य नलस्य कटाक्षैः कटाक्षवीक्षणैः भ्रान्तेन अयमस्यामनुरक्त इति मत्वानेन रतेः कान्तेन कामेन निर्दिष्टः प्रयुक्तः कुसुमान्येव शरौघः तस्य नलस्य धैर्य्यस्य निर्विकारचित्तस्य पूजां प्रति पूजायां पर्य्यवस्यन् पूजात्वेन परिणमन् मोघोऽव्यर्थो नाभूत्। शत्रोरपि गुणः पूज्यो भवेदितिभावः। अत्र नल-धैर्य्यभङ्गायुक्तकुसुमशरजालस्य न केवलं तद्भङ्गकत्वं प्रत्युत तत्पूजकत्व-मापन्नमित्यनर्थोक्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ २३ ॥

छित्वेति। सतां दीपः सुजनश्रेष्ठः सतां भावानां प्रकाशकः प्रथितश्च स नलः इहान्तःपुरे भ्रमन्त्याःसञ्चरन्त्या स्त्रियाः स्पर्शः एकमभिन्नं वर्त्म छित्वैव सुत्यज इत्यवेत्य निश्चित्य लोकावलोकाय सञ्चारजनसन्दर्शनाय अन्यत्र लोकानां जनानां व्यवहाराय चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथं तद्धितार्थे-त्यादिना समाहारे द्विगुः। ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः पथः सङ्ख्या-व्ययादिति नपुंसकत्वम्। तस्याभरणं बभूव। तत्र स्थित इत्यर्थः। क्लिष्ट-मार्गे स्त्रीसम्बाधादक्लिष्टे चतुष्पथे स्थित्वा समन्तादवलोकितवान् इत्यर्थः। चतुष्पथस्थितो दीपो लोकावलोकाय कल्पत इति ध्वनिः ॥ २४ ॥

उद्वर्त्तयन्त्या इति। नृपस्य दृष्टिः। उद्वर्त्तयन्त्याः गात्रसम्मार्ज-यन्त्या हृदये वक्षसि निपत्यार्द्धेन्दुलीलैरर्द्धचन्द्राख्यैः कुचयोर्नखाङ्कैः कर्त्तृ-भिर्वियोगिषु वैरादिन्द्रत्वप्रयुक्तविरोधो गले हस्तो गलहस्तः। तद्वत् कृता गलहस्तिता। हस्तेन गले गृहीत्वा नुन्नेवेत्युत्प्रेक्षार्थः। मत्वन्तात् तत्करोतीति णिचि णाविष्टवद्भावे विन्मतो र्लुकि ततः कर्मणिक्तः अर्द्धेन्दु-

तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।
द्वयं द्रढीयः कृतमीक्षणाभ्यां तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥२६॥

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगेताः सुखमग्रहीष्यन् ।
संघट्य तस्मिन् भृशभीनिवृत्तास्ता एव तद्वर्त्म न चेददास्यन् ॥२७॥

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।
दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसन्तापमवाप भूपः ॥२८॥

हतः कयाचित् पथि कन्दुकेन संघट्य भिन्नकरजः कयापि ।
कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन सम्भुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥

चन्द्रशकले गले गलहस्तनखाङ्कयोरिति विश्वः । द्रुता त्वरितैव न्यवृतत् । न्यवर्तिष्ट । पापभयादिति भावः ॥ २५ ॥

तन्वीति । तन्वीमुखमेव चन्द्रं व्यस्तरूपकं द्रागधिगत्य दृष्ट्वा निमीलिताभ्यां पापभयादिति भावः । वियोगिन स्तस्येक्षणाभ्यां तस्य तन्वीमुखस्येन्दुता । सरोजताचेतिस्व नयनयोः द्वयं द्रढीयो दृढतरं कृतमिति उत्प्रेक्षा । अन्यथा कथं तत्सन्निधौ तयोर्मीलनमिति भावः ॥ २६ ॥

नन्वङ्गसङ्घट्टनान्तरं तास्तं किमिति न गृह्णन्तीत्यत आह । चतुष्पथ इति । चतुष्पथविनिमीलिताक्षं तं नलं चतसृभ्यो दिग्भ्यःएता आगताः आङ्पूर्वादिणः कर्त्तरि क्तः उत्तरपदस्य समासः । ताः सुखं अक्लेशेनाग्रहीष्यन् । गृह्णीयुः । तस्मिन्नले सङ्घट्याभिहत्य आधारत्वविवक्षया सप्तमी । भृशया गाढया भिया निवृत्तास्ता एव तस्य नलस्य वर्त्म नादास्यन्नदधुश्चेत् । किन्तु स्वयमेवास्य भूतशङ्कया मार्गं दत्वा भयात् पलायितानां तासां तद्ग्रहणधार्ष्ट्यमित्यर्थः । क्रियाऽनिष्पत्तौ लृङ् ॥ २७ ॥

सङ्घट्टयन्त्या इति । तरसा वेगेन सङ्घट्टयन्त्या अभिघ्नन्त्या स्तन्व्याः आत्मनो भूषासु आभरणेषु ये हीरा स्तेषां अङ्कुरेषु कोटिषु प्रोतं सम्बद्धं दुकुलं पट्टाम्बरं हरति आकर्षतीति तादृशः सन् नितम्ब कटिं दिशा परिधाप्य संवस्त्य दिगम्बरं कृत्वा तत्पापमवलोक्य स भूपो वस्त्राहरणपापेन सन्तापमवाप ॥ २८ ॥

हत इति । स नलः पथि कयाचित् कन्दुकेन हतः कयापि सङ्घट्या-

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।
तच्चिन्तयान्तर्निरचायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥३०॥
तच्छायसौन्दर्य्यनिपीतधैर्य्याः प्रत्येकमालिङ्गदमूरतीशः ।
रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामूषु निर्णीतरतिः कथञ्चित् ॥३१॥
तस्मादद्दृश्यादपि नातिबिभ्युस्तच्छायरूपाहितमोहलोलाः ।
मन्यन्त एवाहतमन्मथाज्ञाः प्राणानपि स्वान् सुदृशस्तृणानि ॥३२॥

भिद्धत्वं करजैर्नखैर्भिन्नः कयाचन कुचकुङ्कुमेनाक्तः लिप्तः । एवं ताभिः सम्भुक्तकल्पः सम्भुक्तप्रायो बभूव ॥ २९ ॥

छायामय इति । कयापि स्त्रिया निजे हारे च्छायामयः प्रतिबिम्बभूतः स नलः प्रैक्षि प्रेक्षितः । ईक्षतेः कर्मणि लुङ् । अथ गच्छन्नपसरन् अतएव नेक्ष्यमाणोऽवीक्ष्यमाणः सन् स चित्ते यस्याः तया तद्गर्भितचिन्तया तन्व्या स्वस्यैव हृदयं प्रविष्ट इत्यन्तः अन्तःकरणे चारु सम्यक् निरचायि निश्चितः स छायानलः तद्देशातिक्रमात्तस्या हारादेवापेतो न चित्तादिति सौन्दर्य्यातिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

तच्छायेति । रतीशः कामः । तस्य नलस्य छाया तच्छायम् । मणिकुट्टिमादिगत-तत्प्रतिबिम्बं विभाषासेनासुरेत्यादिना नपुंसकत्वम् । तस्य सौन्दर्य्येण निपीतधैर्य्याः हृतधैर्य्याः अमूः स्त्रीः प्रत्येकमेकैकामेवालिङ्गत् । अत्रोत्प्रेक्षते रतेर्देव्याः प्रतिद्वन्द्वितमासु अतिसदृशीष्वमूषु मध्ये कथञ्चिदपि केनापि प्रकारेण निर्णीतरतिरेष एव रतिः निश्चितनिजपत्नीको नाभूत् । नूनम् । अन्यथा न प्रत्येकमालिङ्गेदित्यर्थः । सर्वास्वपि मन्मथविकारः प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्मादिति । सुदृशः स्त्रियः तच्छायारूपेण तत्प्रतिबिम्बसौन्दर्य्येणाहितः उत्पादितो मोहः चित्तविभ्रमो यासान्ताः अतएव लोलाः आसक्ताः सत्यः अदृश्यादपीतिभयहेतूक्तिः । तस्मान्नलान्नातिबिभ्युः किञ्चिदपि न बिभ्युः । शृङ्गारेण भयानकस्तिरस्कृत इत्यर्थः । तथा हि आहतमन्मथाज्ञा मन्मथपरतन्त्राः सत्यः स्वान् स्वकीयान् प्राणानपि

जागर्त्ति तच्छायदृशां पुरा यः स्पृष्टे च तस्मिन्विससर्प कम्पः।
द्रुतं द्रुते तत्पदशब्दभीत्या स्वहस्तितस्त्रासदृशां परं सः॥ २३॥
उल्लास्यतां स्पृष्टनलाङ्गमङ्गं तासां नलच्छायपिबापि दृष्टिः।
अस्यैव रत्यास्तदनर्त्तिपत्या च्छेदेऽप्यबोधं यदहर्षि लोम॥२४॥
यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य दृष्टाभूयोऽपि तन्देशमगान्मृगाक्षी।

तृणानि मन्यन्ते। एवं मन्यकर्मण्यनादरचतुर्थ्या वैभाषिकत्वात् द्वितीया। प्राणान् तृणीकृत्य तदा तत्सङ्गमकातराणां तासां तद्भयं कुत इति भावः॥ २२॥

जागर्त्तीति। पुरा पूर्वं तच्छायदृशां तत्प्रतिबिम्बदर्शिनीनाम्। क्विप् चेति क्विप्। चासदृशां यः कम्पो जागर्त्ति स्फुरति ततस्तस्मिन् स्पृष्टे सति यस्य प्रससर्प प्रससार। स कम्पः द्रुतं शीघ्रं द्रुतेऽपगते सति तस्य पदशब्दाद्भीत्या-त्मत्रासं परं स्वहस्तवान् कृतः। स्वहस्तितो दत्तस्वहस्तः प्रबलः कृत इत्यर्थः। मत्वन्तात्तत्करोतीति णिचि णाविष्ठवद्भावे विन्मतोर्लुकि ततः कर्मणि क्तः॥ २३॥

उल्लास्यतामिति॥ रत्याः पत्या कामेन स्पृष्टं नलाङ्गं येन तासां अङ्गमुल्लास्यताम् उल्लासं प्राप्यताम् उल्लासयतेः कर्मणि लोट्। नलच्छा-यस्य नलप्रतिबिम्बस्यापिबा तद्दर्शिनीत्यर्थः। प्रासादिना शप्रत्ययः। पिबा-देशश्च। तासां दृष्टिरप्युल्लास्यतान्त्वयोश्चेतनत्वादिति भावः। छेदे कर्त्तनेऽपि अबोधं बोधरहितम् अचेतनं लोम अहर्षि हर्षितम्। इति यत् हृषेरण्य-न्तात्कर्मणि लुङ्। तदस्यैव पाषाणस्त्र अनर्त्ति नर्त्तितः। अप्रसनर्त्तन प्रायं रोमहर्षणं कुर्वाणस्य किमसाध्यमिति भावः। अत्र रोमहर्षणास्य नर्त्तनवाक्यार्थयोर्यत्तच्छब्दावगतसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या साहश्याक्षेपा-द्वाक्यार्थवृत्ति निदर्शनालङ्कारः॥ २४॥

यस्मिन्निति। मृगाक्षी यस्मिन् देशे नलस्य स्पृष्टकमालिङ्गनविशेषं यद्योषितः संमुखमागताया अन्यापदेशाद्व्रजतो नरस्य। गात्रेण गात्रं घटते तदेतदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुरार्याः। इति रतिरहस्येऽभिधानात्।

निपत्य तत्रास्य धरारजःस्थे पदे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥३५॥
भ्रमन्नमुष्यामुपकारिकायां व्यायस्य भैमीविरहात् कृशीयान्।
असौ मुहुः सौधपरम्पराणामाधत्त विश्रान्तिमुपत्यकासु ॥३६॥
उल्लिख्य हंसेन दले नलिन्यास्तस्मै यथादर्शि तथैव भैमी।
तेनाभिलिख्योपहृतस्वहारा कस्या न दृष्टाजनि विस्मयाय॥३७॥
कौमारगन्धीनि निवारयन्तीष्टत्तानि रोमावलिवेत्रचिह्ना।

एत्य प्राप्य दृष्टा तं देशं भूयोऽप्यगात्। तत्स्पर्शलोभादिति भावः। किन्तु तत्र देशे धरारजःस्थे भूपराग-निषण्णेऽस्य नलस्य पदे पदप्रतिकृतौ निपत्य प्रणिपत्य प्रसीद मां पुनः स्पर्शेनानुगृहाणेति शनैरवादीत्। न तु स्पर्शं लेभे। तस्यापगमादिति भावः ॥ ३५ ॥

भ्रमन्निति। भैमीविरहात् कृशीयानतिकृशोऽसौ नलोऽमुष्या-मुपकारिकायां उपकार्यायाम्। राजसद्मनीत्यर्थः। भ्रमन् व्यायस्य परि-श्रमं प्राप्य मुहुः सौधपरम्पराणां उपत्यकास्वासन्नभूमिषु। अत्र सौधानां पर्वतसाधर्म्याद्गौणोऽयं प्रयोगः। उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोरिति-त्यकन् प्रत्ययस्य पर्वतासन्नभूसञ्ज्ञात्वेन विधानात्। उपत्यकाद्रेरासन्ने-त्यभिधानात्तथैव प्रयोगाच्च सञ्ज्ञात्वादेव कात् पूर्वस्येकाराभावः। वि-श्रान्तिं व्यधत्त विश्रान्तोऽभूदित्यर्थः॥ ३६ ॥

किञ्च तत्र तत्र विश्रान्तो विनोदाय भैमीप्रतिकृतिमालिख्याद्राक्षी-दित्याह श्लोकद्वयेन॥ उल्लिख्येत्यादिना। नन्वदृष्टपूर्वान्तां कथं व्यालिख-दिति शङ्कां निरस्यन्नाह पूर्वं हंसेन नलिन्या दले भैमी यथा येन प्रका-रेणोल्लिख्य तस्मै नलायादर्शि दर्शिता तथैव तेन नलेनाभिलिख्योपहृत-स्वहारा कण्ठार्पितनिजमुक्ताहारा। तथा लिखितेत्यर्थः। दृष्टा सती कस्य विस्मयाय नाजनि। न जाता सर्वस्या अपि जातेत्यर्थः॥ ३७ ॥

कौमारेति। तेन नलेन यौवनस्येयं यौवनीया कक्षाच्छः। तस्यां द्वारि द्वारे प्रमुखे च तिष्ठतीति यौवनीयद्वाःस्था। खरवसानयो रिति

सालिख्य तेनैक्ष्यत यौवनीय-द्वाःस्थामवस्थाम्परिचेतुकामा ॥३८॥
पश्याः पुरन्ध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे ।
चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्त्तिचिह्नं तदङ्घ्रिप्रतिमासु चक्रम् ॥३९॥
तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्यो रन्योन्यमेणेक्षणयोरभिख्याम् ।
मध्ये मुहूर्त्तं स बभूव गच्छन्नाकस्मिकाच्छादनविस्मयाय ॥४०॥
पुरःस्थितस्य क्वचिदस्य भूषारत्नेषु नार्य्यः प्रतिबिम्बितानि ।

रेफस्य विसर्जनीये तस्य सत्वं तामवस्थां दौवारिकदशां यौवनप्रवेशदशां च परिचेतुकामा अभ्यसितुकामा। अतएव रोमावलिरेव वेत्रदण्डः तच्चिह्नं यस्याः कौमारगन्धो येषामस्तीति कौमारगन्धि तानि शैशवसंस्पर्शीनि वृत्तानि चापलानि निवारयन्ती सा भैमी आलिख्येक्ष्यत ईक्षतेः कर्मणि लङ् वयः-सन्धौ वर्त्तमानान्तां आलिख्य द्रष्टावीदित्यर्थः। रूपकमलङ्कारः॥ ३८॥

पश्या इति। सान्द्राणि चन्द्ररजांसि कर्पूरपांशवः अथ कर्पूरमस्त्रियाम्। घनसारश्चन्द्रसंज्ञ इत्यमरः। तैः कृतक्रीडं कुमारचक्रं बालसङ्घो यस्मिन् तस्मिन्नध्वनि चक्रवर्त्तिचिह्नं सार्वभौमलक्षणं तस्य नलस्याङ्घ्रिप्रतिमासु पदन्यासेषु चक्रं चक्ररेखा कर्तृ पश्यन्तीति पश्याः पिबतेः पाघ्रेत्यादिना शप्रत्ययः। पश्यादेशश्च पुरन्ध्रीःप्रति स्त्रियः उद्दिश्य चित्राणि चक्रे। तासामाश्चर्याणि जनयामासेत्यर्थः॥ ३९॥

तारुण्येति। तारुण्यपुण्यां यौवनमनोज्ञां पुण्यं मनोज्ञ इति विश्वः। अन्योन्यमभिख्यां शोभामवलोकयन्त्यो रेणेक्षणयो र्मृगाक्ष्योर्मध्ये गच्छन् सः मुहूर्त्तं मुहूर्त्तकालमाकस्मिकाच्छादनेन निर्हेतुकव्यवधानेन विस्मयाय बभूव तयोरिति शेषः। अत्र व्यवधानकारणं विना व्यवधानोक्तेरकारणकार्य्योत्पत्तिलक्षणो विभावनालङ्कारः॥ ४०॥

पुर इति। क्वचिद्देशे नार्य्यः। पुरःस्थितस्यास्य नलस्याङ्गस्थेषु भूषारत्नेषु निजानि प्रतिबिम्बितानि प्रतिबिम्बानि व्योमनि शून्ये विक्षिप्य विक्षिप्य आभीक्ष्ण्येद्वित्वं। पुनः पुनर्विक्षिता भूत्वा सहसकृत्वः सकृत्सकृत्

व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्यन् विस्मित्य विस्मित्य सहस्रकृत्वः॥४१॥
तस्मिन् विषज्यार्द्धपथान्निवृत्तं तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य।
विस्मेरतामापुरपि स्मरन्त्यः क्षिप्तं मिथः कन्दुकमिन्दुमुख्यः॥४२॥
पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यनीक्षानियमव्रतिन्यः।
छायासु रूपं भुवि वीक्ष्य तस्य फलं दृशोरानशिरे महिष्यः॥४३॥
विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः पतिं प्रति स्वं वसुधापि धत्ते।
यथा वयं किं मदनं तथैनं त्रिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम्॥ ४४ ॥

अपश्यन्। अत्रापि निरालम्बनप्रतिबिम्बदर्शनोक्तेरकारणकार्योत्पत्ति-लक्षणो विभावनैवालङ्कारः॥ ४१॥

तस्मिन्निति। इन्दुमुख्यः स्त्रियः मिथः क्षिप्तमन्योन्यं प्रति प्रेरितं किन्तु तस्मिन्नले विषज्य लगित्वा अर्द्धः पन्था अर्द्धपथः। विशेषणसमासे समासान्तः। अर्द्धं नपुंसकमित्येकदेशि समास इति केचित्। तत्र समांशनिर्बन्धः। तस्मान्निवृत्तमायान्तं प्रत्यागच्छन्तं तस्य नलस्याङ्गरागेण छुरितं दूषितं कन्दुकं निरीक्ष्य स्मरन्त्यः कुत एतदिति पुनःपुनः सन्दधानाः विस्मेरतां विस्मितत्वमापुः। नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः॥ ४२॥

पुंसीति। महिष्यो राजदाराः स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते पुंसि परपुरुषे विषयेऽनीक्षानियमेनाऽनीक्षणसङ्कल्पेन व्रतिन्यो व्रतवत्यो भूत्वापि तस्य नलस्य भुवि कुट्टिमभूमौ छायासु प्रतिबिम्बेषु रूपं सौन्दर्यं वीक्ष्य दृशोः फलं आनशिरे प्रापुः। अत आदेरित्यभ्यासदीर्घः। अश्नोतेश्चेति नुडागमः॥ ४३॥

विलोक्येति। ताभिः राजमहिषीभिस्तस्य नलस्य छायाऽनातपरेखा तच्छायं नीलमिति शेषः विलोक्य यथा वयं स्वं स्वकीयं पतिं भीमं प्रति उद्बुद्धमदनं दध्महे। तथा वसुधापि स्वं पतिं भीममेव प्रत्युद्बुद्धं किन्तु त्रिनेत्रस्यानलकीलैर्नेत्राग्निज्वालैर्नीलं कृष्णवर्णं एनं मदनं धत्ते किमिति अतर्कि उत्प्रेक्षितम्। नलच्छाये वसुधागते तन्मदनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः॥ नलच्छायेऽपि स्त्रीणां मदनविभ्रमः। नले तु किमु वक्तव्यमिति भावः॥ ४४॥

रूपं प्रतिच्छायिकयोपनीत मालोकि ताभिर्यदि नाम कामम् ।
तथापि नालोकि तदस्य रूपं द्वारिद्रुभङ्गाय वितीर्णभङ्गम् ॥४५॥
भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेह-व्यूहं वितन्वन् मणिकुट्टिमेषु ।
पुरं परस्य प्रविशन् वियोगी योगीव चित्रं स रराज राजा॥४६॥
पुमानिवास्पर्शि मया भ्रमन्त्या छाया मया पुंसइव व्यलोकि।
ब्रुवन्निवातर्कि मयापि कश्चिदिति स्म स स्त्रैणगिरः शृणोति॥४७

नन्वेवं नलविलोकिनीनां आसां कथं न परपुरुषानिरीक्षण व्रत-लोपस्तत्राह रूपमिति। प्रतिच्छायैव प्रतिच्छायिका स्वार्थेकः कात्-पूर्वस्येकारः। तयैव नीतं रूपं छायात्मकं स्वरूपं ताभिः स्त्रीभि रालोकि-यदि आलोकितम्। चेत्कामं यथेच्छं आलोक्यताम् नाम। तथापि द्वारिद्रुभङ्गाय द्वारिद्रुखण्डाय वितीर्णभङ्गं दत्तपराजयं तत्स्वरूप-मित्यर्थः। अस्य तत्प्रसिद्धं रूपं नालोकि नावलोकितम्। साक्षाद्रूपदर्शने दोषो, न प्रतिच्छायादर्शने इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भवन्निति। वियोगी विरही अयोगी च स राजा नलोऽदृश्यो भवन् स्वयमदृश्यः सन् मणिकुट्टिमेषु मणिबद्धभूमिषु प्रतिबिम्बदेहानां व्यूहं समूहं वितन्वन् सम्पादयन् योगिपक्षे बहूनि भोगशरीराणि कल्पयन् तथा परस्य राजान्तरस्य पुरं नगरं अन्यत्र जीवान्तरस्य शरीरं परकायं प्रविशन् पुरं पुरि शरीरेऽपीति विश्वः। योगी अणिमादि-सिद्धिमान् विचित्रं रराज ॥ ४६ ॥

पुमानिति। भ्रमन्त्या मया पुमानिवास्पर्शि स्पृष्टः। मया पुंसः छायेव व्यलोकि विलोकिता। मया कश्चिद्ब्रुवन्निवातर्कि तर्कितः। सर्वत्र कर्मणि लुङ्। इत्येवं रूपाः स्त्रैणस्य स्त्रीसमूहस्य गिरः यद्वा स्त्रीषु भवाः स्त्रैणीः गिरः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्नञ्भौनवनादिभवाद्यर्थेषु नञ् प्रत्ययः। स नलः शृणोति स्म। लट् स्मे इति भूते लट् ॥ ४७ ॥

अम्बां प्रणत्योपनता नताङ्गी नलेन भैमी पथि योगमाप।
स भ्रान्तिभैमीं विविचे न तां च सा तं च नादृश्यतया ददर्श॥ ४८॥
प्रसूप्रसादाधिगता प्रसूनमाला नलोऽस्योद्भ्रमवीक्षितस्य।
क्षिप्तापि कण्ठाय तयोपकण्ठस्थितं तमालम्बत सत्यमेव॥ ४९॥
स्रग्वासनादृष्टजनप्रसादः सत्येयमित्यद्भुतमाप भूपः।
क्षिप्तामदृश्यत्वमिताञ्च माला मालोक्य तां विस्मयते स्म बाला॥५०
अन्योन्यमन्यत्रवदीक्षमाणौ परस्परेणाध्युषितेऽपि देशे।
आलिङ्गितालीकपरस्परान्तः स्तथ्यं मिथस्तौ परिषस्वजाते ५१

अम्बामिति। नताङ्गी व्यानतगात्री सा भैमी अम्बां मातरम्। अम्बा-सवित्रीजननी च। मातेति हलायुधः। प्रणत्योपनता प्रतिनिवृत्ता सती नलेन पथि योगमाप। किन्तु स नलो भ्रान्तभैमीष्वलीकभैमीषु मध्ये तां न विविचे विविच्य नाज्ञासीत्। सा च तं नलं अदृश्यतया न ददर्श॥ ४८॥

प्रस्विति। प्रसूप्रसादाधिगता मातृप्रसादलब्धा जनयित्री प्रसू-र्मातेत्यमरः। प्रसूनमाला पुष्पमालिका तया भैम्या उद्भ्रमवीक्षितस्य भ्रान्ति-दृष्टस्य नलस्य कण्ठाय क्षिप्ताप्युपकण्ठे समीपे स्थितं सत्यं तथ्यं नलमेवा लम्बत। प्राप। मणिप्रभायाः मणिबुद्धिः स्यादिति भावः॥ ४९॥

स्रगिति। भूपो नलः वासनया निरन्तरभावनया दृष्टस्य जन-स्यालीकभैम्याः प्रसादोऽनुग्रहभूतेयं स्रक् सत्या सत्यभूतेति हेतो रद्भुतमाप। बाला भैमी च क्षिप्तामात्मना न्यस्ताम् अथादृश्यत्वमितां प्राप्तां मालां विलोक्यालोक्य विस्मयते स्म विस्मिताऽभूत्॥ ५०॥

अन्योन्यमिति। तौ भैमी-नलौ परस्परेणाध्युषिते तत्वतोऽधिष्ठिते देशेऽपि। अन्योन्यमिति कर्मनिर्देशः। नलो भैमीं सा च नलमित्यर्थः। अन्यत्रवद्देशान्तर इवेक्षमाणौ। अन्यत्रस्याविद्यारोपिताविव पश्य-न्तावित्यर्थः। आलिङ्गितमालिङ्गनं अलीकं यस्य तदालिङ्गितालीकमल-क्षितालिङ्गनमित्यभिमानम्। परस्परस्यान्तः अन्तःकरणं यस्मिन् कर्मणि

स्पर्शन्तमस्याधिगतापि भैमी मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन ।
नृपः स पश्यन्नपि तामुदीत-स्तम्भो न धर्तुं सहसा शशाक ॥५२॥
स्पर्शातिहर्षाहृतसत्यमत्या प्रवृत्त्य मिथ्यामतिलब्धबाधौ ।
पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ न श्रद्दधाते पथि तौ विमुग्धौ ॥५३॥
सर्वत्र संवाद्यमबाधमानौ रूपश्रियातिथ्यकरं परन्तौ ।
न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तु मलीकमालोक्य परस्परन्तु ॥५४॥

तद्यथा तथा। अव्ययोत्तरपदो बहुव्रीहि रव्ययम्। क्रियाविशेषणं वा मिथोऽन्योन्यं तथ्यं पार्थमेव परिषस्वजाते आश्लिष्यतः। उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना षत्वम्। पूर्ववासनया परस्परस्वरूपं परस्परचेष्टां च मिथ्येति मन्यमानावेवातिष्टतामित्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्पर्शमिति। भैमी तं तथ्यं स्पर्शमधिगता प्राप्तापि पुनरस्य नलस्यादर्शनेनादृश्यत्वेन भ्रान्ति मेने। अतो नलं धर्तुं न शशाकेति शेषः। नृपस्तु पश्यन्नपि उदीतस्तम्भो निष्क्रियाङ्गत्वलक्षणः सात्विको यस्य स सन् तां भैमीं सहसा धर्तुं गृहीतुं न शशाक। अन्यथा धरेदिति भावः। उदीतेति ईङगताविति दीर्घेनेधातुना निष्पन्नम्। अत्र स्तम्भपदार्थस्य विशेषणगत्या धरणाशक्तिहेतुत्वात्पदार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५२ ॥

स्पर्शेति। विमुग्धौ तौ दम्पती नलौ पथि स्पर्शेनातिहर्षोऽति मात्रानन्दस्तस्माद्धेतोस्तदन्यथानुपपत्त्याऽऽहृतया, दृढीकृतया सत्यमत्या सत्योऽयं स्पर्श इति बुद्ध्या प्रवृत्य पुनर्व्यावृत्य मिथ्यामतिलब्ध-बाधौ प्रवृत्तावपि स्पर्शनान्मिथ्येति निश्चितबाधौ मिथ्येति बुद्धिमन्तावित्यर्थः पुनरुभयदर्शनानन्तरं मिथोऽन्योन्यं तथ्यं यथार्थमेव स्पृशन्तावपि न श्रद्दधाते न विश्वसतः श्रद्दधातेर्लिटि तङ् श्रच्छब्दस्य श्रदन्तरोरुपसङ्ख्यान मित्युपसर्गत्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः ॥ ५३ ॥

सर्वत्रेति। तौ भैमीनलौ रूपश्रिया सौन्दर्यसम्पदा सर्वत्र सर्वावयवेषु सम्वाद्यं मिथः सम्वादार्हं परस्परानुरूपमित्यर्थः। अतएव परमत्यन्तम् आतिथ्यकरं मिथः सत्कारशालि। अलीकमसत्यं परस्परन्तु कर्म्मालोक्या-

परस्परस्पर्शरसोर्म्मिसेकात्तयोः क्षणश्चेतसि विप्रलम्भः।
स्नेहातिदानादिव दीपिकार्च्चिर्निमिष्य किञ्चिद्द्विगुणन्दिदीपे॥५५
वेश्माप सा धैर्य्यवियोगयोगाद्बोधञ्च मोहञ्च मुहुर्दधाना।
पुनः पुनस्तत्र पुरः स पश्यन् बभ्राम तां सुभ्रुवमुद्भ्रमेण ॥५६॥
पद्मां नृपः सञ्चरमाण एष चिरं परिभ्रम्य कथङ्कथञ्चित्।
विदर्भराजप्रभवानिवासं प्रासादमभ्रङ्कषमाससाद ॥ ५७ ॥
सखीशतानां सरसैर्व्विलासैः स्मरावरोधभ्रममावहन्तीम्।

बाधमानौ मिथ्येत्यनन्यतानौ केलिरसात्क्रीड़ारागाद्विरन्तुं निवर्त्तितुं न शेकतुः किन्त्वलीकेनापि परस्परेण क्रीड़ितुमाचकाङ्क्षतुरित्यर्थः॥ ५४ ॥

परस्परेति। तयोर्भैमीनलयोश्चेतसि विप्रलम्भो विरहः परस्परस्य स्पर्शरसस्य स्पर्शसुखस्योर्म्मिभिः सेकात् क्षणं स्नेहस्य तैलादे रतिदानाद्दीपार्च्चिर्दीपज्वालेव किञ्चिदीषन्निमिष्य इव द्वौ गुणावावृत्ती यस्मिन् कर्म्मणि तद्द्विगुणमधिकन्दिदीपे प्रजज्वाल। सोऽप्युद्दीपक एवाभूदित्यर्थः।५५॥

वेश्मेति। सा भैमी धैर्य्यवियोगयोर्योगाद्यथासङ्ख्यं मुहुर्बोधञ्च मोहञ्च दधानेति यथासङ्ख्यालङ्कारः वेश्म निजसदनम् आप। स नलस्तत्र तां सुभ्रुवम्भैमीं उद्भ्रमेण भ्रान्त्या पुनः पुनः पुरःपश्यन् बभ्राम। प्राप्नप्राप्नेति भावः। एतेन चापल्याख्यः सञ्चारिभाव उक्तः। चापलन्त्वनवस्थानमिति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

पद्मामिति। एष नृपः पद्मां सञ्चरमाणो गच्छन् समस्तृतीयायुक्तादिति तृतीयायोगे आत्मनेपदम्। चिरं परिभ्रम्य कथञ्चित्पादचारक्लेशादतिकृच्छ्रेण विदर्भराजः प्रभवः कारणं यस्या तस्याः वैदर्भ्या निवासमभ्रङ्कषतीत्यभ्रङ्कषम् अत्युन्नतं सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कष इति खच् प्रत्ययः। मुमागमः। प्रासादं सौधमाससाद॥ ५७ ॥

सखीति। स नलस्तस्य प्रासादस्य प्रतोल्यां प्राङ्गणे यामणिवेदिका तस्यां सखीशतानां सरसैः सानुरागैर्विलासैर्लीलाभिः स्मरावरोधभ्रमम्-

विलोकयामास सभां स भैम्या स्तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायां ॥५८

कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्त्रिस्रोऽजिताः सूचयति त्रिरेखः।
इत्यन्तरस्तूयत यत्र कापि न्नलेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥

एतं नलं तं दमयन्ति! पश्य त्यजार्त्तिमित्यालिकुलप्रबोधान्।
श्रुत्वा स नारीकरवर्त्तिशारी-मुखात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥६०

यत्रैकयालोकनलीकृताली-कण्ठे स्वधाभीमभवाभवन्त्या।

वहन्तीं कामान्तःपुरभ्रान्तिकरीं भैम्याः सभाम् आस्थानं विलोकयामास ॥ ५८ ॥

इतःपरं चतुर्दशभिस्तां सभां वर्णयति। कण्ठ इत्यादि। यत्र सभायां कलं मधुरम् आलपन्ती कापि बाला नलेन तिस्रोरेखा अस्य सन्तीति त्रिरेखोऽस्याः कण्ठः पिकवेणुवीणास्तिस्रोऽपि जिता इति सूचयति। किमित्यन्तः अन्तःकरणे अस्तूयत स्तुता। अत्र कण्ठरेखात्रयस्य विशेषणगत्या निजपिकादित्रयविजयसूचकत्वोत्प्रेक्षाहेतुत्वात् काव्यलिङ्गसङ्कीर्णेयमुत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

एतमिति। स नलो यत्र सभायां नारीकरवर्त्तिशारीमुखात् कान्ताकरगतशारिकामुखात् "हे दमयन्ति! तमेतं नलं पश्य आर्त्तिं पीडां त्यज" इत्येवं रूपमालिकुलस्य सखीजनस्य प्रबोध्यते एभिरितिप्रबोधानाश्वसनोक्तीः करणे घञ् प्रत्ययः। श्रुत्वा स्वमात्मानं दृष्टमाशङ्कत। नलं पश्येति निर्देशादेताभिर्दृष्टोऽस्मीति शङ्कितवानित्यर्थः। शारीवाक्ये नारीवाक्यभ्रमादिति भावः। अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ ६०।

यत्रेति। यत्र सभायां तद्दृक्पथे नल दृष्टिपथे स्वधा भीमभवा आरोपितभैमी अतया तया भवन्त्या सख्या ऽलोकनलः आरोपितनलः असत्कृतालोकनलीकृता तस्या आल्याः सख्याः कण्ठे दौहृदकया धात्र्या उपनीता मधूकमाला शालीनं लज्जामन्थरं यथा तथा आधायि स्थापिता। दधातेः कर्म्मणि लुङ् आतो युक् चिण् कृतोरिति युगागमः

तद्वक्त्रपथे दौहृदिकोपनीता शालीनमाधाधि मधूकमाला ॥६१॥
चन्द्राभमाभ्रन्तिलकं दधाना तद्वन्निजास्येन्दुकृतानुबिम्बम् ।
सखीमुखे चन्द्रसखे ससर्ज चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र ६२ ॥
दलोदरे काञ्चनकेतकस्य क्षणान्मसीभावुकवर्णलेखम् ।
तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिलेख भैमी नखलेखनीभिः ॥ ६३ ॥
विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु सख्यातिविख्यातिभृतापि यत्र ।
अशाकि लीलाकमलं न पाणि रपारिकर्णोत्पलमक्षि नैव ॥६४॥

एतेन भैम्याः सत्यैव वरत्वरा नलैकतानत्वं च व्यक्तमिति भावः ॥ ६१ ॥

चन्द्राभमिति । यत्र सभायां कापि कान्ता चन्द्राभं चन्द्रनिभमाभ्रं अभ्रकविकारं तिलकं चन्द्रसखे सखीमुखे तद्वदाभ्रतिलकवत् निजास्येन्दुना-कृतमनुबिम्बं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा दधाना रचयन्ती चन्द्रानवस्थां ससर्जेवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र तिलकनिष्पत्तौ स्वच्छद्रव्यतया परस्पराभि-मुखावस्थितदर्पणवदितरेतराभ्रतिलकसंक्रान्तेतरेतरतिलकचन्द्रपरम्परान-न्त्यादनवस्था तथा तिलकक्रियानिष्पत्तिश्चेति चित्रमिति भावः ॥ ६२ ॥

दलेति । यत्र सभायां भैमी काञ्चनकेतकस्य सुवर्णकेतकीकुसुमस्य दलोदरे दलमध्ये क्षणात् झटिति मसीभावुकाः श्यामीभवन्त्यो वर्णरेखा अक्षरविन्यासो यस्मिन् तस्य नलस्यैव कृते स्वं स्वकीयमनङ्गलेखं काम-सन्देशं नखैरेव लेखनीभिः लेखनिकाभि र्लिलेख ॥ ६३ ॥

विलेखितुमिति । यत्र सभायां लिपीषु चित्रकर्मसु । कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष् वक्तव्यः । अतिविख्यातिभृता अतिचतुरयापी-त्यर्थः। सख्या भीमभुवो भैम्याः लीलाकमलं विलेखितुमशाकि कर्मणि लुङ् । पाणि र्नाशाकि तदपेक्षयोत्कृष्टत्वात् पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु इति तुमुन् प्रत्ययः । कर्णोत्पलमपारि अक्षि तु नापार्येव । सर्वोपमानातीतत्वात्तल्लाव-ण्यस्येति भावः ॥ ६४ ॥

भैमीति । यत्र सभायां गन्धर्ववध्वः गन्धर्वाङ्गना एव कलिप्रियस्य प्रियक-लहस्य नारदस्य,वा प्रियस्येति बहुव्रीहौ प्रियस्य परनिपातः। प्रियः शिष्यवर्गः

भैमीमुपावीणयदेत्य यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।
गन्धर्ववध्वः स्वरमध्वरीण-तत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥
नावा स्मरः किं हरभीतिगुप्तः पयोधरे खेलति कुम्भएव ।
इत्यर्द्धचन्द्राभनखाङ्कचुम्बि-कुचा सखी यत्र सखीभिरूचे ॥६६॥
स्मराशुगीभूय विदर्भसुभ्रू-वक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः ।
स्रजं सृजन्त्या तदशोधि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ६७
यत्रावदत्तामतिभीय भैमी त्यज त्यजेदं सखि ! साहसिक्यम् ।

स्वर एव मधु क्षौद्रं तेनारीणमक्षीणं पूर्णमिति यावत् । स्वादिभ्यश्चेति निष्ठानत्वेणत्वम् । तेन तस्याः भैम्याः कण्ठनालेन सहैकधुरं वहन्तीत्येकधुरीणाः समा इत्यर्थः । एकधुराल्लुक्चेति खप्रत्ययः । ता वीणायस्य स सन् एत्यागत्यभैमी सुपावीणयत् । वीणयोपगायति स्म । सत्यापपाशेत्यादिना णिचि लङ् । गानविद्यायां गन्धर्वाणामप्युपास्या भैमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नावेति । यत्र सभायाम् अर्द्धचन्द्राभनखाङ्कचुम्बी अर्द्धचन्द्राकारनखक्षताभः कुचो यस्याः सा सखी स्मरो हरभीत्या गुप्तो गुप्तार्थमित्यर्थः । गुप्तं वस्तु मित्यर्थः । साभाव्ये षष्ठी । पयसां क्षीराणाञ्च धरः पयोधरः कुचः पयः स्यात् क्षीरनीरयोरिति । अस्मिन्नेव कुम्भ इति व्यस्तरूपकम् । नावा नौकया नखाङ्केनैवेति शेषः । खेलति । दाहपरिहाराय विहरति किमिति । रूपकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षा इति सखीभिरूचे ॥ ६६ ॥

स्मरेति । प्रसूनैः कुसुमैः स्मराशुगीभूय कामबाणीभूत्वा विदर्भसुभ्रुवो वैदर्भ्या वक्षो हृदयम् अक्षोभि क्षोभितं खलितिं यत्तत्क्षोभणवैरं यत्र सभायां तेषु प्रसूनेषु सूचिशिखां सूच्यग्रं निखाय निकृत्य स्रजं मालां सृजन्त्या रचयन्त्या एकया कयाचित्कान्तया अशोधि निर्यातितम् । हृदयच्छेदिनां हृदयच्छेदएव प्रतीकार इति भावः ॥ ६७ ॥

यत्रेति । यत्र सभायां तां स्रक् कारिणीं सखीं भैमी अतिभीय अत्यन्तं भीत्वा भीधातोःक्त्वोल्यबादेशः अवदत् । किमिति । हे सखि ! इदं सहसा वर्त्तत इति साहसिकोऽविमृश्यकारी । ओजः सहोम्भसा वर्त्तत

त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से बाणान् प्रसूनानि गुणेन सज्जान्॥६८
आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गी-मध्ये सुमध्या मकरीं करेण।
यत्रालपत्तामिदमालि! यानं मन्ये त्वदेकावलिनाकनद्याः॥६९॥
तामेव सा यत्र जगाद भूयः पयोधियादः कुचकुम्भयोस्ते।
सेयं स्थिता तावकहृच्छयाङ्क-प्रियाऽस्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः॥७०॥
शारीञ्चरन्तीं सखि! मारयैता मित्यक्षदाये कथिते कयापि।

इति ठक्। तस्य कर्मसाहृसिक्यम्॥ ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः। त्यज-त्यज कुतः त्वमेव प्रसूनान्येव बाणान् गुणेन तन्तुना ज्यया सज्जान् आसक्तान् कृत्वा मदनाय दत्से ददासि। तदेतत् स्वत एव दहतोवङ्के र्वायुना सन्धुक्षण-मिति भावः। ६८॥

आलिख्येति। यत्र सभायां सुमध्या कापि कान्ता सख्याः कुचयोः पत्रभङ्गीमां पत्ररचनानां मध्ये मकरीं करेणालिख्य तां सखीम् आलपत्॥ किमिति। हे आलि! इयं मकरी त्वदेकावलेरेव हारविशेषस्य एव एकावल्येकयष्टिकेत्यमरः। नाकनद्यां मन्दाकिन्याः इति रूपकं। यानं वाहनम्। मकरवाहनागङ्गेति प्रसिद्धः। मन्ये इति उत्प्रेक्षायाम्। तस्याश्चोक्तरूपकेण सङ्करः॥ ६९॥

तामिति। यत्र सा पूर्वोक्ता प्रसाधिका तामेव सखीं भूयो जगाद किमिति। पयोधेर्यादो जलजन्तुः समुद्रसम्भव इत्यर्थः। किञ्च तावकस्य हृच्छयस्य मकरध्वजस्याङ्को मकरस्तस्य प्रिया दयिता ते तव कुचकुम्भयोः स्थिता सेयं मकरी विस्तारयशस स्तयोरेव परिणाहकीर्त्तेः प्रशस्तिः स्तुतिवर्णावलिरस्तु॥ ७०॥

शारीमिति। यत्र स नलः कयापि सुमध्ययेति शेषः। हे सखि! एतां चरन्तीं शारीमक्षोपकरणं दारुविकारं शारिकाख्यां शकुन्तिकाञ्च शारिरक्षोपकरणे तथा शकुन्तिकान्तर इति विश्वः। मारय प्रहरेति। अक्षदाये अक्षाः पाशकाः अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च त इत्यमरः। तेषां सम्बन्धि दायो दानं प्रक्षेप विशेषः। दायोदाने यौतुकादिधने

यत्र स्वघातभ्रमभीरुशारी काकूक्त्यसाकूतहसः स जज्ञे ॥ ७१ ॥
भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।
कृतप्रियादूत्यमहोपकार-मरालमोहद्रढिमानमूहे ॥ ७२ ॥
तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे नलस्य सन्देहमथ व्युदस्यन् ।
अदृष्ट एव स्फुटमाचचक्षे स एव रूपातिशयः स्वयन्ताम् ॥ ७३ ॥
भैमीविनोदाय मुदा सखीभि स्तदाकृतानां भुवि कल्पितानाम्
नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्यानुबिम्बं मणिवेदिकायाम् ॥ ७४

इत्ते च पैठक इति वैजायन्ती । अस्मिन् कथिते स्वघाते आत्ममारणे भ्रमेण भ्रान्त्या भीरोर्भीतायाः शार्याः शारिकायाः काका विकृतस्वरेणोक्त्या उक्तितः साकूतो भावगर्भो हसो हासो यस्य सः । स्वनहसोर्वेति विकल्पादप्रत्ययः । जज्ञे जातः ॥ ७१ ॥

भैमीति । यत्र सभायां स नलो भैमीसमीपे ताम्बूलस्य जाम्बूनदहंसो हिरण्मयहंसो हंसाकारः करकस्तस्य लक्ष्मीं निरीक्ष्य कृतः प्रियाया भैम्या दूत्यमेव महोपकारो येन तस्मिन्मराले हंसे मोहस्य भ्रमस्य द्रढिमानं दार्ढ्यं रस्तो हलादेर्लघोरित्यृकारस्य रेफादेशः । ऊहे ऊढवान् । वहेः कर्त्तरि लिटि तङ् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणम् ॥ ७२ ॥

तस्मिन्निति । अथ सभावलोकनानन्तरं तस्मिन् सखीसमाजे नलस्य सन्देहं का वाऽत्र भैमीति संशयं व्युदस्यन् स प्रसिद्धः कोऽपि रूपातिशयः सौन्दर्यविशेषः स्वयमदृष्ट एव तां भैमीयमिति स्फुटमाचचक्षे । आचख्यौ । विश्वातिशायिसौन्दर्यसाक्षात्कारादेवेयं दमयन्तीति निश्चिकायेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

भैमीति । भैम्या विनोदायौत्सुक्यापनोदाय मुदा कौतुकेन सखीभिर्भुवि भूतले कल्पितानां निर्मितानां तस्य नलस्याकृतीनां प्रतिकृतीनां मध्ये मणिवेदिकायां स्फुटमुदीतमपि तस्य नलस्यानुबिम्बं नातर्कि । न तर्कितम् । तत्रापि स्वकल्पिताकृतिसाम्यादिति भावः । अतएव सामान्यालङ्कारः । तेन च भ्रान्तिमान् व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ७४ ॥

कृताग्निकीनाशजलेशदूती निराकरिष्णोः कृतकाकुयाच्ञाः।
भैम्या वचोभिः स निजान्तदाशां न्यवर्त्तयद्दूरमपि प्रयाताम्॥७५॥
विज्ञप्तिमन्तः सभयः स भैम्यां मध्येसभं वासवसम्भलीयाम्।
सम्भावयामास भृशं कृशाशस्तदालिवृन्दैरभिनन्द्यमानाम्॥७६॥
लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति तुभ्यं मयि प्रेषितवाचिकस्य।
इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं विज्ञापयन्त्यामवधानदानम् ॥७७॥

कृताग्नीति। कृताः काकुयाच्ञा प्रार्थना याभिस्ताश्चित्तचालनचतुरोक्तिरित्यर्थः। कृताग्निकीनाशजलेशदूतीः अलङ्करिष्णोः अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच्। न लोकेत्यादिना षष्ठीनिषेधात् द्वितीया। भैम्या वचोभिः स नलो दूरप्रयातामिन्द्रादिकपटेन लुप्तप्रायामपि निजां स्वकीयां तदाशां भैमीतृष्णां न्यवर्तयत्। निवर्तितवान्। पुनस्तत्प्राप्त्याऽऽशामकार्षीदित्यर्थः ॥७५॥

विज्ञप्तिमिति। स नलो मध्ये सभाया-मध्ये सभम्। सभामध्ये पारे मध्ये षष्ठ्या वेति अव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वम्। तदालिवृन्दैर्भैमीसखीसङ्घैरभिनन्द्यमानां श्लाघ्यमानां वासवसम्भलीयामिन्द्रदूतीसम्बन्धिनीं कामिनोः सम्भालीशम्भलीकुट्टनीशम्भलीत्यमरः भैम्यां विषये विज्ञप्तिं वक्ष्यमाणां विज्ञापनामन्तः अन्तःकरणे सभयः इन्द्रगौरवात् अङ्गीकरिष्यतीति बिभ्यदेवेत्यर्थः। अतएव कृशाशः शिथिलभैमीप्राप्त्याशः सन् भृशं सम्भावयामास अत्यवधानेन शुश्रावेत्यर्थः विज्ञप्तिमतीति। क्तिन्प्रत्ययान्तस्विन्यः। यथासम्बन्धोयुजिति तदपवादेन युजो विधानात्। अतएव तृप्तिविज्ञप्तिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तं पश्यन् इति भट्टपादैश्चापशब्देषु परिगणितम्। तथाप्यभियुक्तप्रयोगो दुर्वार इति सिद्धम्॥ ७६॥

लिपिरिति। दैवी लिपिर्दैवलिपिः। भुवि भूतले सुपठा पठितुं शक्या। ईषद्दुरित्यादिना खल् प्रत्ययः। नेति हेतोस्तुभ्यं व्याहृतार्था वाक् वाचिकं सन्देशवाक्यम्। सन्देशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः। वाचो व्याहृतार्थायामिति ठक्। तत्प्रेषितं येन तस्येन्द्रस्य दूत्यां मयि विज्ञापयन्त्यां सत्याम् अवधानस्यैकाग्र्यस्य दानमेव प्रसादं रचयानुग्रहङ्कुरु॥७७॥

सलीलमालिङ्गनयोपपीड मनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।
शेषस्त्वदाश्लेषकथापनिद्रै स्तद्रोमभिः सन्दिदिशे भवत्यै ॥७८॥
यः प्रेर्य्यमाणोऽपि हृदा मघोन स्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।
स्वयम्बरस्थानजुषस्तमस्य बधान कण्ठं वरणस्रजा तु ॥७९ ॥
नैनं त्यज क्षीरधिमन्थनाद्यै रस्यानुजायोद्गमितामरैः श्रीः ।

सलीलमिति । हे भैमि ! वासवः त्वां सलीलं सविलासम् आलिङ्गनया आलिङ्गनेन । आङ् पूर्व्वाल्लिङ्गयते श्चौरादिकात् ण्यासश्रन्थो युच् । उपपीडं मुपपीड्य गाढमालिङ्ग्य । सप्तम्याञ्चोपपीडमित्यत्र चकारात् तृतीयोपपदे णमुल् प्रत्ययः । तृतीयाप्रभृतीन् अन्यतरस्या मिति विकल्पादसमासः । अनामयं पृच्छति । चत्रबन्धुमनामय मिति स्मरणा-दिति भावः । [मनु २ अ० १२] शेषः कार्य्यशेषस्तु त्वदाश्लेष-कथया पूर्व्वोक्त-त्वदालिङ्गन-प्रसङ्गेन विनिद्रैः हृषितैस्तस्येन्द्रस्य रोमभि र्भवत्यै सन्दिदिशे सन्दिष्टम् । कर्म्मणि लिट् । त्वदालिङ्गनप्रार्थनैवानन्तरं वक्तव्यः कार्य्यशेषोऽपीति भावः ॥ ७८ ॥

य इति । हे भैमि ! मघोन इन्द्रस्य यः कण्ठ स्त्वदर्थनायां विषये हृदा प्रेर्य्यमाणोऽपि ह्रियमेवाऽऽगोऽपराधमापत् प्राप्तवान् । हीनस्याधिकं प्रति याच्ञा-सङ्कोचोऽप्यपराध एवेति भावः । स्वयम्बरस्थानजुषः स्वयम्बर-मागतस्य । क्विप् । अस्येन्द्रस्यागतमपराधिनं कण्ठं वरणस्रजा तु वरणमा-लिकयैव बधान ईदृशापराधिना मीदृगबध एव दण्ड इति भावः । सर्व्वथा लज्जां विहाय प्रार्थनां कुर्व्वतो महेन्द्रस्य मनोरथपूरणं कार्य्यमिति तु यद्वतात्पर्य्यार्थः ॥ ७९ ॥

नेति । हे भैमि ! एनमिन्द्रं न त्यज तथा हि । यैरमरैः अस्येन्द्रस्या-नुजायोपेन्द्राय नारायणाय तादर्थ्ये चतुर्थी । क्षीराणि धीयन्तेऽस्मिन्निति क्षीरधिः क्षीरे कर्म्मण्यधिकरणे चेति कि प्रत्ययः । तस्य मन्थनान्मथनादुपा-यात् मन्थेर्भावादिकस्येदित्वान्नु मागमः । श्रीरमा उद्गमितोत्थापिता

असौ विमथ्येक्षुरसोदमन्यां श्राम्यन्तु नोत्थापयितुं श्रियन्ते ॥८०॥
लोकस्रजि द्यौर्दिवि आदितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः।
किङ्कर्त्तुमर्थी यदि सोऽपि रागाज्जागर्त्ति कक्षा किमतः पराऽपि ॥८१॥
पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनचाटुकारः।
कुरु प्रसादं तदलंकुरुष्व स्वीकारकृद्भ्रूनटनश्रमेण ॥ ८२ ॥

ते अमरा असौ इन्द्राय पूर्ववच्चतुर्थी। इक्षुरस एवोदकं यस्य तमिक्षुरसोदं नामाब्धिम्। उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः विमथ्य मथित्वा अन्यां श्रियमुत्थापयितुं न श्राम्यन्तु न प्रयस्यन्तु। द्वितीयश्रिया त्वया चोपेन्द्रवत् इन्द्रस्यापि लक्ष्मीपतित्वे तयो रवैषम्याय देवानां लक्ष्म्यन्तरसम्पादनं न स्यादिति भावः। अत्रामराणां लक्ष्म्यन्तरोत्पादन प्रयत्ना ऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति भेदः॥ ८०॥
लोकेति। लोकस्रजि स्वर्गादिलोकत्रयपङ्क्तौ द्यौः स्वर्गो महान् महति दिवि च आदित्याः अपत्यानि पुमांसः आदितेयाः देवा महान्तः। इदिकारात् अक्तिन् ङीषन्तात् स्त्रीभ्यो ढक्। आदितेयेष्वपि महेन्द्रो महान् स महेन्द्रोऽपि रागात् अनुरागात् किंकर्तुं सेवितुमर्थी यदीति। किं शब्दस्यास्य च आदिषु पतितस्य निपातत्वाद्धेतोः प्राक् प्रयोगः। अर्थयतेरिच्छार्थत्वात् समानकर्तृकेषु तुमुन्। अतोऽस्मादिन्द्रसेव्यत्वात् परा काचापि उत्कृष्टावस्था च जागर्त्ति स्फुरति किम्? न जागर्त्तीत्यर्थः। अत्र लोकादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षोक्तिः अतः साराऽलङ्कारः। उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इति तल्लक्षणात्॥ ८१॥

पदमिति। इन्द्रः शतेन मखैर्मखशतेन यत्पदं इन्द्रत्वलक्षणं स्थानमाप स इन्द्रः तस्मै पदाय तत्पदस्वीकारायेत्यर्थः। ते तव याचने प्रार्थनायां चाटुकारः। प्रियम्वदो जात इति शेषः। नघव्दस्तोकेत्यादिना टच् प्रत्यय निषेधात् कर्मण्यण्। प्रसादमनुग्रहं कुरु। तदैन्द्रपदं स्वीकारकृताऽङ्गीकारव्यञ्जकेन भ्रूभ्रूनटनश्रमेण विक्षेपव्यापारेणालङ्कुरुष्व॥ ८२॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे भवेद्देवरि माधवे वा ।
श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चेतसा भाविनि ! भावयस्व ॥ ८३ ॥
रज्यस्व राज्ये जगतामितीन्द्राद् याच्ञाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।
लघूकृतस्वं बलियाचनेन यत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥
यानेव देवान्नमसि त्रिकालं न तत्कृतघ्नीकृतिरौचिती ते ।

मन्दाकिनीति । भावयतीति भाविनी तत्सम्बोधने । हे भाविनि ! विचारचतुरे भैमि ! मन्दाकिनीनन्दनयो र्विहारे क्रीडायां माधवे देवे उपेन्द्रे । दीव्यतीति देवरो देवरे भर्तृभ्रातरि सति । श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवराविल्यमरः । देवे ऋन्निति ऋन् प्रत्ययः । श्रियां श्रीदेव्यां ङिति ह्रस्वश्चेति वा नदीत्वादामागमः । यतत इति यातरि देवरभार्य्यायां भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परमित्यमरः । यातेर्ऋ द्विश्चेति ऋन् प्रत्ययः । सख्यां सत्यां च यच्छ्रेयो महोत्कर्षो भवेत् तत् त्वं चेतसा विभावय विचारय । अयाचितोपनतं महच्छ्रेयो न त्याज्य मित्यर्थः । अत्र मन्दाकिनी नन्दनविहारक्रियायां माधव-देवरत्व-श्रीयातृत्वगुणयोश्च सामस्त्ये यौगपद्यात् समुच्चयालङ्कारः । गुणक्रिया यौगपद्यं समुच्चय इति लक्षणात् ॥ ८३ ॥

रज्यस्वेति । हे भैमि ! जगतां राज्ये त्रैलोक्याधिपत्ये रज्यस्वानुरज्यस्व । प्रार्थनायां लोट् । रञ्जेः स्वरितत्वादात्मनेपदम् । इत्येवं रूपां याच्ञां प्रार्थनामेव प्रतिष्ठां गौरवं इन्द्रात् त्वमेव लभसे । तथा हि । यस्य त्रैलोक्यराज्यस्य प्राप्तये लाभाय बलेः वैरोचने र्याचनेन लघूकृतं स्वं आत्मा येन तं विष्णुमपीति शेषः । तं वामनं ह्रस्वं लघुञ्च आमनन्ति । यदर्थं विष्णुना याचनालाघवं प्राप्तं प्रार्थनां विना तदेव दीयते देवेन्द्रेणेत्यहो ते भागधेय मित्यर्थः । व्यतिरेकेण दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८४ ॥

यानिति । हे भैमि ! यान् एव देवा निन्द्रादीन् त्रयः काला यस्मिन् कर्मणि तत् त्रिकालं यथा तथा नमसि त्रिसन्ध्यं नमस्करोषीत्यर्थः । तेषां देवानां कृतघ्नी कृतिः कृतघ्नीकरणं ते तव औचित्यं न । त्वया देवा

प्रसीद तानप्यनृणान् विधातुं पतिष्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसन्ध्यम् ८५
इत्युक्तवत्या निहितादरेण भैम्या गृहीता मघवत्प्रसादः।
स्रक् पारिजातस्य ऋते नलाशां वासैरशेषामपुपूरदाशाम्॥८६
आर्य्ये विचार्य्यालमिहेति कापि योग्यं सखि स्यादिति काचनादि
ओङ्कार एवोत्तरमस्तु वस्तु मङ्गल्यमत्रेति च काप्यवोचत्॥८७॥

अकृतघ्ना न क्रियन्तामिति भावः। तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः। त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रयेऽपीत्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। पात्राद्यन्त इति नपुंसकत्वं। त्वत्पदयोः पतिष्यतः नमस्करिष्यतः तान् देवानपि अनृणान् विधातुं प्रतिप्रणामस्वीकारेणाऽनृणान् कर्तुं प्रसीद। अत स्त्वं वृणी-ष्वेत्यर्थः॥ ८५॥

इतीति। इतीत्थं उक्तवत्या शक्रदूत्या आदरेण निहिता समर्पिता भैम्या गृहीता स्वीकृता मघवतः प्रसादोऽनुग्रहभूता नलव्रतंस्त्वेनाभिमतेति शेषः। पारिजातस्य स्रक् माला नलस्याशां तृष्णां दिशं च ऋते विना तस्यां तस्य विपरीतमङ्गाकरत्वादिति भावः। आशास्तृष्णादिशोरपीति विश्वः। यद्यप्यन्यारादितरर्त्ते इति ऋते शब्दप्रयोगात्पञ्चम्येव युक्ता तथापि मतान्तरे द्वितीयाऽप्यस्तीत्याहुः। तथा फलति पुरुषाराधनमृते इत्यादि प्रयोगश्च। अशेषां आशान्दिशं सर्वां दिशोऽपीत्यर्थः। जातावेकवचनम्। वासैर्निजवासनाभिः। अपुपूरत्। पूरितवती। पूर पूरणे इति चौरादिको धातुः। तस्याग्लोपित्वान्नाग्लोपिशास्वृदितामित्युपधा ह्रस्व-निषेधः। अभ्यास ह्रस्वत्वम्। द्वयोरप्याशयो रभेदाध्यवसायाद्विनोक्ति-निर्वाहः॥ ८६॥

आर्य्य इति। आर्य्ये भैमि! इह इन्द्रवरणे विचार्य्यालं विचारो न कर्त्तव्यः इति कापि सखी अवोचत्। सखि! भैमि! योग्यमिदं युक्तं स्यादिति काचनाप्यवोचत् अतोङ्कारोऽङ्गीकार एव माङ्गल्यमुत्तरं उत्तररूपं वस्तु अस्त्विति च काप्यवोचत्॥ ८७॥

अनाश्रवा वः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः ? परमस्ति शेषः ।
इतीरिते भीमजया न दूती मालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता ॥८८॥
भैमीश्च दूत्यञ्च न किञ्चिदाप मिति स्वयं भावयतो नलस्य ।
आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दो रभून्न भिन्नं हृदयारविन्दम् ॥८९॥
ईषत्स्मितक्षालितसृक्कभागा दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः ।
स्रजा नमस्कृत्य तयैव शक्रं तां भीमभूस्तत्र याम्बभूव ॥ ९० ॥

अनाश्रवेति। हे सख्यः ! अहं कदापि वो युष्माकं अनाश्रवा वचना-कारिणी किम् ?। परं किन्तु वक्तुं विशेषः। शेषोऽस्ति। किन्तु वक्तव्यशेषः कश्चिदस्तीत्यर्थः। इति भीमजया भैम्या ईरिते उक्ते सति। दूतीं इन्द्र-प्रहितां आली भैमीसखीश्च मुदां इयत्ता नालिङ्गत्। न प्राप। स्तोका मङ्गीकृत्य तत्र किञ्चिदवदानमपेक्ष्यत इति भ्रान्त्या महान्तमानन्द मविन्दतेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भैमीति। भैमीं दूत्यं च तयोः किञ्चिदेकञ्च न आप आप्नोति लुङि भिप्। स्त्रीरत्नलाभो माभूत् परोपकारोऽपि न सिद्ध इत्यर्थः। इति स्वय-मात्मनि। भावयतो भैमीं चित्तचलनभ्रान्त्या चिन्तयतो नलस्य हृदयमे-वारविन्दं तन्मुखेन्दो भैमीमुखचन्द्रस्य आलोकमात्रात् दर्शनमात्रात् प्रका-शमात्रात् आलोको दर्शनोद्योतावित्यमरः। भिन्नं विदीर्णं विकसितं च नाभूत्, यदिनाभूत् किं तदा तन्मुखदर्शनादनया विश्वास्य हतोऽस्मीति विदीर्णं हृदयोभवेदेवेत्यर्थः। इन्दुप्रकाशात् कथमरविन्दविकास इति विरो धश्च ध्वन्यते ॥ ८९ ॥

ईषदिति। भीमभूः भैमी ईषत् स्मितेन मन्दहासेन क्षालितौ धौतौ सृक्कणी। ओष्ठप्रान्तावेव भागौ यया सा सती। प्रान्ता वोष्ठस्य सृक्कणी इत्यमरः। दृक्-संज्ञयैव वारिता स्तास्ता पूर्वोक्तं विरुद्धं प्रवर्त्तयन्त्यः आलयः सख्यो यया साच सती। तयेन्द्रदूती-दत्तया स्रजा सहैव वृद्धो यूनेति सूत्रकारप्रयोगादेवज्ञापकात् सहार्थाप्रयोगेऽपि सहार्थे द्योत्ये

स्तुतौ मघोनस्त्यज साहसिक्यं वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः।
इयोत्तरं साक्षिणि हृत्सु नृणां मन्नाटविज्ञापि ममापि तस्मिन्॥ ९१

आज्ञान्तदीयामनु कस्य नाम नकारपारुष्यमुपैति जिह्वा।
मूर्ध्ना तु तां मूर्ध्नि निधाय मालां बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः॥ ९२

तपःफलत्वेन हरेः कृपेयमिमन्तपस्येव जनं नियुङ्क्ते।
भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्तावुपेयमाधुर्य्यमधैर्य्यसर्ज्जि॥ ९३॥

तृतीया। शक्रं नमस्कृत्य स्तजं शक्रश्च नमस्कृत्येत्यर्थः। ननु ता भवतंस्वीकृत्य तस्य नलस्य जीवनार्थमिति भावः। तामिन्द्र दूतीं उत्तरयाम्बभूव उत्तरया-माचष्टे। तदाचष्ट इति णिच्॥ ९०॥

स्तुताविति। हे दूति! मघोन इन्द्रस्य स्तुतौ विषये साहसिक्यं त्यज। अविमृश्यकारित्वं त्यज न स्तुहीत्यर्थः। कुतः अशक्यत्वादित्याह। तं शक्रं कियदल्पं वेद यदि वेदः श्रुतिरेव वेद वेत्ति। नान्यः। अतः स्तुतेर्विर-मेति भावः। तर्हि किमस्योत्तरं तत्राह। नृणां हृत्सु विषये साक्षिणि साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति इनि प्रत्ययः। तस्मिन् मघोनि इन्द्रे मन्नाटन् विज्ञापयतीति तथोक्तम्। मम सम्बन्ध्युत्तरमपि इयात्। अस्योत्तरा-काङ्क्षा न सर्वज्ञस्येत्यर्थः॥ ९१॥

तथाप्यविनयपरिहाराय किञ्चित् विज्ञापयामीत्याह आज्ञामिति। तदीया मैन्द्री-माज्ञा मनु तामुद्दिश्य कस्य नाम जिह्वा नकारो नञु-च्चारणमेव पारुष्यमुपैति। प्रतिषेधकाक्षरं व्रजेत्। न कोऽपि तदाज्ञोल्लङ्घ-नसाहसिकोऽस्तीत्यर्थः। किन्तु बाला शिशुरहं मूर्ध्ना सती तदाज्ञामेव मालां मूर्ध्नि निधाय वाग्भि रतिवादैरपराध्यामि अपराधं करोमि। तच्च बालत्वात् सोढव्य इति भावः॥ ९२॥

तप इति। तपःफलत्वेन इन्द्रोपासनारूपस्य तपसः फलत्वेनोपलक्षिता फलभूतेत्यर्थः। इयं मत्परिजिघृक्षा रूपा कृपा इमं जनं मां तपस्येव पुनरपि इन्द्रोपासनायामेव नियुङ्क्ते प्रेरयति। स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसम्पदेऽपि।
विशेषलेशोऽयमदेवदेह संशागतन्तु क्षितिभृत्तयेह॥ ६४॥
अश्रौषमिन्द्रादरिणीर्गिरस्ते सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः।
स्वं प्रागहं प्रादिषि नामराय किन्नाम तस्मै मनसा नराय॥ ६५॥

वक्तव्यादात्मनेपदम्। ननु मदुपासनायाः पूर्वत्वात् फलं प्राप्तं किं तप-सेत्याशङ्क्य सत्यं तदेव स्वादूकर्त्तुमित्याह। भवतीति॥ हि यस्मादुपायं प्रति प्रवृत्तौ साधनगोचरप्रवृत्तौ विषये उपेयस्य उपायस्य माधुर्यं स्वादु-त्वमेव अधैर्यं अस्थैर्यं सञ्जयति कारयतीत्यधैर्यसञ्जि भवति। पुनः साधनप्रवृत्तिं चापलङ्कारयतीत्यर्थः॥ ६३॥

फलितमाह शुश्रूषिताहे इति। तत्तस्मादधिकत्वादहन्तमिन्द्र-मेव पतिं शुश्रूषिताहे सेविष्ये। शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याविधान-योरिति विश्वः। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इति श्रृणोतेः सन्नन्तात्तङि लृटि टे रेत्वे ह एतीति तासः सकारस्य हकारः। किन्तु मुदेऽपि सन्तोषाय च व्रत-सम्पदेऽपि पातिव्रत्य-सम्पत्त्यर्थं च क्षितिभृत्तया राजत्वेनेह कस्मिं-श्चिन्नरेन्द्रे अंशागतं मात्रया आगतम्। अष्टाभिस्तु सुरेन्द्राणां मात्राभि र्निर्मितो नृप इति स्मरणात्। अतएव अदेवदेहं देवदेहरहितं मानुष-विग्रहं सन्तं नतु साक्षादिति शेषः। अयं विशेषलेशोऽल्पीयान् भेदः सच सोढव्यः अन्यथा मे व्रतलोपः स्यादिति भावः॥ ६४॥

कथं व्रतलोपस्तदाह। अश्रौषमिति। हे इन्द्रदूति! व्रतस्य पतिव्रताधर्मस्य अतिप्रतिलोमा अत्यन्तप्रतिकूला अतएव तीव्रा दुःश्रवाश्च ते तव गिर इन्द्रे आदरिणी रादरवतीः अश्रौषम्। इन्द्रो महती देवतेति भयभक्तिभ्यां सम्मौषं नतु रागादित्यर्थः। श्रृणोते र्लुङि मिप्। कथं तर्हि तमेव पतिं भजिष्यामीत्युक्तं तत्राह। प्राक् पूर्व्वमहं स्वमात्मान ममराय देवात्मकाय तस्मै इन्द्राय न प्रादिषि न प्रादां किन्नाम किन्तु

तस्मिन् विलक्ष्यैव हृते हृदैषा मैन्द्री दया मामनुतापिकाऽभूत्
निर्वातुकाममभ्भवसम्भवानां धीरं सुखानामवधीरणेव ॥ ८६ ॥

वर्षेषु यद्भारतमार्य्यधुर्य्याः स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाश्रमेषु ।
तत्रास्मि पत्युर्वरिवस्ययेह शर्म्मोर्म्मिकिर्म्मीरितधर्म्मलिप्सुः ॥ ८७

नराय नररूपिणे रलयोरभेदान्नलरूपाय तस्मै मनसा प्रादिषि। ददातेर्लुङि तङ्। स्थाघ्वोरिच्चेति इकारः। अतः साक्षादिन्द्रभजने मम व्रतलोपः स्यादेवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन्वरे हृदा हृदयेन विलक्ष्यैव हृते सतीदमेव साध्विति सम्यङ् निश्चित्यैव प्रवृत्तेरित्यर्थः। एषा ऐन्द्री दया मत्परिजिहीर्षालक्षणा कृपा निर्वातुकाममिदं मे साध्विति निश्चित्य मोक्षे प्रवृत्तमित्यर्थः। मुक्तिः कैवल्य निर्वाणेत्याद्यमरः। धीरं निर्विकारचित्तं विद्वांसं भवसम्भवानां सुखानां अवधीरणा सांसारिकसुखनामवज्ञा इव मा-मनुतापिका ह्याकष्ट मसाधु कृतं इति मम पश्चात्तापिनी नाभूत्। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया॥ ८६ ॥

विलक्ष्य कृतमित्युक्तम् अथैनं विमर्शप्रकारमेव श्लोकचतुष्टयेनाह। वर्षेष्वित्यादि। आर्य्यधुर्य्या आर्य्यश्रेष्ठाः आश्रमेषु ब्रह्मचर्य्यादिषु चतुर्षु गार्हस्थ्यं गृहस्थाश्रममिव वर्षेष्विलावृतादिषु नवसु यद्भारतं वर्षं स्तुवन्ति प्रशंसन्ति। तत्र भारतवर्षे अहं पत्युर्वरिवस्यया शुश्रूषया। वरिवस्या तु शुश्रूषेत्यमरः वरिवसतेः क्यजन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः। इह विषये शर्मोर्मिभिः सुखपरम्पराभिः किर्मीरितं चित्रितं तत्सहचरं धर्मं लिप्सुः लब्धुमिच्छुरस्मि। शर्म सात सुखानि च। चित्रं किर्मीर कल्माष शबलैताश्च कर्बुर इति चामरः॥ ८७॥

स्वर्गे सतां शर्म्म परं न धर्म्मा भवन्ति भूमाविह तच्च ते च।
शक्या मखेनापि मुदोऽमराणां कथं विहाय द्वयमेकमीहे॥९८

साधोरपि स्वः खलु गामिताधो गामी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे।
इत्यायती चिन्तयतो हृदि द्वे द्वयोरुदर्कः किमु शर्करे न॥९९॥

प्रक्षीण एवायुषि कर्म्म-कृष्टे नरान्न तिष्ठत्युपतिष्ठते यः।
बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः॥१००॥

ननु स्वर्गेऽपि सुखधर्मौ स्त इत्यत आह। स्वर्ग इति। स्वर्गे सतां स्वर्गवासिनामित्यर्थः शर्म्म परं सुखमेव। धर्माः सुकृतानि न सन्ति। इहास्यां भूमौ तच्छर्मच ते धर्म्माश्च भवन्ति सम्भवन्ति किञ्च इह मखेनेज्या यागेन सुराणां मुदः प्रीतयः शक्याः सुसम्पाद्याः। एवं सति कथं अहं शर्म धर्मेष्टिरूपं द्वयं विहायैकं सुखमीहे। न चैतत् प्रेक्षावत्कृत्यमिति भावः। तस्मात् स्वर्गादपि भूलोक एव श्लाघ्य इत्यर्थः॥९८॥

इतोऽपि भूलोक एव श्रेयानित्याह। साधोरिति। किञ्च साधोः सुकृतिनोऽपि स्वः स्वर्गादधोगामिता अधःपातिता खलु स साधुरितोऽस्माद्भूलोकात् प्रयाणेतु स्वर्गं गामी गमिष्यन् ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति गीतावाक्यात्। भविष्यति गम्यादय इति गामिशब्दस्य भविष्यदर्थता। अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया। इतीत्थमायती उत्तरकालं उत्तरकाल आयतिरित्यमरः। हृदि चिन्तयतो विवेकिनः द्वयोः स्वर्गभूलोकयोः उदर्कः उत्तरफलं उदर्कः फलमुत्तरमित्यमरः। द्वे शर्करे न किमु? शर्करे एवेत्यर्थः॥९९॥

प्रक्षीण इति। किञ्च यो नाकः कर्मकृष्टे कर्मार्जिते आयुषि प्रक्षीणे सत्येव नरान् मनुष्यानुपतिष्ठते। सङ्गच्छते। आयुषि तिष्ठति विद्यमाने सति नोपतिष्ठते। उपाद्देवपूजेत्यादिना सङ्गतिकरणे तङ्। आपाते प्रारम्भे सुखोन्मुखं सुखकारणं नतु परिणामे इत्यर्थः। अतएवापथ्यकल्पम् अपथ्यान्नसदृशं तं नाकं स्वर्गं धीरो धीमान् को बुभुक्षते। भोक्तुमि

इतीन्द्रदूत्यां प्रतिवाचमर्द्धे प्रत्युह्य सैषाभिदधे वयस्याः।
किञ्चिद्विवच्चोल्लसदोष्ठलक्ष्मी जितापनिद्रद्दलपङ्कजास्याः ॥१०१॥
अनादि-धाविस्वपरम्पराया हेतुस्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा।
आयत्तधीरेषजनस्तदार्य्याः! किमीदृशः पर्य्यनुयुज्य कार्य्यः॥१०२॥
नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः।
अचेतना सा च न वाचमर्हेद्दक्तातु वक्त्रश्रमकर्म्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

च्छति। अपथ्यान्नभोजनवदासन्नमरणाधिकारं नाकभोगं कोनर इच्छतीत्यर्थः॥ १००॥

इतीति। सैषा भैमी इतीन्द्रदूत्यां विषये प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं अर्द्धे प्रत्युह्य मध्ये निरुध्यासमाप्यैवेत्यर्थः। उपसर्गात् ह्रस्व ऊहतेरिति ह्रस्वः किञ्चिद्विवक्षया यत्किञ्चिद्वक्तुमिच्छयोल्लसतोः स्फुरतोः ओष्ठयोः लक्ष्म्या शोभया जितं अपनिद्रद्दलंविकसत्पत्रं येन तत्। अपनि पूर्वाद्द्रातेः शतृ प्रत्ययः। तच्च तत्पङ्कजञ्च तदिवास्यं यासान्ताः सखीः अभिदधे उवाच। अभिपूर्व्वाद्धा धातोः कर्त्तरि लिट् लङ्॥ १०१॥

अनादीति। एष जन अनादि यथा तथा धाविन्याः प्रवहन्त्याः स्वपरम्परायाः स्वदेह परम्परायाः हेतुनामदृष्टादीनां स्रजः श्रेण्याः। स्रोतसि प्रवाहे वा। बुद्धिः कर्मानुसारिणीति वचनादीश्वरे वा एष एव कारयितेति श्रुतेः। आयत्तधीर्न तु स्वाधीनबुद्धिरित्यर्थः। निरीश्वरसेश्वरभेदात् पक्षद्वयोक्तिः। तत्तस्माद्धेतो रार्य्याः! हेऽयायस्यः!। ईदृशः परतन्त्रो जनःपर्यनुयुज्यः उपालभ्यः किं कार्य्यः कारयितुं शक्यः। कारयते रचो यत्। अतः स्वयमपि दैवपरतन्त्रा न पर्यनुयोज्येति भावः॥ १०२॥

ननु दैवपारतन्त्र्येऽपि न मूढः पर्य्यनुयोज्यः विद्वांस्तु पर्य्यनुयोज्य इत्याशङ्क्याह। नित्यमिति। अशेषे जने नित्यं सर्वदा नियत्या दैवेन परवति परतन्त्रे सति संविदानो विद्वानपि समो गम्हच्छीत्यादिना विदेरात्मनेपदम्। कोऽनुयोगयोग्यः पर्य्यनुयोगार्हः विदुषापि क्रियते

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम्।
प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः॥१०४॥
गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे न रोचमानं परिहारयन्ति।
न लोकमालोकयथापवर्गात् त्रिवर्गमर्वाञ्चमसुञ्चमानम्?॥१०५॥
आकीटमाकैटभवैरि तुल्यः स्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः।

त्वजुत्वादितिभावः। तयाप्युपालम्भेदोषमाह। सा नियतिः चेतनाप्यन्येति वाचं नार्हेदिति युक्तं वक्ता अचेतनोपालम्भात्तु वक्तुस्तु श्रमः भ्रान्तिरेव क्रियते इति कर्म व्यापारफलं तद्भुङ्क्ते। वाग्विलासादन्यत्फलं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः॥ १०३॥

ननु सुरेन्द्रं विहाय नलस्वीकारे जगदुपहास्या तत्राह। क्रमेलकमिति। कोमलं इच्छुः कोमलेच्छुः मृद्वाहारी गजाश्वादिर्न लोकेत्यादिना षष्ठीनिषेधात् मधुपिपासुवद्द्वितीया समासः। क्रमेलकमुष्ट्रं निन्दति। उष्ट्रः क्रमेलकः समहाङ्का इत्यमरः। कण्टकेषु लम्पटः लोलुपः क्रमेलकः लोलुपं लोलुभं लोलं लालसं लम्पटं विदुरिति हलायुधः। तं कोमलेच्छुं गजादिं निन्दतीति शेषः इष्टभुजोस्तयोर्द्वयोः प्रीतौ तुष्टौ समायां तत्रैकतरस्योपहासो मध्यस्थता माध्यस्थ्यं न। यस्य यदिष्टं तुष्टिकरञ्च तस्य तत्र प्रवृत्तौ ये उपहसन्ति ते स्वयमेवोपहास्या भवन्तीति भावः॥ १०४॥

ननु नलादपि गुणाधिके कथमरुचिस्तत्राह। गुणा इति। सत्यं हरन्तो मनोहरन्तोऽपि हरेरिन्द्रस्य गुणा मे मह्यं रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी। रोचमानं मनोहरन्तं नरं नलं न परिहारयन्ति न त्याजयन्ति। कुतः अपवर्गात् मोक्षादर्वाञ्च मपकृष्टं त्रिवर्गं धर्मकामार्थान् अमुञ्चमानं अत्यजन्तं लोकं नालोकयथ न पश्यथेति काकुः। न गुणमपेक्षते रागवृत्तिरिति दृष्टान्तालङ्कारः॥ १०५॥

ननु महेन्द्रं प्राप्य कृतकृत्या भव किं नलप्रार्थनया दुःखायसे अत आह। आकीटमिति। आकीटं कीटादारभ्याकैटभवैरि पर्य्यन्तं विष्णुपर्य्यन्तं

भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥१०६॥
अध्वाग्रजाग्रन्निभृतापदन्धुर्बन्धुर्यदि स्यात् प्रतिबन्धुमर्हः।
जोषं जनः कार्य्यविदस्तु वस्तु इच्छा निजेच्छा पदवी मुदस्तु॥१०७
इत्थं प्रतीपोक्तिमतिं सखीनां विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला।
अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिं दूतीं बभाषेऽद्भुतलोलमौलिं॥१०८

स्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः। कृतार्थत्वाभिमानः। तुल्यः साधारणः। ममाप्यभीष्टलाभात् कृतकृत्यता नेन्द्रलाभादित्यर्थः। तर्हीन्द्र एवेष्यता-मित्यत आह। भिन्नस्पृहाणां भिन्नरुचीनां जनानामर्थमर्थं प्रत्यर्थं द्विष्टत्वमनिष्टत्वं तदिष्टत्वं चेति द्वयमपगता व्यवस्था घटत्वपटत्ववत् इति नियमो यस्य तदपव्यवस्थं अव्यवस्थम्। अपितु आपेक्षिकम्। तस्मा-दिन्द्रोऽपि मया नेष्यते को दोष इत्यर्थः॥ १०६॥

किं बहुना ममात्र हितकार्य्ये कार्य्यज्ञोऽपि नान्योजनः कश्चित्प्रिया-मकः। किन्तु स्वेच्छैवेत्याह। अध्वाग्रेति। अग्रञ्चासौ अध्वाचेति समा-नाधिकरण समासः। अतएव हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनो र्भेदाभेदा-दिति वामनः। अस्मिन्नग्राध्वनि पुरोऽग्रे जाग्रत् स्फुरन् आसन्न इति यावत् स चासौ निभृता नियता पदेवान्धुः कूपः। पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप इत्य-मरः। तं प्रतिबन्धुमर्हो निवारयितुं शक्तो बन्धुः स्याद्यदि स जनो बन्धु-जनः। कार्य्यवित् कार्य्यज्ञोऽपि जोषमस्तु तूष्णीमास्तां नतु मां निवारयेदि-त्यर्थः। कुतः ते तर्हि कार्य्यविज्ञानं स्यात्तदाह। मुदः श्रेयसः पदवी तु निजेच्छैव इच्छा प्रष्टव्या सैव मे प्रवर्त्तिका नान्यः कश्चिदित्यर्थः। वस्तु सत्यं अयमेव परमार्थ इत्यर्थः। प्रच्छेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तप्रत्ययः॥ १०७॥

इत्थमिति। बाला भैमीत्थं सखीनां प्रतीपोक्तिमतिं प्रतिकूलोक्ति बुद्धिं पाण्डित्य-बलेन प्रागल्भ्यावलम्बेन विलुप्य निषिध्य श्रुताः स्वर्पति मन्त्रिणः शक्रसचिवस्य बृहस्पतेः सूक्तयो यया तामपि। अङ्गरादीनां

परेतभर्त्तुर्मनसेव दूतीं नभस्वतेवानिलसख्यभाजः।
त्रिस्रोतसेवाम्बुपतेस्तदाशु स्थिराश्रमायातवतीं निरास्थम्॥१०९॥
भूयोऽर्थमेनं यदि मां त्वमात्थ तदा पदावालभसे मघोनः।
सतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तु मन्तुमन्तर्वरं वज्रिणि मार्जितास्मि॥११०॥
इत्थं पुनर्वागवकाशनाशात्म्लेन्द्रदूत्यामपयातवत्याम्।
विवेश लोलं हृदयं नलस्य जीवः पुनः क्षीबमिव प्रबोधः॥१११॥

मत्यादिष्विति रेफादेशः। अद्भुतेन अह्नो इङ्ग्यतेरपि मागद्ध्यमित्यास्य-र्थं च लोलमौलिं कम्पशिरसं शिरः कम्पयन्तीमित्यर्थः। दूतीं बभाषे॥१०८॥

परेतेति। मनसेवाकर्षकेणेति शेषः। एवं वायुगङ्गयोरपि द्रष्टव्यम्। परेतभर्तुर्यमस्य दूतीं, नभस्वता वायुनेवानिलस्य सख्यभाजोऽग्नेर्दूतीं, त्रिस्रोतसा गङ्गयेवाम्बुपतेर्वरुणस्य दूतीं, स्थिरा दृढाऽऽस्थाऽभिनिवेशो यथा तथाशु शीघ्रमायातवतीं तदाऽगमनक्षण एव निरास्थं प्रत्यख्यासिषम्। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ङ्गिति अस्यते र्लुङि च्ले रङादेशः। अस्यतेः स्थुगिति थुगागमः। यथा हि दूत्यो दूरादेव निरस्ताः इन्द्रगौरवात्त्वयेयन्तं कालं सम्भाषितेत्यर्थः। अत्र मनोवायुगङ्गानदीनाञ्च विधेयत्वेन तत्प्रार्थनाभिरेवातिवेगवतीभि रेता आनीता इत्युत्प्रेक्षार्थः॥१०९॥

भूय इति। हे शक्रदूति! त्वं भूयः पुनरेवेनमर्थं इन्द्रं वृणीष्वेत्येनमर्थं मां आत्थ। ब्रवीषि यदि। ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव इति। सिपः थलादेशः हकारस्य थकारादेशः। तदा मघोनः इन्द्रस्य पदावङ्घ्री पदङ्घ्रिरित्यमरः। आलभसे छिनत्सि स्पृशसि वा। वज्रिणीन्द्रे विषये अन्तः अन्तरङ्गे वरं श्रेष्ठं मन्तं गुणत्वेन स्तूयमानमित्यर्थः। इमं तीव्रं दुःसहं मन्तुं निजाज्ञोल्लङ्घनापराधं आगोऽपराधोमन्तुश्चेत्यमरः। सतीव्रतैः पतिव्रतानियमैर्मार्जितास्मि मार्जिष्यामि मृजे लुटि उदित्वाद्विकल्पा दिड्भावः। पतिव्रताधर्माभिज्ञः सर्वज्ञो भगवान् मघवा मामस्मादपराधात् त्रक्ष्यतीत्यर्थः॥११०॥

इत्थमिति। इत्थमुक्तप्रकारेण पुनर्वागवकाशनाशाद्भूयोवचनावकाश

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं
दिगधिपकृपयाप्तादीदृशः सन्निधानात्।
अलभत मधु बाला रागवागुत्थमित्थं
निषधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रः॥ ११२॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात् क्षोदक्षमे तन्महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥११३॥

निवृत्ते रिन्द्रदूत्यां अपयातवत्यां गतायां नलस्य जीवोऽन्तरात्मा लोलं चलाचलं हृदयं क्षीवमिव। मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवा इत्यमरः। क्षीबृमदे इति धातोः कर्त्तरि क्तः अनुपसर्गात् फुल्ल क्षीव कृशोल्लाघा इति निपातनात् साधुः। प्रबोधो विवेक इव पुनर्विवेश पुनर्जात इवाभूत्। विशश्वासोच्छ्वास चेत्यर्थः॥ १११॥

श्रवणेति। निषधानां जनपदानां इन्द्रो नलः दिगधिपानां इन्द्रादीनां कृपया तिरोधानशक्त्यनुग्रहरूपया आप्तादीदृशः सन्निधानात् प्रकाशसान्निध्यात् स्वेन स्वकीयेन श्रवणपुटयुगेन साधूपनीत समर्पितमित्थमुक्तरीत्या बालाया भैम्या रागवाग्भ्योऽनुरागवचनेभ्य उत्था यस्य तत्तदुत्थं मधु क्षौद्रं रसामृतमित्यर्थः आनन्दसान्द्रः सुखमयः सन् पातुमलभत तत्पानं लब्धवानित्यर्थः। शकधृषेत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः॥ ११२॥

श्रीहर्षमिति। सहजात् सहोदरात् समानकर्तृकादित्यर्थः। खण्डनखण्डतः खण्डनखण्डाख्यात् ग्रन्थात्। यद्वा खण्डननामग्रन्थः। तदेव खण्ड इक्षुविकारः स्यात् खण्डः शकले चेक्षुविकारमणिदोषयोरितिविश्वः। तस्मादपि क्षोदक्षमे सङ्घर्षसहे षष्ठः सर्गोव्यगलत् समाप्तः॥११३॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां जीवातुनामाख्यायां नैषधव्याख्यायां षष्ठः सर्गः समाप्तः॥ ६॥

नैषधचरितम् ।

सप्तमः सर्गः ।

अथ प्रियासादनशीलनादौ मनोरथः पल्लवितश्चिरं यः ।
विलोकनेनैव स राजपुत्त्र्याः पत्या भुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥
प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायाः मथान्तरानन्दसुधासमुद्रे ।
ततः प्रमोदाम्बुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

अथेति । अथेन्द्रदूती-निर्गमनानन्तरं भुवः पत्या नलेन पतिः समास एवेति नियमात् असमासेऽपि संज्ञाभावात् तत्कार्य्याभावः । प्रियाया दमयन्त्या आसादनं प्राप्तिः शीलनं परिचयः तदादौ विषये आदिशब्दात् आश्लेषादिसङ्ग्रहः यो मनोरथः चिरं चिरात्प्रभृति पल्लवितः सञ्जातपल्लवः स मनोरथो राजपुत्त्र्या विलोकनेनैव पूर्णवत् फलित वदभ्यमानि मेने तदा ननन्देत्यर्थः । मन्यतेः कर्मणि लुङ् ॥ १ ॥

प्रतीति । तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रियायां भैम्यां तत्रापि प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं ममज्जतुः तामवयवशो ददृशतुरित्यर्थः । अथ तदनन्तरं अन्तः अन्तरात्मनि य आनन्दसुधासमुद्रः तस्मिन् ममज्जतुः दर्शनफलमानन्दं अनुबभूवतुरित्यर्थः । करणे कर्तृत्वोपचारः । ततः प्रमोदाम्बुपरम्परायां आनन्दवाष्पप्रवाहे ममज्जतुः । अत्र दृग्रूपस्यैकस्याधेयस्य प्रियावयवाद्यनेकाधारस्थितित्वभेदकथनात् पर्यायालङ्कारभेदः क्रमेणैकमनेकस्मिन् आधारे वर्त्तते यदि । एकस्मिन्नथवानेकं पर्यायालङ्कृतिर्द्विधेति लक्षणात् ॥ २ ॥

अस्याद्वयस्यान्वभवत् प्रमोदं रोमाग्रएवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।
यथौचितीत्थं तदशेषदृष्टौ वस्य स्वाराद्वैतमुदन्तयासौ ॥ ३ ॥
वेलामतिक्रम्य पृथुं मुखेन्दोरालोकपीयूष-रसेन तस्याः ।
नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म दृष्टिः ॥४॥
मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लग्ना स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

अस्येति । असौ नलोऽस्या भैम्या रोमाग्र एव रोमाग्रमात्रे अग्रे प्रथमं निरीक्षिते दृष्टे सति यथा अस्यैवाद्वयमद्वितीयं वस्तु तस्य प्रमोदं इवानन्दं अन्वभवत् अनुभूतवान् । आनन्दस्य ब्रह्माभेदेऽपि उपचाराद्भेदव्यपदेशः । अथास्यदर्शनानन्तरं तस्य रोम्णः अशेषदृष्टौ कात्स्र्न्यदर्शने सति द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । तद्रहितमद्वैतम् । स्वार एव अद्वैतमद्वितीयं वस्तु तस्य मुदं तथा अन्वभवत् । अत्र तु ब्रह्मानन्दात् स्वारानन्दोऽधिक इति विवक्षितम् । तथा रोमापि रोमाग्रादधिकम् । तत्र यथाल्पदर्शनादल्पानन्दः तथाधिकदर्शनादधिक इति यथा तथा शब्दार्थः इत्यमौचितकारणानुरूपं कार्यजन्मौचितमेवेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मानन्द-स्वारानन्दयोरेकस्मिन् नले क्रमेण वृत्तिकथनादेकस्मिन् अथवानेकमित्युक्तलक्षणो द्वितीयः पर्यायालङ्कारभेदः ॥ ३ ॥

वेलामिति । नलस्य दृष्टिस्तस्या मुखेन्दो रालोकः दर्शनं प्रकाशश्च आलोकौ दर्शनोद्योताविरत्यमरः । स एव पीयूष ममृतं तस्य रसेन स्वादेन रागाम्बुनिधौ अनुरागसमुद्रे पृथुं महतीं वेलां कालं मर्यादाञ्च अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयो रपीत्यमरः । अतिक्रम्य विवृद्धे प्रवृद्धे सति तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म दृष्टिः रागवशात् कुचयोः पपातेत्यर्थः । अत्र दृष्टिविशेषणसाम्याच्चन्द्रोदये समुद्रवृद्धौ तन्मज्जनभया द्वृक्षेधाश्रयिजन प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । तेनचाब्धिमज्जनभयादिवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४ ॥

मग्नेति । अस्य नलस्य दृष्टिः तस्या भैम्या मुखेन्दोः सुधायां मग्ना किमु ? तत्कुचयोरन्तरभ्यन्तरे च लग्ना स्थिता किम् ? उभयत्रापि अन्यथा कथं

चिरेण तन्मध्यमसुश्वतास्य दृष्टिः क्रशीयः स्खलनाङ्क्षया नु॥५॥
प्रियाङ्गपान्था कुचयोर्निपत्य विहृत्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती।
बभौतमां तन्मृगनाभिलेप तमःसमासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥
विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दूतस्य दृक् तस्य खलु स्खलन्ती।
स्थिरा चिरादास तदूरुरम्भास्तम्भावुपश्लिष्य करेण गाढम्॥७॥
वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु ? त्वमालिङ्ग्य तन्मयापि।

तावान् विलम्ब इति भावः। किं च क्रशीयः क्रशतरं तन्मध्यं कार्श्यं स्खलनाङ्क्षया नु भयेन किं चिरेणासुश्वतः ? रज्जुसञ्चारवदिति भावः। उत्प्रेक्षालयस्य सजातीयसंसृष्टिः॥ ५॥

प्रियेति। प्रियाया अङ्गेषु पन्थानं गच्छतीति पान्था नित्यपथिका। पथो णो नित्यमिति पथो णप्रत्ययः पन्थादेशश्च। लोला सतृष्णा नलस्य दृक् दृष्टिः कुचयोः निपत्य विहृत्य आहत्य भ्रमन्ती कुचयोर्मृगनाभिलेपः कस्तूरिका लेपनमेव तमस्तेन समासादितः प्राप्तो दिक्भ्रमो यया सेवेत्युत्प्रेक्षा बभौतमां अतिशयेन बभौ ॥ ६ ॥

विभ्रम्येति। तस्य नलस्य दृक् दृष्टिः तस्या भैम्या चारुनितम्ब एव चक्रे तस्मिन् विभ्रम्य भ्रान्त्वा स्खलन्ती चलन्ती तस्याः ऊरू एव रम्भास्तम्भौ करेणांशुना हस्तेन च गाढ मुपश्लिष्य स्थिरा निश्चला सती चिरादास उपविष्टा। आसेर्लङ् अत्र दृष्टिविशेषणसाम्यात् भ्रमणक्रीड़ाकारिबालकप्रतीतेः समासोक्तिः। तस्याः चारुस्तम्भाविति रूपकेण सङ्करः॥ ७॥

वास इति। वासः परं वस्त्रमेव परं नेत्रं आच्छादनं अहं नेत्रं न ? इति काकुः ? नास्मि किमु ? अस्म्येवेत्यर्थः। नेत्रमस्ति गुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने इति विश्वः। तस्मान्नेत्रत्वाविशेषात्त्वं मयापि उरस्य नितम्बस्य ऊरू च उरोनितम्बोरु प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः तदालिङ्ग्य आश्लेषय प्रसीद

उरोनितम्बोरु कुरु प्रसाद मितीव सा तत्पदयोः पपात॥८॥

दृशोर्यथाकाममथोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलञ्च तस्याः।
इदं प्रमोदाद्भुतसम्भृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद॥ ९॥

पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा ममाभिषिच्येत मनोरथो वा।
तदा घटेतापि न वा तदैतत् प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पम्॥१०॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभूता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम्।
लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यास्तथोच्चैस्तनता घनेन॥११॥

आलिङ्गनानुग्रहं कुरु इतीवेति मनीषयेवेत्युत्प्रेक्षा सा नलदृष्टिस्तस्याः भैम्याः पादयोः पपात पदे अपि ददर्शेत्यर्थः॥ ८॥

दृशोरिति। अथ स महीमहेन्द्रो नलो दृशोः स्वाक्ष्णोः प्रेयसीं भैमीं तस्या आलिकुलं सखीवर्गं च यथाकाममुपहृत्य उपायनीकृत्य यथेच्छं दृष्ट्वेत्यर्थः। प्रमोदाद्भुताभ्यां आनन्दविस्मयाभ्यां सम्भृतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगाद स्थगितवागुवाचेत्यर्थः॥ ९॥

पद इति। विधातुः पदे ब्रह्मणः स्थाने मन्मथो वा मन्मनोरथो वा अभिषिच्येत यदि तदा तत्प्रसिद्ध मेतत्पुरोवर्त्ति प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयव-मद्भुतं रूपशिल्पनाकारनिर्माणं घटेताऽपि न वा घटेत तन्मनसापि निर्मातु मशक्यं किमुत ब्रह्मणेत्यर्थः। अत्र भैमीरूपशिल्पस्य प्रसिद्धब्रह्मसम्बन्धेऽपि असम्बन्धोक्तेस्तया मन्मथाद्यसम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेश्च तद्रूपकातिशयोक्तिभेदौ॥ १०॥

तरङ्गिणीति। सेयं दमयन्ती भूमिभृतो भीममहीभर्तुः एव भूध-रादिति श्लिष्टरूपकं। भुवः प्रभव इत्यपादानात् पञ्चमी। प्रभूता सम्भूता शृङ्गाररसस्य तरङ्गिणी नदी जानामीति वाक्यार्थे उत्प्रेक्षा। तथा हि यस्यां भैम्यां तथा तेन प्रकारेण या उच्चैस्तनता उन्नतकुचत्वं तया घनेन सान्द्रेण सम्पूर्णेन यौवनेनैव उच्चैस्तारं स्तनता गर्जता स्तन शब्द इति धातो र्भौवादिकाल्लटः शत्रादेशः। घनेन मेघेन। घने मेघे मूर्त्ति-

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नवामवाप्ताम्?।
प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥
जम्बालजालात् किमकर्षि? जम्बू-नद्या न हारिद्रनिभप्रभेयम्।
अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचिह्नं मुन्नीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥
सत्येन साम्ये सदृशादशेषाद् गुणान्तरेणोच्चकषे यदङ्गैः।

गुणे त्रिषु मूर्त्ते निरन्तर इति अमरः। लावण्यपूरोऽजनि जनितः यौवनेन लावण्यं वर्द्धत इति प्रसिद्धमेघवर्द्धितपूरस्तं तरङ्गिण्यां युक्तमिति भावः। यौवनेन घनेनेति व्यस्तरूपकम्। उच्चैस्तनता घनेनेति शब्दे श्लेषः तदुत्थापिता च भैम्याः श्रृङ्गारतरङ्गिण्या सुतप्रेक्षेति सङ्करः॥ ११॥

अस्यामिति। अत्र सामर्थ्यात् ब्रह्मणः कर्त्तुरध्याहारः। ब्रह्मा अवाप्तां स्वभ्यस्तां नवामसाधारणीं वपुर्व्यूहविधानविद्यां शरीरसंस्थानविशेषनिर्माणविज्ञानमस्यां दमयन्त्यामेव द्योतयामास। किं नूनं विधातुरात्मनः सृष्टिकौशलप्रकाशनार्था सृष्टिरेषैवेत्युत्प्रेक्षा। यद्यस्मात्प्रत्यङ्गसङ्गेन प्रत्यवयवव्याप्त्या स्फुटं लब्धो भूमा विस्तारो यया सा लावण्यसीमा सौन्दर्यसर्वस्वं इमां दमयन्तीमुपास्ते सेवते अस्यामुपावर्त्तत इत्यर्थः॥ १२॥

जम्बालेति। हरिद्रया रक्तं वस्तु हारिद्रं सुवर्णं तेन सदृशी तत् सन्निभा प्रभा यस्याः सेयं दमयन्ती जम्बूनद्याः मेरुपार्श्ववर्त्तिवाहिन्याः जम्बालजालात् पङ्करशे जाम्बुनदत्वात् तस्येति भावः। निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमावित्यमरः। नाकर्षि न कृष्टा किं स्निष्टाङ्गत्वात् सर्वाङ्गेषु हेमकर्दमेन प्रभृष्टा किमित्यर्थः। कुतः यद्यस्मात् अत्रास्यां भैम्यां अङ्गयुग्मस्य अवयवद्वयस्य सङ्गचिह्नं सन्धानचिह्नं दन्तुरता औन्नत्यमपि दन्त उन्नत उरच् नोन्नीयते नाभ्युन्नीयते॥ १३॥

सतीति। यद्यस्मादस्या भैम्या अङ्गैः कर्त्तृभिः साम्ये सत्येवाशेषात् सदृशात् चन्द्रादेः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी। गुणान्तरेण केनापि

अस्यास्तत: स्यात्तुलनापि नाम वस्तु त्वमीषामुपमावमानः॥१४॥
पुराकृतिस्त्रैणमिमां विधातु मभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः।
येयं भवद्भाविपुरन्ध्रिसृष्टिः सास्यै यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥१५॥
भव्यानि हानीरगुरेतदङ्गाद्यथायथानर्त्ति तथा तथा तैः।
तस्याधिकस्योपमयोपमाता दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव॥१६॥

गुणविशेषेणोत्कर्षे समानादिषूत्कृष्टैरभावीत्यर्थः। भावे लिट्। तत उत्कृष्टत्वाद्धेतो स्तुलना समीकरण मपि स्यान्नाम? काकुः। स्यात् किं? न स्यादेवेत्यर्थः। तथा हि वस्तुतः परमार्थतस्तु अमीषामङ्गानां उपमा तुलना तस्या अवमानः उत्कृष्टानामसमाने समतोपादान मवमान एवेत्यर्थः॥ १४॥

पुरेति। विधातुः स्रष्टुः पुराकृतिः पूर्वसृष्टिस्तत्र स्त्रैणं स्त्रीसमूहः पूर्वा स्त्रीसृष्टिरित्यर्थः। इमां भैमीं विधातुं स्रष्टुं हस्तलेखः खलु लेखनाभ्यासः इति हस्तकौशलार्थमेव यल्लिख्यते स हस्तलेखः। तादृगियमिति निदर्शना-नुप्राणिता पूर्वस्त्रीसृष्टिः भैमीनिर्माणाभ्यासार्थमेवोत्प्रेक्षा किञ्च येयं भवन्तीनां भाविनीनां च पुरन्ध्रीणां स्त्रीणां सृष्टिः सास्यै भैम्यै यासां पुरन्ध्रीणां जयेन जातं तज्जयजं यशोदातु मिति फलोत्प्रेक्षा॥ १५॥

भव्यानीति। भव्यानि रम्याणि चन्द्राद्युपमानवस्तूनि एतस्या भैम्या अङ्गान्मुखादेर्यथा यथा हानीरपकर्षान् ग्लान्याहातेर्निवृत्व्य इति जहातेः स्त्रियांक्तिन्प्रत्ययः। क्तिनोऽपवादः। अगुः। इणोगा लुङीति गादेशे गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् आत इतिझे र्जुसादेशः। तथा तथा तैः उपमानवस्तुभिरनर्त्ति हर्षान्नृत्यं कृत मित्यर्थः। नन्वपकर्षे हर्षः कथं तत्राह। उपमाता उपमाकृत् कविः मातेर्माङोवा सिद्धम्। अधिक-स्योत्कृष्टस्य भैम्यङ्गस्य उपमया उपमानीकरणेन अथवा गत्यन्तराभावात् तैरेव तुलनया तेषामेव उपमानीकरणेनेत्यर्थः। तेभ्य श्चन्द्रादिभ्य एव। चतुर्थी। प्रतिष्ठां दाता दास्यति ददाते र्लुट् यथाकथञ्चित् प्रतिष्ठादान-

नास्पर्शि दृष्टापि विमोहिकेयं दोषैरशेषैः स्वभियेति मन्ये।
अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसापत्न्यसुखी गुणौघः॥१७॥
औज्झि प्रियाङ्गैर्घृणयेव रुच्या न वारिदुर्गात्तु वराटकस्य।
न कण्टकैरावरणाच्च कान्ति धूलीकृता काञ्चनकेतकस्य॥१८॥
प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रत्नां कर्त्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति।
वज्रञ्च भूषामणिमूर्त्तिधारि नियोजितन्तद्द्युतिकार्मुकञ्च॥१९॥

काले उपमेयत्वेन वा उपमाया उपमानत्वेन वा कविप्रसादाच्चन्द्रादीनां पुनः प्रतिष्ठा भविष्यतीत्यनर्त्ति इत्यर्थः॥ १६॥

नेति। दृष्टापि विमोहिका दर्शनमात्रेणापि व्यामोहिकेयं दमयन्ती अशेषैर्दोषैः आकुलितः पीड़ितः स्वभिया आत्मानपि मोहयिष्यतीत्यात्मीयभयेनैव नास्पर्शि न स्पृष्टेति मन्ये उत्प्रेक्षा। भीरवो हि भयहेतुं स्प्रष्टुमेव बिभ्यतीति भावः। तस्माद्दोषस्पर्शाभावात् अन्येषु स्त्र्यन्तरेषु तैर्दोषैः आकुलितः पीड़ितो गुणौघोऽस्यां भैम्यां असापत्न्येन अकण्टकत्वेन सुखी सन् वसति। प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानामित्यस्य अपवादोऽस्यामेव दृष्ट इति भावः॥ १७॥

औज्झीति। प्रियाङ्गैः भैमीगात्रैः वराटकस्य बीजकोशस्य कमलकर्णिकाया इत्यर्थः। बीजकोशो वराटक इत्यमरः। रुच्या प्रभया कान्तिर्घृणयेव रौक्ष्यजुगुप्सयैव औज्झि निरस्ता। उज्झ विसर्गे कर्मणि लुङ्। वारिदुर्गाद्वारिदुर्गस्थत्वात् तु न किञ्चन। काञ्चनकेतकस्य धूलिभिः कृता पूर्णा कान्तिः रौज्झि वा। रजः कीर्णत्वादेवौज्झि। न कण्टकैरावरणात्तु। रौक्ष्यादिदोषदूषितत्वाच्च भैमीकायकान्तिसाम्य मर्हति। महती तत्कायकान्तिरित्यर्थः॥ १८॥

प्रत्यङ्गमिति। अस्यां भैम्यां अभिकामयत इत्यभिकेन कमः कामकोऽभिक इत्यमरः। अनुकाभिकाभीकः कमितेति निपातनात् साधुः। मघोना इन्द्रेण प्रत्यङ्गं रत्नां कर्त्तुं नियोजितं नियमितं भूषामणीनां वज्र-

अस्याः सपत्नैकविधोः कचौघः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप।
पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः॥२०॥
अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम्।
स्फुटं स्फुरद्भङ्गकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम्॥२१॥
अस्याः कचानां शिखिनश्च किन्नु विधिं कलापौ विमतेरगाताम्।

मणीनां मूर्त्तिमाकारं धारयतीति तद्धारि निर्जरास्त्रं वज्रञ्च तेषां मणीनां द्युतय एव कार्मुकं मणिधनुः आस्ते इन्द्रनियोगात् भूषामणि तत्र भा-व्याजेन अवरोधरक्षार्थं वज्रायुधमिन्द्रधनुश्च प्रत्यङ्गमाहृत्य तिष्ठतीत्युत्प्रेक्षा॥ १९॥

अथासर्गसमाप्ते रियमन्त्याश्चिकुरादिपादनखान्तवर्णनं आरभते अस्याःसपत्नैकेति। अस्याः भैम्याः कचौघः केशपाशः सपत्नः सदृशः सुहृद्भूतस्सैक एव विधुश्चन्द्रो यस्य तस्य सपत्नैकविधोस्तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्भा-वस्येति वैकल्पिकः पुंवद्भावः। मुखस्योपरि वासं स्थितिं माप स्थाने युक्तम्। कुतः येन कचौघेन पक्षस्थाः गरुन्निष्ठाः सवर्णाश्च तावन्तो बहवः चन्द्रका मेचकाश्च यस्य सोऽपि। समौ चन्द्रकमेचकावित्यमरः। चन्द्रपक्षे शेषा-द्विभाष इति कप्। कलापिनां बर्हिणां कलापो बर्हिः पिच्छ इत्यर्थः जितः अनेकचन्द्रसहायविजयिन एकचन्द्रविजयस्तदुपर्य्यवस्थानं च किञ्चित्रमित्यर्थः॥ २०॥

अस्या इति। अस्या भैम्या आस्येनेव शीतरुचा मुखचन्द्रेण यदन्धकारं तमः अन्धकारोऽस्त्रियाम्ध्वान्तमित्यमरः। पुरोऽग्रे तिरश्च पार्श्व-योश्च तिरस्कृतं तदन्धकारमेवेदं स्फुटं स्फुरन् भङ्गः कौटिल्यं पराजयश्च येषां तेषां कचानांछलेन पश्चाद्बद्धमस्तीत्युत्प्रेक्षा तिरस्कृतो हि भग्नो-त्साहः कश्चित् पृष्ठभागे बद्ध स्तिष्ठतीति भावः॥ २१॥

अस्या इति। अस्याः भैम्याः कचानां केशानां शिखिनः बर्हिणश्च कलापौ केशपाशबर्हभारौ कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहते काच

तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पै रभर्त्सि दत्त्वा स किमर्द्धचन्द्रम्॥२२॥
केशान्धकारादथ दृश्यभाल स्थलार्द्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम्।
एतां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु॥२३॥
पुष्पन्धनुः पुष्पशरस्य दाहे श्यामीभवत्केशरशेषमासीत्।
व्यधाद्द्विधेशस्तदपि क्रुधा किं भैमीभ्रुवौ येन विधिर्व्यधत्त॥२४॥

इत्यमरः। विमतेः मिथो विरोधविवादाद्विधिमगातां स्वतारतम्यं प्रष्टुं अगमतां किं नु? इणोगा लुङीति साधुः। तेन विधिना केशपाशैभिः पुष्पैरिति च हस्तेन पुरोवर्त्तिनिर्देशः अपूजि किम्? महतः पूज्यत्वादिति भावः। स शिखिकलापः अर्द्धचन्द्रं चन्द्रकं गलहस्तञ्च दत्त्वा अभर्त्सि भर्त्सितः किं? महाजनद्वेषिणो नीचस्य शास्यत्वादिति भावः। अर्द्धचन्द्रस्तु चन्द्रके गलहस्ते बाणभेदे इति विश्वः। शिखिकलापस्य चन्द्रकवत् केशपाशस्यापि तत् कुसुमं ब्रह्मदत्तं शाश्वतमिति भावः। अत्रोत्तरोत्प्रेक्षयोः प्रथमोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् सङ्करः॥ २२॥

केशेति। केश एवान्धकारः तस्मादथानन्तरं दृश्यो दर्शनार्हः भालस्थले ललाटभाग एव अर्द्धचन्द्रो यस्याः सा इयं दमयन्ती अष्टमी। तत्रापि अन्धकारानन्तरं दृश्यार्द्धचन्द्रत्वात् कृष्णाष्टमी। शुक्लपक्षेऽपि विपर्य्ययात् स्फुटमित्युत्प्रेक्षा। कुतः यद्यस्मात् मनोभुवा जगज्जयाय एतामासाद्य साधुसिद्धिः जयसिद्धिरसाधि साधिता। कृष्णाष्टम्यां जैत्रः यात्रासिद्धिं करोतीति सिद्धिविदः। यथाह पितामहः। जयदा विजिगीषूणां यात्रायामसिताष्टमी। श्रवणेनापि रोहिण्या जययोगो युता यदि इति॥ २३॥

पुष्पमिति। मदनस्य दाहे दाहकाले पुष्पमेव धनुः श्यामीभवन्तः केसराः किञ्जल्का एव शेषो यस्य तदासीत्। किं किन्तु ईशो हरः तदपि क्रुधा क्रोधेन द्विधा द्वेधा किं व्यधात् व्यभजत् किं? येन द्विधा विभक्तेन पुष्पेण विधिर्वेधा भैम्या भ्रुवौ व्यधत्त असृजदित्युत्प्रेक्षा॥ २४॥

भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः।
निजां यदाप्लोषदशामपेक्ष्य सम्प्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽर्जि॥२५॥
स्मारं धनुर्यद्विधुनोज्झितास्या मास्येन भूतेन च लक्ष्मलेखा।
एतद्भ्रुवौ जन्म तदाप युग्मं लीलाचलत्वोचितबालभावम्॥२६॥
इषुत्रयेणैव जगत्त्रयस्य विनिर्जयात् पुष्पमयाशुगेन।
शेषा द्विबाणी सफलीकृतेयं प्रियादृगम्भोजपदेऽभिषिच्य॥२७॥

भ्रूभ्यामिति। किञ्च प्रियाया भैम्या भ्रूभ्यां भवता मनोभुवश्चापेन घनसारभावो दृढस्थिरांशत्वं कर्पूरत्वं च सारो बले स्थिरांशे च अथ कर्पूरमस्त्रियां घनसार इति चामरः। आपे प्राप्तः। आप्नोतेः कर्मणि लिट्। यद्यस्मान्निजामाप्लोषदशां अपेक्ष्य दाहावस्थामित्यर्थः। सम्प्रत्यनेन मनोभुवा अधिकवीर्यता अधिकपराक्रमत्वमपि प्राप्तं कर्मणि लुङ्। वीर्यं पराक्रमे रेतसीति वैजयन्ती। दग्धस्यापि स्मरचापस्यैतत् भ्रूभूतस्य पूर्वाप्यधिकपराक्रमदर्शनात् न्यूनं घनसारत्वं प्राप्तमित्युत्प्रेक्षा॥ २५॥

स्मारमिति। यत् स्मरस्येदं स्मारं धनुश्च अस्या भैम्या आस्येन भूतेनास्यभावकृतेन विधुना चन्द्रेण उज्झिता या लक्ष्मरेखा कलङ्करेखा च तद्युग्मं तदुभयं कर्तृ लीलाचलत्वयोर्विलासचाञ्चल्ययो रुचितो बालभावः केशत्वं वयसोरभेदात् शिशुत्वं च यस्मिन् जन्मनि तत्तथोक्तं एतस्या भैम्या भ्रुवौ जन्म भ्रूरूपेण उत्पत्तिमाप एतस्या मुखमकलङ्कचन्द्रः भ्रुवौ च स्मरधनुश्चन्द्रलक्ष्मणो रूपावतार इत्युत्प्रेक्षा॥ २६॥

इष्विति। पुष्पमयाशुगेन कामेन कर्त्रा इषुत्रयेणैव करणेन जगत्त्रयस्य उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी। विनिर्जयात् शेषा शिष्टा शिष्ट्यन्यस्मिन् उपयुक्त इति वैजयन्त्यां शेषशब्दस्य विशेष्यलिङ्गता इयं द्विबाणी बाणद्वयं समाहारो द्विगो ङीप्। इयमिति हस्तेन निर्देशः प्रियायाः दृशोरेवाम्भोजयोः पदे स्थाने अभिषिच्य सफलीकृतेत्युत्प्रेक्षा कुसुमबाणपरिणतिरेव अस्या दृष्टिवृष्टिः अन्यथा कथमेतत् सकलयुवलोकक्षोभकत्वमिति भावः॥ २७॥

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या।
तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम्॥२८॥
आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षिपद्मं प्रान्तद्युति-श्वैत्यजितामृतांशु।
अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनील गोलामलश्यामलतारतारम्॥२९॥
कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन।
यद्येतदीयेन तदा कृतार्थौ स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी॥३०॥

सेयमिति। मृदुः कोमला मुष्टिग्रहणार्हं हस्तेन ग्राह्यं मध्यमवलग्नं यस्याः सा इयं दमयन्ती स्मरस्य कौसुमी कुसुममयी चापयष्टिः धनुर्दण्ड इत्युत्प्रेक्षा। कुतः या नः अस्माकं मोहाय मूर्च्छनाय श्रीमतः शोभना-दपाङ्गात् मुक्तां दृष्टीनामिव शराणां ओघस्य वृष्टिं तनोति। कथं सा कामचाप यष्टिर्नेतिभावः॥ २८॥

आघूर्णितमिति। आघूर्णितं प्रचलितं पक्ष्मलं पक्ष्मवत् सिध्मादिभ्य श्चेति लच्। प्रान्तद्युतेः कनीनिकाप्रान्तकान्तेः श्वैत्येन धावल्येन जितोऽमृ-तांशुर्येन तत्तथोक्तं चलत इन्द्रनीलस्य गोलं मण्डलमिव अमला श्यामला तारा स्थूला तारा कनीनिका यस्य तदस्या अक्षिपद्मं अस्या अक्षिपद्ममिव असदृशमित्यर्थः। अनन्वयालङ्कारः। एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेन अनन्वयो मत इति लक्षणात्॥ २९॥

कर्णेति। नेत्रद्युत्या नेत्रकान्त्या निर्जितेन एतदीयेन भैमीसम्ब-न्धिना कर्णोत्पलेनापि सनाथं सङ्गतं मुखं लभेत यदि ततः कृतार्थौ-कुरङ्गी स्वचक्षुषी किंकुरुते कदर्थीं करोतीत्यर्थः। स्वमुखस्य तादृश-नेत्र सानाथ्यं तावदास्तां नेत्राभिभूतकर्णोत्पलसानाथ्येऽपि तावत्यैव द्युत्या स्वचक्षुषी उपेक्षिते। तदपि दुर्लभमित्यर्थः॥ ३०॥

त्वच इति। विधिर्विधाता मोचात्वचः रम्भात्वचः रम्भामोचांशु मत्-फला इत्यमरः। पञ्चषड्वा पञ्चषाणि सङ्ख्ययाऽव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ सङ्ख्येय इति समासान्तो डच्। तेषां पाटनानां विदलनानां

त्वचः समुत्तार्य्य दलानि रीत्या मोचात्वचः पञ्चषपाटनानाम्।
सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघा दस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥२१॥
चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः।
सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नै र्विधातुमेतन्नयने विधातुः॥ २२ ॥
ऋणीकृता किं हरिणीभिरासी दस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः।
भूयोगुणेयं सकला बलाद्य त्ताभ्योऽनयाऽलभ्यत बिभ्यतीभ्यः॥२३॥
द्वयौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम्।

रीत्या प्रकारेण तावद्वा पाटयित्वेत्यर्थः। त्वच एव दलानि समुत्तार्य्य पञ्चषाणि वाह्यावरणान्यपनीयेत्यर्थः। ततो गृहीतैस्तथा उत्पलौघाद्गृहीतैः सारैः सितासितवर्णैर्लावण्यद्रव्यैरस्यां दमयन्त्यां ईक्षणरूपशिल्पी अक्षि सौदर्य्यनिर्म्माताऽभूदित्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

चकोरेति। विधातुरेतन्नयने विधातुं प्रयत्नैः कर्तृभिः चकोरनेत्रयोरेणदृशो रुत्पलानां च सुधोद्गारमयः अमृतनिःष्यन्दमय एषोऽग्रे दृश्यमानः सारो रसः निमेषः निमेषणं तेनैव यन्त्रेण निष्पीडनसाधनेन कृष्ट आकृष्टः किं? इत्युत्प्रेक्षा ॥ २२ ॥

ऋणीकृतेति। हरिणीभिरस्या भैम्या उत्तमर्णाया इति भावः। सकाशान्नयनद्वयस्य श्रीः शोभा ऋणीकृता ऋणत्वेन गृहीता आसीत् किमित्युत्प्रेक्षा। यद्यस्मादनया भैम्या बिभ्यतीभ्य स्त्रस्यन्तीभ्यः तासावस्थायां शोभातिशयः तथा भीरुभिरशेष क्षयन्तीयत इति भावः। ताभ्यो हरिणीभ्यो भूयोगुणा द्विगुणेयं नयनशोभा सकला निःशेषा बलात् लभ्यत लब्धा॥ २३ ॥

दृशाविति। चपलस्वभावे चलशीले अस्या भैम्या दृशौ दूरमाक्रम्याऽवटुपर्य्यन्तं गत्वेत्यर्थः। मिथो मिलेतां सङ्गच्छेयातां नेति काकुः मिलेतामेवेत्यर्थः मिलते र्लिङ् तसस्तामादेशः। किन्तु अनयोः दृशोः प्रयाणे दूरगमने अवधी श्रोत्रे एव कूपाविति रूपकं तयोर्निपातात्

न चेत् क्षतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नः श्रवःकूपनिपातभीत्या ॥२४॥
केदारभाजा शिशिरप्रवेशात् पुण्याय मन्ये कृतमुत्पलिन्या ।
जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणेयं यतश्च तत्कोरकदृक् चकोरः ॥२५ ॥
नासाऽदसीया तिलपुष्पतूणं जगत्त्रयन्यस्तशरत्रयस्य ।
श्वासानिलामोदभरानुमेयां दधद्द्विबाणीं कुसुमायुधस्य ॥२६ ॥

भीत्या कर्त्र्या विघ्नः क्षतो न स्याच्चेत् अत्र दृशौ कर्णान्तविश्रान्तौ कर्णे कूपपातभयहेतुकत्वोत्प्रेक्षा कूपकोज्जीवितेति सङ्करः ॥ २४ ॥

केदारेति । केदारः क्षेत्रविशेषः पर्वतविशेषश्च तं भजतीति तद्भाक् केदारः पर्व्वतः क्षेत्रे भवक्षेत्रालवालयोरिति विश्वः । तयोत्पलिन्या शिशिरप्रवेशात् शिशिरर्तुं प्रवेशात् हेतोः पुण्याय धर्माय कृतं मन्ये भावे क्तः मन्ये इत्युत्प्रेक्षायाम् । यतो यस्मात् केदारमरणात् इयं भैमी तस्याः उत्पलिन्याः पुष्पेइवेक्षणे यस्याः सा जाता यत चकोरश्च तत्कोरकावेव दृशौ यस्य स जातः केदारक्षेत्र मरणे उत्तमजन्मेत्यागमः ॥ २५ ॥

नासेति । अमुष्या इयं अदसीया नासा नासिका । जगत्त्रये न्यस्तं प्रयुक्तं शरत्रयं यस्य तस्य कुसुमायुधस्य सम्बन्धिनीं श्वासानिलस्य निश्वासमारुतस्यामोदभरेण सौरभातिशयेनानुमेयां द्विबाणीं शिष्टं बाणद्वयं समाहारे द्विगोरिति ङीप् । दधत् दधती तिलपुष्पमेव तूण-मिषुधिरित्युत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

बन्धूकेति । अस्या भैम्या अधरोष्ठरेखा अनेन मुखेन्दुना सहोज्जिहा समुद्यत् बन्धूकबन्धूभवत् बन्धुजीवकुसुमसमीभवत् एतत् पुरोवर्त्ति-स्वमात्मानं स्वो ज्ञाता नात्मनि स्व मित्यमरः । रागश्रिया आरुण्य-सम्पदा यौवनशैशवीयां तत्सम्बन्धिनीं सन्ध्यामाह । अहोरात्र

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनाऽनेन सहोज्जिहानम्।
रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा॥३७॥
अस्या मुखेन्दोरधरः सुधाभूर्विम्बस्य युक्तः प्रतिबिम्ब एषः।
तस्याथ वा श्रीर्द्रुमभाजि देशे सम्भाव्यमानास्य तु विद्रुमे सा॥३८॥
जानेऽतिरागादिदमेव बिम्बं बिम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम्।
द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नाम्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ३९
मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छ्वसितौ यदस्याः।
तत्स्वप्नसम्भोगवितीर्णदन्तदंशेन किम्वा न मयापराद्धम् ॥४०॥

सन्धाविव वयःसन्धौ भवा सन्ध्या स्वयमेवेति स्व रागसम्पद्धा कथयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जनाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३७ ॥

अस्या इति। अस्या भैम्या एषोऽधरः अधरोष्ठो मुखेन्दोः सुधायां अस्ते भवत्याविर्भवतीति सुधाभूः बिम्बस्य बिम्बफलस्य प्रतिबिम्बो युक्तः नतु बिम्बफलात् कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्यर्थः। अथवा तस्य बिम्बफलस्य श्रीः शोभा द्रुमभाजि द्रुमवति देशे सम्भाव्यमाना अस्य अधरस्य तु असौ श्रीर्विद्रुमे प्रवाले विगतद्रुमे च सम्भाव्यत इत्यर्थः। मुक्ताथ विद्रुमे पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकं मित्यमरः। विद्रुम समश्रीरित्यर्थः॥ ३८ ॥

जान इति। अतिरागादतिलौहित्याद्धेतोरिदं पुरोवर्त्त्येव बिम्बं बिम्बनामार्हं बिम्बस्य च इतोऽस्मादधरत्वम् अपकृष्टत्वम् ओष्ठत्वञ्च व्यक्तं तदपि अधरनामार्हं प्रतीयत इत्यर्थः। एवं स्थिते द्वयोरनयोरधरबिम्बयोर्नाम्निविषये विशेषावगमे इदमस्य नामेति निर्धारणे अक्षमाणा मशक्तानां जनानां भ्रमोऽभूत् जाने जानामीत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

मध्येति। यद्यस्मादस्याः सम्बन्धिनौ मध्यस्य अधरमध्यप्रदेशस्य उपकण्ठौ समीपस्थितावधरोष्ठभागौ तदुभयपार्श्वौ इत्यर्थः। किमप्युच्छ्वसितौ किञ्चिदभ्युच्छूनौ भातः स्फुरतः तत्तस्मात् स्वप्नसम्भोगे वितीर्णः दत्तः दन्तदंशो दन्तक्षतं येन तेन मया नापराद्धं किम्वा स्वप्ने स्वकृतदन्तक्षतमेतदित्युत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥

विद्या विदर्भेन्द्रसुताधरौष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरभेदभाजः ।
इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः संख्यातवान् कौतुकवान्विधाता ॥४१॥
सम्भुज्यमानाऽद्य मया निशान्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।
निःसीमलावण्यरदच्छदेत्थं कथम्मयैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥
यदि प्रसादीकुरुते सुधांशो रेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।
तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव निमित्य देवः सफलं स्वजन्म ॥४३॥

विद्या इति । कौतुकवान् विनोदी विधाता विदर्भेन्द्रसुतायाः अधरोष्ठे कति विद्या अन्तरेऽभ्यन्तरे अभेदभाजः भेदरहिताः सत्यो नृत्यन्ति विहरन्तीति बभुत्सयेति शेषः । इतिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः अपश्रमः श्रमरहितः सन् ता विद्या रेखाभिः सह सङ्ख्यातवानिव गणितवान् किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा वृथारेखासृष्टिः स्यादिति भावः ॥ ४१ ॥

सम्भुज्यमानेति । इयं भैमी अद्य मया निशान्ते निशावसाने अपरात्र इत्यर्थः तत्कालस्वप्नस्य सत्यत्वादिति भावः । स्वप्ने सम्भुज्यमाना मधुराधरा मनोज्ञाधरा सत्यनुभूता दृष्टा मयैवेत्यमनेन स्वप्नदृष्टप्रकारेण निःसीमलावण्योरदच्छदो ऽधरो यस्याः सा सती कथं वा प्रतिपद्यते दृश्यते चित्रमित्यर्थः । स्वप्नदृष्टस्यार्थस्य जागरे सत्यसंवादादाश्चर्यम् ॥ ४२ ॥

यदीति । एषा भैमी स्मितस्य निजमन्दहासस्य सहस्रांशं सहस्रतमांशमपि वृत्तिविषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् । सुधांशोः प्रसादीकुरुते यदि दद्याच्चेदित्यर्थः । तत्तर्हि स देवः सुधांशुः कौमुदीनां चन्द्रिकाणां तमेव स्मितलेशमेव निमित्य स्वकौमुदीषु प्रक्षिप्य डुमिञ्प्रक्षेपण इति धातोर्ल्यबादेशः स्वजन्म सफलं कुरुते यथा विन्दुमात्रगङ्गाजलमिश्रेण अन्त्यजजलं सफलं भवति तद्वदिति भावः । अत्र कौमुदीनां सम्भावनमात्रेण स्मितांशसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ४३ ॥

चन्द्रेति । तस्य चन्द्रस्य किरणात् रश्मेश्चन्द्रकान्तेः घनानां सान्द्राणामनुसृत्य चन्द्राधिकत्वात् तच्चन्द्रिकाणामपि ततोऽधिकत्वमिति भावः ।

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतन्तत्किरणाङ्कनानाम् ।
पुरःपरिस्रुतपृषद्द्वितीयं रदावलिद्वन्द्वति बिन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥
सेयं ममैतद्विरहार्त्तिमूर्च्छा तमीविभातस्य विभाति सन्ध्या ।
महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥
राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः सम्बिभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।
उद्वेगरागादिरजावदाता श्चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

अतएवाह चन्द्राधिकस्यैतन्मुखस्य चन्द्रिकाणां सम्बन्धि दरायतमीषद्दीर्घं पुरःपरिस्रुतानि प्रथमं स्रुतानि पृषन्तो बिन्दवो यस्य तत् द्वितीयं बिन्दुवृन्दं रदावलिद्वन्द्वति तमिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वाचार इति क्विबन्तात्लट् । प्रथमनिःस्रुतबिन्दुपङ्क्तिः, इतराऽन्तरा जातेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

सेति । महेन्द्रस्य काष्ठां उत्कर्षङ्गतो रागः प्रकृष्टोऽनुरागः अन्यत्र पूर्वदिग्गतोरागः लौहित्यं काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यमरः । रागोऽनुरागे लौहित्ये इति विश्वः । तस्य कर्त्रीजनयित्री अमीभिर्द्विजैर्दन्तैश्च विप्रैश्च दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । समुपास्यमाना सेव्यमाना सेयन्दमयन्ती मम एतया भैम्या विरहार्त्त्या वियोगपीडया या मूर्च्छा सैव तमी रजनी यामिनीतमीत्यमरः । तस्या विभातस्य निर्गमस्य सम्बन्धिनी सन्ध्या प्रातः-सन्ध्या विभाति । सन्ध्याधर्मसम्बन्धात् सन्ध्यात्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४५ ॥

अथोच्चैश्चत्वारो ये दन्तास्तान् वर्णयति । राजाविति । यद्यस्मादिहास्ये द्विजानां दन्तानां विप्राणाञ्च राजौ पङ्क्तौ उद्वेगं पूगफलं घोण्टातु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु फलमुद्वेग इत्यमरः । तस्य रागो रक्तता अपि शब्दात्खादिर्यादपि संग्रहः । अन्यत्र उद्वेग आग्रहः रागो विषयाभिलाषः आदिशब्दात् द्वेषादिसंग्रहः । तेषां उद्वेगरागादीनां रजसा मार्जनेन अवदाताः शुद्धाश्चत्वारो राजदन्ता दन्तानां राजानो दन्तश्रेष्ठा राजदन्तादिषु परमिति दन्तशब्दस्योपसर्जनस्य

शिरीषकोषादपि कोमलाया वेधा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।
प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥
प्रसूनबाणाद्वयवादिनी सा कापि द्विजेनोपनिषत्पिकेन ।
अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षभुजा तदस्याः ॥४८॥
पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मी मेकस्य विष्णोः श्रयणात् सपत्नीम् ।

परनिपातः। श्रोत्रियाश्छन्दांस्यधीतवन्तो वेदपारगाः श्रोत्रियश्छान्दसौ सम विद्यमरः श्रोत्रियाच्छन्दोऽधीत इति निपातः । तेषां विभ्रमं शोभां संबिभर्ति तस्मात् मुक्ता मौक्तिकानि आमुक्तास्च मुक्ता तु मौक्तिके मुक्ता प्राप्तमुक्ता तु मोचित इति विश्वः । अवैमि जानामि इति वाक्यार्थः कर्म उत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

शिरीषेति। वेधा विधाता शिरीषस्य कोशात् कुट्मलादपि कोमलाया अस्या भैम्या अशेषमङ्गं विधाय सुकुमारसर्गे कोमलसृष्टौ प्राप्तप्रकर्षः लोके लब्धोत्कर्षः सन् मृदुत्वमुद्रां मार्दवभङ्गीं वाचि भैमीवाण्यां समापयत्समापितवान् सर्वातिशाय्यस्या वाङ्माधुर्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु इतोऽपि कोकिलवाङ् मधुरा नेत्याह प्रसूनेति । प्रसूनबाणमेवाद्वयमद्वितीयं वस्तु तद्वदतीति तद्वादिनी तत्प्रतिपादिका कापि उपनिषत् पिकवाग्रूपा सा तदस्याः सकाशात् भिक्षायां समूहो भैक्षं भिक्षाकदम्बकमित्यमरः। भिक्षादिभ्योऽण् । तद्भुजा तद्भोजिना ब्रह्मचारिणो भिक्षाशित्वस्मरणात् इति भावः। पिकेन पिकाख्येन द्विजेन पक्षिणा विप्रेण च अस्या भैम्या आस्यमेव द्विजराजः चन्द्रो ब्राह्मणोत्तमश्च तस्मान्नाधीयते वा किम्? अधीयतएवेत्यर्थः अस्यामेवाधिक्योपलम्भादिति भावः उत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

पद्माङ्केति। सरस्वती वाग्देवता एकस्य विष्णोः पत्युरिति शेषः। श्रयणादाश्रयणाद्धेतोः समान एकः पति र्यस्याः सा सपत्नी नित्य' सपत्न्यादि-

आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥४९॥
कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।
तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्वम् ॥५०॥
विलोकिता स्यान्मुखमुन्नमय्य किं वेधसेयं सुषमासमाप्तौ ।
इत्युद्भवा यच्चिबुके चकास्ति निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

ष्विति ङीप् नकारस्य एतस्मादेव निर्देशात् समानशब्दस्य नित्यं सभावः । तां लक्ष्मीं पद्माङ्कसद्मानं पद्मोत्सङ्गनिकेतनामवेक्ष्य तस्या लक्ष्म्या विजिगीषया जिताब्जं पद्मविजयिनमस्याः आस्येन्दु माननेन्दुं किं भजत इत्युत्प्रेक्षा । दुर्बलोऽपि वैरनिर्यातनार्थी प्रबलमाश्रयत इति भावः । सरस्वत्याः विष्णुपत्नीत्वं पुराणप्रसिद्धम् । तथाचार्चास्वपि दृश्यते यथा पुरुषोत्तमस्य जगन्नाथस्य पार्श्वे लक्ष्मी सरस्वत्यौ तयोः सुरतवादोपचारश्च ॥ ४९ ॥

कण्ठ इति । मृगाक्ष्या अस्या भैम्याः कण्ठे वसन्ती नित्यसन्निहिता चतुरा सरस्वती विपञ्चीं वीणां यद्वादयते वादयति तद्वादनमेव स वीणाध्वनिरेवेत्यर्थः । मुखे वाग्भूय वाग्भूत्वा अभूततद्भावे च्विः ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतित्वात् समासे ल्यबादेशः । श्रोतुः श्रुतौ श्रोत्रे सुधारसत्वं याति व्यञ्जकाद् गम्योत्प्रेक्षा ॥ ५० ॥

विलोकितेति । इयं दमयन्ती सुषमायाः परमशोभानिर्माणस्य समाप्तौ वेधसा अस्या मुखम् उन्नमय्य विलोकिता । अस्याः सौष्ठवपरीक्षार्थं अवलोकितं मुखं किमित्युत्प्रेक्षा । विलोकितास्या मुखमुन्नमय्य कुतः । यद्यस्मात् मनाक् निम्ने ईषन्नते चिबुके अधरोष्ठस्थले मुखावयवे ओष्ठस्याधश्च चिबुकमिति हलायुधः । इत्युद्भवा निपीडाप्रभवसम्भवा अङ्गुलेर्यन्त्रणेव मुद्रेव चकास्ति अङ्गुष्ठ पदमिव भातीत्यर्थः । अङ्गुष्ठाग्रं चिबुकाग्रे विधाय इतराङ्गुलिभिरधो निवेशिताभि रुन्नमय्य मुखमपश्यदिवेति भावः ॥ ५१ ॥

प्रियेति । असौ सुधांशुः प्रियामुखीभूय भैमीमुखं भूत्वा राहोर्विधुन्तुदात् भयव्ययेन भयनिवृत्त्या सुखी वसति तस्य सुधांशोरेवालं प्रत्यग्

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशु र्वसत्यसौ राहुभय-व्ययेन ।
इमां दधाराधरविम्बलीलां तस्यैव बालङ्करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥
अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णिमास्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।
भ्रूलक्ष्मखण्डन्दधदर्द्धमिन्दु र्भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥५३॥
व्यधत्त धाता मुखपद्ममस्याः सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।
सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां नेत्राभिधेया वतएव सेवाम् ॥५४॥

करचक्रवालमंशुमण्डलमिमां दृश्यमानामधरविम्बलीलान्दधार । अधरविम्बं भूत्वा तिष्ठति इत्युत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ५२ ॥

अस्या इति । पूर्णिमायाः पौर्णमास्या आस्यं मुखीभूतं हिमांशुं जित्वा पूर्णस्य समग्रस्यास्या भैम्या मुखस्य महतो भावः महिमा महत्वन्नास्तु न स्यात्कान्तुरियम् । स्यादेव जेतुर्महिमेत्यर्थः । यस्य मुखस्य तृतीयो भागः तृतीयांशभूतो भालो ललाटं भ्रूरेव लक्ष्मखण्डो लाञ्छनैकदेशः तं दधद्धानः अर्धमिन्दुरर्द्धेन्दुः खलु युक्तमर्द्धचन्द्रात् पूर्णचन्द्रस्य महत्वमिति भावः। अत्र मुखस्य पूर्णेन्दुत्वं भालस्य अर्द्धचन्द्रत्वं च क्रमात् पूर्णिमास्यं हिमांशुं भ्रूलक्ष्मखण्डमिति च रूपकाभ्यामनुप्राणितमुत्प्रेक्ष्यत इति रूपकसङ्कीर्णयोरुत्प्रेक्षयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५३ ॥

व्यधत्तेति । धाता अस्या मुखमेव पद्मं वा पुंसिपद्ममिति पुंलिङ्गता । सम्राजमिति विशेषणात् अखिलेऽप्यम्भोजकुले पद्मजाते विषये सम्राजं राजराजं व्यधत्त अतएव राजराजत्वादेव नेत्राभिधेयौ नेत्रशब्दवाच्यौ सरोजानां राजानौ सरोजराजौ अमुष्य मुखपद्मस्य सम्बन्धिनीमदसीयां सेवां सृजतः कुरुतः। येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः शास्ति-य स्याज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः। अत्र नेत्राख्यसरोजराजसेव्यत्वेन भैमीमुखपद्मस्य सम्राड्त्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ५४ ॥

दिवारजन्योरविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः स्वलक्ष्मीम्।
अस्या यदास्ये न तदा तयोः श्री रेकश्रियेदन्तु कदा न कान्तम्॥५५॥
अस्यामुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाच्च तातान्मुकुराच्च सितात्।
अभ्यर्थ्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥५६
अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ।
भैमीमुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः॥५७

दिवेति। चन्द्रश्चाम्बुजञ्च ते दिवारजन्योर्दिनरात्र्योः यथासङ्ख्यं रविसोमाभ्यां भीते अपहारशङ्किनी सती स्वलक्ष्मीं यदा अस्याः भैम्या आस्ये निक्षिपतः तदा तयोर्दिवा चन्द्रस्य रात्रावम्बुजस्य च श्रीः शोभा न भवति इदमस्या आस्यन्तु कदा कस्मिन् काले दिवा नक्तं वा एकश्रिया चन्द्राम्बुजयोरन्यतरश्रिया न कान्तं अपि तु सर्वदा कान्तमेव। अत्रोक्त यथासङ्ख्यसङ्कीर्णया भैमीमुखचन्द्राम्बुजलक्ष्मीनिक्षेपोत्प्रेक्षया तोभ्यां कदाचिच्छोभाभ्यां मुखस्य अकदाचित्कश्रीकत्वेन व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः॥ ५५ ॥

अस्या इति। पद्मचन्द्रौ [विभूषणभूते] तातान्जनकात् जलान्सितात्र। आकारसाम्यात् सुहृदो मुकुराच्चास्यामुखश्रियः प्रतिबिम्बमेव याचितकं याच्ञा निर्वृत्तं याच्ञया प्राप्तं याचितकं मित्यमरः। आप्रमित्ययाचिताभ्याङ्कनाविति कन् प्रत्ययः। विभूषणं कदाचिदभ्यर्थ्य धत्तो दधाते खलु एतदीयमेव सुहृत्प्रमनयोर्याचितं मण्डनं न स्वाभाविकमित्युत्प्रेक्षा॥ ५६ ॥

अर्कायेति। पत्ये भर्त्रे अर्काय तिष्ठमानाः साभिलाषं कामुक्यः सत्य इत्यर्थः श्लाघह्नुङ् इत्यादिना चतुर्थी। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च त्यात्मनेपदम्। अम्बुजिन्यः पद्मिन्योऽम्बुकेलौ जलक्रीडाकाले भृङ्गैरेवाक्षिभिः मितामुपलब्धां मुखस्य श्रियं मुखशोभां विस्तारिताः प्रसारिताः पद्मा एव हस्ता याचमानाः सत्यो भैमीं याचन्ति स्वरितेत्याद्याचिरुभयपदी। दुह्यादित्वाद्वि-

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यं स्पर्द्धी मिलत्कुङ्कुमरोषभासा।
प्रसह्य चन्द्रः खलु नह्यमानः स्यादेव तिष्ठन् परिवेशपाशः॥५८॥
विधोर्विधिर्विम्बशतानि लोपं लोपं कुहूरात्रिषु मासिमासि।
अभङ्गरश्रीकममुं किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम्॥ ५९॥
कपोलपत्नान्मकरात्सकेतु र्भ्रूभ्यां जिगीषुर्धनुषा जगन्ति।
इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभूरज्यद्द्वयस्यो मधुनाऽधरेण॥ ६०॥

कर्मकः। अत्र पद्मिनीनां भैमीमुखश्रीयाच्ञोत्प्रेक्षया मुखपद्माधिक्यलक्षणो व्यतिरेकः प्रतीयते॥ ५७॥

अस्या इति। नित्यं स्पर्धत इति नित्यस्पर्धी चन्द्रः मिलन्ती व्याप्नुवन्ती कुङ्कुम एव रोषभाः क्रोधभा यस्य तेनास्यामुखेनैव विजित्य प्रसह्य बलात् तत्र नह्यमानो बध्यमानस्तिष्ठन् परिवेष एव पाशोबन्धनग्रन्थी यस्य स स्यादेवेत्युत्प्रेक्षा॥ ५८॥

विधोरिति। विधिर्विधाता विधो चन्द्रस्य बिम्बशतानि मासि मासि मासेमासे पद्दिल्यादिनामास शब्दस्य मासित्ययमादेशः कुहूरात्रिषु नष्टचन्द्ररात्रिषु लोपं लोपं लुप्त्वालुप्त्वा आभीक्ष्ण्ये णमुलिति णमुल् प्रत्ययः। आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यं आभीक्ष्ण्यं पौनः पुन्यमिति काशिका। अभङ्गुर श्रीकमनश्वरशोभं शेषाद्विभाषेति कप् अमुमस्या मुखेन्दुं एकशेषं एकमेव शिष्यमाणमस्थापयत् स्थापितवान्। किमित्युत्प्रेक्षा व्याकरणे सरूपाणामेक शेषवदिति भावः॥ ५९॥

कपोलेति। मनोभूः कामः कपोलपत्रात् पत्रभङ्गादेव मकराङ्केतोः सकेतुः केतुमान्मकरध्वज इत्यर्थः। भ्रूभ्यामेव धनुषा जगन्ति जिगीषुः जेतुमिच्छुः अधरेणैव मधुना क्षौद्रेण वसन्तेन च रज्यद्वयस्योऽनुरक्तसख इहास्यां रतिमनुरागं देवीं चावलम्ब्यास्ति जगज्जिगीषोः कामस्य सर्वोपि साधन सम्पत्तिरस्यामेवास्तीति भावः। पत्रभङ्गादावारोप्यमाणस्य केत्वादेः

वियोगवाष्पाञ्चितनेत्रपद्म च्छद्मार्पितोत्सर्गपयः प्रसूनौ ॥
कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपौ विधिशिल्पमीदृक् ॥६१॥
दृष्टाविशद्येन पथातिवक्रः शास्त्रौघनिष्यन्दरसप्रवाहः।
सोऽस्याः श्रवःपत्रयुगे प्रणाली रेखेव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥६२॥
अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दध्रतुरर्द्धमर्द्धम्।
कर्णान्तरुत्कीर्णगभीररेखः किन्तस्य संख्यैव न वा नवाङ्कः ॥६३

ताद्रात्म्येन प्रकृतजगज्जयोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः आरोप्यमा-णस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणात् ॥ ६० ॥

वियोग इति। ईदृगपूर्वं विधिशिल्पं ब्रह्मनिर्माणं अस्याः कर्णौ वियोगेन हेतुना वाष्पाञ्चितयोरश्रुयुक्तयोर्नेत्रपद्मयोः छद्मेत्यपह्नव भेदः। तेन छद्मनान्विते मिलिते उत्सर्गपयः प्रसूने दानोदक मिश्रकुसुमे ययोस्तौ रतितत्पतिभ्यां सम्प्रदाने चतुर्थी। निवेद्यौ चर्वणीयौ पूपा वपूपौ किं? पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादित्यमरः। नैवेद्यसमर्पणेन पुष्पाञ्जलि सुतृस्रजन्नी साश्रुनेत्रयोगात् सत्कर्णयोः तादृक् पुष्पप्रयुक्तरतिस्मरनैवेद्यापूपोत्प्रे क्षा सापह्नवया कर्णान्त विश्रान्त विलोचनत्वं वस्तु व्यज्यते इति॥ ६१ ॥

दृष्टेति। अतिवक्रः शास्त्राणामोघः समूहः तस्य निष्यन्दः सारः स एव सुधाप्रवाहो येन पथा वर्त्मना यया प्रणाल्या दृष्टावुयां भैम्यां अवि-शत् प्रविष्टः अस्याः श्रवसी पत्रे दले इव श्रवःपत्रे तयोर्युगे युग्मे या रेखा सैव वक्रप्रणाली सुधाप्रवाहपदवी द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्या-मित्यमरः। अधिकर्णकूपं धावति कर्णरन्ध्रमभिगच्छति यथा कुतश्चित् निःसृतं जलं वक्रगत्या कयाचित् प्रणाल्या किञ्चिन्निम्नदेशे गच्छति तद्व-दिति भावः। अत्र कर्णस्य रेखायां सुधाप्रणालीत्व मुत्प्रेक्ष्यते॥ ६२ ॥

अस्या इति। अस्याः श्रुती कर्णौ अष्टादश वेदवेदाङ्गादीनि विद्या-स्थानानि विभज्य द्विधाकृत्य यदर्द्धमर्द्धं दध्रतुः बिभृतः कर्णान्तर्गर्भे उत्कीर्णः उत्पादितो गभीरो दूरगतो लेखोऽवयवविन्यास स्तस्य

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण।
एकाकिपाशं वरुणं विजिग्ये ऽनङ्गीकृतायासततीरतीशः॥ ६४॥
आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोर्रचितः स्मरोऽपि।
तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः॥६५॥
ग्रीवाङ्कतैवावटुशोभितापि प्रसाधिता माणवकेन सेयम्।

अर्धस्य सङ्ख्यैव न किं? यद्वा नवानामङ्कः नवसङ्ख्या चिह्नं वा न भवति किं? भवत्येवेत्यर्थः उत्प्रेक्षा॥ ६३॥

मन्य इति। रतीशो रतिपतिरमुना कर्णलतामयेन कर्णपाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण विदिभिदिच्छिदेः कुरजिति कर्मकर्त्तरि कुरच्। पाश-द्वयेन पाशायुधयुग्मेन पाशोबन्धनशस्त्रयो रित्यमरः। एकाकी अद्वितीयः पाशो यस्य स तमेकपाशं वरुणमनङ्गीकृता परिहृता आयासततिः प्रयासपरम्परा येन सोऽनायासः सन् विजिग्ये जिगाय मन्ये इत्युत्-प्रेक्षायां विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम्। अधिकसाधनेनाल्पसाधनः सुजय, इति भावः॥ ६४॥

आत्मेति। चतुर्भुजस्य चतुर्बाहो स्तातस्य स्वजनकस्य विष्णोरात्मा स्वरूपमिव जातः आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः। स्मरोऽपि चतुर्दोर्भि श्चतुर्बाहुभि रचितः। तस्य चतुर्बाहोः स्मरस्य चापयोरस्या भ्रुवोरस्या एव कर्णलते वंशस्य त्वक्सारस्य त्वगंशौ त्वग्भागमयौ चिपिटे अनते ऋजू इत्यर्थः। इनुचे पिटच् चिकचिचेति पिटच् प्रत्ययोनेश्चिरादेशश्च नासा-नतवाचिना तन्मात्रं लक्ष्यते। ज्ये मौर्व्यौ किं? मौर्वीज्याशिञ्जिनीगुण इत्यमरः। अतः स्मरस्य चतुर्भुजत्वं ततोभैमीभ्रुवो स्तच्चापयुगत्वं तत्कर्णयोरेव ज्यात्वञ्चोत्प्रेक्ष्यते॥ ६५॥

ग्रीवेति। या ग्रीवा वटुना माणवकेन शोभिता अलङ्कृता न भवती-त्यवटुशोभिता तथापि माणवकेन वटुना प्रसाधितेति विरोधः। अपि विरोधे अवटुशोभिता कृकाटिकालङ्कृता अवटुर्घाटा कृकाटिके-

आलिङ्गितामप्यवलम्बमाना सरूपताभागखिलोर्द्धकाया ॥ ६६ ॥
कवित्वगानप्रियवादसत्या न्यस्या विधाता न्यधिताधिकण्ठम्।
रेखात्रयन्यासमिषादमीषां वासाय सोऽयं विबभाज सीमाः ॥ ६७
बाहू प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयोनाम न विस्मयोऽस्मिन्

त्यमरः। माणवकेन विंशतिसरेण मुक्ताहारेण प्रसाधितेत्यविरोधः। विंशतिसरोमाणवकोऽल्पत्वादिति क्षीरस्वामी। भवेन्माणवकोहारभेदे भारे कुपूरुष इत्यभिधेयः। किञ्चालिङ्गितां आलिङ्गवाद्यत्व मवलम्बमाना-प्याम्नयन्त्यपि सरूपताभाग् सारूप्ययोगी अखिलोऽन्यून ऊर्द्धकः ऊर्द्धकवाद्यत्वमिति भावप्रधानो निर्देशः तद्यस्याः सा त्वङ्गालिङ्गोर्द्धकास्त्रयः इत्यमरः। हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तथोर्द्धकः। आलिङ्गश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा इति च आलिङ्गोप्यूर्द्धक इति विरोधः। आलिङ्गता मालिङ्गत्वं ऊर्द्धकः ऊर्द्धभाग इत्यविरोधः। सैवं ग्रीवाद्भुतैव उक्त-विरोधादुक्तलक्षणयोगित्वाच्चेति भावः। अत्र विरोधाभासयोः संसर्गात् सजातीय संसृष्टिः ॥ ६६ ॥

कवित्वेति। विधाता अस्या अधिकण्ठं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। कवित्वञ्च गानञ्च प्रियवादश्च सत्यञ्च तानि चत्वारि न्यधित निहितवान् सोऽयं विधाता अमीषाङ्कवित्वादीनां चतुर्णां वासाय अधिकण्ठं सङ्कीर्ण स्थितये रेखात्रयन्यासमिषात् कम्बुग्रीवात्रिरेखासेति लक्षणसम्पत्ते-रिति भावः। सीमाः मर्य्यादाः विबभाज मध्यरेखात्रयविन्यासेन चतुर्द्धा विभक्तवान् अविवादायेति भावः। अत्र ग्रीवागतभाग्यरेखात्रये सीमा-विभागचिह्नत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६७ ॥

बाहू इति। प्रियाया बाहू मृणालं जयतां नाम जयते र्लोटि त ङस्तामादेशः। अस्मिन् द्वन्द्वे युग्मे कलहे च द्वन्द्वं कलह युग्मयोरित्यमरः। जयोनाम विस्मयोऽद्भुतो न किन्तु भग्नस्य जितस्य अमुष्य मृणालस्य अन्तर्गर्भेऽन्तःकरणे च व्यथनस्याभावो निर्व्यथनं अव्यथं छिद्रं च छिद्रं निर्व्यथनं रोक मित्यमरः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। यद्यालोक्यते तदुच्चैः

उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥६८॥
अजीयतावर्त्तशुभंयुनाभ्या दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम्।
निःसूत्रमास्ते घनपङ्कमृत्सु मूर्त्तासु नाकीर्त्तिषु तन्निमग्नम् ॥६९॥
रज्यन्नखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिषादसौ हैङ्गुलपद्मतूणे।
हैमैकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्व्वा प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥
अस्याः करस्पर्शनगर्द्धिरुद्धि बालत्वमापत् खलु पल्लवो यः।

मध्यच्छिन्नं भग्नोऽप्यव्यथ इति विरोधात् किन्तु विलोक्यत इत्यविरोधः।
मृणालस्याच्छिद्रत्वात् विरोधाभासो ऽलङ्कारः॥ ६८ ॥

अजीयतेति। आवर्त्तोऽम्भसाम्भ्रमः स इव शुभंयुः शुभवती नाभि र्यस्या स्तस्याः भैम्याः शुभंयुस्तु शुभान्वित इत्यमरः। अहं शुभमोर्यु-स्विति शुभमिति मकारान्ताव्ययात्मत्वर्थीयो युस् प्रत्ययः। कोम-लाभ्यां मृदुभ्यां भुजाभ्यां मृणालं अजीयत किमु? मार्द्दवगुणेन जितं किमित्युत्प्रेक्षा। कुतः घनासु सान्द्रासु पङ्करूपासु मृत्स्वेव मूर्त्तासु मूर्त्ति-मतीष्वकीर्त्तिषु तन्मृणालं निमग्नं सच्छिःसूत्रं निर्व्यवस्थं निर्मर्यादं आस्ते अपराजितत्वे कथमकीर्त्ति पङ्के पात इति भावः॥ ६९ ॥

रज्यदिति। रज्यन्तः स्वभावरक्ता नखा यस्य तस्य कुलिरङ्गोः प्राचां शे परस्मैपदं च। अङ्गुलिपञ्चकस्य मिषादसौ पुरोवर्त्तिनी हैमाः सौवर्णा एके केवलं असाधारणाः पुङ्खाः कर्त्तर्य्याख्या मूलप्रदेशा यस्यां सा कर्त्तरी पुङ्ख इति यादवः। विशुद्धपर्वा निर्द्दुष्टग्रन्थिः सरलग्रन्थि-रित्यर्थः। स्मरस्य पञ्चशरी शरपञ्चकं समाहारे द्विगौ ङीप्। प्रियाकरे भैमीपाणावेव हिङ्गुलेन रक्तं हैङ्गुलं पद्मं तस्मिन्नेव तूणे अस्ति वर्त्तत इत्युत्प्रेक्षा॥ ७० ॥

अस्या इति। यः पल्लवः किसलयोऽस्याः करेण स्पर्शनं स्पृधातीति तद्गर्द्धिनो रुद्धिः कान्तिर्यस्य सः क्षतसर्द्धः सन्नित्यर्थः। स्तबक इति प्रकृति भावः। बालत्वं शिशुत्वं प्रत्ययत्वं मूर्खत्वञ्चापत् किल मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यादित्यमरः। अल्पो अधिकस्पर्धी मूर्खो भवतीतिभावः। भूयोऽपि

भूयोऽपि नासाधरसाम्यगर्वं कुर्वन् कथं वाऽस्तु न स प्रवालः॥७१
अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः।
इत्याह धाता हरिणेक्षणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम्॥७२
किं नर्म्मदाया मम सेयमस्या दृश्याऽभितो बाहुलतामृणाली।
कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीपे स्मरोष्मशुष्यत्तरबाल्यवारः॥ ७३॥

नाम पुनरपि किल मूर्खत्वं प्राप्यापीत्यर्थः। अधर साम्येन गर्वं कुर्वन् अधरसाम्याभिमानं कुर्वन् स पल्लवः कथं वा प्रवालः प्रवालशब्दवाच्यः बवयोरभेदात् प्रकर्षेण बालस्य कथं वा नास्तु न स्यात् स्यादेवेत्यर्थः। अल्पो अधिकसदृशौ मूर्खः अधिकतरः। चकारादधरस्य रतिसर्वस्वत्वात् तथा चाधरसाम्यं तावदास्तां पल्लवस्य करसाम्यं दूरापास्तमित्यर्थः ततश्च प्रवालशब्दस्य प्रवृत्तमप्येतदेवेति भावः॥ ७१॥

अस्येति। अस्य भवत्करस्य भवत्याः पाणेः सर्गायैव सरोजसृष्टिः मम हस्तलेखो रेखाभ्यास इति विधाता अस्यां हरिणेक्षणायां भैम्यां हस्तलेखीकृतया हस्तकृतपद्मरेखीकृतया च तया सरोजसृष्ट्या करणेनाह किं? भैम्यै कथयति किमित्युत्प्रेक्षा॥ ७२॥

किमिति। स्मरोष्मणा स्मरसन्तापेन शुष्यत्तरमति शुष्यद्बाल्यमेव वा वारि यस्याः अस्याः भैम्या एव मम नर्मदायाः क्रीडाप्रदायाः रेवायाश्च सम्बन्धिनी रेवातु नर्मदेत्यमरः। अभित उभयतो दृश्या सेयं बाहुलता मृणाली बिसलता किं ? अत्र नर्मदाया विधेयप्राधान्यात् मृणाल्याः साक्षात् सम्बन्धःतु अभितः परित इत्यादिना द्वितीया नास्ति। कुचावेवान्तरीपे अपामन्तःस्तटे द्वीपोऽस्त्रिया मन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटमित्यमरः। सुप्सु पेति समासः। ऋक् पूरित्यादिना समासान्तो द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईदितीकारः। उत्तस्थतु रुत्थितौ किमूर्ध्वकर्मत्वात् परस्मैपदं रूपकोज्जीविते उत्प्रेक्षे॥ ७३॥

तालमिति। तावत्पतितं च्युतं तालफलं कर्तृ उत्थानेन उत्थाव-

तालं प्रभु स्यादनुकर्त्तुमेता वृत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।
परञ्च नाश्रित्य तरुं महान्तं कुचौ कृशाङ्ग्याः स्वतएव तुङ्गौ॥७४

एतत्कुचस्पर्द्धितया घटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।
तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः॥७५

निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजोऽय मस्यामुदीतोमुखमिन्दुविम्बः ।
चित्रन्तथापि स्तनकोकयुग्मं न स्तोकमप्यञ्चति विप्रयोगम् ॥७६॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्री रादीयतेऽसावनयोः क्व ताभ्याम्

चस्थानेन सुस्थौ सुप्रतिष्ठौ अपतितावित्यर्थः । एतौ कुचौ अनुकर्त्तुम प्रभु समर्थं न स्यात् पतिता ऽपतितयो कुतः साम्यमिति भावः । परं पतितं च महान्तमपि तुङ्गन्तरु माश्रित्य तुङ्गं सदिति शेषः । स्वत एव तुङ्गौ कृशाङ्ग्याः कुचौ अनुकर्तुं न प्रभु कुतः स्वाभाविकौ यदित्यर्थः । अस्वाभाविक स्वाभाविकौन्नत्ययोः कथं साम्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

एतदिति । एतत्कुचस्पर्द्धितया ख्यातस्य लोके प्रसिद्धस्य घटस्य कुम्भस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वं तत्तत्र दृष्टान्तत्वं अजनि । किञ्च मणिकादिकारी अलिञ्जरादि महाभाण्ड निर्माता कुलालः अलिञ्जरः स्यान्मणिक इत्यमरः । तस्मादेव शिल्पात् घटनिर्माणात् कुम्भकार इत्येव प्रसिद्ध नामाऽजनि महत् संसर्ग इव तत्संसर्गोऽपि ख्यातिकर इतिभावः ॥ ७५ ॥

निःशङ्केति । निःशङ्कं यथा तथा सङ्कोचितानि मुकुलितानि पङ्कजानि येन सोऽयं मुखमेवेन्दु बिम्बोऽस्यां भैम्यां उदीत उदितस्तथापीन्दूदयेऽपि स्तनावेव कोकौ चक्रवाकौ कोकश्चक्रश्चक्रवाक इत्यमरः । तयोर्युग्मं स्तोकं अल्पमपि विप्रयोगं नाञ्चति न गच्छति चित्रं मुखेन्दूदयेऽपि कोकयो रवियोग इति रूपकोत्थापितो विरोधाभास इति सङ्करः ॥ ७६ ॥

आभ्यामिति । आभ्यां कुचाभ्यां इभ कुम्भयोः श्रीः शोभा सम्पच्चादीयते गृह्यते ताभ्यामिभ कुम्भाभ्या मनयोः कुचयोः असौ श्रीः क्वादीयते न क्वापि इत्यर्थः । यद्यस्मात् ताविभकुम्भौ भयेन कुचभीत्या गोपायित

भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥७७

कराग्रजाग्रच्छतकोटिरर्थी ययोरिमौ तौ तुलयेत् कुचौ चेत्।
सर्व्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥७८

स्तनातटे चन्दनपङ्किलेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम्।
हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥७९॥

मौक्तिकावन्तर्गुप्त मुक्ताफलौ गोपायतेः कर्मणि क्तः। इमौ कुचकुम्भौ प्रव्यक्तं प्रकाशितं मुक्ताभरणं याभ्यान्तौ। यथा राज्ञा हृतधनो भयाद्धन शेषं गोपायति राजा तु प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः। इभ कुम्भस्थिय आदानाद् खण्डितस्वश्रीकत्वाच्च ताभ्यामप्यधिकौ कुचकुम्भाविति भावः॥ ७७॥

कराग्रेति। कराग्रे हस्तस्याग्रे जाग्रत् प्रकाशमानः शतकोटिः वज्रं तत् सम्पत् धनं च यस्य स महेन्द्रो ययोः कुचयोः कर्मणोरर्थी ताविमौ महेन्द्रास्यार्थितौ कुचौ कर्म व[टीं] क्षुद्रकपर्दिकामपि वटः कपर्दन्यग्रोध इति विश्वः। अपचय विवक्षायां स्त्रीलिङ्गप्रयोगः। स्त्री स्यात् काचमणौस्यादि विवक्षापचये वटीत्यमराभिधानात्। लब्धुं न जीतं न शक्तं निःस्वमित्यर्थः। सर्वं श्रीफलं विल्वफलं कर्ट विल्वेशाण्डिल्य शैलूषौ मालूर श्रीफलावपीत्यमरः। तुलयेदात्मनोपमिनुयाच्चेत् तदा उन्मदिष्णु उन्मादि स्यादित्यर्थः अलङ्कृञीत्यादिना इष्णुचे उपमातीते वस्तुनि उपमात्वाभिमानः। तथा धनिकैकलभ्ये वस्तुनि निःस्वस्य लिप्सा चोन्माद एवेत्यर्थः॥ ७८॥

स्तनेति। चन्दनेन पङ्किले पङ्कवति पिच्छादित्वादिलच्। अस्याः स्तनयोः अतटे प्रपाते प्रपातस्त्वतटोभृगुरित्यमरः। जातस्य यावन्ति युवमानसानि तेषां सर्वेषां सम्बन्धिनः साकल्यार्थस्य यावच्छब्दस्य विशेषण समासः। स्खलनस्य रेखा गमनमार्गा हारावलीरत्नानां मयूखधारा रश्मिपङ्क्तयः एवाकारा यासान्ताः स्फुरन्तीषु रत्नमयूख धारासु युवमानस स्खलनरेखात्वमुत्प्रेक्ष्यते॥ ७९॥

क्षोणेनेति। इहास्यां भीमभुवि भैम्यां भयङ्करस्थाने च क्षीणेन कृशेन दुर्बलेन च मध्ये अवलग्ने प्रवलशत्रुमध्ये च सता वसतापि उदरेण निव-

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत् प्राप्यते नाक्रमणं बलिभ्यः ।
सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्ये विजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥८०॥
मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं वेधा न दध्यात् कमनीयमंशम् ।
केन स्तनौ सम्प्रति यौवनेऽस्याः सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गदीप्तेः ॥८१॥
गौरीव पत्या सुभगा कदाचित् कर्त्रीयमप्यर्द्धतनूसमस्याम् ।
इतीव मध्ये निदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥८२॥
रोमावलीरज्जुमुरोजकुम्भौ गम्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् ।

ल्यधोभागेन अतएव बलिभ्यः बवयोरभेदात् बलिभ्यो बलवद्भ्यश्च सका-
शादाक्रमणमभिव्याप्ति रभिभवश्च न प्राप्यते यत् तदनाक्रमणं चित्रं
बलिसमीपे दुर्बलस्य नाक्रमणं चित्रमित्यर्थः । किन्तु सर्वेषामङ्गानां कर-
चरणादीनां स्वामात्यादीनां च शुद्धौ सत्यामनङ्गस्याङ्गहीनस्य कामस्य
च राज्ये विजृम्भितं तदिदमन्यच्चित्र मित्यर्थः । अत्र वाच्यप्रतीयमानयो-
रभेदाध्यवसाया द्विरोधाभासः ॥ ८० ॥

मध्यमिति । वेधा इदमीय मेतदीयं मध्यमवलग्नं तनू कृत्य निर्माण-
काले ह्रासयित्वा कमनीय मंशमुद्धृत भागं न दध्याद् यदि कचिन्न स्था-
पयेद्यदि सम्प्रति यौवने अनन्य प्रतिमाऽनन्योपमाङ्ग दीप्तिर्यस्या स्तस्या
भैम्या स्तनौ केन सृजेन्नू न मुदरोद्धृतसारेण अस्याः स्तनौ निर्मित वानि-
त्युत्प्रेक्षा ॥ ८१ ॥

गौरीति । सुभगा भर्तृवल्लभा इयं दमयन्ती कदाचिद् गौरीव पत्या
भर्त्रा सह अर्द्धतनू समस्याम् अर्द्धाङ्गसङ्घट्टनां कर्त्री करिष्यतीति मत्वेति
शेषः । विधाता अस्या मध्ये अर्द्धाङ्गमध्ये रोमावलीमेव मेचकसूत्रं निर्ण-
यार्थं नीलसूत्रं निदध इव निहितवान् किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

रोमावलीति । मद्दृष्टेस्तृष्णा पिपासाऽपि रोमावलीमेव रज्जु मुरो-
जावेव कुम्भौ तथा गभीरं नाभिमेव कूपञ्चासाद्य लब्ध्वा तदा विरमेत्
शाम्येत् यदि अमीभिरुपायैः लावण्यामृतमुद्धृत्य सुष्ठु पीत्वेत्यर्थः किन्तु

महद्धिहत्या विरमेद्यदि स्या नैषां वतैषासिचयेन गुप्तिः ॥८३॥
उन्मूलितालानबिलाभनाभि च्छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमदामा।
मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य प्रस्वापवप्रोच्चकुचास्तु वास्तु ॥ ८४ ॥
रोमावलिभ्रूकुसुमैः स्वमौर्वी चापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि।
व्यस्तैरपि स्वाङ्गभिरेतदीयै र्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥८५॥
अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेश मल्लीकदम्बप्रतिबिम्बवेशात्।
स्मरप्रशस्ती रजताक्षरेयं पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥ ८६ ॥

एषां साधनानां एषा सिचयेन वस्त्रेण वस्त्रन्तु सिचयः पट इति हला-युधः। गुप्तिराच्छादनं न स्यादिति वतेति खेदे रूपकालङ्कारः ॥ ८३॥

उन्मूलितेति। उन्मूलित मुत्पाटित मालानं स्तम्भो यस्मात् विलात् तदाभा तन्निभा नाभिर्यस्याः सा छिन्नं त्रुटितं स्खलच्छृङ्खलमिव रोमदाम रोमावलि र्यस्याः सा प्रस्वापस्य वप्रौ निद्रार्थं कृतकृताविव उच्चौ कुचौ यस्याः सेयं दमयन्ती मत्तस्य मदनद्विपस्य वास्तु वसति रस्तु स्यादौपम्य गर्भविशेषणं रूपकम् ॥ ८४ ॥

रोमावलीति। रतिर्जाया यस्य स रतिजानिः कामः स एव वीरः जायाया निङ्। मध्ये ललाटे मूर्ध्नि च मध्य ललाट मूर्ध्नि प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वे नपुंसकता। तस्मिन् व्यस्तैरसंहितैः स्वाङ्गभिः स्वाथिभिः। ग्लाजिस्थः ग्स्नुः। एतदीयै रोमावली च भ्रुवौ च कुसुमानि च तैरेव स्वस्य मौर्वी-चाप मिषवस्तु तैः जेतैव जैत्रो जयशीलः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः। चित्रं भिन्न देशस्थैरपि चापादिभिर्विजयत इत्याश्चर्य मित्यर्थः। अतएव विरूप घटनारूपो विषमालङ्कारः ॥ ८५ ॥

अस्या इति। अस्याः भैम्याः पृष्ठस्थली कायपश्चाद्भागः पृष्ठं तु चर-मन्ननोरित्यमरः। सैव हाटक पट्टिका हेमफलकं तस्यां ग्रन्थिना बन्धेन निबद्धेषु संयतेषु केशेषु यन्मल्लीकदम्बं मल्लीकुसुम निकुरम्बं तत्प्रति-बिम्बस्य देशात् प्रदेशाद्धेतो रियं रजताक्षरा रजतमयवर्णा स्मरप्रशस्तिः

चक्रेण विश्वं युधि मत्स्यकेतुः पितुर्ज्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन।
जगज्जिगीषत्यमुना नितम्बद्वयेन किं दुर्ल्लभदर्शनेन॥ ८७॥
रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणाञ्च लावण्यजलञ्च बाला।
तारुण्यमूर्त्तेः कुचकुम्भकर्त्तुर्बिभर्त्ति शङ्के सहकारि चक्रम्॥८८॥
अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किञ्चलपत्रपत्रम्।
न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन॥ ८९॥

स्मरवर्णिना खलु नैर्मल्यात् पृष्ठफलके प्रतिबिम्बितानि धम्मिल्लमल्लिका कुसुमानि हेमफलकविन्यस्ता राजतो मदनप्रशस्ति वर्णावलीव भातीत्युत्प्रेक्षा॥ ८६॥

चक्रेणेति। मत्स्य केतुः कामः सुदर्शनेन सुदर्शनाख्येन सुलभदर्शनेन च पितुर्विष्णोश्चक्रेण विश्वं जितं वीक्ष्य यदि वीक्ष्यकिल अमुना दुर्लभदर्शनेन नितम्बद्वयेन कटीफलकद्वयेनेव चक्रेण जगज्जिगीषति जेतुमिच्छति किमित्युत्प्रेक्षा॥ ८७॥

रोमावलीति। बाला दमयन्ती तारुण्यमेव मूर्त्तिः स्वरूपं यस्य तस्य यौवनाख्यस्येत्यर्थः। कुचावेव कुम्भौ तयोः कर्त्तुर्निर्मातुः कुम्भकारस्य रोमावल्येव दण्डः स च नितम्ब एव चक्रञ्च ते गुणाः सौन्दर्यादिः तमेव गुणं सूत्रञ्चेति श्लिष्टरूपकं लावण्यमेव जलञ्च सहकारिचक्रं सहकारिकारणकलापं बिभर्ति किमिति रूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षेति सङ्करः॥ ८८॥

अङ्गेनेति। अस्याः सम्बन्धिना केनाप्यवाच्येनाङ्गेन मदनमन्दिरेणेत्यर्थः। चलपत्रपत्रमश्वत्थदलं बोधिद्रुमश्चलदल इत्यमरः। जेतुङ्गवेष्यते किमित्युत्प्रेक्षा। मार्गत्यन्विष्यति गवेषयत्यन्विष्यति चेति मल्लभट्टः। न चेन्नान्विष्यते चेत् तस्याश्वत्थपत्रस्य कुतः कस्मादन्यस्मात् भयेनेतरच्छदेभ्यः वृक्षान्तरपत्रेभ्यः पञ्चमी विभक्तिः। विशेषादतिशयात् कम्पस्तु अस्तु स्यात् नान्यत्कम्पकारणं विद्म इत्यर्थः। बलिना न्विष्यमाणो दुर्बलो कम्पत इति च प्रसिद्धम् अत्र सामुद्रिकाः अश्वत्थदलसङ्काशं गुह्यं गूढमणिस्थितम्। यस्याः सा सुभगा नारी पुण्यै रेवमवाप्यते॥ ८९॥

भ्रूश्चित्ररेखा च तिलोत्तमास्या नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टिः।
दृष्टा ततः पूरयतीयमेकाऽनेकाप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि॥ ९०॥
रम्भापि किं चिह्नयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वेन न चेतदूरू।
स्वस्यैव येनोपरि सा दधाना पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण॥९१॥
विधाय मूर्द्धानमधस्तरञ्चे न्युञ्चैस्तपोभिः स्वमसारभावम्।
जाड्यञ्च नाञ्चेत् कदली बलीय स्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ९२

भ्रूरिति। यद्यस्मादस्या भैम्या भ्रूश्चित्रलेखा अद्भुतविन्यासा अप्सराश्च नासा नासिका तिलात्तिलकुसुमात् उत्तमा तिलोत्तमानामाप्सराश्च तथा अरुसृष्टिः रम्भा कदली अप्सराश्च रम्भाकदल्यप्सरसोरिति विश्वः। तस्मा-दियमेकैव दृष्टा सती अनेकासामप्सरसां प्रेक्षणात्कौतुकानि पूरयति साध्यान् मानसोल्लासान् जनयतीत्यर्थः अत्रैकस्यामेकात्मकताविरोधाभा-सनात् विरोधाभासालङ्कारः स च श्लेषमूल इति सङ्करः॥ ९०॥

रम्भेति। रम्भा कदल्यपि आत्मनः प्रकाण्डं स्तम्भं स्वेन स्वात्मना स्वयमित्यर्थः प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् तृतीया। न चिह्नयति किमेतस्या-ऊरू च न चिह्नयति किं मिथो व्यत्यासपरिहाराय द्वयोरन्यतरस्यापि चिह्नं न चकार किमित्युत्प्रेक्षा। कुतः येन कारणेन सा रम्भा अनयोरूर्वोर्भ्रमे-णोरुभ्रान्त्येत्यर्थः। स्वस्यैव स्वकीयस्तम्भस्यैव उपरि पत्राणि दलानि प्रतिपक्षोपरिधेयानि साक्षरपत्राणि च दधाना जागर्ति। अत्र सौन्दर्य्ये सङ्कुर्मिणो रम्भापि स्वस्मिन्नेव ऊरुभ्रान्त्या पत्रावलम्बनकरणात् भ्रान्ति मदलङ्कारः तन्मूला चोत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः॥ ९१॥

विधायेति। कदली रम्भा तपोभिस्तपश्चर्य्याभिर्मूर्द्धानमधस्तरमधोवर्त्तिनं विधाय शिरोऽङ्घ्र्योरुत्तराधरभाववैपरीत्यञ्च लब्ध्वेत्यर्थः। स्वं स्वकीयम् असारभावं निःसारत्वञ्च मुञ्चेच्चेत् बलीयो जाड्यमेकान्तशैत्यञ्च नाञ्चेन्न-गच्छेत्तदानीम् इदमूरुचारुः अस्या ऊरू इव चारुः शोभना स्याद्यदि स्यादेवेत्यर्थः। अत्र कदल्या अधः शिरस्त्वादिधर्मसम्बन्धेऽपि सम्बन्धभाव-नया सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद इति सर्वस्वकारः॥ ९२॥

ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तस्याः करः पराजीयत वारणीयः।
युक्तं ह्रिया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः॥ ९३॥
अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली।
नानारदाह्लादि मुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः॥ ९४॥
क्रमोन्नता पीवरताधिजङ्घं वृक्षाधिरूढिं विदुषी किमस्याः।

ऊर्विति। तस्या दमयन्त्या ऊरुप्रकाण्डयोरुरुश्रेष्ठयोरूरुस्तम्भयोर्वा द्वितयेन वारणीयो वारणसम्बन्धी करो हस्तः पराजीयत पराजितः स करः ह्रिया स्वं मुखं मुखभूतं पुष्करं अग्रं वक्त्रं पङ्कजञ्च मुखं निःसरणे वक्त्राग्रे स्त्र्युपाययोरपि। पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोरिति विश्वः। कुण्डलनस्य भङ्गीकरणस्य छलेन गोपायति पिधत्ते युक्तं सापह्नवोत्प्रेक्षा॥ ९३॥

अस्यामिति। अस्यां दमयन्त्यां मुनीनामपि मोहं भ्रान्तिं मासक्तिमिति यावत्। ऊहे तर्कयामि। उत्प्रेक्षा कुतः यद्यस्मान्महानधिको भृगुः प्रपातो मुनिविशेषश्च यस्याः कुचावेव शैलौ शीलयति परिचिनोतीति तच्छीली मुखं नानाप्रकारैरदैर्दन्तैराह्लादयतीति तत्तथोक्तम् अन्यत्र नारदमुनिम् आह्लादयतीति नारदाह्लादि तन्नभवतीति अनारदाह्लादि तन्नेति नानारदाह्लादि इत्यर्थः। महाभाः महाप्रभः रतसर्गयोग्यः सुरतसम्पादनार्हः अन्यत्र महाभारतस्य इतिहासस्य सर्गे निर्माणे योग्यः व्यासो विस्तारो द्वैपायनश्च श्रिता ऊरू सक्थिनी येन सः श्रितोरुः सक्थि क्लीवे पुमानूरुरित्यमरः। अत्र श्लेषमूलया मुनिमोहोत्प्रेक्षया मुनय स्तस्यां मुह्यन्ति किमुतान्ये इति वस्तु व्यज्यते॥ ९४॥

क्रमेति। अस्या भैम्या अधिजङ्घं जङ्घयोः विभक्त्यर्थेऽव्ययी भावः। क्रमेणानुपूर्व्यात् उन्नता उदिता पीवरता पीनत्वं वृक्षादिरूढमासशेषविशेषं विदुषी किं? ज्ञात्री किं? न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। किञ्च अमी भङ्गीभिर्वेष्टनविशेषैरावृताङ्गमाच्छादितगात्रं वासो वस्त्रमपि लतावेष्टि-

अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥९५॥

अरुन्धतीकामपुरन्ध्रिलक्ष्मीजम्भद्विषद्दारनवाम्बिकानाम्।
चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयाप्ता यददृश्यसिद्धिः ॥९६॥

अस्याः पदौ चारुतया महान्तावपेक्ष्य सौक्ष्म्यात्लवभावभाजः।
जाता प्रवालस्य महीरुहाणां जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः ॥९७॥

तके आलिङ्गनविशेषे प्रवीणं किम्? उभयत्राप्यन्यथा कथम् इत्यमाश्लिष्येदिति भावः। अनयोर्लक्षणमुक्तं रतिरहस्ये रमणचरणमेकेनाङ्घ्रिणाक्रम्यभित्त्वं श्वसितमपरपादेनाश्रयन्तीतदूरुम्। निजमथभुजमेकं पृष्ठतोऽस्यार्पयन्ती पुनरपरभुजेन प्राप्नुयन्ती तदङ्गम्। तरुमिव कमितारं चुम्बनार्थाधिरूढा यदभिलषितरागात्तच्च वृक्षादिरूढम्। अयमनुकृतवल्ली विभ्रमावेष्टयन्ती द्रुममिव सरलाङ्गीमन्दसीत्का तदीयम्। वदनमुचितखेदाकम्पमाचुम्बनार्थं न भवति विनदन्तीतल्लतावेष्टितं स्यात् इति॥ ९६ ॥

अरुन्धतीति। इयं दमयन्ती अरुन्धती वशिष्ठपत्नी च कामपुरन्ध्री रतिश्च लक्ष्मीः पद्मा च जम्भद्विषद्दाराः शची च नवाम्बिका ब्राह्मी प्रभृतयो नवमातरश्च यासामदृश्यत्वसिद्धिरस्तीति प्रसिद्धिरिति भावः। तासां त्रयोदशानां चतुर्दशी इयमपि तदन्तःपातिनीत्युत्प्रेक्षा। तत्तस्मात्तदन्तःपातित्वादिहास्यां दमयन्त्यां गुल्फौ पादग्रन्थी तद्ग्रन्थिघुटिके गुल्फावित्यमरः। तयोर्द्वयेनाप्ता प्राप्ता या च सा अदृश्यसिद्धिश्च यददृश्यसिद्धिः येयं गुल्फयोरदृश्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। सति शेषं यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्सा उचितैव तत् सम्बन्धिनोऽपि तद्वत् सिद्धिर्युक्तैवेत्यर्थः। गूढगुल्फत्वं स्त्रीलक्षणं तदस्यामस्तीति भावः ॥ ९६ ॥

अस्या इति। चारुतया सौन्दर्यगुणेन महान्तौ अस्याः पादौ पदौ अवेक्ष्य पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः। सौक्ष्म्यात् तदपेक्षयाल्पत्वादिति भावः। लवभावभाजोऽल्पत्वभाजो महीरुहाणां प्रवालस्य किसलयस्य पल्लवशब्दलब्धिः पद्भ्यां लवोऽल्प इति व्युत्पत्त्या पल्लवसंज्ञाप्राप्तिर्जाता जानीमहे इत्युत्प्रेक्षामहे इत्यर्थः। अस्मदोर्द्वयोश्चेति विकल्पा वेकस्मिन्नेव बहुवचनम् ॥ ९७ ॥

जगद्वधूमूर्द्धसु रूपदर्पाद् यद्देतया ऽधायि पदारविन्दम्।
तस्मान्द्रसिन्दूरपरागरागैः ध्रुवं प्रवालप्रबलारुणं तत्॥ ९८॥
रुषारुणा सर्वगुणैर्जयन्त्याः भैम्याः पदं श्रीः स्म विधेर्वृणीते।
ध्रुवं स तामच्छलयद्यतः सा भ्रमारुणैतत्पदभाग्विभाति॥९९॥
यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ पदाब्जराजौ परिशुद्धपार्ष्णी।
जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छू नतेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः॥१००॥

जगदिति। यद्यस्मादेतया देव्या भैम्या रूपदर्पात् सौन्दर्यगर्वात् इयमुभयं पदारविन्दं द्वे अपि पदारविन्दे इत्यर्थः। जगद्वधूमूर्द्धसु अधायि निहितं धाञः कर्मणि लुङ्। अतो युक्चिण्कृतोरिति युगागमः। तस्मात् तेषु मूर्द्धसु ये सान्द्राः सिन्दूरपरागरागास्तैः प्रवालाद्विद्रुमादपि प्रबलारुणमधिकारुणं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा॥ ९८॥

रुषेति। श्रीः लक्ष्मीः रुषा पराजयक्षोभेन अरुणा सती सर्वगुणैर्जयन्त्या आत्मानमतिक्राम्यन्त्या भैम्याः पदं स्थानं विधेः सकाशात् वृणीते स्मावव्रे स विधिस्तां श्रियमच्छलयत्प्रतारितवान् ध्रुवं स्थानार्थविवक्षया पदप्रार्थनायामङ्घ्रिदानादिति भावः। पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः। यतः सा श्रीरेतत्पदभागे तस्या भैम्या अङ्घ्रिभाक् सती शोभारूपेणेति भावः। भ्रमारुणा विभाति आरुण्यप्रत्यभिज्ञानात् तदङ्घ्रिरेवैतत्स्थानमिति जानीम इत्यर्थः॥ ९९॥

यानेनेति। यानेन गत्या दण्डयात्रया च जितौ दन्तिनाथो गजश्रेष्ठो गजपतिश्च याभ्यां तौ परिशुद्धः निर्दोषो वशीकृतश्च पार्ष्णिः पश्चाद्भागः पार्ष्णिग्राहश्च ययो स्तौ तन्व्याः पदाब्जे एव राजानौ पदाब्जराजौ कतरस्य राज्ञः पत्युः परिपन्थिनश्च नतेन मानशान्तये रौद्रशान्तये च नम्रेण मूर्ध्ना स्वमात्मानं सेव्यं शुश्रूषयितुं सेवयितुमिच्छू अभिलाषुकौ न जाने अत्र पदाब्ज राजाविति रूपकस्य श्लेषेणाङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः॥ १००॥

कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणि पदादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः।
उद्वेगभागद्वयताभिमाना दिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥१०१॥
तुषारनिःशेषितमब्जसर्गं विधातु कामस्य पुनर्विधातुः।
पद्मस्विहास्याङ्घ्रिकरेष्वभिख्या भिक्षाऽधुना माधुकरीस्हृक्षा १०२
एष्यन्ति यावद्गणनाद्दिगन्तान् नृपाः स्मरार्त्ताः शरणे प्रवेष्टुम्।
इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टा स्तावत्य एवाङ्गुलयोऽत्र रेखाः१०३

कर्णेति। स्वस्या यान्यखिलानि तुल्यानि शष्कुली कमलाद्युपमान वस्तूनि तेषां जेतुः भाषित पुंस्कत्वात् पुंवद्भावः। कर्णश्चाक्षि च दन्तच्छदश्च बाहुश्च पाणिश्च पदश्च कर्णाक्षि दन्तच्छद बाहुपाणिपदं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। तदादिर्यस्य तदादिशब्दात् कचादिसङ्ग्रहः। तदादिनोऽवयवजातस्य अद्वयताभिमानात् अद्वितीयत्वगर्व्वात् उद्वेगभाक् रोषभाक् वेधा इहास्यामेव भैम्यां द्वितीयं कर्णादिकं व्यधित विहितवान् तदवयवानामप्रतिमलया परस्परमेवौपम्यमासीत् यथा कर्णस्येतर कर्णेन करस्येतर करेणेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

तुषारेति। तुषारेण निःशेषितं नाशितमब्जसर्गं पद्मसृष्टिं पुनर्विधातु कामस्य स्रष्टुकामस्य विधातु रधुना इहास्यां भैम्यां पद्मसु आस्यं चाङ्घ्री च करौ च तेषु अधिकरणैतावत्त्वे चेत्येकवद्भावप्रतिषेधः इहाधिकरणं समाहारत्वात् तस्यैतावत्त्व पद्मत्व मभिख्याभिक्षा शोभायाच्ञा अभिख्यानाम शोभयोरित्यमरः। माधुकरी नाम पद्मभिक्षा तया सदृक्षा सदृशी दृशेः क्सश्च वक्तव्य इति क्स प्रत्ययः। वर्त्तत इति शेषः। एतदास्यादि पद्मके यावल्लावण्यं तावत् पद्मेषु नास्तीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

एष्यन्तीति। स्मरार्त्ता नृपा इमे पदाब्जे शरणे प्रवेष्टुं यावन्ती गणना यस्य तस्माद्यावद्गणनात् यावत्सङ्ख्यकात् दिगन्तात् यावत् सङ्ख्यकेभ्यो दिगन्तेभ्य इत्यर्थः। जात्यैकवचनं, एष्यन्ति अत्रानयोरमि

प्रियासखीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः।
एतत्पदच्छद्मसरागपद्म सौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥१०४॥
यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखञ्च बिभर्त्ति पूर्णेन्दु चतुष्टयं या।
कला चतुःषष्टिरुपैतु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम्॥१०५॥
दृष्टातिविश्वा विधिनैव तावत्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन।
वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेय मवापिता वाक्पथपारमेव ॥१०६॥

पदाब्जयोः तावत्य एव तत्सङ्ख्या एवाङ्गुलय एव रेखाः दृष्टाः स्वयम्वरार्थमागामिनां राज्ञां सुपादानदिक् सङ्ख्यासूचकरेखा इव दशाङ्गुलयः दृष्टा इत्युत्प्रेक्षा ॥ १०३ ॥

प्रियेति। विधिर्विधाता प्रियायाः भैम्याः सखीभूतवतः सुहृद्भूतस्य अभूततद्भावेच्विः भवतेः क्तवतु प्रत्ययश्च। इन्दोरिदं साधुदशत्वं समीचीनावस्थत्वं सम्यक् दशानां परिपाकं मुदा सन्तोषेण व्यधात् विहितवानित्यर्थः। अन्यथाऽस्येन्दोः एतस्याः पदस्य छद्म छलं यस्य तस्य सरागपद्मस्य सौभाग्ये सौन्दर्ये भाग्यं कथं, एतच्चरण शोणसरोज सादृश्यं कथमित्यर्थः ॥ १०४ ॥

यश इति। या सुभ्रू यशः कीर्त्तिः पदाङ्गुष्ठयो र्नखौ मुखञ्चेति पूर्णेन्दु चतुष्टयं बिभर्त्ति तस्या मस्यां सुभ्रुवि सुन्दर्य्यां कलानां षोडशभागानां विद्यानां च चतुरुत्तरा षष्टिः चतुःषष्टि र्वासं निवासं नाम नोपैतु उपैत्येवेत्यर्थः। चन्द्र चतुष्टये प्रतिचन्द्रं षोड़शकलत्वा च्चतुःषष्टि कला सम्पत्ति रित्यर्थः। द्वयोनामपि कलानां अभेदाध्यवसायेन अयं निर्देशः ॥ १०५ ॥

दृष्टेति। इयन्तावद्विधिनैवातिविश्वा विश्वमतिक्रान्ता विश्वातिशायिनीत्यर्थः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः। दृष्टा निर्मिता अथ यौवनेन तस्य विधिकृतातिशयस्याप्युपरि नीता ततोऽप्यतिशयं प्रापितेत्यर्थः। अथ मनोभुवा वैदग्ध्यं प्रागल्भ्यं अध्याप्य वाक्पथस्य वाङ्मार्गस्य पारम्परतरं अवाङ्मनसगोचरत्वमेवावापिता। अत्र

इति स चिकुरादारभ्यैतां नखावधि वर्णयन्
हरिणरमणीनेत्रां चित्ताम्बुधौ तरदन्तरः।
हृदयभरणोद्वेलानन्दः सखीहृतभीमजा-
नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः॥ १०७॥
श्रीहर्षं कविराजिराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्सप्तमः॥१०८॥

क्रमेणैकस्यानेकधर्मसम्बन्धकथनात् एकस्मिन् कथं वा अनेक मित्युक्त-लक्षणपर्यायभेदः॥ १०६॥

इतीति। इतीत्थं स धराधिपो नलो हरिणरमणी नेत्रा मेतां भैमीं चिकुरात् केशपाशादारभ्य नखावधि पदाङ्गुष्ठ नखान्तं वर्णयं श्चित्ताम्बुधा वाश्चर्यसागरे तरदन्तरः प्लवमानान्तरङ्गस्तथा हृदये भरणात् पूरणात् उद्वेलो निःसीमः आनन्दो यस्य स सन् सखीहृतायाः भीमजाया भैम्या नयनविषयीभावे दृग्गोचरत्वे भाव मभिप्रायं दधार तस्याः प्रत्यक्षीभवितु मैच्छदित्यर्थः॥ १०७॥

श्रीहर्षमित्यादि। गौडोर्वीश-कुल-प्रशस्ति-भणितिर्नामास्य कृतः प्रबन्धः तद्भ्रातरि तत् समान कर्तृक इत्यर्थः॥ १०८॥

इति पदवाक्य प्रमाण पारावार पारीण महा महोपाध्याय कोलाच-लमल्लिनाथ विरचिते नैषध व्याख्याने जीवातु समाख्याने सप्तमः सर्गः॥७॥

नैषधचरितम् ।

अष्टमः सर्गः ।

अथाद्भुतेनास्तनिमेषमुद्र मुन्निद्ररोमाणममुं युवानम् ।
दृष्ट्वा पपुस्ताः सुदृशः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः॥१॥
कियच्चिरं दैवतभाषितानि निह्नोतु मेनं प्रभवन्तु नाम ।
पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीक्षुडिम्भः ॥२॥

अथेति । अथ नलप्रादुर्भावानन्तरम् अद्भुतेन दमयन्ती साक्षात्कारजन्यविस्मयवशेन अस्ता निमेषमुद्रा निमीलनबन्धो यस्य तं निर्निमेषमित्यर्थः । उन्निद्ररोमाणं हृष्टरोमाणमिति च विस्मयानुभावोक्तिः । युवानममुं नलमन्यत्वाद्भुतेन नलरूपसाक्षात्कारविस्मयेन अस्तनिमेषमुद्राः उन्निद्ररोमाणो युवतय इति परिणामः कार्य्यः । भैमी सभासदाः समस्ताः सुदृशः स्त्रियः दृष्ट्वा पपु रतितृष्णया ददृशुरित्यर्थः । तथा महीमघोनो भूदेवेन्द्रस्य भीमस्य सुता भैमी च पूर्वोक्तविस्मयानुभववती युवतिश्चेति भावः । तं दृष्ट्वा पपावित्यर्थः । भैम्याः पृथगुपादानं दर्शनस्यानुरागपूर्वकत्वलक्षणविशेषद्योतनार्थः ॥ १ ॥

नन्वयमिन्द्रादिवाक्यातिक्रमेण कथमासां प्रादुरासीदित्यत्रोत्तरमाह । कियदिति । दैवतभाषितानि आदृत्य एवं दूत्यमाचरत्वेवं रूपाणीन्द्रवाक्यानि कियच्चिरं कियन्तं बहुकालमित्यर्थः । अत्यन्त संयोगे द्वितीया अव्ययविशेषणत्वात् किमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽपीति नपुंसकलिङ्गशेषेष्वमरः । एनं नलन्निह्नोतु माच्छादयितुं प्रभवन्तु शक्नुवन्तु नाम न शक्नुवन्तु खल्वित्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । तथाहि पलालजालैः व्रीह्यादितृणपूगैः पिहितः संरक्षणार्थं माच्छा-

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मिर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत्।
स्मराशुगः सुभ्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्खशिखं ममज्ज ॥३॥
यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्यादुपाचरद्द्वावपि पञ्चबाणः।
चक्रे न वैमत्यममुष्य कस्मात् बाणैरनर्द्धार्द्धविभागभाग्भिः ॥४॥
तस्मिन्नलोऽसाविति साऽन्वरज्यत् क्षणं क्षणं क इह स इत्युदास्त।

दितः इक्षुडिम्ब इक्षु प्ररोहः स्वयं स्वत एव प्रकाशं प्रादुर्भावमासादयति इक्ष्वङ्कुरस्येव कामिनोऽप्यति प्रौढरागस्य दुर्विचारो विकार इति भावः। अत्र नलेक्षुडिम्बयो र्विम्बप्रतिबिम्बभावेन समानधर्मनिर्देशाद्दृष्टान्तालङ्कारः॥ २॥.

अपाङ्गमिति। अस्य नलस्य दृशो रश्मिः भैमीमभिलष्य कामयित्वा यावदपाङ्गन्तस्या अपाङ्गदेशमपि नाप भैमीन्तु नापेति किमुवक्तव्यन्तावदेव स्मराशुगेऽस्यां सुभ्रुवि भैम्यां प्रत्यङ्गम् आपुङ्खशिखं समूलाग्रमित्यर्थः। अभिविधावव्ययीभावः। ममज्जेत्यन्योन्यानुरागोक्तिः। अत्र दृष्टिपातस्मरपातयोः कारणयोः पौर्वापर्य्यभङ्गोक्तिरित्यतिशयोक्ति भेदः॥३॥

पुनरप्यन्योन्यानुरागमेवाह यदिति। पञ्चबाणो विषमेषुः द्वावपि भैमीनलौ अक्रममविद्यमानक्रमं युगपदित्यर्थः। विक्रमेण या शक्तिस्तस्याः साम्यात् साम्यमालम्ब्य ल्यब्लोपे पञ्चमी। उपाचरदुपचचार विषमैः बाणैर्युगपत् उभावप्यवैषम्येण प्रहृतवानिति अमुष्य समोपचरणस्य अर्द्धार्द्धयो विभागभाजो न भवन्तीति तथोक्ताः विषमसङ्ख्यत्वादशक्यसमविभागैरित्यर्थः। बाणैः शरैः कर्त्तृभिः पञ्चभिरिति भावः। वैमत्यमसम्मतिः कस्मात् कथं न चक्रे क्षतं महच्चित्रमिति भावः। अत्र विषमैर्युगपदुभयत्र समप्रहारविरोधस्य स्मरमहिम्ना समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः॥ ४॥

तस्मिन्निति। सा भैमी तस्मिन् पुंसि असौ नल इति हंसादिमुखश्रुतरूपसम्वादान्नल इति मत्वा क्षणं क्षणमल्पकालमत्यन्तसंयोगे द्वितीया। अन्वरज्यदनुरक्ताभवत् एतेन हर्षः सूचितः। पुरे स नलः कोऽस्त्यसम्भावितमिति

पुरः स्म तस्यां बलतेऽस्य चित्तं दूत्याद्नेनाथ पुनर्न्यवर्त्ति ॥५॥
कयाचिदालोक्य नलं ललज्जे कयापि तद्भासि हृदा ममज्जे ।
तं कापि मेने स्मरमेव कन्या भेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥६॥
कस्त्वं कुतोवेति न जातु शेकु स्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।
उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेव निजासनान्नैकरसाः कृशाङ्ग्यः ॥७॥

मत्वेत्यर्थः । इतिनैवोक्तायत्वादप्रयोगः । व्यतस्थत उदासीना स्थिता आसेः कर्त्तरि लङ् तङ् । एतेन विषादः सूचितः,तथा चास्या भावसन्धि-र.सीदित्यर्थः । अथ नलस्य तस्यां भावसन्धिमाह, अस्य नलस्य चेतः पुरः प्रथमं तस्यां दमयन्त्यां बलतेस्म चचालेति हर्षोक्तिः, पुनः दूत्यादनेन कर्त्रा नलेन न्यवर्त्ति नीच कार्ये स्थितस्य इदमनुचितमिति बलात्कारेण नि-वर्त्तितमिति विषादोक्तिः रागस्तु समप्ररूढ एवानयोरिति भावः ॥ ५ ॥

अथ तत्सखीनामपि तदा शृङ्गारभावा बभूवुरित्याह कयेति । कया-चित्कन्यया नलमालोक्य ललज्जे लज्जितं भावे लिट् । कयापि तद्भासि तस्य वर्णे हृदा ममज्जे हृदि तन्मयत्वं जातमित्यर्थः । एतेन तत्प्राप्ति-सङ्कल्पो गम्यते भावे लिट् । कापि कन्या तं नलं स्मरमेव मेने इति विस्म-योक्तिः अन्या कन्या मनोभुवो वशभूयं वशत्वम्भुवो भाव इति क्यप् । भेजे एतेनौत्सुक्यं गम्यते ॥ ६ ॥

कस्त्वमिति । कृशाङ्ग्यः स्त्रियः एकरसा आनन्दरसपरवशाः सत्य इत्यर्थः । अतएवाप्रतिभाया अप्रतिपत्तेरतिभारादति मत्त्वादिति कर्त्तव्यतामोहातिरेकादित्यर्थः । नलं कस्त्वं कुतो वा आगत इति प्रष्टु-मपि जातु कदापि न शेकुः । किञ्च अभ्युत्थिति वाञ्छया प्रत्युत्थानेच्छये-वोत्तस्थुः निजासनात्तु नोत्तस्थुः, तस्य तेजो विशेषाद्बठान्मनसैवोत्तस्थुः । तु न वपुषा रसपारवश्यादिति भावः ॥ ७ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति । भैमी तं नलमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्दपरम्प-राणां स्वाच्छन्द्यमुच्छृङ्खलत्वं स्वच्छन्दो निरवग्रह इत्यमरः । निर्झरिणी

स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।
महारयं निर्झरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥८॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे नास्या दृगस्याङ्गमयास्यदन्यत् ।
नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥९॥

दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य जग्राह नाग्रावगताङ्गहर्षैः ।
अङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु निवृत्य सस्मार न पूर्वदृष्टम् ॥१०॥

हित्वैकमस्यापघनं विशन्ती तद्दृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिसीमाम् ।
चिरं चकारोभयलाभलोभात् स्वभावलोला गतमागतञ्च ॥११॥

गिरिनदी धाराधरकेलिकालं मेघविहारकालं वर्षाकालमासाद्य वारां वारिणाम् आपः स्त्रीभूम्नि वार्वारीत्यमरः । महारयमिवाप ॥ ८ ॥

तत्रेति । अस्या भैम्या दृक् दृष्टिरस्य यत् अङ्गमग्रे प्रथममपश्यत् तत्रैव मग्ना सती अन्यदस्याङ्गं नायास्यत् नागमिष्यत्, यदि निमेषः पक्ष्मपातः चिराद्विच्छिद्य विच्छिद्य विरमय्य बुद्धिधारां ज्ञानपरम्पराम् अस्यै दृशे नादास्यत् न दद्यात् क्रियातिपत्तौ लृङ् । निमेषकृतबुद्धिविच्छेदादङ्गान्तरप्राप्तिः न तु तृष्णयेति भावः ॥ ९ ॥

दृशेति । सा भैमी दृशा आलिङ्गितं प्राप्तमस्य नलस्याङ्गमङ्गान्तरं अग्रावगताङ्गहर्षैः पूर्वगृहीताङ्गजनितानन्दैः तत्पारवश्येनेत्यर्थः । न जग्राह नाग्रासीत्, अथ कथञ्चिदनन्तरं अङ्गान्तरे ईक्षिते गृहीते तु निवृत्य पूर्वदृष्टमङ्गं न सस्मार तस्य तस्य लोकोत्तरत्वादिति भावः ॥ १० ॥

हित्वेति । स्वभावलोला अभिमतविषयलाभे किन्तु वक्तव्यमिति भावः । तद्दृष्टि भैमीदृष्टिरस्य नलस्य एकमपघनमवयवं अपघनोऽङ्गमित्ययान्तो निपातः । हित्वा अङ्गान्तरभुक्तिसीमामवयवान्तरदेशं विशन्ती चिरमुभयोः लाभे लोभाद्गर्धनात् उभावुदात्तौ नित्यमित्यत्र पृथक् सूत्रकरणादेव नित्यमयजादेशे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणमुभयशब्दस्य वृत्तावयय-

निरीक्षितञ्चाङ्गमवीक्षितञ्च दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य।
समानमानन्दमियं दधाना विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥१२॥
सूक्ष्मे घने नैषधकेशपाशे निपत्य निष्पन्दतरीभवद्भ्याम्।
तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥१३॥
भूलोकभर्त्तुर्मुखपाणिपाद पद्मैः परीरम्भमवाप्य तस्य।
दमस्वसुर्दृष्टिसरोजराजि श्चिरं न तत्याज सबन्धुबन्धम् ॥१४॥

जर्थमिति कैयटः। गतमागतञ्च चकार उभयोरपि तथा रमणीयत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

निरीक्षितमिति। इयं विदर्भसुभ्रूर्वैदर्भी तस्य नलस्य सम्बन्धि निरीक्षितं च अवीक्षितं चाङ्गं दृशा रभसेन पिबन्ती तृष्णया पश्यन्ती समानमानन्दं दधाना भेदं इदं दृष्टपूर्वमिदमदृष्टपूर्वमिति विवेकं न विवेद उभे अप्यनघतया अपूर्ववदेव प्रीते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

सूक्ष्म इति। सूक्ष्मे तनीयसि घने सान्द्रे दृढे च नैषधस्य नलस्य केशपाशे केशकलापे केशापबन्धने च घनं सान्द्रे दृढे त्वार्द्रपाशः पक्ष्यादिबन्धने इति विश्वः। निपत्य निष्पन्दतरीभवद्भ्यां एकत्र विस्मयादन्यत्र यन्त्रलगनाच्च निश्चलीभवद्भ्यान्तस्या भैम्या लोचने एव खञ्जनौ नेत्रोपमान पक्षिणौ खञ्जरीटस्तु खञ्जन इत्यमरः। ताभ्यान्तस्य केशपाशस्य सम्बन्धिनमनुबन्धं तत्र सक्तिं बन्धनञ्च विमोच्य मोचयित्वा गन्तुं नापारि न शेके पारयतेर्भावे लुङ् श्लिष्टविशेषणं रूपकम् ॥१२॥

भूलोकेति। दमस्वसुः दृष्टय एव सरोजानि क्रियाभेदाद्बहुत्वं तेषां राजिः भूलोकभर्त्तुस्तस्य नलस्य मुखं च पाणी च पादौ च मुखपाणिपादं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। तदेव पद्मानि तैः सह परीरम्भमाश्लेषमवाप्य समाना बन्धवः सबन्धवः ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानशब्दस्य स-भावः। तेषु बन्धमासक्तिं चिरं न तत्याज स्निग्धा हि बन्धवः चिरमनाश्लिष्य न मुञ्चन्तीति भावः। पद्मत्व-साजात्यात् सबन्धुत्वम् ॥ १४ ॥

तत्कालमानन्दमयी भवन्ती भवत्तरानिर्व्वचनीयमोहा।
सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विस्वादमुल्लासमभुङ्क्त सृष्टम् ॥१५॥
दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनितेति नूनम्।
न स व्यधान्नैषधकायमायं विधिः स्वयं दूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥१६॥
पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात् प्रमाणमास्ते यदघेऽपि धावत्।

तत्कालमिति। तस्मिन् काले तत्कालं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। आनन्दमयी भवन्ती आनन्दात्मिका सती टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप्। तथा च भवत्तरोऽतिशयेन भवन् अनिर्वचनीयो निर्वक्तुमशक्यो मोहः अप्रतिपत्तिर्यस्याः सा आनन्दमग्नेत्यर्थः। सा भैमी विमुक्तसंसारिणोर्दशे अवस्थे तयोर्यौ रसौ स्वादौ ताभ्यां द्वौ स्वादौ यस्य तद्द्विस्वादन्तादृक् स्वादमित्यर्थः। सृष्टं शुद्धमुल्लासं उल्लासतामभुङ्क्त भुक्तवती भुजोऽनवन इति लुङ् तङ्। आनन्दपारवश्यान्नैव किञ्चिद्विवेदेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ भैमी दूतसम्भाषणं विवक्षुर्नलैकवल्लभायास्तस्यास्तदनौचित्यं द्वाभ्यां परिहरति दूत इत्यादि। नलस्य श्रियमिव श्रियं बिभर्तीति नलश्रीभृत् तत्सदृश इत्यर्थः निदर्शनालङ्कारः। तस्मिन् दूते भाविभावा भविष्यदनुरागा इयं भैमी कलङ्किनी भग्नव्रता जनिता भविष्यतीति मत्वा जनिधातोर्लुट्। विधिर्विधाता इमां भैमीं प्रति नैषधस्य काय एव माया कपटं यस्य तं नलरूपधारिणं स्वयं साक्षादिन्द्रमेव दूतं न संव्यधात् न कल्पितवान् उक्तदोषपरिहारार्थैवेन्द्रस्य तादृशीं बुद्धिं नाजीजनदित्यर्थः। नूनमिति वितर्के, वस्तुविचारत्वादुत्प्रेक्षालङ्कारः। दूतभावतिरोहितस्यापि तस्य वस्तुनो नलत्वाभावाय कलङ्क इति भावः ॥ १६ ॥ नन्विन्द्रेऽपि समागते तदनभिलाषेनोक्तदोषावकाशः कुत इत्याशङ्क्य चित्तवृत्तीनां चपलत्वात्तथा आशङ्क्यमित्याह।

पुण्य इति। मुनेर्यतेरपि किमुतान्यस्येति भावः। कस्य मनः पुण्ये स्यात् पुण्यएव प्रमाणं न कस्यापीत्यर्थः। कुतः यद्यस्मादघे पापेऽपि धाव-

तच्छिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥१७॥
सालीकदृष्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाप शालीनतया न मौनम् ।
तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ॥१८॥
व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना स्खरेण साथ स्खलगद्गदेन ।
सखीजने साध्वससन्नवाचि स्वयं तमूचे नमदाननेन्दुः ॥ १९ ॥
नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाद्यं सम्पाद्यमाचारविदातिथिभ्यः ।

दुश्चकृत्सलं प्रवर्त्तमानं तन्मन एव प्रमाणं निश्चायकमास्ते किन्तु हृष्यत्करुण उद्यत्कृपः परमेश्वर एव तच्छिन्ति पापचिन्तकं भक्तस्य चित्तं रुणद्धि निवारयति तस्माद्विधेर्विलसितमेवैतदिन्द्रचेष्टितमिति भावः ॥ १७ ॥

सम्प्रति धार्ष्ट्यदोषं परिहरति सेति । मदनोन्मदिष्णुः उन्मदशीला अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच् । सा भैमी यथा अलीकदृष्टे मिथ्यादृष्टे शालीनतया अधृष्टतया शालीनकौलीने अधृष्टाकार्य्यकारिणीति निपातः । मौनं नाप तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे एतत्कल्येऽनुचितमित्याशङ्क्य अर्थान्तरन्यासेन परिहरति । मुग्धेषु मदनोन्मादेषु सत्यमृषा सत्यासत्ययोर्विवेको विवेचना नास्तीत्यर्थः । अतएव न धार्ष्ट्यदोषोऽपीति भावः ॥ १८ ॥

व्यर्थीभवदिति । अथ द्विरावाद्भागानन्तरं व्यर्थीभवन् भावपिधाने आकारगोपने यत्नो यस्याः सा गोप्तुमशक्येत्यर्थः । सा भैमी सखीजने साध्वसेन सन्नवाचि कुण्ठितमुखे कुण्ठिते सति अन्यथा सखीमुखेनैव ब्रूयादिति भावः । नमदाननेन्दुर्लज्जा नम्रमुखी सती स्खलगद्गदेन स्खलितेन स्खरेण तं नलं स्वयमूचे कर्त्तरि लिङ्ग्रुवोवचिः ॥ १९॥

अथास्यातिथ्यं चिकीर्षुस्त्रिभिस्तत्कर्त्तव्यतामाह नत्वेत्यादि । आचारविदा सदृश्येन अतिथिभ्यो नत्वा पदयोर्निपत्य शिरोरत्नस्य रुचा कान्त्यापि पाद्यं पादार्थजलं पादाभ्यां चेति यत् प्रत्ययः । सम्पाद्यं किञ्च प्रियाक्षराल्या प्रियवाक्यकदम्बकेन या रसधारा आनन्दलहरी तयापि वैधा विधिप्राप्तमधुपर्केण वा तृप्तिः सा विधेया सम्पाद्या मुख्यानुकल्पोऽप्यनुष्ठेय इति भावः ॥ २० ॥

प्रियाक्षरालीरसधारयापि वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥
स्वात्मापि शीलेन तृणं विधेयं देया विहायासनभूर्निजापि।
आनन्दवाष्पैरपि कल्प्यमम्भः पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः॥२१॥
पद्योपहारेऽनुपपन्नतापि सम्भाव्यतेऽपां त्वरयापराधः।
तत्कर्तुमर्हाञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिप्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥
पुरा परित्यज्य मयात्यसर्ज्जि स्वमासनं तत्किमिति क्षणन।
अनर्हमप्येतदलङ्घ्यितेत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥

स्वात्मापीति। किञ्च शीलेनाचारप्रमाणेन स्वात्मा स्वदेहोऽपि आत्मा-जीवधृतौ देह इति वैजयन्ती। तृणं विधेयं तृणवदर्पणीयम्, निजापि आसनभूरुपवेशनस्थानं विहाय स्वयं तत उत्थाय देया, आनन्दवाष्पैर-प्यम्भः पादोदकं कल्प्यं, मधुभिर्मधुप्रायैर्वचोभिः पृच्छा कुशलप्रश्नः प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः। भिदादित्वादङ् प्रत्ययः। विधेया कर्त्तव्या तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता। अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वागभूतृणोदकैरिति स्मरणात्। तृणाद्यसम्भवे तत्स्थाने स्वशरीरादिक-मपि देयम् अशक्तस्यानुकल्पेनापि शास्त्रार्थसिद्धेरिति भावः ॥ २१ ॥

पद्येति। पद्योपहारे पादोपचारप्रस्तावे त्वरया वेगेनापामुदकानां अनुपपन्नता असन्निहितत्वमपराधः अपचारः सम्भाव्यते अपराधत्वेन व्यहृत इत्यर्थः। तत्तस्मादञ्जलिसञ्जनेनाञ्जलिबन्धेन तत्पूर्वकत्वमित्यर्थः। स्वस्यात्मनः संभृत्या सम्भरेण सन्निधानेन प्राञ्जलता आर्जवञ्चिधेयमिति यावत् सापि तावत्कर्त्तुमर्हा आतिथ्यक्रियासामर्थ्ये विनयाचरणेनापि तच्चित्तोपार्जनं कर्त्तव्यम् अन्यथा प्रत्यवायादिति भावः ॥ २२ ॥

पुरेति। मया स्वमात्मीयम् आसनं पुरा पूर्वं त्वद्दर्शनक्षण एव परित्यज्य तत उत्थायेत्यर्थः। अत्यसर्जि अदायि तदेतदासनमनर्हमत्य-स्राघ्यमपि यदि वा अन्यतः कुतः प्रयातुमीहा वा तथापि किमिति क्षणं नालङ्घ्येत भक्तजनानुकम्पया क्षणमात्र मत्रोपवेष्टव्यमिति भावः ॥ २३ ॥

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोषम्रदिमाभिमानम् ।
पदौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥२४॥
अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।
त्वदाप्तसङ्केततया कृतार्था श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥२५॥
तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैष सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेशः ।
फलं किमेतस्य तु साहसस्य न तावदद्यापि विनिश्चिनोमि ॥२६॥

निवेद्यतामिति । शिरीषकोषस्य म्रदिमाभिमानं मार्दवगर्वं समापयन्तौ निर्वर्तयन्तौ इमौ पदौ पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः । तुच्छदयं निष्कृपन्ते मनः कियद्दूरं कियच्चिरमित्यर्थः । प्रयासे निधित्सते निधातुमिच्छति दधातेरसन्नन्ताल्लटि तङ् सनि मीमेत्यादिना इसादेशः अत्र लोपोऽभ्यासस्येति अभ्यासलोपः । निवेद्यतां ज्ञाप्यतां वाक्यार्थः कर्म हन्तेत्यनुकम्पायाम् ॥ २४ ॥

अनायीति । अद्य त्वया कतमो देशो वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायि नीतो रिक्तीकृत इत्यर्थः । नयते र्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि लुङ् । किञ्च त्वदाप्तसङ्केततया त्वयि लब्धसङ्केतिकतया कृतार्था सफला संज्ञा नामानेन जनेन आत्मना श्रव्यापि नः श्रोतुमर्हापि न किमिति काकुः । कस्त्वमचोदयत् कुतः आगतः किञ्च ते नामधेयं तन्निवेदनेनाप्यनुग्राह्योऽयं जन इति भावः ॥ २५ ॥

तीर्ण इति । सुरक्षिते साधुगुप्ते अत्यन्तदुःप्रवेश इत्यर्थः । इहान्तःपुरे प्रवेशोऽभूदिति यत् दुःप्रवेशः अर्णोनिधिरर्णव एव तीर्णो न किम्? अर्णवतः प्रवेशः न किमित्यर्थः । किन्तु एतस्य साहसस्य फलं किम् अद्यापि चिरं विमृश्यापीत्यर्थः । तावन्न विनिश्चिनोमि निश्चेतुं न शक्नोमीत्यर्थः । अत्रान्तःपुरप्रवेशार्णवतरणलक्षणवाक्यार्थयोर्निर्दिष्टसामानाधिकरण्याऽन्यथाऽनुपपत्त्या तत्तुल्यमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिष्ठनिदर्शनाभेदः ॥ २६ ॥

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुं मन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र।
न लक्षितोऽरक्षिभटैर्यदाभ्यां पीतोऽसि तन्वा जितपुष्पधन्वा॥२७॥
यथाकृतिः काचन ते यथा वा दौवारिकान्धङ्करणी च शक्तिः।
रुच्योरुचीभिर्जितकाञ्चनीभि स्तथासि पीयूषभुजां सनाभिः॥२८
न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्त्ति र्न वाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः।

तवेति। अथ वा अत्रान्तःपुरे तव प्रवेशे मदक्ष्णोः सुकृतान्यपि तावत् यावदन्योऽपि हेतुः श्रोतव्य इति भावः। हेतुं कारणं मन्ये कुतः यद्यस्मात् तन्वा मूर्त्त्या जितपुष्पधन्वा जितकामः त्वं रक्षिभटैरक्षकयोधैर्न-लक्षितः अलक्षितः सन् नञर्थस्य नशब्दस्य सुप् सुपेति समासः। आभ्यां मदक्षिभ्यां पीतोऽतितृष्णया दृष्टोऽसि सुकृतविशेषं विना कथमीदृग-भूतरूपसाक्षात्कारलाभ इति भावः॥ २७॥

यथेति। यथा यतस्ते तव आकृतिर्मूर्त्तिः काचन अमानुषीत्यर्थः। यथा वा यतश्च द्वारि नियुक्ता दौवारिकाः तत्र नियुक्त इति ठक् द्वारादीनां चेत्यैजागमः। तेषाम् अन्धीक्रियन्तेऽनयेति अन्धङ्करणी दृष्टि-प्रतिबन्धका आद्यसुभगेत्यादिना कृञ् करणार्थे ख्युन्प्रत्ययः अरुर्द्विष-दित्यादिना मुमागमः ख्युन्नन्तत्वात् ङीप्। शक्तिश्च काचनेत्यनुषज्यते, किञ्च जितकाञ्चनीभिर्जितहरिद्राभिः निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा-वरवर्णिनीत्यमरः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्नद्यृतश्चेति कबभावः टाव-न्तपाठे जितकनकाभिरित्यर्थः। रुचीभिर्दीप्तिभिः कृदिकारादक्तिनो वा वक्तव्यः, रोचत इति रुच्यो देदीप्यमानोऽसि राजसूर्येत्यादिना कर्त्त-रि क्यबन्तो निपातः। तथा ततो मूर्त्तिप्रभावतेजोभिः पीयूषभुजां देवानां समाना नाभिर्मूलं यस्य स समाननाभिर्वन्धुरसि कश्चिद्दिव्यपुरुष उत्प्रेक्ष इत्यर्थः। ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानशब्दस्य सभावः॥ २८॥

नेति। त्वं मन्मथः कन्दर्पोऽपि नेति शेषः। अस्तिमूर्त्तिर्विद्यमानमूर्त्ति र्न भवतीति नास्ति मूर्त्तिः अनङ्गः। सुबधिकारो अस्तिक्षीरादिवचनमिति बहुव्रीहौ न समासः। आश्विनेयोऽश्विनीपुत्रः नहि यस्मात् सोऽ-

चिह्नैः किमन्यैरथवा तवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिका विशेषः॥२९॥
आलोकतृप्तीकृतलोक! यस्त्वा मस्त्रून पीयूषमयूखमेतम्।
कः स्पर्द्धितुं धावति साधु सार्द्धं मुद्रन्वता नन्वयमन्ववायः॥३०॥
भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं मत्वाऽमरं रश्चिजनाच्चिवन्धात्।
आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियस्यास्तुत वस्तुतःसा॥३१

द्वितीय एवाकी न अथ वा अन्यैश्चिह्नैरभिज्ञानैः किं? किन्तु तवेयं श्रीः शोभैव ताभ्यां द्वाभ्यामधिकाऽसाधारणी विशेषो व्यावर्त्तकधर्म्मः। तस्मादन्यः कोऽपि लोकोत्तरस्त्वमिति तथ्यं किन्तु नलश्चेदसि धन्या भवामीति भावः॥ २९॥

आलोकेति। आलोकेन दर्शनेन तत्कर्मकेण उद्योतेन च आलोकौ-दर्शनोद्योताविल्यमरः। तृप्तीकृतलोक! सन्तर्पित लोकेति सम्बुद्धिः। एवं त्वामेव पीयूषमयूखं चन्द्रमिति रूपकं असूताजनयत् अतएवोदन्वता उदधिना सार्द्धम् उदन्वानुदधिश्चेति निपातनात् साधुः। स तु साधु सम्यक् स्पर्द्धितुं धावति ननु अयमन्ववायः कः उदधितुल्यस्ते वंशस्य कइति वक्तव्य इत्यर्थः। रूपकसङ्कीर्णोऽयमुपमालङ्कारः नन्विति सम्बोधने॥ ३०॥

इत्थं नलमेव मत्वैतावदुक्ता पुनर्नल सदृशमन्यं मत्वाऽन्यथा व्याहरती-त्याह। भूयोऽपीति। भूयः पुनरपि सा बाला भैमी तं पुरुषं रश्चिजनस्याचिवन्धादन्धीकरणादमानुषत्वाद्धेतो र्नलं सुन्दरममरं कञ्चिद्देवं मत्वा आतिथ्यान्यतिथ्यर्हाणि अतिथेर्ढञ्, चाटूनि प्रियवाक्यानि अपदिश्य व्याजीकृत्य तस्मिन् पुरुषे तिष्ठतीति तत्स्थां तन्निष्ठां सुपस्थ इति कः। प्रियस्य नलस्य श्रियं शोभां वस्तुतः परमार्थतो दृष्ट्वेव अस्तुत स्तुतवती स्तौते लुङि तङ्। अत्रान्यधर्मस्यान्य सम्बन्धासंभवेन प्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः। न चैवं परपुरुषगुणस्तुतिप्रसङ्गः वस्तुतस्तथात्वेऽपि तस्यास्तथा विमानाभावादिति॥ ३१॥

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाधिके वस्तुनि मौनिता चेत् ।
खलत्वमल्पीयसि जल्पितेऽपि तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव ॥३२॥
कन्दर्प एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।
चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥३३॥
शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोषि लज्जागुरुमौलिमेलम् ।
दस्रौ हठात् श्रीहरणादुदस्रौ कन्दर्पमप्युज्झितरूपदर्पम् ॥३४॥

अथ सर्वथापि स्तुतिकरणे कारणमाह वागिति । गुणै रङ्गुतैः अधिके स्तुत्यर्हे इत्यर्थः । वस्तुनि विषये मौनिता तूष्णीम्भावश्चेत् असह्यशल्यं दुःसहशल्यप्रायं वाग्जन्मनो वाक्सत्ताया वैफल्यं स्यात् । अथैतत्परिहारायाह अल्पीयसि जल्पिते अत्यल्पवचनेऽपि भावे क्तः । खलत्वं दौर्जन्यमसहिष्णुत्वं स्यादित्यर्थः । तत्तस्मादिन्दो स्तुतिपाठकोऽयमिति भ्रमस्य भूमिता विषयित्वमेवास्तु वन्दिनः स्तुतिपाठका इत्यमरः । अवन्दि वन्दिभ्रमः श्रोतृदोषेण वाग्वैफल्यं खलत्वे एव स्तोतृदोषः । प्रत्युत सुगुणस्तुतिस्तस्य गुण एवेति तदङ्गीकरणमिति भावः ॥ ३२ ॥

अथ स्तौति कन्दर्प इत्यादि । कन्दर्प एव पुण्येन सुकृतवशेन इदन्त्वान्त्वद्रूपमन्यजन्म जन्मान्तरं पुनरविन्दतेतिमन्ये इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमीदृग्रूपमिति भावः । किं तत्पुण्यं तदाह चण्डीशस्य हरस्य चण्डं क्रूरमक्षि तृतीयनेत्रं तदेव हुताशस्तस्य कुण्डमग्न्यायतनं तस्मिन्निन्द्रियाणां मन्दिरमिन्द्रियाणां आश्रयः शरीरमिति यावत् यज्जुहाव तेन पुण्येनेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

शोभेति । किञ्च हठात् प्रसह्य श्रियः सौन्दर्य्यस्य हरणाद्धेतोः शोभायशोभिः सौन्दर्यकीर्त्तिभिः जितशैव शैलं निर्जितकैलास शैल इलाया अपत्यं पुरूरवसन्तस्येदमित्यण्प्रत्यये पर्य्यवसानाद्विशेष लाभः । लज्जया गुरुमौलिन्दर्भर शिरस्कङ्करोषि दस्रावश्विनौ सुतावुदस्रा वुद्गतवाष्पौ करोषि रोदयसीत्यर्थः । कन्दर्पमप्युज्झितरूपदर्पं करोषि कादकात्स्या सर्व्वानतिशय्य खेलसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अवैमि हंसावलयो वलक्षास्त्वत्कान्तिकीर्त्तेश्चपलाः पुलाकाः ।
उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्ती वेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥२५॥
भवत्पदाङ्गुष्ठमपि श्रिता श्रीर्ध्रुवं न लब्धा कुसुमायुधेन ।
जेतुस्तमेतत् खलु चिह्नमर्द्धिन्नर्द्धेन्दुरास्ते नखवेशधारि ॥२६॥
राजा द्विजानामनुमासभिन्नः पूर्णां तनूकृत्य तनुं तपोभिः ।
कुहूषु दृश्येतरतां किमेत्य सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ २७ ॥

अवैमीति । वलक्षा धवलाः पिकाला इति क्वचित्पाठः । हंसावलयस्तव कान्तिकीर्त्तेः सौन्दर्यकीर्त्तेश्चपला स्खलिताः पुलाकास्तुच्छ धान्यानीत्यवैमि जानामीत्युत्प्रेक्षा । स्यात् पुलाकस्तुच्छ धान्ये वलक्षो धवलोऽर्जुन इति चामरः । अतएवोड्डीयेत्यत्र पतिताः स्रवन्तीनां निम्नगानां वेशन्तानां पल्वलानां च पूरं प्रवाहं परितः समन्ततः । अभितः परितइत्यादिना द्वितीया प्लवन्ते इति युक्तं पुलाकानां जलोपरि प्लवनमुचितमेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

भवदिति । कुसुमायुधेन कामेन भवतः पदाङ्गुष्ठ' श्रिता श्रीरपि न लब्धा न प्राप्ता ध्रुवं ? । भवच्छ्रिता श्रीस्तु दूरापास्तेति भावः । तथाहि तं कामं जेतुः स्मरहरस्य हरस्य तृन्नन्तत्वात् न लोकेत्यादिना प्रतिषेधः तज्जेतुरिति समासपाठे तृजन्ते न षष्ठी समासः साधुस्त्वयमेव पाठः । तृन्नर्थस्याप्रलोपस्यानुपयोगात् स्मरजेतुरिति देशान्तरपाठस्त्वयुक्त एव प्रकृतार्थस्य सर्वनामापादेयस्य स्वशब्दोपादाने पौनरुक्त्यदोषादिति कृतेन निर्दिशन्त्याह । एतदर्द्धेन्दुरूपं चिह्नं अस्मिन्नङ्गुष्ठे नखकैतवेनास्ते स्थितित्यपह्नव भेदः । अर्द्धेन्दुधारणं चिह्नं धारणादिदमपि कामजेता यद्वा तच्चिह्न धारणात् तस्यापि स्मरस्य जेतेत्युभयथापि कथमेतच्छ्रीलाभः कामदेवस्येति भावः ॥ २६ ॥

राजेति । द्विजानां राजा चन्द्रो ब्राह्मणोत्तमश्च प्रतिमासभिन्नोऽन्यः सन् अर्द्धेन्दुरन्यथैकस्य प्रतिकुहूषु सुखसायुज्याभावादिति भावः । पूर्णां राकास्तिति भावः । तनुं शरीरं तपोभिः प्रत्यहं देवताभ्यः कला-

कृत्वा दृशौ ते बहुवर्णचित्रे किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य ।
अदूरजाग्रद्विदरप्रणाली रेखामयच्छद्विधिरर्द्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥
मुग्धः स मोहात् सुभगान्नदेहा ददद्भवद्भ्रूरचनाय चापम् ।
भ्रूभङ्गजेयस्तव दग्धनोभूरनेन रूपेण यदातदाभूत् ॥ ३९ ॥
मृगस्य नेत्रद्वितयं त्वदास्ये विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।

समर्पणरूपैरिति भावः । तनूकृत्य कुहूषु अमावास्यासु दृश्येतरतामेत्य भवन्मुखस्य सायुज्यमैक्यं प्राप्नोति किमित्युत्प्रेक्षा, यथा कश्चिद्ब्राह्मणः तीव्रेण तपसा ब्रह्मसायुज्यमाप्नोति तद्वदित्यर्थः अन्यथा कथं कुहूषु नश्यत इति भावः ॥ ३७ ॥

कृत्वेति । विधिर्विधाता बहुभिर्वर्णैः सितासितरूपैश्चित्रे सुदृश्ये तल्लक्षणत्वादिति भावः । ते तव दृशौ कृत्वा निर्माय कृष्णसारस्य मृगस्य सम्बन्धिन्योस्तयोर्दृशोरदूरे समीपे जाग्रत्या विदरप्रणाल्याः स्फुटनमार्गस्य नेत्रप्रान्तवर्त्तार्द्धचन्द्ररेखाविशेषस्य छलात् विदरः स्फुटनं भिदेत्यमरः । अर्द्धचन्द्रं गलहस्तिकामयच्छत् तत्क्रमकृत्यानर्हत्वादिति भावः । अर्द्धचन्द्रस्तु चन्द्रके गलहस्ते बाणभेदेऽपीति विश्वः । छलादयच्छदिति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३८ ॥

मुग्ध इति । भवद्भ्रुवो रचनाय निर्माणाय चापमुपादानत्वेन ददत् ब्रह्मणा इति शेषः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम् प्रतिषेधः । स मनोभूर्मोहादविमृश्यकारित्वलक्षणाप्रवृत्तिनिमित्तान्मुग्धोमुग्ध शब्दवाच्योऽभूत् सुभगात् सुन्दराद्देहस्तु न । पूर्वं कायः सौन्दर्यमुग्ध इत्युच्यते सम्प्रति मौढ्यादित्यर्थः । मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः । कुतः यद्यस्मात् तत्राने नेति कृत्तेन निर्देशः रूपेण सौन्दर्येण कारणेन यदातदा सर्वदेत्यर्थः । भ्रूभङ्गेन भ्रूक्षेपमात्रेण जेयो जेतुं शक्योऽभूत् । कामस्त्वां रूपेण जेतुमशक्तोऽपि चापेनापि न शक्नुयात् सम्प्रति चापदानादुभयथापि भ्रष्टोऽभूदिति भावः ॥ ३९ ॥

मृगस्येति । [illegible] विधौ तनुरूपचन्द्रे दृश्यं दृग्गोचरीभूतं नेत्र

तस्यैव च त्वत्कचपाशवेशः पुच्छः स्फुरच्चामरगुच्छ एषः ॥४०॥
आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणवाणी।
तवैव देहं श्रितया श्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभाति वादः ॥४१॥
त्वया जगत्युञ्छितकान्तिसारे यदिन्दुनाऽमौलि शिलोञ्छवृत्तिः।
आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स दक्षराज्येऽपि महेश्वरेण ॥४२॥

द्वितयं विधुत्वेन चन्द्रत्वेनानुमितस्य चन्द्रस्य मृगं विनाभावादिति भावः। मृगस्यैव त्वदीयस्यैवेत्यर्थः। किञ्च एषः तव कचपाशवेशः तस्यैव मृगस्य पुच्छे बालधौ स्फुरच्चामरगुच्छ इत्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमनयोरीदृशी शोभेति भावः ॥ ४० ॥

आस्तामिति। स्मरो भवेनेश्वरेणानङ्गीकरणादशरीरिकरणा-द्धेतोर्दृश्यो नेति पुराणवाणी पुरातनवादस्तावदास्तान्तवैव देहं श्रितया-द्वितीयाश्रितातीतेत्यादिना समासः। श्रिया सौन्दर्येण न दृश्य इति नवो नूतनोवादस्तु वस्तु परमार्थः प्रतिभाति तदैतद्भ्रममात्रमिदन्तु प्रत्यक्ष-मित्यर्थः। अतः पराजयलज्जानिमित्तमस्यादृश्यत्वमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४१ ॥

त्वयेति। त्वया जगति उञ्छितकान्तिसारे गृहीतलावण्यसर्वस्वे सति इन्दुना शिलोञ्छाविव वृत्तिः जीविका उञ्छो धान्यकणादानं कणिकां-शार्जनं शिलमिति यादवः। अमौलि मौलितेति यत् तत्तस्माद्धेतोः मनो-रपत्यं पुमान्मानवः तस्यापत्यमित्यण् प्रत्यये णत्वम् अपत्ये कुत्सिते मूढ-मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य तु मूर्द्धन्यत्वेन सिद्ध्यति माणवः। तेन सोऽल्पो माणवकः। बालोऽपि स इन्दुर्महेश्वरेण महादेवेन महाराजेन च मौलौ शिरसि तथा दक्षराज्ये द्विजराजत्वेऽप्यारोपि आरोपित इत्युत्प्रेक्षा, प्रकृष्टधर्मः कस्मै फलाय न भवतीति भावः। त्रैलोक्यह्लादक इन्दुरेऽपि तव वदान्येय एवेति तात्पर्यार्थः ॥ ४२ ॥

आदेहेति। ईश्वरेण प्रभुना कुसुमायुधस्य कामस्य देहदाहादारभ्य आदेहदेहं मर्यादायामव्ययीभावः। जगत्त्रैकं सौन्दर्यवधा दरिद्रं सौन्दर्य-

आदेहदाहं कुसुमायुधस्य विधाय सौन्दर्य्यकथादरिद्रम् ।
त्वदङ्गशिल्पात् पुनरीश्वरेण चिरेण जाने जगदन्वकम्पि ॥४३॥
मही कृतार्था यदि मानवोऽसि जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि ।
कुलं त्वयालङ्कृतमौरगञ्चेन्नाधोऽपि कस्योपरि नागलोकः ॥४४॥
सेयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुच्चैर्मच्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने ।
ममौ स भद्रं चुलुके समुद्रस्त्वयात्तगाम्भीर्य्यमहत्त्वमुद्रः ॥४५॥

वार्त्ताशून्यं विधाय चिरेण त्वदङ्गस्य शिल्पान्निर्माणात् विश्वं पुनरन्वकम्पि अनुकम्पितं त्वया पुनः सौन्दर्य्यभरितं कृतमिति जाने इत्युत्प्रेक्षा तव मूर्त्तिमतः कामात्कोभेद इति भावः ॥ ४३ ॥

महीति । मनोरयं मानवो मनुष्योऽसि यदि तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । मही कृतार्था अमरेषु कोऽप्यसि यदि दिवा द्युलोकेन जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं नपुंसके भावे क्तः । त्वया औरगं कुलं नागकुलमलङ्कृतं चेत् नागोऽसि चेदित्यर्थः । अधः सर्वथा स्थितोऽपि नागलोकः कस्य लोकस्योपरि न । सर्वस्याप्युपरि वर्त्तत इत्यर्थः । उपर्य्युपरिष्टादिति निपातः ॥ ४४ ॥

सेयमिति । त्वयि चिन्त्यमाने स्वरूपतो गुणतश्च विभाव्यमाने सति सेयं विभावयन्ती मच्चित्तवृत्तिः उच्चैर्महतो मनुपपत्तिं न धत्ते समुद्रस्यागस्त्यचुलुके अनुपपन्नताबुद्धिं करोतीत्यर्थः । तत्र हेतुमुत्प्रेक्षते समुद्रः त्वया आत्ता गृहीता महत्त्वगाम्भीर्य्ये इव मुद्रा चिह्नं यस्य अतएव भद्रं चुलुके मुनिमुष्टिगर्भे ममौ गर्भे युक्त इत्यर्थः । अन्यथा कथं तथा महतो गम्भीरस्य तस्य मुनिचुलुकितेति भावः । अत्र मानहेतोरात्तेत्यादिविशेषणगत्या निर्देशात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः तत्कीर्णेयमुत्प्रेक्षा भद्रमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या ॥ ४५ ॥

संसारसिन्धावनुबिम्बमत्र जागर्त्ति जाने तव वैरसेनिः ।
बिम्बानुबिम्बौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥४६॥
इयत्कृतं केन महीजगत्यां महो महीयः सुकृतं जनेन ।
पादौ यमुद्दिश्य तवापि पद्यारजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥
ब्रवीति मे किं किमियं न जाने सन्देहदोलामवलम्ब्य सम्वित् ।
कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्वमलीकसम्भावनयाथ वालम् ॥४८॥
प्राप्नैव तावत् तव रूपसृष्टं निपीय दृष्टिर्जनुषः फलं मे ।

संसारेति। किञ्चात्रास्मिन् संसारसिन्धौ वैरसेनिः नलस्तवानुबिम्बं जागर्त्ति स्फुरतीति जाने तर्कयामीत्यर्थः। कुतः हि यस्माद्बिम्बानुबिम्बौ विहाय वर्जयित्वा धातुः अति सरूपसृष्टिः जातु कदाचिदपि न दृष्टा अन्यथा कथमेतदत्यन्तसादृश्यमित्यर्थः। भवान् नल एवेति प्रतिभातीति भावः ॥ ४६ ॥

इयदिति। महीजगत्यां भूलोके केन जनेन इयदेव तावन्महीयो महत्तरं सुकृतम् कृतं अहो यं जनमुद्दिश्य तवापि पदौ पद्यारजःसु मार्गधूलिषु पद्मस्रजं पद्ममण्डितम् आरभेते कुर्वाते अहो यं जनमुद्दिश्यागतस्त्वसौ धन्यो वक्तव्य इति तात्पर्य्यम् ॥ ४७ ॥

ब्रवीतीति। इयं मे सम्वित् बुद्धिः सन्देहमेव दोलामस्मदुद्देशेन वा अन्योद्देशेन वा आगतस्त्वमित्येवं रूपाम् अवलम्ब्य आरुह्य किं किं ब्रवीति किमपि तर्कयतीत्यर्थः। अतो न जाने न निश्चिनोमि अथ वा अलीकसम्भावनया मिथ्यावितर्केणालन्तत्साध्यं नास्तीत्यर्थः। अतएव गम्यमानसाधनत्वापेक्षया करणत्वात् तृतीया इति न्यासद्योतकारः, किन्नु कस्य धन्यस्य मान्यस्य वा गृहातिथिरसि त्वमेवानुकम्पस्वेत्यर्थः ॥४८॥

प्राप्नैवेति। तावन्मे दृष्टिः तव रूपेणाकारेण सृष्टमुत्पादितम् अ-

अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरुषे गिरञ्चेत्॥४९॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा।
कर्णात् प्रसूनाशुगपञ्चबाणी वाणीमिषेणास्य मनोविवेश॥५०॥

अमज्जदामज्जमसौ सुधासु प्रियं प्रियाया वदनात् निपीय।
द्विषन्मुखेऽपि स्वदते स्तुतिर्या यन्मिष्टता नेष्टमुखे प्रमेया॥५१॥

मृतं निपीय जनुषो जन्मनः फलं प्राप्नैव अथ श्रुती श्रोत्रे अप्यमृतन्नाद्रियेताञ्च पिबेतां किमिति काकुः पास्यत एवेत्यर्थः चेद् यदि तयोः श्रोत्रयोः सम्बन्धि गिरं वाक्यं प्रसादीकुरुषे किमपि वदसीत्यर्थः। सर्वथा प्रसादानं उचितं एवेत्यर्थः॥ ४९॥

इत्थमिति। इत्थं मधुनः क्षौद्रादुत्थमुत्पन्नम् आतश्चोपसर्गे इति क प्रत्ययः। रसं तत्सदृशं रसमुद्गिरन्ती स्रवन्ती तस्या ओष्ठौ एव बन्धूकं बन्धुजीवकुसुमं बन्धूको बन्धुजीव इत्यमरः। तदेव धनुः तेन विसृष्टा मुक्ता प्रसूनाशुगस्य कुसुमेषोः पञ्चानां बाणानां समाहारः पञ्चबाणी तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः। अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियान्द्विगोरिति ङीप्। वाणीमिषेण वाग्व्याजेनास्य कर्णात् कर्णं प्रविश्य ल्यब्लोपे पञ्चमी, अस्य नलस्य मनोविवेश कर्णद्वारा प्रविवेशेत्यर्थः॥ ५०॥

अमज्जदिति। असौ नलः प्रियाया वदनात् प्रियं प्रियवाक्यं निपीय सुधासु आमज्जं मज्जानं धातुमभिव्याप्येत्यर्थः। अभिविधावव्ययीभावः अनश्चेति समासान्तटच्। अमज्जदमृतास्वादमन्वभूदित्यर्थः। तथा हि द्विषन्मुखेऽपि तन्मुखतश्चेत्यर्थः या स्तुतिः स्वदते स्वादुभवति इष्टमुखे प्रियजनमुखे तु तस्याः स्तुतेर्मिष्टता स्वादुता प्रमेया न परिच्छेद्या किमपि तु बहुलैवेति काकुः? इष्टमुखस्तुतं द्विषन्मुखस्तुत्यपेक्षया कैमुत्येन स्वादुत्वोत्कर्षप्रतिपादनादर्थापत्त्यलङ्कारः तस्य वाक्यभूतस्य आमज्जं सुधामज्जनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति सङ्करः॥ ५१॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन् यथाङ्कः पतिरर्घ्यपूजाम्।
तथातिथेयीमथ सम्प्रतीच्छन्नस्या वयस्यासनमाससाद ॥ ५२ ॥
अयोधि तद्धैर्यमनोभवाभ्यां तामेव भूमीमवलम्ब्य भैमीम्।
आहृ स्म यत्र स्मरचापमन्तश्छिन्नं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवार्त्ताम्॥५३॥
अथ स्मराज्ञामवधीर्य धैर्य्याद्दूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि।
विवेकधारागतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति ॥५४॥

पौरस्त्येति। अथ नलः अङ्काम्भतिः सूर्य्यः अहरादिना पत्यादिषु परव्यानमिति रेफादेशः। यथा जनानां समूहो जनता ग्रामजनबन्धुसहा-येभ्यस्तल्। तया उपनीतां समर्पिताम् अर्घार्थं जलमर्घ्यं पादार्घाभ्याञ्चेति यत्प्रत्ययः। तदेव पूजा तां गृह्णन् स्वीकुर्वन् पुरोभवः पौरस्त्यः दक्षिणादि-भ्यसेत्यन् पुरस्कृतं शैलमुदयाद्रिमासीदति इति शेषः। तथा अतिथिषु साधु-मातिथेयीं पूजां पथ्यतिथिवसति स्वपतेर्ढञ्। सम्प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन् अस्य भैम्या वयसा तुल्या वयस्या सखी नौपयार्धर्मेत्यादिना यत्प्रत्ययः। तस्या आसनमाससाद नतु भैम्याः तुल्यावस्थायामनौचित्यादिति भावः। उपमा-लङ्कारः ॥ ५२ ॥

अयोधीति। तस्य नलस्य धैर्य्यमनोभवाभ्यां कर्त्तृभ्यान्तां भैमी सैव रणभूमिमिति व्यस्तरूपकम् अवलम्ब्य प्राप्य अयोधि भावे लुङ्। यत्र यद्वे युद्धभूमौ वा अन्तर्मध्ये छिन्नं भ्रुवौ भैमीभ्रुवावेव स्मरचापं पूर्ववद्रू-पकन्तयोर्धैर्य्यमनोभवयोर्जयभङ्गवार्त्तामाहस्म स्मरचापभङ्गात् स एव भग्न इति भावः। कथञ्चित्कामं निरुध्य धैर्य्यमेवावलम्बितवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अथेति। अथ स नलस्तस्या भैम्या वाचा उपवीणितो वीणया उप-गीतोऽपि तद्वाग्वीणाकृष्टचित्तोऽपीत्यर्थः। सत्यापपाशेत्यादिना वीणाश-ब्दादुपगानेऽपि च कर्मणि क्तः। धैर्य्याद्धैर्य्यं विधाय ल्यब्लोपे पञ्चमी स्मर-

हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं माम्।
वहन्तमन्तर्गुरुणादरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥
विरम्यतां भूतवती सपर्य्या निविश्यतामासनमुज्झितं किम्।
या दूतता नः फलिनी विधेया सैवातिथेयी पृथुरुद्भविती ॥५६॥

स्वाज्ञामवधीर्य्य अवज्ञाय जचे उवाच तथा हि विवेकानां धाराशतैर्धौतं क्षालितं सतां विदुषामन्तरन्तःकरणं कामो न कलुषीकरोति न शक्नोतीत्यर्थः। अत्र पूर्वार्द्धे स्मरधैर्य्ययोर्धावितचित्तस्य धैर्य्यनियमनात्परिसंख्यालङ्कारः। एकस्य वस्तुनो भावादनेकत्रैकदा यदा। एकत्र नियमस्यादि परिसंख्या निगद्यत इति लक्षणात्। तस्योत्तरार्द्धसामान्येन न समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इति सङ्करः ॥ ५४ ॥

हरिदिति। मां गुरुणा आदरेण अतिप्रयत्नेन स्वःप्रभूणामिन्द्रादीनां व्याहृतार्थवाचो वाचिकानि सन्देशवाक्यानि सन्देशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः। वाचो व्याहृतार्थायामिति ठक्; प्राणानिव तदीयान्येवेत्यर्थः। अन्तरात्मनि वहन्तं हरित्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालानां सदस आस्थानादागतं त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि त्वामेवोद्दिश्यागतं विद्धीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

विरम्यतामिति। सपर्य्या पूजा भूतवती भूतैव भवतः वत्प्रत्यये ङीप्। विरम्यतामवसीयतां भावे लोट्, निविश्यतां उपविश्यतां किञ्चिमर्थमासन मुज्झितं त्यक्तं फलिनी फलवती फलबर्हाभ्यामिनच्वक्तव्यः। विधेया कर्त्तव्या नोऽस्माकं या दूतता दूत्यं सैव पृथुर्महती आतिथेयी अतिथिपूजा उद्भविनी भाविनी ॥ ५६ ॥

कल्याणीति। हे कल्याणि! भद्रे! तवाङ्गकानि कोमलान्यङ्गानि कल्यानि पटूनि कच्चित्तमां? कच्चिदिति प्रश्नार्थमव्ययं कच्चित्कामप्रवेदन इत्यमरः। तस्मादतिशायिने तमपिष्ठनाविति तमप् किमस्तिङव्ययद्या-

कल्याणि! कल्यानि तवाङ्गकानि कच्चित्तमां चित्तमनाविलं ते।
अलं विलम्बेन गिरं मदीया माकर्णयाकर्णतटायताक्षि! ॥५७॥
कौमारमारभ्य गुणा गुणानां हरन्ति ते दिक्षु धृताधिपत्यान्
सुराधिराजं सलिलाधिपञ्च हुताशनञ्चार्यमनन्दनञ्च ॥५८॥
चरच्चिरं शैशवयौवनीय द्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति।
तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेषुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥५९॥

दिना आम्प्रत्ययः। किञ्च ते चित्तमनाविलमकलुषं कच्चित्तमाम्? आकर्ण-तटात्कर्णतटपर्यन्तं मर्यादायामव्ययीभावः ततः सुप्सुपेति समासे आकर्ण-तटायते अक्षिणी यस्याः सेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् षिद्-गौरादिभ्यश्चेति ङीष्। अम्बार्थनद्योः ह्रस्वः, हे आकर्णतटायताक्षि! विलम्बेनालं मदीयाङ्गिरमाकर्णय॥ ५७ ॥

कौमारमिति। हे भैमि! कौमारन्तव कुमारवय आरभ्य प्राणभृज्-जातिवयो वचनादादिभ्योऽञ्। ते तव गुणानाङ्गणाः दिक्षु धृताधिपत्यान् दिशामधीशान् सुरराजं इन्द्रं सलिलाधिपं वरुणञ्च हुताशनं अग्निञ्च अर्यमनन्दनं सूर्यतनयं यमञ्च हरन्ति॥ ५८ ॥

चरदिति। शैशवयौवनयोरिदं शैशवयौवनीयं वृद्धाच्छः तच्च तत् द्वैराज्यं द्वयोराज्ञोः न ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः। तद्भाजि यौवन-शैशवाख्यराज्यद्वयाक्रान्तायामित्यर्थः। एतेनास्या वयःसन्धिरुक्तः तस्या-न्त्वयि चरद्वर्त्तमानन्तेषाम् इन्द्रादीनां चित्तं कर्त्तृ रुचः कान्तेश्चौर तरेण विरहि तेजोहारिणेत्यर्थः। पञ्चेषुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् अपहृतधैर्यधनं सत् खेदमेति द्वैराज्ये प्रजानाञ्चोरबाधा जायत इति भावः। अत्र पञ्चेषु चोरेण तेषां धैर्यवित्तं हृतमिति रूपकं तद्धेतुकत्वात् खेदस्य वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति सङ्करः॥ ५९ ॥

तेषामिति। तेषां इन्द्रादीनां हृदि सा प्रसिद्धा त्वदाशा केवलं त्व-द्यतिरिक्ता एव आशा दिक् च आशादिगतितृष्णयोरिति वैजयन्ती।

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम्।
आशास्तु नासाद्य तनूदरारा: पूर्व्वादय: पूर्व्ववदात्मदारा:। ६०।
अनेन सार्द्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत्।
प्रेमापि तन्वि! त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमन:शरस्य ६१

अजस्रं विलसति किल विजृम्भते खलु। आत्मदारा: स्वभार्य्या: पूर्व्वादय: प्राच्यादय: आशा दिशस्तु उदारा दक्षिणा महतीश्च तनूदरा आसाद्य पूर्व्ववत् हृदि न विलसति उदारो महति ख्याते दक्षिणे दानशौण्डके वैजयन्ती। अपूर्व्वनायिकानुरक्ते हृदि पूर्व्वनायिकास्तरुता अपि न लगन्ति तथा महीयो दिश: परमाणौ हृदि न लगतीति च भाव:। त्वदाशापरवशास्ते स्वकीयं प्राच्याद्याशापरिपालनाधिकारमपि विस्मृत्य ता: स्थिता इति तात्पर्य्यार्थ:। अत्रोभयोराशयोरेकत्र हृदि प्राप्तौ एकस्या भैम्याशाया एव तन्नियमनात्परिसंख्या यद्यप्येकस्य उभयत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्येत्यालङ्कारिकाणां लक्षणं तथापि मीमांसकैरुभयोरेकत्र प्राप्तावेकस्यैव नियमनमित्यस्याप्यङ्गीकारात्तमत्कारादित्वाविशेषाच्च अपलक्षणत्वेनोभयाङ्गीकारेण विरोध: अथ वा एकस्य हृदयस्य आशाद्वयप्राप्तावेकत्रैव नियमनात्सापि लभ्यत इति सर्व्वथा परिसंस्थानमस्त्यसा श्लिष्टशब्दोपात्तयोराशयोरभेदाध्यवसाया च्छ्लेषाभित्ति लाभे रूपातिशयोक्तिरुत्थापितेति सङ्कर:॥ ६०॥

अनेनेति। हे भैमि! वासवस्य त्वय्यसीमा निरवधि: प्रेमा अनुरागोऽपि तवानेन यौवनेन सार्द्धम् अच्छिदुरोऽविच्छिन्न: सन् विद्भिदिच्छिदे: कुरच्, परां कोटिमुत्कर्षमध्यरोहत् तथा सुमन:शरस्य पुष्पेषोश्चापे गुणो मौर्व्यपि परामुत्तमां कोटिमटनिमध्यरोहत् अत्युत्कर्षाश्रय: कोटिरित्यमर:। अत्र प्रेमगुणयो: प्रकृतयोरेव विशेषणसाम्येनौपम्योपगमात् केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता तयोरेव परां कोटिमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपादतिशयोक्तिमूला यौवनेन सार्द्धमिति सहार्थसम्बोन्धोक्ते: सहोक्तिरित्यनयो: सङ्कर:॥ ६१॥

प्राचीं प्रयाते विरहं दधत्ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।
परापराधैर्निदधाति भानौ रुषारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२॥
त्रिनेत्रमात्रेण रुषा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।
न वेद दृष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता सकामः खलु कामवस्थाम् ६३
पिकस्य वाङ्मात्रकृताद्व्यलीकान्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।
बालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ६४

प्राचीमिति । इन्द्रस्ते विरहन्दधत् दधानः सन् अत एव प्राचीन्दिशं प्रयाते प्राप्ते भावनाधिकरणे तापाच्चन्द्रस्यापि विरहितापकारकत्वा-दिति भावः । रूपाच्च उदयकाले उभयोरपि रक्तत्वादिति भावः । शशाङ्कशङ्की चन्द्र इति भ्रान्त्या परापराधैश्चन्द्रदोषैस्तापादिभिः हेतुभिः रुषारुणं लोचनवृन्दं निदधाति क्रोधाद्दहन्निव अभिसरन्ने तापी स्वत इत्यर्थः । क्रोधान्धस्य कुतः सापराधानपराधविवेक इति भावः । अत्र कविसम्मतसाऽऽदृश्येन भानौ शशाङ्कभ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रेति । त्रिनेत्र एव मात्रः मात्रं कात्स्न्र्येऽव धारणे इत्यमरः । तेन तन्मात्रेण रुषा यत्कृतम् अनङ्गत्वमिति भावः । तदेव यः कामो-ऽद्यापि न संवृणोति नाच्छादयितुं शक्नोतीत्यर्थः । स कामोऽद्य सहस्र-नेत्रे इन्द्रे दृष्टे सति कामवस्थां दशाङ्गन्ता गमिष्यति गमेर्लुट् । न वेद न जाने खलु ? वाक्यार्थः कर्म, विदोलटो वेति मिपा णलादेशः । त्रिनेत्र मात्रकान्त्य नष्टः कामः कथं जेष्यतीत्यर्थः कामस्त्वत्कृते निःशङ्कमिन्द्रन्दुः खाकरोतीति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥

पिकस्येति । सः प्रभुरिन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वाङ्मात्रकृतात् नतु कामवत् कायकृतादिति भावः । व्यलीकादप्रियान्नन्दने नन्दनाख्ये आनन्दकरेऽपीति गम्यते, वने न नन्दति किं सुताप्यत्रेति भावः । बालस्य चूडाशशिनोऽपराधात् शूलिनः शिवस्याप्याराधनं पूजां न शी-लति नाचरति शीलसमाधाविति भौवादिकाल्लट् । इन्द्रो विरहपारवश्या

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेषवः शक्रदृशां सृजन्ति।
कुहूगिरं चञ्चुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥६५॥
शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्त्तुं स किं नाशनिना करोति।
अभेद्यमस्य, हहा! वर्म न स्यादनङ्गता चेद्गिरिशप्रसादः ॥६६॥

टावश्यकं किमपि कर्म न करोतीत्यर्थः। अत्रानन्दशिवाराधनसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति भेदः ॥ ६४ ॥

तमोमयीति। स्मरेषवः कुसुमेषुबाणाः परागैः रजोभिः करणैर्दिशः शक्रदृशां सम्बन्धे तमोमयीकृत्य तत्प्रकृतवचने मयडन्तादभूततद्भावे च्विः अतएवातिशयोक्तिः। कुहूः कुहूाख्या गीः कूजितं यस्य अन्यत्र कुहूरमावस्येति गीर्वचनं यस्य कुहूः स्यात्कोकिलालापे नष्टेन्दुकलयोरपीति विश्वः। तस्य द्विजस्याण्डजस्य कोकिलस्येत्यर्थः। अन्यत्र विप्रस्य दन्त विप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः। चञ्चुपुटं मुखं राकारजन्यां पूर्णिमायामपि सत्यवाचं दिशन्त्यादिशन्ति कथयन्तीत्यर्थः। राकायामपि कुहूामिव समर्थयन्तीत्यर्थः। अत्र श्लिष्टोपात्तयो र्द्वयोरपि कुह्वोर्दुर्जययोस्तयोरभेदाध्यवसाय मुक्ता कुहूत्व सत्यवादित्वस्य विरुद्धस्याति पूर्वोक्तातिशयोक्ति हेतुना सिद्धेर्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं सम्भवातिशयोक्ते विरोधै रङ्गैः सङ्कीर्य्यते तेन शक्रस्य राकायां भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इत्यूह्यम् ॥ ६५ ॥

शरैरिति। स इन्द्रः प्रसूनैरेव शरैस्तुदत आत्मानं विध्यतः स्मरस्य स्मरमित्यर्थः। अधिगर्थेत्यादिना कर्मणि शेषे वा षष्ठी। अशनिना वज्रेण स्मर्तुं न करोति किं स्मृतिमात्रशेषं कुर्य्यादेव। किन्तु तस्य स्मरस्य गिरिशस्य प्रसादः प्रसादलब्धमित्यर्थः। कार्य्यकारणयोरभेदोपचारः सोल्लुण्ठश्चैतत् अनङ्गता अभेद्यं वर्मेति रूपकं न स्याच्चेत् अहहेत्यद्भुते खेदे वा साङ्गत्वे पुनर्वज्रलक्ष्यलाभादेनं हन्यादेवेत्यर्थः। तथा पीड्यत्येन मनङ्गोऽपीति भावः ॥ ६६ ॥

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगान्नानार्द्रशय्यारचनाय लूनैः ।
अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालैर्जाता दरिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥६७
रवैर्गुणास्फालभवैः स्मरस्य स्वर्णाथकर्णौ बधिरावभूताम् ।
गुरोः शृणोतु स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥६८॥
अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।
मधौ मधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ६९

धृतेति । अन्येषां दारिद्र्यं हरन्तीत्यन्यदारिद्र्यहरा अपि हरते रनुद्यमनेऽच् । अमराणान्तरवः कल्पद्रुमा भवत्या वियोगात् सर्वनाम्नस्तद्वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । धृताऽधृति रतिर्येन तस्येन्द्रस्य नानाविधानामार्द्रशय्यानां शिशिरशयनानां रचनाय लूनैः प्रवालैर्दरिद्रा रिक्ता जाताः तावत् तथापि नत्वं सुखमेति भावः । सुरद्रुमाणां प्रवाल दारिद्र्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

रवैरिति । स्वर्णाथस्य स्वर्गनाथस्येन्द्रस्य पूर्वपदात् संज्ञायामग इति णत्वम् । कर्णौ स्मरस्य गुणास्फालभवैः ज्याघट्टनप्रभवैः रवैः बधिरावभूतां एवं बाधिर्ये सति गुरोर्बृहस्पतेः सकाशात् स्मरमोह एव निद्रा तस्याः प्रबोधे दक्षाण्यक्षराणि विवेकज्ञानोपदेशवाक्यानि शृणोतु शृणुयात् किं ? न शृणोत्येवेत्यर्थः । त्वद्विरहमोहान्धमेनं बृहस्पतिरपि बोधयितुं न प्रभवतीति भावः ॥ ६८ ॥

अनङ्गेति । नाकनद्याः स्वर्नद्या नलिन्यो मधौ मधौ वसन्ते तस्येन्द्रस्यानङ्गताप प्रशमाय मुहुरामृणालं मृणालपर्यन्त अभिविधावव्ययीभावः । कदर्थाः कुत्सितवस्तूनि कोः तत्पुरुषेऽचीति कोः कदादेशः । कदर्थीक्रियमाणाः कदर्थ्यमानाः उत्पीड्यमानाः सत्य इत्यर्थः । तत्करोत्यन्तात्कर्मणि शानजादेशः । शिशिरेऽनुरागं वरं वरमिति मनाक् प्रिये वहन्तां वासन्तिकोपचाराणां तासां तत्र पूर्वोक्तोपद्रवभयादिति भावः । वहेः स्वरितत्वादात्मनेपदम् ॥ ६९ ॥

दमस्वसः! सेयमुपैति तृष्णा जिष्णोर्जगत्यग्रिमलेख्यलक्ष्मीम्।
इष्टां यदब्धिस्तव नाम इष्टि त्रिभागोलोभार्त्तिमसौ बिभर्त्ति ७०
अग्न्याहितानित्यमुपासते या देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्त्तेः।
आशापतिस्ते दमयन्ति! सोऽपि स्मरेण दासीभवितुं न्यदेशि ७१
त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति सन्ताप्य तथा विनीतम्।
स्वयं यथास्वादिततप्तभूयः परं न सन्तापयिता स भूयः ॥७२॥

दमेति। हे दमस्वसः! दमयन्ति! जिष्णोः शक्रस्य जिष्णु र्लेखर्षभः शक्र इत्यमरः। सेयं तृष्णा आशा जगति अग्रेभवमग्रिमं अग्रपश्चादिमन् वक्तव्यः। तस्य तल्लेख्यं च तस्य लक्ष्मीं अग्रगण्यतामुपैति अपूर्वत्वादिति भावः। कुतः यद्यस्मादिष्टामब्धिराकरोऽसाविन्द्रस्तव इष्टे स्त्रिभागं स्तृतीयांशः षड्भागबद्धस्य इष्टिविषये पुरुषार्थत्वाङ्गीकारात्। तत्र लोभेन तृष्णाया आर्त्तिमाधिस्त्रिभर्त्ति नाम धत्ते खलु। तल्लेशलाभ एव स्वःइष्टिसम्पत्तेः फलमित्यभिमानस्तस्येति भावः॥ ७०॥

अथ भगवतोऽग्नेरवस्थां वर्णयति। अग्नीति, अग्न्याहिता आहिताग्नयः वाहिताग्न्यादिष्विति निष्ठापरनिपातः। यान्देदीप्यमानां जाज्वल्यमानां दीप्यमानां दीप्यते र्यङन्तात् कर्त्तरि लट् शानजादेशः, अष्टमूर्त्तेरीश्वरस्य तनुं नित्यमुपासते हे दमयन्ति! आशापतिर्दिक्पतिः सोऽग्निरपि स्मरेण कर्त्रा तव दासीभवितुं न्यदेशि दासीभवेत्यादिष्ट इत्यर्थः॥ ७१॥

त्वदेति। पञ्चबाणः कामस्त्वद्गोचरस्त्वामेव लक्षीकृत्य इत्यर्थः। तमग्निं सन्ताप्य तथा तेन प्रकारेण विनीतं शिक्षितङ्करोति खलु। यथा येन प्रकारेण स्वयं स्वादितं अनुभूतं तप्तभूय अनुभूत तप्तत्वं येन स सन् भुवो भावे इति भावे क्यप्। भूयः पुनः परमन्यं न सन्तापयिता न सन्तापयिष्यति स्वयमनुभूत दुःखस्यात्म दृष्टान्तेन परं तथा न दुःखाकरोतीति भावः॥ ७२॥

अदाहि यस्तेन दशार्द्धबाणः पुरा पुरारेर्नयनालयेन ।
स निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी न वैरशुद्धेरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥
सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममाचामति हूयमानम् ।
नामापि जागर्त्ति हि यत्र शत्रोस्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥
शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तव कारणाय ।
अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद्बिभेति ॥ ७५ ॥

अदाहीति। यो दशार्द्धबाणः पञ्चेषुः पुरा पुरारेर्नयनालयेन नयनाश्रयेन नेत्राग्निना अदाहि दग्धः स पञ्चेषुरधुना भवदक्षिवासी-त्वन्नेत्रनिष्ठः सन् तमग्निं निर्दहन् वैरशुद्धेर्वैरनिर्यातनाधमर्णः ऋणी न अनृणोऽभूदित्यर्थः। यो यथा यस्यापकरोति स तस्य तथैव प्रतिकृत्य निर्विण्णोभवतीति भावः ॥ ७३ ॥

सोमायेति। विप्रयुक्तस्त्वद्वियुक्तोऽग्निः सोमाय चन्द्राय कुप्यन्निव जिघांसन्निवेत्यर्थः। क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, हूयमानं यज्ञे-दीयमानं सोमं सोमरसमाचामति पिबति तथा हि यत्र पुरुषे शत्रोर्नामापि जागर्त्ति प्रकाशते तं शत्रुनामधारिणं तेजस्विनः पराव-मानासहिष्णवः अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपीति लक्षणात् कतमे सहन्ते न केऽपीत्यर्थः। तेजस्विनां शत्रुनामाप्यसह्यमिति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपार्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥

शरैरिति। हे तरुणि! तव कारणाय त्वदर्थं त्वत्कृते तादर्थ्ये चतुर्थी, कुसुमायुधस्य शरैः कुसुमबाणैरजस्रं कदर्थ्यमानः पीड्यमान एवाग्निः अभ्यर्चयद्भिः पूजयद्भिर्विनिवेद्यमानात् समर्प्यमाणादपि कुसुमाद्बिभेति मन्ये उत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धनेति। तेनाग्निना स्मरेन्धने कामाग्निदाह्ये वक्षसि दत्ता ताप-शान्तये न्यस्ता शैवलवल्लिभिः सिता कर्बुरा सम्वर्त्तिका नवदलं सम्वर्त्तिका

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता सम्वर्त्तिका शैवलवल्लिचित्रा ।
चकास्ति चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥७६॥
पुष्पी सुहृद्येन सरोरुहाणां यत्प्रेयसी चन्दनवासिता दिक् ।
धैर्य्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥७७॥
तं दह्यमानैरपि मन्मथेधं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।
कष्टेऽप्यसौ नोज्झति तस्य सेवां सदा यदाश्रमवलम्बते यः ॥७८॥
स्मरस्य कीर्त्त्येव सितीकृतानि तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि ।
अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात् पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥७९॥

नवदलम्बीज कोषो वराटक इत्यमरः। चेतोभवपावकस्य कामाग्नेर्धूमाविला कीलपरम्परा ज्वालावलिरिव चकास्ति दीप्यते वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलाविल्यमरः ॥ ७६ ॥

अथ यमस्य विरहावस्थां वर्णयति पुष्पीति। येन सरोरुहाणां सुहृत्-सूर्यः पुष्पी पुत्रवान् एतेनाभिजन्य उक्तः, चन्दनै मलयजैः द्रुमैर्वासिता-सुरभिता दिक् दक्षिणा प्रेयसी यस्य प्रियतमा एतेन भोगसम्पत्तिरुक्ता, स विभुर्यमस्ततोऽपि तवैव हेतो स्त्वन्निमित्तादेव षष्ठीहेतुप्रयोग इति षष्ठी, धैर्य्यं स्मरस्य प्रतापज्वलने प्रतापाग्नौ जुहाव परवशोऽभूत इत्यर्थः ॥ ७७ ।

तमिति। मलयो मलयाद्रिः मन्मथेधं कामाग्नीन्धनं काष्ठन्दार्विन्धनन्त्वेध इत्यमरः। तं यमं दह्यमानैस्तदङ्गसङ्गात्प्लुवायैरपि प्रवालैः पल्लवैरेव हस्तैरुपास्ते तस्य शीतोपचारमाचरतीति भावः। युक्तश्चैतदित्याह, यो जनः सदा यस्याश्रयं देयम् अनुरागश्चावलम्बते असौ जनः कष्टे आपद्यपि तस्य सेवां नोज्झति न त्यजति यो यदुपजीवी तस्य तत्सेवा विपत्स्वपि कार्य्या उचितेत्यर्थः अर्थान्तरन्यासः ॥ ७८ ॥

स्मरस्येति। स यमो भवद्वियोगात्पाण्डूनि चण्डेन तीव्रेण ज्वरेण जर्ज्जराणि अतएव क्रमात् स्मरस्य कीर्त्त्या सितीकृतानि धवलीकृतानीव

यस्तन्वि ! भर्त्ता घुसृणेन सार्थं दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः ।
तदा सचेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः ॥८०॥
तथा न तापाय पयोनिधीना मश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।
निजः पतिः सम्प्रति वारिपोऽपि यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ८१

स्मरस्य दोःप्रतापैस्तापितानीव स्थितानीत्युभयत्राप्युत्प्रेक्षा अङ्गानि-धत्ते अत्र यथासङ्ख्यात्सयोः सङ्करः ॥ ७९ ॥

अथ वरुणस्य विरहं वर्णयति । य इत्यादि, हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! यो देवः सार्थं घुसृणेन कुङ्कुमेन समालम्भने अनुलेपने कौतुकिन्याः कुतूहल-वत्याः आतपारुण्यात् कुङ्कुमलिप्तवद्भासमानाया इत्यर्थः । दिशः प्र-तीच्या भर्त्ता प्रातः प्राच्या अपि तथात्वाद्याहृत्यर्थं सार्थं पदृर्थ । स वरुणः तदा तस्मिन् काले तुभ्यञ्चेतः प्रजिघाय प्रहितवान् हे रचमीति कुलम् । यदा यस्मिन् काले गतः प्रयातः नित्यं पन्थानं गच्छतीति पान्थो निवृत्य नैति नायाति अपुनरावृत्तिलिङ्गान्तरं चिन्ताख्यात्योः प्रहितवानित्युत्-प्रेक्षा नन्दन्ति न निवर्त्तन्ते चिन्ताख्यात्योर्गता नरा इति वचनात् । अत-एवात्र कवेः पान्थशब्दप्रयोगः पथोऽणनित्यमिति, नित्याध्वगमने विधिश-ब्दात् णप्रत्ययपान्था देशयो र्विधानात्, अतएव नित्यपदृणं प्रत्ययार्थविशे-षणमिति काशिकायां त्वच्चित्तं त्वयेव नन्दवनं विहरति न निवर्त्तत इति तात्पर्य्यम् ॥ ८० ॥

तथेति । तथा क्षुधितः बुभुक्षितः वसति क्षुधिरिति निष्ठाया मिडा-गमः । अश्वामुखोत्थः शिखावान् वडवाग्निः पयोनिधीनान्तापाय न भवति यथा स्मरदाहेन दुःखं तिष्ठतीति दुःस्थोऽस्वस्थो निजः पतिर्वरुणः हृदि तिष्ठतीति हृदिस्थः स्मर्य्यमाण एव वारीणि पातीति वारिरक्षकोऽपि सन् तापाय भवति तथा साक्षात् सिद्धोऽपि वडवाऽग्नीन् तापयतीत्यर्थः ईदृक् तापासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिभेदः ॥ ८१ ॥

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्ली स्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्विनीता।
ततान निर्वक्तुमिवाधिकं तापं तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥८२॥
न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं बभासे हृदि तापभाजि।
तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः कृतं शतच्छिद्रमिव व्रणेन ॥८३॥
इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोभुवो विक्रमकामचारः।
अमोघमस्त्रं भवतीमवाप्य मदान्धतानर्गलचापकस्य ॥८४॥

यदिति। तेन वरुणेन श्रिता सन्तापशान्तये सेविता शैत्यमेव गुणो यस्याः सा शैत्यगुणा शीतलैकस्वभावेत्यर्थः। तथापि दुर्विनीता प्रतिकूलचारिणी मृणाली बालमृणालं अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गता स्त्रीत्वात्‌-काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये स्त्रियामित्यमरः। जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति ङीप्। यद्यस्मात्तव मृदुबाहुवल्ल्याविव तयोः स्मृतीनां स्रजं मालां गुम्फति रचयति अजस्रं स्मारयतीत्यर्थः। ततस्त्वद्बाहुस्मारकत्वाद्धेतोः प्रत्युत वैपरीत्येन प्रत्युते युक्तवैपरीत्य इति गणव्याख्यानम्। अधिकं तापमेव विधत्ते वितन्यतेऽस्य ज्वरावस्थोक्ता अत्र मृणाल्याः कविसम्मतसादृश्याद्बाहुवल्लीस्मारकत्वोक्तेः स्मरणालङ्कारः तदुपजीवनेन तस्याः स्तापशान्तिहेतो स्तद्विपरीततापकार्योत्पत्तिकथनाद्विरुद्धकार्य्य लक्षणो विषमभेद इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥ ८२॥

न्यस्तमिति। ततस्तदनन्तरमपि तेन वरुणेन तापभाजि हृदये न्यस्तं मृणालदण्डस्य बिसकाण्डस्य खण्डं शकलन्तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नैर्मदनस्य बाणैः व्रणेन शतं छिद्राणि यस्य तत्तथा कृतमिव प्रतिकूलाचरणरोषात्कृतथा प्रणीतमिव बभासे उत्प्रेक्षा॥ ८३॥

इतीति। हे भैमि! भवतीमेवामोघमस्त्रम् अवाप्य मदान्धतया अनर्गलचापस्य उच्छृङ्खलचेष्टितस्य मनोभुवः कामस्य त्रिलोकीतिलकेषु त्रिभुवनभूषणेषु तेष्विन्द्रादिषु विषये इतीत्थं विक्रमस्य कामचारः स्वाच्छन्द्यन्निर्वर्त्तत इति शेषः॥ ८४॥

सारोत्थधारेव सुधारसस्य स्वयम्बरः श्वोभविता तवेति ।
सन्तर्पयन्ती दमयन्ति! तेषां श्रुतिः श्रुती नाकसदामयासीत् ॥८५॥
समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनाशापथिकैर्मरुद्भिः ।
अनङ्गशौर्य्यानलतापदुस्थै रथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥८६॥
अपास्तपाथेयसुधोपयोगै स्त्वद्भुक्तिनेव स्वमनोरथेन ।
क्षुधश्च निर्व्वापयता तृषश्च स्वादीयसाध्वा गमितः सुखं तैः ॥८७

सार इति । अथानन्तरसमये हे दमयन्ति ! तव स्वयंवरः श्वः परेऽह्नि भविता भविष्यतीति श्रुतिर्वार्त्ता श्रुती: श्रोत्रे तथाम्नाये वार्त्तायां श्रोत्रकर्मणीति विश्वः । सुधारसस्य सारोत्था सारभूता धारेव सन्तर्पयन्ती नाकजुषामिन्द्रादीनां श्रुती श्रोत्रे अयासीत् प्राप्तसारोत्थेति पाठे सारप्रभवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

सममिति । अथ स्वयम्बरवार्त्ताश्रवणानन्तरमनङ्गस्य शौर्य्यानलेन प्रतापाग्निना यस्तापस्तेन दुःस्थैरस्वस्थैर्हरितान्दिशां सम्बन्धिभिर्मरुद्भिर्देवैरिन्द्रादिभिः स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठी समासः । समानः पतिर्यस्या सा सपत्नी नित्यं सापत्न्यादिष्विति ङीप् नकारश्च । तद्भवेन दुःखेन तीक्ष्णै र्दुःसहैः स्वदाराणां नाशास्तु पन्थानं गच्छन्तीति पथिकैः पान्थै र्मरुद्भिः समं वायुभिः सह मरुतौ पवनामराविल्यमरः । प्रतस्थे प्रस्थितं भावे लिट् । शच्यादिभिरिन्द्रकलत्रै रागाभिसापत्न्यदुःखाद्दीर्घमुष्णञ्च निःश्वसितमित्यर्थः । अत्र पवनामरप्रस्थानयोः कार्य्यकारणभावात्तदङ्गलक्षणातिशयोक्त्युत्थापितः सहोक्त्यलङ्कारः सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदिति शयोक्तितः । कल्पितौपम्यपर्य्यन्ता सा सहोक्ति रिहोच्यत इति लक्षणात् ॥८६॥

अपास्तेति । पथि साधु पाथेयं पाथेयं सम्बलं स्मृतमिति यादवः । पथ्यतिथिवसति सपतेर्ढञ् । तच्चासौ सुधा च तस्या उपयोगोऽपास्तो यैरिन्द्रादिभिः क्षुधं बुभुक्षां तृषं तृष्णां पिपासां निर्वापयता शमता स्वादीयसा अमृतादपि स्वादुतरेण त्वद्भुक्तिना भवद्गोचरेण स्वयं मनोरथेनैवाध्वा सुखं गमितो नीतः अमृतमप्युत्सृज्य त्वद्ध्यानमात्र सम्बलाः प्राप्ता इत्यर्थः ८७.

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।
सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥८८॥
अलङ्कृतासन्नमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।
अत्रार्पितो जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं निक्षिप्य सन्देशमयाक्षराणि ॥८९॥
एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि सन्दिशन्ति ।
त्वं मूर्च्छितान्नः स्मरभिल्लशल्यैर्मुदे विशल्यौषधिवल्लिरेधि ॥९०॥

प्रिया इति। त्वमेवार्थः प्रयोजनं तेन निमित्तेन प्रिया दयिताः देवीः शच्यादिदाराः मनोभुवः कामस्य शरा एव दावो दवाग्निस्तस्य दाहे विरहानले निमज्जयद्भिः सद्भिः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिभिरधुना इयं भूर्विदर्भदेशः पदार्पणमेवानुग्रहस्तस्य भूः स्थानं क्रियते कुण्डिनोपकण्ठ एव तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अलङ्कृतेति। अलङ्कृत आसन्नमही विभागो भूप्रदेशो यैस्तैः समीपं गतैस्तैरमरैरयं जनः स्वयमित्यर्थः। भवत्यां विषये त्वां प्रतीत्यर्थः। सन्देशमयाक्षराणि सन्देशरूपाणि वाक्यानि निक्षिप्य अर्पयित्वा जङ्गमलेख्यस्य चललेख्यस्य लक्ष्मीमर्पित स्तेषामहं सन्देशहर इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

एकैकमिति। एते देवाः एकैकं प्रत्येकमेवेत्यर्थः वीप्सायां द्विरुक्तिः एकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावात् सुब्लोपः क्रियाविशेषणं चैतत् अन्यथैकत्वनपुंसकत्वानुपपत्तेः केषुचित्पुस्तकेषु प्रत्येकमित्येव-पाठः पीनस्तनयोरुपपीड्य पीनस्तनोपपीडं सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्ष इति णमुल् प्रत्ययः परिरभ्य आलिङ्ग्य सन्दिशन्ति वाचिकं कथयन्ति किमिति स्मर एव भिल्लोऽन्त्यजभेदः मूता स्तेषादयो भिल्लाः कथ्यन्ते ह्यन्त्यजातय इति हलायुधः। तस्य शल्यैः शरैर्मूर्च्छितान् मुह्यतो नोऽस्माकं मुदे त्वं विशल्या उद्धृतशल्या सा च सा औषधिर्वल्ली विशल्यकरणीलता एधि भव

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासन्मनोरथाश्वासनयैकयैव ।
निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति यावद्गण वासराणि ९१
निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेशवेशम् ।
प्रसीद निर्व्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुषारैः ॥ ९२ ॥
दयस्व नो घातय नैवमस्माननङ्गचाण्डालशरैरदृश्यैः ।

आस्तेर्लोटि मध्यमैकवचनं श्नसोरल्लोप इत्यभ्यासलोपश्चेत्वेकारः हुझल्भ्यो हेर्धिः धि चेति सकारलोपः ॥ ९० ॥

अथ षोडशभिः श्लोकैः सन्देशमेवाह त्वदित्यादि । हे भैमि ! त्वत्कान्तिं त्वल्लावण्यामृतं पिपासन् पातुमिच्छन् पिबतेः सनन्ताल्लटः शत्रादेशः । अयं निजोऽस्मदीयः कटाक्षोऽस्माभिः कियन्ति वासराणि यावत् कियद्दिनपर्य्यन्तमित्यर्थः । अत्यन्त संयोगे द्वितीया अवधौ यावच्छब्दः । एकया मनोरथेन मनोरथप्राप्त्या या आश्वासना तयैव अयं ते मनोरथ इदानीमेव प्राप्स्यत इत्येवमुपसान्त्वनयैव विप्रलभ्यः प्रतार्य्यः खलु ? यथा पथिकैस्तृषित इवेति भावः । अलं कालयापनया दिदृक्षवो वयमनुकम्पनीया इति ॥ ९१ ॥

निजे इति । हे भैमि ! निजे स्वीये भुजे बाहू आदित्यवर्गे सौरवर्गे सूर्य्यवर्गे चास्मासु परिवेशस्य वेष्टनस्य सूर्य्यपरिधेश्च वेशमाकारं भजन्त्यौ सृज कुरु आलिङ्गेत्यर्थः । परिवेशो रवेः पार्श्वे मण्डले वेष्टने तथेत्यजपालः । प्रसीद प्रसन्ना भव अनङ्गलीलालहरीभिर्मदनविकारोर्मिभिः तुषारैः शीतलैरङ्गैस्तापं निर्वापय शमय ॥ ९२ ॥

दयस्वेति । हे भैमि ! नोऽस्माकं दयस्व अस्माननुकम्पयस्वेत्यर्थः । अधिगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी । अदृश्यैरलक्ष्यैरनङ्ग एव चाण्डालस्तस्य शरैरेवमस्मान् न घातय न मारय किन्तु प्रेमैव रसोऽनुरागो जलं च तस्मात् पवित्रैः शुद्धैस्तव तीक्ष्णैः कटाक्षैरेव बाणैर्भिन्ना विदारिताः सन्तः

भित्त्वा वरं तीक्ष्णकटाक्षवाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात् पवित्रैः॥८३॥
त्वदर्थिनः सन्तु परःसहस्राः प्राणास्तु नस्त्वच्चरणप्रसादः।
विशङ्कसे कैतवनर्तितञ्चेदन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम्॥ ८४॥
अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय।
वहिस्त्वयालङ्क्रियतामिदानीं मुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव॥८५॥
दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभूदलङ्कुरु द्यां विफलो विलम्बः।

प्रेमः श्र्यामहे प्रपूर्वादिषो लङ्कुत्मवञ्चवचनम्। वरं मनाक् प्रिय जीवनासम्भवे वरं चण्डालहस्तमरणात्तीर्थमरणमिति भावः॥ ८३॥

त्वदिति। हे भैमि! त्वामर्थयन्त इति त्वदर्थिनः त्वत्कामुकाः सहस्रात् परे परःसहस्राः सहस्राधिकसंख्याका इत्यर्थः। परःशतादयस्ते येषां परा संख्याः शताधिकेत्यमरः। पञ्चमी न योगविभागात् समासः राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य सहस्रशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात् सुडागमः। नोऽस्माकं प्राणास्तु त्वच्चरणयोः प्रसादोऽनुग्रहः वयं त्वदेकायत्तजीविता इत्यर्थः। अथ कैतवनर्त्तितं कपटनाटकं विशङ्कसे चेत् अन्तश्चरो हृदयान्तर्वर्त्ती पञ्चशरः प्रमाणं काम एवात्र साक्षी सहि देवतेति भावः॥ ८४॥

अस्माकमिति। भवत्या पूज्यया भवतेर्डवतुप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप्। त्वयाऽस्माकमेतदःअन्तर्वर्त्ति हृदयं स्वान्तश्चिराय चिरात् प्रभृति अध्यासितं तावदधिष्ठितमेव अवधारणे तावच्छब्दः निरन्तरं चिन्तयेति भावः। किन्त्विदानीं बहिर्बाह्यमपि हृदयं वक्षः 'हृदयं वक्षसि स्वान्तमिति' विश्वः। मुरं मुरस्य विद्विषतो विष्णोरुरो हृदयं द्विषोऽमित्र इति शतृप्रत्ययः द्विषः शतुर्वा वचनमिति विकल्पान्नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। श्रियेवालङ्क्रियताम्॥ ८५॥

दयेति। तव चेतसि दयोदयः दयाविर्भावः अभूच्चेत् द्यां स्वर्गमलङ्कुरु विलम्बो विफल इत्यर्थः। शुभस्य शीघ्रमिति न्यायादित

भुवः स्वरादेशमथाचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ॥८६॥
धिनोति नास्मान् जलजेन पूजा त्वयान्वहं तन्वि! वितन्यमाना।
तव प्रसादाय नते तु मौलौ पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम्॥८७॥
स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वामनेत्रे! भवत्या किमुपासनासु।
अङ्ग! त्वदङ्गानि निपीतपीतदर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ८८

भावः। अथाथवा स्वभूमौ जन्मस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं सन्तोषं यासि यदि तर्हि भुवो भूमेः स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः वयं चात्रैव स्थास्याम इत्यर्थः स्वाधिष्ठित एव स्वर्ग इति भावः॥ ८६॥

धिनोतीति। हे तन्वि! त्वया अन्वहमनुदिनं वीप्सायामव्ययीभावे अनश्च नपुंसकादन्यतरस्यामिति समासान्तः अन्वष्टयोरेवेति टिलोपः। वितन्यमाना क्रियमाणा जलजेन जातावेकवचनं। जलजैः पूजा अस्मान् न धिनोति न प्रीणयति किन्तु, तव प्रसादाय प्रसादार्थं नते नम्रे मौलौ मूर्द्धि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां नोऽस्माकं पूजास्तु प्रणयापराधेषु त्वत्पादताडनार्थिनो वयमिति भावः॥ ८७॥

स्वर्णैरिति। हे वामनेत्रे! चारुलोचने! भवत्या त्वया निजोपासनासु पूजासु वितीर्णैः समर्पितैः स्वर्णैः कनककमलादिभिः किं करवाम न किमपीत्यर्थः। यतः स्वर्णाचलवासिनो वयमिति भावः। किन्तु अङ्ग त्यामन्त्रणे निपीतो गृहीतः पीतस्य हरिद्राया दर्पः कान्तिगर्वो यैस्तानि पाङ्का काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनीत्यमरः। त्वदङ्गानि नोऽस्माकं पाणिर्याचते खलु? पीतदर्पाणीति पुंल्लिङ्गपाठे पीतानां स्वर्णादिद्रव्याणां दर्पमिति व्याख्येयं स्वर्णादुत्कृष्टवस्तुसम्भवे अपकृष्टस्वर्णस्वीकारो न युक्त इति भावः। साधुस्वायमेव पाठः। अन्यथा स्वर्णसञ्चारिणां त्वदङ्गेषु स्वर्णादुत्कर्षे वक्तव्ये हरिद्रामात्रादुत्कर्षोक्तेरनौचित्यादिति॥ ८८॥

वयं कलादाइव दुर्विदग्धं त्वङ्गौरिमस्पर्द्धि दहेम हेम।
प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवभ्रु! बभ्रु॥ ९९॥
सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु।
निर्व्वाति तु त्वन्ममताक्षरेण सूनाशुगेषोर्मधुशीकरेण॥ १००॥

वयमिति। प्रसूननाराचशरासनेन कामचापेन सह एकवंशप्रभवे एककारणोत्पन्ने अत्यन्ततत्सदृशे इति यावत्। भ्रुवौ यस्याः सा तद्भ्रूरित्यूङ नोत्तरपदो बहुब्रीहिः। अन्यथा अनूङन्तस्य भ्रूशब्दस्यानङ्स्यानस्यानदीत्वात् संबुद्धावम्बार्थेत्यादिना नदीह्रस्वो न स्यात् - ननु ऊङ न इत्युक्तं कथमूकारादिति चेत् सत्यं अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामित्यत्वालाभः कर्कन्धूरितिभाष्यकारेणोदाहरणादूकारादप्यूङस्येवेति ज्ञायते अतएव वामनः ऊकारादप्यूङ्प्रवृत्तेरिति तदेतत् सम्यग्विवेचितमस्माभिः कुमारसम्भवसञ्जीवन्यां विमामना हुभ्रु! कुतः पितुर्गृह इत्यत्र। तस्याः संबुद्धिः एकवंशप्रभवभ्रु! वयं कलाः स्वर्णखण्डान् द्यन्ति खण्डयन्तीति कलादाः स्वर्णकारा इव कलादा रुक्मकारका इत्यमरः। तव गौरिम स्पर्द्धत इति तत् स्पर्द्धि अतएव प्रबलविरोधितया दुर्विदग्धमविदग्धं बुद्धिशून्यं च बभ्रु पिङ्गलं बभ्रु स्यात् पिङ्गलेऽपीत्यमरः। हेम सुवर्णं दहेम त्वदङ्गस्पर्द्धापराधे यावदशुद्धेश्चास्माकं दाहः स्वर्णसमर्पणात् सर्वाङ्गयदग्राङ्गसमर्पणमेव सन्तर्पणमिति भावः॥ ९९॥

सुधेति। हे भैमि! सुधासरःसु अमृतसरसीषु नोऽस्माकं त्वत्कृतानङ्गतापो न शान्तः अप्सरःस्वपां सरःसु उर्वश्यादिवेश्यासु वा किंपुनः किमुत? किन्तु सूनाशुगेषोः कामबाणस्य मधुशीकरेण मकरन्दबिन्दुना तत्सदृशेनेत्यर्थः। तव ममताक्षरेण ममताव्यञ्जकवाक्येन मदीया यूयमित्येवंरूपेण निर्व्वाति यद्विरहोदयस्तापः स त्वत्सङ्गैकसाध्यो नोपायान्तरसाध्य इत्यर्थः॥ १००॥

खण्डः किमु त्वद्गिरएव खण्डः किं शर्करा तत्पथशर्करैव।
कृशाङ्गि! तद्भङ्गिरसोत्थकच्छटत्पाम्नु दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥१०१॥
ददाम किन्ते सुधयाधरेण त्वदास्यएव स्वयमास्यते यतः।
वधुं विजित्य स्वयमेव भावि त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥१०२॥

खण्ड इति। हे कृशाङ्गि! खण्डः खण्डशर्करा त्वद्गिर एव त्वद्वाचस्तस्याएव खण्डः शकलः किमु? तथा शर्करा सिताखण्डशर्करा तस्या गिरः पन्थास्तत्पथः तस्मिन् तदनुमार्गे शर्करा शिलाशकलप्रचुरमृदेव किं? दिक्षु प्रथितं प्रख्यातं इक्षुरिक्षुखंड तत् तर्षा तस्या गिरः त्वद्गिरः भङ्गी भङ्गवान् तरङ्गितो रसः शृङ्गारादिरुदकं च तदुत्थं कच्छं कनूपेटर्षा नु? उक्षेति पाठे रसोत्सो रसप्रवाहः तस्य कच्छटर्षा किमित्यर्थः। जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः। सर्वत्रान्यथा कथं खण्डादीनामीदृक् माधुर्यमिति भावः। किम्वादयस्तूत्प्रेक्षायां अतोत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टत्वात् सजातीय संसृष्टिः अत्र द्रव्ये वैशेषिककारः। मत्स्यन्डिकाः खण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः। यथा यथा हि नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा। धौतत्वान्निर्मलत्वाच्च तथा सितत्वमक्रमात्। बालुकेव भृशं सूक्ष्मा सुस्निग्धा सित पिङ्गला। मत्स्याण्डाकृतिसादृश्ययोगान्मत्स्यन्डिका स्मृता। स्फटिकोपलखण्डाभः खण्डस्तच्छर्करा समा। शर्करा निर्मला सैव सिता तु सितशर्करा। निर्मलेव सिता सा तु राजराज इतीरितेति ॥ १०१ ॥

किञ्च नेष्टदानेन त्वदाराधने शक्ता वयं किन्तु त्वत्करुणैकशरणा इत्याशयेनाह ददामेति। ते तुभ्यं किं ददाम किं वितराम दातव्यं किमपि नास्तीत्यर्थः। अमृतमस्तीति चेत् तत्रैवास्तीत्याह। कुतः यतो यस्मात् कारणात् सुधया अधरेणाधररूपेण त्वदास्य एव स्वयं साक्षादास्यते स्थीयते भावे लट्। यज्ञभागोऽस्तीति चेत् सोऽपि ते जयलभ्य इत्याह। त्वदाननं कर्तृ विधुं चन्द्रं स्वयमेव परानपेक्षं विजित्य तस्य

प्रिये ! वृणीष्वामरभावमस्मदिति त्वपोदस्त्रि वचो न किन्नः।
त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥१०३॥
अस्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषरसोऽपि नासौ।
प्रसीद तस्मादधिकं निजन्तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदन्नः ॥१०४॥
क्लुष्टश्चापेन रोपैरपि सह मकरेणात्मभूः केतुनाभू-
द्वत्तां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसोनन्दनः सः।

विधोर्मखे यागे भागमंशम्भोक्तुं शीलमस्येति तद्भोजि भावि भविष्यत् तत्स्थानाधिपत्यादत्र धर्मलाभ इति भावः ॥ १०२ ॥

त्वदायत्तमेवेत्याह प्रिय इति। हे प्रिये ! दमयन्ति ! अस्मदस्मत्तः अमरभावममरत्वं अविनाशित्वं च वृणीष्वेत्येवं रूपं नोऽस्माकं वचः त्रपामुदस्यतीति त्रपोदस्त्रि लज्जावहं न भवति किं ? भवत्येवेत्यर्थः। कुतः येन कारणेन तव पादावेव पद्मे ते एव शरणं प्रविश्य रक्षकं प्राप्य वयं स्वयमनामयं जिजीविषामो जीवितुमिच्छामः वद स्वयं क्षुधितस्यान्नार्थिनस्तद्दातुः क्षुद्भक्ष्यप्रतिज्ञावत् परिहारास्पदमेवेति भावः॥१०३॥

न चामृतसेविनां वः कुतो मरणप्रसक्तिरिति वाच्यमित्याह अस्माकमिति। हे दमयन्ति ! अस्मान्मदनादेवापमृत्योः सकाशादस्माकं त्राणाय रक्षणाय असौ पीयूषरसोऽपि नासौ नालं किन्तु तस्मात् पीयूषरसादधिकं निजं त्वदीयं रदनच्छदमोष्ठं पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि प्रसीद प्रसन्ना भव ॥ १०४ ॥

क्लुष्ट इति। हे तन्वि ! दमयन्ति ! आत्मना स्वमेव भवतीत्यात्मभूः कामः स्वैः स्वकीयैः चापेन रोपैर्बाणैः पत्नी रोपइषु द्वयोरित्यमरः। मकरेणैव केतुना च सह क्लुष्टो दग्धोऽभूत् स आत्मभूरयेदानीं तव प्रसादाद्धेतोः नोऽस्माकं तव च सम्भूयेत्यर्थः। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति युष्मदस्मदोरेकशेषे परशेषः। मानसो मनःसम्बन्धी नन्दनः पुत्रः

भ्रूभ्यान्ते तन्वि! धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभल्लः स्मितैस्ता-
दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः॥ १०५॥
स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु मग्नः कटाक्षः
श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमञ्जरीसौकुमार्य्ये।
नासा श्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं
तन्न स्तन्वङ्गि! कैश्चिन्न करणहरिणैर्व्वागुरा लम्भितासि॥१०६॥

आनन्दयिता च सतु नन्दनो हर्षकेतुत इति विश्वः। मनसिजातो मनसि-जस्तस्य भावस्तत्ता तां सप्तम्यां जने डः हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामित्य लुक्। धत्तांन्दधातु तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्। ग्रुष्टः दग्ध आत्मभूर्भ-वत्वस्तु मनसोऽप्यात्मत्वादित्यर्थः; "आत्मा देह मनो ब्रह्म स्वभाव धृतिबुद्धि-ष्विति" विश्वः। त्वय्यस्मासु च कामस्तुल्यष्टत्तिरस्त्विति भावः। किञ्च ते तव भ्रूभ्यां धन्वी चापवान् भवतु धन्वनुशब्दा ह्यादिति पाठादिनिः। तव सितै-र्निर्मलैः स्मितैर्हसितैः जैत्रा भल्ला यस्य सः जित्वरेषुः स्ताद्भवतु अस्तेर्लोटि तेस्तातङादेशः। तव नेत्रे एव चञ्चत्तरावतिचञ्चलौ शफरौ तयोर्युगं तद-धीनस्तत्सम्भ्यो मीनरूपौ ध्वज एवाऽङ्को लाञ्छनं यस्य सोऽस्तु त्वन्नेत्राभ्यां मीनध्वजवानस्त्वित्यर्थः। अत्र मनोभूस्त्वभूत् स च नेत्रेषु यथासंख्यक्रमा-त्मभूत्वरूपाणाद्यथासंख्यसङ्कीर्णो रूपकालङ्कारः॥ स्रग्धरावृत्तम्॥१०५॥

स्वप्नेनेति। हे तन्वङ्गि! कृशाङ्गि! प्रतिरजनि रजन्यां वीप्सायामव्ययीभावः। स्वप्नेन कर्त्रा प्रापितायाः स्वप्नदृष्टायाः तव श्रीषु सौन्दर्य-लहरीषु नोऽस्माकं कटाक्षो मग्नः गीत एवामृताब्धौ सुधासमुद्रे श्रोत्रे मग्ने, तनूः मूर्त्तिरेव मञ्जरी कुसुमगुच्छाः तस्याः सौकुमार्य्ये मार्दवे त्वगपि मग्ना। ननु श्वासाधिवासे निश्वासमारुतसौरभे नासा मग्ना अधरमधुन्यधरामृते रसज्ञा रसना मग्ना चरित्रेषु चेष्टासु चित्तं मग्नं तत् तस्मात्कैश्चित् करणैरिन्द्रियैरेव हरिणैस्त्वं वागुरा मृगबन्धिनी रज्जुः

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रक् निजरसनानलपत्रहारकस्य।
सफलय मम दूततां वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेषु १०७

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमग्रमग्निं
केलीभिरुद्धर तनूदरि! नूतनाभिः।
आसादयोदितदयं शमने मनो वा
नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः॥ १०८॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।

न लम्भिता न प्राप्तासि सर्वैरपि प्रापितेत्यर्थः। अस्माकं सर्वेन्द्रियसम्मोहनं ते रूपमित्यर्थमिति भावः। अत्र चतुर्थपादार्थस्य पूर्वषड्वाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तच्च करणहरिणैरित्यादिरूपकेण सङ्कीर्य्यते पूर्वोक्तमेव वृत्तम्॥ १०६॥

इतीति। इतीत्थं धृता सुरसार्थस्येन्द्रादिवृन्दस्य वाचिकस्रक् सन्देशवाक्यपरम्परा येन तस्य निजस्य रसना नलस्येव पत्रलेख्यस्य यो हारकस्तस्य मम दूततां सफलय साफल्यतां कुरु एषु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमात्मनैवावधार्य्य निश्चित्य वृणीष्व वाचिको व्याख्यातः। अत्र नञ्दूत्य साफल्यस्य वरणवाक्यार्थहेतुकत्वात् पूर्ववदलङ्कारः स च रसनानलपत्रेति रूपकेण पत्रलेखग्रस्य यो हारकस्तस्य न सङ्कीर्य्यते पुष्पिताग्रावृत्तम्॥ १०७॥

आनन्दयेति। हे तनूदरि! कृशोदरि! नूतनाभिरभिनवाभिः केलीभिः क्रीड़ाभिः मन्मथमग्निमिन्द्रं आनन्दय अथवा तादृशमेव अग्निम् ताभिरुद्धर अथवा शमने यमे उदितदयं जातानुकम्पं मनः आसादय निवेशय इत्थं नो वा यदि अथ तत्तर्हि मन्मथमग्नं वरुणं वृणीथाः वृणीष्व॥ १०८॥

श्रीहर्षमित्यादि। कवीनां कुलेन समूहेन अदृष्टे अध्वनि यत्पाथं

तस्यागादयमष्टमः कविकुलादृष्टाध्वपान्थे महा-
काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१०९॥

नित्यपथिके तस्मिन् चारुणि शोभने वैरसेनेर्नलस्य चरिते तस्य श्रीहर्षस्य महाकाव्ये निसर्गोज्ज्वलोऽयमष्टमः सर्गः अगात् सम्पूर्ण इति शेषः ॥ १०९ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्याय-
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां
जीवातुसमाख्यायां अष्टमः सर्गः।

नवमः सर्गः।

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका।
तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाऽशृणोद्दिगीशसन्देशगिरो न गौरवात् ॥ १

अथ दमयन्तीष्टत्वात् वक्तुं विरतप्रस्तुतरवाक्यश्रवणजनितामिन्द्राद्यनुरागशङ्कां तावद्वारयति। इतीति। इयं दमयन्ती अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवं द्वन्द्वैकवद्भावः। अचतुरेत्यादिना समासान्तादिनिपातनात् साधुः। तस्य विभ्रमो विकारः स एव इङ्गितं चेष्टा तैरेव स्फुटां व्यक्तामनिच्छामिन्द्रादिविषयामिति शेषः। तथा विवरीतुं वाचा निषेद्धुं उत्सुका उद्युक्ता सती इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इत्यमरः। निषेधस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् तज्ज्ञानार्थमशृणोदित्यर्थः। किन्तु तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छया नलवागमृतपिपासया चेत्यर्थः। दिगीशसन्देशगिरः ऐ ... मात्रपदव्यावर्त्यमाह। गौरवादिति। न तु दिगीशादीनाञ्च गौरवात् अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तं लक्षणन्तूक्तमादिमसर्गे ॥ १ ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसन्देशमयीं सरस्वतीम्।
इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २॥
मयाङ्ग! पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान्।
न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं ह्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥३॥
अदृश्यमाना क्वचिदीरिता क्वचिन्ममानुयोगे भवतः सरस्वती।
क्वचित्प्रकाशां क्वचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ४

तदिति। वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी दमयन्ती तेन नलेनार्पितां प्रयुक्तां दिगीशसन्देशमयीं तद्रूपां सरस्वतीं वाचमश्रुतवद्विधायाश्रुतमिव कृत्वा तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः। उर्वीतलशीतलद्युतिं भूलोकचन्द्रं तं नलमिदं वक्ष्यमाणं जगाद गदितवती ॥ २ ॥

मयेति। हे अङ्ग! भोः! श्रीमन्! मया भवान् कुलनामनी पृष्टः सन् पृच्छतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात्। किं किमर्थममू कुलनामनी विमुच्य अन्यदुक्तवान् किमप्यसङ्गतमिव प्रलपसीति भावः। तदकथने को दोषस्तत्राह नेति। अत्र कुलनामप्रश्ने मह्यमुत्तमर्णायै इति शेषः। धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी धारयन्तीति धारयः अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारीत्यादिना शप्रत्ययः। उत्तरस्य धारयः तस्य भवतः तव सेयमधम ऋणेन अधमर्णः। मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः। तस्य भावस्तत्ता सा ह्रियेऽपि न किं? लोके उत्तमर्णेन याच्यमानस्याधमर्णस्यातत्प्रदाने लज्जायै भवत्येव भवतस्तु सापि नास्तीति भावः ॥ ३ ॥

अदृश्यमानेति। ममानुयोगे प्रश्ने विषये। प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः। क्वचित् कुलनामविषये अदृश्यमाना अप्रकाशितेत्यर्थः। क्वचित् कुतः आगतः कस्य त्वमित्यत्र ईरिता दृष्टा प्रकाशितार्थेति यावत् ईदृशी भवतः सरस्वती क्वचित् प्रकाशां प्रकाशोदकां क्वचिदस्फुटार्णसं अप्रकाश-

गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः श्रुयाभवन्नाम्नि तु न श्रुतिस्पृहा।
पिपासुता शान्तिमुपैति वारिणा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥५॥
बिभर्त्ति वंशः कतमस्तमोऽपह्नं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम्।
तमन्यसामान्यधियावमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥६॥
इतीरयित्वा विरतां पुनः स तां गिरानुजग्राहतरां नराधिपः।

दकां सरस्वतीं वाचं सरस्वतीं नदीं च, सरस्वती नदीभेदे गो वाग्देव-तयोर्गिरि। स्त्रीरत्ने चापगायाञ्चेति विश्वः। जेतुं मनो यस्याः सा जेतु-मना तुं काममनसोरपीति मकारलोपः। अत्र नलवाचः सरस्वतीनदी-धर्मसम्बन्धाज्जिगीषोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या तया चोपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४ ॥

गिर इति। श्रवःसुधाः कर्णामृतानि तव गिरः। श्रुता एव किन्तु भवन्नाम्नि विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्रुथा न निवृत्ता त्वुरसन्देश्रवणेच्छावश्च निवृत्तेत्यर्थः। तथा हि पिपासुता पिपासेत्यर्थः। वारिणा वारिपानेनैव शान्तिमुपैति अधिकादनल्पादपि दुग्धात् क्षीरात् मधुनः क्षौद्रात् जातु कदापि न शाम्यति तद्वदत्रापीति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५ ॥

बिभर्त्तीति। तमोऽपहं भवादृशमीदृशं नायकरत्नं राजश्रेष्ठं मध्यमणिं च। नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्ये मणावपीति विश्वः। कतमो वंशः कुलं वेणुश्च। वंशो वेणौ कुले वर्ग इति विश्वः। बिभर्त्ति तथा हि अन्यसामान्यधिया पूर्वं सर्वसाधारणबुद्ध्या अवमानितं दृष्टं तथाप्यद्य त्वया महान्तं तमुत्कृष्यमाणं वंशं बहु मन्तुं बहु कर्तुमुत्सहे सर्वोऽपि हि वंशो वंश्यैः पुरुषधौरेयैरेव प्रकाशते न स्वरूपत इति भावः। अत्र मध्यमणिरूपार्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेव अत्र वेणोर्मुक्तायोनित्वे प्रमाणम्। करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि। मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरीति ॥ ६ ॥

इतीति। ईरयित्वा व्याहृत्य विरतां तूष्णीम्भूतां भैमीं स नरा-

विहृत्य विश्रान्तवतीं तपात्यये घनाघनस्वातकमण्डलीमिव ॥७॥
अये ! ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।
गरौ गिरः पल्लवनार्थलाघवे मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता ॥८॥
वृथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयानुपूर्व्या समकेति कीर्त च ।
त्वमि समक्षव्यवहारमावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥९॥

धियः तपात्यये ग्रीष्मान्ते विहृत्य पिपासया आक्रन्द्य विश्रान्तवतीं विरतां चातकानां मण्डलीं समूहं घनाघनोवर्षुकाब्द इव । वर्षुकाब्दो घनाघन इत्यमरः । पुनर्गिरा वचनेन गर्जितेन चानुजग्राहतरामतिशयेनानुगृहीतवान् । आदरात् प्रत्युवाचेत्यर्थः । किमेत्तिङव्ययादिना आम्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अये इति । अये ! दयमन्ति ! न विद्यते अतिप्रयोजनं अधिकप्रयोजनं यस्मिन् तस्मिन् द्वयेऽपि कुलनाम्नोर्गुणद्वयेऽपि मम जिह्वया उदासितं माध्यस्थ्येन स्थितं नपुंसके भावे क्तः। तथा हि पल्लवनं विस्तरश्च तदर्थलाघवञ्च वक्तव्यार्थसङ्कोचनञ्च गिरः वाचः गराविव विषप्रायावुभावित्यर्थः। मितमल्पाक्षरं सारं सन्दार्थञ्च वचो वाक्यं वाग्मिता वक्तृत्वं अन्यथा वाचालता स्यादिति भावः। वाचो ग्मिनिः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। कुलनामकथनं वृथेत्युक्तं तत्र नामकथनस्य वैयर्थ्यमाह ॥ ८ ॥

वृथेति । का वर्णपद्धतिरक्षरपङ्क्तिः। कयानुपूर्व्यानुक्रमेण मयि समकेति । संज्ञात्वेन सङ्केतितेतीयं कथा प्रश्नोक्तिश्च वृथा किमुतोत्तरमिति भावः। नामरूपापरिज्ञाने कथमावयोर्मिथः संवादस्तत्राह आवयोस्तव मम चेत्यर्थः। त्यदाद्येकशेषे यत्परं तदिति वचनादस्मदः शेषता। अक्ष्णोः समीपे समक्षं सम्मुखेन समीपार्थेऽव्ययीभावे शरत्प्रभृतित्वात् समासान्तः। व्यवहारं मिथःसंकथां विधातुं युष्मास्मच्छपदे त्वमहमित्येतौ शब्दावित्यर्थः त्वमे समर्थे ॥ ९ ॥

यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं ततस्तदुद्भावनमौचिती कुतः।
अथावदातं तदहो विडम्बना यथा तथा प्रेष्यतयोपसेदुषः॥ १०॥
इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते तवापि निर्बन्धरसोन शोभते।
हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति॥११
तथापि निर्बध्नति!तेऽथवा स्पृहा मिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा
हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नासि फलेग्रहिग्रहा१२

अकथने च कारणमाह। यदीति। मम कुलं स्वभावादुज्ज्वलं अ-कलङ्कं न यदि, ततस्तर्हि तस्य कुलस्योद्भावनं प्रकटनं कुत औचिती औचित्यं नोचितमित्यर्थः। धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् औचिती व्याख्याता। अथावदातमुज्ज्वलं तथापि यथातथा कथञ्चिदपि प्रेष्यतया कि-ङ्करतया उपसेदुषः प्राप्तस्य मम तत् कुलोद्भावनं विडम्बना परिहासे अहो॥ १०॥

इतीति। इतीत्थं प्रतीत्य कुलनामाकथनं निश्चित्यैव मयाऽवधीरिते उपेक्षिते सति तवापि निर्बन्धरसो निर्बन्धेच्छा न शोभते किन्तु सम्प्रति हरित्पतीनामिन्द्रादीनां प्रतिवाचिकं प्रत्यादेशं प्रत्युत्तरं प्रतीत्यर्थः। ते तव गिरां श्रमः प्रयत्नव्यापारो घटते युज्यते हि॥ ११॥

तथापीति। तथापि वैयर्थ्येऽपि निर्बध्नति! निर्बन्धनकारिणि! बध्नातेः शतृ नादुगितश्चेति ङीवन्तात् संबुद्धिः। इहार्थे ते तव स्पृहा वाञ्छा मितया गिरा नानुरुन्धे नानुवर्त्ते किं? अनुरोत्स्याम्येवेत्यर्थः। कुलस्वरूपमात्रं कथयामीत्यर्थः। रुधेर्लटितङ्। माम् हिमांशु-वंशस्य करीरं सोमकुलाङ्कुरमेव निशम्य फलं गृह्णातीति फले-ग्रहिः सफलः ग्रहः आग्रहो यस्याः सा सफलाभिनिवेशा नासि किं? तावता न तुष्यसि किमित्यर्थः। फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेति निपातनात् साधुः॥ १२॥

महाजनाचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाददते न साधवः।
ततोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति॥१३॥
अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो बभूव तूष्णीमहितापकारकः।
अथास्य रागस्य दधा पदे पदे वचांसि हंसीव विदर्भजाददे॥१४॥
सुधांशुवंशाभरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः।

कुलमुक्तं नाम तु न वाच्यमित्याह। महाजनेति। महाजनानां सतां आचारस्य परम्परा सम्प्रदायः ईदृशी। तामेवाह साधवः सन्तः स्वनाम नाददते न गृह्णन्ति नाम नामेति प्रसिद्धौ। नामानुकीर्त्तनं पुंसामात्मनश्च गुरोः स्त्रियाः। दिनमेकं हरत्यायुरिति निषेधादिति भावः। अतो निषेधात् तत् पुनस्तन्नाम तु अभिधातुं नोत्सहे न शक्नोमि शकधृषेत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः। तथा हि जनो लोक आचारमुचमाचारत्यजं विगायति किल? गर्हते खलु?॥ १३॥

अद इति। अहितानामरीणामपकारकः अपकर्त्ता अन्यत्राहीनां तापकारकोऽतिहिंसाकरः। अयं नलः शरदिभवः शारदः सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्। शिखी केकीव अदः इदं वचनमालप्य व्याहृत्य तूष्णीम्बभूव। अथानन्तरमस्य वाक्यस्य सम्बन्धिनि पदे सुप्तिङन्तरूपे पदे विषये रागस्य श्रवणेच्छाया दधातीति दधा धरित्री प्रत्यक्षरं सुधास्वावित्वादविच्छिन्नतृष्णेत्यर्थः। दधातिदधात्योर्विभाषेति दधातेरप्रत्यये श्लाविति द्विर्भावः अजाद्यतष्टाप्। अन्यत्र पदे पदे चरणद्वये अस्य चञ्चुपुटे रागस्य लौहित्यस्य दधा। राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिता इत्यमरः। विदर्भजा वैदर्भी हंसीव वचांस्याददे उवाचेत्यर्थः। शरदि निःशब्दाः शिखिनः राजहंसाः शब्दायन्ते तद्वदिति भावः॥ १४॥

सुधांश्विति। भवान् सुधांशुवंशाभरणमिति श्रुतेऽपि विशेषे विषये संशयस्तत्रापि क इति सन्देहो नापैति अतो विशेषो वक्तव्य इति भावः।

कियत्सु मौनं विहता कियत्सु वाग्महत्यहो वञ्चनचातुरी तव॥१५॥
मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते।
परेण पुंसा हि ममापि सङ्कथा कुलाबलाचारसहासनासहा॥१६॥
इदाभिनन्द्य प्रतिबन्ध्यनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स्म ताम्।
वदामि वामाक्षि! परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः॥१७
करोषि नेमं फलिनं मम श्रमं द्विषोऽनुगृह्णासि न कञ्चन प्रभुम्।

अथावाच्यत्वान्नोच्यते तर्हि किमद्वाच्यं तदेव विविच्यतामित्याह कियत्सु-वेषु मौनं वा कियत्स्विषयेषु वाक्वाग्मिता विहता न किञ्चिदत्र नियामकमस्तीति भावः। किन्तु तव वञ्चनचातुरी प्रतारणाचातुर्यं महती अहो! औचितीवञ्चातुरी व्याख्येया॥१५॥

अथ यदुक्तं नामकथनं निषिद्धमिति तत्र प्रतिबन्दी दृष्टान्ति। ममापीति। स्वनाम मम कर्णसुधां कर्णामृतमकुर्वते अश्रावयते इत्यर्थः। ते तुभ्यं प्रतिवचनं प्रतिसन्देशनं न देयं कुतः हि यस्मान्ममापि परेण पुंसा सङ्कथा सम्भाषणं कुलाबलानां कुलाङ्गनानामाचारस्य सहासनं सहासस्तस्य न सहत इत्यसहा अत्यमापचारो विरुद्धोत्यर्थः॥१६॥

इदेति। स नलः प्रियाया गिरो वाक्यानि हृदा हृदयेन अभिनन्द्या-नुमोद्य प्रतिबन्ध्या पूर्वश्लोकोक्तया अनुत्तरः अन्तरं प्रदं सस्मितमाह स्म उक्तवान्। लट् स्म इति भूते लट्। हे वामाक्षि! चारुलोचने! वदामि मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्। मधुभेदो मधु क्षौद्रं माक्षिकादिव-मरः। तेन वर्णक्रियं संज्ञायामित्यण्प्रत्ययः। तदाक्षिपत् निराकुर्वत् तत्सदृशमित्यर्थः। ईदृशं लोकोत्तरं स्वं वचः परेषु परपुरुषेषु मा-क्षिप मा निधेहि सत्यं कुलस्त्रीणां परपुरुषसम्भाषणमनुचितमङ्गीकृतं च स्वयं तु न परपुरुष इति भावः॥१७॥

करोषीति। हे भैमि! भीमजे! मम इमं श्रमं दूतकार्थप्रयासं फलिनं

त्वमित्थमर्हासि सुरानुपासितुं रसामृतस्नानपवित्रया गिरा॥१८॥
सुरेषु सन्देशयसीदृशीं बहुं रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम्।
मदर्पिता दर्पकतापितेषु या प्रयातु दावार्दितदावदृष्टिताम्॥१९॥
यथायथेह त्वदपेक्षयानया निमेषमप्येष जनो विलम्बते।
वृथा शरव्यीकरणे दिवौकसां तथातथाद्य त्वरते रतेः पतिः॥२०॥
इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ।

फलवन्तं फलवान् फलिनः फलीत्यमरः। फलवद्भ्यामिन्त्वमन्नव्यः न करोषि कथं, कञ्चनैकमपि दिशः प्रभुं दिगीशं नानुग्रह्णासि त्वमित्थं रसो माधुर्यमेवामृतं तत्र स्नानेनावगाहेन पवित्रया पूतया गिरा सुरानुपासितुमर्हसि स्नाताधिकारवत्त्वाद्देवपूजाया इति भावः ॥ १८ ॥

सुरेष्विति। ईदृशीं लोकोत्तरां बहुं प्रभूतां रसस्रवेण रसप्रवाहेन स्तिमितां परितां भारतीं सुरेषु न सन्देशयसि सन्देशं न करोषि सन्देशशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्ताल्लटिसिप्। या भारती दर्पकेण कन्दर्पेण तापितेषु मयार्पिता सती दावार्दिता दावाग्निदग्धाऽरण्ये या दृष्टिः तत्तां प्रयातु सन्तापसंहरणात् तत्सदृशी भवेदिति निदर्शनालङ्कारः। दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः ॥ १९ ॥

यथा यथेति। हे भैमि! एष अयं जनः स्वयमित्यर्थः। यथा यथा यावद्यावदित्यर्थः। इह त्वत्समीपे त्वदपेक्षया त्वदनुरोधेन निमेषमपि विलम्बते रतेःपतिः कामो वृथा दिवौकसां देवानां शरव्यीकरणे लक्ष्यीकरणे तथा तथाद्य त्वरते अतः क्षिप्रमेव प्रतिवाचं देहीत्यर्थः॥२०॥

इयदिति। मत्पथे मदागमनमार्गे इयच्चिरस्य इयच्चिरमित्यर्थः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थेऽव्ययम्। चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका इत्यव्ययेष्वमरः। अवदधन्ति अवहितानि सन्ति वा नपुंसकस्येति शतुर्नुमागमः। इन्द्रनेत्राणि कर्म अशनिर्वज्रो निर्ममौ किं? नूनं

धिगस्तु मां सत्वरकार्य्यमन्थरं स्थित: परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न॥२१॥
इदं निगद्य क्षितिभर्त्तरि स्थिते तयाऽभ्यधायि स्वगतं विदग्धया।
अधिस्त्रि तं दूतयतां भुव: स्मरं मनोदधत्या नयनैपुणव्यये ॥२२॥
जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं परेतराज: प्रजिघाय स स्फुटम्।
मरुत्वतैव प्रहितोऽसि निश्चितं नियोजितश्चोर्द्धमुखेन तेजसा॥२३॥

वज्रमयानीत्यर्थः। अन्यथा कथमिदं विलम्बितमिति भावः। सत्वरकार्य्ये क्षिप्रकर्त्तव्ये मन्थरं मन्दं मां धिगस्तु ममेयं निन्दा प्राप्तेत्यर्थः। कुतो यत्र मयि परेषां प्रेष्यः कर्मकरः तस्य यो गुणः क्षिप्रकारित्वलक्षणः सोऽपि न स्थितः। त्वदीयप्रत्युत्तरविलम्बान्ममेयमदक्षता प्राप्तेत्यहो कष्टं परप्रेष्यभाव इति भावः॥ २१॥

इदमिति। क्षितिभर्त्तरि भूपे इदं निगद्य स्थिते तूष्णीम्भूते सति स्त्रीष्वधिस्त्रि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वः। भुवः स्मरं भूलोकमन्मथं तं पुरुषं दूतयतां दूतत्वे निषिद्धमत्यतिसुन्दरं एनं दूतं कुर्वतामित्यर्थः। यथा भरतः नोज्ज्वलं रूपवन्तं, तथा दूतीम्वा बुधः कुर्य्यात्कदाचनेति। नयनैपुणव्यये नीतिशून्यत्वे मनोदधत्या निदधत्या एते नीतिशून्या इति जानन्त्येत्यर्थः। अतएव विदग्धया कुशलया दमयन्त्या स्वगतमप्रकाशं यथातथा आत्मन्येवाभ्यधायि अभिहितं सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतमिति दशरूपके लक्षणात्। अहो बुद्धिमान्द्यमेषां यदेनं कामं दूत्ये नियुक्तवन्त इति भावः॥२२॥

स्वगतवाक्यमेवाह जलेति। जलाधिपो वरुणः लडयोरभेदात् जड़ाधिपश्च मयि विषये मां प्रतीत्यर्थः। त्वामदिशदतिसृष्टवान् ध्रुवं? स प्रसिद्धः परेतराजो यमः प्रेतमुख्यस्त्वां प्रजिघाय प्रहितवान् स्फुटमसन्दिग्धं मरुतो देवाः तद्वता मरुत्वता इन्द्रेण वातुलेन च मरुतौ पवनामराविस्यमरः। प्रहितोऽसि निश्चितमूर्ध्वमुखेन तेजसा अग्निना

अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ।
पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाधिपसम्भवादधे॥२४॥
वृथापरीहास इति प्रगल्भता ननेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा।
भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरा दतः प्रदित्सुः प्रतिवाचमस्मि ते ॥२५॥
कथं नु तेषां कृपयापि वागसौ वसावि मानुष्यकलाञ्छने जने।
स्वभाववक्तिप्रवणं प्रतीश्वराः कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा॥२६

स्थूलदयां च नियोजितः प्रेषितोऽसि। ते च प्रेषितवन्तः त्वञ्च प्रेषितः सत्यमेवैतत् निष्फलोऽय मारम्भ इति स्वगतमुवाचेत्यर्थः॥ २३॥

अथेति। अथ स्वगतोक्तेरनन्तरं सतीकुलस्य पतिव्रतावर्गस्य किमप्यनिर्वाच्यमाभरणमलङ्कारभूता असौ विदर्भाधिपसम्भवा वैदर्भी निभृतस्मिताऽगम्भीरस्मिता सती प्रकाशं यथातथा पुनस्तेन सहाभाषणमेव विभ्रमो विनोदः तत्रोन्मुखमुत्सुकं मुखमास्यमादधे आबभाषे इत्यर्थः॥ २४॥

वृथेति। भवति पूज्ये त्वादृशि विषये वृथा परीहास इति वाक् उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति परे दीर्घः। प्रगल्भता प्रागल्भ्यं दोषावहेत्यर्थः। कार्य्यकारणयोरभेदोपचारः। ननेति च वागत्यन्तनिषेधोक्तिश्च आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः। विगर्हणा गर्होक्तिः स्यादित्यर्थः। अनुत्तरात् उत्तराप्रदानात् अवज्ञा अनादरदोषो भवति अतो हेतोस्ते तुभ्यं प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं प्रदित्सुः प्रदातुमिच्छुरस्मि परमार्थतस्तु प्रत्युत्तरानर्हमेव दाक्षिण्यात्तु वदामीति तात्पर्य्यम्॥ २५॥

कथमिति। तेषामिन्द्रादीनां कृपयापि कर्त्र्या मनुष्यस्य भावो मानुष्यकम्। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। तदेव लाञ्छनं कलङ्को यस्य तस्मिन्निर्दोषजनविषयेऽस्मिन्नित्यर्थः। असौ वागस्मान् वृणीष्वेति वचनं कथमसावि सूता अनुचितमित्यर्थः। सूतेः कर्मणि लुङ्। वा अथवा ईश्वराः

अहो महेन्द्रस्य कथं नयौचिती सुराङ्गनासङ्गमशोभिताम्टतः ।
ह्रदस्य हंसावलिमांसलश्रियो बलाकयेव प्रबला विडम्बना॥२७॥
पुरः सुरीणां भण केव मानवी न यत्र तास्तत्र तु सापि शोभिका ।
अकाञ्चनेऽकिञ्चननायिकाङ्कके किमारकूटाभरणेन न श्रियः॥२८॥

स्वामिनः स्वभावभक्तिप्रवणं जनं प्रति कया वाचा मुदं नोद्गिरन्ति भक्तवात्सल्यात् नीचमपि भक्तजनं अत्युच्चयापि वाचा बहु कुर्वन्ति कृपालवः स्वामिन इत्यर्थः । तथा च तद्वचनमुपचारत्वेन मन्यते न तु कर्त्तव्यतयेति भावः ॥ २६॥

अहो इति । सुराङ्गनासङ्गमेन शोभत इति तच्छोभि तस्य भावस्तत्ता तां बिभर्त्तीति तद्भृतो महेन्द्रस्य हंसावल्या मांसला मांसवती सान्द्रतरेति यावत् । सिध्मादित्वाल्लच । सा श्रीर्यस्य तस्य ह्रदस्य सरसो बलाकयेव मया निमित्तेन प्रबला महती विडम्बनापहासः कथमौचिती न कथञ्चिदित्यर्थः । अहो सति सुरस्त्रीजने मानुषीमनुसरतो महेन्द्रस्यामृतमप्यवधीर्य्योदकपानप्रवृत्तिरपि सम्भाव्यत एवेति भावः ॥ २७ ॥

पुर इति । सुरीणां सुरस्त्रीणां जातेरस्त्रीविषयादित्यादिना ङीप् । पुरोऽग्रे मानवी मानुषी केव न कापि तुच्छेत्यर्थः । एव शब्दो वाक्यालङ्कारे भण वद । किन्तु यत्र लोके ताः सुरस्त्रियो न सन्ति तत्र सा मानव्यपि शोभत इति शोभिका शोभमाना प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्येतीकारः । अकाञ्चने काञ्चनाभरणरहिते विकारान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः। नास्ति किञ्चनास्येत्यकिञ्चनो निस्वः । उच्चावचाकिञ्चनाऽकुतोभयानीति । मयूरव्यंसकादिषु निपातनात् तत्पुरुषः । तस्य नायिका भार्य्या तस्या अङ्कके देहे आरकूटस्य रीतेर्विकार आरकूटं रीतिः स्त्रियामारकूटमित्यमरः । तेनाभरणेन श्रियः शोभा न, किं सुरस्त्रीविहारिणो महेन्द्रस्य मानुषीति भावः ॥ २८ ॥

यथातथा नाम गिरः किरन्तु ते श्रुती पुनर्म्मे बधिरे तदक्षरे।
पृषत्किशोरी कुरुतामसङ्गतां कथ मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे॥२९॥
अदोनिगद्यैव नतास्यया तया श्रुतौ लगित्वाभिहितालिरालपत्।
प्रविश्य यन्मे हृदयं ह्रियाह तद्विनिर्य्यदाकर्णय मन्मुखाध्वना॥३०॥
बिभेति चिन्तामपि कर्त्तुमीदृशीं चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा।
मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिर्लवादपि त्रुट्यति चापलात् किल
ममाशयः स्वप्नदशाश्रयापि सा नलं विलङ्घ्येतरमस्पृशद्यदि।

यथातथेति। यथातथा येन तेन प्रकारेण गिरः किरन्तु वर्षन्तु नाम, किन्तु ते श्रुती श्रोत्रे पुनस्तदक्षरे तासां गिरां वर्णमात्रेऽपि विषये बधिरे अश्रुतप्रायवत्ती इत्यर्थः। तथा हि पृषत्किशोरी कुरङ्गयुवतिः पृषश्च पृषते बिन्दौ कुरङ्गेऽपि च कीर्त्तित इत्यजपालः। द्विपाधिपेऽपि श्रेष्ठगजेऽपि असङ्गतामयुक्तां मनोवृत्तिमभिलाषं कथं कुरुतां कुर्य्यात् तत्प्रायमिदं यो मनीषितमिति भावः। अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः॥ २९॥

अद इति। अदः इदं वचो निगद्योक्त्वैव नतास्यया च नतमुखया तया दमयन्त्या श्रुतौ श्रोत्रे लगित्वा आसन्ना भूत्वाभिहिता कथिता आलिः सखी आलपत् आलपितवती किमित्यत आह। इयं दमयन्ती ह्रिया लज्जया मे मम हृदयं प्रविश्य यद्वच आह ब्रूते मम मुखेनैवाध्वना विनिर्य्यद्विनिर्गच्छत् तद्वचः आकर्णय शृणु॥ ३०॥

बिभेतीति। चिराय चित्तेऽर्पितः नैषधेश्वरो नलो यया सा स्त्री ईदृशीं परविषयाश्चिन्तामपि कर्त्तुं बिभेति कुत इत्यत आह। मृणालस्य तन्तुरिव छिदुरा छेदशीला कर्मकर्त्तरि कुरच्। सत्याः पतिव्रतायाः या स्थितिः मर्य्यादा सा लवादल्पादपि चापलाल्लौल्याद्धेतोः त्रुट्यति किल॥३१॥

ममेति। अथवा ममाशयोऽभिप्रायः स्वप्नदशायाः आश्रयापि

कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छ्यते॥२२॥
अपि स्वमस्वप्नमसूषुपन्नमी परस्य दारानवेतुमेव माम् ।
स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीम्२३
अनुग्रहः केवलएष मादृशे मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।
स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम्॥२४
अपि द्रढीयः शृणु मे प्रतिश्रुतं स पीडयेत् पाणिमिमं न चेन्नृपः ।
हुताशनोद्बन्धनवारिवारितां निजायुषस्तत् करवै स्ववैरिताम्२५

वा नलं विलङ्घ्य इतरं पुरुषं यदि अस्पृशत् प्राप्तवान् । तर्हि समस्तस्य साक्षिणी निजा स्वकीया बुद्धिरेव तत्र विषये कुतः पुनर्विबुधैः इन्द्रादिभिः न पृच्छ्यते नानुयुज्यते ॥ २२ ॥

अपीति । अमी इन्द्रादयः देवा अस्वप्नं स्वप्नवर्जितं स्वमात्मानं परस्य दारानवेतुं असूषुपत् स्वापितवन्तः स्वपेर्ण्यन्तात् द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं तदेवोपपादयति । स्वयं दुरध्वस्य दुर्मार्गस्यैवार्णवस्य नाविकाः कर्णधाराः सन्तः तथा तादृशीमपि मां हृदा विज्ञाय कथं स्पृशन्तु धर्मभृता हि बुद्धिपूर्वकं परस्त्रियं न स्पृशन्ति ॥ २३ ॥

अनुग्रह इति मनुष्येषु जन्म यस्य तस्मिन्नपि मादृशे जने यन्मनश्चित्तं वर्त्तते एष केवलोऽनुग्रहः सोऽनुग्रहो विधेयः कर्त्तव्यश्चेत्तर्हि अमी इन्द्रादयो देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा मे मह्यं नलमेव भिक्षां वितरीतुं दातुं वेति दीर्घः । ईशतां ईश्वरा एव भवन्तु ॥ २४ ॥

अपीति । हे धीर ! द्रढीयः दृढतरं दृढतो हलादेर्लघोरिति रादेशः । मम प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञामपि शृणु तामेव प्रतिज्ञामाह । स नृपो नलः इमं मदीयं पाणिं न पीडयेत् न गृह्णीयाच्चेत्तर्हि निजस्यायुषः स्वेनात्मना वैरितां शात्रवं हुताशनश्च उद्बन्धनश्च वारि च तैः वारितां निवृत्तिं करवै करयाणि ॥ २५ ॥

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।
घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले क्वचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥२६॥
त्वया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते नजातु सम्यग्विपरीतुमुत्तरम् ।
तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रबन्धृतास्तु प्रतिबन्धृता न ते ॥ २७ ॥
निरस्य दूतः स तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम् ।
कुतूहलेनेव मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥२८॥
अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते त्वमप्यमीभ्योविमुखीतिकौतुकम्

न चात्मनो व्यापादनमयुक्तमित्यत्राह निषिद्धमिति । यत्रापदि यदि सती धर्म्या क्रिया सर्वथा सर्वप्रकारेण नावति न रक्षति तत्र निषिद्धमप्याचरणीयम् । तथा हि राजपथे राजवीथ्यामपि घनाम्बुना सान्द्रोदकेन मेघजलेनापि पिच्छिले पङ्किले सति बुधैः विद्वद्भिः अपथेनामार्गेणापि क्वचित् प्रदेशे गम्यते ॥ २६ ॥

त्वयेति । वाग्मिषु वावदूकेषु तेष्विन्द्रादिषु विषयेषु त्वया मया उत्तरं यथा भवति तथा विपरीतुं प्रपञ्चयितुं जातु कदाचिदपि न शक्यते तत् तस्मात् कारणात् अत्र मद्भाषितानां वचनामामेव सूत्राणां पद्धतौ मार्गे विषये तव प्रबन्धृता प्रबन्धकर्तृत्वमस्तु प्रतिबन्धृता प्रतिबन्धकर्तृत्वं मास्तु त्वजन्यात्प्रबन्धेत्तत्र ॥ २७ ॥

निरस्येति । स दूतः तथा तेन प्रकारेण निरस्य न्यक्कृत्य विसर्जितः सन् कुतूहलेन हेतुना डिम्भेन शिशुना मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य अनुकृत्य प्रकोपितः पिकः कोकिल इव प्रिया उक्तिः वचनं यस्य स च कदुष्णमक्षरमाह स्म ॥ २८ ॥

अहो इति । ते इन्द्रादयोऽपि त्वामनु त्वामुद्दिश्य मनस्तन्वते कुर्वन्ति अहो आश्चर्यं त्वमपि अमीभ्यो इन्द्रादिभ्यः विमुखी पराङ्मुखीति । यत् कौतुकं चित्रमित्यर्थः । किञ्च कथा लोके निधिर्निर्धनमेति कथा

स वा निधिर्निर्धनमेति किन्नु तं स वाक्कवाटं घटयन्निरस्यति॥३९॥
महाखिलस्त्रीषु वहेऽवहेलया महेन्द्ररागाद्गुरुमादरं त्वयि।
त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि! न्यवीवृतः॥
दिवौकसं कामयते न मानवी नवीनमश्रावि तवाननादिदं।
कथं न वा दुर्ग्रहदोष एष ते हितेन सम्यग्गुरुणापि शाम्यति॥ ४१॥

स निर्धनः। तं विधिं वाक्कवाटं घटयन् निरस्यति द्वारं पिधाय निरस्यतीत्यर्थः। ईदृशं वस्त्वीप्सितमिति दृष्टान्तालङ्कारः॥ ३९॥

महेति। हे चन्द्रमुखि! महेन्द्रस्य रागाद्धेतोः। त्वयि गुरुं महान्तमादरमखिलस्त्रीषु विषये अवहेलया अनादरेण सह वहे त्वय्यादरमन्यास्वनादरं च वहामि त्वामेव भाग्यवतीं मन्य इत्यर्थः। वहेः स्वरितेत्वादात्मनेपदं सहोक्तिरलङ्कारः। ईदृशि श्रेयसि सम्मुखे अभिमुखेऽप्यपि त्वं पराङ्मुखी सती तं पूर्वोक्तमादरं न्यवीवृतः निवर्त्तितवत्यसि वृतेर्णौ चङि णिचिरूपं उरदित्यकारे सन्वद्भावे चाभ्यासेकारः॥ ४०॥

दिवौकसमिति। मानवी मानुषी दिवौकसं देवं न कामयते नापेक्षत इति इदं नवीनं अश्रुतपूर्वं वचस्तवाननादश्रावि श्रुतं हन्त एष ते तव दुर्ग्रहदोषः सूर्यादिग्रहदोषश्च अथार्कादि नवग्रहा इति वैजयन्ती। हितेनाप्तेनानुकूलेन च गुरुणा पित्रादिना गीष्पतिना च गुरुर्गीष्पतिपित्राद्योरित्यमरः। कथं वा सम्यङ्न शाम्यते न निवर्त्यते शमेर्ण्यन्तात् कर्मणि लट्। गुरुरात्मवतां शास्ता किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे केन्द्रस्थाने बृहस्पतौ इति वचनादपत्यशासने ग्रहान्तरनिरासे च गुर्वोरेवाधिकारादिति भावः। अत्राभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव न श्लेषः॥ ४१॥

अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यतां।
अयोऽधिकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि॥४२
हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका न लज्जसे वा विदुषीब्रुवा कथं
उपेक्षितेक्षोः करभाच्छमीरतादुरुं वदे त्वां करभोरु! भोइति॥४३

अथ मानुषीं देवा न गृह्णीष्यन्तीति यदि तदपि नेत्याह। अनुग्रहादिति। दिवमोको येषां द्यौरोको येषामिति वा पृषोदरादित्वात् साधुः। तेषां दिवौकसां देवानामनुग्रहादेव नरो मानुष्यकं मनुष्यभावं निरस्य योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञिति वुञि यस्येति लोपे प्रकृत्या के राजन्यमनुष्ययुवान इति प्रकृतिभावादपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपाभावः। दिव्यतामेति तत्परिग्रहाद्देवभूयमपि ते भवितेति भावः। तथा हि रसः पारदः। देहधात्वम्बुपारदं इति रसशब्दार्थेषु विश्वः। स हि संस्कारबलाल्लोहान्तरसुवर्णीकरणे समर्थः सिद्धरस उच्यते। तत्स्पृशामयसामपि तत्स्पर्शात् स्वर्णीभूतायसामपीत्यर्थः। अयोऽधिकारे अयः प्रस्तावे स्वरितत्वमधिकृतत्वं तेषु परिगणनेति यावत् स्वरितेनाधिकार इति वैयाकरणपरिभाषाश्रयणादेवं व्यपदेशः। स्पृशब्दोपतापयोरिति धातोर्दैवादिकात् क्तः। कुत इष्यते नेष्यत इवेत्यर्थः। रसस्पृष्टायसः स्वर्णीभाव इव तवापि तत्स्पृष्टाया देवत्वमेव न मानुष्यत्वमित्यर्थः। तद्दृष्टान्तालङ्कारः स्पष्टः॥ ४२॥

हरिमिति। हरिमिन्द्रं देवं परित्यज्य नलं नरमभिलाषुका ताच्छील्येनाभिलषन्ती लषपतेत्यादिनोकञ्। न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीयायां गमिगाम्यादिपाठात् समासः। अतएव विदुषी ज्ञानी विदेः शतुर्वसुः उगितश्चेति ङीप्। ब्रवीतीति ब्रुवा विदुष्या ब्रुवा विदुषीब्रुवेति कर्मणि षष्ठीसमासः। विदुषीमात्मानं ख्यापयन्ती पण्डितंमन्येत्यर्थः। षद्रूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्व इति ह्रस्वः। ब्रुञः पचाद्यच् एतस्मादेव निपातनाद्वच्यादेश-

विहाय हा सर्वसुपर्वनायकं त्वयाहृतः किं नरसाधिमभ्रमः।
मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः ॥४४॥

योरभावः। ईदृशी त्वं कथं न लज्जसे मणिं विहाय काचग्रहणवत् कथं न लज्जाकरमित्यर्थः। अतएवादृत्य त्वा मङ्गमेवं व्याकरिष्यामीत्याह उपेक्षितेति। उपेक्षितेत्योः परिहृतेचुकाकाण्डात् शरीरतान्त्रमीभवृणत्ता-बसात् करभादुह्रात् उरू मौढ्येनाधिकान्तात्मोः! करभोरु! हे करभोर्विति सम्बोध्य वदे वच्यामि भासनादिसूत्रेण ज्ञानार्थे तङ्। न तु करभः करभागविशेषः तद्वदुरू यस्या इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः। करभो मणिबन्धादि कनिष्ठान्तर उष्ट्रक इति उभयत्रापि विश्वः। अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः प्याट् पाडङ्ग। हे है भोरित्यव्ययेषु अमरः। चादिपाठान्निपातसंज्ञायामोदिति प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिसन्धिः। अनव्ययपक्षेऽपि भगवद्तकारस्य रुत्वादिकार्य्ये यलोपस्यासिद्धत्वादयादेशनिवृत्तौ भो इत्येव सन्धिः। किन्त्वत्र स्त्रीसम्बोधने स्त्रियामुगितश्चेति ङीप्प्रत्यये भवतीति संबुद्धिः स्यात्। न तु भो इति। करभोर्वित्यत्र करभ इवोरू यस्या इति ऊरूत्तरपदादौपम्य इत्यूङ्प्रत्ययः। करभादूरुः करभोरुः इति पक्षे तु मनुष्यजातिविवक्षायां ब्रह्मबन्धूरित्यादिवत् ऊङ् तदन्तत्वादूङ्-प्रत्यये नदीह्रस्वः। यथाह वामनः मनुष्यजातेर्विवक्षापक्षे इति। अहो काष्टमुह्यचेष्टितवत् त्वच्चेष्टितं हास्यास्पदं जातमिति भावः॥ ४३॥

विहायेति। किञ्च त्वया सर्वसुपर्वनायकं देवेन्द्रं विहाय नरे मनुष्ये साधिमभ्रमः। साधुत्वभ्रान्तिः *पृथ्वादिपाठात् साधोरिमनिच्प्रत्ययः। किं किमर्थं आहृतः अथवा नियतिः केन लुप्यत इत्याशयेनाहेति। श्वसितस्य धारया निश्वासपरम्परया कलत्रीं सुखं सुखद्वारं विपुलं विमुच्य वृथैव नासापथेन नासारन्ध्रेणातिक्लिष्टेन धावनश्रम आहृतः खल्विति शेषः। तद्वत्त्वयापि ईदृशी भवितव्यतेति भावः दृष्टान्तालङ्कारः॥ ४४॥

तपोऽनले जुह्वति सूरयस्तनूर्दिवे फलायान्यजनुर्भविष्णवे।
करे पुनः कर्षति सैव विह्वला बलादिव त्वां चलसे न बालिशे! ॥४५
यदि स्वमुद्बन्धुमना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम्।
दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः
निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्झिता सुरे तदस्मिन्महती दया हता।

तप इति। किन्तु सूरयः सन्तः अन्यस्मिन् जनुषि जन्मान्तरे भविष्णवे भाविन्यै। भूष्णुर्भविष्णुर्भवितेत्यमरः। भुवश्चेति इष्णुच्प्रत्ययः। भाषायामपीष्यते भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावः। दिवे स्वर्गायैव फलाय तनूः शरीराणि तपोऽनले जुह्वति त्यजन्ति अदभ्यस्तादित्यदादेशः। त्वां पुनः सा प्राणान्तिकतपःसाध्या द्यौरेव विह्वला उत्सुका सती बलाद्बलात्कारादिव करे कर्षति हे बालिशे! मूढे! शिशावज्ञे च बालिश इत्यमरः। न चलसे न चलसि नेच्छसीत्यर्थः। अहो दुर्बुद्धिरिति भावः ॥४५॥

अथ यदुक्तं नलालाभे हुताशनोद्बन्धनादिना मरिष्यामीति तत्रोत्तरमाह यदीत्यादिना चतुष्टयेन। हे मुग्धे! नलं विना नलालाभे स्वमात्मानमुद्बन्धुं मनो यस्याः सा उद्बन्धुमनाः पाशेन मर्तुकामा तुं काममनसोरपीति मकारलोपः। भवेर्यदि स्याश्चेत् ततोऽन्तरिक्षगां भवन्तीं दुर्मरणदोषादन्तरिक्षगतां सतीं त्वामिति शेषः दिविस्थितानामन्तरिक्षगतानां स्वर्गतानां च प्रथितः पतिः प्रसिद्धः स्वामी हरिरिन्द्रो हरिष्यति पत्नीष्यति जन्मान्तरेऽपि त्वां न त्यक्ष्यतीत्यर्थः। तथा हि न्याय्यं न्यायप्राप्तं वस्तु क उपेक्षते न कोऽपीत्यर्थान्तरन्यासः। अस्वामिकद्रव्यस्य राजगामित्वं न्याय्यं इति भावः ॥ ४६ ॥

निवेक्ष्यस इति। हे मुग्धे! नलेनोज्झिता सती अनले निवेक्ष्यसे यदि जीवननैःस्पृह्यादग्निं प्रवेक्ष्यसि चेदित्यर्थः। आधारत्वविवक्षया सप्तमी नेर्विश इत्यात्मनेपदम्। तर्हि अस्मिन्नग्नौ अनलाख्ये सुरेऽपि तद-

चिरादनेनार्थनयापि दुर्लभं स्वयं त्वयैवाङ्ग! यदङ्गमर्प्यते ॥४७॥
जितं जितं तत्खलु पाशपाणिना विना नलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि
तदा त्वदाख्यान् वहिरप्यसूनसौ पयःपतिर्वञ्चसि वञ्चतेतराम् ४८
करिष्यसे यद्यत एव दूषणा दुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।
प्रियातिथिः स्वेन गता गृहान् कथं न धर्मराजं चरितार्थयिष्यसि

धिष्ठातरि देवे च न भूतमात्र इति भावः । महती दया आदृता कृता स्वीकृतेत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादनेनानलेन चिरादर्थनया याच्ञयापि दुर्लभमङ्गं शरीरं अङ्ग ! अयि ! त्वयैव स्वयं आत्मनैव अर्प्यते दीयते तथा स स्फुटतममेव जीवग्राह्यं ग्रहीष्यतीति भावः । अत्र नलालाभे जीवित जिहासोरनलबुद्धिग्रहणरूपानर्थोक्तेर्विषमप्रभेदः । विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालङ्कृतिस्त्रिधेति लक्षणात् ॥ ४७ ॥

जितमिति । हे मुग्धे ! नलं विना वारि प्रवेक्ष्यसि यदि मरणार्थमिति शेषः । अथेदानीं पाशः पाणौ यस्य तेन पाशपाणिना वरुणेन प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः । जितं जितमभीक्ष्णं जितं खलु । भावे क्तः । नित्यवीप्सेति नित्यार्थे द्विर्भावः । नित्यमाभीक्ष्ण्ये । इति काशिका । तदा वारिप्रवेशकाले असौ पयःपतिर्वरुणोऽपि त्वदाख्यान् त्वन्नामकान् । वहिरप्यसून् बहिर्वर्त्तिनः प्राणान् वञ्चसि वञ्चतेतरां वञ्चेः स्वरितत्वात् लृटि तङि तरवामुप्रत्ययः । सोऽपि त्वां जीवग्राहं ग्रहीष्यतीत्यर्थः । अतएव पूर्व एवालङ्कारः ॥ ४८ ॥

करिष्यस इति । अथ विदुषी पण्डिता विदग्धा त्वं यदि तु अतएव दूषणादेतस्मादेवोद्बन्धनादिना स्वमृत्यवे स्वमरणाय अन्यमुपायमनशनादिकं करिष्यसे तदा प्रियातिथिरतिथिप्रिया त्वं स्वेन स्वतएव गृहान् धर्मराजगेहं गता सती धर्मराजं वैवस्वतमितिथिसत्कर्मिति

निषेधवेशोविधिरेष तेऽथवा तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता।
विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ५०
भ्रमामि ते भैमि! सरस्वतीरस प्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः।
अपामनादृत्य मनाक् कुरु स्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ५१

भावः । कथं न चरितार्थयिष्यसि न कृतार्थं करिष्यसि कर्त्तव्यमेवेदं कृतयुगधर्मत्वात् । स्वयं गत्वार्थिमनोरथपूरणस्येति भावः ॥ ४९ ॥

निषेधेति । हे विदग्धे ! अथवा तव एषः इन्द्रादिनिषेधोनिषेधवेशो निषेधाकारो विधिरङ्गीकार एव तथा हि वाचि वचने वक्रता वक्रोक्तिः चातुरी व्यङ्ग्योक्तिचातुरी यावत् सा तवैव युक्ता खलु ?। कुतः इदं वक्रवाक्यं वञ्चनाचातुर्यं यस्य ध्वनेर्व्यञ्जकस्य तेर्विजृम्भितं विजृम्भणं नपुंसके भावे क्तः । विदग्धनारीवदनं सूक्तिचतुरस्त्रीमुखं तदाकरस्तस्य ध्वनेरुत्पत्तिस्थानमित्यर्थान्तरन्यासः। ततः स्थूणानिखनन न्यायेन विधिमेव दृढयितुरेत न्निषेधनादिकमिति निषेधेन विधिरेव व्यज्यत इति भावः ॥५०॥

एवं सुरस्वीकारपक्षमेव सिद्धवत्कृत्य निर्बध्य पृच्छति भ्रमामीति । हे भैमि ! ते तव सरस्वती वाक् नदीभेदश्च तस्या रसः शृङ्गारोजलञ्च तस्य प्रवाहस्तस्य चक्रेषु पुटभेदाख्यावर्त्तेषु वक्रोक्तिरूपेष्वित्यर्थः । वक्रेष्विति पाठेऽप्ययमेवार्थः । वक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यत वक्राणीति पाठश्चापि स्वामिनाङ्गीकारात् कति कियन्त्यमूनि चक्राणि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा निपत्य भ्रमामि सुहास्यावर्त्ते च अत्र वाच्य प्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायान्निपातनादिक्रियानिर्वाहः । अत्र वक्रोक्त्येति तात्पर्य्यं किन्तु कतमः सुरोत्तमः कृतार्थनीयो वरणीयः एतदेव त्रपां मनागपाकृत्य शिथिलीकृत्य स्फुटं कुरु व्यक्तं ब्रूहीत्यर्थः। नात्र लज्जितव्यं आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेदिति न्यायादिति भावः ॥ ५१ ॥

मतः किमैरावतकुम्भकैतव प्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव।
सहस्रनेत्रान्न पृथक् मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ५२॥
प्रसीद तस्मिन् दमयन्ति! सन्ततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः।
पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकै स्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ५२
अबोधितत्वं दहनेऽनुरज्यसे स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः।

अथैकस्मिन्नेव नामग्राहमनुरागमष्टभिः पृच्छति मत इत्यादि। हे भैमि! ऐरावतकुम्भयोः कैतवेन मिषेणेत्यपह्नवभेदः। प्रगल्भौ कठोरौ पीनौ च स्तनौ यस्यास्तस्या दिशः प्राच्याः पतिरिन्द्रस्तव मतः सम्मतः किं? किंशब्दः प्रश्ने मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः। क्तस्य च वर्त्तमान इति तद्योगात्तवेति षष्ठी। युक्तश्चैतदित्याह। मम मते मत्पक्षे त्वदङ्गस्य लक्ष्मीं लावण्यसम्पदं अवगाहितुं सम्यग्ग्रहीतुं सहस्रनेत्रात् सहस्राक्षात् पृथगन्योऽपि नेत्यर्थः। पृथग्विनेत्यादिना पक्षे पञ्चमी क्षमो न। अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्षणात् तस्य पूर्वोक्तापह्नवेन संसृष्टिः ॥ ५२ ॥

प्रसीदेति। हे दमयन्ति! तस्मै इन्द्राय प्रसीद प्रसन्ना भव क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी। जगत्प्रभुः स इन्द्रः सततं तनुं निजाङ्गं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैरतएव पुलोमजायाः शच्याः लोचनयोस्तीक्ष्णकण्टकैर्निशितवर्बुरादिद्रुमावयवविशेषैस्तथा व्यथाकरैरित्यर्थः। कण्टकैः पुलकैः वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टक इति उभयत्रापि वैजयन्ती। घनां सान्द्रां आतनुतां करोतु शच्याः सपत्नी भवेत्यर्थः। अत्र पुलकेषु कण्टकत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः ॥ ५२ ॥

अबोधीति। हे विलासिनि। विलसनशीले! वीकषलसकत्थस्रम्भ इति घिनुण्प्रत्ययः। तत्त्वं त्वन्मनोरथस्वरूपमबोधि बुद्धं कर्मणि

विना तमोजस्विनमन्यतः कथं मनोरथस्ते वलते विलासिनि ! ॥५४॥

त्वयैकपत्न्या तनुतापशङ्कया ततोनिवर्त्त्यं न मनः कथञ्चन ।
हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशोनिरूपिता ॥५५॥

स धर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।
ममापि साधु प्रतिभात्ययं क्रमश्चकास्ति योग्येन हि योग्यसङ्गमः ॥५६॥

लुङ् । तदेवाह स्वयं त्वमित्यर्थः । दहने जातवेदसि अग्निदेवे अनुरज्यसे अनुरक्तासि खलु रञ्जेर्दैवादिकात् स्वरितेतः कर्त्तरि लट् अनिदितामित्यादिना अनुनासिकलोपः । कुतः क्षत्रियगोत्रे जन्म यस्यास्तस्यास्ते ओजस्विवंशजाया इत्यर्थः । मनोरथः ओजस्विनं तमग्निं विनाऽन्यतोऽन्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः । कथं वलते प्रवर्त्तते न कथमपीत्यर्थः । एतेनोभयोरोजस्वित्वेन समागमानुरूप्याद्दहनानुरागित्वं ते युक्तमिति समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं व्यक्तमेव ॥ ५४ ॥

न च दाहाद्भेतव्यमित्याह त्वयेति । एकपत्न्या शुद्धपतिव्रतया अतएव त्वया तनुतापशङ्कया देहदाहसम्भावनया वा ततोऽग्नेर्मनः कथञ्चन कथञ्चिदपि न निवर्त्यं न निवर्त्तयितव्यं वृतेर्ण्यन्तादचो यदिति यत्प्रत्ययः । कुतस्तस्याग्नेः परीक्षणक्षणे अग्निदिव्येन पातिव्रत्यपरीक्षावसरे सतीषु विषये हिमेनोपमा साम्यं यस्याः सा वृत्तिः । शतशः शतकृत्वो निरूपिता निर्धारिता न तु घुणाक्षरवत् सकृदित्यर्थः । तस्मात् त्वया न भेतव्यं प्रत्युत सैव साध्वी त्वां दग्धुं बिभेतीति भावः । अत्र पूर्ववाक्यस्यैकपत्नीपदार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकमेकं काव्यलिङ्गं तस्याप्युत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वादर्थहेतुकञ्चेत्यनयोः सङ्करः ॥ ५५ ॥

स इति । अथ वा स प्रसिद्धो धर्मराजो यमः धर्मं शीलयतीति धर्मशीला धर्मचारिणी शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः । तया त्वया-

अजातविच्छेदलवैः स्मरोत्सवैरगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्विषि।
धृतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्व केलिभिः॥५७
शिरीषमृद्वी वरुणं किमीहसे पयःप्रकृत्या मृदुवर्गवासवम्।
विहाय सर्वान् वृणुते स्म किन्नसा निशापि शीतांशुमनेन हेतुना॥५८
असेवि यस्यक्तादिवा दिवानिशं श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः।

चित्तातिथितां चित्तगोचरत्वमवापितोऽस्ति खलु? कामितः किमित्यर्थः। खलुशब्दो जिज्ञासायां निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खल्वित्यमरः। तथा चेद्वरमित्याह। ममाप्ययं क्रमः क्रमणं प्रवृत्तिः साधु यथा तथा प्रतिभाति परिस्फुरति तथा हि योग्येन सह योग्यस्य समागमः। सम्बन्धश्चकास्ति शोभते उभयोर्धार्मिकत्वादिति भावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ ५६॥

अजातेति। हे भैमि! अगस्त्यभासा निर्मलत्विषि दिशि दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः। तेन धर्मराजेन सह वृद्धो यूनेति ज्ञापकात् सहाप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया। अविद्यमानं मृत्युशङ्कितं मरणशङ्का यस्याः सा सती अन्तकस्यैवात्मदासत्वादिति भावः। अजातो विच्छेदलवो विश्लेषो येषु तैः स्मरोत्सवैः सम्भोगैरेव केलिभिर्विनोदैः धृतोऽवधिरन्तो यस्य तमनन्तकालं निमेषवत् निमेषतुल्यं नयस्व यापय वरान्तरस्वीकारे दुर्लभमिदं सौभाग्यमिति भावः॥ ५७॥

शिरीषेति। अथवा शिरीषमृद्वी त्वं पयःप्रकृत्या जलस्वभावेन वरुणशरीरस्य तथात्वात् कारणगुणवशेनेत्यर्थः। मृदुवर्गे वासवमिन्द्रं श्रेष्ठं वरुणमीहसे किमिच्छसि वा तदपि योग्यमेवेति शेषः। तथा हि सा मृदुस्वभावा निशापि अनेनैव मृदुस्वभावत्वेन हेतुना कारणेन सर्वान्नस्तृतीया। सर्वांस्तीक्ष्णान् सूर्यादीन् विहाय शीतांशुं न वृणुते स्म किं? वृणुत एव दृष्टान्तालङ्कारः॥ ५८॥

सहामुना तत्र पयःपयोनिधौ कृशोदरि! क्रीड़ यथामनोरथम् ५८

इतिस्फुटं तद्वचसस्तयादरात् सुरस्पृहारोपविडम्बनादपि।
कराङ्कसुप्तैककपोलकर्णया श्रुतञ्च तद्भाषितमश्रुतञ्च तत् ॥६०॥

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे ततः स्म सा वासयते दमस्वसा।

असेवीति। हे कृशोदरि! अनणु महद्भ्रामणीयकं रमणीयत्वं यस्य सोऽति रमणीयो यः पयःपयोनिधिः त्यक्ता द्यौः येन तेन श्रियः प्रियेण लक्ष्मीपतिना दिवा च निशा च दिवानिशं अहोरात्रयोरित्यर्थः। द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया असेवि सेवितः तत्र पयःपयोनिधौ क्षीराब्धौ अमुना वरुणेन सह यथामनोरथं यथेच्छं क्रीड़ लक्ष्मीनारायणवद्देवेति भावः ॥ ५८ ॥

इतीति। इतीत्थं स्फुटं स्फुटार्थं तत्पूर्वोक्तं तद्भाषितं नलवाक्यं तद्वचसो नल वचसः आदरात् सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तद्वचनस्यानुरागाद्वेत्यर्थः। सुरेष्विन्द्रादिषु स्पृहाया अभिलाषस्यारोप एव विडम्बनं परिहासः तस्मादपि कारणात् कराङ्के करोत्सङ्गे सुप्तं विश्रान्तमेकं कपोलकर्णं द्वन्द्वान्ते श्रुतस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धादेककपोल एककर्णश्च यस्यास्तयेत्यर्थः। तया दमयन्त्या श्रुतमश्रुतञ्च सुरस्पृहारोपरोषात् करतलेनैकं कर्णं अपिधाय नलादरादेकेन श्रुतं न तु द्वाभ्यामित्यर्थः। एककपोलरोधस्तु चिन्तावशादिति मन्तव्यं अत्रादरविडम्बनयोः श्रुताश्रुताभ्यां हेतुहेतुमद्भावेन यथासंख्यसम्बन्धाद् यथासंख्यालङ्कारः ॥ ६० ॥

चिरादिति। ततो नलवाक्यानन्तरं सा दमस्वसा दमयन्ती अवाङ्मुखी चिन्ताभरात् नम्रमुखी सती मुखे वाचि चिराच्चिरमनध्यायं मौनं अध्याय न्यायेत्यादिना घञन्तो निपातः। गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्मत्वं वासयते स्म वासितवती लट् स्मे भूते लट् न पादमित्यादिनावसेर्ण्यन्तात्तस्य परस्मैपदम्। प्रतिषेधो णिचस्त्वात्मनेपदं किन्तु विषह इति

कृतायतश्वासविमोचणाय तं चणादभाषे करुणं विचचणा ॥६१॥
विभिन्दता दुष्कृतिनीं मम श्रुतिं दिगीन्द्रदुर्वाचिकसूचिसञ्चयैः ।
प्रयातजीवामिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥६२॥
त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशो मसीमयत्वाल्लिपिरूपभागिव ।
श्रुतिं ममाविश्य भवद्दुरक्षरं सृजत्यदः कीटवदुत्कटा रुजः ॥६३॥
तमालिरूचेऽथ विदर्भजेरिता प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी ।

विचचणा वक्त्री सा अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्प्रत्यये टाप् । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य इति ख्याञादेशाभावः । कृतमायतश्वासस्य विमोचणं विमोचनं यया सा सती दीर्घं निश्वस्येत्यर्थः । मोचयतेश्चौरादिकात् ल्युट् । तं नलं चणात् चणं विलम्ब्येत्यर्थः । करुणं दीनं यथा तथा बभाषे एते मौनश्वासावाङ्मुखत्वादयश्चिन्तानुभावा ज्ञेयाः । ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृदिति लचणात् ॥६१॥

विभिन्दतेति । दुष्कृतिनीं पापिष्ठां पापोक्तिग्राहित्वादिति भावः । मम श्रुतिं श्रोत्रं दिगीन्द्राणामिन्द्रादीनां दुर्वाचिकानि दुःखसन्देश एव सूचयस्तासां सञ्चयैः समूहैर्विभिन्दता विदारयता परपुरुषप्रसक्तत्वादिति भावः । त्वयापि प्रयातो जीवो जीवितं यस्यास्तां प्रेतामिव मां प्रति स्फुटं व्यक्तं यथा तथा अन्तकदूततायाः यमदूतत्वस्योचितं कर्म कृतं पतिव्रतानां परपुरुषवार्त्तापि यमदूततायां नातिरिच्यतेइति भावः ॥६२॥

त्वदिति । त्वदास्यान्निर्यत् निर्गच्छत् ममालीकमारोपितार्थं त्वाभिव्याभूतं दुर्यशो दुःसमस्या तदेव मसीमयत्वाल्लिपिरूपभाक् लिप्यक्षरतां प्राप्तमिव स्थितमदः इदं भवतो दुरक्षरमतः कृमियादि दुर्वाक्यं कीटवद्दंशादिजन्तुवत् मम श्रुतिं श्रोत्रमाविश्य उत्कटा मर्मन्तराः रुजः व्यथाः सृजति जनयति रूपकोत्प्रेचासंकीर्णोपमा ॥ ६३ ॥

तमिति । अथानन्तरं विदर्भजेरिता दमयन्तीचोदिता आलिः

त्वयां समाराधयतीयमन्यया भवन्तमाह स्म रसज्ञया मया॥६४॥
तमर्चितुं संवरणस्रजा नृपं स्वयम्बरः सम्भविता परेद्यवि।
ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैस्तदन्तराय: पुनरेष वासरः ॥६५॥
तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी।
नखै: किलाख्यायि विलिख्य पत्त्रिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः

सखी तं नलमूचे किमित्यत आह। सौम्य! इयं सखी भैमी प्रगाढं दृढं मौनव्रतं यस्यास्तया एकया रसज्ञया जिह्वया त्वयां समाराधयति भजते देवताराधने मौनं युक्तमिति भावः। मया मद्रूपया अन्यया रसज्ञया जिह्वया कामाभिज्ञया च भवन्तमाह स्म। अनन्तरवाच्यं लज्जया स्वयं वक्तुमशक्ता मन्मुखेन वक्तीत्यर्थः॥ ६४॥

स्वयमेव दमयन्ती भूत्वाह तमित्यादि। मम संवरणस्रजा तं त्वयं नलं अर्चितुमर्चयितुमर्चतेर्भौवादिकात्तुमुन्। परेद्यवि परेऽहनि सद्यः परेद्यवीत्यादिना निपातनात् साधुः। स्वयंवरः सम्भविता भविष्यतीति किन्तु पुरःसरन्तीति पुरःसरैः पुरोगैः पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेरिति टप्रत्ययः। ममासुभिः प्राणैः सह गन्तुं मनो यस्य स गन्तुमनाः प्राणानादाय गन्तुकाम इत्यर्थः। तुं काममनसोरपीति मकारलोपः। एष वासरः पुनः वासरस्तु तस्य स्वयम्बरस्यान्तरायो विघ्नः दिनमात्रविलम्बोऽपि दुःसह इति भावः। एतेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यमुक्तम्॥ ६५॥

ततः किमत आह तदिति। ततस्मात् औत्सुक्यादद्य विश्रम्य मे मम दयालुरेधि भव अद्य मद्गृहे निवासेन मामनुगृहाणेत्यर्थः। अ-सोर्लोटिवपि छ्न्दसभो हेर्धिः घ्वसोरेध्याभ्यासलोपश्चेत्येकारः। तन्निवासस्य फलमाह। भवन्तं विलोकत इति भवद्विलोकिनी सती दिनं निनीषामि त्वद्विलोकनेन दिनं नेतुमिच्छामीत्यर्थः। मद्दर्शनात् कथं ते कालयापनमित्याशङ्क्याह स मत्प्रियो नलः पत्त्रिणा दूतहंसेन

दृशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखेन्दुलक्ष्मीं तव यन्न वीक्षते।
असावपि श्वस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ६७

ममैव पाणौकरणेऽग्निसाक्षिकं प्रसङ्गसम्पादितमङ्ग! सङ्गतम्।
न हा सहाधीतिधृतः स्पृहा कथं तवार्य्यपुत्त्रीयमजर्य्यमर्जितुम् ६८

नखैर्विलिख्य तवैव रूपेणाकारेण समः सदृश आख्यायि किल? आख्यातः खलु? ख्यातेः कर्मणि लुङ् चिणो युगागमः। अतस्तद्दर्शनात् दिनं नेष्यामि सदृशदर्शनादीनां कालविनोदनसाधनत्वात्तद्वियोगिनां इति प्रागेवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ६६ ॥

अद्येह विश्रामे न केवलं ममैव साफल्यं किन्तु तवापीत्याह दृशो रिति। हे सौम्य! विधिना स्रष्ट्रा ते तव दृशोर्द्वयी वञ्चितास्ति विफलीकृता वर्त्तते यद् यस्मात् तव मुखेन्दुलक्ष्मीं न वीक्षते स्वमुखस्य स्वचक्षुषा द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः। तत्तस्मादसौ ते दृग्द्वय्यपि श्वः परेऽहनि इमां त्वन्मुखलक्ष्मीं नलानने विलोक्य उभयनिष्ठत्वात् समानधर्मस्येति भावः। जन्मनः साफल्यं उपैतु। अत्र इते सुरबुध्याः इत नलमुखलक्ष्म्या भेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

ममैवेति। किञ्च अङ्ग! भो! मम पाणौ करणे पाणिग्रहण एव नित्यं हस्ते पाणावुपयमन इति पाणौ शब्दस्य गतित्वात् कुगतिप्रादय इति समासः। अग्निसाक्षिकं यथा तथा विवाहाग्निसन्निधावेवेत्यर्थः। प्रसङ्गात् स्वयम्बरप्रसङ्गात् सम्पादितं सङ्गतमुभयोरानुरूप्याद्युक्तम्। आर्ययोः श्वशुरयोः पुत्र आर्यपुत्रो भर्त्ता नलः तदीयमार्य्यपुत्रीयं स्वाच्छः नजीर्यतीत्यजर्यं सङ्गतं रामसुग्रीवयोरिव स्थिरसख्यमित्यर्थः। अजर्यं सङ्गतमिति यत्प्रत्ययान्तो निपातः। अर्जितुं सम्पादयितुं सहाधीतिः सब्रह्मचारिता तां धारयतीति धृत् साहाय्यकृदित्यर्थः। धृधातोः क्विप् तस्य तव स्पृहा कथं नास्ति इति विषादे सर्वथा स्पृहणीया तत्सङ्गतिरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

दिगीश्वरार्थं न कथञ्चन त्वया कदर्थनीयास्मि कृतोऽयमञ्जलिः।
प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं दधे दृशौ बाष्परयास्पदे भृशम् ६९
वृणे दिगीशानिति का कथा तथा त्वयीति नेच्छे नलभामपीच्छया।
सतीव्रतेऽग्नौ तृणयामि जीवितं स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः ७०
न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः सधर्मचिन्तामणिरुज्झितोयया।
कपालिकोपानलभस्मनः कृते तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं तया ७१

दिगीश्वरेति। किञ्चाहं त्वया दिगीश्वरार्थं कथञ्चनापि कदर्थनीया निर्बन्धनीया नास्मि अयमञ्जलिः कृतः प्रार्थये त्वामित्यर्थः। प्रसद्यतां प्रसन्नेन भूयतां भावे लोट्। ईदृशं दिगीशसन्देशरूपं न निगाद्यं न वाच्यं ऋहलोर्ण्यत् गदमदेत्यादिनानुपसर्गादेव यतो विधानात्। किं बहुना भृशं बाष्परयास्पदे अश्रुवेगाश्रयौ दृशौ दधे धारयामि रोदिमीत्यर्थः। नैवं दुःखाकर्त्तुं उचितमिति भावः॥ ६९॥

वृणे इति। किञ्च दिगीशान् वृणे इति का कथा अत्यन्ता सम्भावितमित्यर्थः। तथा हि नलस्य भां कान्तिमपि त्वन्निष्ठामिति शेषः। त्वयीति त्वयि परपुरुषे स्थिते इति हेतोः तथेच्छया तादृग् रागेण नेच्छे इह त्वयि या नलभा तां नलभामिति केचिद् योजयन्ति। नन्वेवं स्मरावमीरणे बलवद्विरोध इत्याशङ्क्याह। सतीव्रते पातिव्रत्य एवाग्नौ जीवितं तृणयामि तृणीकरोमि जीवितास्थाहार्याणां पतिव्रतानां न कुतश्चिद्भयमिति भावः। स्मरभयन्तु दूरापास्तमित्याह स्मरस्तु तत्प्रसिद्धं किं वस्त्वस्तु कः पदार्थो भवेत् न कोऽपीत्यर्थः। कुतः यः स्मरो भस्म भस्मीभूतः व्रतैकजीविनां सोऽपि तुच्छः किं करिष्यतीत्यर्थः। चारित्रैकपरायणाः सत्यो न किञ्चिद्गणयन्तीति भावः॥ ७०॥

न्यवेशीति। हे सौम्य! यो धर्मरूपः चिन्तामणिर्जिनेन देवेन अर्हता रत्नत्रितये जैनपरिभाषया सद्दर्शनज्ञानचारित्राख्ये रत्नत्रये न्यवेशि निवेशितः सद्दर्शनज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वरा विदुरिति तैरुक्त-

निपीय पीयूषरसौरसौरसौ गिरः स्वकन्दर्पहुताशनाहुतीः ।
कृतान्तदूतं न तया यथोदितं कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ७२
स भिन्नमर्म्मापि तदार्त्तिकाकुभिः स्वदूतधर्म्मान्न विरन्तुमैहत ।
शनैरशंसन्निभृतं विनिश्वसन् विचित्रवाक्चित्रशिखण्डिनन्दनः ७३
द्विषोधवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गनालयम्

स्यात् । विशेषणत्वात् कर्मणि ल्युट् । स धर्मचिन्तामणिः यया स्त्रिया कपाली हरः तत्कोपानलभस्मन स्तद्रूपस्य कामस्य कृते कृत इति तादर्थ्येऽव्ययम् । उज्झितस्त्यक्तः तया स्त्रिया तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं विस्तृतं कामाख्यभस्माश्वतया चरित्रत्यागिन्या स्त्रिया स्वकुलमेव भस्मसात् कृतं भवेदित्यर्थः । अतोनलैकव्रताया ममाग्रे महेन्द्रादिनामग्रहणमपि न कार्य्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

निपीयेति । असौ नलः पीयूषरसस्यामृतरसस्य उरसा निर्म्मिता औरसीः आत्मजाः सदृशीरित्यर्थः । उरसोऽण् चेत्यणप्रत्ययः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति काशिका । स्वकन्दर्पहुताशनस्य निजकामाग्नेराहुतीरुद्दीपनीर्गिरो भैमीवाक्यानि निपीय स्वमात्मानं तया भैम्या यथोदितं यथोक्तं तदनतिक्रमणेनेत्यर्थः । यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः । कृतान्तदूतं नामन्यत किन्त्वदयं निर्दयं यथातथा स्वं कृतान्तमेवामन्यत दूतधर्मत्वात् निर्दाक्षिण्यं वक्ष्यामीत्यमन्यतेत्यर्थः ॥७२॥

स इति । विचित्रवाक् चित्रशिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः । जीव आङ्गिरसोवाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिज इत्यमरः । स नलस्तस्या भैम्या आर्त्तीनिमित्तेन काकुभिः करुणोक्तिभिर्भिन्नमर्मापि विदीर्णहृदयोऽपि स्वदूतधर्मादकपटभूताद्विरन्तु नैहत नैच्छत् । किन्तु स्वेच्छाभङ्गान्निभृतं विनिश्वसन् शनैस्त्वरया अशंसदब्रवीत् ॥ ७३ ॥

द्विष इति । वक्ष्यमाणे 'बिभीषिकानुगुणानामन्त्रयते हे भीरु !

कथं भवेरस्य नजीवितेश्वरी न मोघयाञ्चः स हि भीरु! भूरुहः ७४
शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां स्वयं हुतस्वांशहविः स्वमूर्त्तिषु ।
क्रतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः ७५
सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं बलितादबलादपि ।
मुनेरगस्त्याद्वृणुते स धर्मराड् यदि त्वदाप्तिं भण का तदा गतिः ७६
क्रतोः क्षते जाग्रति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेश्मनि कामधेनवः ।

भयशीले ! भियः क्रुः क्लुकनाविति क्रुप्रत्ययः । ऊङुत इत्यूङ् अम्बार्थनद्यो ह्रस्वः । दिवोधवः स्वर्पतिरिन्द्रः कदापि निजाङ्गनालयं कल्पशाखिनं त्वां याचेत यदि दुह्यादिपाठाद्द्विकर्मकत्वं तदा कथमस्येन्द्रस्य जीवितेश्वरी न भवेः भवेरेवेत्यर्थः । कुतः हि यस्मात् भूरुहः कल्पवृक्षः न मोघयाच्ञः सफलप्रार्थनः ॥ ७४ ॥

शिखीति । अग्निः त्वदवाप्तिकामनां विधाय स्वमूर्त्तिषु स्वविग्रहेषु आहवनीयादिषु स्वयमेव हुतं स्वांशं स्वदेवताकं हविर्येन सः सार्वकामिकं सर्वकामप्रयोजनमितिठक् । क्रतुं विधत्ते यदि तदा स वैदिको वेदावगतो विधिरनुष्ठानं कथं तु मिथ्यास्तु निष्फलः स्यात् । अत्र स्वशब्दत्रयेण क्रमादग्नेरेव कर्तृदेवताहवनीयादिरूपताप्रतिपादनात् कर्मणि प्रमादानवकाशः सूचितः तस्माद्वेदप्रामाण्यादनल्पवादसीति सिद्धमिति भावः ॥ ७५ ॥

सदेति । स धर्मराड्यमः सदा सर्वदा तस्य धर्मराजस्याशान्दिशां दक्षिणामधितिष्ठतोऽधिवसतः अतएव बलादपि वरायेव करं बलिं प्रदातुं बलितात् प्रवृत्तादगस्त्यान्मुनेस्त्वदाप्तिं त्वत्प्राप्तिं वृणुते यदि तदा का गतिः । भण वाक्यार्थः कर्म ॥ ७६ ॥

क्रतोरिति । किञ्च क्रतोः क्षते क्रत्वर्थं अपां प्रभोः वरुणस्य वेश्मनि कति कामधेनवो जाग्रति वर्त्तन्ते को वेत्ति असंख्याकाः सन्तीत्यर्थः ।

त्वदर्थमेकामपि याचते स चेत् प्रचेतसः पाशिगतैव वर्त्तसे ॥७७॥
न सन्निधात्री यदि विघ्नसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची।
सएव राजव्रजवैशसात् कुतः परस्परस्पर्द्धिवरः स्वयम्बरः॥ ७८॥
निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोषात् परुषाणि जल्पतः
मृधं किमच्छत्रकदण्डताण्डवं भुजाभुजि क्षौणिभुजां दिदृक्षसे७९

स वरुणस्त्वदर्थं त्वत्सिद्ध्यर्थं तवैकामपि गां याचते चेत् दमयन्तीं प्रार्थयते चेत् तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाशिगतैव वर्त्तसे कस्त्वां मोचयिष्यतीति भावः॥ ७७॥

नेति। किञ्च पतिव्रता शची पत्युरिन्द्रस्यानिच्छया अस्मत्या कारणेन विघ्नसिद्धये स्वयम्बरविघातार्थं सन्निधात्री सन्निहिता न यदि न स्यात् विशसति हिनस्तीति विशसो हिंसकः पचाद्यच् तस्य कर्म वैशसं युवादित्वादण्प्रत्ययः। राजव्रजस्य राजन्यकस्य वैशसान्मिथो विरोधाद्धेतोः परस्परस्पर्द्धिनोऽन्योन्यसंघर्षिणो वरा वोढारो यस्मिन् स तथोक्तः स्वयम्बर एव कुतः कुतस्तरां नश्वरत्वमिति भावः। स्वयम्बरे शची सन्निधानादविघ्नसिद्धिरिति शास्त्रं तथा च रघुवंशे "सान्निध्ययोगात् किल तत्र शच्याः स्वयम्बरक्षोभकृतामभाव" इति॥ ७८॥

निजस्येति। मिथो रोषात् परुषाणि जल्पतो निजस्य मुखस्य वदनस्य वृत्तान्तमजानतां रोषान्धानां उक्तमप्यविजानतां क्षौणीभुजां सम्बन्धि अच्छत्रका आयुधभङ्गेनापनीतछत्रा ये दण्डास्तेषां ताण्डवं तदेवं मृधं युद्धं दण्डादण्डीत्यर्थः। तथा तेषामपि भङ्गे भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं भुजाभुजि युद्धं च गम्यमानार्थत्वाच्च शब्दाप्रयोगः तत्र तेनेदमिति सरूप इति बहुव्रीहाविच् कर्मव्यतीहारे इतीच्प्रत्ययः। तिष्ठद्गुपाठादव्ययीभावसंज्ञः। दिदृक्षसे द्रष्टुमिच्छसि ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्यात्मनेपदम्॥ ७९॥

अपार्थयन् याज्ञिकफुत्कृतिश्रमं ज्वलेद्रुषा चेद्वपुषा तु नानलः।
अलं नलः कर्त्तुमनग्निसाक्षिकां विधिं विवाहे तव सारसाक्षि! कम्
पतिम्बरायाः कुलजं वरस्य वा यमः कमप्याचरितातिथिं यदि।
कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां स्वयम्बरः साध्वि! समृद्धिमानपि ८१
अपां पतिः स्वामितया परः सुरः स ता निषेधेद्यदि नैषधक्रुधा
नलाय लोभायतपाणयेऽपि तत् पिता कथं त्वां वद संप्रदास्यते ८२

अपार्थयन्निति। हे सारसाक्षि! सरोरुहाक्षि! सारसं सरसीरुहमित्यमरः। तव विवाहे अनलोऽग्निः याज्ञिकस्य फुत्कृतिश्रमं याजकफुत्कृतिश्रमं समिन्धनप्रयासमपार्थयन् व्यर्थयन् रुषा रोषेणैव ज्वलेत् वपुषा स्वरूपेण तु न ज्वलेच्चेत् तदा नलः अग्न्यभावादग्निसाक्षिको न भवतीत्यनग्निसाक्षिकस्तं कं विधिमनुष्ठानं कर्त्तुमलं शक्तः न किञ्चिदित्यर्थः॥८०॥

पतिम्बराया इति। किञ्च यमोऽन्तकः पतिं वृणीत इति पतिम्बरा-वधूः। संज्ञायां भृतवृ इत्यादिना खच्। अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्। तस्या वरस्य वोढुर्वा कुले जातं कुलजं कमपि जनमतिथिमभ्यागतमाचरिता यदि मारयिष्यति चेदित्यर्थः। अनद्यतने लुट्। हे साध्वि! समृद्धिमान् सर्वसाधनसम्पन्नोऽपि स्वयं व्रियते अस्मिन्निति स्वयम्बरः स्वयम्वरकर्म ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेत्यप्प्रत्ययः। विफलीभविष्णुतां भुवश्चेति इष्णुच्प्रत्ययः। कथं न गन्ता गमिष्यत्येवेत्यर्थः। गमेर्लुट्। वृथा नलैकासक्तिकृतासीति भावः॥ ८१॥

अपामिति। हे साध्वि! अपाम्पतिः स प्रसिद्धः परः सुरः स्वामितया अप्पतित्वान्नैषधे नले क्रुधा क्रोधेन ता अपो निषेधेत् प्रतिबध्नीयाद् यदि तर्हि लोभेन आयतपाणये प्रसारितहस्तायापि लौल्याज्जलं विना जिहासतेऽपीत्यर्थः। नलाय पिता भीमस्त्वां कथं सम्प्रदास्यते न कथञ्चिदित्यर्थः। काक्वार्थः कर्म॥ ८२॥

इदं महत्ते ऽभिहितं हितं मया विहाय मोहं दमयन्ति! चिन्तय।
सुरेषु विघ्नैकपरेषु कोनरः करस्थमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः॥ ८३॥
इमा गिरस्तस्य विचिन्त्य चेतसा तथेति संप्रत्ययमाससाद सा।
निवारितावग्रहनीरनिर्झरे नभोनभस्यत्वमलम्भयद्दृशौ॥ ८४॥
स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया।
निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विलेसतुः

सम्प्रति हितार्थसंग्रहकारिकामाह इदमिति। हे दमयन्ति! मया इदं महद्धितं ते तव तुभ्यं वाभिहितं मोहं मौढ्यं विहाय चिन्तय विमृश तथा हि सुरेषु विघ्न एवैकः परं प्रधानं येषां तेषु विघातकेषु सत्सु को नरः करस्थमप्यर्थं वस्त्ववाप्तुमीश्वरः शक्तः न कोऽपीत्यर्थान्तरन्यासः। तस्मादलं दुरन्तेन बलवद्विरोधेनेति भावः॥ ८३॥

इमा इति। सा दमयन्ती इमास्तस्य दूतस्य गिरश्चेतसा विचिन्त्य पर्यालोच्य तथेति संप्रत्ययं विश्वासमाससाद अथ निवारितावग्रहौ निष्प्रतिबन्धौ नीरनिर्झरौ ययोस्ते दृशौ लोचने नभोनभस्यत्वं श्रावणभाद्रपदत्वं नभाः श्रावणिकश्च सः स्युर्नभस्यः प्रोष्ठपद पदा भाद्रपदाः समा इत्यमरः। अलम्भयत् प्रापयदित्युपमातिशयोक्ती। तत्र लभेः प्राप्त्यर्थत्वेऽपि तदुपसर्जनगत्यर्थविवक्षायां गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं गत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वे तु कर्मत्वं नास्त्येव यथा माघे सितं सितिम्नेत्यत्र यदाह वामनः। लभेर्गत्यर्थविवक्षायां अणिकर्तुः कर्मत्वात् कर्मणि द्वितीयेति लभेर्नुमागमः॥ ८४॥

स्फुटेति। अथ कज्जलेनाञ्जनेनाविलौ मलिनौ बिन्दू अश्रुबिन्दू स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव भृङ्गमिथुनमिव कुचकुड्मलयोराशया लौल्येन हृदि वक्षसि निपत्य तरलौ चञ्चलौ हारमध्यगौ नीलौ मणी इव इन्द्रनीलरत्ने इव ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य

धुता पतत्पुष्पशिलीमुखाशुगैः शुचेस्तदासीत् सरसी रसस्य सा ।
रयाय बद्धादरयाश्रुधारया सनालनीलोत्पललीललोचना ॥८६॥
अथोद्भ्रमन्ती रुदती गतक्षमा ससम्भ्रमा लुप्तरतिः स्खलन्मतिः ।
व्यधात्प्रियावाप्तिविघातनिश्चयान्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥८७

इत्युभयत्रापि प्रश्लिष्टत्वनिषेधात् सवर्णदीर्घः । विलेसतुः विरेजतुः । अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटीत्वाभ्यासलोपौ ॥ ८५ ॥

धुतेति । पतद्भिः पुष्पशिलीमुखाशुगैः पुष्पबाणैर्विशिखैरन्यत्र पतन्तः पुष्पाणि शिलीमुखा अलयश्च येषां तैराशुगैर्वायुभिः । धुता कम्पिता अलिबाणौ शिलीमुखौ आशुगौ वायुविशिखाविति चामरः । रयाय बद्धादरया रययुक्तया अश्रुधारया निमित्तेन सनालनीलोत्पलस्य लीलेव लीला ययोस्ते लोचने यस्याः सा भैमी तदा शुचेः शृङ्गारस्य सम्बन्धिनि अन्यत्र शुचेर्ग्रीष्मस्य सम्बन्धिनि कार्य्यादिति भावः । ग्रीष्मशृङ्गारयोः शुचिरित्यभिधानात् रसस्य जलस्य सरसी सर आसीत् । अत्र भैम्याः शृङ्गाररसरसीत्वेन ग्रीष्माम्बुसरसीत्वेन च रूपणाद्रूपकालङ्कारः । तस्य श्लेषोपमाभ्यामङ्गाभ्यां सङ्करः स्पष्टः ॥ ८६ ॥

अथेति । अथ स्मरविकारोदयानन्तरं प्रियायाप्तिविघातस्य प्रियप्राप्तिप्रतिबन्धस्य निश्चयात् दूना परितप्ता ल्वादय ओदित इत्योदित्वातिदेशादोदितश्चेति दूञो निष्ठानत्वं । अतएव सा दमयन्ती उद्भ्रमन्ती अश्रूणि सृजती गतक्षमा नष्टधैर्य्या ससंभ्रमा ससत्वरा लुप्ता रतिर्विषयान्तरस्पृहा यस्याः सा स्खलन्ती मतिस्तत्त्वावधारणशक्तिर्यस्याः सा सती मृदूनि परहृदयद्रावणानि परिदेवितानि विलापवचनानि व्यधात् । अत्र प्रियावाप्तिविघातप्रयुक्तचिन्ताविषादानुभावा उद्भ्रमादय इत्यनुसन्धेयम् ॥ ८७ ॥

त्वरस्व पञ्चेषुहुताशनात्मन स्तनुष्व मद्भस्मचयं यशश्चयम्।
विधे! परेहाफलभक्षणव्रती पताद्य तृप्यन्नसुभिर्ममाफलैः॥८८॥
भृशं वियोगानलताप्यमान! किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि
स्मरेषुभिर्भिद्य! न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न स्वान्त! कथं न दीर्यसे॥८९॥
विलम्बसे जीवित! किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम्।
जहासि नाद्यापि मृषासुखासिका मपूर्वमालस्यमहो तवेदृशम्॥९०॥

अथ त्रयोदशभिः श्लोकैः परिदेवितान्येवाह त्वरस्वेत्यादि। हे पञ्चेषुहुताशन! कामाग्ने! त्वरस्व त्वरितो भव। मद्भस्मनाद्भस्म राशिमेवात्मनस्ते यशश्चयं यशोराशिं तनुष्व विस्तारय स्त्रीवधख्यातिं सम्पादयेत्यर्थः। हे विधे! विधातः! परेषामीहाफलस्य क्रियाफलस्य भक्षणेव्रती नियमी सन् न तु तपस्वीतरवद्वन्यफलभक्षणव्रतीत्यर्थः। अद्याफलैर्नेलानवाप्त्या निष्फलैर्ममासुभिः तृप्यन् तृप्तः सन् पत पतितो भव स्त्रीवधपातकी भवेत्यर्थः॥ ८८॥

भृशमिति। हे भृशं वियोगानलेन ताप्यमान! दह्यमान! हे स्वान्त! हृदय! त्वमयोमयं यदि तर्हि किं विलीयसे अयोघनस्यापि तापात् विलयनदर्शनादयोमयमपि नासीति भावः। हे स्मरेषुभिर्भिद्य! अतएव वज्रमपि नासि वज्रस्य लोहलेख्यत्वाभावादिति भावः। किन्तु कथं न दीर्यसे न विदलसि वज्रादन्यस्य लोहलेख्यत्वादिति भावः। न ब्रवीषीति काकुः किमिति न ब्रूषे त्वत्स्वरूपमित्यर्थः॥ ८९॥

विलम्बस इति। हे जीवित! प्राणवायो! किं विलम्बसे द्रुतं द्रव शीघ्रं गच्छ कुतः यतस्ते तव अदो निकेतनं आवासस्थं हृदयं ज्वलति प्रज्वलति अद्यापीदानीमपि मृषा वृथा सुखासिकां सुखासनं भावेर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः। न जहासि दह्यमाने गेहे न वस्तव्यमित्यर्थः। तव जीवनस्य ईदृशमालस्यमपूर्वं नूतनमहो॥ ९०॥

दृशौ ! मृषापातकिनो मनोरथाः कथं पृथू वामपि विप्रलेभिरे।
प्रियश्रियः प्रेक्षणघाति पातकं स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं समाः ९१
प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि।
वियोगमेवेच्छ मनः! प्रियेण मे तव प्रसादान्न भवत्यसावपि॥९२॥
न काकुवाक्यैरतिवाममङ्गजं द्विषत्सु याचे पवनन्तु दक्षिणम्।
दिशापि मद्भस्म किरत्वयं तया प्रियो यया वैरविधिर्वधावधिः ९३

दृशाविति। हे दृशौ ! मृषा पातकिनोऽनृतपातकिनो मनोरथा नलदिदृक्षारूपाः पृथू महत्यौ विप्रलम्भानर्हे इत्यर्थः। वां युवामपि कथं विप्रलेभिरे वञ्चयामासुः साहसिकाः किन्न कुर्युरित्यर्थः। मनोरथा वां विफला इत्यर्थः। किञ्च प्रियश्रियो नलसौन्दर्यस्य प्रेक्षणघाति दर्शनघातकं स्वं स्वकीयं पातकं जन्मान्तरकृतमिति भावः। अश्रुभिः शतं समाः वत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। क्षालयतं गुरुपापं गुरुप्रायश्चित्तापनोद्यमित्यर्थः। अहो मे दर्शनाशापि निरस्तेति भावः॥ ९१॥

प्रियमिति। हे मनः! तव ईप्सितमाप्तुमिष्टं प्रियं न लभे तदलाभे ईप्सितं मृत्युं मरणञ्च न लभे तस्मात् त्वं मम यदिच्छसि तन्न स्यादित्यन्वयव्यतिरेकदर्शनादिति भावः। अतो मे प्रियेण वियोगमेवेच्छ तव प्रसादादसौ वियोगो मे मम न भवति नलप्राप्त्यभावे मरणमेव मे शरणमित्यर्थः। अत्र संयोगार्थं वियोगप्रार्थनाद्विचित्रालङ्कारः। विचित्रं स्वविरुद्धस्य फलस्याप्त्यर्थमुद्यम इति लक्षणात्॥ ९२॥

नेति। द्विषत्सु चन्द्रादिवैरिमध्ये अतिवाममतिवक्रमङ्गजं कामं काकुवाक्यैः करुणोक्तिभिः न याचे न प्रार्थये किन्तु दक्षिणं दक्षिणदिग्भवं दाक्षिण्यवन्तं च पवनं याचे किमिति अयं पवनो यया दिशा प्रियो नलः सञ्चरते तया दिशा तद्दिग्भागेनापि मद्भस्म किरतु क्षिपतु

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत् सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे
स मां न कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता न तं मनस्तच्च न कायवायवः
मदुग्रतापव्ययसक्तशीकरः सुराः! स वः केन पपे कृपार्णवः।
उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा किमाशु सङ्कल्पकणश्रमेण वः ९५
ममैव वाहर्दिवमस्तुदुर्दिनः प्रसह्य वर्षासु ऋतौ प्रसज्जिते।

प्रार्थनायां लोट्। ननु दक्षिणोऽपि मत्पक्षः कथमुपकरिष्यति तत्राह। वैरविधिर्वैराचरणं बधावधिर्मरणान्तः मरणान्तानि वैराणीति न्यायादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

अमूनीति। गच्छन्ति विपरिवर्त्तमानान्यमूनि युगानि न क्षणः एकोऽप्ययं क्षणो युगसहस्रायत इत्यर्थः। कियत् सहिष्ये मृत्युर्मरणञ्च मे नास्ति हि स कान्तस्तु अन्तरात्मनि मां नोज्झिता नोज्झिष्यति स्फुटं तं कान्तं मनश्च नोज्झिता तत् मनश्च कायवायवः प्राणा नोज्झितारः इत्यका गतिरिति भावः ॥९४॥

मदिति। हे सुराः! मदुग्रतापव्यये मदतितीव्रसन्तापशान्तौ सक्ता व्याप्टताः शीकरा यस्य स प्रसिद्धो वो युष्माकं कृपार्णवः केन पपे पीतः। अगस्त्येन प्रसिद्धार्णव इवेति भावः। त्वल्लोभेनैव पीत इत्याह। संकल्पकणश्रमेण अभिध्यानलेशप्रयासेन मत्तोऽप्युत्तमा कोटिः स्वन्तरमित्यर्थः। वो युष्माकं मुदे आशु नोदेति किम् शच्यादिवदिति भावः। तस्मादनुकम्पनीये जने विपरीताचरणमनुचितमिति तात्पर्यार्थः ॥ ९५ ॥

अथ मदीयमार्त्तघोषं देवा नाकर्णयन्तीत्यत्राह ममैवेति। वा अथवा अह्नि च दिवा च अहर्दिवमहरहरित्यर्थः। ममैवास्तुदुर्दिनैरस्रुवर्षैरित्यर्थः। प्रसह्य बलाद्दर्षाणु ऋतौ वर्षर्त्तौ स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा इत्यमरः। इत्यक इति प्रकृतिभावः। प्रसज्जिते प्रवर्त्तिते सति

कथं नु शृण्वन्तु सुषुप्य देवता भवन्त्वरण्ये रुदितं न मे गिरः॥९६॥
इयं न ते नैषध! दृक्पथातिथिस्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना।
ह्रदे ह्रदे हा न कियद्गवेषितः स वेधसागोपि खगोऽपि वक्ति यः॥९७॥
ममापि किं नो दयसे दयाधन! त्वदङ्घ्रिमग्नं यदि वेत्थ मे मनः।
निमज्जयन् सन्तमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क्व तवागमः कथा॥९८॥

देवताः सुहु स्वप सुषुप्य वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं सुनिदुर्भ्यः सुपि सुति समा इति षत्वं । मे गिरः कथं नु शृण्वन्तु सुषुप्तस्य तद्योगादतएव मे गिरः कथमरण्ये रुदितं । चेपे इति समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । न भवतु विधेयप्राधान्यादेकवचनं सम्भावनायां लोट् । निष्फलं वचनमरण्यरुदितप्रायमित्यर्थः । वर्षासु भवतो हरेः स्वापादन्यत्रापि देवतात्वसामान्यादारोप्यव्यपदेशः । अत्र तत्कालस्य वर्षात्वेन देवतानां स्वापेन चासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिद्वयं तथा तद्गिरामरण्यरुदितासम्भवेन सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः तेन संकीर्णः ॥ ९६ ॥

इयमिति । हे नैषध । इयं त्वदेकतानस्य त्वत्परस्य एकतानोऽन्यवृत्तिरित्यमरः । जनस्य स्वस्यैवेत्यर्थः । यातना तीव्रवेदना ते तव दृक्पथातिथिर्न दृग्गोचरो न देशविप्रकर्षादिति भावः । किञ्च यः खगो हंसो वक्ति नलाय मद्यातानां निवेदयेत् स खगोऽपि वेधसा अगोपि क्वापि गुप्तः कृतः ह्रदे ह्रदे सर्वेषु जलाशयेष्वित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । कियन्नगवेषितो नान्विष्टः हा बतेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ममापीति । दयाधन ! कृपानिधे ! मम मनस्त्वदङ्घ्रिमग्नं त्वच्चरणशरणं वेत्थ यदि वेत्सि चेत् विदोलटो वेति सिपः स्थलादेशः । ममापि किं नो दयसे ममापि किं नानुकम्पसे अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी अथवा परस्याशयं हृदयं सन्तमसे महामोहान्धकारे । विष्वक्सन्तमस-

कथावशेषं तव सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते।
दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्यदि नाथ! नाधुना॥९९
ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थिकल्पद्रुम! किञ्चिदर्थये।
भिदां हृदि द्वारमवाप्य मैव मे हृतासुभिः प्राणसमः समङ्गमः॥१००
इति प्रियाकाकुभिरुन्मिषन् भृशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः

मित्यमरः। अवसमन्धेभ्यस्तमस इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः। निमज्ज-यन् विधिस्तु वाच्य उपालभ्यः तवागसोऽपराधस्य कथा का। विधिना मोहितो मामिमां न वेत्थ न तु निर्दयत्वादित्यर्थः॥ ९८॥

कथेति। हे नाथ! तव कृते त्वदर्थं सा दमयन्ती कथैवावशेषोऽ-वसानं गतेति ते तव श्रोत्रपथं कथं नोपैष्यति उपैष्यत्येवेत्यर्थः। तदापि तच्छ्रवणकालेऽपि दयाणुना कृपालेशेन मां समनुग्रहीष्यसे तावदनुग्र-हीष्यस्येवेत्यर्थः। ग्रहो लिटीतीटो दीर्घः। अधुना न यदि न चेत् मास्तु पश्चादानुशोचनमपि महाननुग्रह इति भावः॥ ९९॥

ममेति। हे नाथ! ममेदमान्तरं हृदयं विदरीतुं वृतो वेति दीर्घः। आदरि आदरवत् तत्तस्माद्विदारणाद्धेतोः हे अर्थिकल्प-द्रुम! किञ्चिदर्थये याचे किमिति प्राणसमः प्राणतुल्यः त्वं हृ-दि भिदां भेदमेव। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। द्वारमवाप्य मार्गं लब्ध्वा मे मम हृतैस्त्वदप्राप्त्या विफलैरसुभिः सममेव मागमः मानिर्गच्छ गमेर्लुङ् पुषा-दित्यादिना च्लेरङादेशः नमाङ्योग इत्यडागमाभावः। प्राणोत्क्रम-णकाले त्वया जन्मान्तरेऽपि त्वत्प्राप्तिकामाया मे हृदयान्नापयातव्यम्। यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवेति कौन्तेय! सदा तद्भावभावित इति भगवच्छासनादिति भावः॥ १००॥

इतीति। दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतो निरुद्धः स न्पोनलः वियो-गमन्मयो विप्रलम्भशृङ्गारः। इतीत्थं प्रियायाः काकुभिः करुणोक्तिभिः।

नृपः स योगेऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुद्भ्रान्तमजीजनत् पुनः
महेन्द्रदूत्यादि समस्तमात्मन स्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः।
क्रियाः प्रियाया ललितैः करम्बिता विकल्पयन्नित्यमलीकमालपत्
अयि! प्रिये! कस्य कृते विलप्यते विलिप्यते हा मुखमस्रुबिन्दुभिः
पुरस्त्वयालोकि नमन्नयन्न किं तिरश्चलल्लोचनलीलया नलः १०३॥
चकास्ति बिन्दुच्युतकातिचातुरी घनास्रुबिन्दुस्रुतिकैतवात्तव।

उन्मिषन् दूबुद्रः सन् तं न्पं योगे सन्निधाने सत्यपि क्षणं पुनरुद्भ्रान्तं उद्भ्रान्तचित्तमुन्मत्तचित्तमिति यावत् अजीजनदकार्षीदित्यर्थः। उन्मत्तचित्तविभ्रमः सन्निधिविप्रयोगः। सर्वथा विप्रकरोतीति भावः ॥ १०१ ॥

अथोन्मादानुभावः प्रलापः प्रवृत्त इत्याह महेन्द्रेति। तत उन्मादोदयानन्तरं स नल आत्मनो महेन्द्रदूत्यादिसमस्तं सर्वकृत्यं विस्मृत्य मनोरथस्थितैः संकल्पविकल्पितैर्ललितैर्विलासैः करम्बिता मिश्रिताः प्रियायाः क्रियाः शृङ्गारचेष्टा विकल्पयन्नालोचयन्नित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणालीकमबुद्धिपूर्वकमालपत् ॥ १०२ ॥

अथालापमेवाष्टादशभिराह अयीत्यादि। अयि! प्रिये! भैमि! कस्य कृते कं प्रति विलप्यते भावे लट्। मुखं अश्रुबिन्दुभिर्विलिप्यते प्रदूष्यते कर्मणि लट्। हेति खेदे पुरोऽग्रे नमन् प्रणमन् अयं नलस्त्वया तिरश्चलतस्तिर्यक् प्रसरतो लोचनस्य लीलया विलासेन साचीकृतदृष्ट्येत्यर्थः। नालोकि न दृष्टं किमपरोक्षे परोक्षवदुपालम्भो न युक्त इत्यर्थः ॥१०३॥

चकास्तीति। भसारसाराविन्दुनीलमणिश्रेष्ठौ ताविवाक्षिणी यस्यास्तस्याः संबुद्धिः। हेमसारसाराक्षि! घनास्रुबिन्दुस्रुतेः सान्द्राश्रुबिन्दुच्युतेः कैतवात्तव बिन्दोरनुस्वारस्य च्युतमेव च्युतकं विच्छिन्नवाक्यभेदः तत्रातिचातुरी चकास्ति भाति ततस्त्वमाह्लयीदेव संसारं भवं संसार शब्दस्यात्म-

ससारसाराच्चि! ससारमात्मना तनोषि संसारमसंशयं यतः॥१०४
अपास्तपाथोरुहि शायितं करे करोषि लीलामलिनं किमाननम्
तनोषि हारं कियदस्रुणः स्रवै रदोषनिर्वासितभूषणे हृदि॥१०५॥
दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलं करेण तावत् परिमार्ज्जयामि ते ।
अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना॥१०६॥
मम त्वदच्छाङ्घ्रिनखामृतद्युतेः किरीटमाणिक्यमयूखमञ्जरी ।

ना स्वसामर्थ्येन च ससारं सारवत्तं च्युतानुस्वारञ्च तनोषि असंशयं संशयो नास्तीत्यर्थः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। त्वया मे संसारे साफल्यमिति भावः। अत्र कैतवशब्देनाश्रुविन्दुच्युतेस्ताद्रूप्यापह्नवेन वर्णात्मकविन्दुच्युतत्वारोपादपह्नवभेदः तदुपजीवनेन ससारमिति श्लिष्टपदोपात्तप्रागुक्तार्थद्वयाभेदाध्यवसायेन विन्दुच्युतकाख्यकार्य्यकरणोत्प्रेक्षणात् श्लेषमूला सापह्नवोत्प्रेक्षा सा चासंशयमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्येति ॥ १०४ ॥

अपास्तेति । हे प्रिये ! किं किमित्यपास्तं पाथोरुहं लीलापयोरुहं येन तस्मिन् करे शायितं स्थापितमारोपितमाननमेव लीलामलिनं करोषि लीलाकमलपरिहारेण करकपोलकरणे किं कारणमित्यर्थः । अदोषाण्येव निर्वासितानि परित्यक्तानि भूषणानि येन तस्मिन् हृदि अस्रुणः स्रवैरस्रुधाराभिरेव हारं कियत्तनोषि किमर्थं रोदिषीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

दृशोरिति । इदं ते दृशोरक्ष्णोर्मिलदुद्गच्छत् अमङ्गल्यममङ्गलकारि जलमश्रु तावत् करेण परिमार्ज्जयामि परिमार्ज्मि मृजेश्चौरादिकात् । अथाश्रुमार्जनानन्तरं अपराधमात्मवञ्चनदोषं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयीरजोभिः समं त्वच्चरणकमलरेणुभिः सहेति सहोक्त्यलङ्कारः । आत्मनो मौलिना मुकुटेन प्रणामेनेत्यर्थः । परिमार्ज्जयामि ॥ १०६ ॥

उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यज त्यजाकारणरोषणे! रुषम्॥१०७॥
तनोषि मानं मयि चेन्मनागपि त्वयि श्रये तद्बहुमानमानतः।
विनम्य वक्त्रं यदि वर्त्तसे कियन्नमामि ते चण्डि! तदा पदावधि॥१०८॥
प्रभुत्वभूम्नानुगृहाण वा न वा प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः श्रमः।

ममेति। हे अकारणमेव रोषणे! कोपने! क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति युच्प्रत्ययः। रोहिणी लोहितवर्णा वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीप् नकारश्च। मम किरीटमाणिक्यमयूखानां मञ्जरी सैव रोहिणी चन्द्रप्रिया सैव तारा अस्य पुरःस्थितस्य तवाङ्घ्र्यङ्गुलिनखस्यैवामृतद्युतेश्चन्द्रस्योपासनां करोतु रोहिण्याश्चन्द्रसेवौचित्यादिति भावः। रुषं रोषं त्यज त्यज अभीक्ष्णं त्यजेत्यर्थः। नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः। नित्यमभीक्ष्णं प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनामिति भावः। रूपकालङ्कारः॥ १०७॥

तनोषीति। हे चण्डि! अतिकोपने! मनागीषदपि मानं मयि रोषमपि तनोषि चेत् तर्हि त्वयि विषये आनतः सन् बहुमानं श्रये सम्मानं कुर्वे प्रतिकोपाशङ्केरिति भावः। अतिकोपं चेति गम्यते किञ्च वक्त्रं कियत् किञ्चिद्विनम्य विनमय्येत्यर्थः। अन्तर्भावितो णिजर्थः। वर्त्तसे तथा ते पदावधि पादपर्यन्तं नमामि पूर्वक एवाभिप्रायः॥ १०८॥

प्रभुत्वेति। हे भैमि! प्रभुत्वभूम्ना प्रभुत्वप्रयुक्तगौरवेणानुगृहाण वा न वा किन्तु प्रणाममात्रस्याधिगमे स्वीकारेऽपि कः श्रमः को भार इत्यर्थः। अथ सोऽपि माभूत् दर्शनमात्रेणापि किं नानुगृह्णासीत्याह केति याचतामर्थिनां कल्पलतासि का त्वं केत्यर्थः। अतीतित्वमर्थवाक्यालङ्करणयो युष्मदर्थानुवादेऽपीति गण-

क याचतां कल्पलतासि मां प्रति क दृष्टिदाने तव बद्धमुष्टिता१०९

शरेषुबाधां सहसे मृदुः कथं हृदि द्रढीयःकुचसंवृते तव ।
निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा व्रजन्ति शाणविमुखोत्पतिष्णुताम्११०

स्मितस्य संभावय सृक्कणा कणान् विधेहि लीलाचलमञ्चलं भ्रुवोः
अपाङ्गरथ्यापथिकीश्च हेलया प्रसह्य सन्धेहि दृशं ममोपरि॥१११॥
समापय प्रावृषमश्रुविप्रुषां स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।

व्याख्यानात् । मां प्रति दृष्टिदाने बद्धमुष्टिता लुब्धता क । स्याद्बद्धमुष्टिः कृपणे कृपाणादिषु चेष्यत इति विश्वः । विरूपघटनारूपो विषमालङ्कारः ॥ १०९ ॥

शरेति । हे भैमि ! मृदुः मृदङ्गी त्वं शरेषु बाधां कामबाणव्यथां कथं सहसे अथवा विसरतीति विसारी स एव वैसारिणो मत्स्यः विसारिणो मत्स्य इति स्वार्थे ऽण्प्रत्ययः । तत्केतनस्य कामस्य बाणाः द्रढीयोभ्यां दृढतराभ्यां कुचाभ्यां संवृत तव हृदि निपत्य विमुखाः कुचप्रतिहत्या पराङ्मुखाः । अतएवोत्पतिष्णवः उत्पतनशीलाः अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । तत्तां व्रजन्ति वा अन्यथा कथमुपेक्षसे इति भावः ॥ ११० ॥

स्मितस्येति । स्मितस्य कणान्मन्दहासलेशान् सृक्कणा ओष्ठप्रान्तेन प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी इत्यमरः । सम्भावय सघानय भ्रुवोरञ्चलमन्तं लीलया चलं चञ्चलं विधेहि तथा अपाङ्गरथ्या कटाक्षमार्गः । तत्र पन्थानं गच्छतीति पथिकीं सञ्चारिणीं पथष्ठन्निति ठन्प्रत्यये षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीप् । दृशं ममोपर्युपरिष्टात् षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी । हेलया प्रसह्य बलात् सन्धेहि प्रसारयेत्यर्थः । ध्वसोरेध्यावभ्यासलोपश्चेत्येकारः ॥ १११ ॥

दृशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकासिपङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥११२

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षर-स्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।
दृशौ मदीये मदिराक्षि! कारय स्मितश्रिया पायसपारणाविधिम्॥

ममासनाङ्कं भव मण्डनं नन प्रिये ! मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।
भ्रमाद् भ्रमादालपमङ्गः मृष्यतां विना ममोरः कतरत्तवासनम्॥११४

समापयेति । किञ्चाम्बुविप्रुषां प्रावृषं वर्षणन्तु वृष्टिमित्यर्थः । समापय मारोदीरित्यर्थः । प्रावृट्समाप्ते फलमाह स्मितेन मन्द-हासेन कौमुदीमुदो विश्राणय वितर श्रणदान इति चौरादिकाल्लोट् । दृशावेव खञ्जनद्वयी खञ्जनपक्षियुगमितो मयि खेलतु प्रसरतु ते मुखं विकासिपङ्केरुहमस्तु प्रसन्नं भवत्वित्यर्थः ॥ ११२ ॥

सुधेति । हे मदिराक्षि । मदकुराक्षि ! इषितमिमदीत्यादिना औणादिकः किरन्प्रत्ययः। अक्षरस्रजा वर्णावल्या वाग्गुम्फेन कर्ण-कूपयोरन्तः सुधारसस्योद्वेलनकेलिमुन्मज्जनलीलां सृज आलपेत्यर्थः । किन्तु मदीये दृशौ स्मितश्रिया करणेन पायसपारणाविधिं पायसभो-जनविधिमपि कारय । परमान्नन्तु पायसमित्यमरः । हृक्रोरन्यतर-स्यामिति विकल्पाद्दृशोः कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ११३ ॥

ममेति । हे प्रिये ! ममासनाङ्कं मण्डनं भव तत्रोपविशेत्यर्थः । नतु अत्यनुमतमेतदित्यर्थः । किन्तु मदुत्सङ्गविभूषणं भव अङ्क-मारोहेत्यर्थः । तदपि नेत्याह । भ्रमाद् भ्रमादालपं भ्रमादालपं भ्रमादालपमित्यर्थः । लमेर्लङ् । अङ्ग ! भो ! मृष्यतां क्षम्यतां किन्तु ममोरो वक्षो विना तवासनं कतरत् किमस्ति चापले द्वे भवत इति वक्तव्य-मिति नमेत्यादौ चापले द्विर्भावः । चापलं संभ्रमान्निवृत्तिः संभ्रमस्थानौ-चित्यभयादिति अत्र भैम्याः क्रमेणाधारवृत्तिकथनात्पर्यायालङ्कारः ।

अधीतपञ्चाशुगवाणवञ्चने ! स्थिता मदन्तर्बहिरेषि चेदुरः।
स्मराशुगेभ्यो हृदयं बिभेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥११५॥
परिष्वजस्वानवकाशबाणता स्मरस्य लग्ने हृदयद्वयेऽस्तु नौ।
दृढा मम त्वत्कुचयोः कठोरयोरुरस्तटीयं परिचारिकोचिता॥११६॥
तवाधराय स्पृहयामि यन्मधुस्रवैः श्रवःसाचिकमाचिका गिरः

एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्याय इति सर्वस्वकारलक्षणात् ॥ ११४ ॥

किञ्चोरःस्थलादन्यस्थानेषु ममापि कामाद्भयमित्याह। अधीतेति। अधीता अभ्यस्ता पञ्चाशुगस्य पञ्चेषोर्बाणानां वञ्चना प्रतारणविद्या यया सा तथोक्ता तस्याः संबुद्धिः। प्रायेण मनस्विनां लज्जावशम्बदतया मदनवञ्चनताच्छील्यादित्थं संबोध्यते स्वहृदयप्राणसामर्थ्यसूचनार्थं हे भैमि। त्वं मदन्तर्मदाभ्यन्तरे स्थिता अवस्थिता अथ बहिरेषि प्राप्नोषि चेत् तर्हि मम हृदयं कर्तृ त्वन्मये त्वदात्मके संपुटे पेटिकायां प्रविश्य स्मराशुगेभ्यः स्मरशरेभ्यो न बिभेतु त्वया गुप्तस्य मे कुतः कामात्स्वभयमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

परिष्वजस्वेति। हे प्रिये! परिष्वजस्व आलिङ्ग तथा सति लग्ने मिथोघटिते नौ आवयोर्हृदयद्वये स्मरस्यानवकाशा नीरन्ध्रत्वाच्चिरवकाशा बाणा यस्य तस्य भावस्तत्ता अस्तु किञ्च दृढा कठोरा ममेयमुरस्तटी कठोरयोस्त्वत्कुचयोः परिचारिका उचिता युक्ता समानगुणयोः सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः। इदमपरं स्मरशरप्रवेशानवकाशकारकमिति अत्र समालङ्कारः सा समालङ्कृतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोरिति लक्षणात् ॥ ११६ ॥

तवेति। किञ्च तवाधराय स्पृहयामि अधरमिच्छामीत्यर्थः। स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। यस्याधरस्य मधुस्रवै राचिपमाचिकमिति भावः। श्रवसि माचिकास्तत्सदृशी गिरः आचिप किञ्च ते

अधित्यकासु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुरेखाभ्युदयाद्भुतं नखः॥११७

न वर्त्तसे मन्मथनाटिका कथं प्रकाशरोमावलिसूत्रधारिणी।
तवाङ्गहारे रुचिमेति नायकः शिखामणिश्च द्विजराड्विदूषकः॥११८

गिरानुकम्पस्व दयस्व चुम्बनैः प्रसीद शुश्रूषयितुं मया कुचौ।

स्तनयोरधित्यकासूर्द्ध्वभागेषु उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यकेत्यमरः। उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः। एतेन स्तनयोरद्रिरूपणं गम्यते मम नखः इन्दुरेखाभ्युदयाद्भुतं चन्द्रकलोदयचित्रं तनोतु कुचकुम्भयोर्नखक्षतञ्च कर्त्तुमिच्छामीत्यर्थः॥ ११७॥

नेति। हे भैमि! त्वं मन्मथेन कविना कृता नाटिका रूपकविशेषो मन्मथनाटिका सती कथं न वर्त्तसे वर्त्तस एवेत्युत्प्रेक्षा मन्मथोद्दीपकेति भावः। प्रतीयते उभयं श्लिष्टविशेषणैरुपपादयति। प्रकाशं स्फुटं रोमावलिः सूत्रमिव रोमावलिसूत्रं तद्धारिणी अन्यत्र सूत्रधारः कथाप्रस्तावकः तद्वती सूत्रधारिणी तव अङ्गहारे मुक्ताहारे नायको मध्यमाणिक्यं रुचिं शोभामेति अन्यत्र नायकः कथानायकोऽङ्गहारे नायकाङ्गविक्षेपे रुचिं प्रीतिमेति शिखामणिः शिरोरत्नञ्च द्विजराजश्चन्द्रस्य विशेषेण दूषको निन्दकोऽपि दूषकस्ततोऽपि रमणीय इत्यर्थः। अन्यत्र द्विजराट् ब्राह्मणो विदूषको नायकस्य हास्यप्रायो नर्मसचिवः शिखामणिरादरणीय इत्यर्थः। एवं सूत्रधारादियोगात्कथं न नाटिकासीत्यर्थः। अनयत्र यौवनालङ्कारादियुक्ता कथं न मन्मथोद्दीपनेत्यर्थः। आलम्बनगुणश्चैव तच्चेष्टा तदलङ्कृतिः। तटस्था चेति विज्ञेयश्चतुर्धा दीपनक्रम इति लक्षणात्॥ ११८॥

गिरेति। गिरा सम्भाषणेनानुकम्पस्व चुम्बनैर्दयस्व दयां कुरु मया कुचौ शुश्रूषयितुं प्रसीद अन्यथा कथमहं जीवेयमित्याशयेनाह यद्यस्माच्चान्द्रस्य करोत्करस्य किरणसमूहस्य निशेव नलस्य मम त्वमेका जीवितमसि चन्द्रस्य दिवापि जीवनसम्भवात् करग्रहणन्तस्य निशैकशर-

निशेव चान्द्रस्य करोत्करस्य यन्ममत्वमेकासि नलस्य जीवितम् ॥ ११९
मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान् प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत ।
अपि प्रपन्नां प्रकृतिं विलोक्य तामवाप्तसंस्कारतयाऽसृजद्गिरः ॥ १२०
अये ! मयात्मा किमनिह्नुतीकृतः किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः
पुरः स्वभक्त्याथ नमन् ह्रियाविलो विलोकिताहे न तदिङ्गितान्यपि
स्वनाम यन्नाम सुधाभ्यधाम हं महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्झितम् ।

णत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ११९ ॥

मुनिरिति । अथैवं भ्रान्त्यनन्तरमसौ नलो मुनिरिव प्रबोधवानुत्पन्नतत्वावबोधः सन्नात्मानं स्वं स्वरूपं प्रकाशयन्तं सन्तमबुध्यत–नलरूपता प्रकाशितेत्यनुहेत्यर्थः । अथ प्रपन्नां प्राप्तां तां प्रकृतिं स्वभावं विलोक्यापि ज्ञात्वापि अवाप्तः उद्बुद्धः संस्कारो निजदूतत्वस्मारकवासना येन तस्य भावस्तत्ता तया गिरो दूत्या नलगुणानेव वाक्यान्यसृजदवोचदित्यर्थः । यथा मुनिर्योगलब्धात्मतत्वावबोधोऽपि वासनावशाद् बाह्यमनुसन्धत्ते तथा नलोऽपि प्रकटितात्मा पुनः संस्कारवशात् दूत्यमेवानुसरन्नुवाचेत्यर्थः ॥ १२० ॥

अयेति । अये ! इति विषादे चेति विश्वः । मया आत्मा स्वरूपं किं किमर्थमनिह्नुतीकृतः प्रकाशितः अत्रात्मप्रकाशने स शतक्रतुरिन्द्रस्तु मां किं मन्ता मंस्यते अथ पुरोऽग्रे स्वभक्त्या नमन् प्रणमन् ह्रिया आविलः कलुषः सन् तस्येन्द्रस्येङ्गितानि चेष्टितान्यपि न विलोकिताहे न विलोकयिष्यामि लुट् । तन्मुखमवलोकितुमपि नोत्सहे इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

स्वेति । यद्यस्मात् सुधा वृथैव स्वनाम अभ्यधाम् नाम ? अवोचं खलु ? तन्महदेतन्महेन्द्रकार्यमुज्झितं त्यक्तं अहो इन्द्रदूतपथो मदाद्यैः यशसा सितीकृतो धवलीकृतो मया पुनर्द्विषां हसैर्हासैः स्वनहसोर्वेत्यप्रत्ययः । सितीकृतो धवलीकृतः । यशो बह्वा स्वस्यापि धवलत्वादिति विश्वेश्वरी जेतुं हासस्य धवलस्यापि कलङ्कसस्य मालिन्या

हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥१२२
धियात्मनस्तावदचारु नाचरं परस्तु यद्वेद स तद्वदिष्यति।
जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं क्षयेजगज्जीवपिबं वदन् शिवम्॥१२३
स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभरात् यदस्य शुद्धैर्विबुधैर्विबुध्यताम्।
विदन्तु ते तत्त्वमिदन्तु दन्तुरज्जनानने कः करमर्पयिष्यति॥१२४॥
मम श्रमश्चेतनयानया फली बलीयसाऽलोपि च सैव वेधसा।

पादकत्वादित्याशयेन मेचकीकृतमिति व्याख्यातं सितौ धवलमेचकौ इत्यमरः। अत्र हनूमद्ग्रहणं पूर्वकल्पाभिप्रायमन्यथा कृतत्रेता वर्त्तिपुरुषयोः पौर्वापर्यविरोधादिति ॥ १२२ ॥

धियेति। अथवा तावदात्मनो धिया बुद्धिपूर्वकमित्यर्थः। अचारु असाधु नाचरं एवं स्थिते परोऽन्यो जनो यदचारु वदिष्यति तत्तु जनानामवनाय रक्षणायोद्यमिनमुद्योगिनं विष्णुमिति शेषः जनानामर्दयतीत्यर्दनं संहर्त्तारं नद्यादित्वात् ल्युट्प्रत्ययः। अथ क्षये कल्पान्ते जगज्जीवानां पिबतीति पिबं संहर्तारं रुद्रमिति शेषः। पाघ्रादिना श प्रत्ययः। शिवं शान्तं वदन् शिवमशिवमशिवं शिवञ्च वदन्नित्यर्थः। स पर एव वेद अनर्गलोलोकस्तावदास्तां समानपराधित्वमन्तर्यामिसाक्षिकमिति ॥ १२३ ॥

स्फुटतीति। अदो हृदयं त्रपाभरात् लज्जातिभारात् स्फुटति किं? स्फुटिष्यति किं? आशंसायां भूतवच्चेति चकारादाशंसायां भविष्यदर्थे वर्त्तमानवत्प्रत्ययः। यद् यस्मात् स्फुटनादस्य हृदयस्य शुद्धैर्विबुधैर्देवैर्विबुध्यतां ज्ञायतां अतः स्फुटनमाशास्यं इत्यर्थः। परन्तु ते विबुधास्तत्त्वं हृदयशुद्धिं विदन्तु तथापि दन्तुरमतिविषमन्तदेवाद्द जनानने कः करं अर्पयिष्यति न कोऽपीत्यर्थः। कथञ्चिद्देवताप्रत्ययेऽपि जनप्रत्यायनं दुष्करमिति तात्पर्यार्थः ॥ १२४ ॥

ममेति। मम श्रमो दूत्यप्रयासः अनया चेतनया स्वरूपनिगूहन-

न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्त्तुमीश्वरः ॥१२५॥
इति स्वयं मोहमयोर्म्मिनिर्म्मितं प्रकाशनं शोचति नैषधे निजम्
तथाव्यथामग्नतदुह्विधीर्षया दयालुरागाल्लघु हेमहंसराट्॥१२६
नलं स तत्पत्त्ररवोद्धवीचिणं सएष पत्त्रीति भणन्तमभ्यधात्।
नयादयैनामति मा निराशना मसून् विहातैयमतःपरं परम्१२७
सुरेषु पश्यन्निजसापराधता मियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये।

वृथा फली सफलः स्यात् बलीयसा बलवत्तरेण वेधसा दैवेन सा चेत-नैशालोपि नाथिता च तथा हि दैवस्य स्वरसात् स्वेच्छातो विनश्वरं वस्त्वर्थं सुरेश्वरः शक्रोऽपि प्रतिकर्त्तुं नेश्वरो न शक्त इत्यर्थान्तरन्यासः ईदृशी भवितव्यतेति भावः ॥ १२५ ॥

इतीति। इतीत्थं नैषधे नले मोहमयोर्मिणा अज्ञानविलसितेन निर्मितं निजमात्मीयं स्वयं प्रकाशनं स्वरूपप्रकटितं यथा तथा शोचति व्यग्रमाने सति दयालुर्हेमहंसराट् सुवर्णराजहंसः तथा व्यथामग्नस्य तस्य नलस्योद्विधीर्षया उद्धर्तुमिच्छया धरतेस्तत्पूर्वात् सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् लघु क्षिप्रमगादागतः॥ १२६ ॥

नलमिति। स राजहंसः तस्य हंसस्य पत्त्ररवेण निमित्तेनोद्धं वीक्षत इति वीचिणं तथा एष सोपकारी पत्त्रीत भणन्तमेव नलमभ्यधात् अभिहितवान् हे अदय ! निर्दय ! एनां दमयन्तीमतिनिराशनां नैराश्यं मा नय प्रापय कुतः। अतः परमियं परं केवलमसून् प्राणान् विहाता विहास्यति जहातेर्लुट्। तदेतत् प्राक् स्तोककाङ्क्षिणा त्वया नैवमाशाच्छेदः कार्य्य इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

सुरेष्विति। हे नल ! भवान् तदर्थस्य सुरकार्य्यस्य सिद्धये इयदेतावत् प्रयस्याप्यायस्यापि यहुप्रयत्न इति भातोः समासे क्त्वोल्यवादेशः। सुरेषु विषये निजां सापराधतामेव पश्यन् उत्प्रेक्षमाणः सन् कूटसाक्षीभवनस्य कपटसाक्षीभावस्य अभूततद्भावे च्विः। उचितो न अन-

न कूटसाक्षीभवनोचितो भवान् सतां हि चेतःशुचितात्मसाक्षिका ॥ १२८ ॥
इतीरिणापृच्छ्य नलं विदर्भजामपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः।
मृदुर्बभाषे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीन् नृपः॥१२९
इदेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थना: सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः।
अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागसा॥१३०
अयोगजामन्वभवं न वेदनां हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता।
उदेति दोषादपि दोषलाघवं कृशत्वमज्ञानवशादिवैनसः॥ १३१॥

पराधिन्यात्मन्यपराधोत्प्रेक्षित्वमेव कूटसाक्षित्वं तत्ते अनुचितमित्यर्थः।
तथा हि सतां चेतःशुचिता चित्तशुद्धिता आत्मसाक्षिका स्वप्रमाणिका हि स्वयं प्रमितेऽर्थे किं विचारायेत्यर्थः॥१२८॥

इतीति। इतीरिणा इत्युक्तवादिना नलं विदर्भजामपि भैमीं चापृच्छ्यामन्त्र्य प्रयातेन प्रयाणप्रवृत्तेन खगेन हंसेन सान्त्वितो बोधितः स नृपश्चित्तेन हरित्पतीनिन्द्रादीन् प्रणम्य मृदुरार्द्रचित्तः सन् दमस्य भगिनीं दमयन्तीं बभाषे ॥ १२९ ॥

इद इति। हे प्रिये! सुरेषु विषये रागप्रसवे अनुरागजनने अवकेशिनीः वन्ध्या असमर्था इत्यर्थः। वन्ध्योऽफलोऽवकेशी चेत्यमरः।
कियतीरियत्तारहिता इत्यर्थः। कदर्थनाः कुत्सनाः। अश्लीलप्रयोगानिति यावत् तुभ्यं केवलं प्रियार्हार्थं इति भावः। इदेऽपि इदार्थ्यपि अतिगर्हितमाचरामीत्यर्थः। अपि गर्हायाम्। अपि सम्भावना प्रश्नशङ्का गर्हा समुच्चय इति विश्वः। किञ्चैवं सति अमी देवाः अदम्भेनाकपटेन दूत्येन दूतकर्मणा। कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे इत्यमरः। दयां वा भजन्तु आगसा अपराधेन मम दण्डं दण्डनं वा दिशन्तु इतः परमिमान् न कदर्थयामीति भावः॥ १३०॥

अयोगजामिति। इयमुन्मदिष्णुता उन्मत्तता अलं कृञित्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः। मे हितायोपकारायाभूत् कुतः अयोगजां

तवेत्ययोगस्मरपावकोऽपि मे कदर्थनात्यर्थतयागमद्दयाम्।
प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारयन्मयात्मनो मामनुकम्पते स्म सः॥१२२
अमी समीहैकपरास्तवामराः स्वकिङ्करं मामपि कर्त्तुमीशिषे
विचार्य्य कार्य्यं सृज मा विधाम्मुधाकृतानुतापस्त्वयि पार्ष्णिविग्रहं।
उदासितेनेव मयेदमुच्यसे भियान तेभ्यः स्मरतानवाप्य वा।

वियोगोत्थां वेदनां नान्वभवं तथा हि अज्ञानवशात् अज्ञानबलादेव सः पापस्य क्षयत्वं ज्ञानकृतापेक्षयाल्पत्वमिव दोषादुन्माददोषादपि दोषस्य वियोगः दुःखस्य लाघव मल्पत्वमुदेति तस्माद्दोषोऽपि कदाचिदुपकरोतीति भावः॥ १२१॥

तवेति। हे प्रिये! इतीत्थं तव कदर्थनानां मदीयाप्रियोक्तिरूपकुत्सनानामत्यर्थतया अत्याधिक्येन हेतुना मे मम सम्बन्धी अयोगे यः स्मरपावकः कामाग्निः सोऽपि दयामगमत् दयालुरभूदित्यर्थः। यद्यस्मादद्य स कामाग्निः प्रयोजककर्त्ता उन्माद्य मामुन्मत्तं कृत्वा मया प्रयोज्येन आत्मनो मत्स्वरूपस्य प्रकाशं प्रकाशनं कारयन् त्वामनुकम्पते स्म तस्मात् कामाग्नेरपि दयोत्पन्नेत्युत्प्रेक्षा किं बहुना उन्मादप्रसादात् उभापप्यावां कृतार्थौ स्वः इति तात्पर्यार्थः॥ १२२॥

अमी इति। अमी अमरास्तव समीहायां त्वत्कृतानुरागे एकपरा एकाग्रास्ते च त्वामपेक्षन्ते इत्यर्थः। त्वञ्च मामपि स्वकिङ्करं निजदासं कर्त्तुं ईशिषे शक्नोषि अपि शब्दात्तामपीत्यर्थः। ईशः से इतीड़ागमः। किन्तु विचार्य्य विमृश्य कार्य्यं सृज उत्पादय कुतः अनुतापः पश्चात्तापः कृतः सन् त्वयि पार्ष्णिविग्रहं पार्ष्णिग्राहकृत्यं मुधा माविधात् माकुरु विमृश्यकरणात्पश्चात्तापस्ते माभूदित्यर्थः। विपूर्वाद्दधातेर्लुङि न माङ्योग इत्यड़भावः॥ १२३॥

एतञ्च माध्यस्थ्येनैवोच्यते न तु पक्षपातेनेत्याह उदासितेनेति। उदासितेनौदासीन्येन माध्यस्थ्येनैवेत्यर्थः भावे क्तः कर्त्तरि वा। उदा-

क्षितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये॥१३४॥
इतीरितैर्नैषधसूनृतामृतैर्विदर्भजन्मा भृशमुल्ललास सा।
ऋतोरधिश्रीः शिशिरानुजन्मनः पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा॥१३५॥
नलं तदावेत्य तमाशये निजे घृणां विगानञ्च मुमोच भीमजा
जुगुप्समाना हि मनोद्रुतं तदा सतीधिया दैवतदूतधावि सा॥१३६॥

सितेन मध्यस्थेनैव मया इदं पूर्वोक्तमुदासे वदेः कर्मणि लङि यकि वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणं। तेभ्यः सुरेभ्यो भिया वा सरतामवात् कामप्रयुक्तकाम्भ्रोहा न युवादित्वादण् प्रत्ययः। तस्माद्विमृश्य कुर्विति भावः। अथ विमृश्यैव कुर्वे त्वद्वरणमेवेतिनिश्चय सत्याह मदसुव्ययेन मत्प्राणसमर्पणेनेति शेषः। तव प्रेमणि विषये शुद्धिलब्धये ते तव क्षितं यदिस्यात् आन्दरयलाभाय भवति त्वत्कृतानुरागोपकारस्य प्राणसमर्पणमेव प्रत्युपकारः इति भावः॥ १३४॥

इतीति। इतीत्यमीरितैरभिहितैर्नैषधस्य नलस्य सूनृतैः सत्यप्रियवाक्यैरेवामृतैः सा विदर्भजन्मा वैदर्भी शिशिरमनु जन्म यस्य तस्य शिशिरानुजन्मनः शिशिरानन्तरभाविनः ऋतोर्वसन्ततोरधिका श्रीर्दूरविकस्वरैरतिश्राव्यैः पिकस्वरैर्यथा कोकिलकूजितैरिव भृशमुल्लास जहर्ष अत्र सूनृतानामुपमानभूतकोकिलालापवत्तादात्यिकत्वेनातिश्राव्यत्वद्योतनार्थं वसन्तस्य शिशिरानुजन्मत्वेन व्यपदेशः॥ १३५॥

नलमिति। तदा नलस्य स्वरूपगोपनकाले दैवतदूते धावति प्रवर्तत इति दैवतदूतधावि यथातथा द्रुतं मनः सतीधिया प्रतिव्रतात्वाभिमानेन हेतुना जुगुप्समाना बीभत्समाना भीमजा तदा नलस्य स्वरूपकथनकाले तं दूतं नलमवेत्य बुद्ध्वा निजे आशये घृणां परपुरुष इति जुगुप्सां विगानमात्मनिन्दां च मुमोच॥ १३६॥

मनोभुव इति। हे मन्मथ! मनोभुवो मनोजन्यस्य ते भविनां संसारिणां मनः पिता, तत् पितरं मनः एनसि एवं दुश्चिन्तापाते निम-

मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता निमज्जयन्नेनसि नैव लज्जसे।
अमुद्रि सत्यं त्वत्कथा त्वयेति सा स्थितासतीमन्मथनिन्दिनी धिया
प्रसूनमित्येव तदङ्गवर्णना न सा विशेषात् कतमत्तदित्यभूत्।
तदा कदम्बं निरवर्णि रोमभिर्मुदश्रुणा प्राहृषि हर्षमागतैः॥१२८
मयैव संबोध्य नलं व्यलापि यत् स्वमाह मद्भुद्धमिदं विमृश्य तत्।

व्ययन् लज्जसे त्वया एवं पितृद्रोहिणा सत्पुत्राणां कथा पितृभक्तता-ख्यातिरमुद्रि मुद्रिता निवारिता इत्येवं सा भैमी धियान्तःकरणेन मन्मथ-निन्दिनी सती स्थिता तूष्णीं स्थिता सती कथञ्चित् किञ्चिदुवाचेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

प्रसूनमिति। सा प्रसिद्धा तदङ्गवर्णना भैमीशरीरस्तुतिः प्रसूनं सामान्यतः पुष्पमेवाभूत् किन्तु तत्प्रसूनं कतमत् किं जातीयमितिविशेषात् विशेषोल्लेखान्नाभूत् तत्काले मुदश्रुणा प्राहृषि वर्षेषु आनन्दबाष्पवर्षे सतीत्यर्थः हर्षं विकाशमागतैः प्राहृषेण्यत्वात् कदम्बकुसुमविकाशस्येति भावः। लोमभिः लोमव्याजेनेत्यर्थः। कदम्बं कदम्बकुसुममिति निर-वर्णि निरैक्षि प्रत्यक्षेणैवालक्षीत्यर्थः। निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शना-लोकनेक्षणमित्यमरः। तदा पुलकितं तदङ्गं बालकदम्बकल्पमासी-दित्यर्थः। एतच्च स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू। अश्रुवै-स्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिता इत्युक्तसकलसात्त्विकोपलक्षण-मिति द्रष्टव्यं तदङ्गस्य कदम्बाभेदोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥१२८ ॥

मयेति। मया नलमेव संबोध्य व्यलापीति यत् तदिदं मद्विलपितं विमृश्यालोच्यासौ नलः मद्भुद्धं स्वसम्बोधनालिङ्गेन मया ज्ञातमेव स्वमात्मानमाह। स्वो ज्ञाता वात्मनि स्वमित्यमरः। अनया ज्ञातस्य किं गोपनेनेति मत्वा नलोऽहमिति कथितवानित्यर्थः। आहेति भूते नलत्वञ्च-मादिति वामनः। अत्र तु वर्तमानसामीप्याद्वा गतिरिति। दमस्वसुः आ भ्रान्तिं स्वां भ्रान्तिं असौ स नलः भाषितः कथितः स्वेनेनकोद्भ्रम

असाविति भ्रान्तिमसाद्दमस्वसुः स्वभाषितस्योन्मविभ्रमक्रमः॥
विदर्भराजप्रभवा ततः परं त्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम्।
पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा ममज्ज तेनैव महाह्रदे ह्रियः॥१४०॥
यदापवार्यापि न दातुमुत्तरं शशाक सख्याः श्रवसि प्रियाय सा।
विहस्य सख्येव तमब्रवीत्तदा ह्रियाधुना मौनधना भवत्प्रिया॥१४१॥
पदातिथेयाञ्जिखितस्य ते स्वयं वितन्वती लोचननिर्झरानियम्।
अगाद यां सैव सुखाम्बम त्वया प्रसूनवाणोपनिषन्निशम्यताम्॥४२

विभ्रमाणां स्वोन्मादविलसितानां क्रमः अये प्रिये ! इत्यादि स्वेनैव स्रो-कोक्तप्रकारो येन स खलु असात् आशामीत् अच्छेदीदित्यर्थः। स्यतेर्लुङि विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः इति वा सिचो लुक्। उन्मादादात्मप्रकाशनमिति नलवाक्यादेवावगमात्तु स्वेन ज्ञात्वा दूतभ्रान्तिर्निष्टं चेत्यर्थः॥ १३९॥

विदर्भेति। सा विदर्भराजप्रभवा वैदर्भी ततः परं नलोऽयमिति ज्ञानानन्तरन्त्रपायाः सखी लज्जिता सती नलं वक्तुं साक्षात् सम्भाषितुं मालं न शशाक कुतः पुरः पूर्वमत्रपा निस्त्रपा सती तं नलमभिमुखं यथा तथा ऊच इति यत् तेनैव हेतुना ह्रियो महाह्रदे महति लज्जाह्रद इत्यर्थः घटस्य स्वरूपमितिवत् कथञ्चिद्भेदनिर्देशः ममज्ज मग्ना॥ १४०॥

यदेति। सा भैमी यदा अपवार्य व्यवधायापि सख्याः श्रवसि श्रोत्रे प्रियायोत्तरं दातुं न शशाक तदा सख्येव विहस्य तं नलमब्रवीत्। किमिति अधुना भवत्प्रिया भैमी ह्रिया मौनधना बद्धमौना नतु वैराग्यद्वेषादेति भावः॥ १४१॥

पदेति। इयं भवत्प्रियात्वत्प्रिया लिखितस्य चित्रगतस्य ते पदयोरातिथेया-र्नातिथिषु साधून् पाद्यभूतानित्यर्थः। पथ्यतिथिवसति स्वपतेर्ढञ्। लोच-

असंशयं स त्वयि हंसएव मां शशंस न त्वद्विरहाप्तसंशयां।
क्व चन्द्रवंशस्य वतंस!मद्वधा नृशंसता संभविनी भवादृशि॥१४३॥
जितस्त्वयास्येन विधुः स्मरः श्रिया कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः।
तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसङ्कल्पधराः किलामराः॥१४४
निजांशुनिर्दग्ध मदङ्गभस्मभि र्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मृजां

ननिर्भरान् वाष्पपूराग्नितन्वती यां प्रसूनबाणोपनिषदं कामरहस्यं जगाद त्वदागमात् प्रागिति शेषः। सैवोपनिषन्मम मुखात् त्वया स्वयं निशम्यतां श्रूयताम्॥ १४२॥

असंशयमिति। हे चन्द्रवंशस्य वतंसावतंस! वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यकारलोपः। स हंसः त्वद्विरहेणाप्तसंशयां प्राप्तप्राणसन्देहां मां त्वयि विषये न शशंसैव अन्यथा भवादृशे त्वादृशे त्यदादिष्वित्यादिना कञ्प्रत्ययः। सर्वनाम्नइत्याकारादेशः। मद्वधाद्धेतो-र्नृशंसता घातुकत्वं स्त्रीवधपातकित्वमिति यावत् नृशंसोघातुकः क्रूर इत्यमरः। क्व सम्भविनी सम्भवति न क्वापि सम्भवितेत्यर्थः। सज्जनस्य दयानिधेस्तव नेदृशकार्यम् युक्तमिति भावः॥ १४३॥

जितइति। विधुश्चन्द्र स्त्वया आस्येन जितः स्मरः श्रिया सौन्दर्येण जितः कुतः कारणात् विधुस्मरौ मम वधे कृतप्रतिज्ञौ त्वयि जेतरि-स्थिते निरपराधायां किमिति मा दयत इत्यर्थः। अथ तवेति त्वदीयेति कृत्वा यदि तत्तर्हि मया जितं त्वां विना जीवनाभावात् मरणमेव मे प्रियमित्यर्थः सेत्स्यति चैतदित्याह। अमरा मोघसङ्कल्पस्य धरन्तीति धराः पचाद्यच् न किल। सत्यसङ्कल्पाः खलु देवाः देवौ च विधुस्मरौ तयो स्त्वदीयजनापकारकथनात् प्रत्यनीकालङ्कारः। बलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे। य स्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकं तदुच्यत इति लक्षणात्॥ १४४॥

त्वदास्यतां यास्यति तावतापि किं वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः॥१४५
प्रसीद यच्छ स्वशरान् मनोभुवे स हन्तु मां तैर्धृतकौसुमाशुगः।
त्वदेकचित्ताहमसून् विसृजती त्वमेव भूत्वा तृणवज्जयामि तं॥१४६
श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्घ्रिमग्नस्य जनस्य किन्ततः॥

निर्जेति। विधुश्चन्द्रः निजैरंशुभिः निर्दग्धस्य मदङ्गस्य मतृशरीरस्य भस्मभिर्लाञ्छनोन्मृजां स्वकलङ्कपरिमार्जनं विज्ञिदादिभ्योऽङ्। सुधा इयैव वाञ्छति नलमुखसाम्यार्थमिति शेषः। तथा हि हे प्रिय! वधूवधेन मद्वधपातकेनैव पुनः कलङ्कितः सन् तावतापि मदङ्गभस्मनोन्मार्जनेऽपि त्वदास्यतां तत्तुल्यतामित्यर्थः। यास्यति प्राप्स्यति किं? न यास्यत्येवेत्यर्थः अत्र विधोर्नलास्यसाम्याय भैम्यङ्गभस्मभिः स्वकलङ्कमार्जनाद्वधूवधकलङ्कप्राप्तिकथनादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः॥ १४५॥

प्रसीदेति। हे प्रिय! प्रसीद स्वशरान्मनोभुवे कामाय यच्छ देहि पाणादिना दानो यच्छादेशः। स कामो धृतकौसुमाशुगः त्यक्तकुसुमबाणस्तैः स्वशरैः मां हन्तु हिनस्तु तस्योपयोगमाह अहं त्वय्येकस्मिंश्चित्तं यस्याः सा सती असून् प्राणान् विसृजती त्यजन्ती आच्छिनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः। अतएव त्वमेव भूत्वा "यं यं वापि स्मरन् भावमित्यादिगीताप्रामाण्यादिति भावः। तं कामं तृणवत्तृणतुल्यं जयामि जेष्यामीत्यर्थः। आशंसायां वर्तमानवत्प्रत्ययः॥ १४६॥

ननु श्रुतयोऽपि देवानेव गायन्ति किमिति तत्तेषु वेदवेद्येषु विरागमत आह श्रुतिरिति। श्रुतिर्वेदोऽपि सुराणां गुणगायनी गुणस्तोत्रैव आदि कर्तरि ल्युट् टित्वात् ङीप्। त्वदङ्घ्रौ मग्नस्य त्वच्चरणैकशरणस्य जनस्य स्वस्येत्यर्थः। ततः किं तैर्देवैः कोऽर्थ इत्यर्थः। तथा हि अपसु स्नानालुवैः स्नानावगाहैः जनैः रवेरर्कस्य स्तवे स्तोत्रे कृते सति कुमुदान्यस्यां

स्तवे रवेरस्तु कृताप्लवैः कृते न मुद्वती जातु भवेत् कुमुद्वती॥१४७

कथासु शिष्ये वरमद्य न म्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।
त्वदर्थमुक्तासुतयाशु नाथ मां प्रतीहि जीवाभ्यधिक!त्वदेकिकां॥१४८

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भयाद्यदर्थिसाधारणमस्वभृन्नतम् ।
न सूनवाणाशुगतोऽपि मामवन् क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव॥१४९

सन्तीति कुमुद्वती कुमुदिनी कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् टिलोपे ङीप्। जातु कदापि मुदस्या अस्तीति मुद्वती मोदवती विकाशवती न भवेत् दृष्टमिति शेषः। दृष्टान्तालङ्कारो व्यक्तः लक्षणन्तूक्तम् ॥ १४८ ॥

कथास्विति। हे नाथ! कथासु शिष्ये कथामात्रशेषा भवामि मरिष्यामीत्यर्थः। शिष् सर्वोपयोग इति धातोर्दैवादिकात् प्राप्तकाले कर्तरि लट्। वरं मनाक् प्रियं अद्य न म्रिये न स्थास्ये न जीविष्यामीत्यर्थः। ष्टङ् अवस्थाने इति धातो स्तौदादिकात् प्राप्तकाले कर्तरि लट् रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति रिङादेशः। अन्यथा जीवेन परीक्षणे मम भावमाशयं नावगन्तासि नागमिष्यसि गमेर्लुटि सिप्। त्वदर्थं तुभ्यं मुक्तासुतया त्यक्तप्राणतया आशु मां हे जीवाभ्यधिक! अतएव त्वमेवैकएको मुख्योयस्या स्तां त्वदेकिकां त्वदेकशरणामित्यर्थः। शैषिके कपि कात्पूर्वस्येकारः प्रतीहि जानीहि ॥ १४८ ॥

महेन्द्रेति। महेन्द्रहेतेर्वज्रायुधादपि यद्भयं तस्माद्रक्षणं भीतार्थीनां भयहेतुरिति क्रमाद्भयत्रापादानात् पञ्चमी। अर्थिष्वर्थिमात्रेषु साधारणमस्वभृतां तं सूनमेव वाणोयस्य स कुसुमवाणः कामस्तस्या शुगस्तस्मादपि मां रक्षेरमिति भावः। नावन्! अरक्षकः अतएवावकीर्णिनः क्षतव्रतस्य अवकीर्णी क्षतव्रत इत्यमरः। तव तदुच्चैर्महद् व्रतं क्षतं सर्वाभयदानव्रतिन स्ते पुष्पभूतः स्त्र्युपेक्षणे महत्कष्टमापन्नमित्यर्थः ॥१४९॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे मृषामरं हामरगौरवात् स्मरम्।
अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग तं स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः॥५०
लघौ लघावेव पुरः परे बुधैर्विधेयमुत्तेजनमात्मतेजसः।
दृणे दृणेढि ज्वलनः खलुज्ज्वलन् क्रमात् करीषद्रुमकाण्डमण्डलम्॥५१
स्मरापराधस्तव वा कियानयं स्वयम्बरायामनुकम्पता मयि।

तवेति। तवास्मि त्वदीयाहमस्मि शरणागतत्राणं विहितमितिभावः। एवं सति मां घातुकं शरणागतस्त्रीहन्तारमपीत्यर्थः। लषपतेत्यादिना उकञ् न लोकेत्यादिना कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया। अतएव मृषामरमलीकामरं स्मरममरमिति गौरवादुपेक्षसे हा कष्टं?किं तु अङ्गःभोस्तमनङ्गं चण्डालमवेहि कुतः हि यस्मात्सोऽनङ्गः स्वकाण्डकारस्य स्वेषुकारस्य मधोर्वसन्तस्य पुष्पकरत्वात् स्वस्य पुष्पायुधत्वाच्चेति भावः काण्डोऽस्त्री दण्डबाणेत्यमरः। सखा हि इषुकारस्य चण्डालविशेषत्वात् तत्संसर्गिणोऽपि चण्डाला एवेत्यर्थः ॥५०॥

लघाविति। बुधैः सज्जनैः पुरः पूर्वं लघौ लघावेव लघुप्रकारेऽल्पप्रकारएव प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः। परे शत्रौ पूर्वादिभ्यो विकल्पात् सर्वनामाभावः। आत्मतेजसः स्वप्रतापस्योत्तेजनं उद्दीपनं विधेयं तथा हि ज्वलनोऽग्निः स नन्दादित्वाल्ल्युट्। दृणे ज्वलन् क्रमात्करीषाः शुष्कगोमयाः गोविट्गोमयमस्त्रियां तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्रीत्यमरः। तेषां द्रुमकाण्डानां वृक्षस्कन्धानाञ्च मण्डलं समूहं दृणेढि हिनस्ति दहति खल्वित्यर्थः दृहि हिंसायां लट् रुधादिभ्यः श्नम् दृणह इम् गुणधत्वादिकार्यम्। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

स्मरेति। तव स्वयमेव वृणोतीति स्वयम्बरा पचाद्यच्। तस्यां मयि अनुकम्पता अनुकम्पित्वं नभिकम्पीत्यादिना ताच्छीलेत्र रप्रत्ययः।

गिरापि वक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणादिदं न देवा मुखलज्जयैव ते॥१५२

व्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयम्बरं प्रसाद्य तानेव मया वरिष्यसे।
न सर्वथा तानपि न स्पृशेद्दया न तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा॥१५३

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरव्रीडसमस्यया ऽनया।
पदेपदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्त्तिता सारघसारसारिणी॥१५४

भावार्थे तल्प्रत्ययः। अयं कियान् सुरापराधः तत्प्रेषितस्यापि मया हृतत्वात्ते कोऽपराध इत्यर्थः। अथापराद्धृत्वेऽपि मखेषु तर्पणात् प्रीण-णात् देवास्ते मुखलज्जयैव मुखदाक्षिण्येनैव इदमपराद्धृत्वं गिरापि न वक्ष्यन्त्यपिशब्दान्मनसापि न स्मरिष्यन्तीत्यर्थः॥ १५२ ॥

व्रजन्त्विति। अथवा हे नल! ते देवा अपि ते तव सम्बन्धिनं स्वयम्बरं व्रजन्तु वरं साध्वेवैतदित्यर्थः कुतः मया तानेव प्रसाद्य प्रसन्नान् कृत्वा वरिष्यसे न च ते दुराधर्षा इत्याह सर्वथा तान् देवानपि दया न स्पृशेदिति न। किं तु स्पृशेदेवेत्यर्थः। सम्भवस्य निषेध निवर्तने द्वौ नञौ प्रतिषेधौ स्तः। तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा न। लोके त्वां मदनं च विना न कोऽपि निष्कृप इति भावः॥१५३॥

इतीति। हे सौम्य! आलेख्यगते चित्रगतेऽपि त्वयि वीक्षिते सति स्मरव्रीडयोः समस्यया समष्ट्या अनया भैम्या पदे पदे वचने वचने स्थाने स्थाने अन्तर्गता आपोऽस्येत्यन्तरीपस्तटं द्वीपोऽस्त्रिया-मन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटमित्यमरः। ऋक्पूरित्यादिना समासान्तोऽप्रत्य-यः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदितीकारः। मौनमयं मौनरूपमन्तरीपं यस्याः सा मौनान्तरीपोद्गतेत्यर्थः। सर्वधन्वीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः अटघा-ङित्यादिना णत्वं इतीयं उक्तरूपा सारघसारस्य मधुसारस्य सारिणी स्वल्पनदी। सारिणी स्वल्पसरिदिति विश्वः। प्रवर्त्तिता चित्रगतस्य

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न
ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किन्तु कृत्ताङ्गुलीकः।
कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा
सख्याः प्राणान् हरति हरितस्त्वद्यशस्तद्दुषन्ताम्॥१५५॥
अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां नतमौलिरपत्रपया स निजाम्।
अमरैः सह राजसमाजगतिं जगतीपतिरभ्युपगम्य ययौ॥१५६॥

तवाग्रे एव मधुवर्षिणी वागुक्तेत्यर्थः अत्र विषयस्य वाचोऽनुपादानेन विषयिण्याः सारघसारसारिण्या एवोपनिबन्धात्तयोर्भेदेऽप्यभेदोक्तेरत्या-तिशयोक्तिभेदः॥ १५४॥

चण्डाल इति। हे नल! विषमविशिखः कामस्ते तव सम्बन्धी चण्डालः बध्यांश्च हन्युः सततं यथा शास्त्रं नृपाज्ञयेति स्मरणात्। माऽङ्गमरणार्थमेव त्वया भृतः कोऽपि चण्डाल इत्यर्थः। अतएव न दृश्यते न स्पृश्यते च एकत्वानङ्गत्वादन्यत्र शास्त्रनिषेधाच्चेति भावः किं च निजभिया सत्यपराधे दण्डभयेन त्वयि विषये त्वामुद्दिश्य कृत्ताङ्गुलीकः। अपराधेऽपि त्राणार्थं छिन्नाङ्गुलीकः नद्यृतश्चेति कप्। पद्यमङ्गुलिविच्छेद सुरोविन्यस्तमक्षरम्। तन्नामकरणं चेति दासमेतच्चतुष्टयमिति दासचिह्नत्वादितिभावः। अतएवाङ्गहीनत्वादनङ्गः ख्यातः किं नु? अतः किमत आह। मधुं वसन्तमपि मित्रं कृत्वा सहायञ्च कञ्चन सम्पाद्येत्यर्थः। अन्तरन्तःकरणमेव अधिवनं स्थानमरण्यदेशं चरित्वा भ्रान्त्वा सख्याः स्वसख्या भैम्याः प्राणान् हरति न स्त्रीवधजन्यं त्वद्यशो दुर्यश इत्यर्थः। हरितो दिशो जुषन्तां सेवन्तां दिगन्तविश्रान्तमस्त्वित्यर्थः। अत्र कामस्य चण्डालधर्मयोग्यचण्डालत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाव्यञ्जका-प्रयोगाद्गम्या मन्दाक्रान्तावृत्तमुक्तम्॥ १५५॥

श्वस्तस्याः प्रियमाप्नुमुद्धुरधियो धाराः सृजन्त्या रया
न्नम्रोन्नम्नकपोलपालिपुलकैर्वैतस्वतीरस्रुणः।
चत्वारः प्रहराः स्मरार्त्तिभिरभूत् सा यत् क्षपा दुःक्षपा
तत्तस्यां कृपयाखिलेव विधिना रात्रिस्त्रियामा कृता॥ १५७॥

तदखिलमिह भूतं भृत्यगत्या जगत्याः
पतिरभिलपतिस्म स्वात्मदूतत्वतत्त्वम्।

अथेति। अथ भैमीवाक्यश्रवणानन्तरं जगतीपतिर्नलः भीम भुवेव भैम्येव रहस्यभिहितां निजामात्मीयाममरैः सह राजसमाजस्य राजसभाया गतिं प्राप्तिमपत्रपया स्वरणलज्जया नतमौलिर्नम्रमुखः सन् अभ्युपगम्याङ्गीकृत्य ययौ तोटकवृत्तम्। इह तोटकमम्बुधिसैः कथितमिति लक्षणात्॥ १५६॥

श्व इति। श्वः परेऽहनि प्रियं नलं आप्तुमुद्धुरधियः समुद्धबुद्धेः अतएव रयात् प्रवाहवेगान्नम्राश्चोन्नम्राश्च दन्तुरा इत्यर्थः। तैः कपोलपाल्योर्गण्डभित्त्योः पुलकैरोमाञ्चैर्वैतस्वती वेतसलतावतीः कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् मादुपाधायाश्चेत्यादिना मकारस्य वकारः। अश्रुणो धारा आनन्दयाश्रप्रवाहान् सृजन्त्या जनयन्त्या स्तस्या भैम्या श्चत्वारः प्रहरा अपि चतुर्यामात्मापीत्यर्थः सा क्षपा स्मरार्तिभिः स्मरपीडाभिर्दुःक्षपा दुरतिवाहाभूत् तस्मादस्यां भैम्यां कृपया कृपयैवेत्यर्थः। विधिना-वेधसा अखिलैव सर्वापि रात्रिस्त्रियामा त्रियामवत्येव कृता सत्यमितिशेषः गम्योत्प्रेक्षा॥ १५७॥

त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाचात्-
कृतिकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक् ॥ १५८ ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
संदृब्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा

तदिति। जगत्याः पृथिव्याः पतिर्नलः इह दमयन्तीसमक्षं भूतं वृत्तं तदखिलं स्वात्मनः स्वस्य दूतत्वं दूतस्वरूपं भूतगत्या त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः द्विगुरेकवचनं पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वं। तस्मिन् जना यावन्तो वृत्ता यावद्वृत्तं यावदवधारण इत्यव्ययीभावः। यावद्वृत्तञ्च ते वृत्तान्ताश्च तेषां साक्षात्कृतौ साक्षात्करणे कृतिषु कुशलेष्विन्द्रादिषु विषये द्राक् सपदि निरस्तानन्दं तेषामिष्टविघाताद्विहतसन्तोषं यथा तथा अभिलपतिस्म कथितवान् मालिनीवृत्तम् ॥ १५८ ॥

श्रीहर्षमिति। सन्दृब्धं ग्रथितमर्णववर्णनमित्यर्थः ग्रथितं ग्रन्थितं दृब्धमित्यमरः ॥ १५९ ॥

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥१५९

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां जीवातुव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शास्त्रेषु च दृष्टपाराः ।
स्वयम्बरं शम्बरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥
नाभूदभूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।
नास्थादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्व्रजत्सु ॥ २ ॥

अथ स्वयम्बरवृत्तान्तं वर्णयति रथैरित्यादि। अथ नलप्रयाणानन्तरं कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु शास्त्रेषु त्रय्यादिषु च दृष्टं पारं यैस्ते दृष्टपाराः पारदृश्वानः शम्बरवैरिणः कामस्य कायव्यूहस्य शरीरसंस्थानस्य श्रीरिव श्रीः शोभा येषां ते कन्दर्पकल्पा इत्यर्थः। श्रिया सम्पदा जितो यक्षराजः कुबेरो यैस्ते कुमारा राजकुमाराः कन्या वरयते रूपमित्याद्युक्तसमग्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः। रथैः साधनैः स्वयं व्रीयतेऽस्मिन्निति स्वयम्बरस्तं स्वयम्बरभुवं तदा आयुः आयाताः आङ्पूर्व्वाद्याते र्लङि लङः शाकटायनस्यैवेति वैकल्पिको झेर्जुसादेशः॥ १ ॥

नेति। कुलजः कोऽपीति शेषः स्मरसायकानामभूमिरविषयो नाभूत् तथा अगन्ता स्वयम्बराप्रयाता च नाभूत्। किन्तु राज्ञां व्रजेषु युगपद्व्रजत्सु सत्सु धरणेः कणोऽपि भूलेशोऽप्यपन्था अपथं विपथो विभाषेति विकल्पात् समासान्ताभावः। नास्थात् नस्थितः गतिस्थेत्यादिना सिचो लुक्। अत्र राज्ञां कार्त्स्न्येन स्मरेषु विषयत्वगन्तृत्वाभ्यां भूमेः पथित्वेन चासम्बन्धे सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः॥ २ ॥

योग्यैर्व्रजद्भिर्नृपजां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्त्तुं।
द्रष्टुं परैस्ताननुरोद्धुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः॥ ३॥
लोकैरशेषैरवनिश्रियन्ता मुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे।
स्ववर्त्तितत्तज्जनयन्त्रणार्त्ति विश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः॥४॥
तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः।
भैमीं स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात्॥५॥

योग्यैरिति। योग्यैः रूपयौवनादिना सम्बन्धार्हैः नृपजां भैमीं वरीतुं वृतोवेति दीर्घः। अनर्हैः किन्तु वीरैः प्रसभेन बलेन हर्त्तुं परैः कैश्चिन्निःस्पृहैः केवलं द्रष्टुमेव अन्यैस्तु तान् राजन्यादीननुरोद्धुमुपासितुं व्रजद्भिः करणैस्तद्राजन्येनेत्यर्थः ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वरूपमात्रावशिष्टाः बभूवुः अत्रापि ककुभां स्वमात्रशेषत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः॥ ३॥

लोकैरिति। अवनिश्रियं भूलोकलक्ष्मीं तां भैमीमुद्दिश्याभिसन्धाय दिश्यैर्दिक्षु भवैर्दिगादिभ्यो यत्। अशेषैर्लोकैर्जनैः प्रयाणे विहिते सति ककुभां विभागाः प्रदेशाः स्ववर्त्तिनां स्वनिष्ठानां तेषां तेषां जनानां यन्त्रणया सम्बन्धेनार्त्तेः पीड़ायाः विश्रान्तिं विरतिमापुः तद्वदलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा गम्या॥ ४॥

तलमिति। यथा विकीर्णा उपरि क्षिप्तास्तिलास्तलं भूतलं नेयुः नाप्नुयुः सैन्यैः सैनिकैः सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च त इत्यमरः। सेनायां वेति ण्यप्रत्ययः। राजपथा राजमार्गास्तथा तिलमात्रावकाशरहिता बभूवुः तादृक्सम्बन्धासम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्योक्ते रतिशयोक्तिभेदः। किञ्च तत्र समये यो भूभृद्राजा पुरस्ताद्भवितुं प्राप प्राप्तः स राजा भैमीं लब्धामिव मेने पूर्व्वागतस्येयं स्वमित्यभिमानादहम्पूर्व्विकया सर्व्वे समाजग्मुरित्यर्थः॥ ५॥

नृपः पुरःस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।
यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वं ॥ ६ ॥
राज्ञां पथि स्त्यानतयाऽनुपूर्व्वीविलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजां ।
आह्वानसंज्ञानमिवाग्रकम्पैर्दधुर्विदर्भेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥
प्राग्भूय कर्कोटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।
भुवस्तले कुण्डिनगामिराज्ञां तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥८॥

नृप इति । पुरःस्थैर्जनैः प्रतिरुद्धवर्त्मा निरुद्धमार्गः पश्चात्तनैः पश्चाद्भवैः पृष्ठत आगतैरित्यर्थः सायं चिरमित्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च । नुद्यमानः प्रेर्य्यमाणः कश्चन नृपः यन्त्रस्थस्य तैलाकर्षणयन्त्रलग्नस्य सिद्धार्थस्य सर्षपस्य पदे स्थाने अभिषेकं लब्ध्वापि सर्षपत्वं प्राप्यापीत्यर्थः स्वमात्मानमसिद्धार्थमसर्षपममन्यतेति विरोधः । अपिशब्दो विरोधद्योतनार्थः असिद्धार्थं सिद्धिरहितममन्यतेत्यविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः अत्र संमर्दे यन्त्रस्थसर्षपवद्विशीर्णस्य मे कुतोऽर्थसिद्धिरित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

राज्ञामिति । विदर्भेन्द्रपुरी कुण्डिनपुरन्तस्यां पताकाः अग्रकम्पैः स्वाग्रचलनैः पथि मार्गे स्त्यानतया संहततया सैन्यसङ्कीर्णतयेत्यर्थः संयोगादेरातोधातोर्यण्वत इति स्त्यायते र्निष्ठानत्वम् । आनुपूर्वीविलङ्घनाशक्त्या क्रमचंक्रमणाशक्त्या विलम्बभाजां राज्ञामाह्वानसंज्ञानमाकारणचेष्टां दधुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥

प्रागिति । भुवस्तले भूपृष्ठे कुण्डिनगामिनां श्रितादिषु गमिगामिनामुपसङ्ख्यानाद् द्वितीयासमासः । राज्ञां सम्बन्धि सकम्बलं सप्रावारमुच्चैर्महद्यन्नागबलं गजबलं कर्म्म कर्क इति भेदः अटतीत्यटकः शीघ्रं गन्ता बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिकः क्वुन्प्रत्ययः । कर्कः श्वेताश्वः पृष्ठस्थौरसितः कर्क इत्यमरः । जातावेकवचनं प्राग्भूय प्रागग्रसरो भूत्वा प्रागिति ष्वन्तस्य गतित्वाद्गतिसमासे क्त्वोल्यप् । आचकर्ष आकृष्टवान् । अश्वपर्वं

आगच्छदुर्व्वीन्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।
विस्पष्टमाचष्ट दिशां जनेषु रूपं पतित्यागदशानुरूपं ॥ ९ ॥
आखण्डलो दण्डधरः कृशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।
भैम्येव बद्धा स्वगुणेन कृष्टैर्ययै तदुद्वाहरसान्न शेषैः ॥ १० ॥

गजा गच्छन्तीति प्रसिद्धं तच्चागबलमश्वतरो गर्दभादश्वायामुत्पन्नो वेसराख्यो वाहनविशेषः वल्गोत्थाश्वधर्मेभ्यश्च तनुत्व इति तरप्प्रत्ययः तस्य पितृत्वमन्यपितृकतेति काशिका । सोऽन्वगच्छत् अत्रापि जातावेकवचनम् अग्रतोऽश्वास्ततो गजास्ततोऽश्वतरा जग्मुरित्यर्थः । अन्यत्र भुवस्तले रसातले वासुके वासुकिमहानागस्य सम्बन्धि कुण्डिनगामिनः सकम्बलं कम्बलाख्यनागेन्द्रसहितं कम्बलो नागराजः स्यात् सान्द्रप्रावारयोरपीत्युभयत्रापि विश्वः । यदुक्तं नागबलमहिसैन्यं यद्वा याहि गजे ना इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । कर्कोटकनामनागविशेषः प्राक्भूयाचकर्ष तं नागबल मश्वतरो नाम नागविशेषोऽन्वगच्छत् अश्वतरो वेसरेच नागराजान्तरेऽपि चेत्युभयत्रापि विश्वः । कम्बल कर्कोटकाश्वतरादियुक्तो वासुकिश्च सबल आगत इत्यर्थः अत्रोभयोः कपिनागबलयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ८ ॥

आगच्छदिति । आगच्छतामुर्व्वीन्द्राणां राज्ञाञ्चमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता धूसरीकृता दिशां मुखश्रीः पतित्यागदशानुरूपं भर्तृप्रवासावस्थोचितरूपं प्रोषिते मलिना कृशेत्युक्ताकारं जनेषु विषये विस्पष्टमाचष्ट जनेभ्यः प्रकटीचकारेत्यर्थः । अत्रान्यधर्मस्यान्यत्र सम्भवाद्दिशां प्रोषितभर्तृकारूपमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाख्यो निदर्शनाभेदः । हरिद्वधूनामिति देशान्तरपाठे रूपकं व्यक्तम् ॥ ९ ॥

अथैन्द्रादिलोकपालवृत्तान्तमाह आखण्डल इति । आखण्डल इन्द्रः दण्डधरो यमः कृशानुरग्निः पाशी वरुण इति प्रसिद्धैः चतुर्भिः ककुभां नाथैः भैम्याः स्वगुणेन स्वसौन्दर्यगुणेनैव गुणरज्ज्वेति श्लिष्ट-

मन्त्रै पुरं भीमपुरोहितस्य तद्दुरक्षं विशति क्व रक्षः ।
ततोऽयमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः॥११॥
कर्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या मृगं दृगम्भोरुहनिर्जितं यत् ।
तस्या विवाहाय ययौ विदर्भान् तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥१२॥
जातौ न वित्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य्यएव प्रवणः स वामः ।
स्वच्छस्वर्शैलेक्षितकुष्ठवेरस्तां प्रत्यगान्न स्मितरां कुवेरः ॥ १३ ॥

रूपकं वक्राक्रष्टैरिवेत्युत्प्रेक्षा तदृष्टा इरसाङ्गेनोपरिणयरागादेव ययौ कुण्डिनं प्रति यातं याते भावे क्तिट् । शेषैरवशिष्टैः नैर्ऋतादिभिः षड्भिर्नययौ ॥ १० ॥

अथ षड्भिर्नैर्ऋताद्यनागमने कारणमाह मन्त्रैरित्यादि । भीमस्य भीमभूपतेः पुरोहितस्य मन्त्रै रक्षोघ्नमन्त्रैर्दुरक्षं क्षतरक्षं तत् पुरं कुण्डिनपुरं रक्षो राक्षसः क्व विशति नक्वापीत्यर्थः । ततोऽरक्षोवन्धाद्धेतोः यातुधानो दिक्पतिर्नैर्ऋतः कदापि तत्र पुरं यातुं गन्तुमुद्यमं नाततान न चकार ॥११॥

कर्तुमिति । गन्धवाहो वायुः भैम्या दृगम्भोरुहाभ्यां नयनारविन्दाभ्यां निर्जितं मृगं स्ववाहनमृगमभिमुखीकर्तुं न शशाकेति यत् तेनाशक्तत्वेन तद्वाहनो मृगवाहनः सन् तस्या भैम्या विवाहाय विदर्भान् जनपदान् न ययौ वाहनं विना गन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥१२॥

ननु स्तुतविन्ताादिसम्पन्नः कुवेरः किमिति न यातस्तत्राह । जाताविति । कामो जातावभिजने न प्रवणो न तत्परः वित्ते धने च न प्रवणः गुणे श्रुतिशीलादौ च न प्रवणः किन्तु सौन्दर्य्य एव प्रवणः कुतः स वामो वक्र उक्तविपरीत इत्यर्थः । अत एव भणन्ति । कन्या वरयते रूपमिति तस्मात् स्वच्छे स्फटिकमयत्वाद्विमलप्राकृतिर स्वर्शैले कैलासे ईक्षिता कुष्ठा मन्दा यस्य तद्वेरं शरीरं यस्य सः सम्यगवगतस्वकौरूप्य इत्यर्थः । स कुवेरः स्मितरा सुतुकष्टस्त्री त्रैलोक्यसुन्दरीमित्यर्थः । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामितिचादिपरो ह्रस्वः । तां दमयन्तीं प्रति नागात् कौरूप्यलज्जया न गत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भैमीविवाहं सहतेऽस्य कस्मादर्द्धं तनुर्या गिरिजा स्वभर्त्तुः ।
तेन व्रजन्त्या विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥१४॥
स्वयम्बरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।
प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवसासहिः कः ॥१५॥
ययौ विमृश्योर्द्ध्वदिशः पतिर्न स्वयम्बरं वीक्षितधर्म्मशास्त्रः ।
व्यलोकि लोके श्रुतिषु श्रुतौ वा समं विवाहः क्व पितामहेन॥१६॥

भैमीति। गिरिजा पार्वती स्वभर्त्तुरीश्वरस्य भैमीविवाहं कस्मात् सहते न कस्मादपीत्यर्थः। असहने कारणमाह। या भर्त्तुरर्द्धं तनुः समांशपरत्वान्नपुंसकत्वं पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशके इत्यमरः। भर्त्तुरर्द्धाङ्गभूता कथं सापत्न्यं सहत इति भावः। तेनासहनेन निमित्तेन व्रजन्त्या तया देव्या ईशानस्येश्वरस्य यानाय विदर्भान् जनपदान् प्रयाणाय अन्तरायो विघ्नो विदधे विहितः अचलत्यर्द्धे कथमर्द्धं चलेत् चलने वा शरीरं विशीर्येत निष्क्रियत्वात् तस्मादीशानदिक्पालो नायात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयम्बरमिति। दिशः पतिर्दिक्पालः शेषः शेषाहिः भीमनरेन्द्रजाया भैम्याः स्वयम्बरं न प्रविवेश कुतः स शेषो भारं भभार कस्मिंश्चिन्निवेश्य निधाय प्रयातु न कस्मिंश्चदपीत्यर्थः। तथा हि मह्नीगौरवं मही-भारं सासहिर्भृशं सोढा सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्य: किकिनौ वक्तव्याविति किकिनौ तयोर्लोँट्कृङ्भावाश्च लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया। अन्योऽहिः सर्पः कोऽस्ति नकोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति। वीक्षितं सम्यक् परिशीलितं धर्मशास्त्रं येन स ऊर्द्ध्वदिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्यायुक्तमिति निश्चित्यैव स्वयम्बरं न ययौ। तथाहि पितामहेन ब्रह्मणा पितुः पित्रा च समं विवाहः। पितामहो विरिञ्चिः स्यात्तातस्तु जनकोऽपि चेति विश्वः। लोके क्व व्यलोकि दृष्टः श्रुतिषु वेदेषु वा क्व श्रुतः न क्वापीत्यर्थः। अपपिवाद्याँ यवीयसीं इति स्मरणादिति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

भैमीनिरस्तं स्वमवेत्य दूत्यामुखात् किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।
स्पन्दे मुखेन्दौ च वितत्य मान्द्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः॥१७
नलभ्रमेणापि भजेत भैमी कदाचिदस्मानिति शेषिताशा।
अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥१८॥
प्रयस्यतान्तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।
तद्द्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने स्वाभाविकात् कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

भैमीति। अथ पूर्वोक्तास्चत्वार एव इन्द्रप्रमुखा दिगीशा दूत्याः स्वप्रेषित दूतिकाया मुखात् स्वमात्मानं भैम्यानिरस्तं परिहृतमवेत्य ज्ञात्वा चित्तस्य मान्द्यं विषादजाड्यं स्पन्दे गत्यां मुखेन्दौच वितत्य विषादात् मन्दगतयो विवर्णमुखाश्च भूत्वेत्यर्थः एतेन सानुभावो विषाद उक्तः राजसमाजमीयुः किल ॥ १७ ॥

अथोपायान्तरवैफल्यादिन्द्रादयः तां वञ्चयित्वा लब्धुं प्रवृत्ता इत्याह। नलेति। अथ राजसभाप्राप्त्यनन्तरं सा महेन्द्रादीनां चतुष्टयी भैमी कदाचित् कस्याञ्चिद्वेलायां नल इति भ्रमेण भ्रान्त्या अस्मान् भजेत वृणोतीत्येवं शेषिताशा एतावन्मात्रावशेषितमनोरथा सती उपायान्तरापगमादिति भावः। अलीकरूपा काल्पनिकस्वरूपा अत एव काचिदनिर्वाच्या चतुर्नली नलचतुष्टयमभूत् चत्वारोऽपि नलरूपं दधुरित्यर्थः। तद्धितार्थेत्यादिना समाहारद्विगावकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियां द्विगोरिति ङीप्॥ १८॥

प्रयस्यतामिति। अथः स भवितुं तद्भवितुं नलीभवितुं तच्छब्दाद्भूततद्भावेच्विः। प्रयस्यतां प्रयतमानानां यस्यतेः दैवादिकाल्लट शत्रादेशः। सुराणां सम्बन्धिनि द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः। तस्य नलस्य द्वैतं तत्सिद्धिर्द्वितीयनलत्वसिद्धिः। तदत्यन्तसारूप्यसिद्धिरिति यावत् सा दृष्टेन पृष्टेन सा नलवदवस्थित इति पुनः पुनः स्पृष्टेन परस्परेण नानुमेने अतिप्रयासेनापि नलतुल्यं नारोहन्नित्यर्थः।

पूर्णेन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमब्जं।
स्वक्त्रमादर्शतलेऽथ दर्शं दर्शं बभञ्जुर्न्न तथातिमञ्जु ॥ २०॥
तेषां तया लब्धमनीश्वराणां श्रियं निजास्येन नलाननस्य।
नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं वह्निर्मुखानामनलाननत्वं ॥ २१ ॥

वतेति खेदे तथा हि स्वाभाविकात् स्वभावसिद्धाद्रूपात् क्रियया निर्वृत्तं कृत्रिमं कृतकं रूपं हीनं स्त्रिमक् नित्यमिति त्रिमक्। अन्यद्विलक्षणमेव हीनमेवेत्यर्थः सामान्येन विशेष समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥१९॥

पूर्णेन्दुमिति। ते देवाः पुनः पूर्णेन्दुं पूर्णचन्द्रमेवास्यं विदधुः आस्ये चक्रुः तथा पुनरनिद्रं विकचमब्जं पद्मं मुखीचक्रुः। नलमुखसाम्यला-भाय पुनश्चन्द्रेण पद्मेन च मुखानि निर्ममुरित्यर्थः। अथानन्तरं स्ववक्त्र-मादर्शतले दर्पणान्तर्दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः। आभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विर्वचनं च। तथा नलमुखवदतिमञ्जु अतिसुन्दरं वेति बभञ्जुर्भग्नं चक्रुः निनिन्दुरित्यर्थः। अत्र पूर्णेन्द्वादिकारणसामग्र्येऽपि विवक्षित-कार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः। तत्सामग्रामनुत्पत्तिर्विशेषोक्ति निगद्यत इति लक्षणात् ॥ २० ॥

तेषामिति। तया तेन प्रकारेण निजास्येन प्रयोज्येन नलाननस्य श्रियं लब्धुं लम्भयितुमिति णिजर्थो ग्राह्यः। यद्वा निजास्येन साधनेन तां श्रियं लब्धुं प्राप्तुमनीश्वराणां वह्निर्मुखानामग्निवक्त्राणां अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः। वह्निर्मुखाः क्रतुभुजो वह्निः शुष्मा कृष्णवर्त्मेति चा-मरः। तेषामिन्द्रादीनां सम्बन्धि नलस्याननमिव आननं येषां ते नलानना इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः। ते न भवन्तीत्यनलाननत्वमेवावशिष्टं पुनरुक्तिदोषं तरीतुं नालं नसमर्थं नतु नलाननत्वसम्भावनापीत्यर्थः। द्वयोरप्यनलाननत्वयोर्भेदेऽपि श्लिष्टकपदोपादानमहिम्नैकत्वाभिमाना-त्पौनरुक्त्यव्यपदेशः। अत्र नलाननश्रीलिप्सूनां तेषां न केवलं तद्-भावः प्रत्युत दुस्तरतरपुनरुक्तिदोषरूपानर्थोत्पत्तिश्चेति द्वितीया वि-षमप्रभेदः यत्रानर्थस्य वा भवेदिति लक्षणात् ॥ २१ ॥

प्रियावियोगक्लथितात् किमैलाच्चन्द्राद्गृहीतैर्ग्रहपीडिताच्च ।
ध्मातादिवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वङ्कल्पयन्तिस्म नलानुकल्पं ॥२२॥
नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान् विधिराहृताऽस्यै ।
स्पर्द्धां दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥२३
सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाभूत्तदिव्यरत्नैः ।
भामाङ्गणप्राघुणिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ।

प्रियेति । ते देवाः प्रियावियोगेनोर्व्वशीविरहाग्निना क्वथितात् दग्धा-दैलादिलात्मजात्पुरूरवसः कर्पूरादेरेवेति भावः । तथा ग्रहपीडिताद्राहु-निष्पीडिताच्चन्द्राच्च यन्त्रनिष्पीडितात्तिलसर्षपादेरिवेति भावः । भवेन-हरेण ध्मातात् सुखमारुतसन्धुक्षिताग्निदग्धात् स्मरतोऽपि कामाच्च खदिर-काष्ठादेरिति भावः । गृहीतैः रूपात्तैः सारैः साधनैः स्वमात्मानं नल-स्यानुकल्पं कल्पयन्तिस्म किमित्युत्प्रेक्षा अन्यथा तदनुरूपतापि कुत इति भावः । मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधम इत्यमरः ॥२२॥

नलस्येति । विधिर्ब्रह्मा नलस्य तैर्भूपैः इयत् सर्वान्तरं तारतम्यं इयं भैमी पश्यत्विति हेतोः एतान् भूपानाहृत आहृतवान् हरतेर्लुङि तङ् ह्रस्वादङ्गादिति तकारलोपः। किञ्च दिगीशानपि स्पर्द्धाङ्कारयित्वा दिगी-शैरपि नलेन सह मत्सरङ्कारयित्वेत्यर्थः । हृक्रोरन्यतरस्यामिति विकल्पा-दणिकर्तुः कर्मत्वं । तस्य नलस्यैव तेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि पञ्चमीविभक्ते इति पञ्चमी । प्रथिमानमाधिक्यमस्यै भैम्यै आख्यदाख्यातवान् ख्याते र्लुङि अ-स्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ङ इति च्लेरङादेशः। त्रैलोक्यातिशायि लावण्यमस्येति भैमीं प्रत्याययितुमेव ब्रह्मा स्वयम्वरव्याजेन त्रिलोकीमेकत्राचकर्षेत्युत्-प्रेक्षा ॥ २३ ॥

सभेति । सभा सा राजसभा नलश्रियो यमकैः पुनरुक्ताकारैस्तद्रूप-धारिभिरित्यर्थः । धृतानि दिव्यानि रत्नानि यैस्तैरत्नाभरणभूतैरित्यर्थः । यमाद्यैर्नलं विना तदा नलस्यागमनात्तैर्विनाभूतैरित्यर्थः । अत एव चतु-

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभस्मोपलेहस्फुटगौरदेहः।
फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमान प्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः॥ २५ ॥
द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिपालैः।
तत्कालमालम्बि न केन यूना स्मरेषुपत्त्रानिलतूललीला॥ २६ ॥

भिर्यस्माद्देवैः पारिजाते पारिजाताख्ये देवद्रुमे भामायाः सत्यभामाया अङ्गणस्य चत्वरस्य प्राघुणिके अतिथौ सति तया उपहृते सतीत्यर्थः। आदेशिकः प्राघुणिक आगन्तुरतिथिः स्मृत इति हलायुधः। इतरत्रै-स्तुर्भिर्देवद्रुमैर्मन्दारादिभिः पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनमित्यमरः। द्यौः स्वर्गएवाभूत् अभादित्यर्थः॥ २४॥

तत्रेति। ईशभूषा ईश्वराभरणभूतः अतएव भस्मन उपलेहेनो-पलेपेन तदङ्गरागभस्मसङ्क्रमणेन स्फुट गौरदेहः शुभ्राङ्गः वासुकिः फणीन्द्रवृन्दैः सर्पराजगणैः प्रणिगद्यमानो व्याह्रियमाणः नेर्गदनदेत्यादिन णत्वं। प्रसीदजीवशब्दावादिर्यस्य सोऽनुजीविवादः सेवकजनो यस्य सा आदिशब्दाज्जयादिशब्दसङ्ग्रहः तत्र स्वयम्बरे आगमदागतः॥ २५॥

द्वीपान्तरेभ्य इति। तत् पुटभेदनं कुण्डिनपुरं द्वीपान्तरेभ्यः अपादाने पञ्चमी। सुराश्च भूमिपालाश्च तैः क्षणादवापे अवाप्तं तथाहि तस्मिन् काले तत्कालमत्यन्तसंयोगे द्वितीया। केन यूना स्मरेषूणां पत्त्रानिलेन तूलस्य कार्पासादेर्लीला नालम्बि नालाभि चिण्णमुलोरिति लभेः कर्मणि लुङ् विभाषाचिण्णमुलोरित्युपदृष्टाद्वैभाषिकोनुमागमः। अत्राखिलयूनाङ्का-सकलेन कुण्डिनप्राप्तिसमर्थनात् कारणेन विना कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर न्यासः स च तूलेति निदर्शनासङ्कीर्णः॥ २६॥

रम्येष्विति। सः कुण्डिननाकनाथः कुण्डिनेन्द्रो भीमः राजचक्रं राजमण्डलं रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्य्यया अर्घ्यपाद्यादिपूजया तथा प्रियोक्तिः प्रियवचनं दानं गन्धमाल्यताम्बूलादिसमर्पणं आदरो

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्य्यया कुण्डिननाकनाथः ।
प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यै रुपाचरच्चारु स राजचक्रं ॥ २७ ॥
चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणा मन्तःपुरे वासितकीर्त्तिदारे ।
औदार्य्यदाक्षिण्यदयादमानां चतुष्टयी रक्षणसौविदल्ला ॥ २८ ॥
अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।
जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः॥२९
अङ्के विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न सम्ममौ नैष तथा समाजः ।
यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्वा जठरे मुरारेः ॥ ३०॥

बहुकरणं नम्रता विनयाचरणमेवमाद्यैरुपचारै राद्यशब्दाद्भोजनादि संविधानसंविधानैः चारु सम्यगुपाचरत् उपचरितवान् ॥ २७ ॥

युक्तं चैतदित्याह चतुरिति । चतुःसमुद्रीव परिखा वलयं यस्य तस्मिन् वासिताः स्थापिताः कीर्त्तय एव दाराः कलत्राणि यस्मिन् नृपाणां राज्ञा-मन्तःपुरे भूवलयरूप इति शेषः । औदार्य्यं त्यागः दाक्षिण्यं परचित्तानु-वर्त्तनं दया कृपा दम इन्द्रियशमनं तेषां चतुष्टय्येव रक्षणे सौविदल्ला कञ्चुकिनो सौविदल्लाः कञ्चुकिन इत्यमरः। औदार्य्यादिगुणविहीनस्य कुतः कीर्तिरिति भावः रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

अभ्यागतैरिति । अभ्यागतै र्नृपैः कुण्डिनवासवस्य कुण्डिनेन्द्रस्य भीमस्य सम्बन्धिषु परोक्षवृत्तेषु गूढनिष्पन्नेष्वपि तेषु तेषु प्रकारेषु जिज्ञा-सितो ज्ञातुमिष्टः प्रयत्नान्वेषणीयं इत्यर्थः । समन्तात् कर्मणि क्तः । कुतः स्वेप्सितलाभस्य भैमीलाभस्य लिङ्गं गमकम् तः स्वल्पोऽपि विशेषो नावापि न लब्धः सर्वत्र समं व्यक्तञ्चोपचरणाद्गूढोपचारविशेषेणापि दुरूहस्तद-भिप्राय इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अङ्क इति । विदर्भेन्द्रपुरस्य कुण्डिनपुरस्याङ्के अभ्यन्तरे एष समा-जो राजसङ्घोऽगस्त्यहस्ते पयोराशि र्यथा मुरारेर्जठरे जगद्वा यथा तथा

पुरे पथिद्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयैव।
नभस्तु किर्म्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः॥ २१॥
विलासवैदग्ध्यविभूषणश्री स्तेषां तथाभूत् परिचारकेऽपि।
अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशास्तं यथागतं नायकमेव कञ्चित्॥२२॥
अस्वेदगात्राश्चलचामरौघै रमीलनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः।
अम्लानमाला विपुलातपत्रै र्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः॥२३॥

न सघनौ सम्मानितः न किन्तु तत्र सम्भ्रमाविव्यर्थः। शङ्क इत्युत्प्रेचायां सुनि हस्तहरिकुच्छौपम्येन अल्पेऽपि पुरे समाजस्य महतः सम्मानोत्प्रेक्षणा-दुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः तेनाधाराधेययोरानुमान्यलक्षणाधिकालङ्कार स्तन्महत्त्वमत्यद्भुतं वस्तु च व्यज्यते॥ २० ॥

पुर इति। तत्र पुरे उत्सववाञ्छया पन्थानो द्वाराणि गृहाणि च तान्येव चित्रीकृतानि तेषामभ्यागतानां महीभुजामाभरणप्रभाभिः नभः किर्म्मीरं चित्रमकारि अपिशब्दात् पथिद्वारगृहाणि च कि-र्म्मीरितानीत्यर्थः। चित्रकिर्म्मीरकल्माषः शबलैताश्च कर्बुर इत्यमरः अत्र समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः॥ २१ ॥

विलासेति। तेषां राज्ञां परिचारके कर्मकरेऽपि विलासानां शृङ्गा-रचेष्टानां वैदग्ध्यस्य चातुर्यस्य विभूषणानां च श्रीः सम्पत्तिः तथाभूत् यथा स्त्रियः शिशवो बालिशाः अज्ञाश्च शिशावज्ञे च बालिश इत्यमरः। तं परिचारकमागतं कञ्चिन्नायकं राजानमेव अज्ञासिषुः रमंसत विवे-किनस्तु तत्वत एव जानन्तीतिभावः राजभृत्याश्च राजकल्पा इति राज्ञा-मैश्वर्योक्तेरतिशयोक्तिः॥ २२ ॥

अथ श्लोकद्वयेन राज्ञां देवानाञ्च भेदो दुर्बल इत्याह अस्वेदेत्यादि। चलचामराणामोघैरस्वेदानि गात्राणि येषां ते तथोक्ताः वस्तुनि वस्तुनि प्रतिवस्तु वीप्सायां मव्ययीभावः। चित्रैरद्भुतैः विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्य्यं चित्रमित्यमरः। मीला मीलका गुरोश्च हल इति स्त्रियां मप्रत्यये टिप्।

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु ।
दिग्भ्यः समेतेषु नरेषु वाग्भिः सौवर्गवर्गो न नरैरचिह्नि ॥२४॥
ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।
निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशाश्च तत्स्वप्नसम्भोगकलाविलासैः ॥२५॥

तत् गृहीत्वान्यनिमिषाणि, यद्वा न मीलन्तीत्यमीलानि पचाद्यच् । तानि नेत्राणि येषां ते तथोक्ता अनिमिषदृष्टय इत्यर्थः । तथा विपुलैरातपत्रै र्निमित्तैरम्लानमाला देवा इन्द्रादयः नृदेवा राजानश्च भिदां भेदं षिद्भिदादिभ्योऽङ् । न भेजुः देवपक्षे सर्वत्र हेतौ तृतीया राजपक्षे उपलक्षणे तृतीया । तेषां स्वेदाद्यभावस्य स्वाभाविकत्वात् अत्र स्वेदगात्रादिपदार्थानां विशेषणगत्या देवभेदाभावहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २३ ॥

अन्योन्येति । दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु नरेषु मनुष्येषु अन्योन्यासां भाषाणाम् अनवबोधेन निमित्तेन भीतेः सङ्कोचात्संस्कारेण निर्वृत्ताः संस्कृत्रिमा षड्वितस्त्रिमक्नित्यं । ताभिर्वाग्भि र्व्यवहारोऽभिवादनव्यापारः तद्वत्सु देवभाषयैव भाषमाणेष्वित्यर्थः । सौवर्गवर्गो देवसमूहो नरैः कुण्डिनवासिभिर्नाचिह्नि देवत्वे नाज्ञायि चिह्नशब्दात्तत्करोतीति णयन्तात्कर्मणि लुङि णा विष्टवद्भावे विन्मतो र्लुङि मतुपोलुक् । भेदे अभेदलक्षणातिशयोक्तिः ॥२४॥

त इति । ते सर्वे नृपास्तत्र तस्यां पुरि कुण्डिने पौरैः चित्रे आलेख्ये लेखितानि चित्राण्याश्चर्याणि आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः । भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसम् निन्युः । तस्याः सम्बन्धिभिः स्वप्ने याः सम्भोगकलाः सुरतचेष्टास्ता एव विलासा विनोदास्तैर्निशाश्च निन्युः एतेन जागरावस्थोक्ता ॥ २५ ॥

सेति । सा भैमी तस्यां निशि स्वयम्वरात्पूर्वरात्रौ स्वप्नगतापि अपि सम्भावनायां जागरेऽथ सम्भावितत्वादिति भावः । एभ्यो राजभ्यः

सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः।
तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामं ॥३६॥
वैदर्भदूतानुनयोपहूतैः शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववद्भिः।
स्वयम्वरस्थानजनाश्रयस्तै र्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥
भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृते यं वीक्ष्याकृत प्राकृतबुद्धिमेव।
प्रसूनबाणे विबुधाधिनाथ स्तेनाथ साशोभि सभा नलेन ॥३८॥

स्वलाभस्य स्वप्राप्तेर्विभ्रमं भ्रान्तिमलीकसङ्कृतिमित्यर्थः ददे ददानीति यत्तस्मादलीकदानाद्धेतोर्वदान्या दात्री सती भवन्ती स्वप्राप्तिदानाद्वदान्या प्राप्नेति मिथ्यात्वात्पतिव्रता च सतीत्यर्थः अर्थिनां भूमिभुजां कामं मनोरथान् पूरयतिस्म एवं स्वकामुकानेकलोकोत्तरयुवसमुदायेऽपि सा नलैकजीविनैव सती स्थितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वैदर्भेति। परत्र दिने परेऽहनि वैदर्भस्य भीमन्वपतेर्दूतैरनुनयेन प्रार्थनेनोपहूतैः शृङ्गारभङ्गीषु रतिभावविजृम्भणेषु येऽनुभावाः कटाक्षविक्षेपादयस्तद्वत्सु शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववद्भिरितिपाठे शृङ्गारचेष्टाः प्रकाशयद्भिरित्यर्थः। तैर्दिगन्तागतैर्वीरैः स्वयम्वरस्थानभूतो जनाश्रयो मण्डपः मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय इत्यमरः। अलमकारि अलङ्कृतं स्वयम्वरस्थानं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भूषेति। सुराधीश इन्द्रो यं नलं वीक्ष्य भूषाभिर्भूषणैरुच्चैरतिशयेन संस्कृतेऽलङ्कृतेऽपि प्रसूनबाणे मन्मथे प्राकृतबुद्धिं पृथक्जनबुद्धिमेव प्राकृतस्तु पृथग्जन इत्यमरः। अकृत कृतवान् न तु सुन्दरबुद्धिमित्यर्थः। कृञः कर्त्तरि लुङि तङ् ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः। अथ राजागमनानन्तरं तेन नलेन सा सभा अशोभि। शोभां गमिता अलङ्कृतेत्यर्थः शोभयतेः कर्मणि लुङ् ॥ ३८ ॥

धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां तस्मिन् सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।
गता वताक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य क्व क्षत्रनक्षत्रकुलस्य लक्ष्मीः ॥३९॥
प्रागद्दृष्टयः क्षौणिभुजाममुष्मिन्नाश्चर्यपर्युत्सुकिता निपेतुः ।
अनन्तरं दन्तुरितभ्रुवान्तु नितान्तमीर्ष्याकलुषा दृगंशाः ॥ ४० ॥
सुधांशुरेष प्रथमो भुवीति स्मरोद्वितीयः किमसाविती मं ।
दस्रस्तृतीयोऽयमिति चितीशाः स्तुतिच्छलान्मत्सरिणोनिनिन्दुः॥४१

धृतेति । धृतोऽङ्गरागोऽनुलेपनमेवाङ्गरागो विम्बरक्तता येन तस्मिन् प्रकृते राजचन्द्रे नले कलितद्युशोभां प्राप्ताकाशलक्ष्मीं चुम्बति सति क्षत्राणि क्षत्रिया एव नक्षत्राणि तत् कुलस्य लक्ष्मीरक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य दृष्टिपथमतीत्य गता वतेत्याश्चर्ये नक्षत्रकुलमिव नलोदये सर्वं क्षत्रकुलं निष्प्रभं जातमित्यर्थः । द्युशोभेत्यत्र शोभेव शोभेति साहश्याक्षेपात् निदर्शना तया सहाङ्गाङ्गिभावेन रूपकस्य सङ्करः ॥ ३९ ॥

प्रागिति । प्राक्पूर्वममुष्मिन्नले क्षौणीभुजां राज्ञां दृश्यः पूर्वदृष्टयः आश्चर्येण विस्मयपारवश्येन पर्युत्सुकिताः उत्कण्ठिताः सन्तो निपेतुरनन्तरं तु दन्तुरितभ्रुवां द्वेषाद्विषमितभ्रुवां दृगन्ताः कोणदृष्टयः ते च ते नितान्तमीर्ष्यया कलुषाः सन्तो निपेतुः अत्रौत्सुक्येर्ष्याप्रयुक्तानां पूर्वापरदृष्टीनां द्वयीनां क्रमेणैकस्मिन्नले निपतनोक्तेर्द्वितीयः पर्य्यायभेदः । एकमनेकस्मिन् अनेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्य्याय इति सूत्रणात्तयौत्सुक्येर्ष्यालक्षणविस्मयद्वेषसञ्चारिभावनिबन्धनाङ्गावालङ्कारः प्रियेऽपरपर्य्याय इति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ४० ॥

सुधांशुरिति । मत्सरिणः परशुभद्वेषिणः चितीशाः भुवीति सर्वशेषः भुवि भूतले एषः प्रथमः सुधांशुः मुख्यचन्द्रः किमित्यसौ द्वितीयः स्मरः किमित्ययं तृतीयो दस्र आश्विनेय इति च दस्रयो र्द्वित्वेऽप्येकत्वविवक्षया एकवचनं ह्येकत्वेऽपि द्वित्वविवक्षायां द्वौ चन्द्राववितृद्धं । पुष्प-

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ द्वैतं युवासौ रतिवल्लभस्य।
नासत्ययोर्मूर्त्तिरियं तृतीया इति स्तुतस्तैः किल मत्सरैः सः॥४२
इहेदृशः सन्ति कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः।
आत्मापकर्षे किल मत्सराणां द्विषः परस्पर्द्धनया समाधिः॥४३॥
गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम्।
रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्न्नरत्वं यददूषि तस्य॥ ४॥

वह्न्यादिशब्दवच्चियतवचनत्वाभावादितीमं नलं स्तुतिच्छलान्निनिन्दुः असमानसमीकरणेन स्तुतिर्लोकोत्तरस्य निन्दैवेति भावः चन्द्रत्वाद्युत्प्रेक्षाव्रयस्य संसृष्टिः॥ ४१॥

आद्यमिति। स एष नलो भूमौ भूतले विधोरिन्दोराद्यं जन्म प्रथमावतार इत्यर्थः युवासौ रतिवल्लभस्य कामस्य द्वैतं द्वित्वं द्वितीयकाम इत्यर्थः नासत्ययोरश्विनो स्तृतीया मूर्त्तिरयं स नलो मत्सरैर्मत्सरवद्भिः मत्सरोऽन्यशुभद्वेष स्तद्वत्कृपणयोरपीत्यमरः। अर्श आदिभ्योऽजिति मत्वर्थीयोऽकारः। कैश्चित् स्तुतः किल? स्तुतः खलु? पूर्व्वश्लोकेन पुनरुक्तमपि कविलोभात् स्थितं पूर्ववत्॥ ४२॥

इहेति। दुष्टैः खलैस्तैर्न्नृपैः इह सभायामीदृशः कति कियन्तोऽपि सन्तीति इतर इत्यर्थः इतिनैवेक्तार्थत्वादप्रयोगः। अलीकनलावली इन्द्रं वरुण यमानल पङ्क्तिः दृष्टान्तिता दृष्टान्तीकृता निदर्श्य साधारण्या पादानादुदूषच्चित्यर्थः। तथाहि मत्सराणां मत्सरिणाम् आत्मनोऽपकर्षे दैन्ये सति द्विषः प्रतिपक्षस्य परेण पुरुषान्तरेण स्पर्द्धनया संहर्षणया कोऽप्यन्तरसाधारण्यापादनेनेत्यर्थः। स्पर्धे श्रयन्ता युच्। समाधिः किल? आत्मापकर्षपरिहारः खल्वित्यर्थः एताद्दशाः कति न सन्तीति समानकोऽप्यन्तरोद्घाटनेन दूषयित्वा तुष्यन्तीत्यर्थः अर्थान्तरन्यासः॥ ४३॥

गुणेनेति। केनापि गुणेनानवद्ये अगर्ह्ये सर्व्वगुणसम्पन्न इत्यर्थः अवद्यपण्येत्यादिना निपातना साधुः। जने दोषान्तरोक्तिः यस्य चित्तनि-

नलानसत्यानवदन्म सत्यः कृतोपवेशान् सविधे सुरेशान्।
नो भाविलाभूः किमु दर्शकाश्च भवन्ति नासत्ययुजो भवन्तः॥४५॥
अमी तमाहुः स्म यदत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम्।
अदर्शि याः स्म सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नापि बिभर्ति कश्चित्॥४६

श्चानवद्य धर्मस्य दोषत्वेनोद्धाटनमित्यर्थः तदेव तत्खलत्वं तस्य वक्रदुष्टत्वं खलु? कुतः यद्यस्माद्रूपेण सौन्दर्येण तस्यां संसदि तया संसदा वा अदूषि तस्य प्रत्युत स्तुतस्यैवेति भावः। तस्य नलस्य सम्बन्धि नरत्वं मनुष्यत्वं सुरैरिन्द्रादिभिरदूषि दोषत्वेनोद्घाटितमतोऽस्य द्वुतमशक्तमित्यर्थः दूषयतेः कर्म्मणि लुङ्। सामान्योक्तस्य खलत्वस्य नरत्वदूषणेन समर्थनाद्विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥४४॥

नलानिति। सत्यः स नलो यथार्थनलः असत्यान्नलानलीकभूतान् सविधे समीपे कृतोपवेशानुपविष्टान् सुरेन्द्रादीनवदत् किमिति हे धन्याः! भवन्तः असत्यौ सत्यरहितौ न भवत इति नासत्यावश्विनौ दस्राविति निपातनान्नञो नलोपाभावः। ताभ्यां युज्येते इति तद्युजौ तद्युक्तौ सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। उभाविलायामिलादेव्यां भवतीतीलाभूरैलः पुरूरवाः क्विप्। दर्शकाः कानश्च न भवन्ति किमिति प्रश्नः। शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः। चत्वारो यूयमश्विनौ पुरूरवाः कानश्च न भवतः किमित्युच्चरदित्यर्थः तेषु निजरूपादन्येषामिव स्वस्यापि विस्मयवेशाच्च द्रुत्य मद्राशीरिति भावः॥४५॥

अमी इति। अथामी देवास्तं नलमाहुः स्म जगुः लट् स्म इति भूते लट्। उत्तरश्लोके तेभ्यः परान्नः परिकल्पयस्वेति वक्ष्यते तत्र हेतुमाह यदिति। यद्यस्मात्कारणात् ये वयं ते तव सविधे समीपे स्थिता अतस्तेषु चतुर्षु मध्ये कस्यापि इलायां बुधकलत्रे इलादेव्यां भूमौ चोत्पत्तिर्नाभूत् अत न कोऽप्येकः पुरूरवा इत्यर्थः। न कोऽपि भौमः

तेभ्यः परान्नः परिभावयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान्।
अस्मिन् समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी कियत्स्वास्सु घटिष्यतेऽसौ॥४७

असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य स्मितमुग्धभावाः।
तन्नो धिगाशापतितान्नरेन्द्र! धिक् चेदमस्माद्विबुधत्वमस्तु।४८॥

किन्तु अदर्पका दर्पशून्या इत्यर्थान्तरं पूर्ववत्समासः। कश्चिन्नासत्यताम् अश्विताम् न विभर्त्तीति न कोऽप्यनासत्य इत्यर्थः। नासत्यावश्विनौ दस्रा-वित्यमरः। नासत्यतां सत्यतां न बिभर्त्तीति किन्त्वसत्यनला वयमित्यर्था-न्तरम्॥ ४६॥

तेभ्य इति। पूर्वश्लोकस्थस्य यच्छब्दापेक्षया तदो व्यवहारः तत्त-स्मादित्याभवनाद्यभावात् श्रिया सौन्दर्येण विदूरीकृतकामदेवान् अध-रीकृतमन्मथान्नोऽस्मान् तेभ्य ऐलादिभ्यः परानन्यान् परिकल्पयस्व नि-श्चिनुष्व अन्यच्च हे सौम्य! श्रिया विदूरीकृतकामदेवान्नोऽस्मांस्तेभ्यः परा-नुत्कृष्टान् विद्धि अस्तु किमर्थमागतास्तत्राह असौ भैमी अस्मिन् समाजे राजसंघे बहुषु मध्ये भ्रमन्ती पर्यटन्ती अस्मासु घटिष्यते न वेत्यस्म-तीति तथा बहुष्वस्मासु नलरूपेष्विति भावः अतएव भ्रमन्ती नल इति भ्रान्तिं विदन्ती कस्मासु घटिष्यते सङ्गच्छते विल इति सम्भावनाया-मित्यन्वयेनेति शेषः। अत्रार्थद्वयस्यापि विवक्षितत्वात् केवलप्रकृत श्लेषः॥ ४७॥

असामेति। हे नरेन्द्र! यद्यस्मात्तव नामरूपञ्च स्वेनात्मना-धिगत्य ज्ञात्वापि स्मितमुग्धभावाः स्वीकृतमूढभावाः सन्तः इह स्वय-म्वरे असाम भवाम नामेति यावत् असेर्लोट्। तत्तस्मादाशापतितांस्ते तृष्णापतित न्नोऽस्मान् धिक् इदमस्माकं विबुधत्व विपश्चित्त्वञ्च धिगस्तु अन्यच्च यत्तव रूपमधिगत्य त्वद्वेषं धारयित्वा स्मितमुग्धभावा लब्धसौन्दर्याः सन्तः मुग्धः सुन्दर मूढयोरिति विश्वः। असाम नाम दिव्यामहे खलु। अस गति दीप्त्यादानेष्विति धातोर्लोट्। तत्तस्मान्नोऽस्माकम् आशापतितां दिक्-पतित्व धिक् अशाहरित्यादिशोरपीति विश्वः। इदमस्माद्विबुधत्वञ्च धिक्

सा वागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन ।
क्षीरत्नलाभोचितयत्नमग्न मेनं नहि स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४९ ॥
यः स्पर्द्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।
कः स्पर्द्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्य्यात् ॥ ५० ॥

तुच्छव्यापारत्वादिति भावः । विबुधः पण्डिते देवे इति विश्वः । पूर्व्व एवालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सेति । अनाशङ्कितवाक्छलेन अनाकलितवाक्कपटेन नलेन तेषां देवानां सा वाक् पूर्व्वोक्ता पूजोक्तिः अवाज्ञायितमामतिशयेनावज्ञाता पुरस्कृर्त्तिक एवार्थौ गृहीतौ न तु तात्त्विक इत्यर्थः । जानातेरवपूर्व्वात्कर्म्मणि लुङि तङिति तङ् भूताम् प्रत्ययः । कुतः हि यस्मात् क्षीरत्नलाभे य उचितयत्नो योग्यव्यापारो देवतानुध्यानादि तत्र मग्नमासक्तमेनं नलं प्रति किञ्चित्किमप्यन्यत् प्रतिभातिस्म स्फुरतिस्म व्यासङ्गो हि महान्विवेकप्रतिबन्धक इति भावः ॥ ४९ ॥

नन्वसमानस्य वृथा मत्सरिणः परस्योपेक्षा कथं स्वपरतारतम्याभिव्यक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह य इति । योऽपकृष्टो येनोत्कृष्टेन सह स्पर्द्धया सङ्घर्षेण निजप्रतिष्ठामुत्कर्षं लिप्सुः लब्धुमिच्छुः लभेः सनन्तादुप्रत्ययः । सः स्पर्द्धमान एव तस्योत्कृष्टपुरुषस्य उन्नतत्वमुत्कृष्टत्वमाह ब्रवीति तद्द्वेष्टयैव तयोस्तारतम्यं स्फुटीभवतीत्यर्थः । तथा हि कः प्रेक्षावान् स्वेनैवाभिहिता स्वहानिः स्वापकर्षो यस्य तस्य स्पर्द्धितुर्बहुलां भूयसीमवहेलामवज्ञां न कुर्य्यात् कुर्य्यादेवेत्यर्थः । अीडावमानेनावज्ञावहेलनमसूक्षणमित्यत्रावहेलयेति क्षीरस्वामी । स्थाने युक्तं युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । इन्द्रादिदुश्चेष्टया नलस्य महानुत्कर्ष एव आसीदिति भावः ॥ ५० ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तडिद्वल्ललिताभिनेता ।
मुदा तदावैक्षत केशवस्तं स्वयम्वराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५१ ॥
अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदोदिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।
लैङ्गीमदृष्ट्वापि शिरःश्रियं यो दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥ ५२ ॥
एकेन पर्य्यक्षिपदाम शाद्रिं चद्रसुरारेरभवत् परेण ।
तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५३ ॥

गीरिति । तदा तस्मिन् काले केशवो विष्णुः गीर्देवताया वाग्देवतया गीता यशःप्रशस्तिः कीर्त्तिप्रबन्धो यस्य सः श्रिया लक्ष्मीदेव्या तडित्वतः सविद्युतो मेघस्य ललितस्य विलासस्य अभिनेतानुकर्त्ता सन् अम्बरस्थः तं स्वयम्बराडम्बरं संरम्भं मुदा हर्षेणैक्षत किमुतान्य इति भावः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति । तदा तस्मिन् काले सदः स्वयम्बरसभां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः गत इति शेषः । देवश्चतुर्मुखोऽष्टासु हरित्सु दिक्षु अष्टौ दृष्टीर्निदिदेश प्रेरयामास अष्टदिगाहृ तस्य जनतावलोकनादित्यर्थः । यो देवो लैङ्गीं ज्योतिर्लिङ्गसम्बन्धिनीं शिरःश्रियं लिङ्गस्योत्तरावधिमित्यर्थः । अदृष्ट्वापि दृष्टा लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृषा वदतीति मृषावादिनी सा कृता मृषावादिता मृषावादीकृतेत्यर्थः । मृषावादिशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात् कर्म्मणि क्तः पुंवद्भावटिलोपाद्यर्थं णाविष्टवद्भावोपसङ्ख्यानाट्टिलोपः । तथा कृता केतकी येन स कूटसाक्षीकृतकेतकीकुसुम इत्यर्थः । नद्यृतश्चेति कप्समासान्तः । पुरा किल ब्रह्मा ज्योतिर्लिङ्गस्य शिरोदेशमदृष्ट्वाप्यदृष्टवानित्युक्त्वा तत्र शिवशिरः पतितं केतकीकुसुमं कूटसाक्षीचकारेति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । तथा च शिवशिरःपारमिव स्वयम्बरागतजनतासागरमष्टाभिर्दृष्टिभिः पश्यन्नपि नापश्यदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एकेनेति । द्वादश आत्मानो रूपाणि यस्य स द्वादशात्मा सूर्य्य एकेन

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं पदैश्च कुर्वन्नपि शर्वरीशः।
दृष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम्॥ ५४॥
विलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः।
जनाम्बुधौ तत्र निजाननानि वितेनुरम्भोरुहकाननानि॥ ५५॥
न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो सा सिद्धैः किमध्यासि सभाप्तशोभा।
सा किन्नरैः किं न रसादसेवि नादर्शि हर्षेण महर्षिभिश्च॥५६

रूपेणाद्रिं मेरुं पर्य्यक्षिपत् प्रदक्षिणीकृतवान् परेण त्मना मुरारेर्विष्णोश्चक्षु दक्षिणमभवत् शेषैरवशिष्टैर्दशभिस्तैरात्मभिस्तु लोकपूर्णाः जनसम्पूर्णाः दश दिशोऽलोकत आलोकितवान्॥ ५२॥

प्रदक्षिणमिति। शर्व्वरीशश्चन्द्रो दैवतानां हर्म्यं वासगृहम् अद्रिं मेरुं पदैः प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि महेन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्य विष्णोर्दृष्टिमूर्त्या नेत्ररूपेण दृष्टा सन् तस्य स्वयम्बरस्य दर्शनविघ्नेन यस्तापस्तं प्राप चन्द्रस्य स्वयमनागतत्वेऽपि तत्र विष्णोरागतत्वात्तद्वामाक्षिरूपेणाद्राक्षीदेवेति कुतस्तस्य दर्शनक्लेश इत्यर्थः॥ ५४॥

विलोकमाना इति। रसेन रागेणोत्का उन्मनसः उत्सुकाः सत्यः उत्क उन्मना इति निपातनमभिधानं। तात्कालिकीन्तत्कालभवाम्बर लोकलक्ष्मीं परिणेतृ जनशोभाम् विलोकमाना आलोकमाना अप्सरस स्तत्र जनाम्बुधौ स्वकालोकजनार्णवे भूमिस्थैरर्य्यागात्। निजाननानि स्वमुखानि अम्भोरुहकाननानि वितेनुः दधुः तदन्तर्गतानि तन्मुखानि पद्मानीव रेजुरित्यर्थः॥५५॥

नेति। तदा आप्तशोभा लब्धकान्तिः सा सभा यक्षाणां लक्षैः शतसहस्रै नालक्षि नादर्शि किं? सिद्धैर्वा नाध्यासि नाध्यासिता किन्नरैः रसाद्रागान्नासेवि न सेविता किं? महर्षिभिः हर्षेण नादर्शि च न दृष्टा किं? देवाद्यासन्नेऽपि सुख्यासम्भवात्सदृशन्यायेन दर्शने पर्य्यवसिते तया च सर्वै-रदर्शीत्यर्थः सर्व्वत्र कर्म्मणि लुङ्॥ ५६॥

वाल्मीकिरश्लाघत तामनेकशाखत्रयीभूरुहराजिभाजा ।
श्लोकं विना कण्ठपथेन यस्य देवी दिवः प्रागभवमागमद्वाक् ॥५७

प्राशंसि संसद् गुरुणापि चार्व्वी चार्व्वाकतासर्व्वविदूषकेण ।
आस्थानपट्टं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥५८

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्य्यकवित्कवियः ।
दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाणीत् ५९

वाल्मीकिरिति । तां सभां वाल्मीकिर्मुनिरश्लाघत अस्तुत प्राक् भव मनेकाः शाखाः कथकाः धूमादिवेदविभागाः वृक्षावयवविशेषाश्च यस्याः सा अनेकशाखा, त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रयी अनेकाः शाखा यस्याः सा शाखा चासौ त्रयी च । त्रय्येवभूरुहराजिस्तां राजिं भजतीति भाक् तेन, शाखा वेदप्रभेदेषु बाह्वौ पार्श्वद्रुमाङ्गयोरिति वैजयन्ती । सा च सा त्रयी त्रिवेदी च सैव भूरुहराजिस्तरुपङ्क्तिः तां भजतीति तद्भाक् भजेण्वः । तेन पथिकविश्रामवृक्षवतेत्यर्थः । यस्य कण्ठएव पन्थास्तेन कण्ठपथेन वाग्देवी छन्दोमयी सरस्वती श्लोकं विना अनायासेन दिवो द्युलोकात् भुवं भूलोकम गमदागता एव छन्दोवन्धा सरस्वती प्रथमं भूलोकमवतारिता तेनादिकविनापि स्तुतेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति । चार्व्वी चारुरस्या वोतो गुणवचनादिति ङीप्, संसत्सभा चार्वाकतया चार्व्वाकसिद्धान्तितया हेतुना सर्व्वविदूषकेण गुरुणा वृहस्पतिनापि प्राशंसि किमुत न्यैरिति भावः । यदीयां रसनां जिह्वां वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपट्टमास्थानपीठं सिंहासनं जानामि आसनान्तरपीठयोः पट्टं इति विश्वः । सर्व्वविदूषकेण वाचस्पतिनापि स्तूयत इति सभाशोभायाः परमोत्कर्ष इति भावः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति । यः काव्यः अतिशयेन दिव्यन्त्यो दिव्यत्तमाः देदीप्यमानाः तसिलादित्वात् क्तवतुच इति पुंवद्भावः । ता दिव्यवाचः संस्कृतवाचो

अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकर्षदेतान् दमनस्वसैव।
इदं विधातापि विचिन्त्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः॥ ६०॥
एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय।
तद्गीसमाधानममुष्य कायनिकायलीलाः किममी युवानः॥ ६१॥

यस्मिन्नाके स्वर्गेऽपि वचःस्रजां वाग्गुम्फनानाम् आचार्यकमाचार्यकत्वं शोपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। तद्दित्कवितामार्गोपदेष्टा कविः स्वयं कवयिता च दित्या अपत्यानि पुमांसो दैतेया राक्षसादितिशब्दात् ऋदिकारमौष-न्तात् स्त्रिभ्यो ढक् अन्यथा दित्यदित्यादिना ण्यप्रत्ययस्य पूर्वविप्रतिषेधेन ढगपुंवादिकत्वाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषात्वनित्येति गतिः भाष्यवार्त्तिकयो-रनुरक्तत्वादसाधुरिति केचित् अभियुक्तप्रयोगादभिमौक्तिकप्रसिद्धेश्च तन्नाद्रियन्ते। तेषां नीतेः पथि दैत्यनीतिमार्गे सार्धं वहतीति सार्थ-वाहोऽग्रणीः कर्मण्यण्। स काव्यः कवेरपत्यं शुक्रः कवादिभ्योण्यः। तां सभां काव्येन प्रबन्धेनाभाणोदवर्णयत् काव्यं ग्रन्थे ग्रहे काव्य इति विश्वः॥ ५९॥

अथ षड्भिस्तत्काव्यमेवाह अमेलयदित्यादि। एकान्यूनो युव-जनान् भीमन्टपएव नामेलयत् न मेलितवान् तथा दमनस्वसा दमय-न्त्येव नाकर्षत्स्वगुणेनेति शेषः। किन्तु विधातापि विचिन्त्य एकत्र संश्ले-ष्येदं पुरोवर्त्ति युवरूपं स्वशिल्पसर्वस्वं स्वनिर्माणकौशलसम्पदं नो-ऽस्माकमदर्शयत् राज्ञः प्रयत्नात् भैमीसौन्दर्यसम्पदा ब्रह्मणः स्वनिर्माण-कौशलप्रकाशनव्यसनाच्चेदं युवमेलनं नत्वेकस्मादित्युत्प्रेक्षा॥ ६०॥

एकाकीति। यः पुरारिः पुरा एकाकिभावेनासहायत्वेन हेतुना पञ्चशरं पञ्चानां भावः पञ्चता तां भौतिकस्य शरीरस्य पञ्चधा विशरणं मरणमिति यावत् तां निनाय अमी युवानः अमुष्य कामस्य सम्बन्धिन्या स्तस्मात् पुरारेर्भियः समाधानं निवारणं निवारका इत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदोपचारः। कायनिकायलीलाः शरीरसमूहविला-

पूर्णेन्दुबिम्बाननुमासभिन्नानस्थापयत् क्वापि निधाय वेधाः।
तैरेव शिल्पी निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये॥६२॥
सुधार्पितं मूर्द्धसु रत्नमेतैर्यन्नाम तानि स्वयमेतएव।
स्वतः प्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम्॥६३॥
प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत्।
न शक्ष्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दस्रौ सहस्रैरपि वत्सराणाम्॥६४॥

सान्तर्भेदाः किमिति यावत् एकाकी स हरः संहरिष्यतीति भयादनेकधा परिणताः कामकायव्यूहा इयमुत्प्रेक्षा सर्वे कामकल्पा इत्यर्थः॥६१॥

पूर्णेति। शिल्पी निर्म्माणकुशलो वेधाः अनुमासं मासि मासि भिन्नान्नानुभूतान् पूर्णेन्दुबिम्बान् संहारस्थानादित्वादसङ्ख्यानिति भावः। क्वापि निधाय निक्षिप्यास्थापयत् स्थापितवान् चिरमरक्षदित्यर्थः। अथ तैः पूर्णेन्दुबिम्बैरमीषां यूनां लावण्यमयानि मुखानि निरमात् निर्म्मितवानिति मन्ये उत्प्रेक्षा॥६२॥

सुधेति। एभिर्न्दैर्मूर्धसु रत्नं सुधार्पितं शिरोमणिर्वृथा धृतः इत्यर्थः। कुतः यद्यस्मादेते स्वयमेव नाम रत्नानि खलु तथोत्कृष्टा इत्यर्थः। रत्नं स्वजातौश्रेष्ठेऽपीत्यमरः। किं रत्नधारणेनेति वाच्य प्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायेन वैयर्थ्योक्तिः। तथा हि स्वतः प्रकाशे स्वय प्रकाशे परमात्मेव बोधस्तस्मिन् स्वरूपचैतन्ये विषये स्फुरणार्थं प्रकाशमानार्थं बोधान्तरं नार्थ्यं नापेक्ष्यम्। दृष्टान्तालङ्कारः॥६३॥

प्रवेक्ष्यत इति। दस्रावश्विनावुच्चैर्महदिदं सुन्दरवृन्दं रमणीयवर्गं मुदा कौतुकेन प्रवेक्ष्यतोऽन्तःप्रविष्टौ भविष्यतश्चेत् तर्हि विमिश्रं मिलितमितरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं मदविविक्ततया ग्रहीतुं न शक्ष्यतः शक्तौ न भविष्यतः अत्र दस्रयोः। सौन्दर्य्यगुणसामान्येन सुन्दरवृन्दैकतादात्म्यात्सामान्यालङ्कारः। सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात्॥६४॥

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धै र्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।
एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषं ॥६५॥
इति स्तुवन् ङ्कृतिवर्गणाभि र्गन्धर्व्ववर्गेण स गायतैव ।
ओङ्कारभूम्ना पठतैव वेदान् महर्षिवृन्देन तथान्वमानि ॥ ६६॥
न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान् सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।
शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभि रध्योभि कार्त्तस्वरभूधरस्य ॥ ६७ ॥
विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्ता नमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।
कथ्याः कथङ्कार ममी सुताया मिति व्यषादि क्षितिपेन तेन ॥६८

स्थितैरिति। विदग्धैः मनोभैरदग्धैश्च स्थितैरियद्भिरेतावद्भिर्युवभिः परिपूर्णस्येति शेषः। जगतः कामे दग्धेऽपि का क्षतिः न्यूनता न कापीत्यर्थः। तथा हि पूर्णस्याम्बुराशेरेकाम्बुविन्दुव्ययरूपः शोष एव दोषस्तं शंसति न कोऽपि दोषत्वेन शंसतीत्यर्थः। दृष्टान्तालङ्कारः॥ ६५॥

इतीति। इतीत्थं स्तुवन् स काव्यो गायतैव गन्धर्व्ववर्गेण ङ्कृतीनां वर्गणाः पुनःपुनरुच्चारणानित्यर्थः। ताभिरन्वमानि अनुमितः कर्म्मणि लुङ्। तथा वेदान् पठतैव महर्षिवृन्देन ओङ्कारभूम्ना प्रणवभूयस्त्वेनान्वमानि अत्र गानार्थैर्ङ्कारैः वेदपाठार्थैः ओङ्कारैश्च काव्यवाक्यानुमितिः कृतेत्युत्प्रेक्ष्यते। ओमित्यनुमते प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्रम इति विश्वः॥ ६६॥

न्यवीविशदिति। अथ विदर्भराजो भीमस्तान् राज्ञः सिंहानिव राजसिंहान् राजश्रेष्ठान् सिंहासनौघेषु न्यवीविशत् उपवेशयामास विशेर्णौ चङ्। यत्र येषु सिंहासनेष्वेभीराजसिंहैः कार्त्तस्वरभूधरस्य हेमाद्रेः शृङ्गेषु त्रिदशैरेवाध्योभि भावे लुङ्॥ ६७॥

विचिन्त्येति। तेन क्षितिपेन भीमेन नानाभुवनेभ्य आगतांस्तान् यूनो मर्त्यैः सङ्कीर्त्यानि कीर्त्तयितुं शक्यानि चरित्राणि गोत्राणि कुलानि

अङ्गालुसङ्कल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।
तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्तुतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६८ ॥
तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।
स्वयम्वरे राजकगोत्रवृत्त वक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ! ॥७०॥
कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च राज्ञां जानासि नानाभुवनागतानां ।
एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायं ॥७१॥

नामानि च येषां ते न भवन्तीति तथोक्तास्तांस्तथाविधान्विचिन्त्यामी युवानः सुतायां विषये कथङ्कारं कथमन्यथैवंकथमित्यादिना णमुल् । कथ्याः कथनीयाः अचोदयत् इति हेतोर्व्यवादि विषयेन अभायि भावे लुङ् । प्राक्स्थिताड्व्यवायेऽपि स्देरप्रतेरिति षत्वम् ॥ ६८ ॥

अङ्गाल्विति । अथ विषादानन्तरमाकुलोऽसौ भीमः तथा अङ्गालुनां स्पृहि गृहीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः । सङ्कल्पितकल्पनायामीप्सितार्थसम्पादने कल्पद्रुमस्य कुलदैवतस्य रथाङ्गपाणेः स्तुतिं क्षणमेकतानोऽनन्यवृत्तिः ततान एकतानोऽनन्यवृत्तिरित्यमरः ॥ ६८ ॥

तदिति । तस्य भीमस्य चिन्तनानन्तरं स्मरणानन्तरमेव स देवो हरिः । सरस्वतीं सस्मितमाह स्म । लट् स्म इति भूते लट् । किमिति हे वाणि ! अहं त्वां स्वयम्वरे राज्ञां समूहो राजकं गोत्रेत्यादिना वुञ् । तस्य गोत्राणां नाम्नां कुलानां वृत्तानां चरित्राणाञ्च वक्त्रीमाख्यात्रीङ्करवाणि प्रैषार्थे लोट् ॥ ७० ॥

कुलमिति । हे वाणि ! नानाभुवनागतानां राज्ञां कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च जानासि अतः कारणात् त्वमेषां वावदूका वक्त्री वंशवीर्यादिगुणतो वर्णयित्री भव वावदूकस्तु वक्तरीत्यमरः । जंजमेत्यत्र वदेरनुबन्धकारवाक्यादूक इति स्वामी । तथा हि तव मूकायितम्मूकवदाचरितं तूष्णीं स्थातुं मूकशब्दादाचारार्थे क्यजन्तात् कालसमयवेलासु तुमुन् । अयं कः समयः- कोवावसरः वाग्मिनाम् अवसरे तूष्णींभावो न युक्त इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता न च भाविनी वा ।
राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन सङ्ख्यावतः आवय वाङ्मुखानि ॥७२॥
इतीरिता तच्चरणात् परागं गीर्व्वाणचूड़ामणिस्पृष्टशेषं ।
तस्य प्रसादेन सहाज्ञयासा वादाय मूर्द्धादरिणी बभार ॥७३॥
मध्येसभं सावततार बाला गन्धर्व्वविद्यामयकण्ठनाला ।
त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा साहित्यनिर्व्वर्त्तिं तदृक् तरङ्गा ॥७४॥

वागवसरत्वमेवाह जगदिति । जगत्त्रय्यां ये पण्डिताः वाचस्पत्यादयः तैरशेषैर्मण्डितैषा सभा न भूता नच भाविनी वा, अतो राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन गुणप्रकाशनच्छलेन सङ्ख्यावतः पण्डितान् वाङ्मुखान्युपन्यासान् सङ्ख्यावान् पण्डितः कविरिति उपन्यासस्तु वाङ्मुखमिति चामरः । आवय पण्डितमण्डलिविलसिते विदुषां विजृम्भणं स्यानं तत्रापि तूष्णीम्भावे वाग्विधेयत्वमयोग्यता च स्यादिति भावः ॥ ७२ ॥

इतीति । इतीरिता आज्ञप्तासौ वाणी तस्य हरेश्चरणाद्गीर्व्वाणानां चूड़ामणिभिः स्पृष्टस्य शेषं परागन्तस्य आज्ञयैव प्रसादेन अनुग्रहेण सहादाय मूर्द्ध्ना आदरिणी आदरवती सती बभार ॥ ७३ ॥

मध्येसभमिति । सा वाणी मध्ये सभाया मध्येसभम्पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः । अवततार कीदृशी बाला युवतिर्गन्धर्व्वविद्या गानविद्या तन्मयस्तद्विकारः कण्ठनालो यस्याः सा त्रयीमयी भूतधात्री वेदविकारीभूता वलिविभङ्गा त्रिवली सर्व्वाङ्गाणि यस्याः सा साहित्येन कवित्वेन निर्वर्त्तिता निष्पादिता दृशो दृष्टयः तरङ्गा इव यस्याः सा ॥ ७४ ॥

अथ चतुर्दशश्लोक्या वाग्देवीमेव वर्णयति आभीदिति । अथर्वा श्रुतिरथर्ववेदः तिस्रो वलय स्त्रिवलिः त्रिवलिप्रसिद्धिः संज्ञा चेदिति वामनः। तद्रूपा त्रिवेदी सैव मूलं तस्माद्विनिर्गत्य वितायमाना वितन्यमाना तनोतेरनुनासिकस्य विकल्प दात्वम्। अथ वर्णस्तु त्र्यक्षार इति

आसीदथर्व्वा त्रिबलित्रिवेदी मूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।
नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥७५॥
शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रिया कल्पविधिर्यदीयः ।
यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपैर्निरुक्तविद्या खलु पर्य्यणंसीत् ॥७६॥
जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दोभुजद्वन्द्वमभूद्यदीयं ।
श्लोकार्द्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यं ॥७७॥

प्रसिद्धैः नानाविधानामभिचाराणां हिंसाकर्म्मणामुचिता मेचकश्रीः कृष्णकान्तिर्यस्याः सा अन्यत्र नानाभिचारः नानाभिप्राप्तिरित्यर्थः । तस्य उचिता सा च सा मेचका श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता यदीया यस्याः सम्बन्धिनी उदरे रोमरेखा रोमराजिरासीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति । शिक्षाग्रन्थ एव साक्षात्स्वयमेव यदीयं चरितमभूत्परोपदेशरूपत्वादिति भावः । यदीय आकल्पविधिः प्रसाधनविधिः कल्पश्रिया कर्म्मकाण्डभूतया कल्पसूत्रलक्ष्म्या निर्वृत्त इति शेषः । निरुक्तविद्यैव यस्याः समस्तार्थानां सर्व्ववेदार्थानां निरुक्तिरूपैर्निर्व्वचनभङ्गिभिः पर्य्यणंसीत् खलु तद्रूपेण आसीदित्यर्थः । णमेर्लुङि तिप्सिचोऽपृक्त इतीडागमः यमरमनमातांसक्चेति सनिड्भागम इटईटीति सेड्लोपः उपसर्गादसमासे णोपदेशस्येति णत्वम् ॥ ७६ ॥

जात्येति । जात्या मात्रवृत्तरूपेण वृत्तेन वर्णवृत्तरूपेण च भिद्यमानं द्विधाभूतं तथा श्लोकार्द्धे विश्रान्तिमयीभविष्णु विश्रान्तिरूपतामापन्नं छन्दश्छन्दोग्रन्थः पर्वणोः कूर्पर पूर्व्वोत्तरभागयोः द्वयी तस्याः सन्धिस्तेन सुचिह्नं सुव्यक्तं मध्यं कूर्परस्थानं यस्य तदीयं भुजद्वन्द्वमभूत् द्विविधं छन्दो भुजयुगत्वेन श्लोकार्द्धविश्रान्तिः कूर्परत्वेन पर्य्यणंसीदित्यर्थः ॥७७॥

असंशयमिति । किञ्च गुणस्य सूत्रस्य दीर्घभावेन दैर्घ्येण कृतां विततिं विस्तारं दधाना अन्यत्र गुणस्य दीर्घस्य भाविप्रत्ययस्य कृत्प्रत्ययस्य

असंशयं सा गुणदीर्घभावक्लृप्तां दधाना विततिं यदीया ।
विधायिका शब्दपरम्पराणां शिञ्जारचि व्याकरणेन काञ्ची॥७८॥
स्थितैव कण्ठे परिणाम्य हार-लता बभूवोदिततारवृत्ता ।
ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येऽङ्गमङ्केन भृता विशङ्के॥७९
अवैमि वादिप्रतिवादिगाढ स्वपक्षरागेण विराजमाने ।
तौ पूर्व्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ८० ॥

तेषां विततिं दधानेति विपरिणामः । शब्दपरम्पराणां शिञ्जितपरम्पराणां विधायिका जनयित्री अन्यत्र सुप्तिङन्तशब्दपरम्पराणां विधायकेन साधकेनेति विपरिणामः । सा प्रसिद्धा यदीया काञ्ची व्याकरणेनारचि रचिता असंशयमित्यर्थः अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ ७८ ॥

स्थितेति । कण्ठे वाचि अन्यत्र ग्रीवायां स्थिता उदिता उक्ता-स्तारा अश्विन्यादयो येषु तानि वृत्तानि पद्यानि यस्यां सा अन्यत्र उदिततारा निर्जित शुद्धमौक्तिका साच सा वृत्ता च वर्त्तुला च तथोक्ता-तारोमुक्तादिनं शुद्धौ तरले शुद्धमौक्तिके । वृत्तं पद्ये चरित्रिष्विति च विश्वा-मरौ । अङ्गानां शिक्षादीनामन्यत्र करादीनां मध्ये मध्येऽङ्गं पारेमध्य इ-त्यादिनाव्ययीभावः । अङ्केन एकद्व्यादिसङ्ख्यया चिह्नेन भृता पूर्णा अन्यत्र अङ्केन क्रोडेन भृता भरतेर्विभर्त्तेश्च कर्मणि क्तः । अङ्कं क्रोडेऽन्तिके चिह्ने इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । ज्योतिर्मयी नक्षत्रप्रधाना अन्यत्र भास्वती ज्योतिस्तारा इरा इभा ज्वाला द्युत्यग्न्यार्षेऽध्वरात्मस्विति च वैजयन्ती । विद्या ज्योतिर्विद्येव यद्भजनाय यस्याः सेवनाय हारलता बभूव विशङ्क इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

अवैमीति । वादिप्रतिवादिनो गाढेन निविडेन स्वपक्षे रागेणा-भिनिवेशेन अन्यत्रान्तःपार्श्वरक्तत्वेन विराजमाने पूर्व्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे यदीयौ तौ प्रसिद्धौ रदच्छदौ ओष्ठौ भूतवती बभूवतुः भवतेः क्तवतु

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदा द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहं ।
चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूरुयुग्मं ॥८१॥
उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।
आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः॥८२॥

प्रत्ययः । अवैमि उत्प्रेक्षे ते अत्र अपि वादिनावभिवन्दनव्यापारवन्तौ पूर्व्वोत्तरीभूतौ चेति द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति । पराच्छादनचारुत्कृष्टवसनाभिरामं मांसमस्यास्तीति मांसलं पीवरं सिध्मादित्वाल्लच् । यस्या ऊरुयुग्मं परेषां प्रतिवादिना माच्छादनेन तिरस्कारणेन चारु शोभनमात्मदेहं स्वस्वरूपञ्चाविति विशेषणान्नपुंसकत्वाद्धुं । कायो देहः क्लीवपुंसोरित्यमरः । ब्रह्मैवार्थः प्रतिपाद्यार्थो यस्य सः शेषाद्विभाषेति कप् भावप्रधानो निर्द्देशः । ब्रह्मार्थकर्मार्थकत्वाभ्यां यो यो वेदस्य भेदो द्वैविध्यं तस्माद्धेतो द्विविधया पूर्व्वोत्तरमीमांसारूपेण द्विविधं कृत्वा स्थितया प्रतिष्ठितया मीमांसया द्वैविध्यया चक्रे कृत गत्युत्प्रेक्षा ॥ ८१ ॥

उद्देशेति । यस्या दशनानां द्वयोर्मालयोः समाहारो द्विमाली पात्रादिवन्न इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् । तामेव आकलिताङ्गीकृतां सूक्तेव सूक्तिका सूक्तायत्नत्यर्थे कप्रत्ययेन इति ह्रस्वे तस्याभाषितपुंस्काच्चेति कात् पूर्व्वस्येत्यत्त्वां सूक्तावलीं इत्यर्थः । उद्देशो नामतः कीर्त्तनं तस्य पर्वण्यवसरेऽपि व्यावर्तकलक्षणं तत्पर्वणीत्यर्थः । द्विधोदितैः द्विरावृत्तैरित्यर्थः अन्यत्र लक्षणे सामुद्रिकलक्षणे द्विधोदितै द्वैगुण्येनोक्तैरित्यर्थः । उभयथोडशदशनत्वस्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः । षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादिनिग्रहस्थानां तैरुपलक्षितां तामयं अत इति सुक्तिकामाः मुमुक्षवः शिलिकामिशिक्षाचरेभ्यो ण इति णप्रत्ययः । तैराकलिताभ्यस्तां प्रमाणादिसूत्रेण पदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्युक्तत्वादिति भावः । तां प्रसिद्धां प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य पश्चादीक्षण-

तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या वादेऽस्य शक्तिः क तथान्यथा तैः ।
पत्रं क दातुं गुणशालिपूगं क वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वं ॥ ८३॥
सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।
तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं वहते पुराणं ॥ ८४ ॥

अन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्यामित्यान्वीक्षिकी तर्कविद्या प्रयोजनमिति ठक् । तां प्रतीमो जानीमः प्रतिपूर्व्वादिणो लट् । द्विरावृत्तषोडशपदोदित दृगदन्तपङ्क्तियुगलत्वेन परिणतेत्युत्प्रेक्षार्थः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारत्वादान्वीक्षिक्येव तथा परिणतेत्युक्तं दशनद्विमालामेवाकलितां सुक्तिकामिति श्लिष्टपदोपात्तेन रूपकत्वेनोत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥ ८२ ॥

पुनर्दन्तानेव तर्कत्वेनापि उत्प्रेक्षते तर्का इति । यद्वदनस्य सम्बन्धिनो रदा दन्ता रदना दशना दन्ता इत्यमरः । तर्का ऊहाख्याः प्रमाणानुग्राहक ज्ञानविशेषाः तन्मया स्तर्क्या उत्प्रेक्ष्याः अन्यत्र तर्कवत् कर्कशा इत्यर्थः । तथा हि अस्य वदनस्य तै स्तथाभूतै र्विना वादे कथाया मभिवदनव्यापारे च तथा तादृश शक्तिः क । पत्रं पत्रिकां दातुं पत्रालम्बनं कर्तुं अन्यत्र ताम्बूलीदलादिकं दातुं खण्डयितुं शक्तिः क दाने च तुमुन् । तदा गुणशालिनां प्रतिभादिगुणवतां वावदूकानां पूगं वृन्दं वादतो वादेन खण्डयितुं भङ्क्तुं अन्यत्रैवेति छेदः अदतो भक्षयतः गुणशालिरसाढ्यं पूगं पूगीफलं पूगः क्रमुकवृन्दयोरित्यमरः । खण्डयितुं शकलयितुं प्रभुत्वं सामर्थ्यं क श्लेषः प्रतिबद्धो, ध्वनितेयं दन्तानां तर्कपरिणतत्वेन उत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८३ ॥

सपल्लवमिति । व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावात् प्रणीतत्वादुभयी भविष्णु द्विगुणीभावुकं भुवश्चेतीष्णुच् । यद्यप्यष्टादशपुराणानां कर्त्ता सत्यवतीसुतः । तथापि पुराणं वैष्णवं चक्रे यस्तं वन्दे पराशरमित्यादि प्रसिद्धमेवमुक्तं । तत्प्रसिद्धं मत्स्यपद्मपुराणादिरूपाधारादिशब्दात् कूर्मस्कन्दादिसङ्ग्रहः अन्यत्र मत्स्यपद्मादिरेखाधीरादिशब्दात् ध्वजकलशादिसङ्-

आकल्पविच्छेदविवर्ज्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रजएव यस्याः।
पश्यामि मूर्द्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठे स्थितः कस्य मुदे न वृत्तः॥८५॥
भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्या स्तद्विन्दुना भालतमालपत्रं।
तदर्द्धचन्द्रेण विधिर्व्यिपञ्ची निक्वाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये॥८६॥

ग्रहः। उपलक्ष्यमाणा मतर्कि तर्कितमित्यर्थः। सपल्लवं सविस्तरं पल्लवं लता प्रकोष्ठेवापि विस्तृताविति वैजयन्ती। अन्यत्र सह सदृशं पल्लवेन सपल्लव मव्ययं विभक्त्यादिना सह शब्दस्य गुणीभूतसादृश्यार्थेऽव्ययीभावः। अव्ययीभावे चाकाल इति सह शब्दस्य सभावः। सहसादृश्य साकल्य यौगपद्यसमृद्धिष्विति विश्वः। पुराणं पद्मादि यस्याः पाणियुग्मं वहते पाणिपद्मत्वेन परिणमीत्यर्थः उत्प्रेक्षा॥ ८४॥

आकल्पेति। आकल्प कल्पान्तपर्य्यन्तं विच्छेदेन विवर्जितः अविच्छिन्नसम्प्रदायीत्यर्थः। अन्यत्र प्रमादनविच्छेदरहितो नित्यभूषित इत्यर्थः श्रुतिर्वेद एकः मूलं मूलप्रमाणं तेनान्यत्र श्रुतिमूलाभ्यां च शालत इति तथोक्तः वेदे श्रवसि च श्रुतिरित्यमरः। कण्ठस्थितो मुखस्थितः अन्यत्र गलस्थः यो धर्म्मशास्त्राणां मन्वादिस्मृतीनां व्रजः स एव यस्या देव्याः मूर्द्धा वृत्तः संवृत्तः परिणत इत्यर्थः। अन्यत्र वर्तुलः कस्य मुदे न सर्वस्यापि स्यादेवेत्यर्थः पश्यामि उत्प्रेक्षे॥ ८५॥

अथोङ्काराक्षरस्य नागरलिप्यक्षरभेदमाश्रित्योत्प्रेक्षते भ्रुवाविति। विधि र्ब्रह्मा प्रणवस्योङ्कारस्य दलाभ्यामुभयप्रान्तरेखाभ्यां यस्या देव्या भ्रुवौ तथा तस्य विन्दुना विन्द्वाकाररेखया भाले तमालपत्रं तिलकं चित्रकाणि विशेषक इत्यमरः। तस्य प्रणवस्यार्द्धचन्द्रेणार्द्ध चन्द्राकाररेखया विपञ्चयास्त क्विकाणनाया वादनस्य कोणधनुः कोणभूतं धनुराकारं साध्यसाधनञ्च कोणो वीणादिसाधनमित्यमरः। प्रणिन्ये निर्म्ममे उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् उत्प्रेक्षा॥ ८६॥

द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तलिप्याः कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनां ।
कैश्यं मसीनां स्मितभाः कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः ८७
या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावाद्यसमोदरेव ।
विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धमयाखिलेव ॥ ८८ ॥
भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विषद्य ।
मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च यथावदेषां॥८९॥

द्विकुण्डलीति। यदीये काये देहे द्वयोः कुण्डलयोः समाहारो द्विकुण्डली कर्णकुण्डलीद्वयं वृत्ताया वर्त्तलायाः समाप्तिलिप्या अवसान-रेखाया बिन्दुद्वयरूपायाः सारैः सारांशैर्निरमायि निर्म्मिता माङ्गो लुङि आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । कराङ्गुली कराङ्गुल्यः जातावेक-वचनं। काञ्चनलेखनीनां स्वर्णकणिकानां सारैस्तथा केशानां समूहः कैश्यं केशाश्व भ्यां यञ् चान्यतरस्यामिति यञ् प्रत्ययः। मसीनां सारैस्तथा स्मितभा मन्दहासकान्तिः कठिन्याः घटिकायाः घटिकायान्तु कठिनीति विश्वः । सारैर्निरमायीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

येति। या देवी सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं सोमस्येन्दोः सिद्धान्तः अखण्डरूपञ्च तन्मयाननेव स्थिता तथा शून्यस्यैवात्मतावादो माध्यमिक दर्शनमपच शून्यात्मता निस्वरूपता तद्वादो नास्तिवादस्तन्मयमुदरं यस्याः सेव नास्तिकोदरेत्यादिना विकल्पादनिकारः । निराकारविज्ञान मात्रवादिना ह्यापलापे योगाचारतन्मतं विज्ञानसामस्त्यमर्थं विशिष्ट-ज्ञानसम्पत्तिश्च तन्मय मन्तरङ्गं यस्याः सैव साकारज्ञानवादी सौत्रा-न्तिकः ज्ञानानां नीलपीताद्याकारता साकारता तत्सिद्धिस्तन्मतं अथ शोभनाकारतासम्पत्तिश्च तन्मयाः सर्व्वा अखिला यस्याः सैव स्थितेति सर्व्वत्रोत्प्रेक्षेति ॥ ८८ ॥

भीम इति। अथ तया देव्या भीमो भीमभूपतिरगद्यत निरुक्तः किमिति हे राजन् ! इयन्ते तव मोदितुं वेला किल ? समयः खलु ? काल

विन्दत्यसव्ये मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे।
अवावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशगास्मि कापि ॥८०
तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यै राधामवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य।
तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्य्यामुचितां दिदेश ॥८१॥
दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीना माकर्षकौतूहलसिद्धविद्यां।
ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥८२

समय वेलासु तसुन्। तत्तस्माद्विषद्य खेदित्वालं विषादो न कर्त्तव्य इत्यर्थः। अलं खल्वोरित्यादिना क्त्वा प्रत्ययः। कुतः येषां जगतीपतीनां गोत्रं कुलं नाम च गोत्रं नाम्नि कुलेऽपि चेति विश्वः। चरित्रञ्च मया निगाद्यं व-क्तव्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः। ऋहलोर्ण्यत् गदमदेत्यादिसूत्रे अनुपसर्ग एव यतो विधानात् ॥ ८६ ॥

कालं किमर्थमागता चेत्याकाङ्क्षायामाह। विन्दतीति। असौ प्र-सिद्धा मन्दाकिनी यस्य पुंसश्चरणारविन्दे मकरन्दलीलां कन्दलिकां अविन्दत तस्य पुंसः आज्ञया वशगा वशवर्त्तिनी कापि या काचिदहं, किं विशेष चिन्तयेति भावः। राज्ञां गुणव र्णनायात्र स्वयम्बरसभायामवती-र्णास्मि ॥ ८० ॥

तत्कालेति। लोकपालैरिन्द्रादिभिः सहैकधुरं वहतीत्येकधुरीणः समानस्कन्धः एका धुर कुरु चेति खन्प्रत्ययः। एष नृपतिर्भीमः तत्काले वेद्यो वेदयितुं शक्ये शकुनः पक्षी स्वरश्चन्द्रादिभेदः आद्यशब्दाच्चिस्प-न्दादिसंग्रहः। तैरुपायैरवाप्तां तां वाग्देवीमाप्तां हितां प्रतीत्य निश्चित्य तस्यै उचितां सपर्य्यां पूजां दिदेश समर्पयामास ॥ ८१ ॥

दिगिति। ततो देवीपूजानन्तरं सः क्षितीशः भीमो दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षे कौतूहले आकर्षणकर्मणि सिद्धविद्यां सिद्धमन्त्र-समोघशक्तिमित्यर्थः। निजात्तनूजां महतो राजकस्य राजसमूहस्य

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।
स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धिं मुहुर्लयन्तीमवलोककानां ॥९३॥
स्निग्धत्वमायाजललेपलोप सयत्नरत्नांशुभजांशुकाभां ।
नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालां ९४

मध्ये मध्येमहाराजकमाजुहाव आहूतवान् ह्वयते लिटि अभ्यस्तस्य चेति द्विर्भावात्प्राक्सम्प्रसारणे रूपसिद्धिः ॥ ९२ ॥

अथ षोडशश्लोक्या दमयन्तीं वर्णयति। दासीष्वित्यादि। कीदृशीं नासीरे चरन्तीति नासीरचारिण्योऽग्रेसरीषु चरेष्टत्वात् ङीप्। दासीषु परिचारिकासु वीक्षितासु सतीषु जातमुत्पन्नं क्रमेणालिषु सखीषु वीक्षितासु स्फीतं प्रवृद्धं स्फायःस्फीनिष्ठायामिति स्फीभावः। रूपोत्थं सौन्दर्यजन्म अवलोककानां द्रष्टॄणां अद्भुताब्धिं स्वाङ्गेषु वीक्षितेषु मुहुरुद्वेलयन्तीं उद्वेलं कुर्वन्तीं वेलामतिलङ्घयन्तीमित्यर्थः। उद्वेलशब्दात् तत्करोतीति णयन्ताच्छतरि ङीप्। अत्र कस्मिंश्चदद्भुताब्धौ क्रमेणानेकेषाञ्जातत्वस्फीतत्वोद्वेलत्वानां वृत्तिकथनात्पर्यायालङ्कारभेदः। एकस्मिन्ननेकमनेकस्मिन्नेकमिति लक्षणात् ॥ ९३ ॥

स्निग्धत्वेति। पुनः स्निग्धत्वं माहृदयगुणः मायाजलं जलगर्भतालेपो दोषरेखा रागाख्यदोषः रागस्त्रासश्च विन्दुश्च रेखा च जलगर्भता। सर्वरत्नेष्वमी पञ्च दोषाः साधारणा मता इति वाग्भटः। तयोरभावो लोपः। ताभ्यां सयत्नानि उपलक्षणमेतत् गुणसम्पत्तिदोषविरहाभ्यां शुद्धानीत्यर्थः यतिप्रयत्न इति धातोः नश्वीदेतोनिष्ठायामितीट् प्रतिषेधः। तेषां रत्नानां अंशुभजा किरणप्रसादः सैवांशुकाभा वस्त्रप्रभा यस्या स्तां पुनः नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायमाभरणवज्रप्रभाम्बुगतस्वप्रतिबिम्बं विभाषा सेनेत्यादिना छायाशब्दस्य नपुंसकत्वं। तेन सच्छायं सवर्णं निजालिजालं स्वसखीकुलं यस्याः स्तां अत्र भूषामणिप्रभा भरमग्ने सखीजने स्वप्रतिबिम्बत्वोत्प्रेक्षया तासामपि तत्समानसौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ९४ ॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।
रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णे रहः किञ्चिदिवोच्यमानां ॥ ९५ ॥
विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लाजिकौतूहलमीक्षमाणां ।
स्मरस्य चापभ्रमचाञ्चिते तु भ्रुवौ विलासाञ्चिते वहन्तीं ॥ ९६ ॥
सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गीं किशोरशाखाग्रशयालिमालां ।
वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणां ॥ ९७ ॥

विलेपनेति । विलेपनस्याङ्गरागस्यामोदे सौरभे मुदा प्रीत्यागतेन तथा तस्याः कर्णपूरोत्पलं सर्पतीति तत्सर्पिणा तद्गन्धाकृष्टेन च रतीश दूतेन तदुद्दीपकेनेत्यर्थः । मधुव्रतेन कर्णे किञ्चिद्रहोरहस्यं उच्यमाना-मिव कामदेवसन्दिष्टं किमप्युपदेश्यमानामिव स्थिता सुतूप्रेक्षा । तया च तस्यास्तदा किलकिञ्चितादि शृङ्गारचेष्टाविर्भावो व्यज्यते ॥९५॥

विरोधीति । पुनर्विरोधिवर्णानां नानावर्णानामाभरणाश्मनां भूषण मणीनां या भासः तासां मल्लाजिकौतूहलं मल्ल युद्धकौतुकं परस्पराक्रमण संरम्भम् ईक्षमाणां पुनर्विलासाञ्चिते स्त्रीस्वभावाल्लालाचरिते तत्रो-त्प्रेक्षा । स्मरेण स्वचापभ्रमाच्चाञ्चिते तु आदात् कम्पिते इव स्थिते इत्यर्थः । चलकम्पने इतिमित्वेऽपि ज्वलह्वलह्मलचलानामनुपसर्गाद्वेति विक-ल्पनाद्ध्रस्वाभावः । एवम्भूते भ्रुवौ वहन्तीम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति । सामोदं सहर्षं यथा तथा पुष्पाशुगेन कामेन वासित-माधासितमङ्गं वपुर्यस्यास्तां जगत्त्रयीजिगीषोः कामस्यामोघस्तुरभीकृ-ताङ्गीम् आमोदो हर्षे गन्धयोराशुगौ वायुविशिखाविति विश्वःमरौ । पुनः किशोरशाखाः कोमलाङ्गुल्यो अग्रशया अग्रपाण्यो यासान्ताः आलिमालाः सखी पङ्क्तयो यस्यास्तां पञ्चशाखः शयः पाणिरित्यमरः । अन्यत्र किशोरशाखानाम् अग्रेषु ते शेरत इति तच्छया अधिकरणे शेतेरित्यच् प्रत्ययः । वा अलिमाला भृङ्गश्रेणयः यस्यान्तां तैरभ्यागतैरा-गतैः कल्पद्रुमैरपि सर्वाभिलाषपूरकैरपीति भावः । वसन्तलक्ष्मीमि-

पीतावदाताञ्चणनीलभासां देहोपदेहात् किरणैर्मणीनां ।
गोरचनाचन्दनकुङ्कुमेण नाभीविलेपान् पुनरुक्तयन्तीं ॥९८॥
स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्दधतीं नलस्य ।
तस्मै स्वभूषाद्दृशदंशुशिल्पं बलद्विषः कार्मुकमर्पयन्तीं ॥ ९९ ॥
विभूषणेभ्यो वरमंशुकेषु ततो वरं सान्द्रमणिप्रभासु ।
सम्यक् पुनः क्वापि न राजकस्य पातुं दृशा धात्रकृतावकाशां॥१००

वाभिलषमाणां यथा सर्व्वाभिलाषपूरकैरपि कल्पवृक्षै र्वसन्तलक्ष्मीरुपेक्ष्य-
ते तद्वद्राजभिरपीति सात्त्विकोक्तिः ॥ ९७ ॥

पीतेति। पुनः पीता अवदाता सैव अरुणनीलाश्च भासो येषां तेषां मणीनां किरणैर्देहस्योपदेहादुपलेहनात् गोरोचनादि चतुष्टयले-पान् पुनरुक्तयन्तीं सावर्ण्यात्पुनरुक्तान् कुर्व्वन्तीं नाभिः कस्तूरी, अत्र गोरोचनाद्यनुलेपचतुष्टयस्य यथासङ्ख्यसम्बन्धेन पीतादिमणिकिरणकै-तवकथनाद्यथासङ्ख्यसङ्कीर्णसामान्यालङ्कारः। वृत्तमुक्तम्॥ ९८ ॥

स्मरमिति॥ प्रसूनेन शरासनेन पुष्पचापेन नलस्य जेतारं सन्तं स्मरमश्रद्दधतीमविश्वसतीमतएव तस्मै स्मराय स्वभूषादृशदंशूनां निजाभ-रणमणिकिरणानां शिल्पं निर्माणं तन्निमित्तमित्यर्थः। बलद्विषः का-र्मुकमिन्द्रचापमर्पयन्तीं वीरधौरेयो नलः पुष्पचापदुर्ज्जय इति मत्वा जयाय स्वाभरणमणिकिरणकल्पितमैन्द्रधनुः दृढीयस्तस्मै ददानामिव स्थिता-मित्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति। विभूषणेभ्यो वरं प्रथमं विभूषणेष्वासज्य ततो-ऽधिकं यथा तथांशुकेषु ततो वरमधिकं सान्द्रमणिप्रभासु नक्तमिति शेषः। राजकस्य राजसमूहस्य गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्प्रत्ययः। दृशा दृष्ट्या सम्यक् पातुं पुनः सौन्दर्य्येण धात्रा कृतावकाशां न भवन्तीमुत्तरोत्तरविषयाकृष्टा पूर्व्वपूर्व्वविस्मारेण राजकदृष्टिर्नक्वापि चपलमवस्थितेत्यर्थः। तदङ्गसङ्गस्-यापि दवीयानिति भावः। अत्र विभूषणानामुत्तरोत्कर्षद्वारेण राजक-

प्राक्पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ तद्द्विरेफैः।
तद्भीतिभुग्नेन ततो मुखेन विधेरहो वाञ्छितविघ्नयत्नः ॥१०१॥
एतद्वरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय।
सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहं ॥१०२॥
स्मितेच्छदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः।
आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मुदं तुदन्तीं हृदि कौमुदीनां ॥१०३

इष्टक्रमेण विभूषणाद्यनेकाधारसम्बन्धोक्तेः साराऽलङ्कारः। सङ्कीर्णपर्य्याय-भेदः उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ॥ १०० ॥

प्रागिति। प्राक् प्रथमं वियतोऽम्बरात्पतद्भिः पुष्पवर्षैरथ तद्द्विरेफैः पुष्पाकृष्टभृङ्गैस्ततोऽनन्तरं तद्भीति भुग्नेन भङ्गभय नम्रेण मुखेन च द्रष्टुं न दत्ता भैतैः प्रतिबद्ध दर्शनामित्यर्थः। राजकस्येति शेषः। तथाहो आश्चर्यं विधेर्दैवस्य वाञ्छितविघ्नयत्नो वाञ्छितार्थविघातव्यसनमित्यर्थान्त-रन्यासः तथा चैकस्या राजदृष्टेः क्रमेण भैमीदर्शनप्रतिबन्धक पुष्पवृष्ट्याद्य-नेकाधारसम्बन्धोक्त्येन पर्य्यायेण सङ्करः ॥ १०१ ॥

एतदिति। पुरा राजकेन राजसमूहेन वरं श्रेष्ठं सखीमुखं स्यां तदात्मकं भवेयं प्रार्थनायां लिङ्। इति मनोरथस्यातिथ्यमतिथित्वं ब्राह्मणादित्वात् ष्यङ् प्रत्ययः। अवापिताय प्रापिताय एतन्मुखत्वे भैमीदृष्टिगोचरत्वसिद्धेरिति भावः। सखीमुखायापाङ्गात्कर्पूरस्य कस्तूरिकायाः स्वार्थिकः केनोरिति इकारस्य ह्रस्वः। तयोश्च प्रवाहमुत्सृजन्तीं प्रवर्त्तयन्तीं सखीमुखमेव वीक्षमाणामित्यर्थः। आच्छन्नद्योर्नुमिति विकल्पान्नुम-भावः। दृष्टीनां सितासितत्वेन निर्देशः अतएव विषयनिगरणेन विषयि-मात्रोपनिबन्धाद्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः ॥ १०२ ॥

स्मितेति। पुनरानन्दितानि उर्व्वीन्द्रमुखारविन्दानि यैस्तैः अत-एवस्मितेच्छोः स्मितोद्युक्तस्य दन्तच्छदस्य अधरस्य कम्पेन किञ्चिद्दि-गम्बरीभूतैरेव प्रकाशीभूतैर्यद्वा दिशामम्बरीभूतैर्दिग्व्यापारैरदांशूनां दन्तकान्तीनां वृन्दैः कौमुदीनां मुदं हृदि तुदन्तीं कौमुदीमधुरमन्दहासा-मित्यर्थः ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यल्लग्नतन्निश्चललोकनेत्रां ।
हाराग्रजाग्रद्गरुडाश्मरश्मि पीनाभनाभीकुहरान्धकारां ॥१०४॥
तद्गौरसारस्मितविस्मितेन्दु प्रभाशिरःकम्पकचोऽभिनेतुं ।
विपाण्डुतामण्डितचामराली नानामरालीकृतलास्यलीलां ॥१०५॥
तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानां ।
स्वयं धृतामप्यरसोऽप्रसादं ह्रियं हृदीमण्डनमर्पयन्तीं ॥१०६॥

प्रत्यङ्गेति । पुनः प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं ये भूषाच्छमणयः तेषां छलेन ये ष्वङ्गेषु लग्नानि तेष्वङ्गेषु निश्चलानि हर्षपारवश्यादिति भावः । मयो: खञ्जकुब्जवत्समासः । तानि लोकनेत्राणि यस्यास्तामिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । पुनः हाराग्रे जाग्रतः प्रकाशमानस्य गरुडाश्मनो गरुत्मद्रत्नस्य रश्मिभिः पीनाभं सान्द्रप्रभं नाभीकुहरान्धकारं यस्यास्तां अत्र मरकतच्छायस्यान्धकारैः साम्योक्तेः सामान्यालङ्कारः ॥ १०४ ॥

तदिति । पुनस्तस्या भैम्याः गौरसारस्मितेन विशदोत्कृष्टमन्द-हासेन विस्मितायाः विस्मयाविष्टायाः इन्दुप्रभायाश्चन्द्रिकायाः शिरः कम्प-कचोऽभिनेतुमनुकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । विपाण्डुतामण्डिता धावल्यशोभिता चामरपङ्क्तय एव नानामराल्यो हंसस्त्रीभिः कृता लास्यलीला नृत्यचेष्टा यस्यास्तां निजमन्दहासजनितविस्मय कम्प्यमानचन्द्रिका शिरः कम्पना-कचामरचयवीज्यमानामित्यर्थः ॥ १०५ ॥

तदङ्गेति । सैवाङ्गं काव्यार्थतया शरीरं यासान्तास्तदङ्गा स्तद्विषया इत्यर्थः । शब्दादौ मूर्तिभिः ख्याताविति लक्षणात् । तासाम्भोगावलीनां प्रबन्धविशेषाणां गायन्यो गायकाः कर्तरि ल्युट् ङीप् । तासां मध्ये गान-मध्ये निरुक्तिक्रमेषु निष्कृष्टोच्चारणप्रकारेषु कुण्ठितानां लुप्तप्रतिभाना-मप्सरसां स्वयं धृतां हृदः स्वान्तस्य वक्षसश्च मण्डनमलङ्कारभूतां ह्रियं लज्जामेव प्रसादं पारितोषिकमर्पयन्तीं प्रयच्छन्तीं तद्दोषख्यानेन ताः अपि ह्रेलयन्तीमित्यर्थः । गायकेभ्यः स्वधृतवस्त्रालङ्कारादिकं प्रीत्या प्रयच्छन्तीं

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।
आकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि महीभृतः कस्य न भोजयन्तीम् ॥१०७॥
अलङ्कृताङ्गाद्भुतकेवलाङ्गीं स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।
इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥१०८॥
आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपस्तन्मूर्त्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।
उल्लेसुरङ्गानि मुदा न यस्य विनिद्ररोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥१०९॥

अत्र तु ह्रीदानमेव तद्दानमित्युत्प्रेक्षा ह्रियापि स्वयं धृतत्वादलङ्कारत्वात् तदायत्वाच्चेति भावः ॥ १०६ ॥

तारा इति । पुनः रदानां दन्तानां रुचा कान्त्या तारा नक्षत्राणि वदनस्य रुचा चन्द्रं कचानां केशानां रुचा नभश्च जयन्तीम् अतएव कस्य महीभृतोऽक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि क्षौद्राणि आकण्ठमागलं न भोजयन्तीं सर्वस्यापीत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । गतिबुद्धीत्यादिना अणि कर्त्तुरक्षिद्वितयस्य कर्मत्वनिगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदं सकलराजलोकलोचनासेचनकमासीदित्यर्थः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं तच्च संसृष्टाभिस्ताराद्युपमाभिः सङ्कीर्यते तस्य नभोजयन्तीमिति यमकेन संसृष्टिः ॥ १०७ ॥

अलङ्कृतेति । अथाह्वानानन्तरं अलङ्कृताङ्गेभ्योऽद्भुतानि केवलान्यनलङ्कृतानि यस्याः तां स्तवादधिका स्तोतुमशक्या अध्यक्षनिवेद्या प्रत्यक्षगम्या लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तामिमां बहुवचनान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः अन्यथैकवचनान्तलक्ष्मीशब्दस्य उरःप्रभृतित्वात् कप्रसङ्गः शैषिकस्तु वैभाषिकः । विमानेन सभां विशन्तीं इमां भैमीं राजराजिरपाङ्गैः पपौ अत्यादरेण सविलासमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ १०८ ॥

अथ तामद्भुतचेष्टां वर्णयति । आसीदिति । अत्र सभायां असावीदृशो भूपः कोऽपि नासीत् तस्या भैम्या मूर्त्तिरूपेण कुसौन्दर्येणोद्भव-

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना च निपीडिताग्रा मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।
आस्फोटि भैमीमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम ॥११०॥

अस्मिन् समाजे मनुजेश्वराणां तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।
पुनः पुनर्लोलितमौलिना न भ्रुवोरुदक्षेपि तरां द्वयी वा ॥१११॥

स्वयम्वरस्याश्रयमाजिहानां विभाव्य भैमीमथ भूमिनाथैः ।
इदं मुदा विह्वलचित्तभावा दवादि खण्डाक्षरजिह्मजिह्वं ॥११२॥

मङ्गतरक्तो यस्य भूपस्याङ्गानि मुदा विनिद्रै रुदितैः रोमाङ्कुरैः पुलकैः दन्तुराणि विषमाणि सन्ति नोल्लेसुः नोल्लसितानि सर्वस्याप्यङ्गानि उल्लेसु रेवेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

अङ्गुष्ठेति । तत्र सभायां भैमीमवलोक्याङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना अग्रेण तथा मध्यमाया मध्याङ्गुलेर्मध्येन भागेन च निपीडितमग्रं यस्याः सा तर्जनी केन नाम जनेन नास्फोटि अभाजीति यावत् । स्फुटभेदन इति धातोश्चौरादिकात् कर्मणि लुङ् सर्वैणाप्यद्भुताऽनुभावस्फोटिका कृतैवेत्यर्थः ॥ ११० ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् समाजे सभायां खञ्जनस्येवाक्षिणी यस्या स्तां भैमीमवलोक्य लोलितमौलिना आश्चर्यात् कम्पितकिरीटेन मनुजेश्वरेण राज्ञा भ्रुवोर्द्वयी भ्रूद्वयं वा पुनः पुनर्नोदक्षेपितरां सर्वेणातिशयेनोत्क्षिप्तैवेत्यर्थः क्षिपेः कर्मणि लुङि तिङ् आम् प्रत्ययः । अत्र शिरः कम्पभ्रूविकारावद्भुतानुभावावुक्तौ ॥ १११ ॥

अथ राज्ञां वागारम्भाः प्रवृत्ता इत्याह स्वयम्बरस्येति । अथास्मिन्नेव स्वयम्बरस्याश्रयं वरदेशमाजिहानां प्राप्नुवन्तीं हाजः कर्त्तरि शानच् । भैमीं विभाव्य निश्चित्य भूमिनाथैराजभिः मुदा हर्षेण हेतुना विह्वलचित्तभावात् व्यग्रचित्तत्वाद्धेतोरिदं वक्ष्यमाणं खण्डाक्षरमर्द्धोक्तवर्णं जिह्मजिह्वं कुण्ठजिह्वं यथा तथा अवादि उक्तं कर्मणि लुङ् ॥ ११२ ॥

रम्भादिलोभात् कृतकर्म्मभिर्भूः शून्यैव माभूत् सुरभूमिपान्थैः ।
इत्येतयालोपि दिवोऽपि पुंसा वैमत्यमत्यप्सरसा रसायां ॥११३॥
रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्य स्तत्तद्दिगन्तादयमागमाम ।
सौन्दर्य्यसारादनुभूयमाना दस्यास्तदस्याङ्गना कनीयः ॥११४॥
रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क्व नाम जागर्ति महानुदन्वान् ।
कस्मादुदस्यादियमन्यथा श्री र्लावण्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधेः ॥११५॥

अथ विंशतिश्लोक्या वागारम्भानेव वर्णयति रम्भेत्यादि । रम्भादिष्वप्सरःसु लोभात् कृतं कर्म्म यागादिर्यै स्तैः सुरभूमिपान्थैः स्वर्लोकपथिकैः पथीनानित्यमिति नाप्रत्ययः । भूरेव शून्यामाभूदिति हेतोः अत्यप्सरसा तया भैम्या दिवोऽपि पुंसां देवानामपि रसायां भूलोके वैमत्यं वैराग्यमलोपि लुप्तमिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जका प्रयोगाभावा। लुपेः कर्मणि लुङ् । अत्यप्सरसः भैम्याः सौन्दर्यात् स्वर्लोकमतिशेते भूलोकमिति भावः । अन्त्यपादे मत्यमत्यमप्सरसा रसेति व्यञ्जकयुग्मवृत्त्या छेकानुप्रासः अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासः तयोः पूर्व्वोक्तोत्प्रेक्षयोश्च संसृष्टिः ॥ ११३ ॥

रूपमिति । वयं जनाननेभ्यः यद्रूपं सौन्दर्य्यमाकर्ण्य तस्यास्तौ दिगन्तश्च वीप्सायां द्विर्भावः । तस्मादागमाम आगताः स्मः गमेर्लुङि ल्कोरङादेशः । तद्रूपमस्मादनुभूयमानात् सौन्दर्य्यसारात्पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । अङ्गना भूम्ना प्रथिम्ना भावप्रधानो निर्देशः । कनीयोऽल्पीयः युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति विकल्पात्कनादेशः ॥ ११४ ॥

रसस्येति । शृङ्गार इति श्रुतस्य प्रसिद्धस्य रसस्य शृङ्गाररसस्येत्यर्थः । तस्य सम्बन्धे महानुदन्वानुदधिः उदन्वानुदधिश्चेति निपातनात्साधुः । क्व नाम जागर्त्ति कुत्रापि किल प्रकाशत इति विकल्पः सर्वदा क्वचिदस्त्येवेत्युत्प्रेक्षा । कुतः अन्यथा शृङ्गारार्णवाभावे लावण्यवैदग्ध्ययोः सौन्दर्य्यप्रावीण्ययोर्निधिरियं पुरोवर्त्तिनी श्रीर्लक्ष्मीः कस्मात्पयोधेरुदस्यात् पयोध्यन्तरस्य तस्याः श्रिय इवास्याः श्रियो जननसामर्थ्या-

साक्षात्सुधांशुर्मुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः।
एतद्भ्रुवौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या ॥११६॥
लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताडङ्कयुग्मं स्मरधन्विने किं।
सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टाः स्मैतयोर्यान्ति किमन्तरेण ॥११७॥

दिति भावः। अत्रेयं श्रीरिति विषयनिगरणेन विषयिमात्रनिबन्धनाद्भेदेऽप्यभेदे सातिशयोक्तिरेतन्मूला च पूर्वोक्तशृङ्गाररससद्भावोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११५ ॥

साक्षादिति। भैम्या मुखमेव साक्षात्सुधांशुः मुख्यचन्द्रो दिवोऽन्तरिक्षस्य मुखन्तु लाक्षणिको लक्षणागम्यो लाञ्छनकस्य शैषिकष्ठक्। शशाङ्कश्चन्द्रः शशाङ्कत्वादेव लाक्षणिकत्वमिति भावः। स्फुटमित्युत्प्रेक्षा। तथा एतस्याः भ्रुवावेव मुख्यं प्रधानमभिधेयमित्यर्थः। अमोघत्वादिति भावः। दिगादिभ्यो यदिति भावार्थे यत्प्रत्ययः। मुखे भवं शरीरावयवादि अनङ्गचापं पुष्पं पुनः पुष्पन्तु तस्य मुखस्य भ्रूचापस्य गुणः उद्दीपकत्वादिस्तन्मात्रवृत्त्या तत्तद्दृश्यादित्यर्थः। व्याप्तावयोगेन च गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति वैजयन्ती। अत्रापि स्फुटमित्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षेति द्वयोर्निरपेक्षत्वात् संसृष्टिः ॥ ११६ ॥

लक्ष्ये इति। सुदत्या भैम्या ताडङ्कयोः कर्णवेष्टनयोर्युग्मं स्मर एव धन्वी प्राह्मणादित्वादिनिः। तस्मै तादर्थ्ये चतुर्थी। लक्ष्ये शरव्यभूते कुण्डल्यावेव कुण्डलिके चक्रे सति धृतं किं? ताडङ्कयुग्ममेव शरव्यचक्रत्वेन धृतवतो किमित्युत्प्रेक्षा। अतएव तेन स्मरधन्विना सव्यमपसव्यञ्च यथा तथा विसृष्टा विमुक्ता विशिखा वाणास्तयोः शरव्यचक्रयोरन्तरेणैव यान्ति प्रसरन्ति किमित्युत्प्रेक्षा सापेक्षत्वात् सङ्करः। सव्यसाचिनो धानुष्काः शरव्यद्वये शरान् मुञ्चन्तीति भावः ॥ ११७ ॥

तनोतीति। सैषा भैमी इन्दीवरकर्णपूरावेव कुसुमाशुगस्याकीर्त्तिमपकीर्त्तिं तनोति ताभ्यां तस्याकीर्त्तिं जनयतीत्यर्थः। आयुर्घृतमितिवत्कार्यकारणयोरभेदोपचारः कारणेन्दीवरगुणाद कीर्त्तेश्च कालि-

तनोत्यकीर्तिं कुसुमायुधस्य सैषा वतेन्दीवरकर्णपूरी ।
यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्धशरं खलः ख्यापयिता तमाभ्यां ॥११८॥
रजःपदं षट्पदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणं ।
अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टिचापं ॥११९॥
पद्मान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान् छित्त्युर्यमादाय विधिः क्वचित्तान्
सारेण तेन प्रतिवर्षमुञ्चैः पुष्णाति दृष्टिद्वयमेतदीयं ॥१२०॥

मेति भावः । वतेति खेदे कुतस्तत्कारणं तदाह यतः खलः कश्चिद्दोषान्वेषी दुर्जन आभ्यामिन्दीवरकर्णपूराभ्यां इमा एव निदर्श्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तं कुसुमशरं श्रवसोः कर्णयोः कुण्डलिके ताडङ्कौ ते कुण्डलिके लक्ष्ये चक्रे ताभ्यामपराद्धशरं च्युतसायकं अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याच्च्युतसायक इत्यमरः । ख्यापयिता ख्यापयिष्यति कर्त्तरि लुट् । इन्दीवरयोरपि कामशरत्वात् कुण्डलिकावर्हिर्भागे लग्नत्वाच्च दृष्टान्तेनैवाभ्यापराद्धपृषत्कदोषोद्घाटनसौकर्यात्तयोरकीर्त्तिकारणत्वोत्प्रेक्षेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

रज इति । अद्य आत्मभूः कामः रजसां पदं स्थानं धूलीधूसरमित्यर्थः । षट्पदैरेव कीटैः क्रिमिभिः जुष्टं सेवितं दुष्टमित्यर्थः । पुराणं जीर्णं पुष्पमयमात्मनश्चापं हित्वा त्यक्त्वान्तर्मध्ये धृतमुष्टि मुष्टिपिहितत्वाददृश्यमध्यमित्यर्थः । भैम्या भ्रूयुग्ममेव चापमाद्रियताम् अङ्गीकरोतु अमोघत्वादिति भावः ॥ ११९ ॥

पद्मानिति । विधिः स्रष्टा यं पद्मं खञ्जरीटगतश्रेष्ठांशमादाय तान्निःसारान् पद्मान् हिमे खञ्जरीटान् खञ्जनपक्षिणः प्रावृषि वर्षर्तौ क्वचित् क्वापि प्रावृषि छित्त्युः छिन्नवानित्यर्थः । लसिग्टधीत्यादिनाक्नुप्रत्ययः न लोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधात् द्वितीया । तेन सारेण प्रतिवर्षं प्रतिवत्सरमेतदीयं दृष्टिद्वयं उच्चैः पुष्णातीत्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमीदृशी शोभेति भावः ॥ १२० ॥

एतद्दृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणाज्ञौ।
इतीव धात्रा कृततारकालिस्त्रीपुंसमाध्यस्थ्यमिवाक्षियुग्मम् ॥१२१॥
व्यधत्त सौधौ रतिकामयोऽस्याभुक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः।
तदग्रजाग्रत्पृथुशातकुम्भकुम्भौ न सम्भावयति स्तनौ कः ॥१२२॥
अस्याभुजाभ्यां विजिताद्बिसात्किं पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनं।
इहेष्यते तत्र गृहः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥१२३॥

एतदिति। जन उभयतारतम्यजिज्ञासुः लोक एतद्दृशोर्भैमीदृशो रम्बुरुहैः सह विशेषं तारतम्यं तद्गुणज्ञावम्बुरुहरसज्ञौ भृङ्गौ भृङ्गी च भृङ्गश्च भृङ्गौ पृच्छतु पृच्छेर्दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वमितीव इति मत्वेव धात्रा इहैतदीयेऽक्षियुग्मे तारके कनीनिके स्त्रीपुंसावचिदम्पती चतुरादिना समासान्तो निपातः। तयोर्माध्यस्थ्यं मकूटसाक्षित्वमक्षिमध्यवर्त्तित्वमकृत कृतवान् करोतेः कर्त्तरि लुङ् तङि ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः। विवादपदतत्वज्ञौ मध्यस्थस्य साक्षीति भावः। भैमीदृगम्बुरुह तारतम्यकथनाय धात्रा स्थापितसाक्षिमिथुनमिव भाति कनीनिकायुग्ममित्युत्प्रेक्षा ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति। अस्या भैम्या हृदि वासभाजो निवसतो रतिकामयोर्भुक्तं विधेयं वयो यौवनं कर्त्तृ सौधौ व्यधत्त निर्ममे अन्यथा तयोस्तत्र निवासायोगादिति भावः। अतएव कोऽस्याः स्तनौ तयोः सौधयोरग्रे जाग्रतौ प्रकाशमानौ पृथू च शातकुम्भकुम्भौ कनककलशौ न सम्भावयति न वितर्कयति सर्वोऽप्येवमुत्प्रेक्षत एवेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

अस्या इति। अस्या भैम्या भुजाभ्यां विजेतृभ्यां विजिताद्बिसात् मृणालात् पृथगेकैकेनैव तत्प्रसूनं बिसप्रसूनं पद्ममेव करो बलिर्हस्तश्च अग्रह्यत गृहीतं किमित्युत्प्रेक्षा। बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः। जेतुर्जितात्करग्रहणमेव तत्करस्य पद्मत्वं चोचितमिति भावः। तथा हि इहास्या भुजयोस्तत्करत्वेन गृहीतं पद्मं कैर्लोकैर्जनैः श्रियो लक्ष्म्याः

छद्मैव तच्छम्बरजं विसिन्या स्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रसद्म।
उत्कण्टकाद्गुह्गमनेन नालादुत्कण्टकं शातशिखैर्नखैर्यत् ॥१२४॥
जागर्ति मर्त्त्येषु तुलार्थमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः।
यद्यस्ति नाके भुवनेऽथवाध स्तद्वा न कौतस्कुतलोकबाधः॥१२५॥
नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु सृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः।
स्पर्शादिदं स्यात्तुलितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपं॥१२६॥

शोभाया स्टङ्गालयो नेष्यते कर एव कर इत्येव स गीतेय नोच्यते वा, सर्वैरपि तथा क्रियत इत्यर्थः। एतद्धस्तस्य शोभ्टङ्गत्व तन्नालं करत्वप्रसिद्धेर्विशात्मकत्वेन यच्छ्रयं सिद्धमित्युत्प्रेक्षा युक्तेत्यर्थः॥ १२३ ॥

छद्मैवेति। विसिन्याः सम्बन्धि यत्पद्मं शम्बरजं शम्बरदनुजमायाजन्यं छद्मैव मायैव न तु पारमार्थिकमित्यर्थः। इत्येना शम्बरोऽम्बु नीति वैजयन्ती। अस्या भैम्या भुजाग्रं सद्म स्थानं यस्य तत् पद्मं पारमार्थिकं पद्ममित्यर्थः कुतः यद्यस्मादुद्गताः कण्टकाः सूचयः पुलकाश्च यस्य तस्मान्नालाद्दण्डाद्गोद्गमनेन हेतुना शातशिखैः नखैरुत्कण्टकं विसपद्मन्तु सोत्कण्टकं कारणगुणानुविधायि कार्य्यत्वादिति भावः। भैमी पाणिपद्मस्य प्रसिद्धपद्म व्यतिरेकोक्त्या व्यतिरेकालङ्कारः॥ १२४ ॥

जागर्त्तीति। अस्या भैम्यास्तुलायै तुलार्थम् औपम्याय योग्यार्हा काचित्स्त्री मर्त्त्येषु नास्तीत्यत्र नोऽस्माकं योग्यानुपलम्भनं योग्यानुपलब्धिरेव बाधकप्रमाणं जागर्त्ति विलसति अथनाके स्वर्गेऽधोभुवने पाताले चास्ति यदि तर्हि कौतुकुतानां ततस्ततः स्वर्गादिलोकादागतानां तत आगत इत्यण् प्रत्ययः अव्ययात् टिलोपः। बाधः सम्बाधो न स्यादतथा नागच्छेयुरित्यर्थः। अत्रो अनुपलब्ध्यर्थापत्तिभ्यामस्याः त्रिलोक्यामपि तुलाभावो निश्चित इत्यर्थः। अतएवोपमान लोपात्लुप्तोपमालङ्कारः॥ १२५ ॥

नम इति। विधेः स्रष्टुः करेभ्यो हस्तेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु यैरिदं शिल्पमकल्पीति भावः। नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी। अथ

इमां न सृष्टीमसृजत् कराभ्यां वेधाः कुशाध्यासनकर्कशाभ्यां ।
शृङ्गारधारां मनसा न शान्ति विश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥१२७

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण श्रोण्यौ किमेषा स्तनयोर्गुरुर्वी ।
तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीना मुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥१२८॥

नमो नास्तु वा कुतः अस्य विधेः धिया मनसापि न स्पृष्टैः करैः किं पुनः हि यस्मात् स्पर्शात्करस्पर्शादिदं शिल्पं विलुलितं तत्र तत्र प्रस्पष्टं स्यात् किन्तु अनङ्गतया मनोभुवः कामस्यानुरूपंयुक्तम् अस्पृष्ट्वैव निर्माणासम्भवात्त्रैलोक्यविजयिनस्तस्यानङ्गत्वे विनिर्माणशक्तिसम्भवाच्चेति भावः। अत्र भैमी शिल्पस्य विधिकरणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयक्ति स्तत्पापेक्षा चेयमनङ्गसृष्टित्वोत्प्रेक्षेति मङ्करः ॥१२६॥

कुतोऽपि हेतोर्न वैरसृष्टिरियमित्याह इमामिति। वेधाः स्रष्टा सृष्टीं कोमलाङ्गीमिमां कुशाध्यासनेन कुशाक्रमणेन कर्कशाभ्यां कराभ्यां नासृजदयोग्यत्वादिति भावः। तथा शृङ्गारधारां शृङ्गाररसवाहिनीमिमां। शान्ते विषयविरते विश्रान्त्यैधन्वाध्व महीरुहो मरुमार्गवृक्षः तेन विविक्तेन विषयरसानभिज्ञेन मनसापि नासृजत्स्वयमशृङ्गारिणः शृङ्गारिणीसृष्ट्यशक्तेरिति भावः। अत्र विधिकरमनःसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति संसृष्टिः ॥१२७॥

उल्लास्येति। श्रोण्यौ गुरुर्गुर्वी वोतो गुणवचनादिति विकल्पादनिकारः कुचयोर्वेति संशय्येति-शेषः। इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः। धातुः करेणोत्तानपाणिना उल्लास्य नीवीमुदरे गृहीत्वा उन्नमय्येत्यर्थः। तुलिता समं धारितेत्युत्प्रेक्षा। तेन तुलनेनाङ्गुलीनां चतसृणां त्रिभिरन्तरालैरुदीत उद्गतः ईञ् गताविति धातोः कर्त्तरि क्तः। मध्ये त्रिवलीविलासो वलित्रय शोभा यस्याः सा जाता अतो नूनं तुलितेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

निजेति। इन्दुर्निजमात्मीयममृतं पीयूषं क्षीर दध्यादि गोरसश्च

निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानं।
कृत्वेन्दुरस्यामुखमात्मनाभून्निद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥१२८॥
अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन।
अमूनि पुष्पैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥१३०॥
कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेषा नास्याहि शिल्पीतरकारुजेयः।
रूपस्य शिल्पे वयसा च वेधा निर्जीयते स स्मरकिङ्करेण ॥१३१॥

अमृतं व्योम्नि देवान्ने मोक्षे ह्येम्नि च गोरस इति वैजयन्ती। तस्मादुद्य-दुत्पद्यमानं नवनीतं दधिसारः दधिसारो नवनीतमिति हलायुधः। तज्ज-मङ्गं यस्याः सामतएव क्रमोन्मीलितपीतिमानं नवनीतवदेव क्रमावि-र्भूतपीतवर्णामेतां भैमीं कृत्वा निर्माय निद्रालुना निमीलनशीलेनाम्बु-जेन दुर्घटं साध्यसाध्यमस्याः मुखमात्मनाभूत् स्वयमेवाभूदित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमीदृक् अर्थलावण्यसम्पत्तिरिति भावः ॥१२८॥

अस्या इति। चारुश्चतुरः सः प्रसिद्धो मधुर्वसन्त एव कारुः शिल्पी मलयानिलेनोपादानेनास्याः श्वासं निश्वासमारुतं वितेने चकार पुष्पैरमू-नीति हस्तनिर्देशः। अङ्गकानि विदधे वाचं पिकपञ्चमेन कोकिलस्वरेण पिकः कूजति पञ्चममिति वचनात्। चकार ससर्ज इत्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमेषामीदृशीनि सौरभमार्दवमाधुर्याणीति भावः ॥१३०॥

कृतिरिति। एषा भैमी स्मरस्यैव कृतिः सृष्टिर्धातुः कृतिर्न तु हि यस्मादस्या भैम्याः शिल्पीनिर्माता इतरकारुभिः शिल्प्यन्तरैर्जेयोजेयो न अपराजितेन भवितव्यमित्यर्थः। ब्रह्मा तु पराजित इत्यत्राह रू-पस्य शिल्पे रूपनिर्माणविद्यायां वेधाः स्मरकिङ्करेण वयसा यौवनेनापि निर्जीयते ब्रह्मसृष्टेरधिकरणीयत्वादित्यर्थः। अतस्तस्याप्यादसौ स्मरेण जित इति किमु वक्तव्यमिति युक्ता स्मरकृतिरेषेत्युत्प्रेक्षा स्वभावरम-णीयं तद्रूपं यौवनमदनाभ्यां जगन्मोहनं जातमिति तात्पर्यम् ॥१३१॥

गुरोरपीमां भणतोष्ठकण्ठनिरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुः ।
श्रमः स्मरस्यैष भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥१३२॥
आख्यातुमच्छिव्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृक्षु ।
गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलञ्चकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३३॥
स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं वीणावती सुस्वरकण्ठभासा ।
हेमैव कायप्रभयाङ्गशेषे स्वर्णो मतिं क्रामतिमे न कापि ॥१३४

गुरोरिति । इमां भैमीं भणत् वर्णयत् गुरोर्बृहस्पतेरप्योष्ठकण्ठमोष्ठकण्ठञ्च प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्म्मणि द्वितीया । तस्य निरुक्तिगर्वच्छिदया वक्तृत्वाहङ्कारखण्डनेन भिद्भिदादित्वादङ् । विनेतुः शिक्षयितुः ताच्छील्ये तृच्प्रत्ययः । निर्व्वक्तृमशक्यरूपनिर्म्माणमेवास्य शिक्षेति भावः । स्मरस्यैष श्रम ईदृग्रूपनिर्म्माणप्रयासो भवं संसारबन्धं विहाय मुक्तिमतानामनुतापनाय इयात् सुन्दरी न इति पश्चात्तापजननाय भवतीत्युत्प्रेक्षा तया किमुतान्येषामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते दमयन्तीवञ्चरहितां मुक्तिं धिगिति भावः ॥१३२॥

आख्यातुमिति । अथेन्द्रो नलरूपधार्य्यपि निजमत्याख्यां व्रजेण सहस्रेणाक्षिभिः सर्वेष्वङ्गेषु पीतामादरदृष्टां भैमीं तस्या भैम्या एकस्मिन्नेवाङ्गे निखाते प्रवेशिते दृशौ येषां तेषु द्विनेत्रेषु विषये आख्यातुं तेभ्यः कथयितुं सर्व्वविशेषज्ञोऽपि किञ्चिन्न चोदयतीति भावः । गाथासुधायाः श्लोकामृतस्य श्लेषकलायाः श्लेषालङ्कारविद्यायाः विलासैरभ्यासास्तत्सम्पर्केण शोभाभागविलासैश्च आननमेव चन्द्रः तमलञ्चकार श्लिष्टार्थेन श्लोकेन चाकथयदित्यर्थः ॥१३३॥

तमेव श्लोकमाह स्मितेनेति । इयं भैमी स्मितेन गौरी गौरीसंज्ञा काचिद्देवाङ्गनासिता च गौरोऽरुणे सितपीत इति वैजयन्ती । दृशा दृक्शोभया हरिणी कुरङ्गी काचिद्देवाङ्गना च सुस्वरकण्ठभासा सुमधुरकण्ठ-

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन।
व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्ते राखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम्॥१३५॥
स्वं नैषधादेशमशोविधाय कार्य्यस्य हेतोरपि नानलः सन्।
किं स्यानिवज्ञावमधत्त दुष्टं तादृक्कृतव्याकरणः पुनः सः॥१३६॥

ध्वनिसम्पत्त्या वीणावती वीणायुक्ताऽप्सरोविशेषश्च। हेम सुवर्णमप्सरो-विशेषश्च अङ्गेषु शेषैरवशिष्टाङ्गैः कापि तन्वी उपमानार्हा स्त्री मे मतिं न च क्रामति बुद्धिं नारोहति तथा तन्वी मेनकाऽपि मतिं मर्त्यो-चितार्थद्वयमाश्रित्यावादीदित्यर्थः। अत्र एकस्या भैम्या गौरीत्यादि रूपयोल्लेखनादुल्लेखालङ्कारः। नानाधर्मबलादेकं यदि नानेव गृह्यते। नानारूपसमुल्लेखात् स उल्लेख इति स्मृत इति लक्षणात्। सच श्लेषप्रति-भोत्थापित इति सङ्करः। एतावतैव कविनापि श्लेषकलाविलासैरित्यु-क्तम् अस्य च स्त्रीत्वभेदात् कारकभेदाच्चोत्थानादत्र श्लिताशुकार-कभेदादुत्थानमिति सङ्क्षेपः॥१३४॥

इतीति। इति स्तुवान आखण्डलः सविधे समीपे शङ्कितमानसेन मर्त्योपचितार्थोपन्यास चकितचित्तेन नलेन विलोकितः सन् उक्तः श्लिते-नेत्यादिना वाक्यस्य मर्त्योचितमर्थं गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं व्याकृत्य व्याख्याय तस्य नलस्य शङ्कां नुनोद॥ १३५॥

अत्र कविराह स्वमिति। स इन्द्रः स्वं स्वकीयं नैषधस्य नलस्यादेशमनुक्तां दमयन्तीपरिवाक्यमेवाङ्गोविधायावधीर्य्याङ्गो इति पाठे नैषधादेशं दमयन्तीं प्रति नलप्रेषणं विधाय तद्वैफल्ये पुनः कार्य्यस्य हेतो र्दमयन्तीप्राप्तिकार-णात्। षष्ठी हेतुप्रयोगे। नलो न भवतीत्यनलः नञ् समासः। अनलो न भवतीति नानलो नल इत्यर्थः। न समानः सोऽपि सन्नलरूपधारी च सन्नित्यर्थः। पुनः पश्चात्तादृक् तथाकृतं व्याकरणं रागपारवश्योक्तस्या-न्यथाविवरणं येन सोऽपि सन् प्रजपन्नित्यर्थः। स्थानि प्रसक्तिमान्

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जु
विशति विशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।
इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजज्ञे
नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाभिः ॥ १३७ ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवीच यम् ।

तद्वत् किं किमर्थं । दुष्टं पापिष्ठभावं परस्त्रीवाञ्छामधत्त अहो । महेन्द्रस्यापि दुर्व्यसनितेत्याश्चर्यं । अन्यच्च तादृक्कृतव्याकरणो महेन्द्रव्याकरणकर्त्तापि इन्द्रो नैषधादेशम्विधाय तद्रूपधारणेन तदादेशो भूत्वा न अल् अनलेन अनल् नानल् पूर्ववत्समासः । अलित्यर्थः तस्य कार्य्यार्थं किमिति दुष्टमनल्विधाविति निषेधादयं स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्धमित्यर्थः । अन्यच्च तादृक्कृतव्याकरणस्तथा कृतसंस्कारः स इत्ययं शब्दः स्वं स्वकीयमादेशं विधायेति स्वाङ्गविश्लेषः त्यदाद्यत्व प्राप्त्येत्यर्थः । नानलः कार्य्यस्य हेतोरल आश्रित हल् ङ्यादिलक्षणस्यानिकार्य्यार्थं किमिति दुष्टमल्विधाविति प्रतिषेधादनुपपन्नं स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्धमित्यर्थः । अलोकस्य विरोधादत्र प्राथमिकार्थेनैव समाधानेन विरोधाभासोऽलङ्कारः सच श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः तृतीयार्थे नञ् इति विशेषस्यापि सिद्धं तत् स्यन्तदपि वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साधकत्वाद्वाच्यसिध्यङ्गमित्यनुसन्धेयम् ॥ १३६ ॥

इयमियमिति । नेपथ्येन प्रसाधनेन मञ्जुर्मनोज्ञा उर्व्या उर्वशीभूतलोर्वशो सेयं दमयन्तीयमिति पुरोनिर्देशः सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । अधिरथ्यं रथ्यायां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । याति रथ्यायां गच्छतीत्यर्थः । वेदिं स्वयम्वरवेदिकां विशति इत्येवं जनै राजलोकजनै र्जनितैः सानन्दनादैः सन्तोषघोषैः कर्तृभिः सा प्रस्तुता नलहृदि परेषां समीपस्थजनानां भैमी

तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१३८॥

यर्णनस्याकर्णनाप्तिः अन्यासुखलाभो विजज्ञे विहृतः मालिनीवृत्तम् ॥ ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षमिति। तर्केष्वपीति। न केवलं कवितायामेवेत्यर्थः गतमन्यत् ॥ १३८ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशः सर्गः ।

तां देवतामिव मुखेन्दुलसत्प्रसादा
मक्ष्णा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीम-
भूमीन्द्रजा तदनु राजसभां बभाज ॥ १ ॥

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-
रत्नेषु च प्रतिफलन्निजदेहदम्भात् ।

तामिति । तदनु तस्मादानन्दनाटोत्थानादनन्तरमित्यर्थः अनुशब्दस्य लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । भीमभूमीन्द्रजा भैमी-मुखेन्दुः मुखेन्दौ च लसन् प्रसादः प्रसक्तिरनुग्रहश्च यस्याः स्तां प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसक्तिष्विति विश्वः । रसाद्रागादनिमिषेण अक्ष्णा चक्षुषा निभालयन्तीं ईक्षमाणां दर्शनेक्षणनिध्याननिर्वर्णन नि-भालनमिति वैजयन्ती । भलमण्डन इति धातो र्णौरादिका त्कर्तरि ङीप् । यद्यपि प्रायेणायं धातुरात्मनेपदी यदाह भट्टमल्लः, निभालयत ईक्षत इति तथाप्यस्य भ्वादिष्वपि पाठादुभयत्र पठितादुभयपदी न इति मत-मास्थित्यायं परस्मैपदप्रयोग इति द्रष्टव्यं । तां राजसभां सभाराजामनुष्य पूर्वेत्यत्र पर्य्यायाणामेवेष्यत इति नियमात्सभाया अनपुंसकत्वं । देवतामिव चेतसि धृतस्य चिन्तितस्य वरस्य वोढुर्देवदेयार्थस्य च वरो ना रूपजामात्रो र्देवादेरीप्सिते दृतौ इति वैजयन्ती । लाभाय बभाज प्राप सिषेव च अस्मिन् सर्गे वसन्ततिलकावृत्तं लक्षणमुक्तम् ॥१॥

तदिति । तैर्युवभिः सुतनौ दमयन्त्यां दृष्ट्वा परं दृष्ट्यैव न ममज्जे न मग्नं भावे लिट् । हृदयेन केवलं हृदयेनैवापि न ममज्जे किन्तु निर्मलास्ववयव-

दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः
सर्व्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्म्ममज्जे ॥ २ ॥

द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा
यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम्।
चारुः स यादृगभविष्यदभूद्विमानै-
स्तादृक् तदम्बरमवलोकितुमागतानाम् ॥ ३ ॥

कुर्व्वद्भिराशुभवसौरभसम्प्रदानं
भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम्।
आलोकनाय दिवि सञ्चरतां सुराणां
तत्रार्च्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥

भित्तिषु गण्डस्थलादिषु तस्या विभूषारत्नेषु च प्रतिफलतां निजानां देहानां दम्भात् तत्क्षणप्रतिफलितशरीरव्याजात् कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्म कैतवे इत्यमरः। सर्व्वात्मना सर्वाङ्गेनैव ममज्जे दृष्टिमनो मज्जनन्तावदास्तां किन्तु प्रतिविम्बव्याजेन सर्वाङ्गमज्जनं जातमिति सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

द्यामिति। गाधेर्जन्म यस्य स गाधिजन्मा विश्वामित्रः अवर्ज्यो बहुव्रीहि र्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः। द्यां वसुमतीमप्यन्तरा स्वर्गभूम्योरन्तराले अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया। अन्यमेव नाकलोकं स्वर्गान्तरं निरमास्यत यदि निर्मिमीते चेत् माङः क्रियातिपत्तौ लृङ्। स नाकलोको यादृक् चारुरभविष्यत् भवेत् पूर्ववल्लृङ्। तदम्बरमन्तरिक्षं कर्त्तृ स्वयम्बरमवलोकितुमागतानां विमानै स्तादृक् तथा चारु अभूत् अत्राम्बरस्यान्तराले नाकलोकासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिभेदः अभूतोपमेति केचित् ॥ ३ ॥

कुर्व्वद्भिरिति। भूपालचक्रस्य राजलोकस्य चलानाञ्चलताञ्चामराणां मारुतस्यौघं प्रवाहकामं आशुभवसौरभस्य स्वजन्यगन्धस्य सम्प्रदानं सम्प्रदानकारकं कुर्व्वद्भिः स्वसौरभं तत्र सङ्क्रामयद्भिरित्यर्थः। अधिवासधूपै

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप-
नेपथ्यगन्धमयगन्धवहप्रवाहम्।
आलीभिरापतदनङ्गशरानुसारी
संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः॥ ५॥
उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गी
सर्व्वानुवादविधिबोधितसाधुमेधाः।
सौधस्रजः प्लुतपताकतयाभिनिन्यु
र्मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम्॥ ६॥

र्वासधूपेरालोकनाय स्वयम्बरदर्शनाय दिव्याकाशे सञ्चरतां सुराणां तत्र स्वयम्बरे अर्चनाविधिः पूजाकृत्यमभूत् अत्राधिवासधूपस्य सुरासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः॥ ४॥

तत्रेति। तत्र स्वयम्बरे आलीभिः श्रेणीभिः श्रेणीसम्बन्धात् आपतत आगच्छतोऽनङ्गशरानुसरतीति तदनुसारी तत्सदृशो भृङ्गवर्गः अवनीन्द्रचयस्य राजलोकस्य चन्दनं चन्द्रः कर्पूरश्च। अथ कर्पूरमस्त्रियाङ्घनसार श्चन्द्रसंज्ञ इत्यमरः। तयोर्लेपस्तमेव नेपथ्यमलङ्कारस्तस्य यो गन्धस्तन्मयस्य तत्प्रचुरस्य गन्धवहस्य वायोः प्रवाहं संरुध्य मध्ये मार्गमाहत्य सौरभमामोदमगाहत प्राविशत्॥ ५॥

उत्तुङ्गेति। उत्तुङ्गास्तारा ये मङ्गलमृदङ्गनिनादास्तद्भङ्गीनां तत्प्रकाराणां सर्व्वानुवादविधिना प्रतिध्वनिरूपेण कृत्स्नप्रत्युच्चारणेन बोधिता निवेदिता साधुर्मेधा बुद्धिविशेषो यासान्तास्तथोक्ता। धीर्धारणावती मेधेत्यमरः। परोक्तसर्व्वविशेषानुवादस्य मेधाकार्य्यत्वात् तस्य तल्लिङ्गत्वमिति भावः। सौधस्रजः प्रासादपङ्क्तयः प्लुतपताकतया चलत्पताकतया जनेषु विषये निजताण्डवपण्डितत्वं स्वस्य नाट्यकौशलं ताण्डवं नटनंनाट्य मित्यमरः। अभिनिन्युर्व्यञ्जयन्ति स्म मन्ये वाक्यार्थः कर्म। मृदङ्गप्रतिध्वानात्पताकाचलनाच्च वाक्यानुगुणं हस्ताभिनयञ्चक्रुरित्युत्प्रेक्षा॥ ६॥

सम्भाषणं भगवती सदृशं विधाय
वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धरायाः।
ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्या
तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः॥ ७॥

अभ्यागमन्मखभुजामिह कोटिरेषा
येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कञ्चि-
द्यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना॥ ८॥

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा
स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत्।

सम्भाषणमिति। चतुर्दशानां जगतां समाहारश्चतुर्दशजगत् तत्र जन-तायाः जनसमूहानां नमस्या नमस्कार्या नमोवरिव इति क्यचि धातु संज्ञाया मचो यत् क्यस्य विभाषेति क्यचो लोपः। भगवती वाग्देवता तत्र सदसि विनयेन बन्धुरकन्धराया नम्रग्रीवायाः बन्धुरौ नम्र विषमा-विति वैजयन्ती। अस्या भैम्याः दक्षिणपक्षं दक्षिणपार्श्वं श्रिता आ-स्थिता पूर्व्वं वामदक्षिणपार्श्वस्थिता सती सदृशं तत्कालोचितं सम्भाषणं विधाय आगच्छ वत्से! पश्येत्यादि वाक्यमुक्त्वा ऊचे॥७॥

अभीति। हे वत्से! इह स्वयम्वरे येषां मखभुजां देवानां कोटि-रनन्तसङ्ख्या अभ्यागमदभ्यागता येषां पृथक् प्रत्येकमेव कथनम् अब्दानां वत्सराणां शतान्यतिपतति अतिक्रामतीति तथोक्तं तावता कालेनापि वक्तुमशक्येत्यर्थः। अस्यां सुरकोट्यां मनसा परिभाव्यालोच्य कञ्चित् वृणीष्व यं सुरन्तवेयं तावकीना युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् चेति खञ् तवक ममकावेकवचन इति तवकादेशः। चित्तवृत्तिरनुधावति अनुयाति तं वृणीष्वेत्यर्थः॥ ८॥

एषामिति। एषां सुराणां त्वदीक्षणे रसाद्रागादनिमेषता नि-मेषराहित्यं यथा स्वाभाविक्यः स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः। न

आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगै
र्मुग्धे! विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥
एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तरुः स
प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः।
मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्व
न्नाभाति बिन्दुभिरिव च्छुरितः पयोभिः ॥ १० ॥
वक्त्रेन्दुसन्निधिनिमीलिदलारविन्द-
द्वन्द्वभ्रमभ्रममथाञ्जलिमाप्तमौलौ।

निमिषतीत्यनिमिषा इगुपधलक्षणः कः। तेषां भावस्तत्ता तया मिलिता सङ्गता सती द्विधा द्विगुणिताऽभूत् तथैव नन्वयि! मुग्धे! सुन्दरि! विधौ चन्द्रे अमृतपानमपि तवास्ये आस्यचन्द्रे अधरोपभोगैरधरामृतपानैर्मिलितं सत् द्विधास्तु द्विगुणितमस्त्वित्यर्थः। अत्र निमिषत्वामृतपानयोर्द्वैविध्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥९॥

एषामिति। सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य स सर्वरत्नसूतिरित्यर्थः। फलनं धारकस्यैतस्मादनं फलनिष्पत्तावितिधातो र्ल्युट्। तेन सान्वयमन्वर्थं नाम यस्य तन्मुक्ताफलं तन्वन्तता इङ् मुक्ताफलं व्याप्य इत्यर्थः। एषां सुराणां सम्बन्धी स प्रसिद्धस्तरुः कल्पवृक्षः प्राक् पुरा दुग्धा भूमिरेव सुरभिः गौ गौरूपधरा भूमि र्येन तदुक्तम्, प्रमाणं श्रूयते दुग्धा पुनर्दिव्यैर्वसुन्धरा। औषधीरेव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च। वत्सस्तु हिमवानासीत् दोग्धा मेरु र्महागिरिरिति ॥ तस्य गिरेर्मेरोः सम्बन्धि पयोभिः क्षीररूपैर्बिन्दुभिश्छुरितो व्याप्तः पञ्चशाखः पाणिरिवाभातीत्युत्प्रेक्षा। पञ्चशाखः शयः पाणिरित्यमरः। दोग्धुः पाणिः दुग्धबिन्दुभिर्दिग्धो भवति प्रसिद्धं सुरवरेण मेरु स्ते हस्तगामी भवतीति भावः ॥१०॥

वक्त्रेन्द्विति। अथ वाणी वाक्यानन्तरं वक्त्रेन्दोः सन्निधिना सन्निधानेन निमिलीनि सङ्कुचन्ति दलानि ययोस्तयोररविन्दयो र्द्वन्द्वे भ्रम-

कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा
सान्यत्र गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥
तत्तद्विरागमुदितं शिविकाधरस्थाः
साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्य्याः ।
आसन्ननायकविषण्णमुखानुमेय
भैमीविरक्तचरितानुमया नु जग्मुः ॥ १२ ॥
रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो
विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।

इमं भ्रान्तिजननशक्तम् अञ्जलिमात्ममौलौ स्वमूर्ध्नि कृत्वा अपराधाद्वरणाद्धेतो यद्भयं सुरेभ्यस्तेन चञ्चलं यथा तथा ईक्षमाणा सा भैमी अमरैः कृपया अन्यत्र गन्तुमन्वमानि अनुमता प्रणिपातप्रसाद्याः खलु महान्त इति भावः । अत्राञ्जलौ वक्रेन्दुसन्निधिसङ्कुचितारविन्दयुगलभ्रान्ति वर्णनाद्रूपकानुप्राणितो भ्रान्तिमदलङ्कारः इति सङ्करः । कविसम्मत सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतितिविभ्रमं भ्रान्तिमानिति लक्षणात् ॥११॥

तत्तद्विति । शिविकायाश्चतुरस्रया तस्या अधरस्था अधःस्थिता अतएव ते यानस्य धुर्य्या धूर्वहाः । शिरभागवद्ध्युमासोधुरो यड्ठकाविति यत्प्रत्ययः। उदितमुत्पन्नं तत्तद्विरागं तस्या भैम्यास्तेषु तेषु नायकेषु विषये विरागमपरागं मनागीषदपि साक्षात्प्रत्यक्षं न विदुः न विन्दन्ति स्म विदोलटोवेति झेर्जुसादेशः लट् स्म इति भूते लट् । किं त्वासन्नानां पुरोवर्त्तिनां नायकानां विषण्णैरवसन्नैर्मुखैरनुमेयानां भैम्यां विरक्तचरितानाम् अपरक्तचेष्टितानामनुमयानुमानेन आतश्चोपसर्गे इत्यङ् । अनुजग्मुः अन्वासिषुः नायकमुखचेष्टया भैमीवैराग्यमनुमितवन्त इत्यर्थः ॥१२॥

रक्षःस्विति । यानं वाहनमस्तीति यानिनः शिविकावाहिनः तेषां वर्गो रक्षः सु राक्षसेषु निजम् अरक्षणमवेक्ष्य दृष्ट्वा तेषां हिंस्रत्वान्नास्तीति निश्चित्येत्यर्थः । निवृत्तः विद्याधरेषु देवयोनिषु भैम्याः भैमीतः

गन्धर्वसंसदि नगन्धमपि स्वरस्य
तस्याविमृश्य विमुखोऽजनि यानिवर्गः॥ १३॥
दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्षै
र्यक्षैरदर्शि न मुखं त्रपयैव तस्याम्।
ते जानते स्म सुरशाखिपतिव्रतां किं
तां कल्पवीरुधमधिक्षिति नावतीर्णाम्॥ १४॥
जन्यास्ततः फणभृतामधिपं सुदीषा
माञ्जिष्ठमञ्जिमविगाहिपदौष्ठलक्ष्मीम्।

पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी। अधरतां निकृष्टत्वं विमृश्य निश्चित्य तथा गन्धर्वाणां संसदि संघे तस्याः स्वरस्य न गन्धमगन्धमपि लेशस्याप्यभावं नञर्थेन नशब्देन सुप्सुपेति समासः। गन्धो लेशे मन्दीगुणे इति वैजयन्ती। विमृश्य विमुखोऽजनि जातः जनेः कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना कर्तरि चिणादेशः॥१३॥

दीनेष्विति। दीनेषु दरिद्रेषु सत्सु विद्यमानेष्वपि कृता अफला निष्फला वित्तरक्षा धनगुप्तिर्यैस्तैः कृपणैर्यक्षैः त्रपयैव तस्यां भैम्यां विषये मुखं नादर्शि न दर्शितं दृशिर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्। तथा हि ते यक्षास्तां दमयन्तीम् अधिक्षिति क्षितौ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अवतीर्णां सुत्पन्नां सुरशाखिपतिव्रतां कल्पवृक्षपत्नीं कल्पवीरुधं कल्पलतां न जानते स्म किं? ज्ञातवन्त एव अस्या वदान्यतया तेषां युक्ता लज्जेति कारणात्कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। ततः तेषां निधिगोपकानां कुतो वरणवार्त्ताऽपीति भावः॥१४॥

जन्यादृति। ततोऽनन्तरं जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः वधू भृत्या जन्या भृत्या नवोढ़ाया इति केशवः। संज्ञायां जन्या इति यत्प्रत्ययान्तो-निपातः। मञ्जिष्ठाया रागद्रव्यविशेषस्येमं माञ्जिष्ठन्तस्य मञ्जिमानं रामणीयकं विगाहत इति तद्विगाहिनी पदौष्ठस्य पदयोरोष्ठयोश्च लक्ष्मीः शोभा

तां मानसं निखिलवारिभरान्नवीनाम्।
हंसावलीमिव घनागमयाम्बभूवुः॥ १५॥
यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽय-
माख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा।
उद्गत्वरामृतकराङ्कपराङ्कभालां
बालामभाषत सभाततप्रगल्भा॥ १६॥
आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन
यः पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः।
यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शम्भोः
सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः॥ १७॥

यस्या स्तां हंसावल्यामपि योज्यं। ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यं। तां भैमीं नवीनामेता हंसावलीं घना निखिलाद्वारिभरात् जलप्रवाहात्-मानसं मानसाख्यं सरइव सुरौघात् अपादानात्तं विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी। फणभृतामधिपं वासुकिं गमयां बभूवुर्निन्युः॥ १५॥

यस्या इति। अयमखिलवाङ्मयविस्तारः शब्दप्रपञ्चो मुनिभिर्व्यासादिभिर्विभोर्महाशक्तेर्यस्या देव्याः परिणतिः रूपान्तरं आख्यायते सभासु सततप्रगल्भा सा देवी उद्गत्वर मुदित्वरङ्गत्वरश्चेति क्वरबन्तो निपातः। तस्यामृतकरस्येन्दोरर्द्धमिव पराईमुत्कृष्टं भालं ललाटं यस्या स्तां बालां भैमीं पुनरभाषत॥ १६॥

आश्लेषेति। यो वासुकिराश्लेषादालिङ्गनाल्लग्नेन सक्तेन गिरिजायाः पार्व्वत्याः कुचयोः कुङ्कुमेन पट्टसूत्रस्य परिरम्भणात्परिवेष्टनादिव शोण शोभोऽरुणकान्तिः सन् शम्भोर्यज्ञोपवीतस्य पदवीं पदं भजते सेवासु प्रसितस्तत्परः तत्परे प्रसितासक्ताविल्यमरः। सितश्रीः शुभ्रकान्तिः स वासुकिरयमिति पुरोवर्तिनिर्देशः॥ १७॥

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे
सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमूर्तिः ।
कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-
व्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

छित्वैकया रसनयाऽमृतमीश्वरेन्दो
रप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।
आस्वादयन् युगपदेष परं विशेषं
निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥ १९ ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदान
मेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।

पाणाविति । उच्चैरुन्नतः फणी वासुकिः ऐशे ईशसम्बन्धिनि पाणौ मनोहरैर्मणिभी रमणीयमूर्त्तिः कङ्कणभूयं कङ्कणत्वं भुवोभावइति क्यप् । भजति भूतभर्त्तुः कोटीर बन्धनं कपर्दबन्धनं धनुषो गुणो मौर्वी योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य पारगं पारीणममुं वासुकिं भज वृणीष्व । अत्रैकस्य वासुके रनेकेषु कोटीरादिषु क्रमेण वृत्तेः पर्य्यायभेदः । अथानुभावविशेषायौगपद्यसम्भवे तु समुच्चयः ॥ १८ ॥

छित्वेति । एकया रसनया ईश्वरेन्दोर्हरशिरश्चन्द्रस्य अमृत मन्यया रसनया त्वदधरस्य रसमपि रसं च छित्वा युगपदिवास्वादयन् एतदुभयस्य एतस्य रसद्वयस्य विशेषमन्तरं निर्णेतुं क्षमः समर्थः स्याद्यदि द्विजिह्वो रसनाद्वयवानेष परमेष एव क्षमो नान्यइत्यर्थः । ऐन्द्रामृतादेतदधरामृतमेवोत्कृष्टाय इति भावः ॥ १९ ॥

आशीविषेणेति । आशीषि दंष्ट्रायां विषमस्येत्याशीविषः विषधरः पृषोदरादित्वात्साधुः । आशीरुरगदंष्ट्राया मित्यमरः । एतेन वासुकिना ते पुनः तव तु रदनच्छदस्य अधरस्य दंशदानं दंशकरण मनर्थतया नगण्य

बाधां विधातुमधरे ह्नि न तावकीने
पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः
कम्पञ्च वीक्ष्य पुलकञ्च ततोऽनु तस्याः ।
सञ्जातसात्त्विकविकारधियः स्वभृत्यान्
नृत्यान्न्यषेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः ॥ २१ ॥

तद्दर्शिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशै
र्निश्वस्य तत्किमपि दृष्टमनात्मनीनम् ।

मनर्थत्वेन न मन्तव्यं । कुतः हि यस्मात् पीयूषसारेण घटिते निर्मिते तावकीने त्वदीये अधरे बाधां पीड़ां विधातुं दंशेन अस्य शक्तिर्नघटते न सम्भवति अमृतघटितस्य कुतो विषभयमितिभावः ॥ २० ॥

तदिति । ततो वाणीवाक्यानन्तरं तस्य वासुकेः विस्फुरतां स्फारयतां फणानां विलोकनेन भूतभीतेः सञ्जातसाध्वसायास्तस्या दमयन्त्याः कम्पं वेपथुं पुलकञ्च वीक्ष्य सञ्जाता सात्त्विकविकारधीः शृङ्गारसात्त्विकभ्रमो येषां तान् स्वभृत्यान् विलक्षो भैमीभावस्थानलक्षित उरगाधिपतिर्वासुकिर्नृत्यादानन्दनर्तनान्न्यषेधत् न्यवारयत् स्वस्मिन्वैलक्ष्याद्भैमीवैराग्य प्रतीतेस्तेखिन्ना इत्यर्थः । अत्र भृत्यानां भैमीभयसात्त्विकेषु शृङ्गार भ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः । स्तम्भप्रलय रोमाञ्चाः स्वेदो वै वर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्य मित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ २१ ॥

तदिति । तद्दर्शिभिर्वासुकिदृष्टान्तसाक्षात्कारिभिः अत एव स्ववरणे निराशैः कैमुत्यपराहतै रित्यर्थः फणिभिरन्यैः कर्कोटकादि नागैर्निश्वस्य निश्वासं कृत्वा तन्निश्वसितरूपं किमप्यवाच्यमात्मने हितमात्मनीनम् आत्मविश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । तद्विरुद्धमनात्मनीनं दृष्टम् आत्मनो महाननर्थ हेतुराचरित इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मान्निश्वास कारणात्तान् फणिनः प्रति यातुमनसोगन्तुकामानपि विमानं वहन्तीति

यत्तान् प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा
हाहा प्रतीपपवनाच्छकुनान्न जग्मुः॥ २२॥
ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधाना
त्तां राजसङ्गमनयन्त विमानवाहाः।
सन्ध्यानमद्दलकुलात् कमलाद्विनीय
कह्लारमिन्दुकिरणा इव हासभासम्॥ २३॥
देव्याभ्यधायि भव भीरु! धृतावधाना
भूमीभुजस्त्यजत भीमभुवोनिरीक्षाम्।
आलोकितामपि पुनः पिवतां दृशैता
मिच्छापिगच्छति न वत्सरकोटिभिर्व्वः॥ २४॥

विमानवाहाः शिविकावाहिनः कर्मण्यण्। प्रतीपपवनः प्रतिकूलवायुस्त-स्मादेव शकुनान्न जग्मुः दूरत एव परिजह्रुरित्यर्थः। अतएव हाहेति खेदे॥२२॥

ह्रीति। विमानवाहाः शिविकावाहिनः तां दमयन्तीं ह्रिया संकुचन् फणगणो यस्य तस्मादुरगप्रधाना दुरगराजाद्वासुके र्विनीया-पनीय इन्दुकिरणाः हासभासं विकासलक्ष्मीं सन्ध्यायां नमद्दलकुलात्संकुच त्पत्रचयात्कमलाद्विनीय कह्लारं सौगन्धिकमिव राजसङ्गमनयन्त प्राप-यन् ङित्वादात्मनेपदं नीवह्योर्हरतेश्चेति वचनाद्द्विकर्मकत्वम्॥२३॥

देव्येति। देव्या वाग्देव्या अभ्यधायि अभिहितं किं तदाह। हे भीरु! भयशीले! भीरुशब्दादूङ् इत्यूङ् प्रत्यये सम्बुद्धौ नदीह्रस्वः। धृतमव-धानं यया सा भव अवहिता श्रृण्वित्यर्थः। हे भूमिभुजो! भूपा! यूयञ्च भीमभुवो भैम्या निरीक्षामीक्षणं गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्ययः। त्यजत कुतः आलोकितामीक्षितामप्येतां पुनर्दृशा पिवतामास्थया पश्यतां वो युष्माकं वत्सरकोटिभिरनन्ताब्दैरपि इच्छा दर्शनेच्छा नापगच्छति अतो मद्वाक्यमवहिताः श्रृणुतेत्यर्थः॥२४॥

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार
शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन
संक्षोभयन् वितनुतां वितनुर्मुदं वः ॥ २५ ॥
पुष्पेषुणा ध्रुवममूनिषुवर्षजन्म
हुङ्कारमन्त्रबलभक्षितशान्तिशक्तीन् ।
शृङ्गारसर्गरसिकद्व्यणुकोदरि ! त्वं
द्वीपाधिपान्नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

लोकेशेति । योऽनङ्गो लोकेशकेशवशिवान् ब्रह्मविष्णुमहेशानपि शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन सान्तरः सावकाशो विरलो भृशोगाढ़श्चान्तर अभ्यन्तरः शान्तभावः शान्तरसो येषां तान् रागजर्जरितवैराग्यांश्चकार पञ्चानां सङ्घः पञ्चकं सङ्ख्यायाः संज्ञा सङ्घसूत्राध्ययनेषु इति कन्प्रत्ययः। इषूणां पञ्चकेन जगतां पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सङ्क्षोभयन् व्याकुलयन् स वितनुरनङ्गो वो युष्माकं मुदं वितनुतां विस्तारयतु विश्वविजयिनो भगवतः कामदेवस्य प्रसादः कस्य न श्लाघ्य इति भावः ॥२५॥

पुष्पेषुणेति । रसोऽस्यास्तीति रसिकम् अत इनिठनाविति ठन् प्रत्ययः । द्वावणू कारणत्वेनास्यास्तीति द्व्यणुकम् अणुद्वयारब्धद्रव्यं शैषिकः कप्रत्ययः । शृङ्गारस्य सर्गे निर्म्माणे रसिकं प्रवृत्तं यत् द्व्यणुकं तदेवोदरं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः । द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्य्यद्रव्यारम्भ इति तार्किकाः । शृङ्गारमयसर्व्वाङ्गीति भावः । त्वं पुष्पेषुणा ध्रुवं सत्यमिषुवर्षे बाणमोक्षकाले जन्मः उच्चारितो यो हुङ्कारः कोपप्रयुक्तः स एव मन्त्रस्तस्य बलेन सामर्थ्येन भक्षिता भस्मीकृता तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । शान्तिशक्तिः इन्द्रियनिग्रहसामर्थ्यं येषां तानमून् द्वीपाधिपान् नयनयोर्गोचरत्वं दृष्टिविषयत्वं नय पश्येत्यर्थः ॥२६॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्द्धं
भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।
द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य
निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! ॥ २७ ॥
सावर्त्तभावभवदद्भुतनाभिकूपे !
स्वर्भौममेतदुपवर्त्तनमात्मनैव ।
स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीया
मेतद्गृहे परिगृहाण शचीविलासम् ॥ २८ ॥
देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भू
न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।

स्वाद्विति । हे निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! उन्निद्रपद्म विजयसमर्थनेत्रे ! कमलायताक्षीत्यर्थः । ततः स्वादूदके जलनिधौ मधुरोदकसमुद्रे सवनेन सवनाख्येन राज्ञा सार्द्धं भव्याः मनोहराः वारिविहारलीलाः जलक्रीड़ाविनोदाः भवन्तु अतएव पुष्करस्य पुष्कराख्यस्य द्वीपस्य पतिं सवनम् अमुम्भज वृणीष्व ॥२७॥

सावर्त्तेति । रोम्णामम्भसाञ्च भ्रमः आवर्त्तः सावर्त्तभावेन सावर्त्तत्वेन भवन्नद्भुतो विस्मयो यस्मिन् स चित्रीयमाणो नाभिरेव कूपो यस्याः सा तस्याः सम्बुद्धिः सावर्त्तेत्यादि कूपे सावर्त्तत्वं चित्रमिति भावः । एतस्य राज्ञः उपवर्त्तनं देशः नीवृज्जनपदौ देशविषयौ तूपवर्त्तनमित्यमरः । आत्मनैव भौमं भूमिभवं स्वः स्वर्गः एतदीयां श्रियं स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं ढ्रोरिति रेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घः । नार्जयसीति काकुः अर्जयस्येवेत्यर्थः । एतद्गृहे शचीविलासं शचीसौभाग्यं परिगृहाण स्वीकुरु एतद्भूरेव स्वर्गः एतद्राज्यमेव स्वाराज्यम् अयमेवेन्द्रस्त्वमेवेन्द्राणी भवेति रूपकालङ्कारः ॥२८॥

देव इति । तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतले न्यग्रोधः वटवृक्षः न्यग्रोधो बहुपाद्वटः इत्यमरः । तस्य मण्डले मण्डलाकारे तले अध-

स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं
सर्व्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥
न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादे-
र्न्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।
तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां
द्वीपस्य पश्य शिखिपत्त्रजमातपत्त्रम् ॥ ३० ॥

स्तत्रे यः स्वयम्भूः ब्रह्मदेवः स्वयं साक्षाद्वसति किल खलु ? स देव ईषदसमाप्तमन्यदन्यकल्पम् अन्यसदृशं तन्न भवतीत्यनन्यकल्पम् अनन्यसाधारणम् ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः । निजशिल्पं स्वनिर्माणं त्वां विलोक्य सर्व्वेषु कारुषु शिल्पिषु मध्ये करेण करकौशलेन दर्पं करोतु अहङ्करोतु इत्यर्थः । स्पष्टः कीर्त्तिकरं ते रूपशिल्पमिति भावः ॥२९॥

न्यग्रोधनादिति । दिवोऽन्तरीक्षात्पततः आपतत आतपादेः आदिशब्दात् वर्षादेश्च न्यग्भूय अधःस्थित्या रोधनान्निवारणादिव न्यग्रोधं न्यग्रोधशब्दवाच्य मित्युत्प्रेक्षेयम् । उत्तरार्द्धे वक्ष्यमाणातपत्त्रोत्प्रेक्षोपयोगिनी वस्तुतस्तु न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः पचाद्यच् हकारस्य धत्वनिपातनात्साधुः तथा अवरोहन्तीत्यवरोहाः अधोमुखाः शाखाः शाखाशिफावरोहः स्यादित्यमरः । तैरवष्टम्भैरात्मनो भारं शाखाभारं धरतीति तद्धारमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा धरतेः कर्म्मण्यण् प्रत्ययः । किञ्च पाक एषामस्तीति पाकिनां पक्वानां फलानां नीलदलानां नीलपलाशानाञ्च द्युतिभ्यां रक्तश्यामकान्तिभ्यां निमित्तेन तस्य द्वीपस्य पुष्करद्वीपस्य सम्बन्धि शिखिपत्त्रजं मयूरपिच्छोद्भवं तत्प्रसिद्धमातपत्त्रं तद्वत् स्थितमिति निमित्तगुणजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या अत्रास्य प्रथमोत्प्रेक्षयाऽङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसङ्करः । द्वितीयया सजातीयसंसृष्टिः । वटवृक्षमिति शेषः पश्य एतद्राजवरणादेवंविधोद्भुतदर्शनोत्सवलाभो भविष्यतीति भावः ॥३०॥

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राज
हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्त्तिः ।
चित्रन्तु तद्विषद्दिमाद्वयमादिशन्ती
क्षीरञ्च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ॥ ३१ ॥
शूरेऽपि सूरिपरिषत्प्रथमार्च्चितेऽपि
शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।
तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम
यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥३२॥

नेति । राजहंसस्य राजश्रेष्ठस्य कलहंसस्य च राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बे कलहंसयोरिति विश्वः । अस्य यवनस्य प्रियतमा इष्टतमा तत्कान्ता वरटा च कीर्त्तिः कथं न श्वेततां न धवली भवतु श्वेतवर्णा इति द्रुतादौ पठ्यते । तस्माल्लोट् । भुवनेषु लोकेषु सलिलेषु च भुवनं सलिलं लोक इति विश्वः । कथं वा न चरतु किन्तु विषद्दिमाद्वयश्चावल्याद्वैतम् आदिशन्ती क्षीरं चाम्बु च मिथोऽन्योन्यं पृथग्विभक्तं नातनोतीति यत्तच्चित्रं हंसानां क्षीरनीरविवेकस्य जातिधर्म्मत्वात्तदभावो विरुद्ध इति भावः । स चाविवेको धावल्यगुणतो न स्वरूपत इति विरोधसमाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । तथा विषद्दिमाद्वयमादिशन्तीत्यनेन सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता इति तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं पूर्व्वार्द्धे च श्वेत्यभुवनचारीत्वराजहंसप्रियतमात्वाख्यश्लिष्टौ श्लिष्टप्रस्तुत कीर्त्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतराजहंसप्रतीतेः श्लेषसङ्कीर्णार्थसमासोक्तिरित्येतैस्त्रिभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन पूर्व्वोक्तस्य विरोधाभासस्य सङ्करः ॥ ३१ ॥

शूरेइति । इयं दमयन्ती शूरे सूरिपरिषत्सु विद्वत्सभासु प्रथमार्चिते अग्रपूज्येऽपि शृङ्गारभङ्गिमधुरे शृङ्गारविलासकान्तेऽपि कलाकरे सकलविद्यानिदानेऽपि तस्मिन् यवनाख्ये राज्ञि कोमलं कर्णांसृतं नलेति

भ्रूवल्लिकिञ्चननिकुञ्चित मिङ्गितं सा
लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा।
राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवह्नि
चिह्नीबभूव मलिनच्छविभूमधूमः॥ ३३॥

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमथैनां
जन्याजनाहृदयवेदितयैव निन्युः।
अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान
वाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये॥ ३४॥

नाम नामधेयं तस्य न किल नास्ति ह्रीति यत् तन्नलनामराहित्यमेव अयदं दूषणम् आप नाम जयाः हि खल्वित्यर्थः। अनलत्वातिरिक्त मरुचि कारणं किञ्चिदपि नाभूमित्यर्थः॥ ३२॥

भ्रूवल्लीति। विशेषेण जानातीति विज्ञा अभिज्ञा इगु पधज्ञाप्रीकिरः कः। सा दमयन्ती भ्रूवल्ल्याः किञ्चनकिञ्चिन्निकुञ्चितं किञ्चनेति किञ्चिदर्थेऽव्ययन्तस्य विशेषण समासः। तदेवेङ्गितं चेष्टितं तस्मिन् नले अनादरणस्य लिङ्गञ्चकार भ्रूनिकोचने नैव तदनादरं सूचितवतीत्यर्थः। तस्य राज्ञोऽपि मलिनच्छविभूमा वैवर्ण्यभूयस्त्वं स एव धूमस्तस्याः दमयन्त्याः अलाभेन जात स्तज्जः तस्य तापवह्नेः सन्तापाग्नेश्चिह्नीबभूव अनुमापकं जातमित्यर्थः। अतएवानुमानालङ्कारः साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानमिति लक्षणात् किं लिङ्ग धूमाग्न्योरूपक शब्द लक्षयोरलङ्कारगर्भीकरणे विच्छित्ति विशेषाश्रयणात्तर्कानुमानाङ्गे दः॥३३॥

राजान्तरेति। अथ जन्या जनाः भृत्यजनाः जन्या व्याख्याता हृदयवेदितया चित्त ज्ञतयैव प्रेरणां विनैवेत्यर्थः। इन्दुमुखी एनां भैमीम् अन्योराजा राजान्तरं सुप्सुपेति समासः। तस्याभिमुखं यथा तथा निन्युः स्वामिप्रेरणां विना कथं निन्युरत आह अन्यानपेक्षितोऽनपेक्षितान्यः स्वाम्यादेशनिरपेक्षेण इत्यर्थः। बहुव्रीहौ सर्व्वनाम सङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानाद

अथ पुनर्भगवती नृपमन्यमस्यै
निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।
आलोक्यतामयमये ! कुलशीलशाली
शालीनतानतमुदस्य निजास्यबिम्बम् ॥ ३५ ॥
एतत्पुरःपठदपश्रमवन्दिवृन्द-
वाग्डम्बरैरनवकाशतरेऽम्बरेऽस्मिन् ।
उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदाना-
मर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ॥ ३६ ॥

न्यशब्दस्य पूर्वं निपातः । स विधिः कार्य्यस्य तस्मिन् स्वतः समर्थे भव्ये अक-पटे भव्ये कर्मकरे सति प्रधानवाचां स्वाम्यादेशानामवसरो न भवति नास्ति स्वल्पित्यर्थान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

अथ इति । भगवती भारती पुनः भूयः दृश्यतमतया दर्शनीयतमत्वेन सौन्दर्यातिशयेन अवमतावबधीरितौ अश्विनेयौ येन तमन्यं नृपमस्यै भैम्यै निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य अये ! भैमि ! कुलेन शीलेन सद्वृत्तेन च शालत इति तच्छालो अयं नृपः शालीनतया अधार्ष्ट्येन नतन्निजास्य बिम्बमुदस्योन्न-मय्य आलोक्यतां विलूचे उन्नवती भूतेः कर्त्तरि लिटितङ् । स शालाप्रवेश मर्हति लज्जयेत्यर्थः । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोरिति खप्रत्ययान्तो निपातः ॥ ३५ ॥

एतदिति । एतस्य पुरोऽग्रे पठतामपश्रमवन्दिनां वृन्दस्य वाग्डम्बरै वागाटोपैरनवकाशतरे अत्यन्त निरवकाशे अस्मिन्नम्बरे अन्तरिक्षे मत् पदानां मद्वाक्यानां पदं शब्दे च वाक्ये चेति विश्वः । उत्पत्तुमेव पदमव-काशो नास्तीत्यतिशयोक्तिः । आकाशगुणः शब्द इति तार्किकाः । कथञ्चि-दुत्पत्तौ अपि अर्थपुनरुक्तिषु पातुकानां पततां वन्दिवाक्यैः पुनरुक्तार्थाना मित्यर्थः । लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । उत्पदानामर्थः प्रयोजन मेव नास्ति गतार्थत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाक-
द्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्याः ।
एतद्भुजाविरुदवन्दिजयानयापि
किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरं ते ॥ ३७ ॥

शाकः शुकच्छदसमच्छविपत्रमाल-
हारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।
यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन
ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥

नन्विति । ननु भैमि ! अत्रास्मिन् हव्य इति विश्रुतनाम्नि प्रख्यातनामधेये शाकद्वीपं प्रशास्तीति तत्प्रशासिनि तत्स्वामिनि राजनि विषये सुधीषु विद्वत्सु सुधीभवन्त्या विदुषीभवन्त्यास्ते तवान्तरमन्तरङ्गम् अनया श्रूयमाणया एतस्य भुजाविरुदवन्दिभ्यो बाहुप्रशस्तिस्तोतृभ्यः जाता तज्जातया गिरापि रागि रागवत् नाजनि नाजनिष्ट किमिति प्रश्नः जनेः कर्त्तरि लुङि दीपजनेत्यादिना विकल्पाच्चिण्प्रत्ययः चिणो लुगिति तस्य लुक् ॥ ३७ ॥

शाक इति । तत्र शाकद्वीपे शुकच्छदसमच्छवीनां कीरपक्षसदृशच्छवीनां पत्राणां मालां पङ्क्तिं हरतीति तन्मालहारि इष्टकेषीका मालानां चिततूल मालहारिष्विति ह्रस्वः। शाकस्तरुः शाकवृक्षः ‘शाकश्वर्बरवन्दका’ इत्यमरः । तव चित्तं हरिष्यति हरितो दिशो यस्य शाकतरोः पल्लवौघानां राशीनां परिरम्भविजृम्भणेन व्याप्तिमहिम्ना हरितः हरिद्वर्णाः हरितो मृगे ना कनके क्लीबं दिशि स्त्री हरिते त्रिषु इति । जगत्सु ख्याताः हरित इति ख्याताः स्फुरन्ति प्रथन्ते दिक्षु हरिच्छब्दप्रवृत्तेर्हरितवर्णनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायाहरणनिमित्तत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिः तया च तस्य तरोस्सारो व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तु ध्वनिः ॥ ३८ ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा
यन्मारुतः कमपि सम्मदमाददाति ।
कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः
श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥
क्षीरार्णवस्य कटाक्षरुचिच्छटाना
मध्येतु तत्र विकटायितमायताक्षि ! ।
वेलावनी वनततिप्रतिबिम्बचुम्बी
किर्मीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

स्पर्शेनेति । तत्र द्वीपे किल तस्य तरोः पत्रेभ्यो जन्म यस्य तज्जन्मा मारुतः स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण कमप्यवाच्यं संमदमानन्दमाददातीति यत् तदानन्ददानरूपं कौतूहलं विनोदं कौतूहलं विनोदः स्यात् कुतुकञ्च कुतूहलमित्यमरः । भूयः पुनरपि पराशरपुराणे विष्णुपुराणे यत्कथान्तरमन्या कथा तत्र श्रद्धां विधेहि विश्वासं कुरु तत्रैव सकलभूगोलवृत्तान्तकथनादेकदेशसंवादेन तदुक्तकथान्तराणामपि विश्वसनीयत्वादिति भावः । अत्र विष्णुपुराणवाक्यं शाक स्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत् पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते पर इति ॥ ३९ ॥

क्षीरेति । हे आयताक्षि ! तत्र शाकद्वीपे क्षीरार्णवस्य कटाक्षरुचिच्छटानां कटाक्षकान्तिजालानां वृन्दं जालं चक्रवालं जालकं पेटकं छटा इति वैजयन्ती । विकटायितं विकटभावं विलसितमित्यर्थः विकटशब्दाल्लोहितादिक्यङन्ताद्भावे क्तः लोहितादिराकृतिगणः । वेलावनी कूलरेखा वेला कूलेऽपि वारिधेरिति शाश्वतः । तत्र या वनततिर्वनपङ्क्तिस्तस्याः प्रतिबिम्बं चुम्बति स्पृशतीति तच्चुम्बी तद्भाक् अतएव किर्मीरितः कर्बुरितः चित्र किर्मीरकल्माष शबलैताश्च कर्बुरे इत्यमरः । तस्योर्मिचयस्य तरङ्गपङ्क्तेः चारिमा चारुता पृथ्वादित्वादिमनिचि टेरिति लोपः । चापलं

बालातपैः कृततकगौरिकतां कृता द्वि
स्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु।
त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमवारिधारि
पादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४१ ॥
नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्क-
शङ्कां सृजत्वनघजङ्घि! परिभ्रमन्त्याः।
तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्य
काश्मीरसम्भवसमारचनाभिरामम् ॥ ४२ ॥

चाञ्चल्यं युवादित्वादण्प्रत्ययः। ताभ्यां स्मारकाभ्याम् अध्येतु स्मरतु इक् स्मरण इत्यस्मात् लोटि शेषत्वविवक्षाया मधिगर्थेत्यादिना षष्ठी विधानात्तद भावे कर्मणि द्वितीया। अत्र किर्मीरितोर्मिचयस्य सितासितत्वसादृश्यात् तद्विलासस्य कटाक्ष विलसितस्मारकत्वात्तया स्मरणालङ्कारः ॥ ४० ॥

बालातपैरिति। तत्र शाकद्वीपे उदयाचलशिलाः बालातपैः तदा तव विभ्रमभ्रमणे न लीलाविहारेण जातं तज्जं श्रमवारि खेदाम्बु तद्धारिणीभ्यः पादाङ्गुलिभ्यः गलितया च्युतया नखलाक्षया द्विर्द्विवारं कृतां द्विगुणीकृतामित्यर्थः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् कृतकानि कृत्रिमाणि यानि गैरिकाणि धातु विशेषः तत्तां परिशीलयन्तु अनुभवन्तु तथाभूताः सन्तु ॥४१॥

नृणामिति। हे अनघजङ्घि! नासिकोदरेत्यादि विकल्पेन ङीप् प्रत्ययः। तत्र द्वीपे उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्याः विहरन्त्यास्तव काश्मीरसम्भवसमारचनेन कुङ्कुमानुलेपनेन अभिराममतएव दृश्यं दर्शनीयं ऋदुपधाच्च क्लृपिचृतेरिति क्यप् तव।स्यं कर्तृ करम्बितमुदां सम्मिलितानन्दानां नृणां पुंसां नृचेति विकल्पात् दीर्घः। उदयन्मृगाङ्क शङ्काम् उदीयमान चन्द्र सन्देहं भ्रान्तिं वा सृजतु करोतु अलङ्कारोऽपि सन्देह भ्रान्तिमतोरन्यतरोऽस्तु ॥४२॥

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्
काम स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।
अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनाद्यै
र्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४३ ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बभुजद्रुमेऽपि
वाग्देवतायतनमञ्जुमुखाम्बुजेऽपि ।
सामुत्र दूषणमजीगणदेकमेव
नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४४ ॥

एतेनेति । ननु भैमि! एतेन हव्याख्येन राज्ञा ते तव विरहपावकमेत्य वियोगाग्निं प्राप्य स्वं स्वकीयं नाम हव्यसंज्ञा कामं प्रकामं कलितान्वयं गृहीतसम्बन्धं यदन्वभावि अनुभूतम् । अग्नौ हुतत्व.हव्यसंज्ञा सार्थाऽजनीत्यर्थः। इत्थमनुरक्तं तं नृपमङ्गीकरोषि यदि तदायं नृपः स्वमात्मानमपि तव नन्दनाद्यै त्वय्युत्पादितपुत्रपौत्रादिभिर्लब्धान्वयं लब्धवंशप्रतिष्ठमातनोतु धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थत्वाद्दारपरिग्रहस्येति भावः ॥४३॥

लक्ष्मीलतेति । लक्ष्मीरेव लता तस्याः समवलम्बः आधारभूतः भुज एव द्रुमो यस्य तस्मिन्नपि सुजाभिजनसम्पन्नेऽपीत्यर्थः । तथा वाग्देवतायाः सरस्वत्या आयतनं स्थानं मञ्जु मनोज्ञं मुखाम्बुजं यस्य तस्मिन्नपि लक्ष्मीसरस्वत्योरेकाधिकरणेऽपीत्यर्थः । अमुत्र अमुष्मिन् हव्ये राज्ञि सा भैमी एकमेव दूषणमजीगणद्गणयामास गणेर्णौ चङ् ईच् गण इत्यभ्यासस्येकारः । किं दूषणं तदाह अमुष्य हव्यस्य देवो मघवा महेन्द्रोऽपि अर्थी याचिता न बभूवेति यत् नलस्य तु सोऽपि, यद्दूत्यं ययाचे तत्कथमनलमेनं वृणोतेति भावः ॥४४॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्या
दस्माद्विकाशय भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम्।
स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-
वाह्याः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः॥ ४५॥
भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा
हेमोपमेयतनुभासमभाषतैनां।
एनं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिम्
चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति!॥ ४६॥
द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेतम्
क्रौञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण।

लक्ष्मीविलासेति। तदनु तत्परिहारानन्तरं विमानवाह्याः भुवि लोके लब्धा गुणेन सौन्दर्य्यादिना अन्यत्र घ्राणतर्पणेन च प्रसिद्धि र्यया तां दस्मां तां दमयन्तीं गन्धवाहा वायवः सुरभितां सौरभसम्पदमिव लक्ष्म्याः सम्पदः अन्यत्र पद्मायाः विलासवसते लीलागृहात् सुमनःसु विद्वत्सु अन्यत्र पुष्पेषु मुख्याद्स्मानुन्दपात्पद्माच्च विकाशयापनीय पुनः स्थानान्तरं राजान्तरम् अन्यत्र पुष्पान्तरं निन्युः॥ ४५॥

भूय इति। ततोऽनन्तरं भूयः पुनरपि निखिलवाङ्मयदेवता-सकलवागधिदेवता सा सरस्वती हेम्ना उपमेया तनुभाः शरीर-भा यस्याः ताम् एनां दमयन्तीमभाषत हे कुरुविन्दसकान्तिदन्ति! पद्मरागसदृशदशने! नासिकोदरेत्यादिना विकल्पादीकारः। कुरुविन्दः पद्मराग इति विश्वः। सकान्तीत्यत्र समानस्य सभावश्चिन्त्यः। स्वबाहुना बहुवारं निवारितारिं निर्जितशत्रुमेनं राजानं चित्ते कुरुष्व अनुमन्य-स्वेत्यर्थः॥ ४६॥

द्वीपस्येति। द्युतिम— नाम एतं क्रौञ्चस्य द्वीपस्य दयितम् अधि-पतिं चञ्चलस्य दृगञ्चलस्य ·· स्य विभ्रमेण विलासेन पश्य, यन्मण्ड

यन्मण्डले स किल मण्डलसन्निवेशः
पूरस्त्वकास्ति दधिमण्डपयःपयोधेः ॥ ४७ ॥
तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची
क्रौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान्।
हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः
स्कन्देषुछन्दविवरैर्विवरीतुकामः ॥ ४८ ॥
वैदर्भि! दर्भदलपूजनयापि यस्य
गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः।
तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्कमौले
स्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ४९ ॥

यद्देशे स प्रसिद्धो मण्डलसन्निवेशो वर्त्तुलसंस्थानः पाण्डुः पाण्डुवर्णः दध्नो मण्डं मस्तु मण्डं दधिभवं मस्त्वित्यमरः। तस्य पयोधेः समुद्रस्य पूरो राशिस्त्वकास्ति किलेत्यैतिह्ये ॥४७॥

तत्रेति। तत्र क्रौञ्चद्वीपे भवत्याः अङ्घ्रिविहारयाची त्वदर्थी क्रौञ्चो नामाद्रिरस्ति योऽद्रिः हंसावलीकलकलानां प्रतिनादा एव वाचो वचनानि येषां तैः स्कन्दस्य कुमारस्येषुछन्दानां विवरैस्तैरेव मुखैरित्यर्थः। त्वदीयान् गुणान्विवरीतुकामो व्याख्यातुकामइव स्फुरिष्यति प्रकाशिष्यते स्फुरतेः कुटादित्वाद्गुणाभावः ॥४८॥

वैदर्भीति। हे वैदर्भि! यस्य दर्भदलैः कुशपत्रैः पूजनयापि किमुत कमलदलादि पूजनयेति भावः। जनो जन्तुर्जातु कदापि पुनर्मातुगर्भे-नोदेति न जायते तत्पूजनस्य मुक्तिरेव फलमित्यर्थः। तत्तस्य मृगाङ्क-मौलेरीश्वरस्य अर्चनां रचय पूजां कुरु तथाहि स देशः तन्मात्रं स एवैको दैवतं येषां तेषां जनानाम् अभिजायते अस्मिन्नित्यभिजनो जन्मभूमिरित्यर्थान्तरन्यासः। ख्यातः कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यां कुलध्वज

चूडाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशील-
स्तेनाः स्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य ।
तस्मिन् सुवर्णरसरूषणरम्यहर्म्य-
भूभृद्घटा घटय हेमघटावतंसाः ॥५०॥

तस्मिन्मलिम्लुच इव स्मरकेलिजन्म-
घर्मोदबिन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।
जालैर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलोल-
कल्लोलचामरमरुत्तरुणि ! छिनत्तु ॥ ५१ ॥

इति विश्वः । तत्रत्याः सर्वे तदेकशरणास्तत्सेवयोत्पन्नतत्त्वज्ञानाम्-
क्तिमाप्नोति भावः ॥ ४९ ॥

चूडाग्रेति । तस्मिन् देशे स्तनन्धयतीति स्तनन्धयः नासिका स्तन-
योर्धूधेटोरिति खश् प्रत्यये मुमागमः । स्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य बाले-
न्दुशेखरस्य शम्भोः चूडाग्रचुम्बिमिहिरस्य शिखराग्रलग्नसूर्यस्य उदय-
शैलस्य उदयाद्रेः शीलं संस्थानं तस्य स्तेनास्तादृशोरित्यर्थः । हेमघटा-
वतंसा उपरिस्थापितकनककलशा इत्यर्थः । सुवर्णरसरूषणेन हेम-
द्रवस्फुरणेन रम्याणि हर्म्याण्येव भूभृतः पर्वतास्तेषां घटाः पङ्क्तीर्घटय
निर्मापय कनककलशे स्थितानेकसौवर्णप्रासादनिर्माणेन तं भगवन्तमिन्दु-
शेखरं भजेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तस्मिन्निति । हे तरुणि ! तस्मिन् द्वीपे दधिमहोदधेः पूरे लोलाः
कल्लोला एव चामराणि तेषां मरुत् मलिम्लुचश्चोर इव पाटच्चरमलिम्लु
चावित्यमरः । जालैर्गवाक्षरन्ध्रैर्मिलन्सञ्चरन् स्मरकेल्या जन्म यस्य
तद्घर्मोदबिन्दुमयं स्वेदोदकबिन्दुरूपं मन्थौदनेत्यादिना उदकस्य वि-
कल्पादुदादेशः । मौक्तिकमण्डनं मुक्ताभरणं स्वार्थे ठक् मौक्तिकमिति
विनयादि पाठादिति वामनः । छिनत्तु छित्वा हरतु चौरा हि केन-
चिच्छिद्रेण प्रविश्य हारादिकं छित्वादाय पलायन्ते ॥ ५१ ॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेशं
वेशन्तसन्तरणदूरगमक्रमेण।
अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रान्
गन्तुञ्च निःश्रममितः सकलान् दिगन्तान्॥ ५२॥
तस्मिन् गुणैरपि भृते गणनादरिद्रै
स्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे।
दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति
हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि॥ ५३॥
ते निन्यिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मा
द्दंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः।

एतदिति। नवनवं प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः। हंसस्येव वेशः सर्व्वत्र प्रवेशव्यापारो यस्य तत् एतस्य राज्ञो यशः वेशन्तसन्तरणं पल्वलतरणं वेशन्तः पल्वलश्चाल्पसर इत्यमरः। दूरगमो दूरगमनं ग्रह-वृद्द नीश्चिगमश्चेति अप्प्रत्ययः। तयोः क्रमेण रीत्या हंसवदेव इतोऽस्मा-द्देशात् निःश्रमं यथा तथा समुद्रान् सन्तरितुं सकलान् दिगन्तान् गन्तुं चाभ्यासमर्जयति खलु? जिज्ञासायां खलुशब्दः तेन पुनः पुनरेवमभ्य-स्यति किम् अन्यथा कथमस्य सकललोकलङ्घित्वमित्युत्प्रेक्षा व्यज्यते॥५२॥

तस्मिन्निति। तन्वी कृशाङ्गी वोतो गुणवचनादिति विकल्पात् ङीप्। भैमी गणनादरिद्रैः सङ्ख्यान्यूनैरसङ्ख्यैर्गुणैर्भृते पूर्णे तस्मिन् द्युतिमदाख्ये राज्ञि हृदयस्य बन्धं मनःसङ्गं नावाप तथाहि दैवे दिष्टे निरुन्धति प्रतिबध्नति सति प्रयासेन दुःखबाहुल्येन परुषाणि दुष्कराणि पौरुषाणि पुरुषकाराः युवादित्वादण्प्रत्ययः। निबन्धनतां कार्य्यहेतुत्वं न वहन्ति इत्यर्थान्तरन्यासः हन्तेति खेदे॥ ५३॥

त इति। ते प्रकृताः अंसावतंसस्य भुजशिरोभूषणस्य शिविकाया अंशभृतः एकदेशधारिणः पुमांसो वेतनानुजीविपुरुषाः देवानुचराः

रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखाम्
लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम्॥ ५४॥

एकैकमुन्नतगुणं धुतदूषणञ्च
हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम्।
एतां जगाद जगदर्च्चितपादपद्मा
पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतांसाम्॥ ५५॥

ईशः कुशेशयसनाभिशये! कुशेन
द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते।
ज्योतिष्मता सममनेन वनीघनासु
तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः॥ ५६॥

लेखा अदितिनन्दना इत्यमरः। तुषारमयूखरेखां चन्द्ररेखां रत्नाकराद्रत्नाकरं विहाय गिरिशोत्तमाङ्गं शिवशिर इव अमुष्मादमुं नृपं विहायेतरम् अन्यं नृपं निर्ज्जरे प्रापयामासुः ञिन्त्वादात्मनेपदम्॥ ५४॥

एकैकमिति। जगद्भिरर्च्चितपादपद्मा जगद्वन्द्या सरस्वती उन्नतगुणं गुणाढ्यं धुतदूषणं निर्दोषञ्च एकैकमेकमेकं नृपं वीप्सायां द्विर्भावः। एकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लुक्। हित्वा अन्यमन्यं नृपतिं पूर्व्ववद्द्विर्भावः। उपगम्य परित्यजन्तीं तमपि परिहरन्तीम् अच्युतस्य विष्णोर्भुजान्तरात् विच्युतांसां पद्मां लक्ष्मीमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा एतां भैमीं जगाद॥ ५५॥

ईश इति। हे कुशेशयसनाभिशये! कमलसदृशकरे! पञ्चशाखः शयः पाणिरित्यमरः। कुशेन दर्भस्तम्बेन लाञ्छिततनोश्चिह्नितस्वरूपस्य द्वीपस्य कुशद्वीपस्य ईशःस्वामी ते तव वाञ्छितः इष्टो यदि तर्हि त्वं ज्योतिष्मता ज्योतिष्मन्नामकेनानेन कुशद्वीपेश्वरेण समं सह वनीभिर्घनासु वनसान्द्रासु घृतमुदकं यस्य सः घृतोदो घृतसमुद्रः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। तस्य तटीषु तीरेषु चेतश्चित्तं विनोदय विनोदं कारय विपूर्व्वान्नुदतेः विनोदयन्तात्करोतीति ण्यन्ताण्णिच्॥ ५६॥

वातोर्मिलोलनचलद्दलमण्डलाग्र-
भिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।
स्तम्बः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूड-
श्चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥ ५७ ॥

पाथोधिमन्थसमयोत्थितसिन्धुपुत्री-
पत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।
पत्या सहावह विहारमयैर्विलासै-
रानन्दमिन्दुमुखि ! मन्दरकन्दरासु ॥ ५८ ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र
सोपानशोभिवपुरग्रबलिच्छटाभिः ।

वातेति । तत्र कुशद्वीपे अम्बरचुम्बिनी चूडा यस्य सोऽभ्रंकषाग्र इत्यर्थः । अतएव वातस्य वायोरूर्म्मिणा तरङ्गभङ्ग्या लोलनेन कम्पनेन चलद्भिर्दलैः पत्रैरेव मण्डलाग्रैः खड्गैर्भिन्नादभ्रमण्डलान्मेघमण्डलाद्गलद्भिः स्रवद्भिर्जलैः जातः सेको यस्य स कुशस्य स्तम्बो दर्भगुच्छः. अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ इत्यमरः । नेत्राभ्यां निपीयमानः आदराद्दृश्यमानः सन् तव चित्राय विस्मयाय भविता भविष्यति ॥ ५७ ॥

पाथोधीति । हे इन्दुमुखि ! तत्र कुशद्वीपे पाथोधिमन्थस्याब्धिमथनस्य समये उत्थितायास्तादृग्भूतायाः सिन्धुपुत्र्याः लक्ष्म्याः यत्पङ्कजयोश्चरणकमलयोः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः । अर्पणेन पवित्राः शिला यासु तासु मन्दरकन्दरासु पत्या भर्त्रा सह विहारमयैर्विहाररूपैर्विलासैर्विनोदैरानन्दमावह सम्पादयस्व ॥ ५८ ॥

आरोहणायेति । कनककेतकं स्वर्णकेतकदलं गोत्रमभिजनो यस्य तत् तस्य गोत्रं सन्ततिर्वा गात्रं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिस्तद्गात्रि ! तत्सदृशगात्रीत्यर्थः । अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इत्यादिना ङीप् । तत्र कुशद्वीपे भोगी-

भोगीन्द्रवेष्टशतघृष्टिकृताभिरख्वि-
चुम्बाचल: कनककेतकगौरगात्रि ! ॥ ५९ ॥

मन्था नग: स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टि-
लेखाचलद्धवलनिर्भरवारिधार: ।
त्वन्नेलयो: स्वभरयन्त्रितशीर्षशेष-
शेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६० ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमपल्लवानि ।

न्द्रस्य वासुकेर्वेष्टशतघृष्टिभिर्वेष्टनशतानां घर्षणै: कृताभिरश्मसु शिलासु वलीनां वेष्टनमार्गाणां च्छटाभि: समूहैर्हेतुभि: सोपानै: शोभत इति तच्छोभि वपुर्यस्य स: वलिकृतसोपानपङ्क्तिरब्धे: चुम्बाचलो मन्दराद्रि: चुम्बस्वान्तेत्यादिना निपातनात्साधु: । तदारोहणाय सज्ज: सज्जित इवास्ति वर्त्तत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

मन्था इति । भुजगप्रभोर्वासुकेर्वेष्टैर्वेष्टनैर्या घृष्टिरेखा: घर्षणमार्गास्तासु चलन्त्य: प्रवहन्त्यो धवला निर्भर वारिधारा यस्य स: प्रसिद्ध: मन्था मन्थन दण्डो नगोऽद्रि र्मन्दराद्रि: वैशाखे मन्थ मन्थान मन्थानो मन्थ दण्डक इत्यमर: । त्वन्नेलयो: स्वस्य मन्दरस्यैव भरेण भारेण यन्त्रितानि कुञ्चितानि शीर्षाणि यस्य तस्य शेषस्य भूभारं वहत: शेषाङ्गै: शेषाङ्गेनावशिष्टकायेन वेष्टिता तनु: शरीरं यस्य स इति भ्रम मातनोतु भ्रान्तिं जनयतु सर्पो हि शिरसि क्रामतोऽङ्गं स्वाङ्गेन वेष्टयतीति प्रसिद्धम् अत्र कविसम्मत सादृश्य मूलभ्रान्त्य [illegible]नाद्भ्रान्तिमदलङ्कार: ॥ ६० ॥

एतेनेति । हे सुन्दरि ! एतेनेति सर्वशेषपुरीवर्त्तिनिर्देश: ते तव स्तनयुगेन सुरेभस्यैरावतस्य कुम्भौ पाणिद्वयेन दिविषत् द्रुमस्य कल्पद्रुमस्य पल्लवानि आस्येन इन्दुमप्येवं नीरधिमन्थनोत्थं सर्वाणि समुद्र-

आस्येन संस्मरतु नीरधिमथ्यनोत्थं
स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः॥ ६१ ॥
वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्त्तिरत्ने
हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।
मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ
तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न्न भेजे ॥ ६२ ॥
तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं
राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।

मथनोत्थानि वस्तूनि नपुंसक मनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकत्वं वैकल्पिकमेकत्वञ्च । स्वच्छन्दं यथेष्टं स्मरतु संस्वच्छन्दो निरवग्रह इत्यमरः । अत्र कविकल्पितकाद्यद्रमूलस्मृतिनिबन्धनात् स्मरणा-लङ्कारः ॥ ६१ ॥

वेदैरिति । अखिलैः समस्तैः अन्यत्राखिलैरविच्छिन्नसम्प्रदायै र्वेदै र्वेदतुल्यैर्वचोभिः सत्यरूपवाक्यैरन्यत्र यतोवेति वेदवाक्यैः कृतं व्याकृतं कीर्त्तिरत्नं यस्य तस्मिन् हेतुं विनैव निर्हेतुकमेव नित्यः सदातनः परार्थयत्नः स्वयमवाप्तसकलकामतया परार्थैकप्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन् ज्योतिष्मन्ति महीभुजि तया भैम्या भगवत्यमृतांशुमौलौ ईश्वरे मीमां-सया पूर्वमीमांसयेव अनुमति रङ्गीकारो न भेजे न प्राप्तः भजेः कर्मणि लिट् वेदपौरुषेयवादिनी मीमांसा भगवन्तमीश्वरं न सहत इत्याशयः पूर्णोपमा ॥ ६२ ॥

तस्मादिति । अथानन्तरं जन्यजनो यानिवर्गः स्त्रीभावेन स्त्री लीलया धावितपदाञ्चलितचरणां स्वानुरूपचरणचेष्टयैव अन्यतो गमन मनुजानती मित्यर्थः । भावो लीला क्रिया चेष्टा इत्यादि प्राय इत्यत्र इति वैजयन्ती । अन्यत्र स्त्रीभावे स्त्रीलिङ्गे धावितं पदं यान्ञेति पदं यस्याः तां यजयाच यतविच्छ प्रच्छरक्षो नङिति नङ् प्रत्ययस्य यजादिभ्यः

स्त्रीभावधावितपदामभिलष्य याच्ञा
मर्थी निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम्॥ ६३॥
देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा
वागालपत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम्।
अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः
पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम्॥ ६४॥
द्वीपस्य शाल्मलइतिप्रथितस्य नाथः
पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनाऽयम्।

पुंसि प्रयोगे याचेरेव स्त्रीलिङ्ग प्रयोगादितिभावः। तन्वीं कृशाङ्गी मिमां भैमीं तस्मान्नरपतेरपनीय अर्थी याचकोऽभिलष्य विलक्षणोत्कृष्टां याच्ञां याच्ञावृत्तिं विधनान्निर्धनात् पुंसो निवर्त्य वित्तेन धनेन वित्तः प्रतीतः विख्यात इति यावत् वित्तोभोग प्रत्ययोरिति विदेर्लाभ.र्थान्निष्ठानत्वा भावान्निपातनादुभयत्वोभयं साधु भव्यत इति भोगो वित्तः प्रत्ययः ख्यातिः तथाहुः वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यते विन्न इष्यते। विन्नश्च वित्तश्च भोगवित्तेस्तु विन्दते रिति। तं वित्तवित्तं धनाढ्यमिव अन्यं राज्ञोऽपत्यं राजन्यं राजानं निवृत्ये राजश्वशुराद्यत् राज्ञोऽपत्ये जाति ग्रहण मिति वचनाद्राजन्यं क्षत्रियः॥ ६३॥

देवीति। पवित्रित श्चतुर्भुजस्य विष्णोर्वामभागो यया सा लक्ष्मी सरस्वत्यौ देवस्य दक्षिण वामपार्श्ववर्तिन्या वित्यागमः। वाग्देवी सरस्वती गरिम्णा गुणगौरवेण अन्यत्र अर्थगौरवेण अभिरामाङ्गिरमालपत् उवाच किमिति हे वत्से! अरिषु निष्कृपो यः कृपाणः खड्गस्तेन सनाथः सहितः पाणिर्यस्य तस्य राज्ञो गुणानां गणं पाणिग्रहणादनु विवाहानन्तरं गृहाण जानीहि तदा ज्ञास्यसि महिमानमस्येत्यर्थः॥ ६४॥

द्वीपस्येति। हे तिलप्रसवनासिकि! तिलकुसुमसमाननासिके! नासिकोदरेत्यादिना विकल्पात् न ङीष्। यो राजा सुरा मद्यमेवाम्बु

तस्मिन् वपुष्मति न विस्मयसे गुणाढ्ये
रक्ता तिलप्रसवनासिकि ! नासि किं वा ॥ ६५ ॥
विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्वसत्सु
यस्तेषु पञ्चसु बिभाय न शीधुसिन्धुः ।
तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं
सार्द्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥ ६६ ॥
द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-
सौभाग्यकार्म्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।

यस्य तेन पाथोधिना समुद्रेण वलयितस्य सञ्जातवलयस्य वेष्टितस्येत्यर्थः । शाल्मल इति प्रथितस्य द्वीपस्य नाथः स्वामी गुणाढ्ये वपुष्मति वपुष्मदाख्ये अस्मिन् राज्ञि किं न विस्मयसे रक्ता वा अनुरक्ता च किं नासि उभय मप्युचित मेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

विप्र इति । शेरते अनेनेति शीधुरासवः मैरेय मासवः शीधुरित्यमरः । शीङः स्युक्प्रत्यय औणादिकः । शीधुसिन्धुरासवसमुद्रः विप्रे अगस्त्ये एकतम मुदधिन्धयति पिबति सति लटः शतृप्रत्ययः । तेषु पञ्चसु समुद्रेषु त्वसत्सु बिभ्यत्सु स्वयं न बिभाय न भीतः ब्राह्मणो न सुरां पिबेदिति निषेधादितिभावः । तस्मिन् सुराब्धौ अनेन राज्ञा च निजेन आलीजनेन सार्द्धं मधुराः मनोहराः मधुपानकेलीर्विधेहि कुरु ॥ ६६ ॥

द्रोण इति । तत्र शाल्मलि द्वीपे ओषधीनां तृण ज्योतिषां दीप्तिभिस्तस्य द्वीपस्य दीप इव स्थितः अत एव चूड़ायां शिखरे मिलद्भिः सङ्गच्छमानै र्जलदैरेव कज्जलै र्दर्शनीयो दृष्टिप्रियः स द्रोणो द्रोणाख्यो गिरिस्ते तव भाग्यैरेव लभ्यं सौभाग्यं पतिवाल्लभ्यं तस्य कार्म्मण मौषधसाध्यं वशीकरणकर्म मूलकर्म तु कार्म्मण मित्यमरः । वितरिष्यति दास्यति तद्युक्तात् कर्म्मणोऽणितिस्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तन्मयी तद्रूपा उपदा उपायनं उपायन मुपग्राह्य मुपहारस्तथोपदेत्यमरः । वितरिष्यति दास्यति उपलक्षणमेतत्

तद्द्वीपदीप इव दीप्तिभिरोषधीनां
चूडामिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ॥ ६७ ॥
तद्द्वीपलक्ष्म पृथुशाल्मलितूलजालैः
क्षौणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि
योग्यानि ते सरससारसकोषमृद्वि ! ॥ ६८ ॥
एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-
तल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।

सञ्जीवन्याद्यनेकदिव्यौषधिलाभस्ते भविष्यतीतिभावः। अत्र कार्ष्णमयी सुपदार्मिति परिणामालङ्कारः आरोप्यमाणो यदीयस्तद्विषय कार्ष्ण्याकारपरिणामेन प्रकृत प्रभु चित्तावर्जनोपयोगित्वात् आरोप्यमाण मारोपविषयात्मत्वेन स्थितम्। प्रकृतस्योपयोगित्वे परिणाम उदाहृत इति लक्षणात्। अस्य च दीप इवेत्युत्प्रेक्षया संसृष्टिः तस्यास्तु जलदकज्जलेति रूपकेण सङ्करः ॥ ६७ ॥

तद्द्वीपेति। हे सरससारसकोषमृद्वि ! प्रत्यग्रकमलकोमले ! मारुतेन चारु यथा तथा कीर्णैस्तद्द्वीपस्य लक्ष्मचिह्नं पृथुर्महान् यः शाल्मलिर्वृक्षविशेषः स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोरित्यमरः। तस्य तूलजालैः तूलसमूहैर्मृदुनि कोमले क्षौणीतले तव क्रीडा विहारसमये लीला सञ्चरणकाले चरणार्पणानि पादन्यासयोग्यान्यनुरूपाणि भविष्यन्तीति शेषः। तत्रापि स्ना-घ्यमितिभावः। अत्रानुरूप योगोक्तेः समालङ्कारः सा समालङ्कृतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोरिति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

तदिति। तां भैमीमेकतः एकस्मात् क्षितिपतेः स्परं क्षितिपतिं नयन्तस्ते शिबिकाभृतो जन्या एतस्य राज्ञो गुणगणश्रवणकाले विजृम्भमाणस्य तस्या दमयन्त्याः लोचनाञ्चलस्य कटाक्षस्य निकोचनेन सङ्को-

भावस्य चक्रुरुचितं शिविकाभृतस्ते
तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥ ६९ ॥
तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्
काश्मीरपङ्कनिभलग्नजनानुरागे ।
श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्त्तिराजि-
राजद्भुजे भज महीभुजि भैमि ! भावम् ॥ ७० ॥
द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे ! प्रशास्ति
प्लक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।
मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर दृष्टसौख्या
साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारेः ॥ ७१ ॥

यनेन सूचितस्य ज्ञापितस्य भावस्याभिप्रायस्य उचित मर्हं कृत्यं चक्रुः अपराग ज्ञानानन्तर मपसरणमेव उचितमितिभावः ॥ ६९ ॥

तामिति । भारती तां भैमीं पुनरभाषत किमिति ननु भैमि ! काश्मीरपङ्कमिषेन कुङ्कुमपङ्कमिषेणेत्यपङ्कवः । लग्नो जनानुरागो यस्मिन् तस्मिन् श्रीखण्डलेपः चन्दनलेपनं तन्मयीभिर्दिग्जयकीर्त्तीनां राजिभी राजतो भुजौ यस्य तस्मिन्नमुष्मिन् महीभुजि राज्ञि भाव मनुरागं भज अत्र श्रीखण्डलेपे कीर्तिलोत्प्रेक्षा गम्या ॥ ७० ॥

द्वीपमिति । द्विपाधिपतेर्गजेन्द्रस्यैव मन्दं पदं गमनं यस्या स्तस्या सम्बुद्धिः अयं क्षितिपः प्लक्षेण प्लक्षवृक्षेण उपलक्षितं चिह्नितं द्वीपं प्लक्षद्वीपं प्रशास्ति तस्मान्मेधातिथेर्मेधातिथिनाम्नोऽस्य राज्ञ उरसि दृष्टसौख्या जनितानन्दा सती यमलयोरर्जुनवृक्षयोः ककुभवृक्षयोः तद्रूपधारिणो रसुरयो ररेर्विष्णोरुरसि यथा साक्षात्कमला लक्ष्मी रिव स्फुर भाहि ॥७१॥

प्लक्षेति । अत्र प्लक्षद्वीपे अधिशाखं शाखायां विलम्बिनीभिर्दोलाभिर्लोल मखिलाङ्गं यस्या स्तथा जनतया जनसमूहेन जनितोऽनुरागो

प्लक्षे महीयसि महीवलयातपत्रे
तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।
खेलां विधातुमथ शाखविलम्बिदोला-
लीलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७२ ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशु-
र्न श्रद्दधातु रसमिक्षुरसोदवाराम् ।
द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेषवेषं
सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! ॥ ७३ ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मि-
न्नश्नाति यस्तदितरत्रिदशानभिज्ञः ।

यस्मिन् तस्मिन् महीवलयस्यातपत्रे महीयसि महत्तरे प्लक्षवृक्षे ईक्षिते सति तथापि खेलान्दोलाक्रीडां क्रीडा खेला च कूर्दन मित्यमरः । विधातुं कर्तुं मतिरिच्छा भवित्री भाविनी खलु ? परकीयविहारदर्शनात् स्वस्यापि तदभिलाषो भवतीतिभावः ॥ ७२ ॥

पीत्वेति । हे चमत्कृत चकोर चलाचलाक्षि ! चकित चकोर चञ्चलाक्षि ! वसुधासुधांशुर्भूचन्द्रोऽयं मेधातिथिस्तवाधरसुधा मधरामृतं पीत्वा यस्य द्वीपस्य परिवेषवेषं परिध्याकारं दधताम् इक्षुरस एवोदकं यस्य तस्येक्षुरसाब्धेर्वारां वारिणां रसं स्वादं न श्रद्दधातु नाभिलषतु श्रद्धास्तिक्याभिलाषयोरिति वैजयन्ती । अमृतास्वादलोलुपस्य किमिक्षुरसगण्डूषै रितिभावः ॥ ७३ ॥

सूरमिति । तस्मिन् प्लक्षद्वीपे तस्मादिन्दोरितरेषां त्रिदशानाम् अनभिज्ञः इन्दोरन्यं देवमभजमानो यः सूरे भक्तिर्यस्य सौरः सूर्यभक्तः भक्तिरित्यण् । सूरं सूर्यमिव इन्दुमवीक्ष्य नादृष्ट्वा नाश्नाति न भुङ्क्ते तस्यैन्दवस्य इन्दुभक्तस्य पूर्ववदण्प्रत्ययः । भवत्या चास्य निरीक्षयैव त्वन्मुखदर्शनेनैव सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । दर्शे अमावास्यायां मश्नतो भुञ्जान-

तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव
दर्शेऽन्नतोऽपि न भवत्यवकीर्णिभावः ॥ ७४ ॥

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या
त्वन्नेत्रयोरिह तत्र विपाशि जाता ।
नीराजनाय नवनीरजराजिरास्तां
मत्वाञ्जसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७५ ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा
दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।

स्यापि भाव अविकीर्णिभावः क्षतव्रतत्वं अवकीर्णि क्षतव्रत मित्यमरः । त्वन्मुखस्यैव मुख्येन्दुत्वात्तद्दर्शनादेव इन्दुदर्शनव्रतिनां भोजनाधिकारसिद्धिः । नास्ति व्रत भङ्गदोष इति भावः । एतेनैव तन्मुखे इन्दोर्भ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥ ७४ ॥

उत्सर्पिणीति । या विपाशानाम तरङ्गिणी तद्वीपस्य उत्सर्पिणी दूरस्था न किल ? तत्र तस्यां विपाशि विपाशायां विपाशा तु विपाट्स्त्रियामित्यमरः । जाता नवा नीरजराजिः पद्मपङ्क्तिस्त्वन्नेत्रयोर्नीराजनाय आस्तां तिष्ठतु अञ्जहेत्यद्भुते राजमाने दीप्यमाने अत्रास्मिन् मेधातिथिनाम्नि राजनि अञ्जसा सत्यमनुरज अनुरज्यस्व रञ्जे भौवादिकात्लोटि सिप् रञ्जे श्चेत्युपधानकारस्य लोपः ॥ ७५ ॥

एतदिति । एतस्य राज्ञो यशोभिरखिलेऽम्बुनि जले दुग्धीकृते क्षीरीकृते सति अद्य हंसास्तस्योभयस्य दुग्धाम्बुद्वयस्य व्यतिभेदे विवेके मुग्धा मूढाः सन्तु किन्तु क्षीरे पदे पयसि पदेऽपि क्षीर पयः पदयोर्विषय इत्यर्थः । नानार्थकोशस्य क्षीरं नीरे च दुग्धे पयोऽम्भसि च दुग्धे चेत्यादिना अनेकार्थनिघण्टो विषयस्तत्प्रतिपाद्य भूतमित्यर्थः । द्वय वाचिभूयमर्थद्वयवाचित्वं भुवो भाव इति क्यप् । क्षीरपद पयः पदयोर्निघण्टो विषयस्तत्प्रतिपाद्यभूतं उक्तमर्थद्वयवाचकत्वमद्य स्फुषोद्यं मिथ्यो-

क्षीरे पयस्यसि पदे द्वयवाचिभूयं
नानार्थकोषविषयोऽस्य स्रुषोद्यमस्तु ॥ ७६ ॥
ब्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूषोः
कीर्त्तिं सचैव च समादिशतः स्म कर्त्तुम्।
स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपार-
वेलाचलाक्रमणविक्रमकक्रमेण ॥ ७७ ॥
अम्भोजगर्भरुचिराथ विदर्भसुभ्रू
स्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम्।

दितमस्तु सलिलस्यापि दुग्धभावेन द्वितीयार्थासम्भवादिति भाव।
राजसूय सूर्यमृषेत्येत्यादिना निपातनात्साधुः। अत्राखिलेऽम्बुनि दुग्धी-
कृते इति सामान्यालङ्कारः तदुपजीवनेन हंसानां क्षीरनीरविवेक-
सम्बन्धेऽपि क्षीरपयःपदयोरर्थद्वयसम्बन्धे तदसम्बन्धरूपातिशयोक्ति
द्वयोत्थापनात् सङ्करः ॥ ७६ ॥

ब्रूम इति। नलं नैषधमपि अलमत्यर्थमाजुहूषोः सस्पर्धकाह्वातुमि-
च्छोर्नलसमानस्यास्येत्यर्थः ह्वयते राड् पूर्वात् सन्नन्तात्मनेपदिन
सनन्ताद्युप्रत्ययः न लोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधान्नलमिति कर्मणि द्वितीया।
अस्य मेधातिथेर्माहात्म्यमिति शेषः। किं ब्रूमः वक्तुमशक्य मित्यर्थः। तथा
हि स नलस्य एष मेधातिथिस्य स्वद्वीपयोः प्लक्षजम्बूद्वीपयोः सीमनि
सरिदीश्वरपूरस्याब्धिप्रवाहस्य पारे वेलायां परतीररेखायाम् अच-
लस्य आक्रमण मेव विक्रमं तत्क्रमेण यौगपद्येन कर्त्तुं कीर्त्तिं प्रत्येक्य-
कर्त्री समादिशतः स्म समादिष्टवन्तौ द्वीपान्तरेष्वप्यनयोः कीर्त्तिसञ्चार
इति भावः ॥ ७७ ॥

अम्भोजेति। अथैतद्वाक्यश्रवणान्तर मम्भोजगर्भवद्रुचिरा रम्या
दृष्टि स्तद्वदरुणेत्यर्थः। विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी प्रशस्तोगर्भो गर्भरूप स्तं
पूर्ववयसमपीत्यर्थः। प्रशंसायां रूपप्। रूपजितत्रिलोकं रूपेण सौ-

वैराग्यरूक्षमवलोकयति स्म भूपं
दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ७८ ॥
ते तां ततोऽपि चकृषुर्जगदेकदीपा
दंशस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।
चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां
सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ७९ ॥
भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता
विस्मेरया वचनदेवतया तयाथ ।
वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणा-
निक्वाणया पुनरभाणि रुगेक्षणा सा ॥ ८० ॥

न्दर्येण जितास्त्रयो लोका येन तं पुष्पचापेऽप्यदृष्टं येऽस्थ्यं । भूपं मेधातिथिं पुष्पचापं कामं पुरत्रयरिपोः ईश्वरस्य दृष्टिरिव वैराग्यरूक्षं वैराग्येणापरागेण रूक्षं परुषं यथा तथा अवलोकयति स्म ॥ ७८ ॥

ते इति । अंसस्थलेषु स्थितः समान एकरूपो विमानदण्डो येषान्ते समविभक्तभराइत्यर्थः । ते धुर्या स्तां भैमीं सोत्कण्ठायाश्चन्द्रलेखोत्सुकायाः कैरववन्याः सुकृतप्ररोहाः भाग्यविलासाः उदयिनीं उदयोन्मुखीं चन्द्ररेखां जगदेकदीपाश्चण्डद्युतेस्त्वष्टांशोरिव जगदेकदीपास्ततो मेधातिथेरपि चकृषुरपनिन्युः । सूर्यस्य तेजस एव चन्द्ररूपेण कुमुदानन्दकारत्वेन । वराहमिहिरः । यत्तेजः पितृधाम्नि शीतमहसः पाथोमये मण्डले संक्रान्तं कुमुदाकरस्य कुरुते काचिद्विकाशश्रियमिति ॥ ८० ॥

भूपेष्विति । तेषु भूपेषु द्वीपाधिपतिषु मनागीषदपि न दत्तचित्ता असक्तान्तरङ्गा रुगेक्षणा सा भैमी अत एव विस्मेरया विस्मितया न कपीत्य दिना रप्रत्ययः । वाणीगुणोदयेन माधुर्यादिवाग्गुण प्रकर्षेण तृणीकृत स्तिरस्कृतः पाणिवीणायाः निक्वाणो यया तया वीणाधिकवाणीगुणया वचनदेवतया तया अथ पुनरभाणि ॥ ८० ॥

यन्मौलिरत्नमुदितासि सएष जम्बु-
द्वीपस्त्वदर्थमिलितैर्युवभिर्व्विभाति ।
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्पः
कन्दर्पलोक इव खात् पतितस्त्रुटित्वा ॥ ८१ ॥
विष्वग्वृतः परिजनैरयमन्तरीपै
स्तेषामधीश इव राजति राजपुत्त्रि ! ।
हेमाद्रिणा कनकदण्डमयातपत्त्रः
कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८२ ॥
एतत्तरुस्तरुणि ! राजति राजजम्बूः
स्थूलोपलानिव फलानि विसृज्य यस्याः ।

यदिति । हे भैमि ! त्वं यस्य जम्बूद्वीपस्य मौलिरत्नं भूत्वा उदिता उत्पन्नासि स एष जम्बूद्वीपस्तुभ्यं त्वदर्थं मिलितैर्युवभिर्हेतुभिर्विभाति क इव भवभीत्या रुद्रभयेन कम्पः अत एव बहुना अनेकेन दोलायितेन दोलनेन त्रुटित्वा खात्स्वर्गात्पतितः खर्मिन्द्रिये सुखे स्वर्गे शून्यवर्त्मनि विहायसीति विश्वः । कन्दर्पलोकः कामजगदित्युत्प्रेक्षा विभाति लोकान्वयो वा ॥ ८१ ॥

विष्वगिति । हे राजपुत्रि ! अन्तर्गता आपो येषां तान्यन्तरीपाणि प्लक्षद्वीपादीनि द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीप मित्यमरः । तैरेव परिजनैर्विष्वक्समन्तादृतः । हेमाद्रिणा मेरुणा कनकदण्डं कनकमय दण्डमातपत्रं कनकातपत्रमेव यस्य सः मेरोः शिरसि विशालत्वादन्यत्र तनुत्वादेकस्यैव दण्डत्वेनातपत्रत्वेन च रूपणम् । कैलासस्य रश्मिचय एव चामरचक्रं चामरजालं तच्चिह्नं यस्य सः अयं जम्बूद्वीपः तेषां द्वीपान्तराणामधीश इव राजतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

एतदिति । हे तरुणि ! एतस्य जम्बूद्वीपस्य तरुसिद्ध्रुमो राज जम्बूः जम्बूविशेषः अथो राजजम्बूः सुरभिच्छद इति वैजयन्ती ।

सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-
यूथानि केन तरुमारुरुक्षुः पथेति ॥ ८३ ॥
जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति कृत्स्ना
कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्रि यस्याः ।
तज्जाम्बवद्रवभवास्य सुधाविधाम्बु
जम्बूः सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठि ! ॥ ८४ ॥

राजति स्थूलोपलान् गण्डशैलानिव स्थितानि यस्या जम्ब्वाः फलानि विलोक्यालोच्य सिद्धस्त्रियः प्रियं स्वदयितं दन्तियूथानि करिघटाः केन पथा तरुं मारुरुक्षुरिति इदं वचो निगदन्ति गजप्रमाणानि तत्फलानीत्यर्थः । अविशासिरित्यत्र अवेरर्थपच्छ्याद्देर्द्विकर्मकत्वम् अत्र जम्बूफलेषु दन्तिभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ८३ ॥

जाम्बूनदमिति । कम्बोः शङ्खस्य कण्ठइव कण्ठो यस्या तस्याः सम्बुद्धिः हे कम्बुकण्ठि ! अङ्ग गात्र कण्ठेत्यादिना ङीष् । तेषां पूर्वोक्तानां जाम्बवानां जम्बूफलानां द्रवात् रसाद्भवा त..वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवमित्यमरः। फले लुक् जम्बा वेति विकल्प द लुक् । सुधायाः विधेव विधा प्रकारो येषां तानि तद्विधानि तत्प्रकाराण्यम्बु यस्या सा सुधाविधाम्बुर्जम्बाख्या-सरित् अस्य जम्बूद्वीपस्य सीमनि वहति प्रवहति किञ्च यस्या जम्बूनद्याः सम्बन्धिनि कृत्स्ना समस्ता सा प्रसिद्धा मृत्स्ना प्रशस्त मृत्तिका मृत्स्नमृत्तिका प्रशस्तातु मृत्सा मृत्स्नाच मृत्तिका इत्यमरः। सस्नौ प्रशंसायामिति स्न प्रत्ययः । तव रुचा शरीरकान्त्या विजितश्रि निर्जितशोभं नपुंसके ह्रस्वः । जम्बूनद्यां भवं जाम्बूनदं सुवर्णमिति जगति विश्रुतिं विख्यातिमेति ॥ ८४ ॥

तस्मिन्निति । रम्भे कदलिस्तम्भाविवोरू यस्याः सा रम्भोरूः ऊरूत्तरपदादौपम्यइत्यूङ्प्रत्ययः तस्याः सम्बुद्धिः नदीह्रस्वः हेरम्भोरु ! तस्मिन्

तस्मिन् जयन्ति जगतीपतयः सहस्र-
मस्त्राम्बुसान्द्ररिपुतद्दनितेषु तेषु ।
रम्भोरु ! चारु कतिचित्तव चित्तबन्धि-
रूपान्निरूप्य मुदाहमुदाहरामि ॥ ८५ ॥
प्रत्यर्थियौवततमस्तमालमालो-
न्मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्य्यसूर्य्ये ।
अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसन्ततीनां
विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति ! किन्ते ॥ ८६ ॥
तत्रानुतीरवनवासितपस्विविप्रा
सिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।

जम्बूद्वीपे जगतीपतयः भूपतयः सहस्रं जयन्ति अस्त्रैः प्रोक्षितैः अम्बुभिर्बाष्पैश्च यथासङ्ख्यं सान्द्राः सिक्ता रिपवस्तद्वनिताश्च येषां तेषु हतारिष्वित्यर्थः। तेषु भूपेषु मध्ये कतिचित् चित्तबन्धि चित्तग्राहि रूपं येषां तान् भूपानहं मुदाहरामि कथयामि मुदा हर्षेण चारु निरूप्य सम्यगवधार्य ॥ ८५ ॥

प्रत्यर्थीति। हे दमयन्ति ! प्रत्यर्थिनां यौवतं युवतिसमूहं भिक्षादित्वादण्प्रत्ययः। तस्य वतमा स्तमालमाला स्ता एव उन्मिषत्तमांसि तेषां प्रकरस्य तस्कर मपहारकं यच्छौर्यन्तत्र सूर्ये गुणसन्ततीनां गुणसम्पदां विश्रान्तिधामनि विश्रामस्थाने अस्मिन्नवन्तिनृपतौ अवन्तिनाथे ते मनः किम् ? ॥ ८६ ॥

तत्रेति। तत्र अवन्तिदेशे अनुतीरं तीरे विभक्त्यर्थे वायस्य चायाम इति वा अव्ययीभावः। तद्वनानि यावत्तीरमायतानीत्यर्थः। तद्वासिन स्तपस्विनो विप्रा यस्यां सा सिप्रा नदी तव जलकेलिकाले ऊर्मिरेव भुजा तया आलिङ्गनानि दधती कुर्वती तथा हास्यं विकासश्चितञ्च तद-

आलिङ्गनानि दधती भविता वयस्या
हास्यानुबन्धरमणीयसरोरुहास्या ॥ ८७ ॥
अस्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी
जागर्त्ति या सुभगयौवतमौलिमाला।
पत्याङ्गकायघटनाय मृगाक्षि! तस्याः
शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययापि ॥ ८८ ॥
निःशङ्कमङ्कुरितता रतिवल्लभस्य
देवः स्वचन्द्रकिरणाम्रुत सेचनेन ।

नुबन्धेन तद्योगेन रमणीयं सरोरुहमेवान्यत्र तदिति वास्यं यस्याः सा सती वयस्या भविता सखी भविष्यति ॥ ८७ ॥

अस्येति । भवस्य पत्नी भवानी पार्वती इन्द्र वरुण भवेत्यादिना ङीष् नुगागमश्च । अस्य अवन्तिनाथस्य उज्जयिनीं पुरमधिशय्याधिष्ठाय अयङ् इकिङितीत्ययङ् आदेशः अधिशीङ् स्थासां कर्मेति अधिकरणस्य कर्मत्वं । जागर्ति प्रकाशते या भवानी सुभगस्य पतिवल्लभस्य यौवतस्य युवतिसमूहस्य मौलिमाला शिरोभूषणं हे मृगाक्षि ! पत्या भर्त्रा सह अङ्गं कायस्याङ्गकायः अङ्गं नपुंसकमिति समासः । तस्य घटनाय तस्या भवान्याश्चिरं वरिवस्यया परिचर्यया नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् अप्रत्यया-दिति स्त्रियां अकारप्रत्यये टाप् । शिष्यापि भविष्यसि न केवलं पूर्वोक्त विप्राविहारादि सम्पत्तिरेव किन्तु सर्वसौभाग्यभूतं भवानी शिष्यत्वमपि ते भविष्यतीतिभावः ॥ ८८ ॥

निःशङ्कमिति । तत्र उज्जयिन्यां स देवो रुद्रो महाकालनाथः । सुदृशां हृदयेषु स्वचन्द्रकिरणाम्रुत सेचनेनैव रतिवल्लभस्य निःशङ्कमङ्कु-रिततां मङ्क्षुतांकुरत्वं पुनरुत्पन्नत्वमिति यावत् चन्द्रभासां स्मरोद्दीपक-त्वादिति भावः । अवलोक्य तस्य कामदेहदाहस्य सफलतस्य फलं किमाह ?

तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्र
स्तद्दग्धदाहफलमाह स किं न विद्मः ॥ ८९ ॥

आगःशतं विदधतोऽपि समिद्धकामा
नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका
नाध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९० ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं
सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना तम् ।
अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा
जानामि सख्यमविलोकनमेव रम्यम् ॥ ९१ ॥

किं ब्रूते? न विद्मः स्वदग्धस्य कामस्य स्वशिरश्चन्द्रिकासेकादेव दग्धबदरादिवत्पुनः सहस्रधा प्रादुर्भावे स्वप्रयासस्य किं प्रयोजकं वक्ति इत्यर्थः ॥८९॥

आग इति । समिद्धकामाः नित्यप्रदीप्तमन्मथाः । अतएव वामाः वक्रशीला अपि स्त्रियः प्रतीपदर्शिनी वामा इत्यमरः । आगसामपराधानां शतं विदधतः कुर्व्वाणस्याप्यस्य परुषमक्षरं निष्ठुरवाक्यं नाधीयते नामनन्ति न जल्पन्तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह तत्रोच्चार्यन्यामनध्यायहेतुतिथेः शुक्लप्रतिपदः केतुश्चिह्नभूता हरमौलौ शयालुः स्वापुका आलुचि शीङ् स्पृहिगृहीत्यादालुच् । एका चान्द्री रेखा नापैति तत्र हरशिरोगतैकेन्दुकलानित्ययोगात्सर्व्वासामपि तिथीनां शुक्लप्रतिपत्त्वेन परुषाक्षरस्मृतीनां नित्यानध्यायहेत्वर्थः तत्र नित्यसन्निहितहरशिरश्चन्द्रिकोद्दीपितमन्मथाग्नितया खण्डितादयोऽपि नायिकाः शतशोऽपराध्यन्तमप्येनं परुषमाभाषितुं नोत्सहन्त इति भावः ॥९०॥

भूपमिति । कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य कुण्डिनप्रधानभूमीन्द्रस्य भीमभूपस्य नन्दना दुहिता नन्द्यादित्वात् ल्युट् प्रत्यये टाप् । सा दमयन्ती दूरतरानुरक्तां गाढसक्तं तं भूपं न व्यलोकत नैक्षत अत्रैतदेववरमित्याह ।

भैमीङ्गितानि शिबिकामधरे वहन्तः
साक्षान्न यद्यपि कथञ्चन जानते स्म ।
जज्ञुस्तथापि सविधस्थितसंमुखीन-
भूपालभूषणमणिप्रतिबिम्बितेन ॥ ९२ ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं
गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।
गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगाञ्च हार-
चूडासमागमवशेन विभूषिताञ्च ॥ ९३ ॥

अन्यानुरागाद्विरसेनापरागेण विलोकनात्सम्यगत्यन्तमवलोकनमेव रम्य-मिति जानामि ॥ ९१ ॥

भैमीति । शिविकामधरे अधरप्रदेशे वहन्तो वोढारो भैमीङ्गि-तानि भैमीचेष्टितानि कथञ्चन कथञ्चिदपि साक्षात्प्रत्यक्षं न जानते स्म यद्यपि नाजानन्नेव यद्यपीत्यवधारणे इति केशवः । तथापि सविधे स्थितेषु सन्मुखं दर्शनमेष्विति सम्मुखीनेषु साम्मुख्येन विम्बयाद्दिभ्य-त्यर्थः। यथामुखसम्मुखस्य दर्शने इति खप्रत्ययः । भूपालस्यावन्ति राजस्य भूषणमणिषु प्रतिविम्बितेन भैमीप्रतिबिम्बकारणेन जज्ञुर्ज्ञाता-विषुः जानातेर्लिट् ॥९२॥

भैमीति । जन्यजनो वाहनजनः गाङ्गेयं हेम तद्वत्पीतं हरिद्रा-वर्णम् अन्यत्र गाङ्गेयेन भीष्मेण पीतं पीतं स्यात्पीतगौरयोरिति विश्वः । कर्षकहेम्नोर्गाङ्गेयं गाङ्गेयो गुह भीष्मयोरिति वैजयन्ती । तादृक् कुचकुम्भ-युगं यस्यास्तां हाराः सक्ताहाराः चूड़ा वाहुविभूषणाः चूड़ा वाहु-विभूषणा इति विश्वः । अन्यत्र हरस्येयं हारी चूड़ा शिखा हारचूड़ा पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशेष्विति पुंवद्भावः । तत्समागमवशेन तद्योग-बलेन विभूषिताञ्च भैमीं रघुवंशदीपो भगीरथो गङ्गां भागीरथीं क्षिति-तलमिव ततोऽन्यं नृपमवापयत निनाय आप्नोतेर्ण्यन्ताल्लङि णिचश्चेति तङ् ॥ ९३ ॥

तां मत्स्यलाञ्छनदराञ्चितचापभासा
नीराजितभ्रुवमभाषत भाषितेशा।
व्रीड़ाजडे ! किमपि रूपय चेतसा चेत्
क्रीडारसं वहसि गौड़विड़ौजसीह ॥ ९४ ॥
एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां
तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि।
स्थाने ततोवसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ
रङ्कुस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलाषात् ॥ ९५ ॥
आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं
श्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः।

तामिति। भाषितेशा वाग्देवता मत्स्यलाञ्छनस्य कामस्य दराञ्चितस्य किञ्चिन्नमितस्य चापस्य भासा कान्त्या नीराजिते भ्रुवौ यस्यास्तां भैमीं मभाषत किमिति हे व्रीड़ाजडे ! लज्जालसे ! चेतसा इह गौड़विड़ौजसि गौड़देवेन्द्रे क्रीड़ारसं क्रीड़ारागं वहसि चेत् किमपि रूपय किञ्चित् सूचय ॥९४॥

एतदिति। एतस्य राज्ञो यशोभिः तुषारकिरणस्येन्दोरमलानि भासाङ्कुलानि कान्तिवृन्दानि तृणीकृतानि नैर्मल्यगुणेन तुच्छीकृतानि तृणवत् मापितानि तथ्यं सत्यं। तत तृणीकरणादेव रङ्कुरङ्कमृग तृणाङ्कुर वनीकवलेषु तृणाङ्कुरपूरग्रासेष्वभिलाषादेव सुधाम्बुसिन्धौ अमृतोदकसाध्ये इन्दौ वसतीत्युत्प्रेक्षा स्थाने युक्तं युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः। तृणोदकसम्पन्नस्थले मृगा स्तिष्ठन्तीति ॥ ९५ ॥

आलिङ्गित इति। कमलवन्तौ पद्मरेखायुक्तौ करौ पाणी यस्य सः शेषिकः कप्। अन्यत्र कमलवन्तो जलवन्त स्तदारब्धाः करका वर्षोपला यस्मिन् सः। सलिलं कमलं जलमित्यमरः। श्यामः उभयत्र श्यामवर्णः स पयोदः सुमेरोः शिखया शृङ्गरेखयेव त्वयाऽयं नृपः आलिङ्गितः सन्

कन्दर्पमूर्द्धरुहमण्डनचम्पकस्रग्
दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ॥ ९६ ॥
एतेन सम्मुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः
कौक्षेयकाभिहतिभिर्विबभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशनिःसहया विकीर्णाः
प्रस्वेदबिन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्याः ॥ ९७ ॥
आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवाप
दाजानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः ।

कन्दर्पस्य मूर्द्धरुहाणां केशानां मण्डनं यच्चम्पकस्रगेव दाम गुण स्तदिव त्वदङ्गं यस्य स रुच्या कान्त्या कञ्चुकितः सञ्जातकञ्चुकश्चकास्तु प्रकाशतु दीप्यताम् ॥ ९६ ॥

एतेनेति । एतेन राज्ञा कौक्षेयकाभिहतिभिरसिघातैः कुक्ष कुक्षि ग्रीवाभ्यश्चास्यलङ्कारेष्विति ढकञ् प्रत्ययः । विमुक्ताः विक्षिप्ताः सम्मुखं यथा तथा मिलतां संगच्छमानानां करिणां कुम्भेषु मुक्ता मौक्तिकानि एतस्य राज्ञो भुजोष्मणो भुजप्रतापस्य भृशं न सहत इति निःसहा असहा पचाद्यच् । तया भुजोष्म सन्तप्तयेत्यर्थः । अरिनरेन्द्राणां लक्ष्म्या विकीर्णा विसृष्टाः प्रस्वेदबिन्दव इव विबभुरित्युत्प्रेक्षा ॥९७॥

आश्चर्यमिति । अस्य राज्ञः आजानु जानुपर्य्यन्तं गच्छतीति तस्मा-दद्दूरगामिन इत्यर्थः । भुजयुगादुत्थितः प्रतापः ककुभामवधीन् दिगन्तानयापत् किञ्च सता शुद्धेन शयेन चित्तेन विसारितेभ्योऽनुष्ठि-तेभ्यः सप्ततन्तुभ्यः क्रतुभ्यः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुरित्यमरः । अन्यत्र सदा सर्व्वदा शयेन पाणिना विसारितेभ्यः प्रसारितेभ्यः सप्तभ्य स्तन्तुभ्यः जन्म यस्य सः यशःपटः चतुर्दश जगन्ति व्यापत् व्यानशे आश्चर्यम् अत्रात्यन्ता-दूरगामिनः कारणात् अतिदूरगामियशसः तन्तुसप्तकाच्चतुर्दशभुवन-

व्याप्त् सदाश्रयविसारितसप्ततन्तु
जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥ ६८ ॥

औदास्यसम्बिदवलम्बितशून्यमुद्रा
मस्मिन् दृशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः।
स्वेनैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां
सुक्तं प्रतीङ्गितविभावनमेव वाचः ॥ ६६ ॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाणी
द्वाणी सरोजमुखि! निर्भरमारभस्व।

व्यापि यशःपटस्योत्पत्त्या विरुद्धकार्य्योत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारः क्रतन्तानुष्ठानं दिगन्तविश्रान्तकीर्त्तिसम्पत्तिश्च जानुबाहुत्वस्य फलमिति भावः ॥ ६८ ॥

औदास्येति। जनीं वधूं वहन्तीति जन्या सा जनता जनसमूहश्च षष्ठीसमासे असामर्थ्यात्तदन्तविध्यभावाच्च विशेषणसमासः। अस्मिन् गौड़भूपे निपतितां भैम्या दृशोः सम्बन्धिनीं उदास्त इत्युदासा पचाद्यच्। स्त्रियां टाप्। तस्या भाव औदास्यमौदासीन्यं ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ्। तत्सम्बिदा उपेक्षाबुद्ध्या विलम्बितां शून्यमुद्रां निःस्पृहावस्थामवगम्य स्वेनैव स्वतएव वाचं विनैव तां भैमी कन्यं न्टपमजीगमत् गमितवान् गमेर्णौ चङ्। तथाहि सुक्तं विज्ञं प्रति इङ्गितविभावनमाकारप्रकटनमेव वाचः प्रेरणानि स्वामीङ्गितज्ञस्य हि किं तद्वाग्भिरित्यर्थः ॥६६॥

एतामिति। वाणी कुमारी च सा निपुणा च तां कुमारनिपुणां कुमारश्रमणादिभिरिति समासः। स्त्रियां पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः। एतां भैमीं पुनरप्यभाणीदवोचत् हे सरोजमुखि! अस्मिन् न्टपे असङ्कुचितेन विकसितेन पङ्कजेन सह सख्यभिक्षायां मैत्रीकरणे निष्णातया कुशलया तत्सदृशेत्यर्थः। निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति षत्वं दृष्ट्वा

अश्लिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यमित्ता
निष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि ॥ १०० ॥
प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्थ-
पृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।
अस्यास्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः
श्यामाङ्ककर्बुरवपुर्वदनाब्जमस्य ॥ १०१ ॥
बाले ! ऽधराधरितनैकविधप्रवाले
पाणौ जगद्विजयकार्मणमस्य पश्य ।
व्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-
तारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०२ ॥

परिरम्भ विजृम्भिताव्याविकुञ्चचेष्टितानि बिभर्ति गाढमारभस्व कुरु एवं पश्येत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रत्यर्थीति । अयं पुरोवर्त्ती नृपः प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथे वैरिभूपाब्धिमन्थने मन्थपृथ्वीधरो मन्थाचलः मन्दरः पृथुर्महान् मथु-राधिनाथो मथुरानगरीशः अस्त्रु जातमस्य तज्जातमस्रु तत्र भवतीत्य-स्रुजातम् आहिताग्न्यादित्वाक्निष्ठायाः परनिपातः । तस्य मुखाब्जं श्यामेन अङ्केन कलङ्केन कर्बुरवपुः शबलाङ्गः शर्वरीशो नानुयाति नानुकरोति सकलङ्कनिष्कलङ्कयोः कुतः साम्यमिति भावः ॥ १०१ ॥

बाल इति । अधरेणोष्ठेन अधरिता अधरीकृता नैकविधा अनेक-विधा नञ् समासः । प्रवालाः विद्रुमपल्लवरूपा यया सा हे तथाविधे ! बाले ! अस्य मथुरेश्वरस्य पाणौ जगद्विजयस्य कार्मणं वशीकरणौषधं व्याघातजेन किणेन ग्रन्थिना उपरज्योपरागं प्राप्य रिपोः राजकस्य राजसमूहस्य धूमकेतुतारायमाणं धूमकेत्वाख्यनक्षत्रवदाचरन्तं तद्वदुपप्ल-वायमानमित्यर्थः। आचारक्यङन्तात् लटः शानच्। मणिं कङ्कणमाणिक्यं पश्य ॥१०२॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्नि-
चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा।
जातं ययारिपरिषन्मशकार्थयाश्रु-
विश्रावणाय रिपुदारदृगब्जेभ्यः॥ १०३॥

श्यामीकृतां मृगमदैरिव माथुरीणां
धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम्।
तत्राप्तकालियमहाह्रदनाभिशोभां
रोमावलीमिव विलोकयितासि भूमेः॥ १०४॥

एतदिति। एतस्य राज्ञो भुजाया एव रणेः निर्मथ्यकाष्ठात्समुद्भवस्य समुत्पन्नस्य विक्रमाग्नेः चिह्नमनुमापकं लिङ्गं निर्मथ्य दारुणि रणिर्द्वयोरित्यमरः। धनुर्गुणकिणो ज्याघातरेखा धूमरेखा खलु? कुतः यया धूमरेखया अरिपरिषदो अरिसङ्घास्ता एवमशकास्तदर्थया तन्निरस्यर्थया जातं भावे क्तः। अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः। अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। किञ्च रिपुदाराणां दृगब्जेभ्यो नयनारविन्देभ्योऽश्रुविश्रावणाय बाष्पोद्गमाय जातं धूमकेतूदयाद्राजशोको धूमोत्पीडनादश्रुस्रावश्चेति भावः॥ १०३॥

श्यामीति। माथुरीणां मथुरानगरीजातस्त्रीणां तत्र जात इत्यण्प्रत्यये ङीप्। धौतैर्जलक्रीडासु क्षालितैर्मृगमदैः कस्तूरिकाभिरेवेत्युत्प्रेक्षा। श्यामीकृतां मध्यदेशे अधि मध्यदेशविशेषे अवसाने च विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। आप्ता प्राप्ता कालियस्य कालियनागस्य महाह्रद एव नाभिः तस्याः शोभा यया ताम् अतएव भूमेः रोमावलिमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा कलिन्दतनयां कालिन्दीं वत्स मथुरायां विलोकयितासि विलोकयिष्यसि॥ १०४॥

गोवर्द्धनाचलकलापिचयप्रचार-
निर्व्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूने ।
तस्मिन्ननेन सह निर्विश निर्विशङ्कं
वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०५ ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि
तद्वल्लिपल्लवचये तव सौख्यलभ्यः ।
अन्तस्त्वदास्यहृतसारतुषारभानु-
शोभानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०६ ॥

गोवर्द्धनेति । गोवर्द्धनाचले ये कलापिचयाः केकिव्रजाः तेषां प्रचारेण सञ्चारेण निर्व्वासिताहिनि निष्कासितभुजङ्गमण्डले सुखसञ्चार इत्यर्थः । घने सान्द्रे निरातप इत्यर्थः । सुरभिप्रसूने फलकुसुमसमृद्धा विहारयोग्य इत्यर्थः । तस्मिन् प्रसिद्धे यत्र पुरा गोपालमूर्त्तिः कृष्णो विजहारेति भावः । वृन्दावने वृन्दाख्ये वने अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं विस्रब्धं वनविहारकुतूहलानि वनक्रीड़ासुखानि निर्विश भुङ्क्ष्व निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः । साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥ १०५ ॥

भावीति । त्वदास्येनानेन हृतसारस्य हृतकान्तिसर्वस्वस्य तुषारभानोश्चन्द्रस्य या शोभा पराजयनिमित्ता पाण्डुच्छाया तदनुसारी तत्सदृशो यः करिदन्तस्तज्जः कङ्कणमङ्कश्चिह्नं यस्य सः तव करः कररुहा नखाः अङ्कुरा इवेत्युपमितसमासः । त एव कोरकाः कलिकाः यस्य सोऽपि सन्नित्यर्थः । तद्वल्लिपल्लवचये वृन्दावनलताकिसलयजाले अन्तर्मध्ये सौख्येन अनायासेन लभ्योऽदुर्ग्रहो भावी । अत्र पल्लवापचयकाले तत्सादृश्यात् सन्दिग्धस्य भैमीकरस्य दन्तवलयेन निश्चयान्निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तज्ज: श्रमाम्बु सुरतान्तमुदा नितान्त
मुत्कण्टके स्तनयुगे तव सञ्चरिष्णु:।
खञ्जन् प्रभञ्जनजन: पथिक: पिपासु:
पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम्॥ १०७॥

पूजाविधौ मखभुजामुपयोगिनो ये
विद्वत्करा: कमलनिर्मलकान्तिभाज:।
लक्ष्मीमनेन दधताऽनुदिनं वितीर्णै
स्ते हाटकै: स्फुटवराटकगौरगर्भा:॥ १०८॥

तज्ज इति। तस्मिन् वृन्दावने जात: तज्ज: सम्प्रत्यां जने ईः-सुरतान्ते मुदा आनन्देन नितान्तमुत्कण्टके उत्पुलके च तव स्तनयुगे सञ्चरिष्णु: सञ्चरणशील: खञ्जन् खोडन् विकलं गच्छन्नित्यर्थः। खञ्जे-र्गतिवैकल्यार्थाच्छटः शत्रादेश: गताविन्युदूक्तौ विकलायन्तु इयं खञ्जति खोडतीति भट्टमल्ल:। पिपासुस्तृषित: पथिक: सदागति: अध्व-गमनश्रान्तश्च प्रभञ्जनो वायु: स एव जन: कुरङ्गमदेन पङ्किलं सपङ्कमपि श्रमाम्बु खेदोदकम् अशङ्कमसङ्कोचं पाता पास्यति खेदं हरिष्यतीत्यर्थः। पिबतेः कर्त्तरि लुट्। यथातिश्रान्त: पान्थ: कण्टकस्थित देशस्थमपि पङ्कि-लमपि पाथ: प्रायेण स्वोदरपूर पिबति तद्वदिति भाव:॥ १०७॥

पूजेति। मखभुजां देवानां पूजाविधौ यज्ञादिकर्मणि उपयो-गिन: प्रतिग्रहोपकारिणो ये विदुषां करा: पाणय: कमलानां या नि-र्मलकान्तिस्तद्भाज: ते विद्वत्करा: लक्ष्मीं दधता श्रीमता अनेन राज्ञा अनुदिनं प्रतिदिनं वितीर्णैर्दत्तै हाटकै: सुवर्णै: स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकमित्यमर:। स्फुटा: उज्ज्वला: वराटका: कर्णिका: बीजकोशो वराटक: कर्णिका कर्णिकञ्चेति वैजयन्ती। ते गौरी: पीता अरुणा वा गर्भा अभ्यन्तराणि येषां ते जाता इति शेष:। गौरोऽरुणो-ऽसिते पीत इति विश्व:। कमलानां कर्णिकावत्पाणिकमलानां हाटकै-स्तद्वत्त्वं सम्पादितमित्यर्थः॥ १०८॥

वैरिश्रियं प्रति नियुद्धमनाप्नुवन् यः
किञ्चिन्न तृप्यति धरावलयैकवीरः ।
स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषुवृन्द-
स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम् ॥ १०९ ॥

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमान-
मध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।
तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव
व्याचक्षते स्म शिविकानयने नियुक्ताः ॥ ११० ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां
तस्यक्षमूरुचलचक्षुषमाचचक्षे ।

वैरीति । धरावलये भूमण्डले एकवीरो यो मथुरापतिः वैरि श्रियं प्रत्यर्थिलक्ष्मीं लक्ष्मीमधिकृत्य नियुद्धं बाहुयुद्धम् आलिङ्गनमिति यावत् नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यादित्यमरः। तदनाप्नुवन् किञ्चिदीषदपि न तृप्यति न तद्विना सन्तुष्यतीत्यर्थः । स नियुद्धप्रियोऽयं राजा त्वामवाप्य निपततां मदनेषूणामिषुकुसुमानां वृन्दात्स्यन्दन्ते स्रवन्तीति तत्स्यन्दीनि मधूनि मकरन्दान् पिबन्निव तृप्यतु अत्र मदनेषु मधुपानोत्प्रेक्षया तेषामेवेषूणान्त्वत्समागमाद्रागानन्दकारित्वप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०९ ॥

तस्मादिति । इयं भैमी तस्मान्नृपादवतारिताक्षी निवारितदृष्टिः सती क्षितिपतीनां गन्तव्यरूपाणां क्रमेणानुपूर्व्या गम्यमानमध्वानमैक्षत अथ शिविकानयने नियुक्ताः शिविकावाहिन स्तस्या भावबोधे अभिप्रायज्ञाने बुधतां वैदग्ध्यं निजचेष्टया अन्यतो नयनक्रिययैव व्याचक्षते स्म ज्ञापयामासुरित्यर्थः ॥ ११० ॥

भूयोऽपीति । भारती भूयोऽप्यपरं भूपं प्रति तस्यक्षमूरुचलचक्षुषं

एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मीं
मक्ष्णोर्मुदं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे ! ॥ १११ ॥

एतस्य चावनिभुजः कुलराजधानी
काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारेः ।
यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि
पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥ ११२ ॥

आलोच्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टि-
कष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।

चकितहरिणचलाक्षीं तां भैमीमाचचक्षे किमिति हे खञ्जनमञ्जुनेत्रे ! खञ्जनाक्षि ! मञ्जुलाक्षीत्यर्थः । एतस्य काशिनृपतेः काशिराजस्य लक्ष्मीं शोभामवलोक्य अक्ष्णोः सुखं जनय सम्पादय ॥ १११ ॥

एतस्येति । स्मरारेः संसारार्णवकर्णधारस्य सम्बन्धिनी भवोत्तरणे भवाब्धितरणे लोकानां धर्मतरिः धर्मतरिग्रहणात् केवलं धर्मार्था नौः स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः । सा काशी एतस्यावनीभुजः काशीराजस्य कुलराजधानी । दुरितपूरितचेतसोऽपि यां काशीमागताश्चिरजं चिरसञ्चितं पापं निरस्य अविरजसो विरजसः सम्पाद्यमाना भवन्ति विरजीभवन्ति वीतपापा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । अभूततद्भावे च्विः अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्चेति सकारलोपः ॥ ११२ ॥

आलोच्येति । रुद्रो हरः भाविन्याः विधिकर्तृकाया ब्रह्मकर्तृकाया लोकसृष्टेः प्राणिजातस्य कष्टानि दुःखान्यालोच्य विचार्य कृपयैव न तूपाध्यन्तरेणेत्यर्थः । पुरा रोदिति अरुदत् पुरा लुङ् चास्म इति चकारात् पुराशब्दयोगे भूतानद्यतनार्थे लट् । ननु रोदनाद्रुद्रनामकाङ्क्षयाऽरोदीत् । यच्छ्रूयते सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्याशङ्क्य तद्वाक्यादिमात्रमित्याशङ्क्याह नामेच्छयेति । मिषमात्रं व्याजमात्रम् अधत्त धृतवान् कुतः यद्यस्मात् स रुद्रः संसारतारणतरिं काशीं पुरीमसृजत् ।

नामेच्छयेति नियमात्रमधत्त यत्तां
संसारतारणतरीमव्रजत् पुरीं सः ॥ ११३ ॥

वाराणसी निविशते न वसुन्धरायां
तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।
तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः
स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥ ११४ ॥

सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धियाद
स्तां पत्युरेव नगरीं नगराजपुत्र्याः ।
भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य
भीमोद्भवे ! भवतिभावमिवास्तिधातुः ॥ ११५ ॥

ततो नूनं कृपयैव अरोदीदित्युत्प्रेक्षा कृपालवो हि परदुःखेन दुःखायन्ते तत्प्रतीकरणोपायञ्च कुर्व्वन्तीति ॥ ११३ ॥

वाराणसीति । वाराणसी काशी वसुन्धरायां न निविशते भूलोकान्तःपातिनी न भवतीत्यर्थः । अतएव तत्र वाराणस्यां स्थितिर्निवासो मखभुजां भुवने निवासः स्वर्लोकनिवासः अतएव स्वर्गत्वादेव तस्मिन् तीर्थे मुक्तवपुषां त्यक्तकलेवराणां मुक्तिरपवर्ग एव । तथा हि स्वर्गात्परमधिकं पदन्तु कीदृगपवर्गादन्यादृशं किं मुदे मोदाय उदेतु किञ्चिदन्यदित्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । भूलोकवासिनां स्वर्गः तद्वासिनान्तु अपवर्ग एव परं पदं न तु स्वर्ग एवोचित इति भावः ॥११४॥

सायुज्यमिति । हे भीमोद्भवे ! भैमि ! भवाब्धियादः संसारसागरजलजन्तुजातं यादांसि जलजन्तव इत्यमरः । नगराजपुत्र्याः पत्युः पार्व्वतीपतेः सम्बन्धिनीं तां नगरीं काशीमेत्य अस्तिधातुरस्भुवि इत्ययं धातुर्भूताभिधान पटुं भूताभिधानसमर्थां मद्यतनीं लुङ मवाप्य अद्यतनीति लुङ् पूर्व्वाचार्य्याणां संज्ञा आर्द्धधातुकोपलक्षणमेतत् अस्तेर्भूभावस्यार्द्धधातुकाधिकारात् अद्यतनीग्रहणं तूपमानोपमेययोरभिन्नलिङ्गत्वा-

निर्विश्य निर्विशति काशिनिवासिभोगा
न्निर्म्माय नर्म्म च मिथोमिथुनं यथेच्छम्।
गौरीगिरीशघटनाधिकमेकभावं
शर्म्मोर्म्मिकञ्चुकितमञ्चति पञ्चतायाम्॥ ११६॥

न श्रद्दधासि यदि तन्मम मौनमस्तु
कथ्या निजाप्ततमयैव तवानुभूत्या।
न स्यात्कनीयसितरा यदि नाम काश्या
राजन्वती सुदिरमण्डनधन्वना भूः॥ ११७॥

येति द्रष्टव्यं भवतीति भावः। अस्तेर्भूरिति विधानाद्भूधातुत्वमिव भवस्येश्वरस्य सयुजो भावः सायुज्यं तादात्म्यमृच्छति गच्छति॥ ११५॥

निर्विश्येति। काशिः काशी कृदिकारात् अक्तिनो वेति ङीष् भावः। तस्यां निवासि वास्तव्यं मिथुनं स्त्रीपुंसजातं यथेच्छं भुज्यन्त इति भोगान् विषयान् निर्व्विशति निर्विच्छेदं यथा तथा निर्विश्योपभुज्य तथा मिथोऽन्योन्यं रहसि वा नर्म क्रीड़ाञ्च निर्म्माय कृत्वा पञ्चतायां मृतौ सत्यां गौरी गिरीशयोर्घटनादर्द्धाङ्गसङ्घटनादधिकमुत्कृष्टमेव शर्मोर्मिभिरानन्दलहरीभिः कञ्चुकितं सुञ्जातकञ्चुकं निर्बाधमेकभावमेकाकिभाव मञ्चति प्राप्नोति अन्यत्र सन्न्यासादिक्लेशानुमुक्तिः इह भोगपूर्व्वकदेहत्यागमात्रादेव मुक्तिरित्यर्थः॥ ११६॥

नेति। न श्रद्दधासि यदि मद्वाक्यं न विश्वसिषि चेत्तर्हि मम मौनमस्तु अहं तूष्णीमासे तव निजया आत्मीयया आप्ततमया प्रमाणभूतया अनुभूत्या अनुभावेनैव कथ्या कथनीयासि किं कथ्या वदाह सुदिरा जीमूताः घनजीमूतसुदिरेत्यमरः। तेषां मण्डनं धनुर्यस्य स तद्धन्वा देवेन्द्रः धनुषश्चेत्यनङादेशः। तेन राजन्वती सुराज्ञी भूः स्वर्गभूः राजन्वान् सौराज्य इति निपातनात्साधुः। काशीतः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी। अतिशयेन कनीयसी कनीयसितरा युवाल्पयोः कनन्यतर-

ज्ञानाधिकासि सुकृतान्यधिकाशि कुर्य्याः
कार्य्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्योः ।
एकं जनाय सतताभयदानमन्य
द्दन्ये वहत्यमृतसत्रमवारितार्थि ॥ ११८ ॥
भूभर्त्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि ! मूर्त्ता
सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्त्तः ।

स्यामित्यस्य शब्दस्येति कनादेशः षष्ठस्येत्यादिनाङ्यो ह्रस्वः । न स्यान्नाम यदि स्यादेवेत्यर्थः । दिवोऽधिका काशीदिवः स्थितेरधिकः काशीराज इत्यलं वार्त्ताभिः । एतत्पाणिग्रहणानन्तरमनुभव एव ते कथयिष्यतीति भावः ॥ ११७ ॥

ज्ञानेति । हे भैमि ! ज्ञानेन अधिका उत्कृष्टासि भवसि अतः अधिकाशि काश्यां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सुकृतानि सत्कर्माणि कुर्य्याः अथवाऽन्यकथनैः कर्त्तव्यान्तरोपदेशैरपि किं कार्य्यं प्रयोजनं न किञ्चिदित्यर्थः । यत्र काश्यां जनाय मृत्योः सकाशात् सततमविच्छिन्नाभयदानमेकमावहति वर्त्तते मृतदर्शिनां सद्य एव मृत्युञ्जयत्वप्राप्तेरिति । किञ्चान्यत् यत्र अनिवारिता अर्थिनो यस्मिन् तदमृतसत्रं मोक्षदानं गङ्गोदकदानञ्चावहति प्रवर्त्तते सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि चेत्यमरः । अमृतं तूदके मोक्ष इत्यादि काशिमृतानां शिवसारूप्यममृतत्वञ्च सिद्धमित्यन्यत्र जीवनात् काश्यां मरणमेव वरमिति भावः ॥ ११८ ॥

भूभर्त्तुरिति । हे मृगाक्षि ! त्वमस्य भूभर्त्तुः काशीराजस्य मूर्त्तामूर्त्तिमती रतिः रतिरेधिभव अस्तेः सिचि हेर्धिरादेशे श्नसोरल्लोपश्चेत्यस्लोपस्य त्वेकारादेशः । सोऽयं राजा च तव मूर्त्तो मूर्त्तिमान् कुसुमायुधः काम एवास्तु किञ्च युवां पुरा विरुद्धं द्विष्टं गिरिशमीश्वरं आराद्धुं आराध-

भातञ्च ताविव युवां गिरिशं विरुद्ध
माराङ्कमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥ ११९ ॥
कामानुशासनशते सुतरामधीती
सोऽयं रुषो नखपदैर्महतु स्तनौ ते।
रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कराग-
सङ्कीर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२० ॥
पृथ्वीश एष तुदतु त्वदनङ्गताप
मालिङ्ग्य कीर्त्तिचयचामरचारुचापः।
संग्रामसङ्गतविरोधिशिरोधिदण्ड-
खण्डिक्षुरप्रसरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२१ ॥

शितु तत्र पुर्य्याङ्काश्यां कृतावतारौ रतिकामाविव विभातं विराजतं च भातेर्लोटिथसस्तामादेशः ॥ ११९ ॥

कामेति। कामानुशासनानां कामशास्त्राणां शते अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादिभ्यश्चेति इनिप्रत्यये सप्तमी विधाने क्तस्येन् विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानमिति सप्तमी। सोऽयं राजा रुष्टा कुपिता अद्रिजा पार्व्वती-तस्याश्चरण कुङ्कुमपङ्करागेण सङ्कीर्णा प्रणामकाले रुषिता तया शङ्करशशाङ्ककलया अङ्ककारैः कलङ्ककारिभि स्तदनुकारिभिरित्यर्थः। कर्मण्यण्। रितिविश्वः। अङ्कः कलङ्कचिह्नयो नखपदैस्ते स्तनौ महतु पूजयतु अलङ्करोत्वित्यर्थः। मह पूजायामिति धातोर्भ्वादिकाल्लोट् ॥ १२० ॥

पृथ्वीश इति। कीर्त्तिचयएव चामरत्वेन चारुश्चापो यस्य सः चापलब्धकीर्त्तिरित्यर्थः। अतएव सङ्ग्रामे सङ्गतानां विरोधिनां शिरोधिदण्डान् कण्ठनालान् खण्डयन्तीति तेषां क्षुरप्राणां शरविशेषाणां सरेण प्रसरेण सम्प्रसरत्प्रसादः एष पृथ्वीशः आलिङ्ग्य तवानङ्गतापं तुदतु नयतु समरसुरतयोः समरस इति भावः ॥ १२१ ॥

वक्षःस्थलं युधि विरूढ़ादपि नास्य दीर्णं
वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।
तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-
वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२२ ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्या
स्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।
स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं
कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२३ ॥

वक्ष इति । हे भैमि ! तयोर्बाह्वोर्विरूढ़ादपि न दीर्णम् अवि-कीर्णन्तया पतनेन कुण्ठितानि प्रतिहतानि शत्रूणां शस्त्राण्यायुधानि येन तदस्य वक्षो वज्रायते वज्रमिवाचरति स्फुटं क्लिरिव वज्रमेवेत्यर्थः । अन्यथा कथमीदृगमेद्य मिति भावः । आचारक्यङन्ताल्लट् । तद्वज्रमेव कन्दो मूलं तत्कन्दलतया तत्प्ररोहत्वेन हृदयदार्ढ्यमूलत्वाद्भुजतेजस इति भावः । भुजयोस्तेजोवह्निः प्रतापाग्निः अरिवधूनयनाम्बुनापि न न-मति न शाम्यतीत्यर्थः । वज्राग्नेरविधनत्वादिति भावः । अत्र भुज-तेजसोऽनम्बुहार्य्यत्वेन वज्रायितवक्षः कार्य्यताद्वारादम्यतेजस्लोत्प्रेक्षया-दुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १२२ ॥

किमिति । तुल्यं निर्विशेषं यथा तथोपनीतः सम्पादितः पिकानां काकानाञ्च फलोपभोगो यैस्ते पात्राः पात्रतुल्यफलविनियोगा इत्यर्थः । लक्षसङ्ख्या द्रुमाः जगति न जाग्रति किं? न स्फुरन्ति किं? स्फुरन्त्येवेत्यर्थः । किन्त्वमृतैकवृत्तीन् सुधैकजीवनान् विबुधान् देवान् विदुषश्च फलसम्प्रदा-नमीप्सितार्थं प्रतिपादयिष्णुः कुर्व्वन् सर्व्वाभिमतमनोरथपूरकः स एष कल्प-विटपी कल्पवृक्षः स्तुत्यः स एक एव स्तोतार्हो नान्य इत्यर्थः । कल्पवृक्षक-ल्पोऽयं काशिराज इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात्प्रस्तुतकाशिराज-

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा
दस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।
दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव
नेदं कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥१२४॥

एतद्बलैः क्षणिकतामपि भङ्गुराग्र-
स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः ।
हक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहै
र्वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वः ॥ १२५ ॥

प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते। अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादिनियन्त्रितेति लक्षणात् ॥ १२३ ॥

अस्मै इति। अस्मै राज्ञे नृपाः प्रतिनृपाः कस्मात्कारणात्करं बलिं न प्रवितरन्तु न दद्युः सम्भावनायां लोट् असम्भावित मेतदित्यर्थः। कुतः यद्यस्मात्तत्र करदाने अस्यैव कृपाणः खड्गः प्रतिभूर्लग्नकोऽभूत्-स्युर्लग्नकाः प्रतिभुव इत्यमरः। अत्र कृपाणस्य प्रतिभूत्वं व्यनक्ति यदा दैवात्ते नृपाः करं न प्रवितरन्ति तदैव निजकृपाणस्य करेण हस्तेन ग्रहाय ग्रहणाय अन्यत्र निजकृपाणात् प्रतिभूसकाशात्करस्य बलेर्ग्रहणाय आ-ग्रहे सतीति शेषः। बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः। अस्य कृपा इदंकृपा सा न निष्कृपः कृपाणं प्रयुङ्क्त इत्यर्थः। कृपाणपातभीत्यैव करदानात्तस्य प्रातिभाव्यव्यपदेश इति भावः ॥ १२४ ॥

एतद्दिति। एतद्बलैः एतत्सैन्यैरयवशाद्वेगावेश इभुवः खुराग्राणाञ्च ये स्पर्शाः संयोगास्तेषां यान्यायूंषि जीवितानि तेषां क्षणिकतां क्षणमात्रावस्थायितामप्यसमापयद्भिः अनिवर्त्तयद्भिः क्षणिकत्वादृश्यभूस्पर्शै-रित्यर्थः। किन्तु हक्पेया अविच्छिन्नतया दृष्टिग्राह्याः केवला नभः क्रमणप्रवाहाः नभोगतिपरम्परा येषां तैः केवलखेचरैरित्यर्थः। ई-दृशै र्वाहै र्वाजिभिः सहस्रदृगर्वणः सहस्राक्षवाजिनः उच्चैःश्रवसो गर्वः

तद्वर्णनासमयएव समेतलोक-
शोभावलोकनपरा तमसौ परासे।
मानी तया गुणविदा यदनादृतोऽसौ
तद्भूभृतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ॥ १२६॥

सानन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-
श्चित्तेनाशापुषस्तान् सममसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा।

वाजिवाहार्वं गन्धर्व्वं इत्यमरः। अनुपत लोपितः सहस्राचस्य त्वेकएव खेचरोऽन्यः अस्य त्वेतादृशाः परः सहस्रा इति भावः॥ १२५॥

तदिति। असौ दमयन्ती तस्य काशीराजस्य वर्णनासमये स्तोत्रकाल एव समेतलोकानां मिलितजनानां शोभावलोकनपरा सती तं काशीराजं परासे व्याजेन परिजहारेत्यर्थः। उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनमित्यस्यते स्तङि लिट्। मानी अभिमानी असौ राजा गुणविदा गुणज्ञया तया भैम्या अनादृत इति यत् तस्मादनादरणादेव भूभृतां राज्ञां सदसि दुर्यशसा दुष्कीर्त्त्येव मम्लौ वैवर्ण्यं ङ्गत इत्यर्थः॥ १२६॥

सेति। शुभाङ्गी सुगात्री पङ्क्तयुक्ता सा दमयन्ती अनन्तानपरिमित न् दिष्टभाजो भाग्यभाजः चित्तेनाशामभिलाषं पुष्णन्तीत्याशापुषः भैमीं कामयमानानित्यर्थः। तान् प्रसिद्धानसमगुणानसाधारणशौर्य्यादिगुण न् तेजसः सखाय स्तेजःसखा स्तेजस्विन इत्यर्थः। राजाहः सखिभ्यष्टच्। ते निखिला मरुतो देवा इन्द्रादयः पार्थिवाश्च तानाप्य प्राप्य समं युगपन्मुञ्चती परिहरन्ती उपनिषत्पक्षे तु सानन्तानाकाशसहितान् अनन्तं सुरवर्त्म खमित्यमरः। दिष्टभाजः कालयुक्तान् दिष्टं भाग्ये च काले च इति विश्वः। चित्तेन मनसा सह आशापुषो दिग्युक्तान् आशा दिगतितृष्णयोरिति वैजयन्ती। असमगुणान् न्यूनाधिकसङ्ख्यातद्रूपरसादिगुणकान् अपां विकारः आप्यम् द्वे आप्यम मय मित्यमरः। आप्यञ्चेति चान्द्रसूत्रनिपातनात्साधुः। तेजःसखाः

पारेवाग्वर्त्ति रूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी
निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥१२७॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुत
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम्।
शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-
काव्येऽस्मिन् निषधेश्वरस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१२८॥

तेजोद्रव्यसहिताः मरुद्वायुः मरुतौ पवनामरौ इत्यमरः। पार्थिवा पृथिवीविकाराः अत्राप्यपार्थिवशब्दौ तद्धितावपि प्रकरणात्प्रकृत्यर्थमात्रपरौ द्रष्टव्यौ। तान् सुश्रुती तार्किकोक्तपृथिव्यादिनवद्रव्येष्वात्मातिरिक्तद्रव्याष्टकस्य श्रुतिवाक्यैर्निषेधं कुर्वतीत्यर्थः। गूढ़भावा निगूढ़ाभिप्राया पारे वाचां पारेवाक् पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः। तद्वर्त्ति रूपं सौन्दर्यं यस्य तम् अन्यत्र यतोवाच इत्यादि श्रुतेः। वाङ्मनसातीतं चिदम्भोधिं ज्ञानाकरम् अन्यत्र तद्रूपम्। एकमद्वितीयं निःसीमा आनन्दो यस्येति बहुब्रीहिः। अन्यत्र कर्म्मधारयः। तं पुरुषं पुमांसं परमात्मानञ्च अनु तं लक्षयित्वा तं प्रतीत्यर्थः। अनुर्लक्षण इति कर्म्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया। भूयो भूयिष्ठम् तत्परा आसक्ता भूत्वा तत्परीभूय उपनिषद्वेदान्तवाक् उपमानं यस्याः तदुपमा तत्कल्पा आसीदिति श्लिष्टविशेषणेयमुपमा श्लेष एवेति केचित् सम्बराद्युक्तम् ॥ १२७ ॥

श्रीहर्षमित्यादि। शृङ्गार एवामृतं तस्य शीतगौ चन्द्रे शीता गावः किरणा यस्य सः शीतगुः तस्मिन् गोस्त्रियो रुपसर्ज्जनस्येति ओकारह्रस्वः ॥ १२८ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां एकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः ।

—()—

प्रियाह्रियालम्ब्य विलम्बमाविला
विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।
समाजमाजग्मुरथो रथोत्तमा-
स्त्वमासमुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयम्वरः ।
चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥२॥

अथास्मिन्नवसरे पुनरन्ये राजानः समायाता इत्याह प्रियेति । अथो अनन्तरं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथेत्यमरः । प्रियाह स्वकान्ताह विषये ह्रिया सङ्कोचेन दाक्षिण्येनेति यावत् विलम्बं आलम्ब्य आविलाः व्यग्राः विलासिनो विलसनशीलाः वौकषलसकत्थस्रम्भ इति घिणुन् प्रत्ययः । रथैरुत्तमाः रथोत्तमाः महारथाः परे श्रेष्ठाः अपरे अन्ये नृपाः आसमुद्रात् समुद्रपर्यन्तादपादानात् कुण्डिनस्य कुण्डिननामनगरस्य मण्डनायितं अलङ्कारभूतं मण्डनशब्दादाचारक्यङन्तात् कर्तरि क्तः । तं समाजं राजसभामाजग्मुः आपुः अत्र विलाविलेत्यादौ नियमेनासकृद्द्वयं जनयुग्मावृत्त्या छेकानुप्रासः अन्यत्रानियमाद्वृत्त्यनुप्रास इत्युभयोः संसृष्टिः संख्यानियमे पूर्वं छेकानुप्रासः अन्यथा वृत्त्यनुप्रास इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तत इति । ततो राजान्तरागमनानन्तरं तर्किता तद्विरागिता भैमीवैराग्यं यैस्तैर्निश्चितभैम्यपरागैः अतएव विषादात् विनिःश्वसद्भिश्चिरागतैः पूर्वागतैर्नृपैस्तदा स्फुरद्भिः प्रकाशमानैरानन्दमहार्णवैर्दमयन्तीप्राप्त्याशया परमानन्दभरितैर्नवैश्च नृपैर्वृते सदसि सः प्रकृतः स्वयम्वरः ववृते प्रवृत्तः ॥ २ ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेङ्गितस्फुटाशयामासयति स्म राजके।
अमं गता यानगतावपीयमित्युदीर्य धुर्य्यः कपटाज्जनीं जनः॥३॥
नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् सनातनी सा सुषुवे सरस्वती।
विगाह्यमारभ्य सवस्वतीः सुधासरःस्वतीवार्द्रतनूरनूत्थिताः॥४॥
वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनपर्णाद्दृतुपर्णमादृतम्।
निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः॥५॥

चलदिति। चलत्पदः कश्चित् स्थितिकालेऽप्युत्तमाश्ववदेकत्रानवस्थितचरण इति भारवाहिस्वभावोक्तिः। धुरं वहतीति धुर्यो जनो यानिजनः धुरोयड्ढकाविति यत्प्रत्ययः। तस्याः भैम्याः पदयन्त्रणेङ्गितेन पादनोदनचेष्टितेन स्फुटः आशय उपवेशनाभिप्रायो यस्यास्तां जनीं वधूं जनी सीमन्तिनीवध्वोरिति विश्वः। इयं बाला यानेन गतावपि अमं गता श्रान्तेत्युदीर्य कपटात् अपव्याजात् राजके राजसमूहे आसयतिस्म उपवेशयामास ॥ ३ ॥

नृपानिति। सनाभवा सनातनी सनाशब्दात्सायंचिरमित्यादिना ट्यु प्रत्यये ङीप्। सरस्वती वाग्देवता विभूषितासनान् अलङ्कृतसिंहासनानुपविष्टानित्यर्थः। नृपानुपक्रम्य सुधासरःस्वमृतसरःसु विगाह्यमारभ्यावगाहं प्राप्य अनन्तरमनूत्थिता निर्गताः अतीवार्द्रतनूरमृतार्द्राङ्गाः सर्वाङ्गाः तद्वदमृतवर्षिणीरित्यर्थः सरस्वतीर्गिरः सुषुवे ॥ ४ ॥

वृणीष्वेति। वर्णेनाङ्गकान्त्या सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य पर्णाद्दलादादृतं ततोऽप्यधिकस्पृहणीयं पञ्चमी। ऋतुपर्णं ऋतुपर्णाख्यं नृपं वृणीष्व भवत्येव भवन्मयस्तदात्मकः स्वार्थे मयट् प्रत्ययः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुम्वत् भावः। अयमवनपतिः पावनीं पवित्रकरणीं निजामयोध्यां अयोध्यानगरीमपि न ध्यायति न चिन्तयति ॥ ५ ॥

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।
इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥६॥
अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।
कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतटे त्रुटत्तरः सारवसारवोर्म्मिजः ॥७॥
अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गया कुले किलास्य प्रसभं स भंत्स्यते ।

नेति । एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका चकोरस्य जिह्वया कथञ्चिदपि न पीयतां नाम पाययितुमशक्यत्वादिति भावः । तथापि भवन्मुखस्पृशी भवन्मुखवर्त्तिनी त्वच्चक्षुरात्मना परिणते इत्यर्थः स्पृशोऽनुदके क्विप् । चकोरस्य चक्षुषी कर्म्मणी इमा मेतन्मुखचन्द्रिकां किं चिरमाचामयसे न पाययसे जिह्वया चक्षुषाच किमिति न पीयते किमित्येनं न पश्यसी-त्यर्थः । चमेः प्रत्यवसानार्थत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना चक्षुषोर्णिकर्तुः कर्म्मत्वं निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति चमेर्णिचि परस्मैपदनियमादात्मनेपदं चिन्त्यं । अत्र भवन्मुखस्पृशोश्चकोरचक्षुषोरितिविषये निगरणे भैमी-चकोरचक्षुषोरभेदप्रतीतेः भेदे अभेदलक्षणादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अपामिति । हे भैमि ! तवापां विहारे जलक्रीड़ायां नीरे जले तरन् प्लवमानः त्रुटत्तरोऽत्यन्तं त्रुटद्भिरतिभङ्गुरः सारवेभ्यारव-सहितेषु सारवेषु सरयूभवेषूर्म्मिषु जातः देविकायां सरय्वाञ्च भवेदाविक-सारवावित्यमरः । दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः । पृषदुत्करो बिन्दुसन्दोहः कठोरे कठिने पीने पीवरे उच्चे उन्नते कुचद्वयीतटे हारविभ्रमं सन्ताहारभ्रान्तिं करोतु इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७ ॥

अखानीति । अस्य ऋतुपर्णस्य सिन्धुरुदधिरखानि खातः खनतेः कर्म्मणि लुङ् । एतत्कुल्यैः सगरकृतैः उत्पादित इत्यर्थः स सागरो गङ्गया भागीरथ्या समपूरि पूरितः एतत्कुल्येनैव भगीरथेनेति शेषः । स सिन्धुः प्रसभं बलात्कारेण भंत्स्यते एतत्कुल्येनैव रामेण बद्धः करिष्यते । कर्म्मणि लृट् । कृतयुगापेक्षया त्रेताया भावित्वात् भविष्यत्प्रयोगः । अस्य

विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो सतां महत्सम्मुखधावि पौरुषम्॥८॥
एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम्।
एतद्गुणानां गणनाङ्कपातःप्रत्यर्थिकीर्त्तीः खटिकाः क्षिणोति॥९॥
भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-
मध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः।
नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-

ऋतुपर्णस्य यशःशतैर्विलङ्घ्यते च तथाहि सतां सज्जनानां महत्पौ-रुषं सम्मुखं धावतीति सम्मुखधावि महतामेवंविधपुरुषकारः स्व-यमेवाभिमुखमायाति न प्रयाससाध्य इत्यर्थः॥ ८॥

एतदिति। एतस्य राज्ञः यश एव क्षीरधिः क्षीराब्धिः तस्य पूरं प्रवाहं गाहत इति तद्गाहि तद्वर्णनप्रवृत्तमित्यर्थः कवीनां वचनम-गाधे गम्भीरे पतति मज्जति न तु निःशेषं वर्णयितुं शक्नोती-त्यर्थः किं च एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः संख्यानरेखाविन्यासः प्रत्यर्थि-कीर्तीरेव खटिकाः लेखनकनिकाः क्षीणोति कर्शयति एतद्गुणवृद्धेः प्रत्यर्थिकीर्तितिरोधायकत्वादित्थं निर्देशः॥ ९॥

भास्वदिति। भास्वद्वंशकरीरतां सूर्यकुलाङ्कुरत्वं उज्ज्वलवेणु-ङ्कुरत्वञ्च दधत् वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री द्वावंशौ कुलमस्कराविति चामरः। वीरः शूरोऽयमृतुपर्णः कथं कथ्यतां कथयितुमशक्य इत्यर्थः। तथाहि अस्य राज्ञः समरे प्रसक्ते अध्युष्टा आधिक्यविशिष्टा कोटिरित्यर्थः तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यूनि रोमाणि मानवे इत्यादि स्मरणात्। विंश-त्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोरिति संख्येयेऽप्येकवचनम्। रोमाणि सत्त्वं व्यवसाय उत्साहो वीरस्य स्थायीभाव स्तस्याङ्कुरा वहि-रुद्गताः वीररसाङ्कुरा एवेत्युत्प्रेक्षा। द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु इत्यमरः। वंशकरीरस्य समन्तादुपाङ्कुरप्रादुर्भावो युक्त इत्यर्थः

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनसान्॥१०॥
तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां
भङ्क्ते यत्प्रतिबिम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे वाडवः।
व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्तारा: पराभावुकः
कासामस्य न स प्रतापतपनः पारङ्गिरां गाहते॥ ११॥
द्वेष्याकीर्त्तिकलिन्दशैलसुतया नन्दाऽस्य यद्दोर्द्वयी-
कीर्त्तिश्रेणिमयी समागममगाद्गङ्गा रणप्राङ्गणे।

अतएव सम्प्रति युद्धे वन्दिभिर्वैतालिकैः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः श्रावित इत्यर्थः यस्तु परेषां नामवर्णावली नामाक्षरपंक्तिरेव मन्त्रः प्रतिक्षितिभृतान्दोः स्तम्भानेव कुम्भीनसाः सर्पाः तान् कुम्भीनसो लेलिहान इत्यमरः। कुम्भीनसो लेलिहान इति वैजयन्ती। स्तम्भयति प्रतिबध्नाति॥ १०॥

तादृगिति। तादृक् दीर्घस्य चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते इत्युक्तमहापरिमाणस्य विरिञ्चेः ब्रह्मणो वासरस्य विधौ विधाने यस्य प्रतापतपनस्य कर्तृता न तु प्रसिद्धतपनस्येत्यर्थः कल्पान्तावस्थायी यस्य प्रताप इति भावः। तां जानामीत्युत्प्रेक्षायाम्। अम्बुधिपयःपूरस्योदरे अभ्यन्तरे वाडवो बड़वानलो यस्य प्रतापतपनस्य प्रतिबिम्बमेव भङ्क्ते इत्युत्प्रेक्षायां। व्योमव्यापिन्यो याः विपक्षस्य विरोधिनो राजकस्य राजसमूहस्य यशांस्येव तारा नक्षत्राणि ताः पराभावुकः लषपतेत्यादिना उकञ् प्रत्यये न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया। सर्वव्यापी अस्य राज्ञः प्रताप एव तपनः कासाङ्गिरां पारं परभागं न गाहते सर्वासामपि गाहते न कासामपि गोचर इत्यर्थः॥ ११॥

द्वेष्येति। यद्यस्मादस्य राज्ञो दोर्द्वयी कीर्तिश्रेणिमयी भुजयुगं यतः परस्मादुत्पन्ना नन्दा गङ्गा भागीरथी रणप्राङ्गणे द्वेष्याणां द्विषामकीर्ति

तत्तस्मिन्विनिमज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-
रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥
इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया।
शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥१३॥
युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरामृतन्यक्कृतमत्तकोकिला।

रधर्म्म इति तद्विरुद्धार्थत्वादयकीर्तिः सैव कलिन्दतनया कालिन्दी तया समागममभात् तत्तस्मात्तस्मिन् गङ्गायमुनासङ्गमे विनिमज्य बाहुजभटैः क्षत्रियभटैः बाहुजः क्षत्रियोविराडित्यमरः। रम्भायाः परीरम्भानन्द आनन्दसुखं उपसर्गस्य घञा मनुष्ये बहुलमिति दीर्घः। तस्य निकेते स्थाने नन्दनवने क्रीडादराडम्बरो विहारेच्छाविजृम्भणमारम्भि आरब्धः। एतद्विरोधिनां मरणमेव शरणमिति भावः। अत्र कीर्त्यपकीर्त्योर्गङ्गायमुनारोपाद्रूपकालङ्कारः। सितासिते सरितौ यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ये वैतन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनास्ते अमृतत्वं भजन्ते इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥१२॥

इतीति। भीमजा भैमी दमयन्ती इतीत्थं श्रुतिस्वादिता श्रोत्रस्वादिता तस्यतुर्पर्णस्य गुणानां स्तुतिः यया सा सती सरस्वत्या देव्या वाङ्मये विषये यो विस्मयः तदुत्थया शिरस स्तिरःकम्पनयैव मनोरन्वयं मनुसन्तानन्तं भृतपर्णमान्वमन्यत न्यषेधीत् इत्यर्थः विस्मयाभिनयशिरःकम्पएव प्रसङ्गान्निषेधार्थोऽपि संवृत इति भावः ॥ १३ ॥

युवेति। स्वरएवामृतं तेन न्यक्कृतमत्तकोकिला सा वचसामधीश्वरा वाग्देवता अन्यं युवानं युवान्तरं सुप्सुपेति समासः। तस्य यूनो दिशा-दिग्भागेन संचलत्करा व्यावृत्तहस्ता हस्तेन तं निर्दिशन्त्येवेत्यर्थः निशापतिभ्रातिसुखीं तत्सदृशमुखीमित्यर्थः भ्रातिसोदरबन्धादिशब्दाः

शशंस संसक्तकरेव तद्दिशा निशाकरज्ञातिमुखीमिमां प्रति॥१४
न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने! विलोचनेनापि नृपं पिपासति।
शशिप्रकाशाननमेनमीच्छितुं तरङ्गयाऽपाङ्गदिशा दृशस्त्विषः॥१५
भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा।
अहोमहावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी॥१६
इती भिया भूपतिभिर्वनं वना-
दटद्भिरुच्चैरटवीत्वमीयुषी।

साङ्गुष्ठवाचका इत्याहुः। इमां भैमीं प्रति शशंस तामामन्त्र्याचख्या-वित्यर्थः॥ १४॥

नेति। हे एणलोचने! मृगाक्षि! पाण्ड्यानां भूमण्डनं चूडामणिं तेषु श्रेष्ठं नृपं विलोचनेनापि न पिपाससि पातुं नेच्छसि सुखेन तु कुत इति भावः। किन्तु शशिप्रकाशाननमिन्दुसुन्दरास्यं एनमीक्षितुमपाङ्ग-दिशा कटाक्षमार्गेणापि दृशस्त्विषो दृक्कान्तीस्तरङ्गय प्रवर्त्तय॥ १५॥

भुवीति। कीर्तिरेव नर्तकी लासिका शिल्पिनी ष्वुन् इत्यत्र नर्ति-खनिरञ्जनापरिगणानां नृत्यतेः ष्वुन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीप्। भुवि भूतले भ्रमित्वा भूचारीभूत्वेत्यर्थः अथाम्बरे अनवलम्बमनवष्ट-म्भं विहर्तुं नर्तितुमभ्यासानां परम्परा परं प्रधानं यस्याः सा सती अम्बरचारी अभ्यस्येत्यर्थः महावंशं महाकुलीनं महावेणुञ्च वंशो वेणौ कुले वर्गे इति विश्वः। अमुं पाण्ड्यमाश्रिता सती सकौतुकं नृत्यति अहो रूपकालङ्कारः॥ १६॥

इतइति। इतोऽस्याभिया वनादटद्भिः भ्रमद्भिः भूपतिभिः प्रतिभूपैः उच्चैरटवीत्वं कालवशान्महाटवीत्वमीयुषी प्राप्ता सा पूर्वानुभूता निजा पुर्यपि चिरात् पुनरपि प्राप्ता स्वं स्वकीयं विलासमन्दिरं

निजापि साऽवापि चिरात्पुनः पुरी
पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्त्तिः
सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।
वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूय-
श्चूडारत्नोडुपत्नीकरपरिचरणामन्दनन्दन्नखेन्दुः ॥ १८ ॥

भङ्गाकीर्त्तिमषीमलीमसतयाप्रत्यर्थिसेनाभट-

क्रीडाग्टहञ्च पुनरध्यासि अध्यासितं आसेरधिपूर्वात् कर्म्मणि लुङ् । विलेश्वासत इति विलासा विलेशयास्तेषां मन्दिरमिति विशेषणत्वेनापि योज्यं । अत्रैकस्यादिवर्गस्य क्रमादनेकास्वटवीष्वटवीभूतपुरीषु च वृत्तेन तथा पुरीष्वपि पुरीत्वाटवीत्वयोः क्रमसम्बन्धोक्त्या च एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन्वा क्रमेण पर्याय इत्युक्तलक्षणं पर्यायभेदद्वयं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

आसीदिति । वीरादस्मात्पाण्ड्रात् परोऽन्यः को वीर आसीमान्तात् अभिविधावव्ययीभावः । भूमिवलयस्य मलयजालेपनेपथ्यं चन्दनचर्च्चा प्रसाधनभूता कीर्तिर्यस्य सः सप्तानामकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समाहारः सप्ताकूपारपारी तद्धितार्थेत्यादिना समाहारद्विगौ ङीप् । सैव सदनं येषां तैस्तत्रस्थैर्जनैः घनं निरन्तरमुद्गीतश्चापप्रतापो यस्य सः पदयुगे युगपत्पातिनां भूपानामतिभूयांसि चूडारत्नान्येवोडवस्तासामेव पत्नीनां करा अंशवो हस्ताश्च बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । तेषां परिचरणेन परामर्शेनामन्दमतिमात्रं नन्दन्तः उल्लसन्तः नखाएवेन्दवो यस्य स आसीत् दिगन्तविश्रान्तप्रतापः समस्तराजवन्द्यश्चायमेव नान्यः कश्चिदित्यर्थः ॥ १८ ॥

भङ्गेति । अस्य पाण्ड्रस्य प्रताप एवानलः भङ्गेन पराजयेन

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।
अस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥
एतद्दन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमभ्रमाधायिभिः ।
पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामर-
श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

या अकीर्तिः सैव मषी तया मलिमसतया प्रत्यर्थिसेनाभटश्रेण्य एव-तिन्दुककाननानि कालस्कन्दवनानि तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्दश्च शितिसारक इत्यमरः । तेषु विलसति प्रज्वलति भालोद्भूतभयाक्षि हरमिटलनेत्रलच्च भानुश्च सूर्यश्च हुतभुगग्निश्च जम्भारिदम्भोलिः कुलिशश्च ते अस्मात्तिन्दुकाग्नेः उत्पतिता उत्थिताः स्फुलिङ्गाः अग्निकणाः जगदुत्सङ्गे जगदुपरि स्फुरन्ति स्फुटं असंशयमित्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा । तिन्दुककाष्ठेभ्यो दह्यमानेभ्यो महान्तः स्फुलिङ्गाश्च उत्तिष्ठन्तीति ॥ १९ ॥

एतदिति । एतस्य पाण्ड्यास्योग्रस्य भयङ्करस्य समरस्य प्रेक्षायैव प्रेक्षणाय गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । उपनम्राणामुपगतानां अमराणां श्रेण्यां तन्मध्ये चरतीति तथोक्तः स्वयमपि तद्द्रष्टुमागत इत्यर्थः पृथुर्नैषधनाम पृथ्वीन्द्रः संग्रामाङ्गणसीम्नि रणाजिरभूमौ जङ्गमाः सञ्चारिणो गिरीणां स्तोमाः समूहा इति भ्रममादधत इति तथोक्तैः तथा भ्रान्तिजनकैरित्यर्थः अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारः । एतस्य पाण्ड्यस्य दन्तिबलैर्गजघटाभिः आलिङ्गिताङ्गीमाक्रान्तस्वरूपां निखिलां भुवं विलोक्य पुनः क्षितिधराणां क्षेपाय धनुषा प्रोत्सारणाय धियं धत्ते नूनमिति शेषः अतो गम्योत्प्रेक्षा पूर्वोक्तभ्रान्तिमदलङ्कारोत्थितेतिसङ्करः तेनैतत्सेनागजाः गिरिसमानसंस्थापरिमाणा इति गम्यते

शशंस दासीङ्गितविद्विदर्भजामितो ननु स्वामिनि! पश्य कौतुकं।
यदेष सौधाग्रनटे पटाञ्चले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः॥२१॥
ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदस्वैति हसैः सदःसदां।
स्फुटाऽजनि ग्लानिरतोऽस्य भूपतेःसिते हि जायेत शितिःसुलक्षता
ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरं सा जगदेकवन्द्यया।

अत्र परापरः तत उत्सारयामास शैलाः शतसहस्रशः। धनुष्कोट्या तथा वैण्य स्तेन शैलविवर्जिता इति ॥ २० ॥

शशंसेति। इङ्गितवित् स्वराभिज्ञा दासी किङ्करी विदर्भजां शशंस अभाषत किमिति ननु हे स्वामिनि! इतोऽत्र कौतुकं विनोदं पश्य किं तत्तदाह सौधाग्रे नटे नर्त्तके अतएव चले चलत्यपि पटाञ्चले ध्वजाञ्चले काकस्यैव पदार्पणग्रहः पादन्यासाभिनिवेश इति यत् तत्कौतुकमिति पूर्वेणान्वयः एतेन भैम्या स्तस्मिन् पाण्ड्ये महाननादरः सूचितः॥२१॥

तत इति। ततोऽनन्तरं तया अप्रस्तुतभाषितेनोत्थितैः सदःसदां सभासदां हसैः हासैः स्वनहसोर्वेति विकल्पादप्रत्ययः। तत्सदः संसदश्वेति चितीकृतं श्वितिभावोगश्चात्कर्मणि लुङ्। अतः सदः श्वैत्याद्धेतोरस्य पाण्ड्यस्य भूपतेः ग्लानिः विवर्णता स्फुटा व्यक्ता अजनि जाता कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना विकल्पाच्चिण् प्रत्ययः। तथाहि सिते धवलिम्नि शितेर्नीलिम्नः अशितिः शितिकण्ठ च कालं नीलश्च मेचकमिति हलायुधः। सुलक्षता सुप्रहत्वं जायेत हि स्फुटं दृश्यत इत्यर्थः अर्थान्तरन्यासः॥ २२ ॥

ततोऽन्विति। ततोऽनु तदनन्तरं महेन्द्रभूपुरन्दरे महेन्द्रपर्वताधीश्वरे विषये तं लक्षीकृत्येत्यर्थः तदार्जवेन तत्प्रावण्येनावर्जिता नमिता तर्जनी प्रदेशिनी यया तया तादृक्तर्जनिकया तमङ्गुल्या निर्दिश्येत्यर्थः नद्यृतश्चेति कप्। कयाचिदनिर्वाच्यया परचित्तसहृपया

स्वाङ्गैवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया॥२३

स्वयम्वरोद्वाहमहे वृणीष्व हे! महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम्
कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलिङ्गजानां शृणु तत्कुम्भयोः॥२४

अयं किलायात इतीरिपौरवाग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम्।
श्रुतस्तदुत्खापगिरस्तदत्तराः पठद्भिरत्रासि शुकैर्वनेऽपि सः॥२५॥

इतस्त्रसद्विद्रुतभूभृदुज्झिता प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः।

परज्योतिरात्मिकया जगदेकवन्द्यया देव्या सरस्वत्या सा जनी ब-
धूर्जगदे गदिता ॥ २३ ॥

स्वयम्वरे इति। हे इति सम्बोधने! अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः
प्याड्ङ्ग हे है भो इत्यमरः। हे भैमि! स्वयम्वरेण स्वयम्वरकर्म-
णा य उद्वाहमहो विवाहोत्सव स्तस्मिन्नागतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्र-
मधीशं वृणीष्व तत्र महेन्द्रशैले कलिङ्गजानां कलिङ्गदेशोद्भवानां
गजानां कुम्भयोः स्वस्य तेनापि कुचद्वयश्रिया सह कलिं कलहं शृणु
तद्देशस्य गजप्रायत्वात्कुचकुम्भयोः करिकुम्भयोश्च साम्यं व्यक्ती
भविष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

अयमिति। अयं महेन्द्रनाथ आयातः किल इतीरिणामिति-
वादिनां पौराणां वाग्भ्यो जनवादेभ्यः भयादस्य रिपुर्वृथा वन मयात्
वृथात्वमेवाह श्रुता आकर्णिता स्तान्येवाक्षराणि अयमायातः कि-
लेत्येवं रूपाणि यासु ता स्तदक्षराः तेषां पौराणां उत्खापगिरो
वासनायातानुत्खापयितप्रलापान् पठद्भिरुच्चारयद्भिः शुकैर्वने सः रिपुर-
त्रासि त्रासितः त्रसेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्। अत्र सत्यपि त्रासनिवृत्तिकारणे
शुकवाक्यनिमित्तेन तदनुत्पत्तेरुक्तनिमित्तरूपोविशेषोक्तिभेदोऽलङ्कारः
कारणसामग्र्यां कार्य्यानुत्पत्ति र्विशेषोक्ति रिति सामान्य लक्षणात् ॥२५॥
इत इति। इतोऽस्मात् महेन्द्रनाथात् त्रसता बिभ्यता अत एव विद्रुतेन

शशंस पृष्टाद्भुतमात्मदेवजं शशित्विषः शीतलशीलतां किल॥२६॥
इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्व्वतो नृपान्धनुर्व्वाणगुणैर्व्वशंवदान्।
गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्व्वीवलयोर्व्वशी वशम्॥२७॥
एतन्नीतारिनारी गिरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती
स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा।

पलायितेन भूभृता प्रतिभूभुजोज्झिता वने त्यक्ता प्रिया तत्कान्ता वनमान-वीजनैः किरातीजनैः दृष्टा। अथ दर्शनानन्तरमात्मदेशजं त्वद्देशे किमद्भुतमस्तीति पृष्टा सती अप्रधाने दुह्यादीनामित्यत्र प्रधाने कर्मणि क्तः। शशित्विषश्चन्द्रिकायाः शीतलशीलतां शिशिरस्वभावतां शशंस किल? कथयामास खलु? इदं पूर्वविरहाया मुग्धायाश्चन्द्रकिरणानां विरहे दुःसहत्व मजानन्त्या स्तत्र शीतलत्वमहो मुग्धत्वमिति भ्रान्तिरिति भावः॥२६॥

इतोऽपीति। हे भैमि! उर्वीवलयोर्वशी भूलोकाप्सरोविशेषस्त्वं शुद्धेनानवद्येन गुणेन सौन्दर्यगुणेन मौर्व्या च एकेनैवेति भावः। तमेनं महेन्द्रनाथं निर्भरं नितान्तं वंशं विधाय वशीकृत्य धनुर्वाणगुणैः स्तोभिरपि नृपान्वशंवदान् वश्यान् प्रियवशे वदः खच्। कुर्वतः कुर्वा-णा दितोऽस्मादपि पञ्चमी। किं न वीरयसे न पराक्रमसे वीरशूरविक्रा-न्ताविति चौरादिकाल्लट्॥२७॥

एतदिति। एतस्मान्नीतस्यारेर्नारी गिरि विलेषु गुहासु विगलन्वासरो यस्याः सा तत्रैव नीतदिनेत्यर्थः निःसरन्ती सायं निष्क्रामन्ती स्वक्री-डाहंसमोहेन तद्भ्रान्त्या ग्रह आग्रहः तद्वान् ग्रहिलः पिच्छादि-त्वादिलच् प्रत्ययः। तेन शिशुना भृशं प्रार्थितो गृहीत्वा दीयतामिति याचित उन्निद्र श्चन्द्रोयस्याः सा सती भूरि भूयिष्ठमाक्रन्दत् यद्यस्मादा-क्रन्दनात्तस्या मातुर्नयनजलेन मिलन् संक्रामन् चन्द्र एव हंसस्तस्यानु-बिम्बस्य प्रत्याशया प्रतिप्राप्त्या प्रहृष्यत स्तनयस्य विहसितैः अट्टहा-

आक्रन्दद्भूरियत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुबिम्ब-
प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्न्यश्वसीच्च ॥ २८॥
अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायति
कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षौणीन्द्रदारा धरा।
अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिरूर्द्धं निजः
पन्था भास्वति दृश्यते बिलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः॥२९॥
विद्राणे रणचत्वरादरिगणे त्रस्ते समस्ते पुनः
कोपात्कोऽपि निवर्त्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्युद्भटः।

वैराश्वसीत् स्तम्भितहृदयत्वात् किन्तु न्यश्वसीच्चेति दुर्दशानुभावदुःखा-भावोक्तिः। ह्म्यन्तक्षणश्वसेत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः। अत्र नारीशिशोश्च-न्द्रबिम्बे तत्प्रतिबिम्बे च विसम्मतसाऽऽश्याङ्कसम्भ्रान्तिनिबन्धनात् भ्रान्ति-मदलङ्कारः॥ २८॥

अस्मिन्निति। अस्मिन् महेन्द्रनाथे दिग्विजयोद्यते सति रिपुक्षौ-णीन्द्राणां दाराः कलत्रभूता धरा अयं महेन्द्रनाथएव मे मम पतिः स्तात् अस्तु अस्तेर्लोटि सिपि सोऽस्तु तज् देशः श्नसोरल्लोप इति अकार लोपः। ध्यायति सङ्कल्पयति कम्पं कम्पाख्यं सात्त्विकभावमञ्चति प्राप्नोति औत्पातिके भूकम्पे सात्त्विकोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। किं चास्यैव समरे अभिमुखं निपत्यागत्योर्द्ध्वं मूर्द्ध्वलोकं यास्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भास्वति सूर्य्यमण्डले बिलमयश्छिद्ररूपः निजः पन्था दृश्यते आसन्नमृत्योरादित्यमण्डलं सच्छिद्रमिव दृश्यत इत्यागमः। अत्रात्मीयोर्द्ध्वगमनमार्गत्वोत्प्रेक्षा पूर्ववद्गम्या। द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डल-भेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हत इति ॥२९॥

विद्राण इति। समस्तेऽरिगणे त्रस्ते रणचत्वराद्रणाङ्गणाद्विद्राणे विद्रुते सति विद्रातेः कर्त्तरि क्तः। संयोगादेरातोधातोर्यण्वत इति निष्ठातका-

आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ
द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥२०॥
ततस्तदुर्व्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव स्ववक्त्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी ।
विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेङ्गितैव ताम्॥२१
अनन्तरं तामवदन्नृपान्तरं तदध्वदृक्सारतरङ्गरिङ्गणा ।
तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम् ॥ २२ ॥

रस्य वाक्यं । कीर्त्त्या जगत्युद्भटः प्रसिद्धः कोऽपि भटः कोपात् पुनर्निवर्त्तते यदि सम्मुखमभिमुखमागच्छन् अप्यसौ भटो द्राक् सपदि एतस्याः छुरिकायाः शस्त्रविशेषस्य रयेण ठणिति कश्चिदनुकरणशब्दः । छिन्नमपसर्पदपगच्छच्छिरो यस्य स सन् विमुखतां पराङ्मुखत्वमेवाधिगच्छतीति विरोधः विगतमुखत्वमिति तत्वं इति विरोधपरिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २० ॥

तत इति । ततस्तद्दर्शनानन्तरं तस्योर्वीन्द्रस्य महेन्द्रनाथस्य गुणेष्वद्भुतादाश्चर्य्यावेशादिव वस्तुतस्त्वनादरादिति भावः । स्ववक्त्रपद्मे अङ्गुलिमेव नालमस्य ददातीति न्यस्यति तद्दायिनी पद्मस्य नालाविनाभावादिति भावः । सा दमयन्ती वैदग्ध्यमयं तत्प्रचुरमिङ्गितं यस्याः सैव सती तां सरस्वतीमाननमुद्रया मौनं विधीयतामिति जगाद अङ्गुलिदानरूपा निजमुखमुद्रैव तस्या मौनोपदेशोऽभूदित्यर्थः विदग्धा हि स्वेङ्गितेनैव परं बोधयन्तीति भावः॥ २१ ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं सरस्वती तस्याः अध्वा तदध्वा नृपान्तराध्वा दृशो सारतरङ्गरिङ्गणा प्रौढोर्मिरचना यस्याः सा सती तं दृशा निर्दिशन्तीत्यर्थः तां दमयन्तीं तृणीभवन् पुष्पशरो यस्य तत् तृणीकृतमन्मथं स्वस्य तीव्रेण तेजसा परिभूतं भूतलं येन तत् नृपान्तरमन्यं नृपं अवदत् अ विसमाप्य कत्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ २२ ॥

तदेव किन्नु क्रियते न का क्षतिर्यदेष तद्दूतमुखेन काङ्क्षति ।
प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरन्दरः॥३३॥
मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते।
इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्यगुपादिशद्द्विषाम्॥३४
अदःसमित्सम्मुखवीरयौवतत्रुटद्भुजाकम्बुमृणालहारिणी ।
द्विषद्गणस्त्रैणदृगम्बुनिर्झरे यशोमरालावलिरस्य खेलति॥३५॥

तदिति । हे भैमि ! एष काञ्चीपुरभूपुरन्दरः काञ्चीनगरालङ्कृतदेशाधीश्वरो दूतस्य मुखेन यदेव काङ्क्षति तत्काङ्क्षितं किं नु न क्रियत एव कर्तव्यमेव तदित्यर्थः। का क्षतिः तत्करणे का हानिः प्रत्युत श्रेय एवेति भावः । अथ तया काङ्क्षितमेव प्रार्थयते अयं काञ्चीपतिस्ते काञ्चीं मेखलां प्रसह्य बलादाच्छिनत्तु आच्छिद्य गृह्णातु काञ्चीपतेरुचितत्वादिति भावः अतएव प्रसीद सुप्रसन्ना भव अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मयीति । अयं काञ्चीपतिश्चापं दधच्चाशुगं बाणं क्षिपन् द्विषः शत्रून् मयि विषये नम्रतया अवनत्या प्रणत्या च स्थितिरिहावस्थानं प्रतिष्ठा च लभ्यते स्तब्धतया अनम्रतया तु दिगेव लभ्यते न कुत्रापि स्थीयत इति नयं नीतिमुपादिशदिव ब्रुव्यर्थत्वाद्द्विकर्मकः । धनुर्बाणदृष्टान्तेन द्विषां नम्रत्वे स्थितिरन्यथा क्षेपे एवेत्युपादिशदिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

अद इति । अस्य काञ्चीपतेर्यशसामेव मरालानां हंसानामावलिः अमुष्य भूपतेः समित्सु युद्धेषु सम्मुखानां वीराणां यौवतानि युवतीसमूहाः गार्भिणं यौवतञ्च गणे इत्यमरः। भिक्षादिपाठात् समूहार्थेऽण् प्रत्ययः भस्याढे तद्धित इति प्राक्पुंवद्भावाभावश्च । तेषां त्रुट्यन्ति भ्रंश्यन्ति भुजासु कम्बूनि शङ्खवलयानि शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियामित्यमरः । तान्येव मृणालानि तानि हरतीति तद्धारिणी सती द्विषद्गणस्य तदीयारिवर्गस्य स्त्रैणे स्त्रीसम्बन्धिनि दृगम्बुनिर्झरे नेत्रजलप्रवाहे खेलति क्रीडति स्त्रीणां पुंसाञ्च यत्किञ्चित् स्त्रैणं पौंस्नमिति क्रमादित्यमरः । स्त्रीपुंनपुंसौ हंसाभ्यो भवनादिति नञ् । रूपकालङ्कारः ॥ ३५ ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्द्धनि धृतस्कन्धावधिश्यामिके
व्योमान्तःस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धुरे धावति।
जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिश्रसन्ध्याधिये-
वाऽस्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥३६॥
हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
सीदन्मर्कटकीटकल्पितसितच्छत्त्रीभवत्कौस्तुभम्।
उज्झित्वा निजसद्म पद्ममपि तद्भ्रान्त्याऽनद्धीकृतं
लूतातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥३७॥

सिन्दूरेति। सिन्दूरं नागसम्भवमित्यमरः। तस्य द्युतिभिः मुग्धमूर्द्धनि सुन्दरमस्तके धृतः स्कन्धोऽवधिर्यस्याः सा श्यामिका यस्य तस्मिन् स्कन्धपर्यन्तश्यामले तत उपरि सिन्दूरारुण इत्यर्थः। व्योमान्तःस्पृशि अभ्रंकषे तद्वर्तिनि च अस्य काञ्चीपतेः सिन्धुरे गजे समरारम्भोद्धुरे निर्भरे अनर्गल इत्यर्थः उत्कपरम्भूरित्यादिना समासान्तः। धावत्यभिमुखागते सति अन्वनन्तरं समस्तबाहुजानां समस्तक्षत्त्रियाणां भुजातेजांसि भुजप्रतापा एव सहस्रांशवः सूर्याः प्रदोषतिमिरेण व्यामिश्रसन्ध्याधियैवास्तं यान्ति यदि श्यामारुणसिन्धुरे तिमिरमिश्रसन्ध्याभ्रान्त्यैवास्तं यान्ति किमिति जानीमः उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३६ ॥

हित्वेति। श्रीर्लक्ष्मीः स्वभवनं निजनिवासं दैत्यरिपोर्विष्णोरुरः शून्यत्वदोषेण रिक्ततादोषेण स्फुटमासीदन्तः प्रत्यासीदन्तः ये मर्कटकीटास्तन्तुवायकीटाः लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः इत्यमरः। तेषां सम्बन्धि यत्कल्पितमसितच्छत्त्रं सितच्छत्त्राकारं लूतातन्तुवितानमण्डलं तथा भवन् कौस्तुभो यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा भवति तथा हित्वा निजसद्म नित्यनिवासभवनं तत्प्रसिद्धं पद्ममप्यन्तर्लूतातन्तुभिर्भ्रमयनद्धीकृतं बद्धं यथा तथोज्झित्वा अद्य सम्प्रत्यस्य भुजयोरन्तर्वि-

सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्त्ताद्भुतं
यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः।
यद्बिन्दुश्रियमिन्दुरञ्चति जलञ्चाविश्य दृश्येतरो
यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्त्ति यागेश्वरः॥ २८॥
अन्तःसन्तोषवाष्पैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य-
न्नङ्गेनानस्तिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम्।

भ्राम्यति अत्रैकस्याः श्रियः क्रमेणानेकाधारद्वयुक्त्या पर्यायालङ्कारभेदः तेनैव तद्भुजयोः श्रीरङ्गने विष्णूरः पद्माभ्यामप्यधिकं वस्तु व्यज्यते॥२७॥

सिन्धोरिति। अयं काञ्चीपतिः सिन्धोरब्धेः जैत्रञ्जेतृ जयशीलं ततोऽप्यधिकमित्यर्थः जेतृशब्दात् तृन्नन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः। पवित्रं पावनं तत्तथा प्रसिद्धं कीर्तिरेव पूर्तं खातं कर्म व्याप्य मूर्च्छिमदामिति निष्ठानत्व प्रतिषेधः। तदेवाद्भुतमसृजत् यत्र पूर्ते जगन्ति लोकाः स्नान्ति यत्र यस्मिन् विषये कवयः कथयितारो वाचं यच्छन्तीति वाचंयमा न सन्ति सर्वेऽपि मौनिनो भवन्ति वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः वाचि यमोव्रत इति खच्प्रत्ययः वाचंयमपुरन्दरौ चेति निपातनात् मागमः। इन्दुर्यस्य पूर्तस्य विन्दुश्रियमञ्चति प्राप्नोति इत्यर्थः। इन्दुर्यस्य जलञ्चाविश्य दृश्येतरः सावर्णादृश्या जलदेवता आप्यशरीरदेवताविशेषः सन् जागर्ति प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते स्फटिकाद्भवतीति स्फटिकभूः स्फटिकोद्भवो यागेश्वरः सन् जागर्ति स्फटिकलिङ्गे यागेश्वर इति प्रसिद्धः॥ २८॥

अन्तरिति। एतस्य राज्ञः कीर्त्तीः शृण्वन् उरगपतिः शेषः दृशाभिः दृग्भिः आकर्णयिष्यन् श्रोष्यन् अतएवान्तःसन्तोषवाष्पैः न स्थगयति नाच्छादयति अन्यथा चक्षुःश्रवसोऽस्य रूपग्रहणवच्छब्दग्रहणस्यापि तैः प्रतिबन्धादिति भावः। नाङ्गेनेति देशान्तर पाठः। अङ्गेन वपुषा येनाङ्गविकार इति तृतीया। अङ्गेनेति पाठे अङ्गे वपुषि अस्ति-

न क्षौणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्मः
शृण्वन्नेतस्य कीर्त्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥

आचूडाग्रममज्जयज्जयपटुर्यच्छल्यकाण्डानयं
संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।
सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तया नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
स्पर्द्धागर्द्धिषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४० ॥

स्मितश्रिया सृक्कणिलीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्म्मणेव सा

क्षोमा न भवतीति अनस्तिक्षोमा अविद्यमानक्षोमा सन् अस्तीत्यव्ययं विद्यमानपर्यायः । तस्य सम्बन्धि अस्तिक्षीरादित्वचनाद्बहुव्रीहिः । अत एवामन्दकन्द्रामानन्दकारिणीं पुलकश्रेणीं आरचयति, तथा क्षौणीभङ्गभीरुः, च पृथिवीविदारणभीतः शिरःकम्पं च नाकलयति । ततस्मात् कथं केन प्रकारेण प्रीतिमाविष्करोति न विद्मः वाक्यार्थः कर्म ॥ ३९ ॥

आचूडेति । जयेपटुः समर्थोऽयं राजा संग्रामे रिपुराजकुञ्जरघटानां कुम्भस्थलेषु स्थिरान् निश्चलान् शल्यकाण्डान् शरकाण्डान् आचूडाग्रमापुङ्खमुखं अमज्जयत् निखातवानिति यत् सा अस्य राज्ञः कर्तुः पृथुर्महती सेवा तया सेवया त्वत्कुचाभ्यां सह स्पर्धागर्धिषु मत्सरयुक्तेषु कुञ्जरकुम्भेष्वपराधिषु प्रचण्डानुग्रान् तान् दण्डान् धृतवते कस्मै राज्ञे कुतो न प्रसीदसि एनं वृणीष्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति । सा भैमी तस्य काञ्चीपतेः गुणशर्मणा गुणप्रीत्येव वस्तुतस्तु नादरादिति भावः वितीर्णया विसृष्टया सृक्कण्यधराङ्के लीयमानया संकुचन्त्या स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया कीर्त्यसहत्वमेव वाच्यमानमहत्वमेव अतएव तं काञ्चीपतिं उपाहसदुपहसितवती । तथा हि निषधेन्द्रवैभवं नलमाहात्म्यं गिरां पारे अत नलगुणानुरागात्स्वैव

उपाहसत् कौर्त्यमहत्त्वमेव तं गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवं॥४१
निजाचिलक्ष्मीहसितैणशावकामसाऽवभाणीदपरं परन्तपं।
पुरेव तद्दिग्वलनश्रियो भुवा भ्रुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितं॥४२॥
कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन हाहा शिरसा रसादृशां।
भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निपेयनेपालनृपालपालयः॥४३॥
ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेयत्परमेव हिंसितुं।

कारणेनैतत् अपरागरूपकार्यसमर्थनात् तद्रूपार्थान्तरन्यासः॥ ४१॥

निजेति। असौ सरस्वती सभाम् सभाजितं पूजितं परन्तपं रिपुतापं द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्प्रत्ययः खचि ह्रस्वः अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्। अपरमन्यं नृपं पुरेव पूर्ववत् तस्य राज्ञो दिशो वलने या श्रीस्तस्या भुवा स्थानेन तद्दिग्वलितयेत्यर्थः भ्रुवा दृशः ऊर्ध्वावयवेन ऊर्ध्वदृगभ्रौ भ्रुवोर्ऽस्त्रियामित्यमरः। विनिर्दिश्य निजाचिलक्ष्म्या स्वनेत्रशोभया हसितैणशावका मृगाक्षी भैमी अभाणीदभाष॥ ४२॥

कृपेति। हे भैमि! नतेन अवनतेन शिरसा रसां भुवं पश्यन्तीति रसादृशां अधः पश्यतामित्यर्थः नृपाणामुपरि क्वचित् कुत्रापि कृपा न हाहेति खेदे। तावत्तव लोचनाञ्चलाः कटाक्षाः निपेयाः पाह्या नेपालनृपालस्य नेपालभूपतेः पालिः कोटिः तद्दिग्भागो येषां ते भवन्तु कटाक्षेच्छ्या तं पश्येत्यर्थः; स्त्रियः पाल्यश्रकोटय इत्यमरः॥ ४३॥

ऋजुत्वेति। यस्येदं यदीयं ऋजुत्वं अवक्रता परच्छन्दानुकूलता मौनं निःशब्दता वाचंयमत्वञ्च श्रुतिपारगामिता कर्णान्तगामित्वं वेदपारगत्वञ्च तां एतदेव रूपं अतीवात्यन्तं विश्वासात् विगताशङ्कत्वात् अतएव विश्वासं प्रत्ययं विदधत इति विश्वासविधायि चेष्टितं चरित्रं परमन्यञ्च हिंसितुं हन्तुं अपकर्तुं चैवास्य राज्ञो बकस्येवेति भावः। बकानां नानाबेकवचनं। महानधिकः दम्भः कपटं प्रयोजनमस्येति दाम्भिको बो-

अतीव विश्वासविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः॥४४॥
रिपूनवाप्याऽपि गतोऽत्रकीर्णितामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।
स्वयं विरक्तानपि रक्तवत्तरान् निकृत्य यत्तानसृजासृजद् युधि॥४५॥

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा
पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।
यशोऽमुष्योपार्जयितुमसमर्थेन विधिना
कथञ्चित् क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

कयश्चकः । सशरः किमित्यर्थः प्रयोजनमिति ठक् । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः इत्यमरः । अत्र शरे दाम्भिकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ४४ ॥

रिपूनिति । यावत् साकल्यजनानां रञ्जनमेव व्रतमस्यास्तीति तद्व्रतिनः अवधौ तद्वन्तो बहुव्रीहिः। अयं नेपालभूपो रिपूनवाप्याप्यवकीर्णितां क्षतव्रतत्वञ्च गतः कुतः यद्यस्मात्स्वयं विरक्तानरक्तानपि रिपून् युधि निकृत्य छित्वा कृन्ततेः क्त्वा ल्यप् । असृजा रक्तवत्तराननिशयेन रक्तवर्णाननुरक्तांश्च रक्तं स्तवत्कन्तात्तरप् । असृजदकरोत् रिपूनपि रञ्जयतः कुतो न रञ्जनव्रतभङ्ग इति भावः ॥ ४५ ॥

पततीति । पतङ्गः सूर्य्यः एतस्य राज्ञः तेजोहुतभुजि प्रतापाग्नौ कदाचित्पतति यदि तदा अङ्गीकृततमो भृशस्वीकृतः पतङ्गस्य शलभस्य य आपदुदयः स येन स्यात् शलभतामियादित्यर्थः । पतङ्गः शलभे साधौ मार्जारेऽर्कं खगेश्वर इति वैजयन्ती । किं च अमुष्य राज्ञएव यश उपार्जयितुमसमर्थेन विधिना ब्रह्मणा कथञ्चित्तस्य यशसः प्रतिनिधिस्तत्प्रत्ययः क्षीराम्भोनिधिः कृतः न तु तादृग्यशो लब्धमित्यर्थः सूर्य्यादधिकप्रतापः क्षीराब्धेरधिकयशाश्चेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यावत्पौलस्त्यवास्तू भवदुभयहरिल्लोमरेखोत्तरीये
सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतिस्तावदेतस्य कीर्त्तिः ।
यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृढनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-
वद्री सन्ध्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभावुभौ च ४७
युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा
बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।

यावदिति । पौलस्त्ययोर्विभीषणवैश्रवणयोर्वास्तू भवन्तौ वेश्मभू-र्वास्तुरस्त्रियामित्यमरः । उभे च ते हरितौ उभयहरितौ दक्षिणोत्तर-देशावित्यर्थः उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र पृथग्योगकरणादेवायजा-देशस्य नितत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं वृत्तिविषये उभशब्दस्थाने उभयश-ब्दप्रयोगनियमज्ञापनार्थमिति कैयटः । तयो र्यथासंख्यं रोमरेखा रोम-राजिरुत्तरीयञ्च ते सन्तौ सेतुप्रालेयशैलौ यावत् यावद्दूरस्थितावि-तिशेषः । किं च प्राचीप्रतीच्यावाशे प्राक्प्रत्यगाशे स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः । तयोः परिवृढौ प्रभू इन्द्र वरुणौ प्रभौ परिवृढ इति नि-पातः । तयोर्नगरयोरारम्भणे यौ स्तम्भौ मूलस्तम्भौ तयो र्मुद्रैव मुद्रास-न्निवेशो ययो स्तौ सन्ध्ययोरेव द्वयोः पताकयोः रुचिभिर्भाभिरचितयोः शिखयोरग्रयोः शोणशोभा ययो स्तावुभौ अद्री उदयास्तशैलौ या-वत्पर्यन्तमेतस्य नरपतेः कीर्तिश्चरति चतुर्दिगन्तविश्रान्तकीर्ति-रित्यर्थः ॥ ४७ ॥

युद्धेति । युद्धा युद्धं कृत्वा रणस्य वा अन्तरन्तःकरणे स्वेषां प-रेषां चान्तरं तारतम्यं बुद्धा बाणावलीरुन्मुच्यायुधान्यप्यदसीयस्य अमुष्य सम्बन्धिनश्चरणस्यैव वाभिमुखं निपततामागच्छता मरीणां हठा-च्छिन्नं अथवा निजभियो भरेण भारेण खिन्नं श्रान्तमतएव अव-नतीभवन्नमीभवत् शिरोऽनेन राज्ञा भूमौ विलोठितं परिवर्तितमभूत्

छिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथवा
राज्ञाऽनेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥४८॥

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि।
नृणां पश्यत्यस्य क्वच न विशिखान् किन्तु पतित-
द्विषद्वक्षःश्वभ्रैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

दमस्वसुश्चित्तमवेत्य हासिका जगाद देवीं कियदस्य वक्ष्यसि।
भवा प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते सङ्कटवासयातना॥५०॥

एतच्छत्रूणां मरणमेतच्छरणं वा गतिर्नान्येति भावः ॥ ४८ ॥

नेति। न्टणां रणद्रष्टृणां पुंसां अन्यस्त्वेति विकल्पान्नामि चेति दीर्घप्रतिषेधः। दृष्टिरस्य राज्ञो विशिखान् शराण् तूणात् निषङ्गादुद्धारे उद्धरणकाले न पश्यतीति गुणो मौर्वी मौर्वी गुणोज्येति धनञ्जयः। तेन घटनेन सन्धानेन आश्रुतिशिखमाकर्णान्तं समाकृष्टौ गुणाकर्षे न वियत्याकाशे न लक्ष्ये वेध्ये भुवि एवं क्व च न कुत्रापि न पश्यतीति सर्वत्रानुषङ्गः। किन्तु पतितानां द्विषतां वक्षःसु श्वभ्रैः रन्ध्रैः रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिरित्यमरः। अनुमितिरानुमानिकज्ञानं अमून् विशिखान् गोचरयति विषयीकरोतीतिवेगातिशयोक्तिः ॥ ४९ ॥

दमस्वसुरिति। हासयतीति हासिका हासयित्री काचित् दमस्वसुश्चित्तमवेत्य बुद्ध्वा देवीं सरस्वतीं जगाद किमिति हे देवि! अस्य राज्ञः सम्बन्धि कियद्वक्ष्यसि कियत्प्रपञ्चयसीत्यर्थः। किं तु प्रभूते महति जगति स्थितैर्गुणैरिहास्मिन्नास्मि सङ्कटवासेन सङ्कीर्णस्थित्या यातना तीव्रवेदना आप्यते अनुभूयत इति भण सर्वगुणाकरं मस्तकेनैनं दमयन्ती वृणुत इति भावः ॥ ५० ॥

ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भते।
अहो सभा साधुरितीरिणः क्रुधा न्यषेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः॥५१॥
अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तद्दिङ्मुखसम्मुखेन सा।
दमस्वसारं वदति स्म देवता गिरामिलाभूवदतिस्मरश्रियं॥५२॥
विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः।
कृपामपाकृत्य निभान्निभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः॥५३॥
इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत्।

ब्रवीतीति। इह सभायां दासी किङ्करी किमप्यसङ्गतं ब्रवीति नीचा तुच्छा इयं दासी। ततो देवीतोऽपि प्रगल्भते उच्छृङ्खलते ब्रूते अहो आश्चर्यं सभा साध्वीति सोल्लुण्ठोक्तिः। इतीरयन्तीति ईरिणः आक्रोशत एतस्य क्षितिपस्यानुगाननुचरान् जनः तटस्थजनः क्रुधा क्रोधेन न्यषेधत्॥ ५१॥

अथेति। अथ कृपामयी सा गिरां देवता इलाभुवा ऐलेन पुरूरवसा तुल्यं इलाभूवत् तेन तुल्यं क्रियाचेदतिः। क्रियात्र स्मरातिक्रमः। अतिस्मरश्रियं अतिक्रान्तमदनलावण्यमन्यं नृपमुद्दिश्य तस्य नृपस्य दिङ्मुखसंमुखेन तद्दिग्भागाभिमुखेन मुखेन करणेन तेनोपलक्षिता सा सती दमस्वसारं दमयन्तीं वदतिस्म॥ ५२॥

विलोचनेति। विलोचने एवेन्दीवरे तयोर्वासेनावस्थित्या वासितैः सुरभिलैः विप्रलब्धकर्पूरैरित्यर्थः सितैरवदातैरपाङ्गैरध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः कटाक्षमार्गप्रवृत्तकान्तिशिखाभिः करणै रुचः कान्तेरालयं आकरं मालयाख्यन्तं क्षितिक्षितं क्षितीशं क्षितिं क्षियतीति क्षितिक्षित् क्षितीशः क्षिधातोरैश्वर्यार्थात् क्विप्। तं कृपामपाकृत्य निभात् कुसुमस्रग्व्याजान्निभालय विलोकय॥ ५३॥

इममिति। अरिरेतच्छत्रुरणाद्भग्नः सन् परमरिसमुत्कृष्टं वा इमं नृपं परित्यज्य शरणमप्राप्य मुधा वृथा स्वं स्वकीयं शरणं गृहमेव शरणं रक्षक

न वेत्ति यस्त्रातुमितः कृतस्मयो न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते॥५४॥
अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भगीकृतो भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः।
तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी यथा स गामी तव केलिशैलताम्॥५५॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताभृङ्गजात-
च्छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरेणीयनेत्रे ।।

भविष्यत् प्रविष्ट इत्यावृत्त्या सम्बन्धः कथं वृथा वृथात्वे कथं तत्कारणं तदाह यद्यस्मात् कृतस्मयः कृताहङ्कारः सोऽरिर्दुर्गया दुर्गमया शैलभुवा शैलस्पष्टेन गिरिदुर्गेणापीत्यर्थः। तथा शैलोद्भवया दुर्गया दुर्गादेव्यापि इतोऽस्माद्राज्ञः त्रातुं न शक्यते। किं पुनः स्वण्डेणान्येन वा पुरुषेणापीत्यपिशब्दार्थः। इति न वेत्ति प्राणाशङ्कया वैयर्थ्यमज्ञानात् प्रवेशः स्यादज्ञानस्येति भावः॥ ५४ ॥

अनेनेति। अनेन राज्ञा अर्थिषु विषये दुर्भगीकृतः तुच्छीकृतः यथेच्छमर्थिभि रुपादीयमानरत्नोऽपि कः यदेतदित्युपेक्षेत इत्यर्थः। तथा घनध्वानजैः नवमेघशब्दोत्थैः रत्नैः मेदुरः पूर्ण एव भवन् अतिव्ययेऽप्यक्षीणरत्न इत्यर्थः। विदूराद्रिः वैदूर्याचलः तथा तेन प्रकारेण अदूरतामासन्नताङ्गामी गमिष्यन् यथा सोऽद्रिस्तव केलिशैलतां गामी गमिष्यन् भविष्यति गम्यादय इति गमिगाम्योः साधुत्वं। नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया॥ ५५ ॥

नम्रेति। एण्या इमे एणेय मेण्याश्चर्माद्य मेणस्यैणकुभे त्रिष्वित्यमरः। एण्याढक्। तेच ते नेत्रे च ते इव नेत्रे यस्याः तस्याः संबुद्धिरैणेयनेत्रे! उपमान पूर्वपद बहुव्रीहावुत्तरपदलोपः। नम्राणां प्रत्यर्थिपृथ्वीपतीनां मुखान्येव कमलानि तेषु या म्लानता सैव भृङ्गजातन्तस्य च्छाया नीलभा तस्या अन्तःपातेन मध्यगतत्वेन चन्द्रायिता चन्द्रवदाचरिता कलङ्क सम्पत्तेरितिभावः सा चरणनखश्रेणिर्यस्य सः भूलोकस्य भर्ता एष राजा इष्टारि प्राणवाता एव अमृतरसस्य लक्ष्यं जर्मग्रस्तानां भूरीणां

इमारिप्राणवाताम्मृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं
भूलोकस्यैष भर्त्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं बिभर्त्ति॥५६॥
अध्याहार: स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-
स्याहेर्भूय: फणसमुचित: काययष्टीनिकाय:।
दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनत्रासनाशाभ्युपाय:
कायव्यूह: क्व जगति न जागर्त्त्यद:कीर्त्तिपूर:॥५७॥
राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नीं क्षतं
क्षत्त्रैर्लक्षभिदो इयैव जयत: पद्मानि पद्मैरलम्।

भूयसां पानेन पीनं मांसलमत एव संयुगे साधु सांयुगीनं भुजभुजग-युगम्बिभर्त्तीति रूपकालङ्कार: ॥ ५६ ॥

अध्याहार इति। स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य चन्द्रखण्डस्या-ध्याहार: शेषपूरक: शेषस्याहेरनन्तोरगस्य भूयसां फणानां समुचित: काययष्टीनां निकाय: समूह: यावत्फणं कायैर्भवितव्यमिति भाव:। दुग्धाम्भोधे: क्षीराम्भोधे: मुनेरगस्त्यस्य चुलुकनाच्चुलुकग्रहणात् त्रासस्य नाशे अभ्युपाय उपायभूत: कायव्यूह: कायसङ्घात: क्षीराब्धे: प्रति निधि-रित्यर्थ:। अद: कीर्तिपूरोऽमुष्य यशोराशि: क्व जगति न जागर्ति त्रैलोक्येऽपि जागर्तीत्यर्थ:। अत्र कीर्तिपूरस्य त्रैलोक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-क्तेरतिशयोक्ति: सा चास्य चन्द्रशेषाध्याहारत्वादि रूपकोत्थापितेति सङ्कर: ॥ ५७ ॥

राज्ञामिति। शतघ्नीं नाम हेतिमायुधं शतघ्नीतु चतु:शत्या लो-हकण्टकसञ्चितेत्यादव:। शतं हन्तीति शतघ्नीति च गम्यते अमनुष्य कर्तृके चेति ठक्प्रत्यये ङीप्। शतघ्नीं कलयतो बिभ्रतोऽस्य राज्ञां शतं

कर्त्तुं सर्व्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्द्धेन वा
तस्माद्व्यापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्‌भवेतद्‌द्विषाम् ॥५८॥
वयस्ययाऽऽकूतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती।
इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम्॥५९॥
कृताऽत्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि ! ददासि का सती

न किं किञ्चित्करमित्यर्थः। खर्वभिदो खर्वभेदिनो खर्वं संख्यादि इन्दुश्च खर्वं शरव्ये संख्यायामिति च विश्वः। राज्ञां खर्वैः कृतं अलमित्यर्थेऽव्ययं। इभा इव्यूँ व पद्मान्यङ्गानि संख्याविशेषान् पद्मं स्यात्‌ यूगे व्यूहे निधौ संख्यान्तरेऽम्बुजमिति विश्वः। जयतोऽस्य पद्मैः पद्मसंख्याभिरलं किं बहुना सर्वपरच्छिदः शत्रुच्छिदोऽस्य राज्ञां परार्द्धेन च संख्यया वा परेषामरीणामर्द्धेन किं किमपिकर्त्तुं नोशक्यमत स्तस्मादेतद्विना संख्यया अपगमं अपगमसंख्यत्वं सख्याद्‌युद्धादपगममपसरणं विना काचिद्‌गतिर्नास्तिसंख्या च स्यादेकत्वादि युद्धाख्यान विचारयोरिति विश्वः। अत्रैव द्विषद्‌गतिमत्वस्य संख्यापगमतदपगमयोरुभयोः प्राप्तस्य पूर्वत्वनिषेधस्योत्तरत्व नियमनात्‌परिसंख्या। तथा च सूत्रं एकस्यानेकप्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्येति ॥ ५८ ॥

वयस्ययेति। अथ दमस्वसुराकूतविदाऽभिप्रायज्ञया वयस्यया सख्या स्मितं वितत्य कृत्वा भारती वाग्देवी अभिदधे अभिहिता किमिति इतोऽस्मात्‌ इतः परेषामन्येषामपि याचतां राज्ञां भवन्मुखेन त्वद्वाचैव स्वनिवेदने स्वयंकथने त्वरां द्रुतकथनत्वं पश्य परानालोचयेति गम्यते ॥५९॥

कृतेति। हे दासि! अत्र स्वयम्बरे देवी वाग्देवी वचने राजकथने अधिकारिणी कर्तृ कृता नियुक्ता त्वं का सती उत्तरं ददासि इति ईरिता इति अ्युयाशान् तस्य स्वपक्ष परिपार्श्वं वर्तन्त इति पारिपा-

ईतीरिणस्तन्नृपपारिपार्श्विकान्स्वभर्त्तुरेव भ्रुकुटिर्न्यवर्त्तयत् ६०
धराधिराजं निजगाद भारतीतत्सम्मुखेषद्वलिताङ्गसूचितम्।
दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम्॥६१॥
कुतः कृतैवं मवलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा।
अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरम्६२
न पाहि पाहीति यदब्रवीरमुं ममौष्ठ तेनैवमभूदिति क्रुधा।

र्श्विकान् सेवकान् परिमुखं चेति चकाराट्ठक्। स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भ्रुकुटि न्यवर्तयत् तत्सास्येन तान् भ्रूभङ्गेन निवारितवानित्यर्थः॥ ६० ॥

धरेति। भारती कुलेन सद्वृत्तेन राजसु मध्ये उचितसारवत्तरं बलवत्तरं तस्याः सम्मुखं यथा तथा ईषद्वलितेन वक्रितेन अङ्गेन वपुषा सूचितं निर्दिष्टं धराधिराजं भूपतिं दमस्वसारं प्रति निजगाद-तस्यै कथयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुतइति। हे भैमि! आगतं नवलोकमपूर्वजनं प्रति एवमिति हस्तनिर्देशः। अवलोकनाय वा अवलोकितुमेव कुतः प्रतिज्ञा कृता न युक्तमिति भावः। किन्तु एनं पुरोवर्तिनं मिथिलापुरन्दरमपि मिथिलापतिं वा निपीय सम्यक्निरीक्ष्य ते तव दृष्टिः शिथिला शिथिलादरास्तु वरं अनीक्षमाणा वीक्षित्वोपेक्षणमपि किञ्चित्प्रियमित्यर्थः ॥ ६२॥

नेति। हे मदोष्ठ! मदीयाधर! यद्यस्मात् पाहि पाहीत्यमुञ्जाब्रवीः दुरभिमानादिति शेषः। ओष्ठाधरप्रायत्वेऽपि इति च गम्यते। तेनैव पाहीति अवचनेनैव एवमीदृशी दशाऽभूदिति हेतोः क्रुधा क्रोधेन रणचितावस्य विरोधिमूर्द्धभिः शत्रुशिरोभिः निजमोष्ठं पिट-घ्रायते स्थीयते एतत्कृपामेव तच्छरणमेव शरणं अन्यथा मरणमेवेति

-रक्षचितावस्य विरोधिमूर्द्धभिश्छिद्रस्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते॥६३॥
भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेषुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
धनुः परीरम्भमिवास्य सम्मदान् महाहवे दित्सति वामबाहवे॥६४
अस्योर्व्वीरमणस्य पार्व्वणविधुर्द्वैराज्यसज्जं यशः
सर्व्वाङ्गोज्ज्वलशर्व्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्व्वासि यत् ।
तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिश्रियः

भावः । अत्र शत्रुशिरसां प्रत्यर्थिविषयक्रोधहेतुकस्योष्ठदंशनस्योष्ठविषय-क्रोधहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ६३ ॥

भुजइति । महाहवे महारणे अस्य राज्ञो भुजे दक्षिणे अपसव्ये इवे च भुजे इषुणा सह गुणं ज्यामादाय अपसर्पत्यपसरत्यपि पुरः प्रसर्पिणे पुरोगामिने इह गुणसङ्गायभावेऽपीति भावः । वामबाहवे स-म्मदात्सन्तोषात्परीरम्भमालिङ्गनं उपसर्गस्य घञ् मनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । दित्सतीव दातुमिच्छतीवेत्युत्प्रेक्षणादिति भावः । ददातेः सनन्तात्लट् सनिमीमेत्यादिना इदादेशः अभ्यासलोपः । दक्षिणोऽप्येव परापकारी न पूज्यते वामोऽवसरेऽप्युपकारी पूज्यत इति भावः ॥ ६४॥

अस्येति । अस्योर्वीरमणस्य भूपतेः सम्बन्धि पर्वणि भवः पार्व-णस्तस्य विधोः राकाचन्द्रस्य द्वैराज्यं तदेकस्वामिकं धावल्य इति शेषः । द्विराजशब्दाद्ब्राह्मणत्वादिलात्प्यङ्प्रत्ययः । तत्र सज्जं स-न्नद्धं द्वितीयमाणमित्यर्थः । सर्व्वाङ्गे उज्ज्वलस्य धवलस्य शर्वपर्वतस्य कैलासस्य सितः सितिमा धावल्यं गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः । तस्य श्रिया सम्पदा योगर्वस्तं निर्वासयति लुम्पतीति तन्निर्वासि कैलासप्रभा-दधिकं यद्यशस्तत् कम्बूनां शङ्खानां प्रतिविम्बितं प्रतिविम्बं प्रति-च्छाया किम ? किं वा शरत्पर्जन्यराजिश्रियः शरन्मेघावलिधावल्य सम्पदः पर्यायो रूपान्तरं किमु ? अथ वा दुग्धसिन्धोः क्षीराब्धेः पदवी

पर्य्याय: किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्व्वानुवाद: किमु॥६५॥
निस्त्रिंशत्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-
स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिर: कोऽस्य नायङ्कर:।
उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गत्तुरङ्गक्षुर-
क्षुण्णासु क्षितिषु क्षिपन्निव यश: क्षौणीजवीजव्रजम्॥६६॥
अर्थिभ्रंशवशङ्गभवत्फलभरव्याजेन कुब्जायित:

क्षीराणां सर्वानुवाद: सर्वस्यापि पुनरुक्ति: किमु? तत्तुल्यं तत् क्षीरमे-वेदं किमित्यर्थ: उत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टि:॥६५॥

निस्त्रिंशेति। निर्गता त्रिंशत्तोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंश: खड्ग: उपकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमिति समा-सान्तो डप्रत्यय:। तेन त्रुटितेषु छिन्नितेष्वरिवारणघटाकुम्भेष्वस्थि कूटानामस्थिसङ्घातानां अवटस्थानेषु गर्त्तप्रदेशेषु स्थायुका: स्थायिन: लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्यय:। तेषां मौक्तिकोत्कराणां मुक्तासमूहानां किरतीति किर: क्षिपा इगुपधज्ञेतिक:। अस्य नृपस्यायङ्कर: चत्वा-र्यङ्गानि हस्त्यादीनि येषां तेषां सैन्यानां समरेषु त्वङ्गद्भि: सञ्चरद्भि: तुरङ्गै: क्षुरै: क्षुण्णासु कृष्टासु क्षितिषु अत:क्षौणीजस्य कीर्त्तिवृक्षस्य बीजानां व्रजं क्षिपन् गिरन् वपन्निव स्थित इति कैर्जनैर्नोन्नीतो नोत्-प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा॥६६॥

अर्थीति। अस्मिन् राज्ञि अतिदानभाजि दानशौण्डे सति स: प्र-सिद्ध: कल्पद्रुम: अर्थिनां भ्रंशेनासम्भवेन वशङ्गभवत: व्यर्थीभावादुपचीय-मानस्य फलभरस्य व्याजेन कुब्जायित: कुब्जीभूत: सन् वस्तुतस्तु लज्ज-यैवेति भाव:। लोहितादेराकृतिगणत्वात् क्यङि कर्त्तरि क्त:। कथमस्यास्तां लज्जाकारणसम्भवा इति भाव:। किन्तु निर्व्ययानां विनियोगरहितानां

सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः।
आस्ते निर्भयरत्नसम्पदुदयोदग्रः कथं याचक-
श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितव्रीड़स्तु रत्नाचलः॥ ६७॥
सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुताविती‌ङ्गितैः पृच्छति तां सखीजने।
स्मिताय वक्त्रं यदवक्रयद्वधूस्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नृपे॥६८॥
इयाथ निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं मधुस्वरा वक्तुमधीश्वरा गिराम्।
अनूपयामास विदर्भजाश्रुती निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः॥६९॥

रत्नसम्पदामुदयेनोदग्र उच्छ्रितः तथापि याचकश्रेणीनां कर्त्रीणां वर्जनेन परिहारेण यद् दुर्यशः तेन निविडितव्रीडो घनीकृतलज्जो रत्नाचलो रोहणाद्रिस्तु कथमास्ते कथं तिष्ठति लज्जासम्बरणोपायासम्भवादिति भावः। अत्र द्रुमशैलयोर्लज्जाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः॥ ६७॥

सृजामीति। अथ सखीजने तां भैमीं इदं नृपस्यैतत् नृपस्य स्तुतौ विघ्नं सृजामि किमितीङ्गितैः चेष्टितैः पृच्छति सति वधूर्भैमी स्मिताय स्मितं कर्तुं क्रियार्थेत्यादिना चतुर्थी। वक्त्रमवक्रयत् वक्रीचकारेति यत् तद्वक्रीकरणमेव तन्नृपे तस्मिन्नृपे वैमुख्यं नैस्पृह्यमलक्षि लक्षितम्॥ ६८॥

इयेति। अथ मधुस्वरा मधुरकण्ठी गिरामधीश्वरा सरस्वती नरेश्वरान्तरं राजान्तरं वक्तुं वर्णयितुं इया विनिर्दिश्य निरूप्य विदर्भजाया वैदर्भ्याः श्रुती श्रोत्रे निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिर्वचनामृतैरित्यर्थः अनूपयामास सरसीचकार जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः। अनुगता आपो यस्येत्यनूपं ऋक्पूरब्धूरित्यादिना समासान्तः ऊदनोर्देशे इत्यूकारः तस्मात् तत्करोतीत्यादिना णयन्ताल्लिट्॥ ६९॥

स कामरूपाधिप एष हा त्वया न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः।
त्वमस्य सा योग्यतमाऽपि वल्लभा सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा॥७०॥
अकर्णधाराशुगसम्भृतां गतां गतैररित्वेण विनास्य वैरिभिः।
विधाय यावत्तरणिर्भिदामहो निमज्य तीर्णः समरे भवार्णवः॥७१॥
अमुष्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिस्तपर्तुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि।

स इति। एष पुरोवर्ती सः प्रसिद्धः कामरूपाधिपः कामरूपदेशाधीश्वरः कामात्कन्दर्पादपि रूपेणाधिको यस्त्वया नेक्ष्यते हा बत नैतद्युक्तमिति भावः। कुतः ययोर्युवयोः प्रतिमल्ला समाना भा कान्तिर्यस्याः सा यत्प्रतिमल्लभा परा अन्याप्यालिः सुदुर्लभा अतिदुर्लभा सा त्वमस्य राज्ञो योग्यतमा अत्यन्तानुरूपा वल्लभा दयितासि समानसौन्दर्यतया समागमयोग्योऽयं त्वया वीक्षितव्य एवेत्यर्थः॥ ७०॥

अकर्णेति। कर्णइव कर्णः प्रतिमुखशल्यं तद्रहितः अकर्णः न कर्णिभिर्नापि दिग्धैरिति निषेधादिति भावः। अकर्णधारा आश्रयो येषां तैः आशुगैर्विशिखैः संभृतानि भृतान्यङ्गानि येषां ते तदङ्गास्तां गतैस्तस्य वैरिभिररिभ्य स्त्रायत इत्यरित्रं वर्मादि तेन विना तद्विहाय समरे निमज्य भंक्त्वा तरणेर्भिदां विधाय यावत् सूर्यमण्डलं भित्त्वैव भवः संसार एवार्णवस्तीर्णः अहो। किं च कर्णधारं नाविकमाशुगमत्वा वायुमरित्रेण केनिपातकेन च विना तरणेर्नौको भेदे जले निमज्यापि संभृताङ्गैरविकलाङ्गैरेवार्णवस्तीर्णः अहो भाग्यमित्यर्थान्तरं गम्यते॥ ७१॥

अमुष्येति। यद्यस्मादमुष्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिर्भुजप्रतापैररिवेश्मनि तपर्तुः ग्रीष्मर्तुरेव क्रियते नित्यसन्तापः क्रियत इत्यर्थः। तत्तस्मात् तत्रारिवेश्मनि तपस्विनी शोच्या धर्मशीला चारिवधूर्नेत्रोत्पलयोर्घनाश्रि

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः॥७२॥

एतद्दत्तासिघातस्रवदसृगसुहृद्वंशसार्द्रेन्धनैतद्-
दोरुद्दामप्रतापज्वलदनलमिलद्धूमधूम्रभ्रमाय।
एतद्दिग्जैत्रयात्राप्रसमसमरभरं पश्यतः कस्य नासीत्
एतन्नासीरवाजिव्रजखुररजोराजिराजिस्थलीषु॥ ७३॥

क्षीरोदन्वदपः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते

तत्रासिभिरुत्पलवासनार्वाङ्कैस्व जलैः प्रपिबन्त्यस्या मिति प्रपां पानीय-शालिकां खड्यैं कविधानं। नददाति न काकुः ददातीत्यर्थः। धार्मिका हि घर्मकाले वासितोदकप्रायाः प्रपाः प्रवर्तयन्तीति भावः॥ ७२॥

एतदिति। आजिस्थलीषु रणभूमिष्वेतस्य राज्ञो नासीरे सेनामुखे वाजिव्रजानां खुरैः जाता रजसां राशिरेतस्य दिशो जैत्रेषु तच्छन्तत्वात् षष्ठीसमास निषेधः। यात्रास्वसमसदृशं समरभरं समरसम्मर्दं पश्यतः कस्य जनस्य एतेन राज्ञा दत्तैः प्रयुक्तैरसिघातैः खड्गप्रहारैः स्रवदसृजः स्रवद्रक्ताः असुहृद्वंशाः शत्रुवर्गाः त एव वा वेणवः वंशो वर्गे कुले वेणा विति विश्वः। त एव सार्द्रेन्धनानि सरसानीन्धनानि यस्य तस्मिन्नेतस्य राज्ञो दोष्णो भुजस्य उद्दामः गम्भीरः प्रताप एव ज्वलदनले मिलति वर्तमाने धूमधूम्रे धूमसङ्गो भ्रमाय भ्रान्त्यै नासीत् सर्वस्याप्यासीदेवेत्यर्थः। अत्र रजोराजौ कविसंमत सादृश्याद्धूमभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः॥७३॥

क्षीरेति। अमरैः क्षीराणां मुदन्वतः क्षीराब्धेरापः क्षीरोदन्वदापः ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः। ताः प्रमथ्य विलोड्य मथितं मथनोद्धृतो निर्जलो दधिक्षीरविकारः तक्रं तु दश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलमित्य-मरः। तद्रूते आदेशे इवादेशे रूपान्तरे निर्मिते सम्पादिते सति रूपा-न्तरापादानेन क्षीराब्धावभावङ्गमते सतीत्यर्थः। तस्या प्रसिद्धमुदकं यस्य क्षीरोदः क्षीराब्धिः उदकस्योदसंज्ञाया मित्युदादेशः। तस्य सिंहासनं

स्वाक्रम्य सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।
केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत् कवित्वामृत-
स्रोतःप्रोतपिपासुकर्णकलसीभाजाभिषेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्ण-
प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलासु ।
लिखितलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तहस्त-
प्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्त्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

स्वेनाक्रम्यमाक्रमणार्थं सृजतः कुर्वतः स्वयमाक्रमत इत्यर्थः । अस्य राज्ञो यशसः एतस्य राज्ञः सम्बन्धि कवित्वमेतद्विषयङ्कवित्वमित्यर्थः तदेवामृतन्तस्य स्रोतसा प्रवाहेण प्रोते पूरिते पिपासूनां पातुमिच्छूनां अत्यादरेण श्रृण्वतां कर्णाविव कलशौ अभिषेचनकुम्भौ भजतीति तद्भाजां केषां वा जगतां सम्बन्धिना जनेन अभिषेकोत्सवो नाजनि न जनितः जनेरण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । लोकान्तरस्था अपि कवयः क्षीराब्धियशः सर्वत्रानन्दकरं कथयन्तीत्यर्थः । अत्र क्षीरोदसिंहासनाध्यासीनः एतद्यशः क्षीरोदस्याखिलाः कवय एवाभिषेक्तारः कवित्वमेवजलं श्रोतृजनकर्णा एव कलशाः तत्सम्भवस्यैवाप्यपसरितः प्रसर्पणात् स्तुतिरेवाभिषेक इति रूपकालङ्कारः ॥ ७४ ॥

समितीति । अस्य राज्ञः कीर्त्तेः प्रशस्तिः प्रशंसा समिति आजौ पतिनिपातस्य भर्तृमरणस्याकर्णने श्रवणेऽपि द्राक् सद्य एवादीर्णा अभिन्ना अक्षरविन्यासयोग्या इति यावत् । प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षाणामरिराजस्त्री लक्षसंख्यानां वक्षःशिलासु उरस्ताडनेन व्यस्तानां प्रसारितानां हस्तानां ये प्रखरनखाः तीक्ष्णनखास्तैरेव टङ्कैः पाषाणभेदकैः टङ्कः पाषाणभेदकः इत्यमरः । रचितलिपिरिव कृताक्षरविन्यास इव इति दुःखातिरेकाद्वक्षःक्षतसङ्ख्यालेखनेषु कीर्त्तिप्रशस्तीत्वारोपोत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कगां बभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी
दमस्वसुर्भावमवेत्य भारतीं नयाऽनया वक्त्रपरिश्रमं शमम्॥७६॥
समुन्मुखीकृत्य बभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम्।
ततस्त्रसद्बालपृषद्विलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम्॥७७॥
अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः।
स्पृशन्तु रूपामृतवापि नन्वमुं तवापि दृक्तारतरङ्गभङ्गयः॥७८॥
अनेन सर्व्वार्थिकृतार्थताकृता ऽऽहृतार्थिनौ कामगवीसुरद्रुमौ।

विधायेति। ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ताम्बूलपात्रधारिणी दमस्वसुर्भावमवेत्य ज्ञात्वा ताम्बूलपुटीं वीटिकां कराङ्कगां करतलसंस्थांविधाय अनया वीटिकया वक्त्रपरिश्रमञ्चिरतरवाग्व्यापारजन्यमास्यशोषं शमं शान्तिं नयेति भारतीम्बभाण अम्ब! नायमस्यै रोचते कृतं वृथा श्रमेणेति तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

समुन्मुखीति। अथ भारती रतीशकल्पे कामप्रख्ये अन्यस्मिन्नृपान्तरे विषये निजभुजं समुन्मुखीकृत्याभिमुखीकृत्य भारती ततो हस्तोद्यमानन्तरं त्रसद्बालपृषद्विलोचनां चकितबालमृगाक्षीं संसज्जनरञ्जनीं वधूं शशंस उवाचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयमिति। ननु रूपामृतवापि! सौन्दर्यसुधारसदीर्घिके! गुणौघैरनुरज्यन्त उत्कला जनपदा यस्मिन् सोऽयं राजा भवत्यास्तवालोकरसेन आलोकनकौतुकेनोत्कलोचन उत्सुकाक्ष स्तवापि दृग्तारास्तारा: स्थूलास्तरङ्गभङ्गयो वीचीविन्यासा अमुमुत्कलाधिपतिं स्पृशन्तु त्वानुरागिण्यत्र राग उचित इति ॥ ७८ ॥

अनेनेति। सर्वार्थिनां कृतार्थताकृता पूर्णकामत्वकारिणा अनेन राज्ञा हृतार्थिना यर्थिरहितौ कृतौ कामानां धात्री गौः कामगवी-कामधेनुः गोरतद्धितलुकीति समासान्तष्टच्। सा च सुरद्रुमः कल्पवृक्षश्च

मिथःपयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥७९॥
नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् पततः पदद्वये।
तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटेयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥
यत् कस्यामपि भानुमान्न ककुभि स्थेमानमालम्बते
जातं यद्वनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना।
एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचिती

तौ मिथोऽन्योन्यं पयःसेचनं क्षीरसेकम्पल्लवाशनं पल्लवभोजनञ्च प्रदाय दानव्यसनन्दानासक्तिं समाप्नुतः समापयतः। अर्थान्तराभावादन्योन्यसम्प्रदानकपयःपल्लवमात्रदानेन कथञ्चिद्दानकण्डूत्यपनोदं कुरुत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

नृप इति। अयं नृपः निजे पदद्वये पततः प्रणमतः यान्नृपान् कराभ्यामुदतोलयत् कृपया किरीटेष्वास्फालयत् तदीयास्फालितनृपसम्बन्धिनीषु चूडासु ये कुरुविन्दाः पद्मरागाः कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुल्माषव्रीहिभेदयोः। हिङ्गुले पद्मरागे चेतिविश्वः। तेषां रश्मिभिः एतस्य राज्ञः करपादस्य करयोः पदयोश्च रञ्जना इयं स्फुटा स्वाभाविककरपादरागे राजकिरीटमाणिक्यमयूखरञ्जनात्वमुत्प्रेक्षनेनाखानेकराजविषयत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८० ॥

यदिति। भानुमान् भास्वान् कस्यामपि ककुभि कुत्रापि दिशि स्थेमानं स्थिरत्वं स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठादिमनिच्दृढादिभ्यः ष्यञ्चेति चकारादिमनिच्। प्रिय स्थिरेत्यादिना स्थादेशः। नालम्बत इति यद्दावाग्निना घनं सान्द्रं काननमेवैकशरणं प्राप्तेन द्वितीयाश्रितेत्यादिना समासः। जातमिति भावे क्तः। एषा एतदुभयमपीत्यर्थः विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता। एतस्य भुजतेजसा भुजप्रतापेन विजितयो स्तयोर्भानुदावाग्न्योरौचिती तावदौचित्यमेव तं वाडवं वडवाग्निं तं भिक्षेण

धिक्तं वाडवमम्भसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः॥८१॥

अमुष्योर्वीभर्त्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवै-
रवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये।
न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा म्लायतु न तद्-
वधूवक्त्राम्भोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः॥८२॥

आत्मन्यस्य समुचितीकृतगुणस्याहोतरामौचिती
यद्वाञ्छान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेष द्विषाम्।
भूयोऽङ्क्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत्

वाडवेन पुनर्भिया द्विषि सहजद्वेषिण्यम्भसि प्रविष्टं भावे क्तः। स्वयमुद्यं अयथाद्वरं पलायनमेवेति भावः। अत्र स्वाभाविकस्य मूर्य्यादपर्यटना-देरेतद्भीहेतुकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या॥८१॥

अमुष्येति। अमुष्योर्वीभर्त्तुः प्रसृमराः प्रसारिणः स्वच्छदः कूरश्च। तेभ्यश्चमूसिन्धुरेभ्यः सेनागजेभ्यो भवैर्वमथुभिः करशीकरैः वमथुः करशीकर इत्यमरः। अवश्यायसमये नीहारकाले प्रारब्धे सति प्रतिभटन्दपाः शत्रुभूपा अन्तरन्तःकरणे न कम्पन्ताम् कम्पेरन्निति इत्यादि सर्वत्र काकुः। तद्वधूनां वक्त्रमेवाम्भोजमम्लायतु तेषां कुदिवसो दुर्दिनञ्च न भवतु भवेदेवेत्यर्थः। अवैमि जानामि वाक्यार्थः कर्म अत्र करशीकरादौ नीहारादिरूपणाद्रूपकालङ्कारः॥८२॥

आत्मनीति। आत्मनि स्वस्मिन्नेव समुच्चितीकृतगुणस्य समाहृत गुणस्यास्य राज्ञः औचिती औचित्यमहोतरामत्याश्चर्यं किमेतदित्यादिना अव्ययादाम्प्रत्ययः। औचित्यमेवाह समिति युद्धे अलंकर्म्मणे अलं कर्म्मिणः इत्यमरः। पर्य्यादियोगात्तादर्थ्ये चतुर्थी। तत समासादस्य कर्म-शब्दादण्डत्वाभिमतं व्यलं कर्म्मेत्यादिना खञ्प्रत्ययः। समिदलंकर्मीणो श्राषमजो यस्य स तथोक्तः अमोघवाण इत्यर्थः अयं भूजानिर्यश्चेति

तन्मर्माणि दलं दलं समिदलंकर्मीणबाणव्रजः ॥८३॥

दूरं गौरगुणैरहंकृतिमतां जैत्राङ्ककारे चर-
त्येतद्दोर्यशसि प्रयाति कुमुदं बिभ्यन्न निद्रां निशि ।
धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसां माला भिया लीयते
पीयूषस्रवकैतवाद्धृतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥

एतद्गन्धगजस्तृषाम्बुधि भृशं कण्ठान्तमज्जत्तनुः
फेनैः पाण्डुरितः स्वदिक्करिजयक्रीडायशःस्पर्द्धिभिः ।

भूजानिः भूपतिः जाया नीङ् । द्विषां सम्बन्धिनां येन च हृदा हृदयेन भूयो भूयिष्ठमहङ्क्रियतेस्म अहङ्करोतेर्भावे लट् लटस्मे इति भूते लट् । यः स्कन्दो भुजशिरो नानमत् न प्राणमत् गात्रान्तराणां अवयवान्तराणां वर्जना-द्वर्जनं कृत्वेत्यर्थः तेषामनपराधित्वादिति भावः ल्यब्लोपे पञ्चमी । तस्य हृदयस्कन्धस्य मर्माणि दलं दलं दलयित्वा आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति णमुल्-प्रत्ययः । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानाद्द्विर्भावः। यदजनयत् यत्-खण्डनमकरोदित्यर्थः । तदेतद्धृदयमात्रखण्डनं राज्ञ उचितमाश्चर्यतरं चेत्यर्थः । अहङ्कारादनमृमरिं समूलघातं हन्तीत्ययमिति भावः ॥ ८३ ॥

दूरमिति । एतस्य राज्ञो दोष्णो भुजस्य यशसि गौरैः धवलैरेव गुणैः गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः । दूरमत्यन्तमहङ्कृतिमतां असाधा-रण्याभिमानवतां कुमुदादिधवलवस्तूनां जैत्राङ्ककारे चरति तदह-ङ्कारखण्डनाय जित्वरयुद्धकारिणि भ्रमति सति अङ्क इत्यनुवृत्तौ च चित्रयुद्धे विभूषणे इति विश्वः। कुमुदं बिभ्यद्भीतं सत् निशि निद्रां स्वापं मुकुलनञ्च न प्रयाति न प्राप्नोति मल्लिकासुमनसां माला भिया तव ध-म्मिल्ले संयतकेशपाशे धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः । लीयते अन्त-र्धत्ते शीतद्युतिश्चन्द्रोऽपि धृतदरः धृतत्रासः सन् पीयूषस्रवकैतवादमृतस्रा-वव्याजात् स्विद्यति निद्रापरिहारादीनि भीतचिह्नानीति भावः । अत्र दोर्यशःप्रभृतीनां महङ्काराद्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८४ ॥

दन्तद्वन्द्वजलानुबिम्बनचतुर्दन्तः कराम्भोवमि-
व्याजादभ्रमुवल्लभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥
अथैतदुर्व्वीपतिवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृदीव सा ।
मधुस्रजा नैषधनामजापिनी स्फुटीभवद्ध्यानपुरःस्फुरन्नला॥८६॥
प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।
गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता॥८७

एतदिति । तृषा पिपासयाऽम्भसि स्वर्गं कण्ठान्तं कण्ठपर्यन्तं मज्जन्ती तनुः शरीरं यस्य स तस्य क्रीडादिक्करिजयश्रीयशांसि तत्सद्भिः तत्सदृशैः फेनैः पाण्डुरितः पाण्डुवर्णीकृतः दन्तद्वन्द्वस्य जले अनुबिम्बनेन प्रतिबिम्बेन चतुर्दन्तो दन्तचतुष्टयवान् एतस्य राज्ञो मन्त्रगजो दुष्टगजः कराम्भसां वमिर्वमथुः करशीकर इत्यर्थः । प्रच्छर्दिका वमिः स्त्रीत्यादित्यमरः । औणादिक इकारः । तस्या व्याजादम्बुधेरभ्रमुवल्लभे नैरावतेन विरहं विरहतापमिति निर्वापयति शमयतीति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ८५ ॥

अथेति । अथ मधुस्रजा वरणार्थया मधूकमालया तयैवाक्षमालयेति भावः । मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमावित्यमरः । नैषधस्य नलस्य नाम जपतीति तज्जापिनी अतएव स्फुटीभवता साक्षात्कारपरिणामिध्यानेन पुरोऽग्रे स्फुरन् प्रत्यक्षीभवन् नलो यस्याः सा सती दमयन्ती एतस्योर्वीपतेरन्कलेश्वरस्य वर्णनामेवाद्भुतमाश्चर्यरसं हृदि हृदये आस्वादयितु मनुभावयितुमिव न्यमीलन्निमीलिताक्षी जाता परमार्थं तस्तु नलसाक्षात्कारसुखास्वादनायेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

प्रशंसितुमिति । दिनान्तसन्ध्यासमयस्य सायंसन्ध्याकालस्याधिदेवता सा सरस्वती सन्ध्याविध्यर्थे सरस्वतीति श्रुतेः । संसदुपान्तरञ्जनं सर्वास्थानरञ्जकमित्यर्थः श्रिया सौन्दर्येण जिनं जिनाख्यं देवं सोऽति सुन्दर इति प्रसिद्धः । तं जयन्तं ततोऽपि सुन्दरमित्यर्थः जगतीश्वरं

तथाधिकुर्य्या रुचिरे चिरेप्सिता यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति।
अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः॥८८
इदंयशांसि द्विषतः सुधारुचः किमङ्कमेतद्द्विषतः किमाननम्।
यशोभिरस्याखिललोकधाविभिर्विभीषिता धावति तामसीमसी
इदंनृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्थिभिर्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः।
कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरम्॥९०॥

पृथिवीपतिं प्रशंसितुं स्तोतुं पुरा पूर्ववदेव ताः प्रसिद्धा गिरः प्रतस्तार प्रपञ्चयामास ॥ ८७ ॥

तथेति। हे रुचिरे! सुन्दरि! उत्सुक उत्कण्ठितः कीकटाधिपो मगधेश्वरश्चिरेप्सिताश्चिरात् प्रभृत्याकाङ्क्षिताः अपाङ्गो नेत्रान्तः स एव रङ्गस्थलं तत्र लास्ये नर्तने लम्पटाः, लालसा लोलुपो लोलुभो लोभो लोलुभ्यो लालसाऽपि चेति यादवः। तव कटाक्षधाराः कटाक्षपरम्परा यथा सम्प्रति इदानीं सम्प्रतीच्छति प्रतीच्छते तथाधिकुर्याः प्रसारय कटाक्षदृष्ट्याप्येनं पश्येत्यर्थः॥ ८८ ॥

इदमिति। अखिललोकान् धावन्ति गच्छन्तीति तद्धाविभिरस्य कीकटेश्वरस्य यशोभिः विभीषिता वित्रासिता तमस इयं तामसी मसी-तमोमालिन्यं इदंयशांस्येतत्कीर्तीर्द्विषतो विरुध्यमानस्य द्विषोऽमित्र इति शतृप्रत्ययः द्विषः शतुर्वा वचनमिति विकल्पात् षष्ठी प्रतिषेधे कर्मणि द्वितीया। सुधारुचः सुधांशोरङ्कः किं धावति? गच्छति किं? तथा एतत्कीर्तिं द्विषत एतद्द्विषत एतच्छत्रोराननञ्च धावति किं? एतद्यशश्चन्द्रिकाभयात्समस्तचन्द्रकलङ्कमेतच्छत्रुमुखञ्च प्रविष्टमित्युत्प्रेक्षते अन्यथा कथमनयोरजस्रमीदृङ्मालिन्यमिति भावः॥ ८९ ॥

इदमिति। इदं नृपप्रार्थिभिरिमं नृपमेव प्रार्थयमानैरर्थिभिरुज्झितो रोहणो रोहणाद्रिः मणिप्ररोहेण नवरत्नाङ्कुरोद्भेदेन विवृध्य अक्षयीभावात्प्रवृद्धिं त्वा कियद्दिनैः कतिपयदिनैरेवाम्बरमाकाशमावरिष्यते आच्छादयिष्यति मुनिरगस्त्यो मुधा वृथैव विन्ध्यं भूधरमरुद्ध रुरोधयामा-

भूशक्रस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमा-
देतस्य स्तुमहे महेभदशनस्पर्द्धीनि कैरक्षरैः ।
लिम्पद्भिः क्रतकं क्रतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-
रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्म्मितः ॥९१॥
यद्भर्त्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
दिग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता दृष्टे धृतोज्ज्वलना ।

र रोहणस्य तत्कार्यकारित्वादिति भावः । अत्र रोहणाद्रेरीदृग्विधसम्ब-न्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९० ॥

भूशक्रस्येति । भूशक्रस्य भूदेवेन्द्रस्य एतस्य राज्ञः सम्बन्धि विक्रम-भरेण पराक्रमातिशयेन क्रमादुपार्जितानि महेभदशनस्पर्द्धीनि गजे-न्द्रदन्तसवर्णानि यशांसि कैरक्षरैर्वाग्भिः स्तुमहे स्तोतुं न शक्यत इत्यर्थः। तथाहि लिम्पद्भिः रञ्जद्भिः राज्ञामरिराजानां यशोभिरेव पारदैः रसैः रसः सूतश्च पारद इत्यमरः। क्रतकं कृत्रिमं रजतं क्रतोऽपि स्वर्णगिरिः हेमाद्रिरस्य प्रतापदहनैः पुनः स्वर्णं निर्मितः क्रतः रसलिप्तसुवर्णं रजतसुवर्णं भवति तत्पुनरग्निदाहात् प्रकृतिस्थं भवतीति प्रसिद्धमेव अत्राप्युक्तरूपासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिश-योक्तिः ॥ ९१ ॥

यदिति । भुवः शक्रो भूदेवेन्द्रोऽयं राजा यस्याःक्षौण्या भर्तुरभिषेणं सेनया अभियानं कुरुते यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनमित्यमरः। अष्ट वपुषोऽष्ट मूर्तेः शम्भोर्मूर्तिरष्टान्यतमा मूर्त्तिः सा क्षौणी अङ्गवृष्टौ सति-करकवर्षे सन्ध्याधिया सन्ध्याभ्रान्त्या सन्ध्यावेलायां भवं सान्ध्यवेलं सन्ध्यावेलाद्युतनवल्भ्योऽण् । तच्च तन्नटनञ्च तदेव व्रतं सन्ध्याव्रतं माभाजि माभञ्जि भजेःकर्मणि लुङ् भञ्जेश्च चिणि विकल्प नलोपे उपधावृद्धिरिति मत्वेति शेषः इति करणादेव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः। मघवता इन्द्रेण दृष्टैर्दिग्दाहैर्दिग्दाहोद्भवैरिव स्थितैः भस्मभिः धृतो ज्ज्वलना धृतभस्मानुलेपना सती द्राक् सपदि मत्वेति ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा ।

गम्भीरीम्ना वत साम्ब्यवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
क्षौणौ नृत्यति मूर्त्तिरष्टवपुषोऽस्य गुद्वस्त्रिसन्ध्याधिया॥ ८२॥
प्रागेतद्वपुरामुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समग्रस्त्विषां
कोशः शेषमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पायितः।
निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशाद्दीपल्लभैरेष वा
शेषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्म्मितः॥ ८३॥
तत्तद्दिग्जैत्रयात्रोद्धुरतुरगखुराग्रोद्धतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः।

एतद्यात्रव्यराष्ट्रेषु दिग्दाहपांशुवर्षरक्तवृष्टिभूकम्पादयो जायन्ते तत्र इयमुत्प्रेक्षा॥ ८२॥

प्रागिति। एतस्य राज्ञो वपुः प्राक् प्रथममामुखेन्दोरामुखेन्दु मुखानधिकमित्यर्थः अभिमुखार्थेऽव्ययीभावः। सृजतः स्रष्टुः सम्बन्धि अगाधजगतीशिल्पेऽप्यखिलजगन्निर्म्माणेऽनल्पायितोऽनल्पीभूतोऽक्षीण इत्यर्थः लोहितादेराकृतिगणत्वात्क्यङि कर्त्तरि क्तः। प्रत्युत समग्रः त्विषां कोशस्तेजोराशिः शेषं रिक्ततामगात् ततोऽनन्तरं निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशात् तेजोमात्रनाशवशाद्दीपल्लभैः सुलभैः तद्धेतुकत्वा तदुत्पत्तेरिति भावः। ईषद्दुरित्यादिना खल्प्रत्ययः। अन्धयन्तीत्यन्धानि तमांस्यान्धतमांसि गाढान्धकारा अवसमन्धेभ्य स्तमस इति समासान्तः। तेषां स्तोमैरेव केशमयः केशपाशात्मकः शेषो वपुः शेषो निर्म्मितः किमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः तेन चास्य लोकातिशयतेजो व्यज्यते॥ ८३॥

तत्तदिति। एष राजा तासां दिशां जैत्रासु यात्रासूद्धुराणामुच्छृङ्खलानां तुरगाणां खुराग्रैरुद्धतैः रजोभिः करणैः निर्वाणाच्छान्तादरिप्रतापानलाज्जातं तज्जमिव शत्रुप्रतापाग्निर्नदीणजन्यमिव स्थितमित्यर्थः तदभावहेतुकत्वादन्धकारस्येति भावः। अन्धकारं सृजति राज्ञौ कमगती ग्रर्थः। एतस्य कीर्त्तिप्रतानैः कीर्त्तिपटलैरेव विधुभि-

भूगोलच्छायमायामयगणितविदुन्नेयकायो भियाभू-
देतत्कीर्त्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराहूयमानः॥८४॥
आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं याधिशय्य त्रिलोकी
सम्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांसि।
तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
च्छद्मापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन॥८५
अस्यासिर्भुजगः स्वकोशविवराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
कम्पोन्मीलदरालकेलिवलनस्तेषां भिये भूभुजाम्।

चन्द्रैः युधे युद्धायाहूयमानः सन् भिया भूगोलस्य भूबिम्बस्य छाया-च्छायं विभाषा सेनासुरेत्यादिना नपुंसकत्वं। तदेव माया कपटं तन्मयः स चासौ गणितविदुन्नेयो गणितशास्त्रैकवेद्यः कायो यस्य सोऽभूत् ज्योतिःशास्त्रप्रमाणकं यद्राहोर्भूच्छायात्मकत्वं तदेतत्कीर्तिच-न्द्रभियेत्युत्प्रेक्षा तया च राहुभीषकत्वेन कीर्तिचन्द्राणां प्रसिद्ध-चन्द्राद्व्यतिरेको व्यज्यते ॥ ८४ ॥

आस्त इति। या इयं त्रिलोकी दामोदरस्येमां वैष्णवीमुदरदरीं कुक्षिकु-हरमधिशय्याधिष्ठायास्ते तानि प्रसिद्धानि द्विपदशनसनाभीनि गजदन्तस-न्निभानि एतद्यशांसि प्रथिमभरवशान्महिमातिशयवशात्तत्र त्रिलोक्यां सम्मातुं वर्तितुं न शक्तिमन्त्यशक्तानि तामेतां दामोदरदरीं पूरयित्वा मधु-ध्वंसिनो विष्णोः पाण्डूनि पद्मच्छद्मापन्नानि नाभिपुण्डरीकव्याजापन्नानि नाभिपथेन निरगुरिव अत्र पद्मच्छद्मना निरगुरिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा सा च त्रिलो-की यशसोराधाराधेययो रानुरूप्यविलक्षणालङ्कारोत्थापितेति सङ्करः॥८५॥

अस्येति। स्वकोशान्निजपिधानादेव विवराद्बिलादाकृष्ट उद्धृतः स्फुरत्कृष्णिमा व्यक्तकृष्णवर्णः कम्पेन धूननेनोन्मीलन्ती अरालकेला वक्रवि-लासा यस्य तद्वलनं सङ्गतिः यस्य सः प्रकटकुटिलगतिरित्यर्थः। अस्यासि-रेव भुजगस्तेषामेव भूभुजां राज्ञां भिये भीतये भवति येर्नामं बैः

सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलिमयमहासिद्धौषधीवीरुधः
पर्व्वांशे विनिवेश्य जाङ्गुलिकता येनाऽस्य नालम्बत॥८६
यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव बिभर्त्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं
विख्यातः स्फुटमेक एष नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम्॥८७
अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्ख्ये पतन्तावुभौ
सीत्कारञ्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पञ्च न प्राप्नुतः।

किल संग्रामेषु निजाङ्गुलिमयी स्वाङ्गुलीरूपा महती सिद्धा अमोघा ओषधिवीरुत् ओषधिलता तस्याः पर्व ग्रन्थिमात्रे विनिवेश्य जाङ्गुलिकता विषवैद्यता नालम्बत यथा मुखान्तर्गतौषधं गारुडिकः सर्पो न हन्ति ग्रन्थिनी पर्व परुषे विषवैद्यो जाङ्गुलिक इति चामरः। रूपकालङ्कारो व्यज्यत एव ॥ ८६ ॥

य इति। यश्च युधि अरिभटयोः श्रेणीषु पृष्ठं पश्चाद्भागं दर्शयति अस्मिन्नेव विषये वक्रता ममार्जवं बिभर्ति ताभ्य इत्यर्थः। योऽस्मिन्नेव निष्ठुरः पुरुषः सन् क्रूरध्वनिं कर्णकठोर मशब्दञ्च किरति दोषं भुजं भजत आश्रयतः भुजबाहू प्रवेष्टो दोरित्यमरः। दोषमकार्यमाचरतश्च तथाविधस्य तस्य चापस्य गुणं ज्यां जैत्रत्वादिकञ्च गृह्णन् स्वीकुर्व्वन्नेष नृपतिः कीकटेन्द्रः एक एव गुणग्राहिणां सीमा अवधिः स्फुटं व्यक्तं विख्यातः। अत्र गुणग्राहिसीमात्वस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अस्येति। अस्य नृपते ररिप्रकरः शत्रुसङ्घः शरश्चोभौ संख्ये युगपत् सम्मुखौ पराभिमुखं पतन्तौ सीत्कारञ्च न रचयतः। दुःखनिर्भयोरभावादिति च भावः। कम्पञ्च न प्राप्नुतः भयप्रयोगयोरभावा-

तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्त्ति यन्मुक्तयो-
रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यद्भुतम् ॥ ९८ ॥
धूलिभिर्दिवमन्धयन् बधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-
र्वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतॄन् गुणैर्मूकयन्।
धर्म्माराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः
सान्द्रोत्फालमिषाद्विगायति पदा स्प्रष्टुं तुरङ्गोऽपि गाम्
एतेनोत्क्रान्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां

दिति भावः। किं च मुक्तयोः एकत्र संसारादन्यत्र शापाच्चेति भावः। उभयोः शरपरयोः न पुनर्निवृत्ति जागर्ति तद्युक्तं एकत्रागमादपरत्र प्रत्यक्षाच्चेति भावः। किन्तु तत्र तयोः मध्ये एकोऽरिसङ्गो मित्रं सूर्यं भिनत्ति अपरः शरस्तु वस्त्वर्थः शरस्त्वमित्रं भिनत्तित्यद्भुतं अत्रामित्रं भिनत्तीत्युक्तमित्रं न भिनत्तीति च प्रतीयते ईदृशे अभिमुखपतिते तस्य विरोधादद्भुतं। द्वावेतौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्च रणेचाभिमुखो हत इति स्मृतेः। मित्रमण्डलभेदनस्य वीरपुरुषायतत्वेन अत्र शत्रून् भिनत्तीत्यविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९८ ॥

धूलिभिरिति। संयति युद्धे धूलिभिः खुराणां धूलिभिः दिवमन्धयन् अन्तरिक्षचारिणां दृष्टीः प्रतिबध्नन्नित्यर्थः। खुराणां रवैः रजोभिराशास्तत्रस्थान् प्राणिन इत्यर्थः बधिरयन् बधिरीकुर्वन् जवजयैः वेगाधिक्यैः वातं खञ्जयन् पङ्गु कुर्वन् वायोरप्यधिकवेग इत्यर्थः। गुणैर्लक्षणैः स्तोतॄन् मूकयन् मूकीकुर्वन् स्तोतुमशक्य इत्यर्थः। धर्म्माराधनसन्नियुक्तजगता जगतो धर्म्मैकसाधनकारिणाऽमुना राज्ञा अधिष्ठितस्तुरगोऽपि सान्द्रोत्फालमिषात् वेगातिशयत्वान्निरन्तरं मूर्द्धचरणनिक्षेपव्याजात् पदा एकेनापि चरणेनेति वेगातिशयोक्तिः। गां भुवं धेनुञ्च न विगायति स्पृशति। गोब्राह्मणानलान् भूमिं गोच्छिष्टं न पदा स्पृशेदिति निषेधादिति भावः ॥९९॥

कष्टं दृष्टैव नाभूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि
पश्वैरश्वैरवेगैः क्षतखुरखुरलीमंक्षुसंक्षुभ्यमान-
क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदच्छक्षरणरणधुरारेणुधारान्धकारात् ॥१००॥
उन्मीलन्नीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्विपूर-
क्रोडक्रीडद्द्विजालीगरुदुदितमरुत् स्फालवाचालवीचिः।
एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्पर्णपूर्णद्रुमाली-
व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः॥१०१
वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं बिभ्रद्वपुः पाण्डुरं
हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोबंहिमा।

....

एतेनेति। समरसमालोकिलोकास्पदे युद्धप्रेक्षकजनाश्रयेऽपि भुवि भूतले अश्वैरवेगैरमन्दवेगैः मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरमित्यमरः। अश्वैः क्षताभिः खुरखुरलीभिः खुरसञ्चारैः मंक्षु सपदि संक्षुभ्यमानात् क्षुभ्यमानात् क्ष्मापृष्ठाद्भूतलादुत्तिष्ठतामुत्पततां अच्छाः क्रियन्ते एभिरित्यच्छक्षरणाः तेषां आद्य सुभगेत्यादिना खल्प्रत्ययः। रणस्य धूरण रणधुरा ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः। तत्र रेणूनां धारा सन्ततिः सैवान्धकारस्तस्माद्धेतोरेतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठैः छिन्नकण्ठैः प्रतिभटैः परवीरैरेव नटैर्नर्तकैरारब्धानामाचरितानां नाट्याद्भुतानां प्रबन्धानामयथानामित्यर्थः। कष्टंवत दृष्टैव नाभूत् न विद्यते स्म ॥ १०० ॥

उन्मीलदिति। उन्मीलन्नीलानां स्फुरद्विलासानां नीलोत्पलदलानां दलनेन विकासेन य आमोदस्तेन मेदस्विनि पूरक्रोडे जलराशेरुपरि क्रीडन्तीनां द्विजालीनां पक्षिगणानां गरुदुदितस्य पक्षोत्थस्य मरुतः स्फालेनास्फालनेन वाचालवीचिर्मुखरतरङ्गः शाखानिवहेन नवैर्हरिद्भिः हरितवर्णैः पर्णैः पूर्णाभिः द्रुमालीभिर्व्यालीढैरुपान्तैः प्रान्तैः शान्तव्यथानां शमितसन्तापानां पथिकदृशां दत्तरागो जनितह्लादस्तडाग एतेन राज्ञा अखानि निखात इति पूर्वधर्मोक्तिः ॥१०१ ॥

बिभ्रच्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
स्थाने स्नानविधायिधार्म्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः॥१०२
तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलासु बाले !
नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलोत्पलानाम्।
तस्याथोदेवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः१०३

पुनस्तडागमेव वर्णयति बृद्ध इति। तरङ्गैर्वलिभं वलियुक्तं तुन्दिव लिषटेभ इति मत्वर्थीयो भप्रत्ययः। हंसाल्येव पलितं शुक्लकेशत्वं पलितं जरसा शौक्यं केशादाविल्यमरः। तेन पाण्डुरं वपुर्विभ्रत् यष्टिः प्रणालीस्तम्भः आलम्बदण्डस्य तया कलितो ऽवष्टब्धस्तावान् वयो बंहिमा पश्चिमबाहुल्यं बाल्याद्यवस्था बाहुल्यञ्च यस्य सः प्रियस्थिरे-त्यादिना बहुलशब्दस्य बंहादेशः। खगबाल्यादिनोर्वय इत्यमरः। विकचया स्फुटया विलुप्त केशयाच चन्द्रिकया ज्योत्स्नया शिरोरोग-विशेषेण च सह योग्यं स्फुरच्च सङ्गतं सम्बन्धो यस्य तत् एकत्र तत्सदृश-मन्यत्र तद्युक्तञ्चेत्यर्थः। कञ्जलं शिरश्च विभ्रत् स्नानविधायिनां स्नामाद्यनुष्ठात्रीणां स्त्रीणां धार्म्मिकाणां धर्म्मचारिणां धर्मं चरतीति ठक्। शिरसां नत्या नमनेन निमज्जनेन नमस्कारेण च नित्यमादृतः तत्कृतोऽसावयं वार्द्धिस्तडागो बृद्धः स्थविरोऽतिपूर्णश्च स्थाने युक्तं, युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः रूपकालङ्कारः॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति। हे बाले ! तस्मिंस्तडागे यूना तेन राज्ञा सह विहर पयःकेलिलीलासु जलक्रीड़ाकालेषु तत्र तड़ागे नीलोत्पलाना-न्त्वदक्ष्णोः प्रतिफलनात् प्रतिबिम्बनात् भिदा भेदः षिद्भिदादिभ्योऽङ्। नालेनास्तु नालमेव भेदकमस्त्वित्यर्थः। तव तनोः छाया तनुच्छायं काय-कान्तिः विभाषासेनेत्यादिना नपुंसकत्वं। तस्य तड़ागस्य पाथोदेव-तानां जलदेवतानामधिकारे आधिपत्ये विशतु आधिपत्यं करोत्व-

एतत्कीर्त्तिविवर्त्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-
र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जरतां श्यामैः समग्रैरपि ।
जज्ञे कीर्त्तिमयाद्द्धो भयभरैरस्मादकीर्त्तेः पुनः
सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥१०४
अथावदद्भीमसुतेङ्गितात् सखी जनैरकीर्त्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।
मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं सभाश्रवःपूरतमालवल्लिताम् ॥१०५
अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्षीकृताः सङ्ख्यया

त्यर्थः । भवदीयाननस्य तस्य फुल्लाम्भोजानां राज्ये अभिषेको भवतु त्वन्नेत्रादिकं त्वदीयोत्पलादिकर्मातथ्यवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

एतदिति । एतस्य राज्ञः कीर्तिविवर्तैः यशोविलासैः धौतात् क्षालितान्निखिलत्रैलोक्यात् निर्वासितैः निष्कासितैः समग्रैः समस्तैरपि श्यामैः श्यामवस्तुभिर्जरतां वृद्धानां प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जनो जीर्णो-जरन्नित्यमरः । जीर्यतेरतृन्नित्यतृन्प्रत्ययः। कथासु विश्रान्तिः कलि-ता एतद्यशोव्याप्त्या श्यामवस्तुजातं कथामात्रशेषमासीदित्यर्थः। अकीर्तेः पुनः अपकीर्तिस्तु कीर्तिमयात् कीर्त्यात्मकादस्मान्नृपाद्भयभरैः भयराशि-भिर्जज्ञे जातं भावे लिट् । अकीर्तिरस्मादभैषीदित्यर्थः । कुतः यद्यस्मा-दस्य सम्बन्धिनी मलिनच्छाया अपकीर्तिः कथापथेऽपि वाङ्मार्गेऽपि स्थितिं नबबन्ध यतोऽकीर्तिकथापि न श्रूयते तदीयमेतद्भयात् क्वापि यशो न गच्छतीत्युत्प्रेक्ष्यते अकीर्तिलेशोऽप्यस्य नास्तीत्यर्थः॥ १०४ ॥

अथेति । अथ सखी भीमसुतायाः इङ्गितात् इङ्गितज्ञानादव-दत् किमित्याह । अस्याकीर्तिर्जनैर्नेष्यते नाङ्गीक्रियते यदि इषेः कर्मणि लट् । तत्तर्हि मया सा तदकीर्तिः सभायाः श्रवःपूरः कर्णावतंसो या त-मालवल्लिता, तां परं भृशं नेष्यते प्रापयिष्यते खलु ? नयतेः कर्मणि लृट् अहमस्यापकीर्तिं सभां श्रावयिष्यामीत्यत्यर्थः ॥ १०५ ॥

स्वयं श्रावयति अस्येति । परार्धञ्च परमा संख्या ततोऽपि परया सं-ख्यया लक्षीकृता विषयीकृताः तत्संख्याता इत्यर्थः । प्रद्धैव चक्षुर्येषां

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः ।
गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्ध्योदरा-
न्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधेरोधसि ॥ १०६ ॥
तदक्षरैः सस्मितविस्मिताननां निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभां ।
इहास्य हास्यं किमभून्न वेति तं विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् १०७
नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः कनीनिकागः खलु नीलिमालयः।
चकार सेवां शुचिरक्ततोचितां मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥१०८
दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेपुणा करेऽपि चक्रच्छलनम्रकार्मुकः ।

ते प्रज्ञाचक्षुषो जात्यन्धाः तैरवेक्ष्यमाणं तदेकग्राह्यं यत्तिमिरं तत्प्र-ख्याः तत्सदृशाः अस्य क्षोणीपतेः अकीर्तयः अष्टमं स्वरं षड्जादिस्वरा त्परं स्वरं कलयता प्रयुञ्जानेन बन्ध्याया अनपत्याया उदराज्जा-तेन मूकानां प्रकरेण सङ्घेन कूर्मरमणीनां कूर्मस्त्रीणां दुग्धानि क्षीराणि तेषामुदधेरब्धेः रोधसि तीरे गीयन्ते किल ? तत्कथं जनै-र्नाकर्ण्यन्ते त्यर्थः । एतेनास्याकीर्तिलेशोऽपि खपुष्पकल्प इति स्तुतेः परकाष्ठेयं किं मिथ्याश्रमफलत्वादिति भावः । अत्र निन्दया स्तुतिप्रतीते-र्व्याजस्तुतिभेदालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तदिति । विदर्भजा वैदर्भी तस्या अक्षरैर्वाक्यैः सस्मितानि वि-स्मितानि आननानि यस्याः तां सभामीक्षणभङ्गिभिर्दृष्टिप्रकारैः निपीय सस्पृहं दृष्ट्वा इहैतद्वाक्ये अस्य कीटकेश्वरस्यापि हास्यं स्मितम-भूत् किं वानाभूत् इतितं भूपमपि न्यभालयत् आलोकयत् ॥ १०७ ॥

नलेति । नीलिम्नो नैल्यस्य मालिन्यस्य चालय आश्रयो दमस्वसुः दमयन्त्याः कनीनिका तारका तारकाक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः । नलादन्यस्य पुंसः वीक्षां वीक्षणं गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्यये षीट्। तदेवागोऽपराधं पापञ्च विदधे आगः पापापराधयोरित्यमरः । मलिनात्मनो हि मलिन कृत्यमेवाचरन्तीति भावः । अपाङ्गस्तु सविधे समीपस्थे नैषधे अलीक नवे मिलन् सक्तः शुचिरक्तः श्वेतरक्तो निर्मलानुरक्तहृदयश्च यस्य तस्य

स्मरः पराङ्गैरनुकल्पय धन्विताँ जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः॥१०९

उत्कण्टका विलसदुज्ज्वलपत्त्रराजि-
रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।
कुद्रूक्रुधस्तदरिकासधिया नले सा
वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकीव ॥ ११० ॥
तन्नालोकनले चलेतरमनाः साम्यात्मनागप्यभू-
दृष्यये चतुरः स्थिताश्च चतुरा पातुं दृशा नैषधान् ।

भावस्तस्य तां तदुचितां सेवां भञ्जनं चकार साधवः साध्वेवाचरन्तीति भावः । एतेन कीकरपतावृजुदृष्टपातादनुरागाभावो नैषधे तद्वैपरीत्यादनुरागश्चेति गम्यते । अतएव कीकरवीक्षणमपि सखीवाक्यनिमित्तस्यानुसन्धानलौल्यादित्यदोषः ॥ १०८ ॥

तदा नलोऽपि तां सानुरागसवैक्षत इत्याह दृशेति । स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः स्मरो नलस्य दृशा दृष्ट्वैव श्रुतिचुम्बिना कर्णान्तकृष्टेनेषुणा कटाक्षेण तथा करे नलस्यैव करे चक्रच्छलेन चक्ररेखाव्याजेन कार्मुकः कोदण्डो यस्य स धतएव पराङ्गैर्नलाङ्गैः परकीयसाधनैरेव धन्वितां धानुष्कत्वमनुकल्प्य कायकुशलतानुष्कत्वेन सम्पाद्य ततो जनीं वधूमार्दयदपीडयत् ॥ १०९ ॥

उत्कण्टकेति । उत्कण्टका उद्गतपुलका अन्यत्रोदग्रसूचिका विलसन्ती उज्ज्वला पत्त्रराजिः पत्त्ररचना अन्यत्र दलपंक्तिः यस्याः सा आमोदं गन्धं हर्षं च भजतीति आमोदभाक् भजोण्वः । आमोदो गन्धहर्षयोरिति विश्वः । तद्भाक् अपगतरागा न भवतीत्यनपरागा उभयत्राप्यतिशयार्थे तरप् । गौरीमतिक्रान्ता गुणैरित्यतिगौरी अत्यन्तगौरवर्णेति चोभयत्रापि योज्यं । सा दमयन्ती क्रोधादिति स्वपरित्यागरोषात्तदरिकाम धया कुद्रूप्लुकामभ्रान्त्या आगता काञ्चनवर्णा केतकी काञ्चनकेतकीवेत्युत्प्रेक्षा नले वासार्थितां निवासाकाङ्क्षां अधृत धृतवती धरतेः कर्तरि लुङ् स्वरितेत्वात्तङ् ॥ ११० ॥

आनन्दाम्बुनिधौ निमज्य नितरां दूरङ्गता तत्तला-
लङ्कारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् ॥१११॥
सर्व्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृशे प्रीतिदायं प्रदाय
प्रापत्तद्दृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गाम्।
आनन्दाब्धेन बब्धानधत तदपराकूतपातान् स रत्याः
पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाशु लीढः ॥११२॥

तर्द्दति। चतुरा प्रवीणापि सा दमयन्ती तत्र तस्मिन्नलीकनले साक्षात्कारात्मनिकसत्यनलसादृश्याच्चलेतरमना निश्चलचित्ता सती आनन्दाम्बुनिधौ निमज्य नितरां दूरं गता तलं प्राप्ता तस्य तलस्य अलङ्कारीभवनादाभरणीभावात्तत्रावस्थानादित्यर्थः। जनायालोकजनाय पातालकन्याभ्रमन्दधती सागरतलस्यैव पातालत्वात्तत्रस्था स्वर्लोकस्थितिभ्रान्तिं जनयन्तीत्यर्थः। अग्रे स्थितानपि चतुरो नैषधानिन्द्रादिमायानलान् सत्यनलस्तु तदन्तरपुरोवर्त्तीति भावः। मनागीषदपि दृशा पातुं द्रष्टुं नाभूत् नाकल्पत शकष्टेत्यादिना चस्यार्थयोगात्सुत्तल निरन्तरध्यानासादितनलसाक्षात्कारानन्दपारवश्यादिपुकारवत् पुरोवर्त्तिनोऽपि पुरन्दरादिमायानलानद्राक्षीदित्यर्थः॥ १११॥

एवं दमयन्त्या अलीकनलसाक्षात्कारमुक्त्वा नलस्याप्यलीकदमयन्तीसाक्षात्कारमाह सर्व्वस्वमिति। अथ नृपतिः अलीकनलोऽपि चेतसो हृदयस्य सर्वस्वं सर्वधनभूतां हृदयादनपेतामित्यर्थः। तां दमयन्तीं दृशे स्वचक्षुषे प्रीतिदायं पारितोषिकदानं दायो दाने यौतकादिधने विभक्ते च पैटक इति वैजयन्ती। प्रदाय निरन्तरध्यानेन तां साक्षात्कृत्येत्यर्थः। अथामरैरपि दुरापां दुष्प्रापामपाङ्गैरुत्तरङ्गां तरङ्गितां तस्याः कर्त्री दृष्टिं तद्दृष्टिमेवेष्टातिथिं प्रियबन्धुं प्रापत् लब्धवान् स्वयं च तया कटाक्षेण वीक्षित इत्यर्थः। अथ स नृपो रत्याः पत्या कामेन पीयूषधारावलनविरचितेन अमृतधारानिष्पन्दलिप्तेनाशुगेन तद्दृष्टिरूपेणेत्यर्थः। आशुलीढः विद्धः सन् आनन्देनाब्ध्यं मोहं मारवश्यमिति

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम्।
तस्य द्वादश एष मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥११३

त्रयोदशः सर्गः

—००—

कल्पद्रुमान् परिमला इव भृङ्गमाला-
मात्माश्रयां निखिलनन्दनशाखिवृन्दात्।
तां राजकादपगमय्य विमानधुर्य्या
निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्च वीरान् ॥ १ ॥
साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा

यावत्। तेन तदपरान् प्रथमदृष्टिपातानन्तरभाविन आकूतेन पातान् सा-कूतदृष्टिपातान् बन्ध्यानफलानकृत कृतवान् प्रथमदृष्टिपातजनितानन्दस-न्दृष्टिपातान्न विवेदेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षमिति। मातृचरणाम्भोजयोरलिमौले भृङ्गायमानमौले-रित्यर्थः ॥ ११३ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलम-ल्लिनाथसूरिविरचितायां जीवातुसमाख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

—००—

कल्पद्रुमानिति। अथ कीकरविषयानन्तरं विमानधुर्याः शिवि-काहृतः आत्माश्रयां स्वाधारां तां दमयन्तीं परिमलाः सौरभ्य विशेषाः आत्माश्रयां स्वोपजीविनीं भृङ्गमालां निखिलान्नन्दनशाखि वृन्दादपगमय्य कल्पद्रुमान् पञ्चामरतरूनिव राजकाद्राजसमूहात् मौलोचेत्यादिना वुञ् । अपगमय्य अपनीय नलाकृतिधरान् नलरूप-धारिणः पञ्च वीरान् निन्युः प्रापयामासुः ॥ १ ॥

तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा।
ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि
प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया ॥ २ ॥
ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि! वीरसेनो-
द्भूतिं द्विषद्बलविजित्वरपौरुषस्य।
सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः ॥ ३ ॥
शुभ्रांशुहारगणहारिपयोधराङ्क-
चुम्बीन्द्रचापखचितद्युमणिप्रभाभिः।

साक्षादिति। अथ पञ्चवीरप्रापणानन्तरं साक्षात्कृतं अखिल जगतृह जनताया जनसमूहस्य चरित्रं यया सा सरस्वती तत्र पञ्च-सु मध्ये दिवोऽधिनाथ मधिकृत्य निर्दिश्य तथा तेन प्रकारेणोवाच यथा शचीपति रिन्द्रो नाभ्यधायि नाभिहितो भवति तस्येन्द्रस्य नैषध कायमाया नलरूपकल्पना च न प्राकाशि न प्रकाशिता ॥ २ ॥

अथ लोकपालान्नलञ्च प्रत्येकं चतुर्भिः श्लोकैः श्लेषभङ्ग्या वर्णयति ब्रूमइत्यादि। हे वरवर्णिनि! उत्तमाङ्गने! उत्तमा वरवर्णिनीत्यमरः। द्विषः शत्रोर्बलस्य बलासुरस्य अन्यत्र द्विषतो बलानां बलोऽसुरे बलं सैन्य इति वैजयन्ती। विजित्वरपौरुषस्य जित्वरपराक्रमशालस्य परस्य इन्द्र नलयोः सामान्यनिर्देशः वीरसेनाम्नाद्भूति मुज्जन्माथ मन्यत्र वीर-सेनान्नृपाद्भूति मुत्पत्तिं किं ब्रूमः कथं वर्णयामः यस्य वीरस्य रणश्रीः सेनाचरीभवतोः सैनिकायमानयोरिभाननदानवयोर्विनायकविष्णोः वासेनाविष्ठानेन जनिता असुराणां भीर्यया सा अन्यत्र सेनाचरीभवतां सेनासञ्चारिणां इभाना माननेषु दानवारीणां मदाम्बूनां वासेन वासनया सुरभिर्जनितसुगन्धिः कृताः। ढलोपेपूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ३ ॥

शुभ्रेति। एष वीरः शुभ्रांशु चन्द्रः हरस्येमे हारा गणा स्तस्याः हरस्यापत्यं पुमान् हारी स्कन्दः पयोधराङ्कचुम्बी मेघोत्सङ्ग-

अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभि-
र्यात्रासु चैष बहुलाभरणार्चिताभिः ॥ ४ ॥
भूमीभृतः समिति जिष्णुमपव्ययायम्
जानीहि न त्वमघवन्तममुं कथञ्चित्।
गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि! बाहुनेत्वं
नालोकसेऽतिशयमद्भुतमैतदीयम् ॥ ५ ॥

सङ्गी इन्द्रचापः तैः खचिता खतेजोभिः संवृता द्युमणिप्रभाः सूर्य-तेजांसि याभिस्ताभिः बहुरनेको लाभः त्रिलोकविजयादिर्यस्मिन् तेन रणेनार्चिताभिः पूजिताभिः अर्चः पूजायां कर्मणि क्तः। अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिः समिति रणे च यात्रासु चान्वास्यते उपास्यते अन्यत्र तु शुभ्रांशुभिरुज्ज्वलमयूखैः हारगणैर्मुक्ताहारजालैः हारि-पयोधराङ्कचुम्बिभिर्मनोहरकुचोत्सङ्गसङ्गिभि रिन्द्रचापैः स्वायाभूत-भूषणदीप्तिभिः खचिता मिश्रिताः द्युमणेः प्रभाः सूर्यप्रभा याभिस्ताभिः बहुलैराभरणैरर्चिताभिः पूजिताभि श्चामरवाहिनीभिः समिति सभायां यात्रासु देवतामहोत्सवेषु चान्वास्यते ॥ ४ ॥

भूमीति। हे घटप्रतिभटस्तनि! घटप्रमितकुचे! समिति संयति भूमीभृतः पर्वतान् जिष्णुं जेतारं न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया। अविद्यमानः पर्वभेदस्यापायो यस्य तमपव्ययायं नित्यवज्रहस्त-मद्भुतवीरं कथञ्चिदपि अमघवन्तं मघवत इन्द्रादन्यं नतु जानीहि नैव विद्धि इन्द्रमेवेदं वज्रहस्तं क्व गतंतत्राह गुप्तं निगूहितमेतदीयं बाहु-नेत्वं बहुनेतृत्वं युवादित्वादण् प्रत्ययः। तदेशाद्भुतमतिशयं नालोकसे न पश्यसि अन्यत्र तु भूमीभृतो राज्ञः जेतारं अपव्ययायं अपगतव्ययायमद्भुतं वीरं त्वं अघवन्तं पापवन्तं न जानीहि पुण्यश्लोकत्वादस्येति भावः। गुप्तं रक्षित मद्भुत मितयर्थः। बहूनां नेता तस्य भावस्तत्त्वं बाहुनेत्वं राजाधि-राजत्वं पूर्ववदण् प्रत्ययः सौभ्रात्रादिवदिनिः। दमयन्ति! नालोकसे किमि-ति काकुः अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

लेखा नितम्बिनि! बलादिसमृद्धराज्य-
प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागम्।
एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या
सार्द्धं शचीव हरिणा मुदमुद्वहस्व॥ ६॥
आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्ती-
माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम्।
रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना
श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात्॥ ७॥

लेखा इति। हे नितम्बिनि! प्रशस्तनितम्बे! प्रशंसायामिनिः। बलादीनां बलाद्यसुराणां यानि समृद्धानि राज्यानि तेषां प्राज्योपभोगस्य प्रभूतानुभवस्य पिशुनाः प्रकाशकाः लेखाः देवाः एतस्य वीरस्य पाणिचरणं च पाणिचरणौ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। सरागं सानुरागं दधते शिरसा धारयन्ति प्रणमन्तीत्यर्थः। धाञः कर्तरि लटि तिङि बहुवचनं। तत्तस्मादनेन हरिणा देवेन्द्रेण पत्या सार्द्धं शचीव मुदमुद्वहस्व शच्याः सपत्नी भवेत्यर्थः इत्येकोऽर्थः। अन्यस्तु सरागमातामेतस्य वीरस्य पाणिचरणं कर्तृ बलादीनि राज्याङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानीत्यमरः। तैः समृद्धस्य राज्यस्य यः प्राज्योपभोग स्तस्य पिशुनाः सूचकाः लेखाः दधते दधधारणे इति धातोर्भौवादिकाल्लट् तङेकवचनं। तदनेन वीरेण पत्या सार्द्धं हरिणा शचीव मुदमुद्वहस्व॥६॥

आकर्ण्येति। सुदती शोभनदन्ता अत्र वयसि दन्तस्येत्यत्र लक्षणाभावादग्रान्तादिसूत्रे चकाराद्दतादेशः सुदत्यादिशब्दानां योगरूढ़त्वात् स्त्रियां संज्ञायामिति विकल्पादिति केचित्। एतदेवाभिप्रेत्य सुदत्यादयः प्रतिविधेया इत्याह वामनः। उगितश्चेति ङीप्। असौ भैमी आखण्डलेऽपि च नलेऽपि च तुल्यमविशेषेण लगन्तीं सम्बध्नतीमेतां वाचमाकर्ण्य उभयत्र इन्द्रनलयोः समानं निर्विशेषं रूपमाकारञ्च विगाहमाना अपि दृशं दृशमालोचयन्ती श्रोत्रात् श्रोत्रेन्द्रियात् निर्णयं

शक्रः किमेष निषधाधिपतिः स वेति
दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां
भूयोऽसृजद्भगवती वचसां स्रजं सा ॥ ८ ॥
एष प्रतापनिधिरुद्गतिमान् सदायम्
किं नाम नार्जितमनेन धनञ्जयेन ।

नावापत् आप्नोतेः लुङि च्लेरङादेशः । स्वानुभावाच्च न निश्चेतुं शशाकेत्यर्थः ॥ ७ ॥

शक्र इति । अथ सा भगवती सरस्वती एष वीरः शक्रः किं ? निषधाधिपतिः स्वप्राणनाथो नलो वेति दोलायमानमनसन्देव्याः श्लेषोक्त्या आकारसाम्याच्च सन्दिहानचित्तां भैमीं परिभाव्य समवेक्ष्य तत्र पञ्चवीरमध्ये पवनस्य सखायमग्निं निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य अस्यां भैम्यां विषये भूयो वचसां स्रजं वाक्यपरम्परामसृजज्जगादेत्यर्थः ॥ ८ ॥

एष इति । एष वीरः प्रतापस्योष्णस्य निधिः अयं सदा उद्गतिमान् ऊर्ध्वज्वलनवान् धनानि विचित्रवस्तुनि जयतीति धनञ्जयो धनञ्जयसंज्ञकः वीतिहोत्रो धनञ्जय इत्यमरः । संज्ञायां भृतृवृजीत्यादिना खचि मुमागमः । तेनानेन किं नाम ? किं किल नार्जितं ? न लब्धं सर्वत्र उपलब्धमेवेत्यर्थः । किं नाम किं नामधेयमिति केचित् । शुचेः शुचिनामकादस्मात् शुचिरप्यग्निमित्यमरः । हेम सुवर्णं प्रभूतमुद्भुतमधिगच्छ विद्धि अग्नेरपत्यं सुवर्णमिति स्मरणादिति भावः । भास्वररूपस्य रूपान्तरप्रकाशकरूपस्य सम्पत् समृद्धिः कस्य च न इतोऽन्यस्य कस्यचिदपि नास्त्येव । अन्यत्र तु एषः प्रतापस्य तेजोविशेषस्य निधिः सः प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्यमरः । अयं स वीर उद्गतिमानुदयमान् नित्योदित इत्यर्थः । अनेन कर्त्रा जयेन करणेन किं नाम धनं नार्जितं जयेनैव सर्वं सम्पादितमित्यर्थः । क्षत्त्रियस्य विजितमिति स्मरणादिति भावः । शुचेः पवित्रादस्मात् प्रभूतं प्राज्यं हेम सुवर्णम-

हैम प्रभूतमधिगच्छ शुचेरमुष्मान्
नास्त्येव कस्य च न भास्वररूपसम्पत् ॥ ९ ॥
अत्यर्थहेतिपटुताकवलीभवत्तत्
तत्पार्थिवाधिकरणप्रभवस्य भूतिः ।
अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य
सञ्जायते रुचिरकर्णि ! तपस्विनोऽपि ॥ १० ॥
एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषा-
माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।

धिगच्छ प्राप्नुहि एतत्परिग्रहादाप्या भवेत्यर्थः । भाः कान्तिः स्वरः कण्ठध्वनिः रूपं सौन्दर्यं तेषां सम्पत्कस्य च न अन्यत्कस्यापि नास्त्येव ॥ ९ ॥

अत्यर्थेति । हे रुचिरकर्णि । कमनीयकर्णे ! नासिकोदरेत्यादिना विकल्पादीकारः । अत्यर्थया अतिमात्राया हेतिपटुतया ज्वालापाटवस्य कवलीभवद्ग्रासीभवद्भस्मीभवदिति यावत् । नतत्पार्थिवं पार्थिवद्रव्यमेवाधिकरणमाश्रयस्तदेव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं यस्याः सा अस्य वीरस्य सम्बन्धिनी भूतिर्भस्मापि तपस्विनो महेश्वरस्याप्यङ्गरागजननायानुलेपसम्पादनाय संजायते भवति । अन्यत्र तु अत्यर्थं हेतिपटुता आयुधसामर्थ्यं हेतिर्ज्वालाशस्त्रायुधमिति वैजयन्ती । तस्य कवलीभवद्भिस्तैस्तैः पार्थिवैः राजभिः सहाधिको रणः स एव प्रभवो यस्याः सा विजयलक्ष्मीः अस्य भूतिः सम्पत् भूतिर्भसित भस्मनी सम्पदित्यमरः । महेश्वरस्य महाप्रभोरपि तपस्विनः शोच्यस्यापि रागजननाय सन्तोषणाय सर्वोपकारिणीत्यर्थः अङ्गेत्यामन्त्रणे ॥ १० ॥

एतदिति । पितुर्मुखमिव मुखं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः हे पितृमुखि ! धन्या पितृमुखी कन्या धन्यो मातृमुखः सुत इति वचनात् । असावशेषा विबुधसंसद्देवसभा एष एव मुखमास्यं यस्याः सा अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः । वह्निर्मुखः क्रतुभुज इत्यभिधानाच्च । अस्य यमतो महेन्द्रतोऽपि यमस्य महेन्द्रस्य च षष्ठ्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिल् । माध्यस्थ्यं

एनं महस्विनमुपेहि सदारुणीत्वै-
र्येनामुना पितृमुखि! ध्रियते करश्रीः ॥ ११ ॥
नैवाल्पमेधसि पटोरुचिमत्त्वमस्य
मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।
उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी
शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायम् ॥ १२ ॥

दक्षिणपूर्वदिक्पतित्वादिति भावः । महस्विनं तेजस्विनं एनमुपेहि प्राप्नुहि । सदारुणा दारुणसहितेन सैन्धनेनेत्यर्थः । येनामुना वीरेण उच्चैर्महती करश्रीः शुभसम्पत् ध्रियते धार्यते अन्यत्र तु विबुधसंसत् पितृसभा एतन्मुखा एतत्प्रधाना एतदेकशरणेत्यर्थः तदा अस्य यमतो यमान्महेन्द्राच्चेत्यर्थः पञ्चम्यास्तसिल् । माध्यस्थ्यसमर्थितत्वं महस्विनं तेजस्विनमुत्सववन्तं वा महस्तूत्सवतेजसोरिति सान्तेष्वित्यमरः । सदा सर्वदा येनामुना वीरेण आताम्रा करश्रीः हस्तशोभा बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ध्रियते ॥ ११ ॥

नेति । पटोर्दीप्यमानस्यास्य वीरस्य एधसीन्धने रुचिमत्त्वमभिलाषित्वमल्पमेव किं त्वनल्पमित्यर्थः । समिधां काष्ठानां मध्ये मध्येसमित् पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः । निवसतोऽस्य तृणानि रिपवः विद्विषः किमिति काकुः । काष्ठानि दहतोऽस्य तृणानि न गण्यानीत्यर्थः । उत्थानवानूर्ध्वगतिमान् तरस्वी तेजस्वी वेगवानयं पुनरिह सृष्टौ विरोधिना केनाम्बुना कं शिरोऽम्बुनोरित्यमरः । पराभवितुं शक्योभवति किं ? इति काकुः अशक्य इत्यर्थः । दिव्यस्यास्याशमनत्वाच्चेति भावः । अन्यत्र पटोः वह्निः प्रगल्भस्याल्पमेधसि मन्दप्रज्ञे नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यत्र नित्यग्रहणसामर्थ्यान्मन्दाल्पाभ्याञ्च मेधाया इति वर्तमानवचनाच्च नञादिभ्योऽन्यत्राप्यसिच् प्रत्ययः । रुचिमत्त्वमादरो नैव मध्येसमिद्युद्धमध्ये समित्संयति संसदित्यभिधानात् । रिपवः तृणानि तृणप्रायाइत्यर्थः । उत्थानवानुत्साहवान् तरस्वी शूरः वेगि शूरौ

साधारणीङ्गिरमुषर्बुधनैषधाभ्या-
मेतां निपीय न विशेषमवाप्नवत्याः।
ऊचे नलोऽयमिति तम्प्रति चित्तमेकम्
ब्रूते स्म चान्यदनलोऽयमितीदमीयम्॥ १३॥
एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां
सन्देहचित्रभयचिन्तितचित्तवृत्तिम्।
देवस्य सूनुमरविन्दविकासिरश्मे-
रुद्दिश्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे॥ १४॥
दण्डं बिभर्त्त्ययमहो जगतस्ततः स्यात्
कस्याकुलस्य सकलस्य न पक्षपातः।

नरस्विनावित्यमरः। अयं केन विरोधिना पराभवितुं शक्यः न केना-पीत्यर्थः॥ १२॥

साधारणीमिति। उषसि बुध्यत इत्युषर्बुधोऽग्निः शोचिष्केश उष-र्बुध इत्यमरः। अहरादीनां पत्यादिष्विति रेफादेशः। स च नैषधो नलश्च ताभ्यां साधारणीं समानां साधारणादङ् वक्तव्य इति विकल्पा-दङि टिड्ढाणञ इत्यादिना ङीप्। एतां गिरं निपीयाकर्ण्य विशेषमस्य तदर्थावधारणं नावाप्नवत्या अनाप्नवत्या अस्या भैम्या स्तं पुरोवर्तिपुरुषं प्रत्येकं चित्तमेका बुद्धिरयं नल इत्यूचे अन्यदपरं चित्तमयमनलोऽग्निरिति ब्रूतेस्म नलो नलकोटिद्वयावलम्बी संशयो न निवृत्त इत्यर्थः॥ १३॥

एतादृशीमिति। अथ सरस्वती एतादृशी मीदृशीं सन्देहः प्रागुक्त-चित्रमाकस्मिकप्रबन्धोत्थमाश्चर्यं नलत्यागानलस्वीकाराद्भयं एतैर्भो-बैश्चिन्तिता शबरिता चित्तवृत्तिर्यस्या स्तां तां भैमीं विलोक्य अरविन्दानि विकासयन्ति ये रश्मयो यस्य तस्य देवस्य सूरस्य सूनुं दिक्पतिं यम-मुद्दिश्य निर्दिश्य उदीरयितुं व्याहर्तुं प्रचक्रे प्रस्तावञ्चक्रे प्रचक्रम इत्यर्थः॥ १४॥

दण्डमिति। अयं दण्डः दुष्टदमनं गदा च आलम्बयष्टिश्च

स्वर्वैद्ययोरपि मदव्ययदायिनीभि-
रेतस्य रुग्भिरमरः खलु कश्चिदस्ति ॥ १५॥

प्रतीयते तं बिभर्ति ततो दण्डभयात्कस्याकुलस्य सकलस्य जगतः पङ्के पापे कर्दमे च पातो न स्यात् अहो अन्यस्य दण्डधारणादन्यस्यापतन-मित्याश्चर्यं । अन्यत्राप्यस्य यथापराधदण्डनाज्जगतो निष्पापत्वमित्यर्थः । राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमा-यान्ति सन्तः सुकृतिनो यथेति स्मरणात् । तथा गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् । इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यम इत्युभयोर्दण्डधारणस्मरणाच्चेति भावः । किं च स्वर्वैद्ययोरश्विनोरपि मदव्ययदायिनीभिर्वैद्याहङ्कारहारिणीभिस्तयोरप्यसाध्याभिरित्यर्थः। एतस्य रुग्भिरेतत्कृतरोगैः स्त्री रुग्रुजोश्चोपतापरोगव्याधि गदामया इत्यमरः । रुजेर्धातोः क्विप् । न म्रियत इत्यमरो मृतप्रायो न भवतीत्यमरः । पक्षाद्यच् कश्चिदित्यादि पूर्ववत् ॥ १५ ॥

मित्रेति । संज्ञा संज्ञा देवीति श्रुता प्रसिद्धा मित्रप्रिया अर्कदयिता अस्योपजननमुत्पत्तिं प्रति हेतुर्जननीत्यर्थः । अस्य कस्य जनस्य असून् हरतीत्यसुहृत् प्राणहरो न सर्वस्याप्यसुहृत् सर्वान्तकत्वादिति भावः । छाया छायाख्या मित्रप्रिया अस्य देहयो जननीति कुत्रचित् क्वापि शा-स्त्रे नाध्यगामि नाधिगता सूर्यस्य द्वे भार्ये संज्ञा छाया च तत्र संज्ञै-वास्य जननीति श्रूयते न छायेत्यर्थः । किं यमेन यमाख्येनासुनैव ध्रियते न इन्द्रियनिग्रहेण तपस्तप्तं अन्यत्र तु अस्य वीरस्य संज्ञा हस्तादि-चेष्टाः संज्ञार्कभार्या चैतन्यहस्तादेरुः सूचनाभिधेति वैजयन्ती । मित्राणां सुहृदां मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्क इति विश्वः । प्रियोपजननमिष्टसम्पादनं प्रति हेतुः श्रुता अयं कस्य जनस्य सुहृत् सखा जनस्येदृक् छाया कान्तिः छाया सूर्यप्रिया कान्तिरित्यमरः । कुत्रचित् क्वापि नाध्यगामि नाधिगता अनेन यमेन च यमनियमाभ्यां तपस्तप्तमेव अन्यथा कथमवं भक्ति-मेति भावः ॥ १६ ॥

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य
सञ्ज्ञा श्रुताऽसुहृदयं न जनस्य कस्य।
छायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगामि
तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनैव॥ १६॥
किञ्च प्रभावनमिताखिलराजतेजा
देवः पिता ऽम्बरमणी रमणीयमूर्त्तिः।
उत्क्रान्तिदा न कमनु प्रतिभाति शक्तिः
कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान् नियोक्तुः॥ १७॥
एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ

किञ्चेति। किञ्च प्रभाभिरवनमितमभिभूतं खिलं राज्ञ इन्द्रस्य तेजो येन सः रमणीयमूर्तिरम्बरमणिः सूर्य्यः ठलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। अस्य पिता, अस्य शक्तिः का कोस्तू नामायुधं कमनु कं जनं प्रति उत्क्रान्तिदा प्राणोत्क्रमणप्रदा नप्रतिभाति प्रतिभात्येव परेष्वन्येषु गदान्रोगान्नियोक्तुः तृजन्तत्वान्न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया। अस्य कृष्णत्वं यमत्वं। अन्यत्र अम्बरमणिः सूर्य्यः ऋदिकारादीकारः। तद्वद्रमणीयमूर्तिरस्य पिता वीरसेनः प्रभावेन प्रतापेन नमितान्यखिलानि राज्ञां तेजांसि येन सः राजा चन्द्रियचन्द्रयोरिति विश्वः। प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणं सामर्थ्यं कोस्तूसामर्थ्ययोः शक्तिरित्यमरः। शेषं पूर्ववत् परेषु शत्रुषु गदामायुधविशेषं नियोक्तुरस्य कृष्णत्वं विष्णुत्वं॥१७॥

एक इति। अयमेकः परेतानां प्रेतानां राजौ पंक्तौ परेत प्रेतसंस्थिताविस्यमरः। प्रभावं प्रभुत्वमेति दक्षसचोदरस्याश्विनीभार्य्यस्य यमस्य भूतेषु प्राणिषु मध्ये भूर्य्यनेकभूतं बहुभूतो बभ्रुः तस्य भावं बभ्रुत्वं समाश्रयति खलु? हे मुग्धे अस्मिन् पुंसि सत्यपि जीवितेशमिषं यमगुणं भूतं पिशाचादाविति वैजयन्ती। विशेषे हि अन्यत्र तु अयमेकः परेषां शत्रूणामितरेषाञ्च आजौ युद्धे प्रभावं सामर्थ्यमेति दक्षसचोदरस्य अश्विनदयस्य यस्मात्स्य भूतेषु पृथिव्यादिषु मध्ये अयं भूर्य्यप्रभावमेति स समन्यनृ क्ष्मादौ जन्तौ च भूतं क्लीवमिति वैजयन्ती। अत्रास्मिन् जीवि-

तज्जीवितेशधियमत्र विधेहि मुग्धे ! ।
भूतेषु यस्य खलु भूरि यमस्य वश्य-
भावं समाश्रयति दस्रसहोदरस्य ॥ १८ ॥
गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः
शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।
चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः
यन्निर्म्ममे खलु तदेष पिपेष पिष्टम् ॥ १९ ॥
तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालो-
रालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।
पाथःपतिम्प्रति धृताभिमुखाङ्गुलीक-
पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुं ॥ २०

तेशधियं प्राणेश्वरबुद्धिं विधेहि जीवितेशो यमे कान्त इति विश्वः॥१८॥

गुम्फ इति। शमननैषधयोर्यमनलयोः समान एष गिरां गुम्फः सन्दर्भः अनेकेषां नलानां दर्शनेन जातशङ्के विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः वैदर्भ्याः चित्ते शङ्कां निर्मम इति यत् तत् पिष्टं पिपेष प्रागेव साशङ्के पुनः शङ्कोत्पादने पिष्टपेषणप्रायमित्यर्थः। अत्र साशङ्कशङ्कोत्पादे पिष्टपेषण-वाक्यार्थयोरेकत्वासम्भवेन सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः॥१९॥

तत्रेति। सा भवती तत्रभवती पूज्या इतरेभ्योऽपि दृश्यत इति त्रल् प्रत्ययः। सा सरस्वती तत्रापि तस्मिन् पुरुषेऽपि भृशं संशयालोः सांशयिकायाः आलुचि शीङ्श्रद्धाभ्य आलुच्। अस्या दमयन्त्या विधिनिषेधयोः प्रवृत्ति-निवृत्त्योर्निवृत्तिमभावमौदासीन्यमालोक्य क्रमोचितं क्रमप्राप्तं पाथःपति-मप्पतिं वरुणं प्रति धृता प्रसारिता अभिमुखा अङ्गुल्यो यस्य स धृताभि-मुखाङ्गुलीकः नद्यृतश्चेति कप्। स पाणिर्यस्याः सा सती अभिधातुमुपाक्रमत उपक्रान्तवती क्रमेर्लिङ् प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति तङ् ॥ २० ॥

श्रेति। या चमूः सेनाः सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना जलत्वेन व्यवस्थितरूपा

या सर्व्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
यादोरणैर्ज्जयति नैकविदारका या।
एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा
यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥ २१ ॥
नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्
कुम्भीरवान् समकरः सहदानवारिः।

नैके अनेके नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। नैकविदारकाः कूपकाख्या जलशोषकाः जलार्थं तीरे कृताः कूपप्रतिकृतयो गर्ता यस्यां सा यादसां जलजन्तूनां रणैः शब्दैः जयति प्रकाशते यस्याः परतो रोधः परन्तीरं सार्वविभक्तिकस्तसिल्। प्रतीतिविषयो न अदृश्यमित्यर्थः। एतस्य सा चमूर्भूरितरो महत्तरो वारिनिधिः समुद्रो भवति। अन्यत्र तु या चमूः सर्वतोमुखतया सार्वपथिकतया व्यवतिष्ठमाना वर्तमाना नैकाननेकान्विदारयन्तीति नैकविदाराः कर्मण्यण्। ते काया विग्रहा यस्यां सा या चमूर्दोष्णां रणैर्दोरणैर्बाहुयुद्धैर्जयति भुजबाहू प्रवेष्टो दोरित्यमरः। तस्याः परतः परेभ्यो रोधो नु रोधः प्रतीतिविषयो न सम्भावित इत्यर्थः। सा एतस्य चमूर्भूरीणान्नरवारीणामायुधविशेषाणां निधिराकरः ॥ २१ ॥

नासीरेति। नासीरसीमनि पुरोभागे घनध्वनिर्महाघोषः मध्ये निस्तरङ्गत्वादिति भावः। भूयान् कुम्भीरवान् नक्रवान् नक्रस्तु कुम्भीर इत्यमरः। समकरो मकरसहितः दानवारिणा विष्णुना सह वर्तत इति सदानवारिः वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावविकल्पः। उत्पद्मकाननानामुत्फुल्लपद्मवनानां सखा तत्सखस्तत्सहित इत्यर्थः। राजाहःसखिभ्यष्टच्। नदीनामिनः पतिः नदीनः समुद्रः अलमत्यर्थं करणभावरूपकरणत्वं इतैः प्राप्तै रत्नैः श्रेष्ठवस्तुभिः रत्नं श्रेष्ठे मणावपीत्यमरः। अस्य सुखमातनोति। अन्यत्र तु घनस्य मेघस्येव ध्वनिर्यस्य सः भूयाननेकः समकरः अन्यूनाधिकहस्तः सहदानवारिः समदाम्बुः उत्पद्मकस्य उद्भूतबिन्दुजालकस्याननस्य सखा तत्सखः पद्मकालङ्कृतानन इ-

उत्पद्मकाननसखः सुखमातनोति
रत्नैरलङ्करणभावमितैर्न दीनः ॥ २२ ॥
सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातम्
का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।
तस्या विलासवति ! कर्कशताश्रिता या
ब्रूमः कथं बहुतया सिकता वयन्ताः ॥ २३ ॥
शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य
किञ्चास्य सेवनपरैव सरस्वती सा ।

त्यर्थः । पद्मकं विन्दुजालकमित्यमरः । अलङ्करणभावमितैरलङ्कारत्वं प्राप्तै रत्नैर्मणिभिः न दीनो न शून्यः अस्य वीरस्य कुम्भी करी कुम्भी-कलशदन्तिनोरिति वैजयन्ती । सुखं यथा तथा नासीरसीमनि सेनामुख-भागे रवान् बृंहणान्यातनोति ॥ २२ ॥

सस्यन्दनैरिति । हे विलासवति ! भैमि ! अस्य सम्बन्धिनी का पुन वाहिनी नदी सस्यन्दनैः सप्रस्रवणैः प्रवहद्भिरित्यर्थः प्रवहणैः प्रवाहैः प्रतिकूलं कूले कूले पातं न तनुते नाम ? सर्वापि सर्वं कूलं पातयती-त्यर्थः । किं च तस्या वाहिन्याः सम्बन्धिन्यः कर्कशतां कार्कश्यं श्रिता याः सिकता वालुकास्ता बहुतया अपरिमितत्वेन वयं कथं ब्रूमः न शक्नुम इत्यर्थः । अन्यत्र तु अन्या का वाहिनी सेना सस्यन्दनैः स्वरथैः प्रवहणैः कर्णीरथैः कर्णीरथः प्रवहणमित्यमरः । प्रतिकूलानां प्रत्यर्थिनां पातं न तनुते किं च कर्काणां श्वेतानां शतैराश्रिता याः पृष्ठस्यारिः सितः कर्क इत्यमरः । तस्या वाहिन्याः ताः प्रसिद्धाः असिकताः खड्गिकत्वानि प्रहरणमिति ठक् । बहुतया कथं ब्रूमः ॥ २३ ॥

शोणमिति । अस्य वीरस्य पदप्रणयिनं पादोपसर्पिणं गुणं विशेषभूतं शोणं शोणाख्यं नदं पश्य किञ्च सा सरस्वती नदी चास्य सेवन परैव सकलनदीनदनायकोऽय मित्यर्थः । ततः कारणाद् भुवनाधि नाथ मप्रतिं सुभगं एनं भजस्व समाश्रय तमिमं वीरं के न कमलाश्रया

एनं भजस्व सुभगं भुवनाधिनाथम्
के वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न ॥ २४ ॥
शङ्कालताततिमनेकनलावलम्बाम्
वाणी न वर्द्धयतु तावदभेदिकेयम्।
भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च
तुल्यं तथापि यदवर्द्धयदत्र चित्रम् ॥ २५ ॥

जलाधाराः न भजन्ति सर्वेऽपि भजन्तीत्यर्थः। अथवा के वा जन्तवः कमलाशया जलकाङ्क्षया न भजन्तीत्यर्थः। अन्यत्र तु पद्मप्रणयिनं पादतलगतशोणं गुणमाहात्म्यगुणं यस्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः। किन्तु सा सरस्वती वाग्देवता सेवनपरैव लक्ष्मीसरस्वत्योरयमेकाधिकरण मिति-भावः। सरस्वती सरिद्भेदे गोवाग्देवतयोर्गिरीति विश्वः। ततो भुवनाधिनाथं भूलोकनाथमेनं सुन्दरं भजस्व समाश्रय भुवनं विष्टपे लोके सलिलेऽपि यद्यपीति विश्वः। के वा जनास्तमिमं कमलाशया लक्ष्म्याकाङ्क्षया न भजन्ति कमला श्रीर्जले पद्मं कमलं कमलो मृग इति विश्वः ॥ २४ ॥

शङ्केति। जलेश्वरे वरुणे नले च तुल्यं यथा तथा प्रयुक्तेति शेषः अत एव भीमोद्भवां भैमीं प्रत्यभेदिका अन्यतरार्थापरिच्छेदिका सेयं वाणी सरस्वती वाक् अनेके पञ्च नलाः नैषधाः दुरुच्छेदास्तृण इति विशेषणावलम्बो विषयः आधारश्च यस्यास्तां नलः पोटगले राज्ञीति विश्वः। शङ्का एव लतास्तासान्ततिं परम्परान्तावन्न वर्द्धयतु न च्छिनत्तु छिदुच्छेदनपूरणयो रिति चौरादिकाल्लोट्। किन्तु तथाप्यवर्धयदितियत् अत्र चित्रं च्छेदनार्थत्वे या न च्छेदिका सैवाच्छिनदिति विरोधाच्चित्रं वृध्यर्थत्वे तविरोध इति विरोधाभासोऽलङ्कारः। वृधुवर्धन इति भौवादिकाण्णिच्। नलाख्यतृणगिन्मलताततिम् एवानेकनलावलम्बिनामयमयं वेति सन्देहततिं इयं वाणी नाच्छिनत् प्रत्युतावर्धयदेवेत्यहो कष्ट मित्यर्थः ॥ २५ ॥

बालां विलोक्य विबुधैरपि मायिभिस्तै-
रच्छद्मितामियमलीकनलीकृतस्वैः।
आह स्म तां भगवती निषधाधिराजम्
निर्दिश्य राजपरिषत्परिवेषभाजम्॥ २६॥
अत्याजिलब्धविजयप्रसवस्त्वया किं
विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः।
प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ
जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य॥ २७॥

बालामिति। अथेयं भगवती देवी मायिभि र्मायाविभिः क्रीडा-दित्वादिनिः। अत एवालीकनलीकृतानि मायानलीकृतानि स्वान्यात्मा-नोयैस्तैर्देवै विबुधैरच्छद्मितामप्रतारितां च्छद्मशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्ता-त्कर्मणि क्तः। बालां भैमीं विलोक्य राजपरिषदि राजसभायां परि-वेषभाजं अवस्थितां गतं निषधाधिराजं नलं निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य तां भैमीमाहस्म उवाच॥ २६॥

अथ नलमेकैकश्लोकेन क्रमादिन्द्राद्यैकैकस्मै षेणाह अत्याजीति। अत्याजिषु महायुद्धेषु लब्धो विजयप्रसवो जयसम्पत्तिर्येन सः रुचिपदं त्वदनुरागास्पदं महीमहेन्द्रो भूदेवेन्द्रोऽसौ त्वया किं न विज्ञायते किञ्च अर्थिषु प्रत्यर्थि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। दानस्य वशतया तन्निष्ठतया आ-हितया कृतया चेष्टया वितरणव्यापारेण कस्य जीमूतवाहनो नाम महा-त्यागी कश्चिद्विद्याधरराजः तद्धियं न करोति न जनयति तस्मान्नलोऽय मिति भावः। अन्यत्र तु अत्याजिषु लब्धो विजयः पार्थ एव प्रसवोऽपत्यं येन सः विजयस्तु जये पार्थे इति विश्वः। अरुचिपदं त्वपरागास्पदं मह उत्सवः तद्वान्महो महेन्द्रो देवेन्द्रस्त्वया अत्याजि त्यक्तः किं न विज्ञायते। किं च प्रत्यर्थिनां प्रतिपक्षाणां दानवानां शतेष्वाहितया चेष्टया पौरु-षेण कस्य जीमूतवाहनो जीमूतवाहन इन्द्रः तुराषाण्मेघवाहन इत्य-मरः। तद्धियं न करोति॥ २७॥

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्वराज्याभिषेकविकसन्महसा बभूवे
आवर्जनं तमनु तेन नु साधु नामग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥ २८ ॥

यच्चण्डिमा रणविधिव्यसनञ्च तत्त्वं
बुद्ध्वाशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वम् ।
सैषा नले सहजरागभरादमुष्मिन्
नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्म्मराजे ॥ २९ ॥

येनेति । येनामुना बहु यथा तथा विगाढः क्षुण्णः सुरेश्वरस्य इन्द्रस्याध्वा पालनमार्गो यत्र तस्मिन् राज्ये अभिषेकाद्विकसन्ति महांसि उत्सवास्तेजांसि यस्य तेन बभूवे भूतं । अत्र सभायां मया नामग्राहं नाम गृहीत्वा नाम्ना दृशिग्रहेरिति णमुल् प्रत्ययः । उदीरित मुक्तं नलं नलनामानं तमेत मनु तेन तदावर्जनमाकर्षणं साधु ननु ? युक्तं खलु ? येनामुना बहुविगाढा प्रविष्टाः सुरेश्वराः देवताविशेषाः येषु तेष्वध्वरेषु यज्ञेषु आज्यानामभिषेकादन्तःसेकात् कारणाद्विकसन्महसा वर्द्धमानतेजसा बभूवे अनलमग्निं अन्यत् समानम् ॥ २८ ॥

यदिति । अमुष्य चण्डस्य भाव श्चण्डिमा रणेऽत्यतिकोपनत्वं चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः । पृथ्वादित्वादिमनिच् प्रत्ययः । रणविधौ युद्धकर्मणि व्यसनमासक्तिश्च व्यसनन्त्वशुभे सक्ताविति विश्वः । आशयाश्रितं चित्ताश्रितं दक्षिणत्वं दाक्षिण्यञ्चेति यत् तत्सर्वं चण्डिमादिकं नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना यच्चिदिति नपुंसकैक निर्देशः । बुद्ध्वा विचार्य सैषा त्वं धर्म्मप्रधानो राजा तस्मिन् धर्मराजे नले नलनामनि अमुष्मिन् वीरे सहजरागभरादकृत्रिमरागातिरेकादात्मानमर्पयितुमर्हसि अन्यत्र तु हे चण्डि ! कोपने ! गौरादित्वात् ङीष् । अमुष्य मारणविधिव्यसनं मारणकर्म्मासक्तिं आशया दिशा निमित्तेन श्रितं प्राप्तं दक्षिणत्वं दक्षिणदिक्पतित्वं च बुद्ध्वा धर्मराजे यमधर्मराजे अनले नलादन्यस्मिन् अमुष्मिन्नित्यादिपूर्ववत् ॥ २९ ॥

किन्ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात्
त्वत्पाणिपीडनविनिर्म्मितयेऽनपाशः ।
कान्मानवानवति नो भुवनं चरिष्णु-
र्नासावमुत्र न रता भवतीति युक्तम् ॥ २० ॥
श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीया-
द्धूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयात् ।
तुर्यान्नलस्य वरुणेन समानभावं
सा जानती पुनरवादि तया विमुग्धा ॥ २१ ॥

किमिति । हे वत्से ! अमुष्य वीरस्यासावाशयोऽभिप्रायो यथा त्वत्पाणिपीड़नविनिर्मितये त्वत्पाणिग्रहणकरणाय अपगताशो न भवतीत्यनपाशः साभिलाषः स्यात् ते तव मतिरपि तथा किं ? तद्युक्तमित्यर्थः । भुवनं लोकं चरिष्णुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कान् मानवान् मनुष्यान्नो अवति न रक्षति । असौ इयं अमुत्र अमुष्मिन् नरता नाभिरतिर्युक्ता । ईदृशे पुरुषे सर्वदा त्वया अभिरन्तव्यमित्यर्थः । अन्यत्र अमुष्य सम्बन्धी शयः पाणित्वात्पाणिग्रहणाय यथा न पाशः पाशरहितः त्वत्पाणिग्रहणार्थं यथा न पाश इत्यर्थः तथा ते मतिश्चेद्युक्तमित्यर्थः । अमुष्मिन् न रता नाभिरतिः न युक्ता । ईदृशे पुरुषे सर्वदा त्वया नाभिरन्तव्यमित्यर्थः । अन्यत्र तु मानवानुत्साहवान् मानश्चित्तसमुन्नतिरित्यमरः । भुवनमुदकं चरिष्णुः कान् नो अवति अमुष्य नरता नरत्वं न भवति नास्ति युक्तमस्य देवत्वादिति भावः ॥ २० ॥

श्लोकादिति । इह श्लोकचतुष्टये प्रथमतः प्रथमात् श्लोकाद्धरिणा इन्द्रेण द्वितीयाद्धूमध्वजेनाग्निना तृतीयाच्छमनेन यमेन समं तुर्याच्च तुर्याच्चतुरश्च यतो याद्यक्षरलोपश्चेति साधुः । वरुणेन नलस्य समानभावं सादृश्यं जानती स्खलन्ती अतएव विमुग्धा विमूढ़ा सा भैमी तया देव्या पुनरवादि उदिता वदेः कर्मणि लुङ् ॥ २१ ॥

त्वं यार्थिनी किल नलेन शुभाय तस्याः
क्व स्यान्निजार्पणममुत्र चतुष्टये ते।
इन्द्रानलार्यमतनूजपयःपतीनां
प्राप्यैकरूपमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३२ ॥
देवः पतिर्विदुषि! नैषधराजगत्या
निर्णीयते न किमु न व्रियते भवत्या।
नायं नलः खलु तवातिमहानलाभो
यद्येनमुज्झसि वरः कतरः पुनस्ते ॥ ३३ ॥

अथ पुनर्देवी देवेषु दाक्षिण्यात् दमयन्तीं श्लेषभङ्ग्यन्तरेण क्षिप्नाति श्लोकद्वयेन त्वमित्यादि। या त्वं शुभाय श्रेयसे नलेन निमित्तेनार्थिनी अर्थयती किल अर्थाद्वासन्निहितादि इनिति इनिप्रत्ययः। तस्यास्तव प्रार्थिन्या स्ते तव अमुत्रास्मिन् नलसारूप्येण इह स्वयम्बर सभायां दीप्यमाने इन्द्रादिचतुष्टये चतुष्टयमध्ये कस्मिन्निजार्पणं शुभाय सन्तोषाय स्यात् तत् ब्रूहीति प्रश्नः एवमर्थद्वयेन क्रमान्नलप्राप्तेः नैराश्यं तन्नैस्पृह्यरूपेण तामतापयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

देव इति। हे विदुषि! विदग्धे! एष धराजगत्याः भूलोकस्य पति र्न किन्तु देवः जातावेकवचनं। एते न भूपाः किन्तु देवा इत्यर्थः। भवत्या न निर्णीयते किमु? न व्रियते किमु? मर्त्यवरणादमरमर्त्यवरणमेवेति भावः। अयं तव सम्बन्धी नलो न खलु? किं त्वतिमहा अतितेजा नलाभो नलकल्पः किन्तु नैते नलाः किन्तु नलप्रतिरूपका इत्यर्थः। यद्येन मुज्झसि एषामन्यतमं नलं वृणोषि चेदित्यर्थः पुनः पश्चात् व्रियत इति वरो वरणीयः वृञोऽप्। वरः कतरः न कश्चिदस्ति सत्यनलस्य दुर्लभत्वादिति भावः। अन्यच्च एष विबुधो भवत्या एष देवो राजा देवः सुरे नरे राज्ञीति विश्वः। नैषधराजगत्या नलमहाराजरूपेण नैषधमहाराजरूपेण पतिर्भर्ता सन् निर्णीयते किमु? न व्रियते किमु? अयं ना पुरुषो नलः खलु? एनं नलमुज्झसि यदि तव अति महान् अलाभोऽनर्थः वर इत्यादिगतम् ॥ ३३ ॥

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां
वाचं नले तरलिताऽथ समां प्रमाय।
सा सिन्धुवेणिरिव वाडववीतिहोत्रं
लावण्यभूः कमपि भीमसुताऽऽप तापम्॥ ३४॥
प्राप्तुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां
तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे।
श्रद्धां दधे निषधराड्विमतौ मतानाम-
द्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः॥ ३५॥

इन्द्रेति। अथ लावण्यभूः सौन्दर्यभूमिः अन्यत्र लवणरसाश्रयः सा भीमसुता इन्द्रादिभिः समां साधारणीं तां पूर्वोक्तां नले विषये वाचं प्रमाय अनुभूय तरलिता कम्पिता सती सिन्धुवेणिः समुद्रलहरी वाडववीतिहोत्रं वाडवाग्निमिव कमप्यवाच्यं तापमाप अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जय इत्यमरः॥ ३४॥

प्राप्तुमिति। पक्षचतुष्टये इन्द्रादिमायानलव्यक्तिचतुष्के तां दमयन्तीं प्राप्तिकर्त्रीं प्राप्तिं सत्यनलं प्राप्तुं न प्रयच्छति न ददाति सत्यनलसादृश्यात्तत्प्राप्तिप्रतिबन्धके सतीत्यर्थः प्रायेणैवं भाषानुसारेणोदीच्याः प्रयुञ्जते यथा स्नातुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्य इति भारती। तल्लाभशंसिनि दमयन्तीप्राप्तिप्राशंसिनि अन्यत्र विद्यालाभाकाङ्क्षिणि सत्यतरेऽप्यत्यन्तपारमार्थिकेऽपि पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चमनलैकव्यक्तौ द्वितैव द्वैतं भेदः तद्रहितमद्वैतमद्वितीयं तत्त्वं ब्रह्मतत्त्वं तत्स्वरूपं तस्मिन्निव मतानां पञ्चनलीगोचरज्ञानानां निषधराट् नल इति विमतौ अयमेव नलोऽयमेवेति विप्रतिपत्तौ सत्यां लोको जिज्ञासुजनः श्रद्धां दधे सद्विलक्षणत्वेनासद्विलक्षणत्वेन सदसत्समुच्चयविलक्षणत्वेन चतुष्टयाध्यात्मिकशरीरेन्द्रियाद्यसत्प्रपञ्चसम्बलनान्नित्यापरोक्षसत्यब्रह्मतत्त्व इवासत्यनलचतुष्टये सन्निधानात् सत्यनले पञ्चमे प्रतीयमानेऽपि सत्योऽयमिति जनो न विश्वासीत्यर्थः उपमा॥ ३५॥

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य
तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनोत् पुरस्तात्।
भैमीनलोपयमनं पिशुनौ सहेते
न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्यां॥ २६॥
उत्कण्ठयन् पृथगिमां युगपन्नलेषु
प्रत्येकमेषु परिमोहयमाणबाणः
जानीमहे निजशिलीमुखशीलिसङ्ख्या

अथ भैम्याः सन्देहदुःखं महदभूदित्याह कारिष्यत इति। कलिना नलस्य कलियुगे परिभवः कारिष्यते करिष्यते करोतेः कर्मणि लृट् स्यसिच् युटित्यादिना विकल्पाच्चिण्वदिटि वृद्धिः। द्वापरः संशयो द्वापरयुगञ्च द्वापरौ युगसंशयावित्यमरः। स तु तां नलप्रियां सुतनूं दमयन्तीं पुरस्तादग्रे एवादुनोत् पर्यतापयत् तथा हि जगत्यां लोके पिशुनौ दुर्जनौ त्रिष्वयो जगती लोकः पिशुनो दुर्जनः खल इति चामरः। स प्रसिद्धो द्वापरः कलियुगे कालविशेषे भैमीनलयोरुपयमनमुद्वाहं न सहेते किल ? किलेति सत्यर्थे अत्र पूर्वार्धे द्वापर इति वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायेन द्वापरस्य स्थानान्तरकलिव्यापारात् प्राक् स्वयं दमयन्तीसन्तापकत्वोत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या उत्तरार्द्धे तु तदुपयमनासहिष्णुत्वलक्षणकारणेन तत्समर्थनात्कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥२६

उत्कण्ठयन्निति। स पञ्चबाणः पञ्चबाणत्वेन सः प्रसिद्धः कामो नलेषु पञ्चस्वपि इति शेषः पृथगेतैरिमां दमयन्तीं युगपदुत्कण्ठयन् उत्सुकयन् तथा एषु नलेषु पञ्चसु प्रत्येकमेकैकस्मिन् परिमोहयमाणाः प्रत्येकमेतान् संमोहयन्त इत्यर्थः कर्मण्यधिकरणविवक्षया सप्तमी। तस्मिन् प्रजहुरितिवत् अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकत्वेऽपि न पादमित्यादिना परस्मैपदनिषेधादात्मनेपदं कृत्ये चणोर्विभाषेति णत्वम्। यस्य स सन् निजशिलीमुखान् शीलयतीति तच्छीलिन्याः तत्समवायिन्याः संख्यायाः साफल्यमाप यदि तदा जानीमहे साध्वीति मन्यामह इत्यर्थः अत्रोत्क-

साफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ॥ ३७ ॥
देवानियं निषधराजरुचस्त्यजन्ती
रूपादरज्यत नले न विदर्भसुभ्रूः ।
जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मे-
वोन्मीलति क्व च न कस्य च नानुरागः ॥ ३८ ॥
क्व प्राप्यते स पतगः परिपृच्छ्यते यः
प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरेति ।
सस्मार सस्मरमतिः प्रति नैषधीयं
तन्नामरालयमरालमरालकेशी ॥ ३९ ॥

गठासंमोहनपदार्थयो विशेषणगत्या साफल्यप्राप्तिहेतुकं काव्यलिङ्गं तच्च साफल्यं यदिशब्दात् सम्भावनामात्रेणोक्तमित्युत्प्रेक्षा काव्यलिङ्गोत्थेति सङ्करः ॥ ३७ ॥

देवानिति । इयं विदर्भसुभ्रू वैदर्भी निषधराजस्य नलस्येव रुक् सौन्दर्यं येषां तान् देवान् त्यजन्ती नले रूपात् सौन्दर्याद्वारज्यत न रज्ञा-रञ्जेर्दैवादिकात् कर्तरि लुङि लङ् । किन्तु जन्मान्तरे अधिगतस्य कर्मणो विपाकात्परिणामाज्जन्म यस्य स एव अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । अनुरागः कस्यचिन्न कस्यचिज्जनस्य क्व च न कुत्रचिज्जने उन्मीलत्युद्भवति रूपसाम्येऽपि देवपरिहारेण नलए-वानुरागो अस्याः कर्मायत्तो न रूपायत्तः अन्यथा किमर्थं यथार्थनला-न्वेषणमित्युत्प्रेक्षा एतेनास्या दृढव्रतत्वं सूक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

अथास्याश्चिन्तासञ्चारिणीमाह क्वेति । सस्मरमतिः समदनचित्ता अरालकेशी कुटिलकेशी भैमी स्वाङ्गाङ्गोपसर्जनादसंयोगोपधादिति विकल्पादिकारः । स महोपकारी पतगो हंसः क्व प्राप्यते ? किमर्थं यो हंसः परिपृच्छ्यते नलमिति शेषः । प्रश्नफलमाह पुरेव पूर्वमिव तस्य गिरा नलं प्रत्येमि विश्वसिमि च इति प्रियस्य दूतभूतं अमरालय-मरालं स्वर्लोकहंसं सस्मार दुर्लभार्थप्रार्थकाः खलु कार्यकातरा इति भावः ॥ ३९ ॥

एकैकमैचत मुहुर्महतादरेण
भेदं विवेद न च पञ्चसु काश्चिदेषा ।
शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्त-
दुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४० ॥
अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र
भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।
स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने
भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४१ ॥
किं वा तनोति मयि नैषध एव काय-
व्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी ।

एकैकमिति । एषा भैमी महता आदरेणैकाग्र्येण मुहुः एकैक-मैक्षत पञ्चसु मध्ये कञ्चिद्भेदं विशेषञ्च न विवेद किन्तु शङ्काशतं वितरता जनयता तच्छङ्काशतं हरता निवर्तयता अतएव उन्मादिना उन्मादवतैव मनसा इदमिदं वक्ष्यमाणविकल्पजातं पुनराह आहस्म पुरा लिङ् चस्म इतिभूते लट् ॥ ४० ॥

अथ आसर्गसमाप्तेश्चिन्तानुभावविकल्पानाह अस्तीत्यादि । द्वि-चन्द्रमिति द्वौ चन्द्राविति भ्रान्तिरस्ति तत्र द्विचन्द्रग्राहिण्यां भ्रान्त्यां जनस्य भ्रान्त्यज्जनस्य दृगन्तचिपिटीकरणं कटाक्षाकुलीकरणं तदादि स्त-त्प्रमुखमादिर्मूलमस्ति प्रतिमाभिमाने प्रतिबिम्बभ्रमे स्वच्छोपसर्पणं स्फटि-कादिसन्निधानं मूलं अमीषु पञ्चसु विषये भेदभ्रमे तु मे निमित्तं नास्ति तदेतन्महच्चित्रमिति भावः ॥ ४१ ॥

किमिति । विलासी विलसनशीलः वीकषलसकत्थस्रम्भ इतिघिनुन् प्रत्ययः । असौ नैषधो नल एव कायव्यूहं देहसमूहं विधाय सम्पाद्य मयि परिहासं न तनोति नो करोति किं विज्ञानं कलापरिज्ञानं वि-ज्ञानं शिल्पशास्त्रयो रित्यमरः । नहि भवन्तस्तत्समृद्धिमतः तस्य नलस्य तुरगाशयवेदिता अश्वहृदयवेदित्वमिव सा विद्या बहुरूपकल्पना विद्या न विद्यते किम् ? ॥ ४२ ॥

विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या-
सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥ ४२ ॥

एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः
कामोऽपरः किमु किमु द्वयमाश्विनेयौ ।
किं रूपधेयभरसीमतया समेषु
तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ॥ ४३ ॥

पूर्व्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः
सोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।
भूयः किमागतवती मम सा दशेयं
पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ॥ ४४ ॥

मुग्धा दधामि कथमित्थमथापशङ्कां
सङ्क्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयं ।

एक इति । इह पञ्चके अयमेको नलः किम् ? अन्यतमोऽपर ऐलः पुरूरवाः किम् ? अपरः कामः किम् ? इयं परौ द्वावश्विनेयौ दस्रौ किम् ? किन्तु रूपमेव रूपधेयं सौन्दर्यं नाम रूपभागेभ्यो धेयो वक्तव्य इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः। तद्भरस्य तत्सम्पदः सीमतया अवधित्वेन समेषु लोकोत्तरसौन्दर्यसाम्येनागृहीतविशेषेष्वित्यर्थः। तेष्वेव समस्तयुक्तेषु नलादिष्वेवाहं नलमोहं न वहे वा किम् ? ॥ ४२ ॥

पूर्व्वमिति । पूर्व्वमपि न सहत इति निःसहा पचाद्यच्। विरहस्य निःसहा असहना तया विरहोन्मत्तया मया सोऽयं प्रियो निषधाधिराजो नलः तत इतो दृष्टः सेयं दशा मम भूयः पुनरागतवती किं ? यस्या उन्मत्तदशाया विलसितेनालीकान्नलान् पश्यामि ॥ ४४ ॥

मुग्धेति । अथवा कथमित्थं मुग्धा मूढ़ा सती अपशङ्काः दधामि असम्भावितोऽयमिदानीमीदृङ् मोह इत्यर्थः। किन्तु संक्रन्दनादीनां कपट एवायमीदृशः स्फुटः । तथा हि अनया देव्या तथा तेन प्रकारेणैषामिन्द्रादीनां गीयन्त इति गाथाः श्लोकाः उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्नित्यौणादिक-

देव्याऽनयैव रचिता हि तथा तथैषां
गाथा यथा दिगिधिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥ ४५ ॥
एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे
नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नं ।
लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त
वर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतासुखानि ॥ ४६ ॥
याचे नलं किममरानथवा तदर्थं
नित्यार्च्चनादपि ममाफलितैरलन्तैः ।
कन्दर्पशोषणपृषत्कनिपातपीत-
कारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४७ ॥

स्यन् प्रत्ययः। रचिताहि यथा तथा दिगधिपानपि ता गाथाः स्पृशन्ति अतो देवमायैवं न तु मामको मोह इत्यर्थः ॥४५॥

एतदिति। एतेषां मदीयमतिवञ्चकानां मद्बुद्धिप्रतारकाणामिन्द्रादीनां पञ्चके तिष्ठतीति तत्स्थे नाथे नले कथं नु मनुजस्य चिह्नं मनुजत्वव्यञ्जकधर्मश्चकास्तु स्फुरतु किन्तु वर्हिर्मुखा अग्निमुखा देवा धुतरजस्तनुता सुखानि धुतं रजो यस्याः सा तनु येषां ते तनूनां भावः तनुतासुखं येषां तानि निर्म्मलशरीराणि सुखानि निर्मलशरीरत्वप्रमुखानि तानि प्रसिद्धानि लक्ष्माणि चिह्नानि नवहन्ति किम्? वहन्त्येव तथाप्यत्र सन्ति नालेति विशेषोऽप्यत्यन्तसादृश्यात् तेजोविशेषाच्च दुर्लक्ष्य इति भावः हन्तेति खेदे ॥ ४६ ॥

याच इति। अमरानिन्द्रादीन्नलं याचे किं? दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम्। अथवा तदर्थं नलप्राप्त्यर्थमेव नित्यं यदर्च्चनं तस्मादपि न दत्तफलैः किन्तु कन्दर्पस्य शोषणाख्यस्य पृषत्कस्य वाणस्य निपातेन पीतः कारुण्यनीरनिधिः कृपाब्धिः यस्मात्तेन गह्वरेण घोरं भीमं चित्तं येषां तैः स्वप्रतिषेध कृत्यचित्तैरित्यर्थः। तैरमरैरलम् ॥ ४७ ॥

ईशाः! दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखाः!
वर्णश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।
मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकाना-
मस्तं गतं तव परोपकृतिव्रतित्वं ॥ ४८ ॥
यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे
तत् स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।
का वासनाऽस्तु विभ्रयामिह यां हृदाऽहं
नार्कातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ॥ ४९ ॥

ईशा इति । हे दिशामीशाः! लेखाः! सुराः! गुणवतां गुणाढ्यानां ख्लववतां वो युष्माकं नलान्नैषधाद्भवति इति नलभूस्तां नलभुवं नल-निष्ठां वर्णश्रियं गौररूपश्रियम् अन्यत्र नलाख्यतृणकाष्ठभवमक्षर-सम्पदं प्रतिपद्य वर्णौ द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णन्तु चाक्षरमित्यमरः । मूर्खा मूढास्त एवान्धयन्तीत्यन्धाः कूपाः अन्धकूपाः पुराणकूपा स्तेषु पत-नात् पुस्तकानामिव परोपकृतिव्रतित्वं परोपकारनियतत्वं कथं वा अस्तं नाशङ्गतं वतेति देवतोपालम्भः ॥ ४८ ॥

यस्येति । यस्य जनस्य ललाटपट्टे भालफलके ईश्वरेण ब्रह्मणा यत्तु शुभमशुभं वा कर्मानुरूपमलेखि लिखितं तस्य जनस्यायोग्य मनर्हमपि तत् शुभाशुभं कर्तृ योग्यमनुरूपं फलमपास्य आहत्य स्यादेव एवं स्थिते इह नलप्राप्तिविषये वासना ईश्वरेच्छानुस्टहीतकर्मवासना कास्तु सम्भा-वनायां लोट् । का वा सम्भाविता तन्न वेद्मीत्यर्थः । वेदनाफलमाह यां वासना मह्हं हृदा हृदयेन विभ्रयाम् अन्यतरनिश्चये सन्देहदुःखं न स्यादित्यर्थः । तत्स्यादयोग्यमपीत्यत्र दृष्टान्तमाह जलजं पद्मं अर्का-तपै स्तपनप्रकाशै र्दाहं नैति हिमैस्त्विति तेनेश्वरेच्छानुस्टहीतकर्मवा-सनानुसारिणी नलप्राप्तिः सा तु दुर्ज्ञानेति का गतिरिति भावः ॥४९॥

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये
कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।
सङ्कोचसंज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्र-
पाणीभवन् भवति मां प्रति बद्धमुष्टिः ॥ ५० ॥
देव्याः करे वरणमाल्यमथार्पये वा
यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।
सैषा मया मखभुजां द्विषती कृता स्यात् ।
स्वस्मै तृणाय तु निहन्मि न बन्धुरत्नम् ॥ ५१ ॥
यः स्यादमीषु परमार्थनलः स माला-
मङ्गीकरोतु वरणाय ममेति चैतां ।

इत्थमिति । इह समये मम अभाग्यं मन्दभाग्यं यथा यतः इत्थमभूत् अनेन इत्थंभावेन सोऽर्थी विधेयः कल्पद्रुमोऽपि मया याच्यमानः सन् सङ्कोचो मुकुलीभावः स एव संज्वरो ज्वरप्रायो विकारो येषां तानि दलान्येवाङ्गुलयो यस्य स पल्लवाग्रमेव पाणिर्यस्य तादृक् पाणीभवन् व द्भवन् अभूततद्भावे च्विर्दीर्घः । सम्प्रति बद्धमुष्टिः कृतमुष्टिबन्धस्य लुब्धस्य भवति खलु भवत्येवेति मन्ये ? दानैकबन्धुः स कल्पद्रुमोऽपि मयि प्रतिषेधकृत्य एव स्यात्तथाविधो मे भाग्यविपर्यय इत्यर्थः ॥ ५० ॥

देव्या इति । अथवा इह पञ्चानां मध्ये यो वैरसेनिर्नलस्तत्र तस्मिन् वरणमाल्यं वेशमाल्यं निवेशय निक्षिपेत्युक्त्वा देव्याः करे अर्पये वा तच्च न, कुतः सैषा देवी मया मखभुजां देवानां द्विषती द्वेषिणी द्विषोऽमित्रे इति शतृप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् द्विषः शतुर्वा वचनमिति निषेधात् विकल्पात् षष्ठी । कृता स्यात्तथा च स्वयमपराधिनी स्यामिति भावः । न चैतद्युक्तमित्याह तृणाय तृणकल्पाय स्वस्मै स्वार्थमित्यर्थः । बन्धूरत्नमिव बन्धुरत्नं परमबन्धुं तु न निहन्मि बन्धुविरोधकारिणा किं कार्य्यलाभेनेति भावः ॥ ५१ ॥

तं प्रापयामि यदि तत्र विहाय लज्जां
कुर्व्वे कथं जगति शृण्वति ह्री विडम्बः ॥ ५२ ॥
इतरनलतुलाभागेष शेषः सुधाभिः
स्नपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।
प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसख्ये
विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ॥ ५३ ॥
इति मनसि विकल्पानुद्यतः सन्त्यजन्ती
क्वचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद ।

यदीति । अमीषु पञ्चसु मध्ये यः परमार्थनलः स्यात् स परमार्थनलो वरणाय मालां वरणस्रजमङ्गीकरोतु स्वीकरोत्विति उक्त्वा वा एतां मालां तं सत्यनलं प्रापयामि यदि तत्र सभामध्ये लज्जां विहाय जगति लोके शृण्वति सति कथं कुर्व्वे ह्री कष्टं विडम्बः परिहासः ॥५२॥

इतरेति । इतरेषां नलानान्तुलाभाक् सादृश्यभागेषः शेषः पञ्चमो नैषधः कस्य हेतोः केनापि कारणेन षष्ठीहेतुप्रयोग इति षष्ठी । मम चेतः सुधाभिः स्नपयति । सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय इति न्यायादनेनैव नलेन भाव्यमिति भावः । अथवा प्रथमचरमयोः पूर्व्वोत्तरयोः द्वयोः शब्दयोर्वर्णसख्ये अक्षरसाम्ये सत्यपि चरमे उत्तरे शब्दे अनुप्रासो वर्णवृत्तिलक्षणः शब्दालङ्कारः तस्य भासां शोभानां विलासश्चमत्कारो विलसति स्फुरति यथा तथैवानुप्रासभासां विलास इत्यत्र सर्व्वसकाराश्रयत्वे अनुप्रासस्यान्तिमसकारे स्फुरणमेवमन्तिमवृत्तौ विपरिवर्त्तमानत्वान्नलत्वाभिमानमात्रं नैतावतायमेवेति निश्चयो युक्त इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इतीति । इति मनसि उद्यतः उत्पद्यमानान् उत्पूर्व्वादिणः शतन्ता कसि पुंसि रूपं । विकल्पान्विचारान् सन्त्यजन्ती नेति प्रतिषेधन्ती दमयन्ती क्वचिदपि पञ्चस्वेकत्रापि निर्णयं नलनिश्चयं नाससाद अथ संश-

मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्या-
श्चिह्नरविरचितावस्कान्दमिन्दुं निनिन्द॥ ५४॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यं।
स्वादूत्पादभृति त्रयोदशतयाऽऽदेश्यस्तदीये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥५५॥

थानन्तरं परितापेनास्कन्दितानन्दं निरस्तानन्दमस्या मुखं चिह्नरेण सविता विरचितावस्कन्दं कृततिरस्कारमिन्दुं निनिन्द तत्तुल्यं तद्हीनमभूदित्यर्थः। एते च परितापदैन्य शून्यत्वादयश्चिन्तानुभावा ज्ञेयाः तदुक्तम् इष्टानधिगमात् ध्यानश्चिन्ता शून्यत्वता पृथक्॥ ५४॥

श्रीहर्षमित्यादि। स्वादूत्पादभृति मधुरार्थस्रष्टरीति। त्रयोदशतया देश्यः त्रयोदशत्वेन सङ्ख्येयः गतमन्यत्॥ ५५॥

इति पदवाक्य प्रमाण पारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचल मल्लिनाथसूरि विरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥